

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालाया पञ्चदशौ मणिः [१५]

तार्किकशिरोमणि—श्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीत—श्रीसम्मतितर्कप्रकरणस्य तर्कपञ्चानन
श्रीमदभयदेवसूरिविहितश्रीतत्त्वबोधिनीवृत्त्यनुसारेण सङ्कलितम्

श्रीसम्मतितत्त्वसोपानम् ।

सङ्कलयिता—

जैनरत्न—व्याख्यानवाचस्पति—कविकुलकिरीट—सूरिसार्वभौम—जैनाचार्य
श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराज. ।

प्रकाशक :—

चन्दुलाल जमनादास शाह
कार्याधिकारी, श्रीलब्धिसूरीश्वरजी जैनग्रन्थमाला
छाणी (बडोदरा राज्य)

वीर सं १४७२

विक्रम सं १९०२

भात्म सं ५०

इस्वीसन् १९४

प्रतीनां पञ्चशतम्

मूल्य रुप्यकपञ्चकम्

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

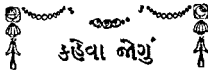

संस्कृत —

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

जैनरत्न व्याघ्र कविकुलकिरीट सुरिस्तार्धभौम जैनाचार्य
धीमद्विजयलम्घिसूरीश्वरजी महाराज

કહેવા જોગું

વિદ્વાન્ વાચકો સમક્ષ 'સમ્મતિતત્ત્વસોપાન' નામક આ અન્ધરતનને રજૂ કરતા અત્યન્ત આનન્દ થાય છે

'તત્ત્વ ધાયવિભાકર'ના પ્રકાશન પછી આ તેના જેવું જ મહત્ત્વનું પ્રકાશન છે અમારા તત્ત્વન્યાયવિભાકરના પ્રકાશનને જૈન જૈનેતર વિદ્વાનોએ સારો આવકાર આપ્યો છે અનેકાન્ત, જૈન, આત્માન દ પ્રકાશ, જૈન ધર્મ પ્રકાશ, કદ્યાણુ (ત્રિમાસિક) આદિ અનેક સામયિકોએ તેને જૈન દર્શનનો મહાન આકરઅન્થ ગણાવી તેનું સન્માન કર્યું છે તંમાય કવ્યાણુ (ત્રિમાસિક)મા પ્રકાશિત થયેલી પૂ વિદ્વાન્ સુનિરાજશ્રી કનકવિજય છી અને જૈન ધર્મ પ્રકાશિમા પ્રકાશત થયેલી ભાવનગર રિયાસતના ભૂતપૂર્વ ન્યાયાધીશ સાક્ષર શ્રી છવરાજ ઓધવછ દોશીની સમાલોચનાએ વિદ્વાનોનું સારું જેવું લક્ષ આ અન્થની મહત્તા પ્રત્યે આકર્ષિત કર્યું છે

આ શ્રી 'સમ્મતિતત્ત્વસોપાન' અન્થ સ્વતન્ત્ર કૃતિ નહી પણ સકલના છે જૈન તર્કશાસ્ત્રના પુરસ્કર્તા મહા ૧ તાર્કિકશિરોમણિ શ્રીમદ્ સિદ્ધસેન દિવાકરના સમ્મતિતર્કપ્રકરણ ઉપર તર્કપચાનન શ્રી અભયદેવસુરિછની તત્ત્વજોધિની નામની ટીકા છે સમ્મતિતર્કની જૈન ન્યાયના મહાન અને દર્શનપ્રભાવક અન્થ તરીકેની જૈન સમાજમા ખ્યાતિ છે છેલ્લા કેટલાક સમયથી આ અન્થનું અધ્યયન-પરિચીલન અદ્ય યતા આ અન્થ અશુદ્ધમાય થયો છે ગુજરાત પુરાતત્ત્વમન્દિર તરફથી પ્રકાશિત થયેલા સસ્કરણમા શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તેના સપાદકો પ સુખલાલ અને પ જહોચરદાસે કર્યો હોવા છતા હજી પણ કેટલાક સ્થળોએ એવા છે જેને શુદ્ધ ન કહી શકાય આવા અશુદ્ધ સ્થલોને લીધે તેના અભ્યાસિ-યોને અભ્યાસમા નડતર થાય છે ઉક્તટીકામા સળગ પૂર્વપક્ષ લર્ષ પછી સળગ ઉત્તર પક્ષ આપવો આમ પદ્ધતિ છે આ પદ્ધતિને લીધે અભ્યાસિયોને આજોય પૂર્વપક્ષ યાદ રાખવો પડે છે આ સકલનામા આ મુરકેલીનો અત આણવાનો સફલ પ્રયત્ન કરાયો છે પહેલા પૂર્વપક્ષની થોડી યુક્તિઓ આપી પછી તે યુક્તિઓના ખડનરૂપ ઉત્તર પક્ષ, વગી પાછો થોડો પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ આમ લગભગ પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિએ સમ્પૂર્ણ અન્થની સકલના કરવામા આવી છે જે ભાગ અશુદ્ધ રહી ગયેલો છે તેને રદ કરી નાખ્યો છે રદ થયેલા ભાગને લીધે રસક્ષતિ અને સળ-ધક્ષતિ ન થાય તે માટે યોગ્ય અનુસંધાન કરી લેવામા આવ્યું છે એક વાત ખાસ નોધવા જેવી છે અને તે એ કે,

આ ગ્રન્થની સકલના ધી અભયદેવસૂરિણી તત્ત્વજોધિની વૃત્તિના આધારે જ કરાઈ છે એમનું આલેખન કાયમ રાખવામા આવ્યું છે બધી પદ્ધતિઓ તે વૃત્તિની જ છે

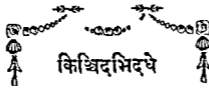
વાચકોને તે વૃત્તિ જ અવલોચીયે છીએ એવો જ અનુભવ થયે શ્રી અભયદેવસૂરિણી વિશાલવૃત્તિમા મૂલ્ય કારિકાનો અર્થ વેરજી ઉત્તરજી થયો છે જ્યારે અહિં શરૂમા જ કારિકાનો અર્થ સમ્પૂર્ણ આપ્યો છે બધી કારિકાઓની સસ્કૃત છાયા પણ ગ્રંથાની નીચે સાથે જ આપી દીધી છે જેથી કેવલ સસ્કૃતના જ્ઞાતાઓ પણ કારિકાના મર્મને સમજી શકે

શ્રી સમ્મતિતર્ક અને તેની તત્ત્વજોધિ ડીકારૂપ પ્રાસાદ પર આગેહજી કરવાને નિસરણીરૂપ યથાર્થનામા આ શ્રી સમ્મતિ-તત્ત્વ-સોપાન ગ્રન્થના સકલનાકાર, જેમના પુણ્યનામથી અને અમારી બ્રથમાલા પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ તે પૂજ્યપાદ સમર્થ વિદ્વાન આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયવલ્લિધસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે પૂ મહારાજશ્રીની અન્ય કૃતિઓ ડી જેમ આ ગ્રન્થના પ્રકાશનતું પણ સોભાગ્ય અમને મળ્યું તે માટે અને મગરૂપ થઇએ છીએ

આ ઉપરાન્ત પૂ મહારાજશ્રીની ણીજી કૃતિ 'સૂત્રાર્થસુક્તાવલિ'નું પ્રકાશન પણ અત્ય મમયમા જ વાચકોની સેવામા રજૂ કરી શકીશું આ અ થ હાલ પ્રેસમા છે અને લગભગ પૂર્ણ થવાની તૈયારીમા છે આ સિવાય પૂ શ્રી મલવાલીસૂરિણી મહારાજકૃત અને ધી સિંહવાલી શ્યામશ્રમણની વૃત્તિથી સમલકૃત 'શ્રી દ્વાદશારનયચક્ર'નું સમ્પાદન મહાનું પરિશ્રમપૂર્વક પૂ આચાર્યદેવ વિદ્વલ્લોચ્ય રીતિએ કરી રહ્યા છે તેના પણ પ્રકાશનતું સોભાગ્ય અમને મલનાર છે રાજગૃહીય શ્રી માનતુંગસૂરિણીકૃત પાચ હજાર શ્લોકપ્રમાણ સસ્કૃત પદ્યમદ્ધ શ્રી શ્રેયામનાથચરિત્ર અને શાહવિધિ પ્રકરણ શુજરાતી અનુવાદ આ બન્ને પુસ્તકોતું સપાદન પૂ મુનિરાજ શ્રી વિક્રમવિજયજી મ અને પૂ મુનિરાજ શ્રી બારકર વિજયજી મ કરી રહ્યા છે આ બન્ને ૨ થો હાલ સુદ્રજી માટે પ્રેસમા છે તે પણ અત્ય સમયમા જ વાચકોની સેવામા હાજર કરીશું

આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમા તથા અમારા પ્રકાશન કાર્યમા જે શુભભક્તોએ સાહાય્ય કરી છે તેમના નામ આ પુસ્તકમા આપ્યા છે વિશ્વશુદ્ધના અત્યન્ત મોઘવારીના વાતાવરણમા આ ગ્રન્થનું સુદ્રજી થયું હોવાથી ખર્ચ ઘણો થયો છે તો પણ મજેની સાહાય્યના હીધે ષકતથી પણ અત્યમૂલ્ય રાખવામા આવ્યું છે સુદર ગ્લેઝ પેપર અને હોલકલોથ મજબૂત બાઇ ડીગવાલા લગભગ પર ફોર્મના આ પુસ્તકનું આ મૂલ્ય ઘણું જ ઓછું ગણાય

અ તમા, અમારા પ્રકાશન કાર્યમા આર્થિક મદદ આપનારા શ્રીમાનો, સપાદન કરી આપનાર સપાદકો અને અ થ રીતે સાહાયક થનાર સર્વનો આભાર માનીએ છીએ અને પ્રાર્થીએ છીએ કે, વધુને વધુ યત્નસેવાનું સામર્થ્ય અમારામા આવે

निश्चितमेधेतद्विपश्चिदपश्चिमाना दुरन्तसमारकान्तरससरणसमासादितहेज्ञभूयिष्ठाना प्राणि-
गणाना परमश्रेयोनिधानभूमि पुरुषार्थशेखरायमाणो मोक्ष एव परम शरणमिति, तदवास्तुपा
यनिश्चिचीपायाश्चासम्भावनाविपरीतभावनादुर्वीसत्रादिवास्तितान्त करणैस्तीर्थान्तरिथैरन्यथाऽन्यथा
प्रहणेन प्राहणेन तरलीकृतानामात्यन्तिकसुखपथपरिभ्रष्टरथादेवाऽन्तभवभ्रमणपतिताना गरण-
तुल्यानामपारकरुणापारावारनिखिलपदार्थप्रातवेद्याप्तसुरयभगवदहंन्युर्याम्भोरुहविनिर्यद्वचनासृत्-
मेवोऽजीवनविधान-दक्षमिति च ।

तत्र वचन नित्यानित्याग्नेवा तात्मकप्रत्यक्षादिप्रमाणविसर्वादिप्रस्तुतस्वव्यवस्थापक विविध-
विकल्पोपनीतनयजालोपष्टम्भविधिभेदपदार्थकवाक्यविधिविधानान्मध्यस्थवाक्यवत्प्रमाणगोष्ठीगरि-
ष्ठमत एव प्रतिष्ठापितात्यन्तपरोक्षार्थश्रद्धान सीर्था-तरीयप्रज्ञापनातीतपदार्थसाधन वादपरमेश्वरस्या
द्वादसुधाधवलित सुनिर्मलचारिःरत्नाकरमिति ।

एवविधमपि शासन प्राचीनपरिकल्पितपापप्रयत्नजातपापसन्दोहपरिपाकपरिणतज्ञानावरण-
विशेषा लभपूजाऽयातिलोलुपा वैचिद्विगणय तन एव निरवधारणानपि जयानुपादाय साव
धारणीकृत्य निजमतिवैभवप्रख्यापनाय निर्मूलेऽन्तनित्यानित्यभेदाभेदसामान्यविशेषकालेश्वरनियति
यदृच्छापुरुषकाराद्यमलम्यनेन सहतो निःप्रान् दुर्गमससारभ्रमणहेतुनारचयाश्चक्रुः, प्रज्ञापयामासुश्च
सरलहृदयान् । तदीयप्रकाशितसामान्यचमत्कारादिवशीभूताश्च सम्यक्छद्धानादपि सुदूरगता पाल-
धियो महदज्ञानाघकाराच्छादितदृष्टयो बभूवुः ।

विलोक्य चैवविध जगदनुदिन विपरीतमतिप्रसारितदुर-तवाग्नाले मृतप्राय अटिलतामाभिभ्रा
णमपारानुक्त्यापगातरङ्गतरङ्गितान्तरङ्ग पूर्वाश्रमे ब्राह्मण्यमादधानोऽपि श्रीवर्द्धमानतीर्थकरावेदित-
तस्वश्रद्धामक्तिमुधाधवलितमायस पदङ्गश्रुतिपङ्क्षीनाद्यध्ययनाधिगतदुष्प्रघस्यप्रतिभामम्पदल
ङ्कृतः सविग्नदिवाकर ज्ञानभ्रिःसस्यसपादनाय स्वपरसमयतयातथ्यपरीक्षाविधानचमत्कृतिकरस-
त्तर्कधाराधरो ह्यात्रिसाह्वान्त्रिणिकान्यायावतारादिप्रबन्धजनिकरः कमनीयकविताप्रनिताकरधर सुनि-
श्चितवाचकप्रमाणानुपलम्भाद्विक्रमचरितादिपूर्वाचार्यभ्रमप्रमाण्यात्तथाविधपरम्परातश्च सवन् प्रवर्च-

यिनृपतिपतिविक्रमक्षोणीपालाऽऽस्थानविद्वत्तारागणसुधाकर श्रेताम्बरसम्प्रदायाम्बरमणिराचार्य-
सिद्धसेनदिवाकरस्तदुज्जिजीविपया सम्यक् श्रद्धादृढीकरणप्रयोजन पट्पष्टयुत्तरज्ञतसत्त्वापरिमाण
सम्मतितर्कप्रकरण नाम प्राचुरभाषामयमार्थान्दोषद्व प्रकरणमरीरचत् । इदमेव च तत्र तत्र ग्रन्थेषु
सम्मतिरिति सम्मतितर्क इति च व्यवह्रियते, समीचीना मतिर्यस्मात् स सम्मति, सम्यङ्मन्य-
तेऽनुबुद्धवते प्रामाण्यसर्वज्ञत्वनयप्रमाणादिस्वरूपाणि यस्मात् स सम्मतिरिति वा, सम्यङ्मनन
सम्मतिस्तत्पूर्वैकस्तर्को हि यत्रेति सम्मतितर्क इति वा व्युत्पत्ति, तर्को हि मिथ्यादृशा प्रामाण्यादि-
विषयो नयाभासमूलक, तन्निरासोऽत्र प्रमाणमूलतर्कं क्रियत इति सम्मतितर्क इत्यन्वर्थं नाम, इदमेव
च नामास्य मूलस्य प्रथक्चरुभिप्रेतमिति मौलविषयानुरोधात् प्राचीनलिखितमूलपत्रानुरोधाद्भवद्वा
राश्व विज्ञायते। एतन मूलस्य सम्मतिगार्भतमेत्र नाम दिग्गम्बरपरम्पराया महावीरस्य वाचकत्वेन
सम्मतिशब्ददानात्सिद्धा तप्रतिपादकत्वेनास्य मूलस्य तेन सह सम्प्रघप्रदर्शनौचित्यात्, श्लेषेण
श्रेष्ठमतिमत्प्रत्यापि प्रदर्शनौचित्यात्, सम्मतिशब्दव्यवहारस्तु सम्मतिशब्दस्य महावीरवाचकत्वे
नाप्रहणाद् भ्रममूलक एवेति मतमपास्तम्, महावीरेणैव प्रतिपादितसिद्धा तप्रतिपादकत्वेनाभ्युपेतत्वे
भवजिाना जिाना ज्ञासन सिद्ध प्रतिपाद्य तद्गम्भारयत्प्रतिपादिताथोवधारणसामर्थ्यसम्पादकत्व
निजप्रकरणस्याभिधाय तीर्थकरवचनसहप्रद्वेषोपप्रतिपादकद्रव्यार्थिकपर्योयार्थिकनयादिव्यावर्णनस्य
भद्र जिनवचनस्य भगवत इत्युपसहरणस्य च मूलकारकृतस्य चारुताऽनिर्वाहान्, सामान्यतयोक्ते
हेतुम-तरेण महावीरविशेषाथपर्यवसायित्वव्यावर्णनस्यानौचित्यात्, मत्सु बहुषु महावीरपर्यायश
ब्देषु परम्परा-तप्रमिद्वशब्दोपादान प्रयोजनम-तरेण मूलवृद्धभिप्रायकत्पराया निर्मूलत्वात्,
सम्प्र इति प्राकृताभिधायस्य गीर्वाणवाण्या सम्मतीत्येव च्छाया न तु सम्मतीत्यत्र त्रियामकाभा-
वात्, सम्मतिशब्दस्योत्तरीत्या सार्थकत्वे चाधराभावाच्च ।

एतस्य व्याख्या राजगच्छालङ्कारेण प्रद्युम्नसूरिज्ञित्येण भर्तृहरिकुमारिलभट्टान-तरकालीनेन
न्यायवनमिहेन तार्किकशिरोमणिना धीश्रमयद्वयसूरिणा विरचिता सामान्यत पञ्चदशतिसहस्र-
श्लोकरुप्रमाणा किसलयितनिघडर्शननादमहीरुडकुठारकरुपा धीरधिषण्वाधार्थसारार्थो वादमहा-
णवापराभिधाना आर्हतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाऽप्रताकाशमामर्ध्यप्रसविनी तत्त्वबोधविधायिनी
यथार्थाभिधाना समुद्रमणि । मूलप्रथ काण्डत्रयेणानिर्दिष्टविशेषनाम्ना विभक्तो भवेत् तथैव
तद्गम्भ्यादि, नयकाण्डज्ञानकाण्डज्ञेयकाण्डेत्येवमभिधानविशेषप्रचलितमुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यमा-
नस्वल्पकाशकूर्तकानित एव, ननु तथाविध एव स नामविशेषो मूलटीकाकर्त्रभिप्रेत इत्यत्र प्रमाण-
मरिा, सामान्यतो विषयमनुसृत्यैव प्रकाशकूर्तभि तेया तथाविधनाम्ना निर्देश कृत इति भवेत् ।

व्याख्येय तत्त्वबोधविधायिनी अज्ञान्तसिद्धा तसस्थापनाधुरीणा दुर्गपतर्कमार्गविक्रमपारा

दर्शनान्तरीयसुसूक्ष्मसिद्धान्तोपन्यासपूर्वकमनेकधा ताभिराकृत्य तेषामनेकान्तसरणिसमाश्रयणत एव सुसिद्धान्ततेति निरूपणपरायणा अत एव बालधियामतिक्रेशेनापि दुरधिगम्या प्रतिभामणये निक पट्टपरसङ्काशा समस्तीत्यत्र नास्ति केषामपि सशीतिलेशोऽपि, सामान्यमनिभिरनधिगमनीयत्वादेव च कालक्रमेण अध्ययनाभ्यापनपदातिदूरवर्तिनी यथावत्परिज्ञानविधुरलेखकशोधकजनकलङ्किता सत्र तत्राशुद्धिस्फोटकाक्रान्तकलेवरा दक्षचिकित्सकविरदिता च साम्प्रत चक्रास्ते ।

विभाषनया चास्य सर्वस्य समापन्नव्याकुलितमना कालान्तरेऽपि वा कश्चिदपि तच्चिकित्सा-कुशलः कुशलमतिभैर्वैदेवेत्यभिमन्यमानो बालविषणानामनिगमीरायामस्या ध्याक्यायामवगाहयोग्य वासमुह्यार्थं समुन्नतप्रासादकृपाया अस्या सोपानसदृक्ष सम्मतितत्त्वसोपानाभिधान तस्या एव पदवाक्यजालायुपादाय सक्षिप्य च प्रतिविषय प्रत्येकसोपानकल्पनया परिकल्पित सक्षेपभूत प्रथममु समकलयम् ।

सङ्कलनेऽस्मिन् कारिकायां छायायुता ययामम्भन सुगमतयोपनिषदाः, तददर्शनवादा अपि लेशेन पूर्वपक्षमादाधारचर्य सरिस्तर निराकृता न तु महताऽऽडम्बरेण प्रथममेव पूर्वपक्ष विधा-यानुकमतस्वत्प्रतिक्षेप आरचितस्वत्त्वयोधविधाविन्यामिब, ततोऽत्र झटित्येव बालानां पूर्वोक्त रपक्षपरिज्ञान भवतीति न सन्देहलेशोऽपि ।

आशासे च सम्मतितर्कपारावारमन्यनस्पृह्यालव सङ्कलनमिदमात्मसात्कृत्य परिकर्मित मतयो निजवाञ्छाससिद्धिसम्पन्ना निःसङ्क सुदुर्गम्याईद्वचनमहार्णवे विहरिष्यन्तीति ।

तथा विसदीकृतोऽय प्रथम्याद्वादशाखरसिकानां सुमुभूणा वादविज्ञानबुभुत्सूना विपश्चिदग्रेसराणाञ्च सन्तोषाय सम्बोभूयादिति ।

सङ्कलयिता

आचार्यश्री विजयलब्धिधरः

आवश्यक सशोधन :

आ पुस्तकना सशोधनमा एक महस्वनी अनुद्धि रही जवा पामी छे ते सुधारी लेवा वाचकोने मला-मण छे :

सोपान ३३ मुं पृ ३१० पछी सम्मति तर्क प्रक रणनी कारिकाओना अक्का दण अको ओछा करेवा जेमके ज्या गापाक ॥ ५० ॥ छे त्या ॥ ४७ ॥ ज्या ॥ ५१ ॥ छे त्या ॥ ४८ ॥ एम यधे सुधारी लेवु

અમારા આર્થિક સાહાય્યકે

અમારા પ્રકાશન કાર્યમા જે સદ્ગુણધોષ્યે અમને આર્થિક સાહાય્ય કરી છે તેમના નામો ધન્યવાદપૂર્વક આ નીચે આપીયે છીએ

૨૦૦૦ રોઠ હગનલાલ કસ્તુરચંદ	ખબાત
૫૦૧ શ્રી જૈનસઘ	વડાલી
૩૦૧ માસ્ટર વર્ધમાન સ્વરૂપચંદની ધર્મપત્ની રેવાબેન	વડાલી
૧૦૧ શા રાજમલલ જીમાલ હ લાલચંદલ	વેડા
૫૧ મેતા લોગીલાલ માધવલ	વડાલી

પૂ આચાર્ય મહારાજ શ્રીમ નિજય લક્ષ્મણસરિલ મહારાજ સાહેબના સદુપદેશથી જે ગુણધોષ્યે અમને આ પુસ્તકના પ્રકાશનમા મદદ કરી છે તેમના નામ નીચે મુજબ છે.

૭૫૧ શા વીરાલ વનેચંદલ	રાહિડા (સીરાહી સ્ટેટ)
૧૦૧ શા વાલાલ રતનચંદલ	” ”
૧૦૧ શા ત્રિલોકચંદલ જવાનમલલ	” ”
૧૦૧ સુતા અજબાલ ખામબુલ	” ”
૧૦૧ સીધિ હરખચંદલ ગુલાખચંદલ	” ”
૧૦૧ શા પલાલ કપુરચંદલ	” ”
૧૦૧ શા ગાણુલાલ ત્રિલોકચંદલ	” ”

विषयानुक्रमः

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
ज्ञानव्यापारनिरमनम्			१७ अनुमानस्य तद्भाहकताया नियम- प्रतीत्यसमवप्रदर्शनम्	६	१२
१ प्रथमकारिकावतरणम्	३	१०	१८ अत्रयेन नियमनिश्चयमाधकथनम्	६	१५
२ प्रथमा कारिका	३	१६	१९ व्यतिरेकेणापि तदभाववर्णनम्	६	१८
३ प्रथमकारिकाव्याख्या	३	२०	२० व्यतिरेकघटकसाध्याभावनिश्चय- कतया याद्युक्तादर्शनकल्पे विक- ल्पाऽऽरचनम्	६	२१
४ शासनस्य जिनप्रणीतत्वे मान प्रदर्शनम्	४	२	२१ दृश्यानुपलम्भस्य चानुविध्यवर्णनम्	६	२५
५ प्रकारान्तरेण पुनर्व्याख्यानम्	४	१७	२२ स्वभावाऽनुपलम्भस्य तत्राप्रवृत्ति- प्रदर्शनम्	६	२६
६ प्रयोगऽस्मिन् दृष्टान्तानुपदर्शने धीजोद्भावनम्	४	१९	२३ कारणानुपलम्भस्य तन्निश्चयक- त्याभावकथनम्	७	३
७ जितरागाणां शासनप्रणेतृत्वानु- पपत्तिशङ्का	४	२६	२४ व्यापकानुपलम्भस्य तन्निश्चयासा- मर्थ्यप्रतिपादनम्	७	५
८ तासमाधानविधानम्	५	३	२५ विरुद्धोपलब्धेरपि द्विविधविरो- धासम्भवद्वारा निरास	७	६
९ अनुपमसुख स्थानमुपगतानामिति विशेषणसङ्गत्यनुपपत्तिममाधाने	५	१०	२६ स्वभावानुपलम्भादिभिः साधना- भावस्याप्यनिश्चय इत्यभिधानम्	७	१३
१० तद्विशेषणोपादानस्य मनांतरनि- रसनपरत्ववर्णनम्	५	१५	२७ चागुक्व्यतिरेकनिश्चयकाभाव- प्रमाणस्याऽऽत्मपरिणामविशेषत्वे दोषोद्भावनम्	८	५
११ शासनस्य जिनप्रणीतत्वानुप- त्तिकथनम्	५	२२	२८ अथवस्तुज्ञानरूपत्वे च विकल्प- दोषाभिधानम्	८	८
१२ उपपत्तौ चा प्रामाण्य स्वतो न स्या- दिति पूर्वपक्षरचनम्	५	२४	२९ अभावाद्यस्य प्रमाणत्वासम्भव- वणनारम्भ	८	२२
१३ तस्योत्पत्तौ कार्यं नसौ च इत्यस्त- प्रतिपादनम्	६	२५	३० अभावप्रमाणोदये निमित्तभूतस्य वस्तुसङ्गायप्रहस्य विश्लेषणम्	८	२३
१४ मनपेक्षत्वहेतोरसिद्धतोद्भावनपु- त्रक गुणानामपेक्ष्यमाणानां प्रमा- णतोऽनुपलम्भसाधनम्	६	१	३१ प्रतियोगिस्मरणस्यापि विकल्प- दूषणम्	८	२७
१५ उत्तरपक्षरचनम्	६	९			
१६ वाद्युक्ताव्यापारलक्षणप्रमाणे प्रत्यक्षाभावप्रदर्शनम्	६	१०			

विषया	पृ	प	विषया	पृ	प
३२ अत्राप्रमाणेनाभाप्रतातापि प्रतियोगिनितृप्त्यसिद्धिरथनम्	०	३	४८ सूनिश्चयेऽपि प्रामाण्य स्वत इति पूर्वपक्षविधानम्	१२	२४
३३ तत्रेव दोषांतरप्रदर्शनम्	०	६	४९ भिन्नसंज्ञानविषयसमानजातीय ज्ञानांतरलक्षणसंज्ञादक्षानपेक्ष त्वे दोषोद्घातनम्	१२	२५
३४ निश्चितस्यानिश्चितस्य च तस्य प्रमाणत्वाभावाप्रदर्शनम्	०	१३	५० एकसत्तानविषयभिन्नजातीय- ज्ञानांतरस्य तथात्वेऽपि दोष प्रकटनम्	१३	१
स्वतः प्रामाण्यभङ्गः			५१ पूर्वपक्षप्रतिविधानारम्भ	१३	८
३५ स्त्रोत्वत्तौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं- व्युदास	९	२५	५२ सवाद्ज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चाय पत्रसमर्थन तत्रानवस्थादि दोषपरिहारश्च	१३	१४
३६ स्वतः प्रामाण्यानुत्पत्तौ ज्ञानस्य किं स्वरूपमित्याशङ्क्य समाधा- नविधानम्	१०	६	५३ सवाद्ज्ञानस्य साधनज्ञानविषय त्यतद्व्यतिष्यत्वासम्भवाच्च तस्य प्रामाण्यनिश्चायकत्वमिति मत निरास	१४	९
३७ प्रामाण्यस्य शक्तिरूपतामाशङ्क्य तत्प्रतिविधानम्	१०	१३	५४ सवाद्ज्ञानो चक्रकदापिनिरासः	१४	११
३८ ज्ञानान्छक्तभेदे सम्यक्त्वसम्भवा पपादनम्	१०	२०	५५ अभ्यासदशायामप्यनुमानात्सा धनज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयात् प्रवृत्तिरिति मतांतरप्रदर्शनम्	१४	१८
३९ प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वनिरा- करणम्	११	१	५६ तदाऽनुमानमंतरेणापि प्रवृ- त्तिरित्यपरमतनिर्देश	१४	२०
४० स्वकार्ये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्व मिति पूर्वपक्षारम्भ	११	१०	५७ प्रामाण्य प्रति स्वदहविषय- समर्थनम्	१५	२
४१ सवाद्ज्ञानापक्षे न सम्भवता त्यभिधानम्	११	१२	५८ नप्रमाणे बाधकारणदोषज्ञाने नियते तत्तु प्रमाणे इति नियम निरासः	१५	७
४२ न वा कारणगुणाप रति रूपणम्	११	१५			
४३ उत्तरपक्षस्य निमित्तांतरानपक्ष शब्दविकल्पनद्वारेण विधानम्	११	२०			
४४ प्रमाणकायस्य याथात्म्यपरि- च्छेदस्य शाकायत्वान्मन्मन्- प्रदर्शनम्	११	२३			
४५ ज्ञानविशेषकायत्वं विशेषता न याधारहितत्वं ज्ञाना, तद्वाध्यत्वा सम्भवादिति रणनम्-	११	२७			
४६ अदुष्टकारणात्त्वं न विशेष इत्यभिधानम्	१२	१०			
४७ सवादित्वस्यापि न विशेषसति रूपणम्	१२	१९			
			वेदापौरुषयताभङ्गः		
			५९ प्ररणाजनितशुद्धेत्प्रामाण्यनिरू- पणम्	१५	२१
			६० नापौरुषेयत्वं प्रसज्यप्रतिषेध रूपमिति समर्थनम्	१५	२७
			६१ न तदभावप्रमाणप्राप्त्यमिति- प्रकाशनम्	१५	२८

विषया	पृ	प	विषया	पृ	प
६२ ज्ञातस्याज्ञातस्य वा प्रमाणपक्ष कामात्रस्य नाभावप्रमाणोत्थाप कतेति साधनम्	१६	८	७८ अन्तरालेऽदर्शनं वणसस्कारल क्षणाभिव्यक्त्यभावनिवन्धनमि त्यस्य खण्डनम्	१८	२८
६३ प्रमाणपक्षकरहितस्यात्मनोऽपि न तथात्वमित्यभिधानम्	१६	१२	७९ श्रोत्रसस्कारलक्षणाभिव्यक्त्य भावपक्षभङ्गनम्	१९	६
६४ प्रमेयामात्रस्य सदकारिणो नाम मान्तरेऽभावे इत्यस्य निरस्तनम्	१६	१४	८० व्यञ्जकनानात्वकल्पनाया निरा करणम्	१९	११
६५ वेदस्थानादिसत्त्वमपि नाभावप्र- माणोत्थापकमिति वर्णनम्	१६	२१	८१ उभयसस्कारस्वरूपाभिव्यक्त्यभा वपक्षनिराकरणं परार्थवाक्यो च्चारणोपपत्तिप्रदर्शनञ्च	१९	१७
६६ अपौरुषेयत्व न पयुदासरूपमिति प्रतिपादनम्	१६	२५	८२ कस्य नित्यतामिति विरूपविधानम्	१९	२३
६७ अनादिसत्त्वस्याप्यसिद्धताप्रद- र्शनम्	१६	२६	८३ वर्णाभिव्यक्त्ये नित्यतानिरास ,	१९	२४
६८ कालत्रयहेतोर्वेदकरणसमर्थपुरण युक्तकालसाधकस्य विकल्पविधा नेन निरास	१७	१	८४ वर्णाभिव्यक्तिः क्रमनित्यतानिराक रणम्	२०	१
६९ शब्दतोऽपौरुषेयत्वसाधनव्युदासः	१७	९	८५ वर्णक्रमनित्यताव्युदास	२०	३
७० इतरप्रमाणानामपि निरास	१७	११	८६ वर्णनित्यताद्रूपणम्	२०	४
७१ परार्थं वाक्योच्चारणमपौरुषेयता साधकमिति पूर्वपक्षोपपादनम्	१७	१४	८७ वेदिकप्रचनस्य पौरुषेयत्ये प्रयोग प्रदर्शनम्	२०	१०
७२ अनित्यशब्दादव्ययबोधसम्भवे नोक्तपूर्वपक्षा न युक्त इत्येव तन्मतनिराकरणम्	१७	२७	८८ म्योक्तप्रयोगे आश्रयवास्तुत्वादि दायाभावोपपादनम्	२०	१२
७३ सामान्यविशिष्टविशेषात्मकशब्द स्य वाचकत्वसमर्थनम्	१८	१	८९ नित्ये नररचितरचनाऽविशिष्टत्व शका न सम्भवतीत्यभिधानम्	२०	१८
७४ शब्दे सामान्य नास्तीति पूर्वपक्ष विरचनम्	१८	१०	९० विरोधाद्यभावप्रदर्शनम्	२०	२१
७५ गौत्यादीनामिष वर्णत्रयादिभ्यामा न्याना सम्मत्र इति निरूपपूर्व पक्षनिराकरणम्	१८	२१	९१ प्रकरणसमत्वशङ्कनम्	२१	३
७६ वर्णो वर्ण इत्यनुगतमते श्रोत्र प्राहायनिमित्तत्वभवनम्	१८	२१	९२ अभ्ययतशब्दवाच्यताया हेतुत्व निराकरणम्	२१	७
७७ गाद्येकत्वप्रत्यभिज्ञा ध्याता गादे रन्तरालेऽदर्शनादिति गादिना नात्वसाधनम्	१८	२२	९३ कर्मस्मरणविशिष्टस्यापि तस्य हेतुतानिरास	२१	८
			९४ कर्मस्मरण नाभावादिप्रमाणरूप मिति वर्णनम्	२१	१०
			९५ कर्मस्मरणयोर्म्यतारूपविशेषण व्युदास	२१	२०
			९६ उपसहार	२१	२४
			सर्वज्ञसाधनम्		
			९७ जिनस्य सर्वश्रुतासाधनारम्भ	२२	१२

विषया	पृ	प	विषया	पृ	प
९८ सर्वत्र प्रमाणाभावाशङ्कनम्	२०	१८	११९ अतीतादे पदार्थधर्मत्वेऽपि दोषाभावसमर्थनम्	२६	४
९९ तत्रोदितहेतोरसिद्धत्याभावावर्णनम्	२२	१८	१२० अतीतदेस्तज्ज्ञानफले स्मिन्निहितत्वेन सर्वज्ञज्ञाने न प्रतिभास प्रतिभासे वा पक्षमानतापत्ति गितिशङ्कनम्	२६	१२
१०० सप्रशुभपुत्रसत्तासाधकहेतोरप्रतियुक्ततासाधनम्	२२	२२	१२१ अतीतादिकालसम्बन्धित्वेन तस्य प्रतिभास इति न प्रोक्त दोष इति समर्थनम्	२६	१८
१०१ शाब्दादिप्रमाणावेद्यत्वोपपादनम्	२३	१	१२२ सवज्ञज्ञानस्य विपरीतव्यातिशङ्कानिराकरणम्	२६	१९
१०२ चचनविशेषतद्हेतुना सर्वविदसाधनम्	२३	७	१२३ सवज्ञज्ञानस्य चक्षुरादिजनितत्वाशकोत्थापनद्वारेण पूर्वपक्षोत्थापनम्	२७	६
१०३ प्रयोगरूपपुत्रीकरणम्	२३	१०	१२४ चक्षुरादिजनितसवज्ञज्ञानस्य धर्मादिग्राहकत्वेऽविरोधोद्धानम्	२७	२०
१०४ हेतुविशेषणस्याविसर्गादित्वस्य सार्थकताप्रदर्शनाम्	२३	१३	१२ तस्याभ्यासजनितत्वपक्षेऽपि दोषाभाववर्णनम्	२७	२४
१०५ अलिङ्गपूर्वकत्वस्य सार्थकताप्रदर्शनम्	२३	१६	१२६ तद्याशब्दजनितत्वपक्षेऽपि अनुपपत्त्यभावसमर्थनम्	२८	१
१०६ अनुपदेशपूर्वकत्वस्य सप्रयोजनत्ववर्णनम्	२३	१९	१२७ अनुमानजनितत्वपक्षेऽप्यनुपपत्ति इति समर्थनम्	२८	३
१०७ अनन्वयव्यतिरेकपूर्वकत्वस्य प्रयोजनाभिधानम्	२३	२३	१२८ भावनात् सर्वज्ञज्ञानस्य वैशेष्येऽनुपपत्तिनिरसनम्	२८	६
१०८ हेतोरनेकां तत्त्वादिनिरास	२३	२७	१२९ कुडपादीनाप्याचारकत्वज्ञानस्य न युक्तमिति कथनम्	२८	१०
१०९ सवादादय धर्मादिमाहात्म्यकारणानुपपत्त्यस्यापि प्रत्यक्षविशेषस्य सिद्धयतीति वर्णनम्	२४	१	१३० ज्ञानाकारकरागादीनामात्यति कक्षयसम्भवोपपादनम्	२८	१४
११० एव सकल्पदार्थमाहात्म्यकारिज्ञानपूर्वकताप्रतिपादनम्	२४	७	१३१ तत्रानुमानोपपास	२८	२३
१११ सप्रशाननेन न सकत्रयस्तुग्रहणसम्भव इति पूर्वपक्ष	२४	१३	१३२ सर्वज्ञनिर्दयुपसहारपरलोककल्पस्थापनम्		
११२ शक्तियुक्तेनापि नेति निरूपणम्	२४	१८	१३३ परलोकसिद्धयेऽवतरणम्	२९	१२
११३ प्रोक्तपूर्वपक्षनिरास	२४	२४	१३४ तत्र पूर्वपक्षारम्भ	२९	१५
११४ सर्वज्ञस्य चस्त्रियस्तानिश्चयोपपादनम्	२४	२८	१३५ प्रत्यक्षस्य तत्र न प्रवृत्तिरिति कथनम्	२९	१७
११५ अतीतानागतवस्तुग्रहणासम्भवाशङ्कनम्	२५	७			
११६ पदार्थानामनीतानागतत्वासम्भवाशङ्कनम्	२५	१८			
११७ उच्चाशङ्काप्रतिविधानम्	२५	२४			
११८ समयस्यानीतादित्यावर्णनम्	२५	२८			

विषयः	पृ	प	विषयः	पृ	प
१३६ अनुमानस्य न प्रवृत्ति प्रतिबन्ध- ग्रहणासम्भवात् तद्विषया			१५१ राजशरीरादेरस्थिरस्य स्थिरग लम्बनत्रिययेति समथनम्	३२	१०
सम्भवाच्चेति वर्णनम्	२०	१९	१५२ सुख्यहमिति ज्ञानस्य नात्मव्य तिरिक्तविषयनति वर्णनम्	३२	१३
१३७ सिद्धान्तिना तत्रानुमान समर्थनम्	३०	९	१५३ प्रत्यभिप्रायाऽऽत्मन एकत्व- मिति वर्णनम्	३०	११
१३८ कार्यत्वहेतोरसिद्धान्तनिरास	३०	१०	१५४ प्रत्यभिप्राया द्रष्टृरात्मन स्प ष्टतानुप्राशेनाननुप्राशेन वा प्रतिभास इत्याशकयोभयत्र दोषोद्घातनम्	३२	१७
१३९ पदार्थाना कादाचित्कत्व न स्वभावेनेति वर्णनम्	३०	१३	१५५ प्रतिभासभेदेऽभेदासम्भव इति पूर्वपक्ष	००	२१
१४० कार्यत्वहेतो प्रतिबन्धसाधनम्	३०	१६	१५६ नीलादिप्रतिभासेऽपि तथेति प्रतिबन्धा सिद्धान्तरचन	३२	२६
१४१ मातापितृसाप्रमीमात्रेणह जन्मन कादाचित्कत्वमिति मतस्य निरास	३०	२५	१५७ दशनज्ञानेन स्पर्शनायस्था व्योर्तन ग्रह इत्याशक्य प्रति- विधानम्	३३	४
१४२ आकारविशेषादपि इह जन्मनो जन्मान्तरपूर्वकत्वमिति समर्थनम्	३०	२५	१५८ आत्मन एकत्वसमर्थनम्	३३	९
१४३ प्रतिबन्धप्राहकस्य प्रमाणस्य मतभेदेन प्रदर्शनम्	३१	३	१५९ शरीरातरमञ्चारित्य ज्ञानस्य सम्भवेतीति समर्थनम्	३३	११
१४४ प्रतिनियतार्थदर्शनत प्रतिनि- यतस्वैवार्थस्य प्रतिपत्तेरनुमान प्रमाणमेवेति समर्थनम्	३१	७	१६० जन्मादिशरीरस्य स्वसन्तान- शरीरावयववर्णनम्	३३	२०
१४ परलोक्यात्माभावात् परलोक भाव इति मतस्यापि निरास	३१	११	१६१ एकस्य कामणशरीरस्य साधनम्	३३	०४
१४६ बाह्येन्द्रिययापाराभावाकाले जायमानेन अहमित्यथाधिन प्रत्यक्षेणात्मनम्मिद्विगित्या दर्शनम्	३१	१३	१६२ पर्यनुयोगस्य प्रत्यक्षरूपत्वा- सम्भववर्णनम्	३४	५
१४७ नेद ज्ञानमपह्नोतु शक्य परोक्ष प्रमाण येति प्रतिपादनम्	३१	१६	१६३ अग्निभावात्प्रगमस्यावश्य कत्वप्रदर्शनम्	३४	९
१४८ यद्विरिन्द्रियव्यापाराकालेऽपि त्रियस्येयात्मनोऽपि प्रतिभा सोऽस्तीति समर्थनम्	३१	१०	१६४ परलोकसाधनोपसंहार	३४	२२
१४९ न च शरीरादीनामेकजात् त्वमिति वर्णनम्	३१	२१	ईश्वरकर्तृत्वमङ्ग		
१५० दृशोऽहमिति प्रत्ययवन्न ज्ञानरा नहमिति प्रत्ययो भ्रान्त इति वर्णनम्	३२	१	१६५ इश्वरसाधकानुमानस्य नैया- यिककारिणिकरण हेतोरदुष्टता प्रतिपादनञ्च	३५	३

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
१६६ सामान्यतो दृष्टानुमान न तत्र प्रवर्त्तते इति सिद्धांतोद्गायनम्	३५	२०	१८० तत्र तज्ज्ञानस्य समवायेन व्याप्या घृत्यभ्युपगमेकार्यत्व हेतोर्व्यभिचरित्ववर्णनम्	३६	२७
१६७ तन्वादेशव्यपत्तिवाम्भ्रम इति प्रतिपादनम्	३५	२१	१८१ अव्याप्या घृत्तौ सर्वगतत्वसाधने हेतुसूचनासद्गतिप्रदर्शनम्	३७	२
१६८ देशभेदेन प्रतिभासमानानामवयवानां भेदो न तद्व्यतिरिक्त कश्चनानवयवी चकास्तानि वर्णनम्	३५	२१	१८२ समवायानुपपत्ति सतोऽसतो वेति प्रदर्शनम्	३७	८
१६९ अन्तेरणावयवप्रतिभासमवयवप्रतिभासस्य शक्तिप्रवर्णनम्	३६	१	१८३ समवाय न प्रत्यक्षसिद्ध इति व्यवस्थापनम्	३७	१७
१७० कतिपयावयवप्रतिभासेऽवयवप्रतिभासाभ्युपगम दोष	३६	४	१८४ तदुपु पट इति न प्रतीतिरपि तु पटे तत्त्व इत्येवेति कथनम्	३७	२१
१७१ सर्वावयवप्रतिभासे तदभ्युपगम दोषप्रदर्शनम्	३६	६	१८५ ज्ञानतदात्मनोर्भेदेऽपि दोषा विपर्ययम्	३७	२४
१७२ भूयोऽवयवप्रतिभासे तदभ्युपगमेऽपि दोषदानम्	३६	७	१८६ बुद्धयभावेन सर्वेषां मुक्तताप्रसङ्गदानम्	३७	२५
१७३ प्रत्यभिज्ञाप्रत्यभेजे पूर्वापरावयवव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त इत्याशय दोषप्रदर्शनम्	३६	९	१८७ आत्मत्वे धैर्यक्षण्याङ्गीकारे कार्यत्वमपि तथा भवतिरिति रथम्	३७	२७
१७४ परतो घट इत्यादि बुद्ध्यापि नावयविनो भानमिति कथाम्	३६	१४	१८८ दृष्टा तस्य साध्यविकलतावर्णनम्	३८	१
१७५ अवयवभावे परमाणुनामव्यभान इति शक्यानां समाधानम्	३६	१६	१८९ प्रागस्त स्वकारणसमवायलक्षणकार्यत्वस्य व्युदास	३८	७
१७६ बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वसाधने मतुपधानुपपत्तिवर्णनम्	३६	१९	१९० प्रागस्त स्वकारणसमवायलक्षणकार्यत्वस्य व्युदास	३८	१५
१७७ तद्वृत्तयेऽपि तस्य तदिति भेदपक्षेऽस्मन्मथ इति वर्णनम्	३६	२३	१९१ सत्ताया सद्रूपनयामाशय दोषप्रदानम्	३८	१९
१७८ समवायेनाप्यस्मन्मथादर्शनम्	३६	२४	१९२ द्रव्यदेर्न स्वरूपसत्त्वमयातर सामान्यसद्भावात् सत्तायास्तु तदभावात् स्वरूपसत्त्वमित्यस्य वर्णनम्	३८	२३
१७९ तत्कायत्वादपि न तज्ज्ञानत्वसिद्धिरिति प्रदर्शनम्	३६	२५	१९३ अथा तरसामा यत्तद्देतारसिद्धयवेधमपनिदर्शनानौचित्यप्रदर्शनम्	३९	४

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
१९४ सत्तायाः प्रत्यक्षादिसिद्धत्वा शङ्कनम्	३०	१२	२१२ तच्छरीरस्याहृदयत्वेऽपि व्य तिरेकप्रतीतिसम्भवाभिधानम्	४२	११
१९५ अप्रतिभासनात् सा नेति समर्थनम्	३९	१६	२१३ कायत्वस्य शरीरेण महाव्यभि चारितानिरूपणम्	४२	१८
१९६ सदिदि बुद्धेर्बर्किविदोष एव निमित्तमित्यभिधानम्	३९	१९	२१४ तथाकायत्रस्य धाघितत्वप्रति पादनम्	४२	२३
१९७ मित्रभाषेयत्वमपि न जाति रित्यभिधानम्	३९	२५	२१५ प्रोक्तव्यापकानुपलब्धेरयाघितत्व- व्यवस्थापनम्	४३	२
१९८ जातेरेकव्यक्तिय्यापिता न व्य वस्थापयितुं शक्येति निरूपणम्	४०	१	२१६ म्यप्राज्ञायमिच्चारित्वस्य सर्वत्र प्रामाण्यनिवृत्तव्यसाधनम्	४३	४
१९९ प्रत्यभिज्ञयापि न व्यवस्थापयेति वर्णनम्	४९	१०	२१७ व्यापकानुपलब्धौ तस्य सञ्ज्ञायप्रतिपादनम्	४३	२४
२०० अभूत्याभाविद्य कार्यत्रमित्य स्यापिनिरास	४०	१५	२१८ व्यनिरकस्यानुमानत सिद्ध नानिरूपणम्	४३	२७
२०१ रचनावश्यहेतोः सद्गुह्यता प्रकटनम्	४०	१६	२१९ कार्यत्वव्याप्यत्वे बुद्धिमत्कारणव्या घृत्तिपूर्वकत्वासिद्धया कार्यत्व स्य विपक्षादप्रतिरेकानिश्चय भिधानम्	४४	६
२०२ सयोगस्याप्यभावा इत्यभिधानम्	४०	२१	२२० ईश्वरस्य शरीरसम्भवाभावे दोषप्रतिपादनम्	४४	२४
२०३ चैत्रो न कुण्डलीति प्रतीतिरपि न सयोगान्नाधिकेत्यभिधानम्	४०	२४	२२१ नित्यज्ञानस्यैव कारणत्वसम्भवे तद्धारेश्वरकल्पनानयकवर्णनम्	४५	५
२०४ सम्बन्धितोऽसम्बन्धितोर्वा सयोगाङ्गीकारे दोषप्रदानम्	४०	२७	२२२ ज्ञानस्य तन्मात्मसमवेतत्वा सिद्धया तद्गुणत्वासिद्धिवर्णनम्	४५	८
२०५ सयोगस्वरूपप्रतिपादनम्	४१	३	२२३ शरीरसम्बन्धनिवृत्त्या कतृत्व निवृत्त्यभिधानम्	४५	१६
२०६ बौद्धाभिप्रायेणापि कायत्रस्या मिद्धत्वमिधानम्	४१	६	२२४ कारकज्ञातिपरिज्ञानलक्षण कार्यत्वनिरास	४५	२३
२०७ बुद्धिमत्पूर्वकत्वव्याप्तकार्यत्व विशेषप्रतिपादनम्	४१	८	२२५ तस्योपदेशकत्वे शरीरसम्ब न्धो दुर्धार इत्यभिधानम्	४५	२७
२०८ साध्य विषयस्य दोषाभिधानम्	४१	१४	२२६ ईश्वरसाधकप्रमाणान्नाय वर्णनद्वारेणोपसंहार	४६	६
२०९ सामान्यन बुद्धिमत्पूर्वकत्वे न्नाप्येऽपि दोषाभिधानम्	४१	२४	आत्मनिश्चलनिराकरणम्		
२१० स्थानरादौ कर्मभानुनिश्चयप्रति पादनम्	४२	२	२२७ आत्मविभूतमाधरहेतो पूर्व पक्षिणा प्रतिपादनम्	४६	१७
२११ उपलब्धिलक्षणप्राप्तशरीरानुपल म्भाभावात् कार्यत्रस्य व्यभि चारितानिर्णयम्	४२	५			

विषया	पृ	पं	विषया	पृ	पं
२२८ स्वोक्तहेतावदुष्टताभिधानम्	४६	२१	२४१ अल्पमद्वयत्वादि तस्य द्रव्यत्व		
२२९ मिद्धान्तिना हेत्वसिद्धत्वरूपणम्	४७	२	साधनम्	४९	२६
२३० बुद्धेरामभेदेऽन्यथायतिरेकाभाव			२४२ सयोगाश्रयत्वाद्व्यत्यवर्णनम्	५०	९
तस्तद्गुणत्वासमताभिधानम्	४७	३	२४० सदयावत्त्वादि द्रव्यत्व		
२३१ स्वसविदितत्वानभ्युपगमने			निरूपणम्	५०	१५
स्वस्मिन् तत्प्रत्ययामात्रवर्णनम्	४७	७	२४१ एकद्रव्यत्वहेतोर्निरास	५०	१७
२३२ तस्या आत्मभेदे हेतुविशेषणा			२५२ सत्तासम्पत्तिरिति विशेष-		
सिद्धयभिधानम्	४७	११	प्याशनिरास	५०	२३
२३३ आत्माप्रत्यक्षताया हेतोर्विद्व-			२५३ विशेषगुणत्वे सति प्रवेशवृत्ति		
द्वत्वरूपणम्	४७	१३	त्वादिति हेतोर्निरसनम्	५०	२४
२३४ हेतुविशेषणासिद्धयभिधानम्	४७	१८	२५४ विमुक्तसाधकान्यहेतुनामपि		
२३५ व्यभिचारवर्णनम्	४७	२७	दूषणम्	५१	५
२३६ आकाशदृष्टान्तस्य हेतुमाध्य			२५५ शरीरमात्रव्यापकतासाधकानु		
वैकल्याभिधानम्	४८	८	मानोज्ञायनम्	५१	८
२३७ शब्दस्य गुणरसासिद्धिवर्णनम्	४८	९	२५६ हेतोरसिद्धतानिरसनम्	५१	१२
२३८ शब्दस्य द्रव्यत्वसाधनम्	४८	११	२५७ के तद्गुणा इति विकल्पनया		
२३९ शब्दस्य निःक्रियत्वे दोषाभि			दोषप्रदानम्	५१	१४
धानम्	४८	१२	२५८ धर्माधर्मयोश्चेतनत्ये नात्मगु		
२४० सक्रियत्वे च गुणत्वविराध			णत्वमिति निरूपणम्	५१	१८
द्वयभिधानम्	४८	१८	२५९ धर्माधर्मयो साधनम्	५१	२६
२४१ वीचीतरङ्गयायनात्पत्तिस्वी-			२६० कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वा		
कारे क्रियाया अभावप्रति			दिति हेतुनिरसनम्	५२	३
पादनम्	४८	१९	२६१ शरीरमात्रव्यापकत्वसाधक		
२४२ प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य कत्वात्			हेतोर्नैकानिश्चयानिराकरणम्	५०	८
क्षणिकत्वानुमानाद्यधितमिति			२६२ शरीरैकदेशवृत्तित्वे दोषप्रदानम्	५२	१४
निरूपणम्	४८	२३	२६३ शरीरमात्रव्यापकतोसहार	५२	१८
२४३ विशेषणस्वरूपाभिधानम्	४९	०			
२४४ हेतोर्नैकान्तिकताभिधानम्	४९	४	परंप्रमोक्षविघ्नमनम्		
२४५ धर्मादेशप्रत्ययतत्त्वत्वाधर्म			२६४ आत्यन्तिकबुद्ध्यादिविशेषगुण		
नुमानदोषाभिधानम्	४९	०	ध्वंसरक्षणमोक्षसाधनम्	५२	२६
२४६ दृष्टान्तस्य साध्यस्य यथाभि			२६५ तद्देशतोदुष्टताप्रकटनम्	५२	२९
धानम्	४९	१०	२६६ सत्तानोच्छेदे तत्त्वज्ञान तस्य		
२४७ शब्दस्य गुणवत्त्वाद् द्रव्यमिति			प्रयत्नमिति साधनम्	५३	३
साधनम्	४९	२४	२६७ मिद्धान्तिना स तानत्वहेताया		
			व्यासिद्धत्वादिदोषप्रदर्शनाम्	५३	१०

विषयः	पृ - सं	विषयः	पृ - सं
२६८ स्वरूपासिद्धपुद्गावनम् -	५३ ११	२८८ स्वोकसत्तोहेतो साधनम् -	५५ २०
२६९ प्रतिवाधासिद्धताप्रकाशनम्	५३ १५	२८९ क्षणिके क्रमयोगपदाभ्यात्मर्थ-	
२७० समवायस्य सदसद्भावे दोषा		क्रियाऽसम्भवनिरूपणम् -	५६ १
विष्करणम्	५३ १६	२९० परिणामान्भ्युपगमे कृत	
२७१ सत्त्वग्नियु त्रिशोषाङ्गीकारेऽपि		कत्वादिवस्तुस्वभावानुपपत्ति	
दोषोद्गावनम्	५३ १८	वर्णनम्	५६ ५
२७२ समवायस्यानुगतैकस्यमायता-		२९१ पच स प्रतिपक्षदोषाभि	
दूषणम्	५३ २४	धानम्	५६ १७
२७३ ध्यावृत्तस्यभाउतादूषणम्	५३ २६	२९२ सुखादिसंज्ञानस्य निवृत्त्य	
२७४ प्रत्यक्षेणानेकानुगतैकस्यभाव		सिद्धिवर्णनम्	५६ २०
प्रहण न सम्भवतीत्यभिधानम्	५३ २७	२९३ आरब्धसिद्धितयोरुपभोग	
२७५ सम्यग् इति बुद्ध्या तस्य		तत्त्वज्ञानाभ्या क्षय इति दूषणम्	५६ २३
सम्बन्धत्वेनाभ्यवसाये विकल्प-		२९४ स्वमतेन सम्पत्तानस्वरूप	
प्रथमपक्षे दोषवर्णनम्	५४ ३	वर्णनम्	५६ २६
२७६ द्वितीयविकल्पे दोष	५४ ५	२९५ चिदानन्दस्वरूपो मोक्ष इति	
२७७ तृतीयचतुर्थपक्षे दोषदानम्	५४ ६	पूर्वपक्ष	५७ १
२७८ पञ्चमविकल्पनिरास	५४ ८	२९६ सिद्धाते तन्मतस्य दूषणम्	५७ ८
२७९ इहबुद्धयवसेयत्पक्षनिरास	५४ ९	२९७ तदा सुखोत्पत्तौ कारणप्रदर्शनम्	५७ ११
२८० समवायबुद्धयभ्यवसेयत्पक्षस्य		२९८ आत्मा त वरणसयोगस्य -	
निराकरणम्	५४ १०	निराकरणम्	५७ १६
२८१ इह बुद्ध्यापि न समवाय		२९९ तत्र शरीरादौऽपि कारणता	
प्रतीतिविकल्पानुपपत्तेरिति		नेत्यभिधानम्	५७ २१
कथनम्	५४ १५	३०० युक्त्यत्रेण मुक्तावस्थायां,	
२८२ उपादानोपादेयभूतबुद्ध्यात्मक		ज्ञानसद्भाववर्णनम्	५७ २६
प्रवाहलक्षण सतान्तरपक्षनिरास	५४ २२	३०१ ज्ञानस्य ज्ञानान्तिरोत्पादनस्य	
२८३ पूर्वापरसमानजातीयक्षणप्रथा		भावतयाऽऽयानपेक्षतासाधनम्	५८ ९
द्वरूपसन्तानत्वनिराकरणम्	५४ २७	३०२ साध्यवचित्तसन्ताननिरोध	
२८४ व्यभिचाराविर्भावानम्	५५ २	म्यरूपमुक्तिप्रतिक्षेप	५८ १५
२८५ अत्य तानुच्छेदव्यवस्थेय सता		३०३ साध्यनिराध्वचित्तसन्त	
नत्वस्य सत्त्वेन विद्यद्वता		त्युत्पत्तिलक्षणमुक्तकथित	
कथनम्	५५ ४	त्यनिरूपणम्	५८ १६
२८६ शब्दबुद्धिप्रदीपादीनामत्य तानु-		३०४ सान्धयतासाधनम्	५८ १७
च्छेदप्रसाधनम्	५५ ६	३०५ विज्ञानसन्तत्यनुच्छेदे पूर्वप	
२८७ कालात्ययापदिष्टतानिरूपणम्	५५ १९	क्षिणोपदर्शितदोषस्योद्धरणम्	५८ २१
		३०६ ज्ञानयोर्युगपद्भूतितिवर्णनम्	५९ २

विषयः	पृ	श्र	विषयः	पृ	श्र
३०७ पद्मास्तभायनातो विधिप्रदे			३२६ शब्दस्य परमाथतो घस्यभि		
शोऽक्षयसुखादिलामो मुक्तिरिति			घायकत्वाभावानुमानप्रदानम्	६३	१
साधनम्	५२	७	३२७ हेतोरसिद्धतानिराकरणम्	६३	४
३०८ मृत्त्रादिजाते स्याभयादर्था-			३२८ मूलक्षणे शब्दस्य सकेतानुप		
तरनानिरसनम्	५२	१६	पत्तिनिरूपणम्	६३	८
३०९ मोक्षवाशोपसंहारः	५२	२४	३२९ अशक्यक्रियत्याप्त स्थलक्षणे		
आदिवाक्यसाफल्यप्रदर्शनसौपाने			समय इति वर्णनम्	६३	१३
३१० द्वितीयकारिकावतरणम्	६०	२	३३० जात्यादौ समवायाप्रवर्णनम्	६३	१९
३११ द्वितीया कारिका	६०	७	३३१ शुद्धवाक्येऽपि न समयसम्भव		
३१२ कारिकाध्वन्यायानम्	६०	९	इति स्वमतोपसंहारः	६३	२२
३१३ आदिवाक्यस्य प्रामाण्या			३३२ सिद्धन्तिनाम्नाततासाद्यकहे-		
भाववर्णनम्	५०	२६	तोरनिवृत्तोपवर्णनम्	६४	५
३१४ बाह्यापे शब्दस्य प्रामाण्य			३३३ सामान्यस्य सिद्धत्योपवर्णनम्	६४	६
वर्णनम्	६१	८	३३४ भवेनाप्रतिभासनासामान्य		
३१५ प्रेक्षापूर्वकारिताभङ्गाभाज्या			नास्तीतिमतनिराकरणम्	६४	१४
वणनम्	६१	१०	३३५ व्यक्तिभिन्नतया जातेर्यदिना		
३१६ आत्मा शब्दम तरेणेव प्रपत्त-			विभास इति पञ्चनिराकरणम्	६४	२०
यतीति पूर्वपक्षरचन	६१	१४	३३६ न केवल सामान्यबुद्धयर्थकयो,		
३१७ तन्निराकरणम्	६१	१५	निमित्तमिति वणनम्	६४	२५
३१८ आदिवाक्यसफलतावणनो			३३७ सामान्यमनपेक्षत्यत्सदाऽनुगत		
पसंहार	५१	१९	ज्ञानजनक भवेदिति पूर्वपक्ष		
			विधानम्	६५	९
			३३८ सामान्यस्य सर्वसर्वगतत्वेऽनु		
शब्दसङ्केतसमर्थनसौपाने			पपत्तिप्रदर्शनम्	६५	१७
३१९ अपोह शब्दार्थ इति बौद्धम-			३३९ स्वव्यक्तिसर्वगतत्वेऽपि दोषो		
सप्रदर्शनम्	६२	२	त्कीर्तनम्	६५	२१
३२० शब्दाधो विधिरिति मतारम्भ	६२	८	३४० अयन्नोत्पन्नघटादौ सामान्यस्य		
३२१ द्रव्यगुणादीना शब्दप्रकृति			गमनाद्यसमवधोबुद्धवनम्	६५	२५
निमित्ततासाधनम्	६२	१०	३४१ अनेकातयादे नोक्तदोषसम्भव		
३२२ विधिघादिसम्मतसाध्यवि			इति निरूपणम्	६६	३
करणया बौद्धव निरसनम्	६२	१७	३४२ साधारणासाधारणस्वरूपस्यै		
३२३ शाब्दप्रत्ययस्य भाग्यत्यनिधि			कत्रविरोधनिरसनम्	६६	४
यपरवर्णनम्	६२	२१	३४३ द्विविधविरोधस्याप्यत्रासम्भव		
३२४ भाग्यतासाधनम्	६२	२३	इति वर्णनम्	६६	१५
३२५ मशकदेतोरसिद्धतानिरास	६२	२४	३४४ तथा प्रत्यक्षे प्रतिभासमानेन		
			विशेषादिदोष इत्यभिधानम्	६६	१९

विषयः	इ	ई	विषयः	इ	ई
३४५ स्वभावभेदाच्चेदसाधनानुमानः निराकरणम्	६६	२२	३६२ ज्ञानयोर्युगपद्वृत्तितानिदा- करणम्	६९	१०
३४६ मिश्रयोगक्षेपत्वहेतोर्निराकरणम्	६६	२५	३६३ घातुकसामग्रीभेदसमर्थन स्यादिकल्पेऽपि समानत्व प्रदर्शनम्	६९	१३
३४७ भेदाभेदप्रतिभासाद्येव भेदाभेद- व्यवस्थेत्यभिधानम्	६७	३	३६४ पूर्वपक्षिसम्प्रताधिकल्पकज्ञाना भावप्रतिपादनम्	६९	१८
३४८ व्यापकैकसर्वव्यक्त्यनुगत सामान्यानभ्युपगमप्रदर्शनम्	६७	७	३६५ अविकल्पकानभ्युपगमेऽर्थ ग्रहणामात्रप्रसङ्गलक्षणदोषनि- राकरणम्	६९	२२
३४९ सजातीयभिजानीयव्यावृत्त निराशयस्तुस्वीकर्तृमतघर्णनम्	६७	११	३६६ स्वमतेन विकल्पस्वरूप प्रति पाद्यघातुकस्वरभावव्यवस्थित्य तिलक्षणहेतोरतिद्वतास्थापनम्	६९	२९
३५० हेतोर्व्याप्त्यसिद्धिघननम्	६७	१६	३६७ परमार्थत कृतसमयत्वामा यादिति हेतोर्निरासः	७०	१०
३५१ प्रत्यक्षेण तत्सिद्धिरित्यस्य निराकरणम्	६७	१८	३६८ व्यक्त्यभिन्नसामान्यस्य सङ्केत- विषयत्वामिधानम्	७०	१३
३५२ सपतो व्यावृत्तः तमनि तद्व्यलेन विकल्पोपपत्तो दोषप्रदान	६७	२३	३६९ भावानामेका तेनोद्दानस्तरा पथगित्वाभाससमर्थनम्	७०	१६
३५३ विकल्पस्य स्वलक्षणमपि विषय स्थादिति निरूपणम्	६७	२५	३७० कृतकत्वमपि न साधक साध्यहेत्वोभेदाभावादिति घर्णन	७०	२३
३५४ तस्यविशदायमासित्वमित्य स्य निराकरणम्	६७	२७	३७१ व्यावृत्तिभेदाद्योभेद इति पक्षस्य विकल्पस्य दूषणम्	७०	२४
३५५ दूरस्थवृक्षाद्यध्यक्षरस्य प्रमा- णांतरताप्रसङ्गप्रदानम्	६७	२९	३७२ चरमविकल्पे शब्दायादेरपि हेतुताप्रसङ्गदानम्	७१	५
३५६ तस्याप्रमाणत्वे क्षणिकत्वा मानमपि तथैतिघर्णनम्	६८	३	३७३ अभेदेऽपि निश्चयवशात्कृतक त्यस्य गमकतेति पक्षक्षेपः	७१	११
३५७ स्वमारोपव्ययच्छेदकत्वादानु मानस्य प्रमाणतेति पक्षस्यापि दूषणम्	६८	११	३७४ बुद्ध्याकृदयोस्तयो कल्पन या भिन्नयोरपि न प्रतिषेध सम्भव इत्यभिधानम्	७१	१५
३५८ अनुमानस्य प्रामाण्ये व्याप्ति प्राहकस्य विकल्पविशेषस्य प्रामाण्याभ्युपगमो दुर्निवार इति घर्णनम्	६८	१७	३७५ साध्यसाधनयोर्भेदेऽपि न प्र तिषेधसम्भव इति घर्णनम्	७१	२१
३५९ प्रतिषेधप्राहकस्य स्वार्थेन प्रतिषेधो योग्यतात एवेति समर्थनम्	६८	२१	३७६ विनाशस्य निर्हेतुकत्वसाधक हेतुनिराकरणम्	७१	२२
३६० तत्रानवस्थाननिराकरणम्	६८	२४	३७७ प्रतिक्षण विनाशामाद्ये विना शप्रतीत्यसमय इति पूर्वपक्ष	७१	२८
३६१ साविकल्पविकल्पयोर्युगप द्वृत्तेरेकत्वमिति पक्षस्य विक ल्पनया निरसनम्	६९	४			

क्र.सं.	श्लो.सं.	विषयः	पृ.सं.
३३७	७०	३९५ पशुनासलक्षणापोहस्य द्वैवि- धोऽस्ति	७६ १०
३३८	७०	३९६ ज्ञानाभिप्रेययाभासस्यापोहता समधाम्	७६ १३
३३९	७०	३९७ वास्यापोहस्यपदेनो मुखयगौल निमित्तवर्णनम्	७६ १६
३४०	७०	३९८ धर्मप्रतिविस्थातकाथाभास स्यापोहस्य शाश्वतधनोक्ति	७६ १८
३४१	७१	३९९ वायव्यारणयाय यय वाच्य माचकभाव इति धननम्	७६ २०
३४२	७१	४०० श्रावणपोहस्यस्य गौणशाश्व- तधननम्	७७ ४
३४३	७१	४०१ तत्र शाश्वतधनदशाम्	७७ ५
३४४	७२	४०२ स्वल्पक्षणस्य गौणशाश्वता- यधनम्	७७ ७
३४५	७२	४०३ त्रिद्वन्द्वितना शाश्वतविधानस्य प्राथम्यविधाधमद्विषयभिधानम्	७७ १०
३४६	७२	४०४ विषयप्रतिविषयकमात्रस्य प्राथम्यनिरासः	७७ १४
३४७	७२	४०५ स्वल्पक्षणाद्योपचारेणपोहस्य निरसनम्	७७ १६
३४८	७२	४०६ स्वायत्तस्यसाधुस्यविषय- प्राथम्यपोहस्य द्वौषोद्धापनम्	७७ १९
३४९	७३	४०७ सामानाधिकरणस्यपदायायो- पययनम्	७७ २१
३५०	७३	४०८ अतिरिक्तसामानाधिकरणयो- गोक्तिरस्यप्राथम्यविधम इति पूर्वपक्षप्रमाणम्	७८ ३
३५१	७३	४०९ त्रिद्वन्द्वितनाऽभेदस्य स्वल्प- क्षणाद्योपचारेणपोहस्य निरसनम्	७८ १९
३५२	७३	४१० अपोहस्य धर्मप्रतिविषय- प्राथम्यस्यप्राथम्यमाचकनिरूपणम्	७८ २५
३५३	७३	४११ उपाधिगणनोपविदेति शब्द- विचाराद्योर्भासात्प्राथम्य- निरसनम्	७९ ३
३५४	७३	४१२ अपोहस्य विचाराद्योर्भासात्प्राथम्य- निरसनम्	७९ ४

विषयः	पृ	पं	विषयः	पृ	पं
४१३ सिन्धुस्युकसर्वदक्षिताप्रस ङ्गस्य पूर्वपक्षिणा सम्यन्धघादि नामिषाय प्रसङ्ग इयुपपादनम्	७९	९	४३२ शब्देभ्य कल्पना प्रस्यन्त इति निरूपणम्	८०	४
४१४ तदुपपादनस्य दूषणम्	७९	१५	४३३ अयापोहशब्दार्थ इति प्रतिपादनम्	८२	७
४१५ असम्यन्धघादिनापि सर्ववि त्वापादनम्	७९	१६	४३४ विजातीयव्यावृत्तरूपेण स्व लक्षण शब्दभूमिरिति घर्णनं	८२	१०
४१६ अयोन्वाश्रयाप्र धर्मधर्मिप्रति पत्तिरिति मतप्रतिक्षेप	७९	१९	४३५ तस्य विकल्पवेद्यत्वेऽपि अवि मवाद्समर्थनम्	८२	१३
४१७ धर्मधर्मिणोः परस्परपेक्षित्व दोष सविकल्पप्रत्यक्षवादिना मिति पूर्वपक्षकरणम्	७९	२५	४३६ स्वमतोपसंहार	८२	१७
४१८ तद्विरास उपसंहारश्च	७९	२८	४३७ सिद्धन्ते सामान्यविशेषात्प्र वचरतुं शब्दलिङ्गविषय त्वसमर्थनम्	८५	२०
४१९ विशेष्यविशेषणमाधसमर्थनम्	८०	१	४३८ परस्याप्यतिरिक्तसमन्वा भ्युपगमस्यावश्यकता समर्थनम्	८५	२२
४२० लिङ्गसख्यादियोगघर्णनम्	८०	४	४३९ इच्छिद्यमिच्छारदर्शनसर्वत्रा नाम्नाते विवक्षास्त्रकत्वमपि शब्दस्य न भवेदित्यापादनम्	८२	२९
४२१ प्रज्ञाकरमतदशनम्	८०	११	४४० तत्राप्यप्रामाण्ये सर्वव्यवहारो- च्छेदप्रसङ्गानम्	८३	४
४२२ सविष्टपुर यापोह शब्दार्थ इति मतप्रतिपादनम्	८०	१३	४४१ तादात्म्यतदुत्पत्तिरक्षणहे- त्योरपि ध्यमिच्छारप्रदर्शनम्	८४	६
४२३ शब्दलिङ्गयोजितिनं विषय इति घर्णनम्	८०	१४	४४२ तस्य प्रामाण्योपपादेन तुष्ययु क्त्या शब्दस्यापि बहिरर्थे प्रामाण्यप्रसङ्गापादनम्	८३	१३
४२४ कल्पनावुद्धेरपि जातिनं विषय इति प्रतिपादनम्	८०	१८	४४३ तस्यैवोपसंहार	८३	२३
४२५ शब्दलिङ्गजज्ञाने जाते प्रति भासमाशङ्क्य निरसनम्	८०	२२	४४४ प्रतिषध निश्चयस्येव सकेतनि द्ययोऽपीति घर्णनम्	८३	२६
४२६ जात्यादेरेव विषयत्वेऽनुपप- त्तिप्रदर्शनम्	८०	२७	४४५ तदपि प्रत्यक्ष विकल्परूपमे वेति समर्थनम्	८३	२९
४२७ आहृतिविशिष्टव्यक्त शब्दा र्थत्वनिरास	८१	१	४४६ शब्दस्याप्युभयात्मकवस्तु निश्चयात्मकत्वमिति घर्णनम्	८४	६
४२८ वृत्तव्यक्त्याव्यक्तव्यक्तपता निरास	८१	३	४४७ वाच्यवाचकप्रारस्य क्षयोपश मादाधिभूतज्ञानविशेषे प्रति भास इति निरूपणम्	८४	११
४२९ व्यक्त शब्दलिङ्गयोरर्थत्वे द्वोपान्तरप्रदानम्	८१	१५	४४८ हृद्युतादिरूपकल्पनया दोषो ज्ञापनस्यानौचित्ययणनम्	८४	१७
४३० इन्द्रियप्रानारूढे सम्यन्धव्यु त्पत्तिनिराकरणम्	८१	१९			
४३१ अहंवेद् वाचकमित्यस्य विक ल्पस्य दूषणम्	८१	२०			

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
४४९ शास्त्रार्थसम्यग्धस्य काव्यपनि कथाभावसमर्पणम्	१४	१६	४६७ बोधनीलध्यापाराणा समान काल प्रतिभासात्र प्राह्यप्रा हकभाव इति धर्षणम्	८८	५
४५० उपसहार	८५	२	४६८ भिन्नकालयोर्बोधनीलयोरपि न न समग्र इति धर्षणम्	८८	११
नयद्वयघटकद्रव्यार्थिकस्वरूपम्			४६९ भेदस्य नास्तितानिरूपणम्	८८	१३
४५१ तृतीयकारिकाउत्तरणम्	८५	११	४७० शभेदस्यापि न प्रसिद्धिरित्य स्य निराकरणम्	८८	१६
४५२ कारिका	८	१४	४७१ सचत्र सन्मात्रस्योपलम्भ इति निगमनम्	८८	२०
४५३ कारिकार्थ यार्णनम्	१५	१८	४७२ स'मात्रस्य विद्यास्वभावत्वे दोषादाङ्गनम्	८८	२२
४५४ द्रव्यपर्यायार्थिनयद्वयाति- रिक्तनयाभावसमर्थनम्	१६	३	४७३ अविद्यास्यभावत्वे दोषादाङ्गनम्	८८	२३
४५५ सद्बुद्धनयाभिप्रायधनान्तरम्	८९	१३	४७४ तद्वपणम्	८८	२३
४५६ भेदप्रतिपादकगमस्याया धित्करणम्	८६	२६	४७५ अविद्याया सञ्जाववर्णनम्	८६	२४
४५७ प्रत्यक्षेण भेदप्रतिभानाभावा कथनम्	८६	२७	४७६ अविद्याया ब्रह्मणः स्वभावत्वे ऽतिरिक्तत्वे वा दोषादाङ्गनम्	८८	२७
४५८ देशभेदाद्भेदो न समग्रतीत्य भिधानम्	१६	१०	४७७ नित्यया त्रिययाऽविद्यानिवृत्ते रुचितेन ब्रह्मातिरिक्तस्वभा वतस्तरामहणलक्षणाविद्याया अभावा इति शक्यम्	८९	२
४५९ कालभेदाद्भेदो न समग्रतीत्य कथनम्	८७	४	४७८ तदेन मननिराकरणम्	८९	९
४६० स्मृतितेन भेदमरगमयताति प्रतिपादनम्	८७	१०	४७९ अविद्याया अनिधवनीयता- स्थापनम्	८९	११
४६१ भेदस्य भावस्वरूपसञ्जाया वगमे तस्याप्यवगम इति रूपण	८७	१६	४८० अविद्याजीवना, काव्यपिकी जीवब्रह्मभेद इति कथनम्	८९	१२
४६२ आकारमदाद्भेद इति पक्ष निरास	८७	१९	४८१ कल्पनाया असम्भवशक्यम्	८९	१४
४६३ आकारस्य म्यत प्रतिभामे दोषप्रदानम्	८७	२१	४८२ मतत्रिशेषेण तत्रिराकरणम्	८९	१६
४६४ मिश्रप्रतिभासगम्यतय दोषा दावनम्	८७	२६	४८३ मता'तरप्रदर्शनम्	८९	२०
४६५ नीलसुष्मादिभिन्नस्य बोध स्याहस्यप्रययगम्य उपपन्ननि राकरणम्	१७	२९	४८४ उपसहार	८९	२६
४६६ व्यतिरिक्तयोधम'द्रावेऽपि न भदाधिगम इति धर्षणम्	८८	३	४८५ अगुद्धद्रव्यार्थिकनयस्वरूपम्	८९	२८
			४८६ प्रधानादितो महदादि परिणाम धर्षणम्	९०	१
			४८७ प्रधानस्य त्रिगुणत्वाविधेकि त्यादिरूपणम्	९०	७

विषय	पृ	व
४८८ महदादीनां व्यक्ततासाधनम्	९०	१३
४८९ सत्कार्यनाशारम्भ	९०	१६
४९० असद्व्यवस्थादिति हेतुवर्णनम्	९०	१७
४९१ उपादानप्रद्वयलक्षणहेतु निरूपणम्	९०	२०
४९२ सर्वमम्भवाभाव्यादिति हेतु व्यावर्णनम्	९०	२५
४९३ शक्तस्य शक्यकारणादिति हेतु निरूपणम्	९०	२९
४९४ कारणभावादिहेतुव्यावर्णनम्	९१	१३
४९५ प्रधानसाधकस्य भेदाना परि माणादिति हेतुनिरूपणम्	९१	१७
४९६ भेदाना समवयादिति हेतु वर्णनम्	९१	२२
४९७ शक्ति प्रवृत्तेरिति हेतुव्या वर्णनम्	९१	२४
४९८ कारणकायविभागादिति हेतु प्रदर्शनम्	९१	२७
४९९ वैश्वरूपस्याविभागादिति हेतु समर्थनम्	९२	७
५०० बन्धुसद्व्यवस्थाधिकस्योपसंहार	९२	७
५०१ नैगमाभिप्रायाप्रदर्शने कारणा भिधानम्	९२	९
पर्यायाधिक्यरूपमोपाने		
५०२ पर्यायाधिक्येन द्वयाधिक्यनया- भिधेयवस्तुनिरसनम्	९२	१०
५०३ भेदस्य प्रमाणवाचिनत्वपक्ष द्वीकरणम्	९२	२०
५०४ भेदस्य कल्पनाधिपक्षत्रनिर्गता	९२	२६
५०५ प्रत्यक्ष भेदन प्रतिपाद्यतात्प स्य निराकरणम्	९३	१
५०६ अग्याप्रतिभासनमेव घटादे प्र तिनियतरूपरिच्छेद इति समर्थनम्	९३	३

विषय	पृ	व
५०६ भेदो न प्रत्यक्षविषय इति पक्षप्रतिक्षेप	९३	१६
५०८ सर्वेषा सद्रूपताप्रतिभासोऽद्या धितो न भेदप्रतिभास इति पक्ष- संगडनम्	९३	२१
५०९ अयदेशस्यभेदानुगतस्वरूप प्रतिभासाभावसमर्थनम्	९३	२४
५१० भेदा तरोपलम्भादनन्तरभेद प्रतिपत्तिरित्यस्य दूषणम्	९४	३
५११ प्रत्यभिज्ञातो न तस्य प्रतिपत्ति रितिवर्णनम्	९४	७
५१२ प्रत्यभिज्ञाया प्रत्यक्षत्वे दोषो त्कीर्णनम्	९४	७
५१३ तदा स्मृत्यभावात् सद्रूपता गम इत्यस्य दूषणम्	९४	१०
५१४ पूर्वापरकालसम्बन्धिवलक्षणा भेदोऽपि न प्रत्यक्षविषय इति वर्णनम्	९४	१७
५१५ वर्तमानमात्र संदेवाध्यभूमि रिति वर्णनम्	९४	१७
५१६ अभेदो नाध्यक्षगम्य इति समर्थनम्	९४	२४
५१७ क्षणभेदस्याध्यक्षगम्यना व्यावर्णनम्	९४	६
५१८ अनुमानमभेदप्राहकमिति न्ययस्थापनम्	९४	८
५१९ त मतप्रतिक्षेप	९५	१०
५२० ध्यसहेत्वसन्निधाने स्थिरा भाव इति पूर्वपक्षरञ्जनम्	९५	१०
५२१ अन्विग्नयाध्यक्षे प्रतिभास नात् त मतप्रतिक्षेप	९५	१८
५२२ नादाहेत्वसम्भववर्णनम्	९५	२१
५२३ भेदज्ञानमेव वस्तुनोऽभावा इति सिद्धांतस्य प्रतिक्षेप	९५	२४
५२४ नयविधस्थभावास्यासम्भ वान्दर्शनमेवाभावा इति साधन	९५	२७

श्लोक	पृ	श्ल	श्लोक	पृ - श्ल
५२५ अभावविशेषरूपघटकद्वितीय विशेषनिरास	९५	२६	५४३ सपमेकं सद्रविशेषादित्यस्य प्रतिशेषः	९८ १०
५२६ आयरतमविच्छेदेन ग्रहण स्यामेवमद्वयरूपताया दोष दानम्	९६	४	५४४ अतुल्यद्रव्यास्तिकमतप्रतिशेषे परिभ्रम	९८ १८
५२७ अविच्छिन्नदर्शनस्य भेदेऽप्य धरूपभेद इति पक्षद्वयणम्	९६	१०	५४५ महद्विकार्याणां प्रधानस्य मात्रताया दोषोद्भावनम्	९८ १०
५२८ सतिद्विभेदात्प्रामाण्ये न क्रम सम्भव इति शकान्युदास	९६	१९	५४६ हेतुमद्वादिस्वाधननिरसनम्	९८ २५
५२९ कालाभावात् कथं पुनःपर भाव इति शक्यप्रतिषिद्धानम्	९६	२५	५४७ प्रधानं महदादिरूपेण परिण मतीति पक्षद्वयणम्	९९ ४
५३० स्वभावविशेष एव क्रम इति घर्षणम्	९६	२५	५४८ एकदेशेन सवात्मना वा परि णामो न सम्भवतीति घर्षणम्	९९ ११
३१ स्वभावाभेद इत्यस्य द्वयणम्	९७	१	५४९ धर्मात्तरादुर्भावलक्षण परिणामनिर्गम	९९ १३
५३२ आश्रयणस्थितिलक्षणानित्य ताप्रतिभासाभावसमथनम्	९७	३	५५० धर्मधर्मिणोस्त्वम्बन्धात्प्रमप रिणामे धर्मधर्मि परिणत एवेति पक्षनिरास	९९ १८
५३३ दर्शनस्यैव न क्षणिकतेति एवमनिरसनम्	९७	६	५५१ स्वभावव्यत्यायोगोपपादनम्	९९ २०
५३४ अनेककालता दशन युगपन्नाय भासयतीति यणनम्	९७	८	५५२ स्वमतविरोधोद्भावनम्	९९ २२
५३ क्रमेणापि नात्रभासयतीत्यभि धानम्	९७	१४	५५३ धर्मयोर्व्यतिरेकाव्यतिरेक पक्षयोर्दोषप्रदानम्	९९ २४
५३६ पूव्यरूपतया ह्यव्यमानस्य प्रति भासे दोष	९७	१७	५५४ कार्यं न सत् सदकरणादिति घणनम्	१०० २
५३७ ह्यव्यमानतया पूव्यरूपस्य प्रति भासे दोष	९७	१९	५५५ उपादानप्रद्वणादिलक्षणासा धनानेराकरणम्	१०० ८
५३८ उभयरूपताया प्रनिभासेऽपि दोष	९७	२४	५५६ सदायविपर्ययनिपतकरव सर्वसाधनानां न सम्भवती त्यभिधानम्	१०० ९
३९ भेदप्रतिभासस्य निश्चयात् पक्षनिराकरणम्	९७	२७	५५७ निश्चयोत्पादकत्वमपि न सत् वतीति घर्षणम्	१०० १४
५४० अविद्याया अवस्तुत्तद्रूपत्व दोषप्रदानम्	९८	३	५५८ स्वव्ययननिरोधोद्भावनम्	१०० १६
५४१ अविद्यायाः सद्रूपत्वेऽपि निवृ त्तिसम्भवप्रदानम्	९८	९	५५९ स्वभावानिर्वायोत्पत्तिलक्षणा मिथ्यकित्तिराकरणम्	१०० २२
५४२ सद्रूपता इत्यवधारकतेति एवमनिरसनम्	९८	८	५६० तद्विषयज्ञानोत्पत्तिलक्षणा मिथ्यकित्तिरास	१०१ ५
			५६१ तदुपलम्भावारणपगमलक्ष णामिथ्यकित्तिरूपणम्	१०१ ७

विषय	पृ	पं	विषय	पृ	पं
५६२ भेदानाम-व्यदर्शनादिति हेतु निराकरणम्	१०१	१३	५८६ सप्रहस्य शुद्धत्वोक्ति	१०७	१८
५६३ सुखादिरूपताया ज्ञानमयत्वे न व्याप्तताप्रकाशनम्	१०१	१६	५८७ व्यग्रहारस्य शुद्धताधीर्त्तनम्	१०७	२४
५६४ ज्ञानरूपविकल्परत्वेतोरदुष्ट त्वोपपादमम्	१०१	२५	५८८ पञ्चमकारिकावतरणिका	१०८	६
५६५ पुरुषस्य त्रिगुणात्मत्वप्रदर्श नेनानैकान्तिवत्त्वाभिधानम्	१०२	११	५८९ पञ्चमकारिका	१०८	८
५६६ समन्वयादिति हेतोरनैकान्ति वत्त्ववर्णनम्	१०२	१४	५९० तद्वाख्यानम्	१०८	१८
५६७ परिमाणादित्यादिहेतुनिरा करणम्	१०२	१८	५९१ ऋजुसूत्रस्य शब्दाद्य सूक्ष्मभेदा इति वर्णनम्	१०८	२०
५६८ सघातरूपताहेतुमुपपाद्य निरसनम्	१०२	२०	शुद्धसूत्रस्यरूपसोपाने		
५६९ मृत्ते पुरुषाभिलषितार्थापना यक्त्यनिराकरणम्	१०३	३	५९२ न प्रत्यक्षेण क्षणिकतानिश्चय इति पूर्वपक्षविधानम्	१०९	२
५७० परार्थाच्च-पुराद्य इति साध नस्य दूषणम्	१०३	११	५९३ तदनुभाजकहेतो सामान्यल क्षणविरहताप्रकटनम्	१०९	५
५७१ पर्यायास्तित्वमतोपसंहार	१०३	१७	५९४ विशेषलक्षणभाजाभिधानम्	१०९	६
५७२ सक्षेपेण नयस्वरूपाभिधानम्	१०३	१९	५९५ प्रत्यक्षेण स्वैयताया एवावगम इत्यभिधानम्	१०९	११
५७३ नैगमस्वरूपाभिधानम्	१०३	२१	५९६ अनुमानतोऽप्यवगम इति वर्णनम्	१०९	१३
५७४ व्यवहारनयस्वरूपम्	१०४	५	५९७ विनाशस्यावस्तुत्वमुदस्योप सहरणम्	१०९	१६
५७५ ऋजुसूत्रनयस्वरूपम्	१०४	१३	५९८ सिद्धात्तेन क्षणिकत्वानुमा पकहेतो सामान्यविशेषलक्षण सद्भाजप्रदर्शनम्	१०९	२०
५७६ अर्थनयस्वरूपम्	१०५	१	५९९ तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्र- तिष-धाभिधानम्	१०९	२५
५७७ शब्दनयस्वरूपम्	१०५	१६	६०० सत्त्वलक्षणस्वमाद्यहेतो क्षणिकतादात्म्यासिद्धिशङ्कनम्	११०	७
५७८ शब्दनयस्वरूपम्	१०५	२३	६०१ क्रमयौगपद्ययो प्रत्यक्षसिद्ध त्वप्रतिपादनम्	११०	१६
५७९ समभिरुद्धस्वरूपम्	१०६	१२	६०२ नित्येऽपि क्रमात्क्रमाभ्यामर्थ क्रियाविरोधाविष्करणम्	११०	२४
५८० एवम्भूतस्वरूपम्	१०६	२१	६०३ सद्कारिणमात् कार्यक्रम इति पक्षनिरास	१११	३
५८१ उपसहरणम्	१०७	१	६०४ नित्य युगपदपि न करोतीति साधनम्	११२	६
शुद्धाशुद्धनयद्वयवर्णनसोपाने					
५८२ चतुष्कारिकावतरणम्	१०७	९			
५८३ चतुष्कारिका	१०७	१०			
५८४ तद्वाख्यानम्	१०७	१४			
५८५ ज्ञानप्रकरणे विषयाभिधान स्य निमित्तकथनम्	१०७	१६			

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
६०५ क्षणिकस्यापि प्रमाणमशक्तं त्वामाधमाशक्त्य निराकरणम्	११२	११	६२० ज्ञानार्थयोर्ग्राह्यग्राहकभाव निरास	११७	१०
६०६ परस्परस्वहकारित्येऽपि क्षणाना विशिष्टक्षणांतरा नारम्भकत्वमाशक्त्य तत्रोक्त हेतुविकल्पनद्वारेण निरसनम्	१११	२२	६२१ ग्राह्यग्राहकव्यतिक्तग्रहण त्रियाया अनुपपत्त्या तयो रनुपपत्तिवर्णाम्	११७	१५
६०७ क्षणिकस्य त्रिद्वितीयं न सम्बन्धनिपक्षरूपेण न सम्बन्धनिपक्षरूपेण न	११३	१०	६२२ नीतिविज्ञानयो र्यातयेण गोधानंतर कर्मकत्रभिनिधे दिनी धीरिति पक्षस्य दूषणम्	११८	१८
६०८ क्षणध्वसो न कार्यहेतुप्रति पाद्य इति मननिरास	११०	१८	६२३ सर्वस्य विद्वत्प्रतिमाप्रत्ये मय मातृमानादिव्यवहारानुपप त्तिमाशक्त्य तत्सम्बन्धनम् ।	११९	२१
६०९ प्रत्यभिगामस्य भावानामक्षणि कत्वमिति मतस्य प्रत्यभि ज्ञाया प्रमाणत्वासम्भवाग्निर सत्तम्	११३	१४	६२४ शुद्धजुम्भुप्रनिरूपणम्	१२०	५
६१० विनाशस्य कारणधीतर पक्षस्युदास	११४	१७	६२५ शुद्धतमजुम्भुप्रनिरूपणारम्भ	१२०	१
६११ विनाशकारणमन्यादि इधन विकार तुच्छस्वभाव या न जनयतीति घणनम्	११४	२१	६२६ शून्यत्वादिनो व्याप्तिप्रदर्शनम्	१२०	१७
६१२ ध्वसोऽपि न विनाशकारण कार्यमिति समथनम्	१११	६	६२७ तद्धेतावसिद्धिप्रदर्शनम्	१२०	१८
६१३ अभावस्य हेतुमत्त्वे भावत्वाप त्तिरिति समथनम्	१११	१३	६२८ तत्रिरासाय वाध्यत्वानुप पत्तिसमथनम्	१२०	२१
६१४ ध्वम जातेऽपि वाष्पादरूपल भ्यो दुवार पथेति घणनम्	११५	२२	६२९ याधामावस्य वैत याभाव प्रसाधनत्व न सम्भवतीति सम्बन्धनम् ।	१२१	७
६१५ त्रुसूत्रमतनिगमनम्	११६	४	६३० सजादित्वमपि न स्तम्भादे नयनासाधनमितिप्रदर्शनम्	१२१	१३
शुद्धतरजुम्भुप्रनिरूपणम्			६३१ कालभेदाद्भेदग्रहानुपपत्ति निरूपणम्	१२१	१८
६१६ शुद्धजुम्भुप्रनिरूपणारम्भ	११६	१०	६३२ देशभेदाद्भेदग्रहानुपपत्ति निरूपणम्	१२१	२५
६१७ मध्यस्पर्शान् य विद्वत्प्रतिमात्र मेव तत्रमित्यत्र प्रमाणामात्रा ऽऽशङ्कनम्	११६	१६	६३३ स्वरूपभेदादपि भेदग्रहो नेति समथनम्	१२२	१
६१८ अथसद्भाव वाच्यप्रमाणा भावशङ्का	११६	२७	६३४ स्वसयेदनत एव स्तम्भादि- भेदो नति निरूपणम्	१२२	७
६१९ प्रत्यक्षेणाधपनिच्छदासम्भव इति विद्वत्प्रतिवादिन उत्तरम्	११७	६	६३५ एवमभेदस्याप्यग्रहाच्छून्य तेति स्थापनम्	१२२	१३

विषयः	पृ	प	विषयः	पृ	प
६३६ वासनाखलेन पदार्थानां नियत- देशकालादितया प्रतिभास इति वर्णनम्	१२२	२०	६५४ नीलादिभेदस्याविद्याविरचि तत्वमिति पूरप्रश्न	१२६	१५
६३७ ज्ञानस्यापि शून्यत्वमिति समर्थनम्	१२२	१६	६५५ प्रमाणाभावात्तत्तद्रूपणम्	१२६	१८
६३८ शून्यवादीपसंहार	१२३	४	६' ६ तत्र प्रत्यक्ष न सम्भवतीति- प्रदृश्यानुमानस्यायसम्भव- प्रदर्शनम्	१२६	२०
६३९ बौद्धमतचातुर्विध्यस्य त्रिपय विभागप्रदर्शनम्	१२३	१३	३' ७ अभेदे शब्दार्थयोः सकेतकर णमपि न तद्रूपतासाधनमिति वर्णनम्	१२७	३
निक्षेपचतुष्टयवर्णनम्			६५८ शब्दार्थसम्बन्धविषये भीमा सकमतप्रदर्शनम्	१२७	१३
६४० निक्षेपनिरूपणारतार	१२३	२३	६५९ भावनिक्षेपवादिमतेन तन्नि- रसनम्	१२७	१८
६४१ कारिका	१२३	२७	६६० स्थापनालक्षणमात्रे	१२७	२९
६४२ तदर्थप्रकाशनम्	१२४	३	६६१ सा द्रव्याधिकस्य निक्षेप इति प्रदर्शनम्	१२८	१
६४३ नामनिक्षेपस्वरूपम्	१२४	५	६६२ द्रव्यलक्षण द्रव्याधिकमतप्रद- शनञ्च	१२८	९
६४४ शब्दब्रह्मवादमतोत्थापनम्	१२४	१२	६६३ द्रव्याधिकमतेन द्रव्यनित्य तायवस्थापनम्	१२८	१२
६४५ यस्मूना शब्दमयत्वसाधना यानुमानप्रदर्शनम्	१२४	२०	६६४ क्षणिकत्वव्यवस्था न विकल्पे- नेति प्रकाशनम्	१२८	२७
६४६ शब्दाकारानुस्यूतत्वहेतोरसि द्वतानिपास	१२४	२२	६६५ नानुमानादपि व्यपस्थेति निरूपणम्	१२९	६
६४७ पर्यायास्तिकमतेन प्रतिज्ञा द्विदोषोद्घातनम्	१२५	३	६६६ उत्पत्त्यंतरमेव ध्वस इति पक्ष निराकरणम्	१२९	९
६४८ शब्दपरिणामत्याच्छब्दमयत्व मिति पक्षतिरस्कार	१२५	५	६६७ भिन्नाभिचिकल्पाभ्यां ध्व सस्यासम्भवादुत्पत्त्यनतरं ध्वस इत्यस्य पक्षस्य निराकरणम्	१२९	२०
६४९ तत्रानुमाने विपर्यये बाधक प्रमाणप्रकाशनम्	१२५	९	६६८ ध्वसस्य मुद्गरादिहेतुकत्व माघनम्	१३०	४
६५० क्षणिकत्वबद्धधिगदेर्नीलादि सवेदनेऽपि शब्दादेर्न सवे- दनमित्याशङ्क्य तद्वपुदान करणम्	१२५	१८	६६९ भावनामभाव कालनिक इति पक्षस्य दूषणम्	१३०	११
६५१ शब्दात्मन प्रतिपदार्थपरि- णाम भेदेऽभेदे च दोषदानम्	१२५	२५	६७० मुद्गराणि क्षणान्तरोत्पादक- त्वमेव न विनाशस्येत्यस्य दूषणम्	१३०	१९
६५२ शब्दादुत्पत्ते शब्दमयत्व- मिति पक्षनिराकरणम्	१२६	४			
६५३ शब्दाकारानुस्यूतत्वहेतोरसि द्वतानिपास	१२६	१०			

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
६७१ घट एव प्रच्युतिरित्यस्य प्रतिनिधानम्	१३१	१	६८५ क्रमेणार्थत्रियामेदेऽपि तद्धेतो न भेद इति वणनम्	१३५	१
६७२ कपाललक्षण घटप्रच्युतिरित्यस्यापि निरास'	१३१	३	६८६ सर्वेषां न क्षणमथायितासिद्धिर्नित्ये सिद्धसाधनादिति वृषणम्	१३५	१८
६७३ स्यादित्यदर्शनमयाधितमिति प्रदर्शनम्	१३१	०३	६८७ अर्थनियायाः समानशाले भिन्नशाले वा न साध्यमाद्य कश्च सम्भवतीति प्रकटनम्	१३५	२२
६७४ प्रत्यभिनाया प्रमाणत्व-साधनम्	१३१	१७	६८८ नित्यद्रव्यस्तिद्विपक्षोपसंहार	१३६	५
६७५ क्षणिकत्वानुमान १ समग्रतीनि वर्णनम्	३१	२३	६८९ द्रव्यनिक्षेपलक्षणम्	१३६	७
६७६ वस्तुनो नित्यत्वव्यवस्थापकत्व न प्रत्यक्षस्येति न क्षणिकत्वानुमान याधितमिति रिस्वरेण पूषपप्रतिधानम्	१३२	१३	६९० भागलक्षणम्	१३६	१५
६७७ प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वासम्भवे नानुमान दुष्टमेवेति निरूपणम्	१३०	१८	नयद्वयस्य मदसदर्थतानिरूपणम्		
६७८ प्रत्यक्षस्य घतमानसम्यग्धि-तामाप्रमादकत्वेन नियत्वप्रा-प्तत्वे प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्या प्रमाणत्वमेवेति पूषपक्ष	१३३	३	६९१ सोपानोपसंहार	१३६	०२
६७९ पूर्वापरकालसम्यग्धित्वादेर्न यतमानकालसम्यग्धित्वेन विरोध इति तद्भाहक प्रमाणमेवेति समाधानम्	१३३	१०	६९२ द्रव्यपर्यायार्थिकनयो शास्त्रस्य हृद्यमित्यवतरणिका	१३७	२
६८० क्षणिकनया भागस्य प्रत्यक्षेण भेदे हुतो १ निश्चय इत्याक्षेपणम्	१३३	२३	६९३ कारिका	१३७	४
६८१ स्वत्वस्य नित्यत्वेन विरोधमाशङ्क्य निरसाम्	१३४	१२	६९४ कारिकार्थ	१३७	८
६८२ विरोधस्य विकल्पेन निगम	१३४	१४	६९५ परस्परपक्षे नयद्वय सद्व्यथाऽसदिति वर्णनम्	१३७	१४
६८३ अधत्रियालक्षणसत्ताया क्षणिकत्वेन व्याप्तिरिति कल्पस्य वृषणम्	१३४	२०	६९६ अनेकात्तभाधनया नयानासत्त्वाथेत्यवतरणिका	१३७	२६
६८४ नित्येऽधत्रिया स्वरूपसत्ताया समभवाय इति पूषपक्ष	१३०	१	६९७ कारिका	१३८	१
			६९८ कारिकार्थ	१३८	५
			६९९ प्रकारा-तरेण अधवर्णनम्	१३८	१२
			७०० कारिकावतरणम्	१३८	१८
			७०१ कारिका	१३८	१९
			७०२ विशेषविनिर्मुक्तो द्रव्यार्थिकसामान्यविनिमुक्त पर्यायार्थिको वा नास्तीतिकारिकार्थवर्णनम्	१३८	२३
			७०३ भाजनारुतमेदप्रकाशिका कारिका	१३९	५
			७०४ तस्या अधवर्णनम्	१३९	९

विषयाः	पृ	प	विषयाः	पृ	प
७०५ द्रव्याधिकपर्यायाधिकविषय- यादर्शिका कारिका	१३९	२२	७१९ शब्दविसृत्प्रदीपादीनामपि उत्तरपरिणामोऽस्तीतिवर्णनम्	१४०	१
७०६ तदर्थवर्णनम्	१३९	२७	७२० अन्ते क्षयदर्शनाद्वाद्येऽपि तत्प्र- सक्तिरित्यस्य दूषणम्	१४३	४
७०७ सोपानोपनहारः	१४०	३	७२१ निरन्वय सन्ततिविच्छेदो ने- त्यभिधानम्	१४३	६
द्रव्यस्वरूपनिरूपणम्			७२२ उत्पादव्ययस्थितीना परस्प- रात्मकताप्रदर्शनम्	१४३	१४
७०८ द्रव्यलक्षणप्रदर्शिका कारिका	१४०	१०	७२३ असतामुत्पादव्ययध्रौव्ययो- गात्सत्त्वमित्यस्य दूषणम्	१४३	२१
७०९ कारिकार्थ	१४०	१४	७२४ अक्षणिके इय क्षणिकेऽपि न मयौगपद्याभ्यामर्थमियाऽस- म्भयसमर्थनम्	१४४	७
७१० उत्पादव्ययध्रौव्याणा परस्प- रानुजिद्धत्वसमर्थनम्	१४०	२१	७२५ हेतुफलयोः कथञ्चिद्धेदा- भेदव्यवस्थापन सम्भवति न क्षणिकपक्ष इति प्रदर्शनम्	१४४	१३
७११ अनुगतरूपे प्रतिपक्षे विशेष प्रतिभासोवाधक इति पक्ष दूषणम्	१४०	२५	७२६ कारणे नियुक्त एव कार्या- त्पत्ति स्यादिति पक्षवि- ध्वंसनम्	१४४	२०
७१२ अनुगतरूपेऽप्रतिपक्षे विशेष प्रतिभासो वाधक इति पक्ष दूषणम्	१४१	५	७२७ हेतुफलयोरभेदबुद्धेरसत्ता- त्त्वमिति वर्णनम्	१४५	४
७१३ पक्षत्वप्रतिभासस्य मिथ्या त्वनिराकरणम्	१४१	८	७२८ सदृशापरापरोत्पत्त्या क्षणिक- त्व न निश्चीयत इत्यस्य दूषणम्	१४५	११
७१४ स्तम्भान्प्रत्ययस्य मिथ्या त्वेऽवधाभूतपदार्थसङ्गता- वश्यकतया तथाभूतपदार्थ- सङ्गावसाधकप्रमाण तास्ती- त्यभिधानम्	१४१	१७	७२९ भावस्य विनाश प्रत्यनपेक्ष- त्वं प्रमाद्य निराकरणम्	१४५	१७
७१५ तद्भवतया स्थूलस्य वस्तुत्वा- भ्युपगम सम्भवतीत्यस्य दूषणम्	१४१	२४	७३० अनुस्यूतिव्यतिरेकेण ज्ञानाना- वायकारणभावादिविभागो नो- पपद्यत इत्येव विस्तरतोऽनेका- तात्मकत्वप्रदर्शनम्	१४६	४
७१६ कार्यकारणयो कथञ्चित्तादा- त्म्यस्य निश्चयात् अनेकात्- रूपतेत्यभिधानम्	१४२	१	७३१ उत्पादादीना परस्परापेक्षत- या द्रव्यलक्षण न भवतीत्यर्थक- कारिकावर्णनम्	१४७	२५
७१७ पूर्वात्तरयो कथञ्चित्तादात्म्या- नुभव पारमार्थिक इत्यभि- धानम्	१४२	११	७३२ सोपानोपसहार नयसम्यक्त्वनिरूपणम्	१४८	६
७१८ अथवा दोषस्याभ्युपगमेऽपि क्षणिकवादिनो दोषस्य प्रद- र्शनम्	१४२	२०	७३३ द्रव्यपर्यायाधिकनयापेक्षयाऽ- न्यनयाभाववर्णनम्	१४८	१४

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
७३४ निरपेक्षगतिणा मिथ्यात् यत्ववर्णनम्	१४९	१	७३३ कारणनिवृत्ते कारणहेतुक त्वाहेतुकत्वनिहेतुकत्वादि पक्षदृपणम्	१५६	१४
७३५ उभयत्रादप्रज्ञापकनयाभावप्र काशनम्	१४०	१९	७३४ कारण स्वयमेव न भवतीति पक्षस्य विकल्पतो दृपणम्	१५६	१९
७३६ द्रव्याधिकपक्षे पर्यायाधिक पक्षे वा ससारासम्भवप्रका शनम्	१५०	४	७३५ भावस्याभावात्मकत्वाज्जमा नंतरमभावात्मितिपक्षप्रतिषेध	१५६	२६
७३७ उभयमते सुखदुःखादेरनुप पत्तिवर्णनम्	१५०	२१	७३६ सद्मदात्मकताव्यवस्थापनम्	१५७	०
७३८ व अस्थितिकारणस्याप्यम मप्रणनम्	१५६	१	७३७ तदेव चेति पक्षनिराकरणम्	१५८	६
७३९ मोक्षार्थप्रवृत्तिरपि न भव तीत्याह	१५१	१७	७३८ इतरनयविषयनिरपेक्षस्य विष यपरिच्छेदकनयानां मिथ्या रूपताप्रदर्शककारिका	१५८	१८
७४० स्वस्वपक्षयप्रस्थिताना गवा ना मिथ्यात् मिलितानाञ्च सम्बन्धमिति वर्णनम्	१५२	४	७३९ तद्भावाद्यत्राणनम्	१५८	२२
७४१ नत्र दृष्टा तत्रनिपादनम्	१५२	२०	७४० द्रव्याधिकपर्यायाधिकनय वक्तव्यतासूचककारिका	१५०	३
७४२ तस्यैव विवरणम्	१५३	०	७४१ तदध्वणनम्	१५९	७
७४३ दृष्टातोपयासपत्रप्रकाशिका कारिका	१५३	२०	७४२ मेदहेविष्यादर्शककारिका	१५९	१३
७४४ तदर्थत्राणनम्	१५३	२४	७४३ तद्भावात्कारणम्	१५९	१७
७४५ दृष्टान्तस्य साध्यसमताभ्या पक्रमताभिभावककारिका	१५४	२	७४४ सर्वे सर्वोत्तमकमित्येवभाष्य काशिका कारिका	१५९	२७
७४६ तदध्वनानशनम्	१५४	८	७४५ तदध्वस्तुटीकरणम्	१६०	३
७४७ सारकार्यवादविध्यसनम्	१५४	१०	७४६ वस्तुन सविकल्पनिर्विकल्प रूपतारयापिका कारिकाः	१६०	१५
७४८ कारणान्मकपरिणामवाद प्रतिषेध	१५५	७	७४७ तद्भावावर्णनम्	१६०	१०
७४९ अमदुत्पत्तिराम	१५५	११	७४८ वस्तुनि व्यञ्जनार्थपयायसद्य दनम्	१६०	२४
७५० कारणनिवृत्त्याऽमदेव काय मुपयत इति पक्ष दूरीकरणम्	१५५	१७	७४९ शब्दार्थत्रये वैयाकरणमत वर्णनम्	१६०	२७
७५१ कारणनिवृत्ते कायतदुत्पत्ति ननुभयानुभवतद्भावाद्विरूप तानिरसनम्	१५५	२०	७५० तन्मतनिरासकतया प्रशेषि कमतवर्णनम्	१६१	१८
७५२ कारणनिवृत्ते कारणान्नेदऽ भेदे च दोषप्रदर्शनम्	१५६	७	७५१ तत्रेव मीमांसकमतप्रदर्शनम्	१६३	६
			७५२ तत्रेवमताना निरासारम्भ	१६३	०
			७५३ वैशेषिकभ्युपगमनिरासः	१६३	१६
			७५४ शब्दार्थयोर्नित्यसम्य धासम्भ ववर्णनम्	१६३	२०
			७५५ स्वाभाविकसम्यघनिरास	१६३	२३

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
७७६ योग्यतासमर्पणम्	१६४	२	७९९ भङ्गसप्तके तुनयदुर्नयताव्य		
७७७ वाच्यवाच्यकसम्बन्धस्यानि			वस्थाप्रकटनम्	१७०	११
व्यवर्णनम्	१६४	१०	८०० चतुर्थभङ्गस्य प्रतिपादिका		
७७८ वर्णानां शब्दरूपताम्भापनम्	१६४	२६	सामिमाया कारिका	१७०	१०
७७९ शब्दस्य ध्वज्जनपर्यायत्व			८०१ पञ्चमभङ्गस्य प्रतिपादिका		
वर्णनम्	१६५	०	सामिमाया कारिका	१७१	६
८०० सततपर्यं उस्तूनामेकानेकत्व			८०२ प्रथमद्वितीयभङ्गसयोगात्म		
वर्णनपर्या कारिका	१६५	१९	कृताव्युदासः	१७१	१८
८०१ उपसहारकारिका	१६६	१	८०३ षष्ठभङ्गस्य प्रतिपादिका		
८०२ निर्विकल्पसविकल्पवस्तु			सामिमाया कारिका	१७१	२०
ध्यवस्थाकारिकाकारिका	१६६	१४	८०४ सप्तमभङ्गस्य प्रतिपादिका		
८०३ स्वोपानोपसंहार	१६६	२४	सामिमाया कारिका	१७२	५
मत्तभङ्गनिरूपणम्			८०५ सप्तविधवचसामव्यय		
८०४ सप्तभङ्गनिरूपणायाऽतरेणम्	१६७	४	नपयाययोग्यव्यवस्थाप्रका		
८०५ समविकल्पोत्थानरीजप्रद			शिका कारिका एकविंश		
शककारिका	१६७	१०	ध्यास्यानुता	१७२	१६
८०६ भावभङ्गप्रथमव्यवस्था	१६७	१४	८०६ शब्दादिषु प्रथमद्वितीयावेन		
८०७ उरुधर्मद्वयस्य सुस्पतो गौ			भङ्गावित्यशयेन व्याख्यातरम्	१७३	१
णतो या प्रतिपादकस्य वचन			८०७ सततानुभवमूलद्रव्यपर्याय		
स्थाभाषणनम्	१६७	१९	नययोर्विषयमभिधातु पर्या		
८०८ यदुप्रीष्टादिभ्रमस्तपदानामप्य			यनयत्रिषयादर्शिका कारिका	१७३	१७
सामध्यप्रदर्शनम्	१६७	२५	८०८ द्रव्यतयनिरपक्षत्वेऽस्य		
८०९ भङ्गप्रथे प्रकारात्तरेणापेक्षा			समयप्रज्ञापनाऽसामर्थ्य-		
विदोषप्रदर्शनम्	१६८	१	प्रदर्शनम्	१७३	५८
८१० तत्रैव तृतीय प्रकार	१६८	१०	८०९ द्रव्यतयत्रिषयस्य युक्तया		
८११ तत्रैव चतुर्था	१६८	१७	वणनम्	१७४	१
८१२ तत्रैव पञ्चम	१६८	१९	८१० तत्रापि समयप्रज्ञापनाया		
८१३ तत्रैव षष्ठ प्रकारः	१६८	२४	अपूर्णतावणनम्	१७४	१०
८१४ तत्रैव सप्तम प्रकार	१६८	२८	८११ पुष्टवदृष्टात्ते भेदाभेदात्मकस्य		
८१५ तत्रैवाष्टम प्रकार	१६९	५	एवातीतानागतपर्यायसम्य		
८१६ तत्रैव नवम प्रकार	१६९	०	न्ध इति प्रदर्शनम्	१७४	२१
८१७ तत्रैव दशम प्रकार	१६९	१४	८१२ द्वाष्टान्तिक जीये निगमन		
८१८ भङ्गत्रयाणां सकलादेशात्			प्रदर्शनम्	१७	५
मार्गेषा विकल्पदेशत्वं तत्रा			८१३ उत्पादव्ययधौष्यामकस्य		
द्यत्रय निगद्यव्यविषयमपर			जीवस्थानाद्यनन्ततास्थापनम्	१७५	१०
साव्यव्यविषयमिति निरूप					
णम्	१६९	५०			

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
११५ निरर्थक्ये दोषप्रदर्शनम्	१७५	१५	८३१ धर्माधिकमततण्डनाय ज्ञान		
८१५ कर्माणामेवाभावाद्यरूपना-			विकल्पबोधमात्रपक्षदूषणम्	१८२	१८
समर्थनम्	१७५	२८	८३२ बोधविशेषपक्षनिरास	१८२	२७
८१६ पूर्वोत्तराकारपरित्यागाया			८३३ बोधस्य साकारत्वे प्रमेयाका		
दानतर्कक मृदादिवस्त्वभूयने			रत्यासम्भवव्यावर्तनम्	१८३	१
इति तदनुगोधादनमान्ता-			८३४ ज्ञानस्यार्थान्तरतया भावा-		
न्यवस्थापनम्	१७६	१३	त्साकारोक्त्यस्य निरसनम्	१८३	८
८१७ त्रिरुधसदायन्यधिरणता			८३५ बोधस्य निराकारत्वेऽनिरूप		
दिवोपनिराकरणम्	१७६	१५	सद्रूपपादनम्	१८३	१३
८१८ जातकर्मणो कथञ्चिद्वेदा-			८३६ तन्निराकरणम्	१८३	१७
भदसमर्थनम्	१७७	१७	८३७ विज्ञानस्य साकारताप्रती		
११० तथा जीवपुद्गलयुण्योरपि			तौ विकल्पदोषप्रदर्शनम्	१८४	२
भानेदसमर्थनम्	१७८	१	८३८ अनुमानादिभिर्विज्ञाने		
८२० अतएव एक आत्मत्यादि शाल-			वाह्योऽर्थ प्रतीयत इत्यस्य		
व्यवहारसिद्धिरिति समर्थनम्	१७८	१३	दूषणम्	१८४	९
८२१ याहाभ्य तरत्रिभागममर्थनम्	१७८	२६	८३९ याहाभ्यमाधनपूर्वपक्ष	१८४	१२
१२० शरीरानुभवे पश्यत्यक्ष			८४० तन्मतप्रतिक्षेप	१८४	१४
तापक्षिशकानिराम	१७९	६	८४१ निराकारज्ञानस्यार्थे सव्यापार		
८२३ मन आत्मनोर्भेदे दोषोऽटनम्	१७९	९	निर्व्यापार वा न प्रवृत्तिरिति		
८२४ शरारच्छेदे आत्मन कथञ्चि			पूरुपक्षाऽऽरचनम्	१८४	१८
च्छदाभ्युपगम	१७९	२१	८४२ उक्तपक्षगण्डनम्	१८४	२६
१२ द्रव्यपयायनययो प्रत्येक-			८४३ साकारवादिमतेन निराकार		
दृष्ट्या त्रधादिगमनासम्भव-			वाद्यप्रतिक्षेप	१८५	३
प्रदर्शनम्	१८०	११	८४४ निराकारताया प्रमाणाभाव-		
११५ वदनाविषये नयद्वयव्यवस्था	१८०	२०	वर्णनम्	१८५	४
८२७ परस्परपक्षयोरित्येवानयोः स			८४५ पुनर्निर्णयवादिन पूर्वपक्ष		
समयग्रापनाकुशलतेति			त्वेन वर्णनम्	१८५	१३
वर्णनम्	१८१	१	८४६ तन्निराकरण साकारवादिरीत्या	१८५	१९
८२८ निरपेक्षयोस्तु न तथेति			८४७ सिद्धान्तोपयनानारम्भ सा		
वर्णनम्	१८१	१३	नवादिप्रतिक्षेपरूप	१८५	२७
८२९ व्यापानसरक्षणम्	१८१	२५	८४८ याहास्तु यन्तिरेकेण ज्ञानस्य		
			प्रत्यक्षत प्रतीयमानत्वोपद		
			दानम्	१८६	२
			८४९ ज्ञानस्य सुखव्यतिरिक्तता-		
			निरूपणम्	१८६	६

प्रमाणविचार

८३० प्रमाणस्य दर्शनसाक्षात्प्रकृतया-
तयोर्विषयमाह

१८२ ५

विषया	पृ	प	विषया	पृ	प
८५० नीलादिकमेव प्रकाशरूपं न तु तद्भिन्नं ज्ञानमस्तीति विज्ञान- घातुकस्य निरासः	१८६	१८	८६५ सन्नतापेक्षयापि तत्र सम्भ- वीनि घर्षणम्	१९०	११
८५१ ज्ञानस्य निराकारत्वे प्रतिकर्म व्यवस्थाप्रदर्शनम्	१८७	३	८६६ नैयायिकमितस्य सामग्री- प्रामाण्यस्य निरासः	१९०	२५
८५२ प्रकाशताया नीलाद्याकारत्वे दोषोद्घावनम्	१८७	५	८६७ साधकतमत्यानुपपत्तिवयणम्	१९०	२६
८५३ प्राज्ञाकारत्वेऽपि दोषाऽऽदर्शनम्	१८७	७	८६८ विषयक्षया साधकत्वमित्यस्य प्रतिक्षेप	१९१	२
८५४ नीलाद्याकारत्व ज्ञानस्य दोषोद्घावनम्	१८७	१७	८६९ सन्निपत्यजनकत्वपक्षस्यापि अनुवृत्तनम्	१९१	६
८५५ मीमांसकाभिमतानधिगता र्थगन्तुत्वाशस्य प्रमाणलक्षण घटकस्य निराकरणारम्भ	१८७	२३	८७० कारकसाकक्ष्यस्य प्रमाणत्व- सम्भवप्रदर्शनम्	१९१	१३
८५६ पक्षात्ततोऽनधिगताध्यापिग तुत्वे प्रामाण्यनिर्णयासम्भव घर्षणम्	१८८	३	८७१ तद्विरासाय विकल्पारचनम्	१९१	२७
८५७ अधिगतेऽर्थे प्रमाणात्प्रेक्षिणो ऽपेक्षापूर्वकारित्वप्रसङ्गस्य निरासः	१८८	१०	८७२ सकलकारणानि साकक्ष्यमिति पक्षघण्टनम्	१९१	२८
८५८ सौगतसमतप्रमाणलक्षणम्	१८८	२९	८७३ तद्धर्मः साकक्ष्यमिति पक्ष दूरीकारणम्	१९२	९
८५९ अचिसवाद्कक्ष्यलक्षणस्य प्रत्यक्षेऽनुमाने च समवयात्ते पथ प्रमाणीमिति घर्षणम्	१८९	१	८७४ तत्कार्यं साकक्ष्यमिति पक्ष- घण्टनम्	१९२	१२
८६० प्रापकत्व प्रदर्शकत्वमिति इय वस्थाप्य प्रत्यक्षानुमानयो प्रापकत्वसमर्थनम्	१८९	४	८७५ नित्याना कारणत्वे सकलत त्कार्योत्पत्त्यादिदोषोद्घावनम्	१९२	१४
८६१ प्रामाण्यनिश्चयप्रकारस्त मते	१८९	१२	८७६ पदार्थान्तर साकक्ष्यमिति पक्ष स्यापि निराकरणम्	१९३	९
८६२ अथ प्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्व- मिति सौगतोक्तम्य निरसनम्	१८९	१६	८७७ स्वोपातोपसहार स्वपरनिर्णयसमावस्थापनम्	१९३	१५
८६३ उपेक्षणीयनस्तुसद्भाजसमर्थ नम्	१८९	१९	८७८ ज्ञानस्य ज्ञानान्तरप्राप्त्यव्या द्विनेयायिकमतप्रतिक्षेपारम्भ	१९३	२१
८६४ सौगतमतेन प्रदर्शितार्थप्राप कत्वमेव न कस्यापि ज्ञानस्य सम्भवतीति समर्थनम्	१९०	४	८७९ तदुक्तमेव त्वद्वेतावतिद्वयादि- दोषाविभाजनम्	१९३	२३
			८८० धर्मिणो ज्ञानस्य मानसवि षयत्वदाह्य	१९३	२५
			८८१ मनसोऽसिद्धत्वघर्षणम्	१९४	१
			८८२ मनसः सत्त्वेऽपि युगापज्ज्ञा नीद्वयापत्तिदानम्	१९४	६
			८८३ युगापज्ज्ञानानुत्पत्तेरसिद्धत्व वयणम्	१९४	१४

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
८८४ मानसविकल्पद्वयसंयामाघो न तु इन्द्रियमनोविज्ञानद्वय स्येति स्वपक्षार्जनम्	१९४	१९	९०० तत्रोक्तहेतोर्वाधशाभाव समाधाम्	१९८	१४
८८५ प्रत्यक्षस्ये सति ज्ञानत्वहेतो र्जनसाधकत्वयोपन्यस्तस्य निराकरणम्	१९४	२०	९०१ यनैकातिकत्वाभावाप्रदानम्	१९८	१६
८८६ सुखादि स्वप्रकाशरूपतात्मम र्थनम्	१९५	१	९०२ वाधपरवाभावमाशङ्क्य तद्विरा करणम्	१९८	१७
८८७ सुखादीना ज्ञानात्मनाभेद मुक्तस्य तत्प्रसङ्गापदानम्	१९५	०	९०३ विरुद्धादिनिराकरणम्	१९९	२
८८८ आत्ममनसयोगस्यैव सम्भवाप्रतिपादानम्	१९५	११	९०४ सोपानोपसंहार	१९९	६
८८९ मनस प्रतिनिधयेऽदृष्टानुप निराम	१९५	१५	प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षणम्-		
८९० स्वसिद्धितज्ञानानुकीकारे दोषातरमण्डनम्	१९५	५	९०५ प्रत्यक्ष निर्विकल्पकरूपत्वात् निर्णयस्वभावाप्रति सौगत		
८९१ स्वनिर्वाणितस्वभावात् ज्ञान- स्येति निगमनम्	१९५	४	पूर्वपक्ष	१९९	१२
८९० अयमरणस्वभावात् ज्ञानस्येति सौगतमतप्रदानम्	१९५	८	९०६ तत्प्रतिक्षेपिना धेयाकरणस्य शब्दानुसिद्धत्वादिनाः मतस्य वर्णनम्	१९९	१७
८९३ सर्वज्ञानत्ववाधकस्या- धमासत्वेदोर्विकल्पय निग करणम्	१९६	१०	९०७ शब्दस्यासिद्धित्वात् प्रत्यक्षे ऽधभास इति दूषणम्	१९९	२०
८९४ स्वतोऽधभासत्त्वं हेतो पर स्यासिद्धिरिति वर्णनम्	१९६	११	९०८ नयताद्यविषयत्वाद्वाचो न त च्चयमतो तस्या प्रतिभास इति वर्णनम्	२००	४
८९५ नीत्येदिभिन्न ज्ञानन ग्रहण न भवतीत्यस्य निराकरणम्	१९६	१८	९०९ रूपमिदमित्येकसेवेदनाच्छ धपरिष्काररूपनेदनस्यकत्व मित्यस्य दूषणम्	२००	१२
८९६ परताऽधभासलक्षण- हेतौर्वाधसिद्धत्वार्जनम्	१९७	१८	९१० विशेषणस्य शब्दादेर्नयनमतव्य प्रतिभासेऽपि स्मृतित्वेन तस्य प्रतिभास इति शब्दानिराकर- णम्	२००	१८
८९७ दृष्टान्तस्य सुखादेर्नैयायिका धेयक्षया साध्यविरुद्धत्ववर्णनम्	१९७	२७	९११ तन्मतस्यैवशाभावप्रसंगमापाद्य प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकत्वेनो- पसंहार	२००	२५
८९८ स्वमेतेनापि व्याप्यसिद्धि रिति प्रदर्शनम्	१९८	६	९१२ नैयायिकमतेन नियतदेशादि तथा वस्तुनोऽधभासात्सवि- कल्पक प्रत्यक्षमिति पूर्वपक्ष	२०१	६
८९९ नीत्यादीना परमात्मत्वसा धनम्	१९८	११	९१३ निर्विकल्पकप्रत्यक्षत्वादिना त म तस्य निरासकरणम्	२०१	१२

विषय	पृ	पं	विषय	पृ	पं
९१४ अर्धक्ष भिन्नकालभाज्योर्न विशेषणविशेष्यभाज्यवभास यतीति निरूपणम्	२०१	१९	९२९ बौद्धसम्मतस्य परमार्थतो विरूपस्य निर्दिपयत्वस्य त्रिकल्पतो निराकरणम्	२०५	४
९१५ नापि तुल्यकालयोस्तद्व भासयतीति निरूपणम्	२०१	२५	९३० अविद्यमानाकारप्राहकत्वा निर्दिपयत्वमित्यस्य निरास	२०५	९
९१६ विशेषणविशेष्यभाज्यस्य काल्य निकत्ववर्णनम्	२०२	७	९३१ तादात्म्येन तदुत्पत्त्या धा सभ्य न्धेन ग्रहणमित्यस्य निरास	२०५	१२
९१७ इन्द्रियस्य प्रागवगतेऽपि व्या पारे सर्वाध्यक्षमतीना स्मृ तित्वप्रसङ्ग इत्यभिधानम्	२०२	१०	९३२ अविकल्पकस्य विकल्पे एक त्वेनाध्यारोप इत्यस्य दूषणम्	२०५	२०
९१८ विकल्पस्यार्थसाक्षात्करण स्वभावाभाज्यसमर्थनम्	२०२	२५	९३३ यदर्धसामर्थ्यप्रभव तदेव विशदमिति व्याप्तेर्निरास	२०	२६
९१९ विकल्पस्य प्रवर्तकत्वाभाव- समर्थनम्	२०३	२	९३४ विकल्प एव विशदो नाविक ल्पेऽनुपलब्धेरिति प्रतिपाद नम्	२०६	४
९२० सौगतमतनिराकरणाय प्रत्य क्षस्य स्वार्थनिर्णयस्त्वभाज्यत्वे तद्ग्राहकप्रमाणाभावशकाया सिद्धा-तेन प्रनिक्षेपविधानम्	२०३	११	९३५ अविकल्प स्वसत्वेदनसिद्ध इत्यस्य प्रत्याख्यानम्	२०६	९
९२१ विकल्पे वैशद्यमध्यारोपिन- मित्यस्य निराकरणम्	२०३	१६	९३६ अविकल्पस्यवैशद्यमाशङ्क्य- निराकरणम्	२०६	१२
९२२ विकल्पाविकल्पयोरैक्याध्यय सायस्य निरसनम्	२०३	२०	९३७ अर्धक्ष शब्दयोजनान्तरे णापि निर्णयान्तकमिति स्था पनम्	२०६	२०
९२३ विकल्पस्य निर्दिक्त्वतया विज्ञाने दोषोद्गाहनम्	२०३	२४	९३८ धौद्धोक्तनिराशयस्तुप्रभवत्व स्य निर्दिक्त्वकत्वसाधक- हेतो निराकरणम्	२०६	२५
९२४ वैपरीत्येऽपि दोषोद्गाहनम्	२०४	१	९३९ अनुभवस्यैव यथावस्थित व- स्तु प्राहकत्व स्वभाधो न विक ल्पस्यैतस्य प्रत्याख्यानम्	२०७	५
९२५ विकल्पेनाविकल्पस्य तिर स्कारात् न निर्णय इत्यस्य दूषणम्	२०४	७	९४० तत्प्रभवत्वात्तद्ग्राहकत्व- मित्यस्य निरासः	२०७	१५
९२६ विकल्पस्य बलीयस्यनिरा करणम्	२०४	१०	९४१ कारणं विषय एव कारणमेव विषय इति विकल्प्योभयत्र दोषदानम्	२०७	२९
९२७ विकल्पस्य निणयानिर्णयान्त कनाप्रकटनम्	२०४	१५	९४२ कारण स्वाकाराधायकं विज्ञाने विषय एवेति पक्षनिराकरणम्	२०८	६
९२८ विकल्पस्य परतो ग्रहेऽनव स्थाप्रकटनम्	२०४	२१			

विषय	पृ	पं	विषय	पृ	पं
१४३ विषयो न श्वाभारानुकारीत्य- स्य दूषणम्	२०८	१७	१४४ अनुमानाच्चद्रदिमसिद्धि- त्यस्य निराकरणम्	२१३	१४
१४४ अनुमानवचस्य प्रमाणतेति घर्षणम्	२०८	२१	१४५ चतुष्य प्राप्ताय प्रकाशकत्वसा- धकतैजसत्वहेतो प्रतिक्षेप	२१३	२५
१४५ प्रमाणत्वेऽपि विषयस्यानुमाने ऽतर्भाव इत्यस्य निरास	२०९	०	१४६ चतुष्य तजसत्वसाधननिराक- रणम्	२१४	५
१४६ अनुमानादपि सविकल्पस्या ध्यक्षतासाधनम्	२०९	१०	१४७ रूपादिमध्ये रूपस्यैव प्रका- शकत्वादिति हेतोर्निराकरणम्	२१४	१०
१४७ तद्वेतावसिद्धाद्यभावा- घणनम्	२०९	१४	१४८ तत्रोक्तदृष्टा तस्यापि निरास	२१४	१८
१४८ वाच्यप्रमाणाभावाघर्षणम्	२०९	२३	१४९ तसोऽभावस्वरूपत्वनिरा- करणम्	२१५	१
१४९ स्वार्थनिर्णीतिस्वभावात् तान प्रमाणमिच्छुपसहार	२१०	९	१५० चतुष्य प्राप्तायैप्रकाशकत्वे दायात्तरदानम्	२१५	३२
१५० इन्द्रियार्थसन्निकषयत्यादिनेया यिकप्रत्यक्षलक्षणपूर्वपक्षोप- स्थास	२१०	११	१५१ सन्निकर्षस्य समवायस्यामा- वघर्षणम्	२१६	१
१५१ तदध्वनणम्	२१०	१३	१५२ कथञ्चित्तादात्म्यस्यावश्यक- त्वप्रदर्शनम्	२१६	३
१५२ तत्रत्यपदप्रयोजनघणनम्	२१०	२४	१५३ विशिष्यविशेषणभावसम्ब- न्धननिराकरणम्	२१६	७
१५३ पूर्वपक्षे ह्यनसुखयामेदेत प्रतिपादनम्	२११	२	१५४ चतुषोऽप्राप्तार्थप्रकाशकत्व साधनम्	२१६	१२
१५४ व्यपदेश्यपदसाधक्यप्रदर्शनम्	२११	७	१५५ अव्यभिचारिसार्थक्यनिरा- करणम्	२१६	१८
१५५ अव्यभिचारिपदफलनिरु- पणम्	२११	१८	१५६ ह्यानग्रहणफलनिरास	२१६	२१
१५६ तत्र मनातरेण व्यावृत्तिप्रकट- नम्	२११	२५	१५७ व्यपदेश्यपदप्रयोजन खण्डनम्	२१६	२६
१५७ ह्यानपदस्य सार्थक्यघणनम्	२१२	७	१५८ अव्यभिचारिपदसार्थक्य प्रत्याख्यानम्	२१७	५
१५८ तदेतन्नैयायिकमतप्रतिक्षेपा- रम्भ	२१२	१४	१५९ प्रवृत्तिसामर्थ्येन पूजहानस्था व्यभिचारित्वमित्यस्य दूषणम्	२१७	२१
१५९ इन्द्रियस्य विकल्पनो दूषणम्	२१२	१५	१६० अव्यभिचारिपदफलस्यैन्द्रि- याथसन्निकर्षपदेनेव व्यावृत्ति सम्भव इति घणनम्	२१८	६
१६० चतुषो रश्मेरमिद्धत्वघणनम्	२१२	२२	१६१ व्यपसायपदनिरर्थकताऽऽ- विष्करणम्	२१८	२०
१६१ चतुष्य प्राप्तायप्रकाशकत्वा- द्रदिमसिद्धिरिति पूर्वपक्ष	२१३	५			
१६२ तन्निराकरणम्	२१३	७			
१६३ चक्षुरस्मीनामनुद्भूतरूपस्पर्श व्यञ्जननिरास	२१३	११			

विषय	पृ	प	विषयः	पृ	प
९८२ सिद्धांतेन प्रत्यक्षलक्षणमिधानम्	२१९	५	१००१ द्वितीयलक्षणविचार	२२३	१७
९८३ तस्य भेदद्वयस्वरूपम्	२१९	६	१००२ त्रिविधशब्दव्याख्या	२२३	२४
९८४ अत्रप्रहादिस्वरूपम्	२१९	१	१००३ कारणात्कार्ये साध्ये धर्म्यनुपपत्तिमाशङ्क्य समाधानम्	२२३	२७
९८५ तस्य कथञ्चित्प्रमाणफलत्व-समाधानम्	२१९	२०	१००४ शेषवदनुमानविचार	२२४	१०
९८६ मतिमानश्रुतज्ञानयो केचिन्मतेन भेदप्रदर्शनम्	२१९	२७	१००५ सामान्यतो दृष्टानुमानविचार	२२४	१४
९८७ सिद्धांतेन तदाख्यायानम्	२१९	२८	१००६ तृतीयलक्षणविचार	२२४	२०
९८८ सोपानोपसहार	२२०	८	१००७ कारणात् कायानुमाननिराकरणम्	२२४	२७
अनुमानविचार			१००८ अस्वभावाकार्यकारणभूतस्य चागमकत्वमित्याख्यायानम्	२२५	१०
९८९ चार्थाक्रमतेनानुमानस्य प्रमाणत्वाभावनिरूपणम्	२२०	१४	१००९ तादात्म्यतदुपपत्तिव्यतिरेकेण हेतुः पक्षधर्मत्वमपि नेति वर्णनम्	२२५	११
९९० सामान्यविषयत्व विशेषविषयत्व यानानुमानस्येत्यमिधानम्	२२०	१८	१०१० बौद्धमतेनोपसहार	२२५	२५
९९१ व्याप्तिप्रद्वणमपि न क्षम्यतीत्यभिधानम्	२२०	२०	१०११ सोपानसमाप्तिप्रमाणसंरूपानिर्णयः	२२५	२६
९९२ सौगतमतेनानुमानस्य प्रमाणत्वसाधनम्	२२०	२३	१०१२ सौगतमतेन प्रमाणसंरूपा तत्समर्थनं च	२२६	२
९९३ अनुमानस्योपचरितविषयत्वमाशङ्क्य निराकरणम्	२२१	३	१०१३ शाब्दादीना निराकरणारम्भस्तन्मतेन	२२६	१३
९९४ अनधिगतार्थपरिच्छिन्नः प्रमाणमित्येतस्य निरास	२२१	८१	१०१४ उपमानस्य प्रामाण्यनिराकरणम्	२२६	२०
९९५ हेतौ त्रैरूप्यप्रसिद्धसम्भयमाशङ्क्य तत्प्रतिषेधनम्	२२१	१०	१०१५ नेयायिकसम्मतोपमानस्यापि दूषणम्	२२७	३
९९६ तादात्म्यहेतुकानुमानवैषम्यमाशङ्क्य नद्वन्द्वसन्तम्	२२२	१	१०१६ अर्थापत्तेनिरास	२२७	१५
९९७ अनुमानस्य सामान्यविषयत्वप्रदर्शनम्	२२२	६	१०१७ अभावप्रमाणनिराकरणम्	२२७	२६
९९८ हेतुहेत्वाभासप्रदर्शनम्	२२२	१०	१०१८ सिद्धान्तिना त्रैलक्षण्यस्य प्रतिक्षेपकरणम्	२२८	१५
९९९ नैयायिकोक्तानुमानलक्षणनिराकरणाय तद्विषयोपस्थापनम्	२२२	११	१०१९ त्रैलक्षण्यभावेऽप्यविनाभावसङ्गाधप्रदर्शनम्	२२८	१७
१००० तदव्याख्याभेदा प्रथमलक्षणविचारश्च	२२२	२६	१०२० व्याप्तिनिश्चयाय दृष्टान्तकल्पनेऽनवस्थोद्घायनम्	२२८	२५

विषय	पृ	प	विषय	पृ	पं
१०२१ व्यतिरेकस्वत्वव्येय निनाऽ			१०३७ तद्व्याख्यात्मकम्	२३५	६
भाषादशममन्तेति मतनिरास	२२०	१२	१०३८ तत्रागमप्रदर्शनपूर्वकं न		
१०२२ पञ्चममतानिराकरणम्	२२०	२०	द्व्याख्यान केपाञ्चित्	२३५	७
१०२३ पञ्चदशस्य परोत्तस्य			१०३९ तत्र पक्षे सर्वस्याभिज्ञान		
निराकरणम्	२३०	६	त्यादिदोष निराकरणम्	२३५	२२
१०२४ षष्ठदशस्यसम्भवेऽपि न तस्या			१०४० तन्मतनिराकरणालम्भ	२३५	२७
प्यपेक्षेत्याख्यानम्	२३०	१०	१०४१ किञ्चिद्व्यादिदोषप्रदान	२३६	१
१०२५ नवममान वचनेऽपिसाधा			१०४२ अनुमानेनापि तर्थागपद्य-		
रस्येवाध्यायामाधिक्यमिति			समर्थनपरा कारिका	२३६	१७
वचनम्	२३०	२४	१०४३ तद्व्याख्यानम्	२३६	२१
१०२६ अधिनानाधिक्येभ्य हेतो			१०४४ दृष्टान्तपूर्वकं तत्समर्थन		
रेन रूपं न सपक्षसत्त्वा			परा कारिका	२३७	७
पिच्छमिति ध्यतस्थापनम्	२३१	८	१०४५ तदर्थाभिधानम्	२३७	११
१०२७ स्वभावसाधनोपलक्ष्यमव्या			१०४६ क्रमघादिन आगमविरोध		
सोऽविनाभाय इत्यस्य			प्रदर्शनम्	२३७	१५
निरास	२३१	२०	१०४७ तदर्थप्रकाशनम्	२३७	१९
१०२८ प्रतिबन्धोऽविनाभाया			१०४८ ज्ञानदर्शप्रधानाकर्मोपयोग-		
मक इत्यस्य निराकरणम्	२३२	८	यादोपसंहार कारिकायाम्	२३८	१५
१०२९ तत्र घनाविनाभायमादक			१०४९ प्र धृतमनप्रदर्शिका		
इति समर्थनम्	२३३	१	कारिका	२३८	२२
१०३० साधनोपसंहार	२३३	१७	१०५० एकोपयोगवादस्य समर्थनम्	२३९	१
प्रदर्शनयोगनिवार			१०५१ स्वमत सर्वत्रत्यसम्भव इति		
१०३१ स्वधोपयोगिप्रारम्भः	२३३	२६	प्रदर्शिका कारिका	२३९	७
१०३२ सामान्यविशेषरूपतापरस्पर			१०५२ तदभिप्रायवर्णनम्	२३९	११
ररूपापरित्यागनात्मन इति			१०५३ साक्षारानाकारोपयोगयोरे		
प्रदर्शिका कारिका	२३५	१	फास्तभेदाभावप्रकाशिका		
१०३३ तत्रागमप्रकाशनम्	२३६	१	कारिका	२३९	२०
१०३४ प्रत्यादिननुष्ठयस्य ज्ञानद			१०५४ नञ्जातपर्याय	२३९	२४
शतोपयोगौत्रमिकौ केव			१०५५ प्रमादमोपयोगद्वयवाद्		
दस्यस्य तु समकारित्वमि			जापस्य तरत्रापिका कारिका	२४०	७
माया कारिका	२३६	१६	१०५६ तदीयभावावपवणनम्	२४०	११
१०३५ तद्विस्तृतार्थ	२३४	२०	१०५७ तथा सर्वज्ञत्वाभावरथा		
१०३६ प्रोक्तमिदं त आगमविरो			पिका कारिका	२४०	१८
धीनि केचित्मनवर्णनपरा			१०५८ तदर्थाभिधानम्	२४०	२२
कारिका	२३५	२	१०५९ ज्ञानदर्शनयोरेकत्वसमर्थ		
			नपरा कारिका	२४०	२४

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
१०६० तत्कलितार्थवर्णनम्	२४१	३	१०७६ तत्तात्पर्यवर्णनम्	२४५	५
१०६१ भेदतो ज्ञानवस्वदज्ञानवस्वे न सम्मथत इत्यभिधानपरा कारिका	२४१	९	१०७७ स्वपक्षे आगमविरोधपरि हारपरा कारिका	२४५	२५
१०६३ तदर्थप्रकणनम्	२४१	१३	१०७८ तद्व्याख्यानम्	२४५	२६
१०६३ केवलिनः कत्रलाहाराभाज यादिन पूर्वपक्षारम्भ	२४१	१८	१०७९ तथाविधकेवलस्य ज्ञानत्वे नैवानिर्देशो कारणाभिधान परा कारिका	२४६	८
१०६४ छद्मस्थविजातायत्वहेतुना स्वमतसाधनम्	२४१	५३	१०८० तद्व्याख्या	२४६	१२
१०६५ उक्तमतप्रतिश्लेषारम्भ	५४०	१०	१०८१ तस्यैकरूपानुविद्धानेकरूप तामत्राशिका कारिका	५४६	१९
१०६६ क्रमोपयोगे क्षयोपशमस्य हेतुतया तदभावाच्च केव लिनः क्रमोपयोग इत्य भिधानम्	२४२	११	१०८२ तद्व्याख्यानम्	२४६	२३
१०६७ अविकलकारणतयात् क्रमो- पयोगोपपादनम्	२४२	१५	१०८३ तत्रैव दृष्टान्तप्रदर्शिका कारिका	५४७	१
१०६८ केवलिन भुक्तिकारणाभा वासिद्धत्यवर्णनम्	२४२	२०	१०८४ तत्स्फोटनम्	२४७	५
१०६९ पूर्वपक्ष्युक्तत्रिजातीयत्वहे तोर्विचल्यनिराकरणम्	५४२	२६	१०८५ तत्रैव भेदाभेदाभिधान परा कारिका	२४७	११
१०७० तस्य भुक्तिप्रतिपादकाग मोपपत्त्याम्	२४३	८	१०८६ तदर्थभिधानम्	२४७	१५
१०७१ निरन्तराहारोपदेशो विशि ष्टपुद्गलप्रद्वणविषय इत्यस्य दूषणम्	२४३	१२	१०८७ अत्रग्रहमात्र दर्शनमिति नि- यमनिराकरणपरा कारिका	२४७	१९
१०७२ औदारिकशरीरस्थितेर्वि शिष्टाहारमिच्छतानियम निराकरणे दोषप्रदर्शनम्	५४३	५४	१०८८ तत्तात्पर्यार्थ	५४८	१
१०७३ क्रमेण युगपद्वा नोपयोग द्वयमित्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शिका कारिका	२४४	१८	१०८९ शोषेन्द्रियदर्शनेभ्यग्रह पक्ष दर्शनमित्यभ्युपगमा मनि- ज्ञान प्राप्तमित्यादि दोषा ऽऽदर्शिका कारिका	५४८	५
१०७४ तदभिप्रायसूचनम्	२४४	२०	१०९० तदभिप्रायप्रकाशनम्	२४८	९
१०७५ अत्रमोपयोगद्वयात्मकमेक केवलमिति उपसहरणपरा कारिका	५४५	१	१०९१ दर्शनभावशकानिरासपरा कारिका	२४८	१७
			१०९२ तदभावाद्यर्थ	२४८	२१
			१०९३ असृष्ट्यात्रिपर्यायज्ञानस्य दर्शनत्वे दोषप्रदर्शिका कारिका	२४८	५६
			१०९४ तद्भावाद्यर्थविचरणम्	२४९	३
			१०९५ मन पर्यवस्य ज्ञानरूपते वेत्यभिधानम्	२४९	५
			१०९६ तत्रैव कारिकाऽपरा	२४९	१३

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
१००७ मर्थ	२५९	१७	१११८ तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनपरा		
१०९८ सुनदर्शन न भवतीति प्रद			कारिका	२७४	२२
र्शनपरा कारिका	२७२	२१	१११९ दार्ष्टान्तिके योजनादर्शिका		
१०९९ सव्याख्यानम्	२४९	२५	कारिका	२५५	६
११०० अवधेदर्शनरूपताऽपीति			११२० द्रव्यपर्याययोर्भेदवर्णनपरा		
वर्णनपरा कारिका	२१०	४	सव्याख्या कारिका	२५५	१९
११०१ तदवध्याख्यानम्	२५०	८	११२१ केवलज्ञानात्मनोः कथञ्चि		
११०२ केवलस्य ज्ञानदर्शनात्मक-			देकत्ववर्णनपरा सटीका		
तान्त्रापरा कारिका	२५०	११	कारिका	२५६	३
११०३ तद्भास्कुटीकरणम्	२५०	१५	११२२ सोपानोपसंहार	२५६	१४
११०४ छान्दसावस्थायां चक्षुष्य			सामान्यविशेषात्मकत्वस्थापनम्		
प्रदर्शनम्	२५०	२०	११२३ सामान्यविशेषयोर्भेदाभेद		
११०५ आभिनिवाधो दर्शन मति			प्रदर्शिका टीकायुता कारिका	२५६	२२
क्षाञ्चति मत्तनिराकरणम्	२५१	१३	११२४ तयोरेका तेन भेदाभाववर्ण		
११०६ द्वयात्मन एक एव क्वचल			नपरा कारिका	२५७	७
वयोध इतिदर्शनपरा कारिका	२५१	२८	११२५ अनेका तवस्तुप्रतिपादक		
११०७ तदर्थवर्णनाम्	२७२	३	वधनमास्त्येति निरूपणप		
११०८ एव ध्रुवधान सम्यग्दृष्टि			रा कारिका	२५७	१९
रिति वर्णनरूपा कारिका	२५२	७	११२६ तद्भाषावर्णनम्	२५८	१
११०९ तदर्थ	२५२	११	११२७ प्रत्युत्पन्नभावस्य विगतभ		
१११० सम्यग्ज्ञाने सम्यग्दर्शन नि			विष्यद्गथा समन्वये दोषाभि		
गमेनति वर्णनरूपा कारिका	२५२	१५	धानपूर्वक निराकरणम्	२५८	३
११११ तद्व्याख्यानम्	२५२	२०	११२८ आत्मन परिणामित्ववर्णनम्	२५८	१०
१११२ साद्यपर्यायित्वध्रुवणाञ्ज			११२९ ज्ञानात्मनोर्भेदतिरेकाव्यति		
पयाव इति त्रैविमननिरा			रेकसमर्थनम्	२५८	१८
करणपरा सव्याख्या कारिका	२५३	१	११३० प्रत्युत्पन्नपर्यायस्यातीता		
१११३ तत्र कारणप्रदर्शनपरा सव्या			नागतकालासत्त्वे याथायुद्भावा		
ख्या कारिका	२५३	८	नापरिहारपरा सव्याख्या		
१११४ सिद्धातसमये तदुत्पादवर्ण			कारिका	२५९	१६
नाना सटीका कारिका	२५३	१७	११३१ घटादेरस्तित्पनास्तित्व		
१११५ जीवकेवयोर्भेदवर्णनपरा			व्यवस्था परा कारिका	२५९	२५
सटीका साक्षा कारिका	२५३	२७	११३२ तद्व्याख्यानम्	२६०	१
१११६ तदेव कारिकात्तरणामिधा			११३३ घत्तमानपवायण भास्वस्था		
नम्	२४	६	दित्तये एका तथादपरिहा		
१११७ तदुत्तमामिधानपरा सटीका			रपरा सटीका कारिका	२६०	११
कारिका	२४	१४			

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
११३४ भातप्रनोऽनेकान्तात्मकताप्रदर्शनपरा टीकोपेता कारिका	२६०	२५	११५४ अनेकान्तेऽप्यनेकात् इतियर्णनपरा कारिका	२६७	२५
११३५ द्रव्यगुणयोर्भेदैकान्तवादपूर्वपक्षपरा कारिका	२६१	७	११५५ अनेकात्स्य व्यापकत्वघननम्	२६८	१४
११३६ तद्द्रव्युदासपरा अभेदयादिन कारिका	२६१	१७	११५६ तत्राशङ्का तन्निराकरणम्	२६९	१
११३७ गुणास्तिकनयशङ्कापरा कारिका	२६२	१	११५७ दहनान्तेऽप्युभयात्मकताप्रदर्शनकारिका	२६९	१३
११३८ तद्द्रव्यदेशात्तस्याभायघर्णनपरा कारिका	२६२	९	११५८ अनेकान्तनिरूपणोपसंहार	२६९	२६
११३९ पर्यायनयद्वारेणैव गुणस्य देशनेति घननपरा कारिका	२६२	१८	११५९ सोपानोपसंहार	२७०	७
११४० गुणार्थिकोऽप्यस्तीति समर्थनपरा कारिका	२६३	२	उत्पादादिविशेषनिरूपणम्		
११४१ तन्निराकरणपरा कारिका	२६३	१०	११६० उत्पादभेदप्रदर्शककारिका	२७०	१७
११४२ तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनपरा कारिका	२६३	१९	११६१ वैश्वसिकोत्पादस्य द्वैविध्यघर्णनम्	२७१	१
११४३ अभेदैकान्तवादिनिरूपणपरा कारिका	२६४	४	११६२ गगनस्य सायव्यताव्ययस्थापनम्	२७१	९
११४४ तत्रोदाहरणप्रदर्शिका कारिका	२६४	१३	११६३ निरवयवत्वे दोषप्रदर्शनम्	२७१	१३
११४५ तन्मतोपसंहारपरा कारिका	२६४	२०	११६४ समवायिकारणत्वात्साव्ययत्वसाधनम्	२७२	३
११४६ सिद्धा तप्रदर्शिका कारिका	२६५	२	११६५ तद्विनाशान्वधानुपपत्त्यापितत्साधनम्	२७२	७
११४७ अभेदैकात्तथादिन शरा	२६५	१२	११६६ निगमनम्	२७२	१६
११४८ तत्समाधानकारिका	२६५	१९	११६७ विगमस्यापि द्वैविध्यप्रदर्शककारिका	२७२	२४
११४९ विषमपरिणतरेकत्रासम्भवननिराकरणकारिका	२६६	२	११६८ तदभिप्रायघर्णनम्	२७२	२८
११५० एकात्तथादे दोषोद्गाहनकारिका	२६६	१३	११६९ उत्पादादित्रयाणां मित्राभिन्नकालत्वद्रव्यभिन्नाभिन्नत्वयोर्घर्णनपरा कारिका	२७३	१३
११५१ तत्रैव चिकित्पमुखेन निराकरणकारिका	२६६	२३	११७० संयुक्तिः समर्थन मित्राभिन्नकालत्वयो	२७३	१७
११५२ शिष्यबुद्धिवैश्यायाऽवायप्रयथ इति घर्णनकारिका	२६७	७	११७१ द्रव्याद्भिन्नाभिन्नत्वयोः समर्थनम्	२७४	६
११५३ एकान्तवादिनो मिथ्यायादिन इति प्रतिपादनम्	२६७	१५	११७२ अत्रैव प्रात्यक्षिकोदाहरणप्रदर्शककारिका	२७४	१६

विषया	पृ	प	विषया	पृ	प
११७३ तद्द्वयाख्यानम्	२७४	२०	११९४ सोपानोपसंहार	२८०	२५
११७४ उत्पादादीनामपि प्रत्येक धेनिध्यप्रदर्शिका कारिका	२७५	१	हेतुहस्तुवादस्वरूपम्		
११७५ सापपत्तिक तन्निष्पन्नम्	२७५	५	११९५ धर्मवादभेदादर्शिका कारिका	२८१	४
११७६ समवाय्यादिकारणेभ्यो भिन्न कायमुत्पद्यत इति मतादर्शिका कारिका	२७६	१	११९६ उपयोगभेदवर्णन व्याख्या याम्	२८१	८
११७७ तट्टिका	२७६	७	११९७ भव्याम यत्वादावागम एव प्रमाणमिति वर्णनम्	२८१	१५
११७८ तत्र दोषाविभाजनपत्र कारिका	२७६	९	११९८ अनुमानगम्यमपीत्यन्तर णिका	२८१	२४
११७९ तत्र न्यायमतेन पूर्वपत्तार वस्य तन्निराकरणम्	७५	१३	१२०१ हेतुवादलक्षण कारिकायाम्	२८२	४
११८० पूर्वस्वभावस्थितितानामव कार्यनान्तरमिति पूर्वपक्ष	२७७	३	१२०० तद्द्वयाख्यानम्	२८२	८
११८१ तत्र निदान्तरचना	२७७	१०	१२०१ तत्र व्यवस्थाप्रदर्शन कारि कायाम्	२८२	१९
११८२ द्वयणुक्तिर्नतन्मयोगस्या शये तन्निष्पन्नरचना	२७७	१५	१२०२ प्रतिपादनकुशलतावर्णनम्	२८२	२३
११८३ प्रथमपक्षे दोष	२७७	१६	१२०३ तस्यैव नयवाद परिशुद्ध इत्यभिधान कारिकायाम्	२८३	२२
११८४ द्वितीयवृत्तीयपक्षयोर्दोष	२७७	२०	१२०४ तस्फुटाकरणम्	२८३	२६
११८५ मयागम्य तिलत्वे दोष	२७७	२१	१२०५ अपरिशुद्धनयवादभेद का रिकायाम्	२८४	८
११८६ मयागम्य कार्य परमाणुना नाश्रय इत्यभिधानम्	२७७	२५	१२०६ तद्द्वयारयारचनम्	२८४	१२
११८७ अयुतसिद्धयाऽऽश्रयाश्रयि भावविरोधवर्णनम्	२७८	४	१२०७ कपिलशौद्धदर्शनविषयव्य न कारिकायाम्	२८४	२१
११८८ परमाणो स्वरूपापरिचयो कायात्तरम्मजावसमथनम्	२७८	६	१२०८ सोपानोपसंहार	२८५	३
११८९ परमाणो प्रादुभाजनम धनम्	२७८	१०	कणादोक्तज्ञेयनिरसनम्		
११९० अनतपयायाऽमकतोपम हागपकारिका	२७९	७	१२०९ औलूक्यदर्शनत्रिषयवर्णनम् कारिकायाम्	२८५	११
११९१ एकसमयेऽऽयनतपयाया त्मकताव्यवस्थापनकारिका	२७९	१९	१२१० विशेषतस्तन्मताभिधानम्	२८५	१५
११९२ दृष्टान्तद्वारा तत्समथनपर कारिका	२८०	२	१२११ तन्निराकरणार्थे पृथिव्यादि परमाणुचतुष्टयनिरास	२८५	२७
११९३ सोपपत्ति तद्वाचार्थः	२८०	६	१२१२ परमाण्वारवाणयविद्वय निरास	२८६	१५
			१२१३ पूर्वपक्षे गुणयतिरिक्तगुणि साधनम्	२८६	२०

वि वा	पृ	पं	विषया	पृ	पं
१२१४ तन्निराकरणम्	२८७	६	१२३३ सखाया निराकरणम्	२९४	४
१२१५ यण्णामस्तित्वमित्यादौ यष्टी विभक्तिविचार	२८७	१४	१२३४ परिमाणनिराकरणम्	२९४	२५
१२१६ अथयविनिरास	२८८	१	१२३५ पृथक्त्वनिरासः	२९५	१८
१२१७ पटादिशब्दप्रयोगनिमित्ताभिधानम्	२८८	९	१२३६ सयोगविभागनिरास	२९६	१
१२१८ एकवचनादिसार्धकताप्रदर्शनम्	२८८	१५	१२३७ सयोगविभागबुद्धिनिमित्तप्रदर्शनम्	२९६	१३
१२१९ परमाण्वात्मकत्वेऽपि प्रत्यक्षतावर्णनम्	२८८	२१	१२३८ कार्यजनकतयापि सयोगस्य न सिद्धिरिति वर्णनम्	२९७	२
१२२० नीलादिज्ञाने स्थूलप्रतिभासो नास्तीति प्रत्यक्षविरोधोद्धावनम्	२८९	१	१२३९ परत्वापरत्वयोर्निरास	२९७	१७
१२२१ अनुमानविरोधप्रदर्शनम् स्थूलतायाम्	२८९	८	१२४० बुद्ध्यादिनिषेधो नेयायिकाभिभाषेण	२९८	९
१२२२ स्थूले एकस्मिन् सर्वशब्दप्रयोगसमयनम्	२८९	१०	१२४१ गुणनिषेध	२९८	२९
१२२३ स्थूले सर्वशब्दप्रयोगस्यानुपचरितत्ववर्णनम्	२८९	१६	१२४२ सकारनिषेध	२९९	३
१२२४ सर्वं धरु रक्तमित्यादौ रागसयोगविशेषतयादव्याप्यवृत्तिरित्यादाद्वय निराकरणम्	२८९	२४	१२४३ अदृष्टगुणनिरास	३००	५
१२२५ अद्याप्यवृत्तिशब्दार्थ	२९०	७	१२४४ शब्दनिषेध	३००	८
१२२६ स्थूलमेक इत्य नास्तीत्युपसंहार	२९०	१५	१२४५ कर्मनिषेध	३००	१०
१२२७ व्यापकविगद्गोपलब्धिपुत्र्यनुपपत्तिवर्णनम्	२९०	१८	१२४६ क्षणिकानामक्षणिजानाद्या न कम् सम्भवतीत्यभिधानम्	३००	१९
१२२८ कास्-यैकदेशाम्या वृत्तिविकल्पानुपपत्ते प्रसङ्गसाधनरूपताभिधानम्	२९१	६	१२४७ सामान्यस्य प्रतिक्षप	३०१	१३
१२२९ आकाशासाधनानुमानभङ्ग	२९१	२५	१२४८ प्रत्यक्षे तद्वप्रतिभामवर्णनम्	३०१	२६
१२३० कालविशोर्निराकरणम्	२९२	१३	१२४९ अनुमानतोऽपि न तन्निश्चय इति वर्णनम्	३०२	२
१२३१ मनसो निरासः	२९३	१२	१२५० सामान्यबुद्धेर्व्यक्तिभिन्ननिमित्तत्वे दोषप्रदर्शनम्	३०२	१५
१२३२ रूपोर्निरास	२९३	१०	१२५१ यत्रानुगत ज्ञान तत्र सामान्यसम्भव इति नियमदूषणम्	३०२	२३
			१२५२ यत्र सामान्यसम्भजनश्रानुगत ज्ञानमिति नियमदूषणम्	३०२	२६
			१२५३ विण्णो सह सामान्यस्य सम्भन्धानुपपत्तिवर्णनम्	३०३	६
			१२५४ सामान्यस्याप्यनिषेधव्यापकस्यमात्रत्वे दोष	३०३	२३

विषया	पृ	प	विषया	पृ	प
१-५५ सामान्यसाधकानुमात्रस्या प्रतिभासतः प्रतिक्षेप	३०४	५	१-७३ कारिकाव्याख्यानम्	३१०	१४
१-५६ क्षणिकत्ववत् प्रतिभासत स्यापि नोपलक्ष्यतेत्यस्य मण्डनम्	३०४	६	१-७४ अस्तकायपक्षप्रतिक्षेपारम्भ	३१०	१०
१-५७ अनुगतधिय प्रमथत्कारण प्रभावत्वेऽङ्गकारणप्रभावत्वे च दोषातिर्गानम्	३०४	१५	१-७५ अस्तकारण कार्यमिति पक्षो मूलनम्	३११	१२
१-५८ व्यक्तीनामि- सामान्यमिति सम्प्र धनिमिताभावकथाम्	३०४	२४	१-७६ सत्कार्यधादविष्यमनम्	३१२	८
१-५९ व्यक्तिषु स्थितिलक्षणवृत्त्य- समायरणाम्	३०५	१	१-७७ विद्यमानात्कारणात्काय मिति पश्चिनिराकरणम्	३१०	२१
१-६० धर्मियक्ति-क्षणवृत्त्यनुप पत्तिगदानम्	३०५	१९	१-७८ स्वदृश्यताऽऽशकानिरा करणम्	३१३	४
१-६१ विशेषनिराकरणम्	३०५	२५	१-७९ चित्ररूपदृष्टातेन स्याद्वाद घर्णाम्	३१३	८
१-६२ अण्णादे स्वरूपमसमीर्ण समीर्णं चेति विकल्प निराकरणम्	३०६	१०	१-८० एकत्र नानारूपाभ्युपगमे तस्य व्याप्यवृत्तित्वमव्याप्य- वृत्तित्व वेत्याशङ्क्य समा धानम्	३१३	१७
१-६३ विशेषेषु विलक्षणबुद्धिनि मित्ताङ्गीकाराङ्गीकारपक्षयो दोषः	३०६	१४	१-८१ समाजातीयगुणारम्भकर्तृ कारणगुणानामिति नियम- निराकरणम्	३१४	२
१-६४ विशेषाभ्युपगमोऽनुमानवा धित इति चणाम्	३०७	१	१-८२ एतानेकस्वभाय चित्रपट रूपबद्धस्त्विति प्रतिपादनम्	३१४	१५
१-६५ समवायस्वरूपगणनम्	३०७	१	१-८३ प्रतिभासस्य तवात्ववणनम्	३१४	२७
१-६६ तद्विराकरणम्	३०७	१५	१-८४ अत्रयव्यतिरेकाभ्या तदर्थ स्यैव दृढीकचक्रकारिका	३१५	९
१-६७ तत्रुपु पट इत्यादि बुद्धे- धामिद्वयवणनम्	३०७	२२	१-८५ तदभिप्रायनिरूपणम्	३१५	१३
१-६८ समवायस्यैकत्रानेकत्व- चवा	३०८	११	१-८६ उक्तार्थोपसंहारकारिका	३१५	२१
१-६९ समवायस्य नित्यत्वे दोष प्रदर्शनम्	३०९	७	१-८७ तदर्थस्फुटीकरणम्	३१५	२५
१-७० समवायनानात्वे दोष	३०९	२४	१-८८ सोपानोपमहार	३१६	९
१-७१ सोपानोपसंहार	३१०	३	शालायेकान्तवादमञ्जनम्		
मदायेकान्तवात्तमञ्जनम्			१-८९ तत्र कारिका	३१६	१६
१-७२ तत्र कारिका	३१०	१०	१-९० तदर्थसंक्षेपः	३१६	२०
			१-९१ कालकारणवाद	३१६	२२
			१-९२ तद्विराकरणम्	३१६	२७
			१-९३ स्वभावकारणवाद	३१७	७
			१-९४ तत्रप्रतिक्षेपविधानम्	३१७	१८

विषयाः	पृ	प	विषयाः	पृ	प
१२९५ इत्यक्षेत्राद्यपेक्षत्रसमर्थनम्	३१७	२४	१३१९ पूर्वपक्षिणा पञ्चरूप्यताया		
१२९६ कादाचित्कत्वहेतुनिरास	३१८	१२	दिना प्रकरणसमस्योक्तदो		
१२९७ अनुपलम्भम्य हेतुतानिरा			पेभ्यो भिन्नतया व्यवस्था		
करणम्	३१८	२३	पनम्	३२४	१७
१२९८ नियतिकारणवाद	३१९	१	१३२० तन्मतप्रतिशेषारम्भ	३२५	१८
१२९९ तत्प्रतिशेषारम्भ	३१९	७	१३२१ अनुपलम्भमाननित्यधर्मत्व		
१३०० कर्मकारणवाद	३१९	१७	हेतो विकल्पात् प्रकरणस		
१३०१ तत्पण्डनम्	३१९	२५	मत्ववैयर्थ्यप्रदर्शनम्	३२५	१९
१३०२ पुरुषकारणवाद	३२०	५	१३२२ विरुद्धलक्षणमभिधायोक्तद्वे		
१३०३ तद्व्युत्पासारम्भ	३२०	१०	तोविरुद्धत्वादि व्युत्स्य प्रक		
१३०४ परानुग्रहाद्यर्थ न तस्य			रणसमताया एव पूर्वपक्षिणा		
प्रवृत्तिरिति वर्णनम्	३२०	१४	स्थापनम्	३२५	२५
१३०५ सोपानोपसंहार	३२१	९	१३२३ सिद्धातिना साध्यधर्मिण्य		
आत्मनो मिथ्यात्वस्थानवर्णनम्			पि प्रतिषेधप्रहस्यावश्यकत्वा		
१३०६ तत्र कारिका	३२१	१८	समर्थनम्	३२६	९
१३०७ तद्व्याख्यानम्	३२१	२२	१३२४ प्रकरणसमत्वनिराकरणम्	३२६	१९
१३०८ मिथ्यात्वस्थानाना पण्णा			१३२५ नित्यधर्मोपलब्धि विरुद्ध्य		
वर्णनम्	३२१	२२	प्रकरणसमतासम्भववर्णनम्	३२७	२
१३०९ तेषा प्रतिविधानामिधानम्	३२२	१	१३२६ तुल्यमलयोर्हेतोरिकत्र परस्पर		
१३१० उक्तविपर्ययरूपेणापि मिथ्या			प्रतिबन्धात्साध्यासाधनत्व		
त्वस्थानपदवर्णन कारिका			मित्याशाननिराकरणम्	३२७	१६
याम	३२२	२०	१३२७ कालात्ययापदिष्टलक्षणदूषणम्	३२७	२७
१३११ सद्दीकाविरचनम्	३२२	२४	१३२८ अनुमानस्यानुमानाभासत्व		
१३१२ तत्रैव पाठांतरप्रदर्शनम्	३२३	२	विकल्पतो न सम्भवतो-		
१३१३ सोपानोपसंहार	३२३	२१	स्तुषवणनम्	३२८	३
हेत्वाभासविमर्शनम्			१३२९ हेतोरयापितविषयत्व न लक्षण		
१३१४ तत्र कारिका	३२४	१	मिति वर्णनम्	३२८	८
१३१५ तदभिप्रायवर्णनारम्भ	३२४	५	१३३० हेतोर्गमकत्वप्रदर्शनम्	३२८	२३
१३१६ सामान्यस्य साध्यत्वात्			१३३१ हेतोस्त्रैरूप्याङ्गीनोरे परवादा		
म्भववर्णनम्	३२४	१०	ध्यवणवर्णनम्	३२९	३
१३१७ विशेषव्यापितदसम्भवा			१३३२ हेतुरपि सामान्यरूपो विशेषे		
वर्णनम्	३२४	११	परूपो घेति त्रिकल्पदूषणम्	३२९	१४
१३१८ हेतोः त्रैरूप्यनिरसनम्	३२४	१५	१३३३ सामा यतिराकरणान्तरा		
			भाष्यपक्षदूषणम्	३२९	१७
			१३३४ द्वितीयपक्षेऽपि दूषणम्	३३०	१५

विषया	पृ	पं	विषया	पृ	पं
१३३५ सोपानोपसंहरणम्	३३०	२३	१३५२ अक्षणिषेऽप्यधर्मिया न		
सन्मार्गप्रदर्शनम्			सम्भवतीति वर्णनम्	३३७	२३
१३३६ तत्र कारिका	३३१	३	१३५३ क्रमयौगपद्याभ्या तदसिद्धि		
१३३७ तद्व्याख्यानोने द्रव्यपर्यायिनय			समर्थनम्	३३७	२४
द्वयविषयवर्णनाम्	३३१	७	१३५४ स्वमते तत्सम्भववर्णनाम्	३३६	२
१३३८ कथंभूत साध्यमभ्युपगत			१३५५ भेदम तरेण नामेदोपलम्भ		
व्यमिति सूचिकाकारिका	३३१	२३	इति वर्णनम्	३३६	४
१३३९ तद्व्याख्याम्	३३१	२	१३५६ महात्सामायादेर्निगन्तरणम्	३३६	७
१३४० पञ्चाभूतसाधुषोपयामे			१३५७ अद्ययविनो निरास	३३६	१३
दोषादर्शिका कारिका	३३२	५	१३५८ भेदाभेदात्मकतासमर्थनम्	३३६	१६
१३४१ धनेनाल्पक्षे मपक्षविष			१३५९ सामान्यविशेषात्मकता		
क्षसदसत्ययोनापेक्षेति वर्ण			समर्थनम्	३३६	२५
नम्	३३२	७	१३६० सामान्यस्य व्यक्तिभिन्नस्या		
१३४२ पञ्चाभासिता प्रनिय ध			उपपत्तिनिरूपणम्	३३७	७
ग्रहण ता सम्भवतीति			१३६१ व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षेऽन		
वर्णनम्	३३०	०५	वस्थादिदोषाभाजवर्णनम्	३३७	१९
१३४३ प्रजापनामागप्रदर्शनपरा			१३६२ पराभ्युपगमानामसत्यत्व		
कारिका	३३३	१०	वर्णनम्	३३७	२५
१३४४ द्रव्याद्यप्युपप्रदानम्	३३३	१४	१३६३ हिंसाविचार	३३८	१०
१३४५ द्रव्यादिभेदरहितवस्तुनोऽ			१३६४ सोपानोपसंहार	३३९	१५
प्रमाणताकथनम्	३३३	२१			
१३४६ द्रव्यादेवमुता एकानेकात्म			आर्त्तादिध्यानवर्णनम्		
कता यथस्थापनम्	३३४	७	१३६५ तत्र कारिका	३३९	१८
१३४७ ग्राह्यप्राक्कसचित्तिरूपण			१३६६ तद्व्याख्याकरणम्	३३९	२६
रूपप्रयागमैत्रयविज्ञानलक्षण			१३६७ पञ्चायप्रदर्शनप्रवृत्ताता		
दृष्टान्तस्य बौद्ध प्रति मि			दोषकथनकारिका	३४०	८
ज्जतासमर्थनम्	३३४	१०	१३६८ तद्व्यवर्णनम्	३४०	१२
१३४८ नहि तथाविधविज्ञानस्य			१३६९ आगमविनाशनास्ते कथ		
ध्ना तनेति वर्णनम्	३३४	१६	मिति प्रदानपरा कारिका	३४०	१८
१३४९ क्षणिकैका तसाधकहेतु			१३७० तद्व्याख्यानारम्भ	३४०	२२
मात्रस्य निरुद्धतावर्णनम्	३३४	२०	१३७१ तत्त्ववर्णनाम्	३४१	२
१३५० क्षणिके कार्यकारणभाजा			१३७२ राशिद्वयेन जगतो ध्यात		
सम्भवप्रकटनम्	३३४	२३	ताऽभिधानम्	३४१	१२
१३५१ तत्रान्वययनिरूपप्रतिपत्त्य			१३७३ आद्यवचधादि पृथग्वर्णन		
समयनिरूपणम्	३३५	४	निमित्ताभिधानम्	३४१	१७

विषया	पृ	प	विषया	पृ	प
१३७४ अग्रदास्तात्मपरिणामद्वय- वर्णनम् आर्चयणनञ्	३४२	२	१३९८ पदार्था वाक्यार्थे कथं यो धयतीति विकल्प्य प्रत्य दानुमानपक्षयोर्दूषणप्रद- र्शान्म्	३५१	१०
१३७५ रौद्रध्यानवर्णनम्	३४०	११	१४९९ अर्थोपपत्तित इति पक्षस्य निराकरणम्	३५१	१६
१३७६ प्रदास्तपरिणामद्वयमभिधाय धर्मध्यानवर्णनम्	३४०	२०	१४०० यात्रयार्थे सह सम्बन्धप्र तिपत्त्यसम्भवप्ररूपणम्	३५१	५१
१३७७ शुद्धध्यानवर्णनम्	३४३	८	१४०१ क्रियाद्यच्छिन्नः सामान्य विशेषात्मको वाक्यार्थ इति रूपपक्षस्य सङ्क्षेपेण वर्णनम्	३६२	१
१३७८ तन्मयाद्यभेदवर्णनम्	३४३	१४	१४०२ अन्विताभिधायामतनिरास्त इति वर्णनम्	३५२	१२
१३७९ द्वितीयभेदवर्णनम्	३४४	१	१४०३ यिदोपा अपि न पदवाच्या इति वर्णनम्	३५२	१०
१३८० तृतीयभेदाभिधानम्	३४४	७	१४०४ समानासमानपरिणामात्म कैक्यस्तुप्रतिपादकत्वं शब्द स्येति स्वपक्षप्रदर्शनम्	३५३	५
१३८१ चतुर्थभेदनिरूपणम्	३४४	११	१४०५ सोपानोपसंहार	३५३	१५
१३८२ मोक्षवर्णनम्	३४४	१७	मुनिस्त्रादिममर्थनम्		
१३८३ आद्यवादि साधनम्	३४४	२०	१४०६ अर्थवशात् सूत्रनिष्पत्तिरित्य भिधायपरा कारिका	३५४	२३
१३८४ निर्जरासिद्धि	३४५	१४	१४०७ तद्व्यवहारवर्णनम्	३५४	१
१३८५ घञवर्णनम्	३४६	७	१४०८ अनेकान्तार्थप्रतिपादकत यैः सूत्रस्य व्याख्या कायैति वर्णनपरा कारिका	३५४	१३
१३८६ आगमप्रामाण्यवर्णनम्	३४६	१५	१४०९ तद्व्याख्यानारम्भणम्	३५४	१७
१३८७ सोपानोपसंहार	३४७	३	१४१० दिग्वासस पूर्वपक्ष	३५४	२४
वचनविचार			१४११ तदुक्तस्य रागाद्यपचयनि- मित्तनर्ग्रह्यस्य विकल्प्य- प्रतिक्षेप	३५४	२६
१३८८ सामान्य वाच्यमिति पूर्वपक्ष	३५७	११	१४१२ दशनेग्रह्यपक्षेऽपि विक ल्पनम् दूषणञ्	३५५	२
१३८९ वाक्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तस्य वहाराक्षममिति वर्णनम्	३४७	१६	१४१३ वस्त्राद्यभाववृत्तो पारापतादौ व्यभिचारदानम्	३५५	५
१३९० तन्निराकरणारम्भ	३४७	१८			
१३९१ पूर्वपदानुरञ्जित पक्षमेव वा क्यमिति मतात्तरनिरूपणम्	२४८	१०			
१३९२ तत्प्रतिषिद्धानारम्भ	३४८	२०			
१३९३ लिङ्गादिभिर्माणोऽभिधीयत इति मतानिरास	३४८	२४			
१३९४ प्रेषणाद्येपणादिभिन्न प्रवृत्तं कैक्यभायो त्रिधिलिङ्गर्थ इति मतदूषणम्	३४९	१४			
१४९५ न हि स्यादिति प्रतिषेधवि धेर्युक्तताप्रतिपादनम्	३५०	११			
१३९६ वाक्यार्था भावनेति मत प्रदर्शनम्	३५०	२५			
१३९७ तन्मतदूषणारम्भ	३५१	५			

॥ अर्हम् ॥

जैनाचार्य-श्रीमद्विजयलङ्घिघ्नरीश्वरण मङ्कलितम्

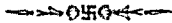
सम्मतितत्त्वसोपानम्

॥ अहम् ॥

भी आत्मकमल्लम्बिसूरीधरेभ्यो नमः

जैनाचार्यश्रीमद्विजयलम्बिसूरीश्वरण मङ्गलितम्

सम्मतितत्त्वसोपानम् ॥

5

भीमानादिगुणैकान्ननिलय स्याद्वादिद्यागुरुम्

दूर्वाग्निद्विपर्वमञ्जनचण देवे द्रमुएपैर्नुतम् ।

श्रीमद्वीरनिनेश्वर भविहित नवाऽन्पधीमुप्रदम्

कुर्वे सम्मतितत्त्वयोर्निलययोः सोपानमन्युज्ज्वलम् ॥

अथ कराञ्जकान्कलितमतीनां भोजानन्यमाधारणकारणरत्नप्रयावातिकामाया मुदुर्ग- 10

व्याहृत्यपामहाजवमकतितीर्षणां मध्वानां तद्वतरणकाग्णतया सम्मतितत्त्वामान प्रथ
मारिद्विपुराचार्य श्रीमिदमेनदिवारः सिद्धा क्वचिदभीष्टे वस्तुनि प्रवर्त्तमाना अभीष्टदेव
ताबिनेपम्नवविधानपूर्वक प्रवर्त्तन्त इति सिद्धाचारपरिवात्नपरः ज्ञानमतिप्रियत म्ब्याहं
तीर्षकैरेरपि ज्ञानताभिष्यक्तिकरणममये विहितमवत्पान्ति मन्था तद्माधारणगुणोत्कीर्त्तन
मुयेन तत्रतवमारचयति—

15

सिद्धं सिद्धतथाण ठाणमणोधममुह उयगयाणं ।

कुसुमयविसामण सामण जिणाण भवजिणाण ॥ १ ॥

सिद्धं सिद्धार्थानां स्थानमनुपममुग्गमुपगतताम ।

कुसुमयविसामण सामण जिणानां भवजिणानाम् ॥ छाया ॥

' सिद्ध ' इति, जीवार्थ पदार्थां यथावस्थितत्वेन ज्ञास्यन्तेऽनुसिद्धयन्तेऽनेनेति ज्ञासा 20

ज्ञासाहम् । तत्र जीवामित्यत्राह सिद्धमिति, स्वतो निश्चितप्रामाण्यक ननु तत्र प्रकरणात्
प्रामाण्य प्रतिष्ठाप्यमित्यर्थ । केनां तत्रज्ञानमनन्दत्राह जिणानामिति, तीर्षकैर्ज्ञानित्यर्थ,
तथा च जिणानां ज्ञासनमेव स्वतो निश्चितप्रामाण्यकमित्यर्थः । ननु जिणानां ज्ञासनमिति

शामास्य चिनप्रणीतत्व तत्प्रणीतत्वाद्य प्रामाण्यमुक्तं भवति तथा च कथं तस्य तत्प्रणीतत्वसि
द्विरित्यत्र हेतुगर्भेतिपत्रमाह-कुममयविशामनमिति, मय्यन्-प्रमाणान्तराविसबादिखे, १
इत्-परिच्छिन्ना इति ममया नष्टमुष्टिचि-तालाभालाभसुग्यासुग्यजीवितमरणमहोपरागमश्रौ
पयसत्तयाद्य पदार्था, तथा चिचिम-यपदार्थपारण-वेन कार्यत्वेन चानेकप्रकारं शासन प्रति
5 पादक समयविशामाम्, कु-प्रथिनी तस्या एव समयविशामां कुममयविशासनमिति । एव
च यो यद्विषयाविसनाचलिङ्गापुपदगानन्वय-यतिरेकपूर्वको वचनविशेष स तत्साक्षात्कारि
ज्ञानविशेषप्रभव, यथाऽगदादिप्रमित प्रथिनीकाठिन्यादिविषयस्तथाभूतो वचनविशेष,
गण्डुष्टिचि-पदिविषयानिसवाचलिङ्गापुपदेशान-यव्यतिरेकपूर्वकवचनविशेषश्चाय शासनल
धनेऽर्थ-स्मात्तरमाभारतारिज्ञानविशेषप्रभव इति प्रयोग । तत्साक्षात्कारिज्ञानवान्
10 युद्धाणि कुमा नेत्राह-विद्वार्थानामिति, निश्चितानामर्थानां शासनमिति भावः, युद्धादी
गमागम हि यऽतः प्रतिपादिता न ते प्रमाणविषयत्वन निश्चिताः, अर्हच्छासन-तु न तथा,
अथ प्रमाणविषय-तः प्रतिपादितामर्थानां तथैव निश्चितत्वादिति भाव । ननु मा भूत्
स्ताशा-प्रारिज्ञानवान युद्धाणि पर स्वभावसमिद्धज्ञानादिमप्यत्र ईश्वर स्यादित्यत्राह-भव
विनानामिति, तारकाणि-पु पयादत्वेन भवत्युत्पद्यन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति भव ससार,
15 तत्कारण-वेन रागादिरत्रोपपाराद्विबगिः, त जिनय-त इति भवजिनास्तेषाम् । अनेन
कारणरागादि-पदारेण तत्कार्यभूतश्च भवस्य जयो ये कृत्स्नेषामेवेश्वरत्व न तु कस्यचित्त
इतिविकल्पेति सूत्राम् । अथवा या मिद्वानामर्थानां शासन-प्रतिपादक द्वापशाङ्ग भव
तत्प्रमाण-मा भवतिनातो कार्य-वेन मय्यन्धि, अत्र च प्रयोग, ज्ञामा जिनप्रणीतम्, प्रमा-
णात्तराविसंज्ञाप्रयोगेण-गण्डुष्टादिमूहमा-रितदूगार्थप्रतिपादकत्वाभ्यधानुपपत्तेरिति, अत्र
20 च-एते माध्याय-मगमाध्या-व्याप्ति साध्यधर्मिण्येव निश्चिताऽनो न दृष्टान्तोपन्याम
कृत, यदिव्योर्ध्विद्यमानत्वेऽपि साध्यधर्मिणि साध्यव्याप्यप्रतिपत्तौ तत्र माध्यामिद्वे
मादयसमाप्रपादिश्चि-रत्वात्, दृष्टान्तव्यतिरेकजापि साध्यस्य मिद्वेञ्च । कुममयविशा
सनमिति पद-तु युद्धादिगामानाममयेज्ञप्रणीतत्वप्रतिपादनपरम्, तथा च कुम्भिता ये
ममया युद्धकविग्यदिप्रणीतमिद्वाना-तस्तेषा दृष्टादृष्टविषये विरोधापुद्गावकत्वेन विशामन-
23 विश्वगक यतो द्वास्माद्गतमनद्व-भवजिनाना चिनाना गामन भवति, अत एव च तत्सिद्ध
निश्चिद्वानामय-रति भाव । ननु यदि संसारहेतुरागादिजेट्व सीर्यष्टानं न तर्हि तेषा
रागादि-पद-तु, मय्यन्-तमेवापयगशाया गरीरामायेन वृष्ट्वामम्भवात्, यदि तु
गण्डुष्टे-पि मान परमाणुप्रमाणं तर्हि तत्रयोऽवगहत्तुभवेत्, न हि यस्मिन् सत्यपि यत्र
भवति तत्र-विचकारणमिति व्यवस्थापितु शक्यम्, शान्त्यङ्करस्य यवधीजमिव । अथ

तेषां निरवशेष रागादिज्यामावेनापवर्गप्राप्ते पूर्वमेव शासनप्रणेतृत्वात् शोष इत्युच्यते तद्वा
 पि तच्छामन रागलेशसंपृक्तपुरुषप्रणीतत्वेन नैकात् तत् प्रमाण स्यात्, कपिलादिपुरुषप्रणी
 तशामनमिवैत्याशङ्क्यामाह—व्यानमनुपमसुखमुपगतानामिति, यद्यपि जिना सर्वज्ञताप्र
 तिबन्धकघातिकर्मचतुष्टयश्रयाभिर्भूतकेवलज्ञानबन्तस्तथापि भवोपमाहिंसीरनिमित्तानामस्य
 स्थितिकाना कर्मणा सद्भावेन न शरीराभावनिबन्धनशासनप्रणेतृत्वानुपपत्ति, न वा रागादि
 लेशसद्भावेन तत्प्रणीतागमस्याप्रामाण्यम्, विपर्ययनिमित्तस्य घातिकर्मणोऽत्यन्त क्षयात् ।
 नापि तदानीमपवर्गप्राप्तिः भवोपमादिकर्मणोऽद्यापि सामस्येनाक्षयात्, तत्क्षय एव चापवर्ग
 स्थानन्तरभावितात्सकलकर्मश्रयस्यैवापवर्गप्राप्तावधिकारणत्वादिति । शब्दार्थश्च तिष्ठति
 सकलकर्मश्रयावाप्तानन्तज्ञानसुखात्प्राप्तिसाक्षात्तद्वात्मानोऽस्मिन्निति स्थान लोकाप्रलक्षणं चि
 शिष्टश्रेयम्, न विद्यते उपमा स्वामाविकारव्यतिकरत्वेन सकलयावाधारहितत्वेन च सर्वं
 सुखातिशयित्वाद्यस्य तत्सुखमात्ररूपं यस्मिंस्त्वदनुपमसुखम्, उपगताना—कालसामीप्येन
 तत्प्राप्ताना, यद्वा अनुपमसुखं स्थान उप—प्रकर्षेण गताना प्राप्तानामित्यर्थः, यद्यपि ते लोकाप्र
 लक्षणं स्थानं न प्राप्तमवस्थापि 'पदार्थं प्रयुज्यमाना शब्दा यतिमन्तरेणापि तमर्थं गमयन्ती'
 ति न्यायादनुभूयमानतीर्थकरनामकर्मदिलेशसद्भावेऽपि तद्गता इव गता इत्युक्तास्ते तस्या
 भवस्थाया शासनप्रणेतृत्वे तेषां नानुपपन्नमेव । अथवा 'मुक्ता सर्वत्र तिष्ठन्ति व्योमवत्ताप
 यर्जिता' इति दुर्नयनिरासायोक्तं स्थानमनुपमसुखमुपगताना 'मिति, अनुपमसुखं स्थान
 प्रकर्षेणापुनरावृत्त्या गतानामुपगतानामित्यर्थः । यद्वा 'शुद्ध्यादीनां भवाना विशेषगुणानामा
 व्यतिक्रमं क्षय आत्मनो मुक्तिरिति मतव्यवच्छेदार्थमुक्तं स्थानमनुपमसुखमुपगतानामिति,
 स्थिति—स्थान स्वरूपप्राप्तिः, तदनुपमसुखं उप सकलकर्मश्रयानन्तरमव्यवधानं गताना—
 प्राप्ताना श्लेश्यवस्थाचरमसमयोपादेयभूतमनन्तसुखस्यभावमात्मन कथञ्चिदनन्यभूत स्वरूप
 प्राप्तानामिति यावत् । अत्रापि प्राप्तव्यवधार्यसामीप्याद्विशेषणं सङ्गमनीयमिति कारिकार्थं ॥

अत्र सिद्ध शासनमिति पदाभ्यां शासनं स्वतस्सिद्धं नाम प्रकरणात् प्रामाण्येन प्रतिष्ठा
 यमिति युक्तमुक्तम्, इदन्वययुक्तं जिनामिति, जिनामामसत्त्वेन शासनस्य तत्कृतत्वानुप
 पत्ते, उपपत्तौ च परत प्रामाण्यं स्यात् तच्च न सम्भवति, तथाहि अर्थतथामात्रप्रकीर्णके-
 शाव्यापार प्रमाणम्, अर्थतथाभावप्रकाशकस्य प्रमाणनिष्ठ प्रामाण्यम्, तद्योत्पत्तौ स्वतः
 स्वोत्पादकसामर्थ्यतिरिक्तगुणादिसामर्थ्यन्तरानपेक्षत्वात्, अर्थपरिच्छेदलक्षणैर्भ्रकार्यदपि
 एतत्, प्रमाणान्तरानपेक्षत्वात्, तथा स्वज्ञप्तावपि स्वत एव, स्वसवेदनप्रहणानपेक्षत्वात्,
 तथा च स्वोत्पत्तिप्रभृतिषु इतरापेक्षारहितत्वेन प्रामाण्यं स्वत उच्यते, प्रयोगश्च प्रामाण्य
 स्वरूपनियत अनपेक्षत्वात्, यथाऽङ्कुरोत्पादनेऽविकला कारणमामप्रीति । नन्वसिद्धोऽयं हेतु-

रूपेशत्वादिति, अप्रामाण्यस्यैवोत्पत्तौ प्रामाण्यस्य चक्षुरायतिरिक्तगुणाद्यन्वयव्यतिरेकानु-
 विधायित्वेन गुणादिकारणान्तरसापेक्षत्वात्, अन्यथाऽप्रामाण्यस्याप्युत्पत्तौ स्वतत्त्वापत्तेरिति,
 मेवम्, गुणात् प्रमाणतोऽनुपलम्भेनामत्रात्, न हि प्रत्यक्षेण चक्षुरादिगुणा प्रहीतु शक्या,
 इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वे तद्गुणप्रदृश्यासम्भवात् । नाप्यनुमानेन, उपादीयमानहेतौ साध्या-
 5 विनाभावनिर्णयासम्भवात्, न हि प्रत्यक्षेण तत्रिंशद्य, इन्द्रियगुणानामप्रत्यक्षत्वेन तद्व्या-
 प्तेरप्यप्रसाधत्वात् । व्याप्ते साध्यहेत्वो सम्बन्धरूपत्वेन सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाभयप्रत्यक्षस्य
 हेतुत्वात् । नराऽनुमानेन तत्रिंशद्य, अनवस्थाप्रसङ्गात्, गृहीतसम्बन्धस्यैव तस्य व्याप्ति
 निश्चायकत्वेन तत्र सम्बन्धग्रहणेऽनुमानान्तरापेक्षणेऽनवस्थानात् । तस्मान्नासिद्धो हेतुरिति,
 अत्रोच्यते धातृव्यापारस्य भवदभ्युपगमेनैव प्रमाणत्वव्युत्पत्त्यासम्भवात्, तद्वाहकप्रमाणाभा-
 10 वात् । न हि स्वसवेदनलक्षण प्रत्यक्ष तद्वाहकम्, तस्य भवता तद्वाहकत्वानङ्गीकारात् । नापि
 बाह्यम्, इन्द्रियाणां सम्बन्धवत्तमानप्रतिनियतरूपादिमाहकतया धातृव्यापारेण तेषां सम्बन्धा
 सम्भवात् । न वा मानसम्, तथाप्रतीत्यभावादनभ्युपगमाच्च । अधानुमान तद्वाहकमिति चेन्न,
 तद्धि धातमन्तरस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेषु युद्धिरूपम्, तत्र सम्बन्धोऽपि नियमलक्षण ए
 वेति त्वयाऽभ्युपगम्यत, अपरेया तादात्म्यादिसम्बन्धानां व्युदासात्, स च सम्बन्धः कथं
 15 प्रतीयते, किमन्वयेन व्यतिरेकेण वा निश्चयेन, तत्र न तावत्प्रत्यक्षेणावयनिश्चय सम्भवति,
 ज्ञानव्यापारस्य प्रत्यक्षविषयत्वासम्भवेन तद्वाहक एव तद्वाह इत्येवमन्वयनिश्चयस्यासम्भवात् ।
 नाप्यनुमानेन तत्रिंशद्यदृश्यं कर्तुम्, तस्यापि निश्चितावयहेतुजन्यत्वेन तत्र प्रत्यक्षतरत्तनि-
 श्चयासम्भवात्, आवस्थाप्रसङ्गेन चानुमानतरतदसम्भवात् । नापि व्यतिरेकनिश्चयेन सम्ब-
 न्धप्रतीतिः, व्यतिरेको हि साध्याभावे हेतोरभाव इत्येवरूप, तत्र न साध्यस्याभाव प्रत्यक्षे
 20 णानुमानेन वा समाधिगम्य, तयोरभावविषयत्वाङ्गीकारात्, अन्यथाऽभावप्रमाणवैयर्थ्यप्र-
 सङ्गः स्यात् । न च साध्यस्यादर्शनात्तदभायो निश्चीयत इति वाच्यम्, यतः किमदर्शनमनुपल-
 म्भरूपमुत्तमाभावप्रमाणरूपं वा स्यात्, अनुपलम्भोऽपि दृश्यानुपलम्भरूपोऽदृश्यानुपलम्भरूपो
 वा स्यात्, तत्र न तावत्त्वस्यादृश्यानुपलम्भ साध्याभावनिश्चायक, परचेतोवृत्तिविशेषाणां
 स्वकीयानुपलम्भविषयत्वेऽपि तदभावासम्भवात् । नापि सर्वसम्बन्धदृश्यानुपलम्भस्तथा,
 25 तदमिदं । दृश्यानुपलम्भोऽपि न, स हि चतुर्विध, स्वभावानुपलम्भ, कारणानुपलम्भ,
 व्यापकानुपलम्भो विरुद्धोपलम्भश्चेति । तत्र न स्वभावानुपलम्भ साध्याभावनिश्चायक, त

१ उपलम्भस्यैवोत्पत्तौ प्रामाण्यस्य चक्षुरायतिरिक्तगुणाद्यन्वयव्यतिरेकानु-
 विधायित्वेन गुणादिकारणान्तरसापेक्षत्वात्, अन्यथाऽप्रामाण्यस्याप्युत्पत्तौ स्वतत्त्वापत्तेरिति,
 मेवम्, गुणात् प्रमाणतोऽनुपलम्भेनामत्रात्, न हि प्रत्यक्षेण चक्षुरादिगुणा प्रहीतु शक्या,
 इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वे तद्गुणप्रदृश्यासम्भवात् । नाप्यनुमानेन, उपादीयमानहेतौ साध्या-
 विनाभावनिर्णयासम्भवात्, न हि प्रत्यक्षेण तत्रिंशद्य, इन्द्रियगुणानामप्रत्यक्षत्वेन तद्व्या-
 प्तेरप्यप्रसाधत्वात् । व्याप्ते साध्यहेत्वो सम्बन्धरूपत्वेन सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाभयप्रत्यक्षस्य
 हेतुत्वात् । नराऽनुमानेन तत्रिंशद्य, अनवस्थाप्रसङ्गात्, गृहीतसम्बन्धस्यैव तस्य व्याप्ति
 निश्चायकत्वेन तत्र सम्बन्धग्रहणेऽनुमानान्तरापेक्षणेऽनवस्थानात् । तस्मान्नासिद्धो हेतुरिति,
 अत्रोच्यते धातृव्यापारस्य भवदभ्युपगमेनैव प्रमाणत्वव्युत्पत्त्यासम्भवात्, तद्वाहकप्रमाणाभा-
 वात् । न हि स्वसवेदनलक्षण प्रत्यक्ष तद्वाहकम्, तस्य भवता तद्वाहकत्वानङ्गीकारात् । नापि
 बाह्यम्, इन्द्रियाणां सम्बन्धवत्तमानप्रतिनियतरूपादिमाहकतया धातृव्यापारेण तेषां सम्बन्धा
 सम्भवात् । न वा मानसम्, तथाप्रतीत्यभावादनभ्युपगमाच्च । अधानुमान तद्वाहकमिति चेन्न,
 तद्धि धातमन्तरस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेषु युद्धिरूपम्, तत्र सम्बन्धोऽपि नियमलक्षण ए
 वेति त्वयाऽभ्युपगम्यत, अपरेया तादात्म्यादिसम्बन्धानां व्युदासात्, स च सम्बन्धः कथं
 प्रतीयते, किमन्वयेन व्यतिरेकेण वा निश्चयेन, तत्र न तावत्प्रत्यक्षेणावयनिश्चय सम्भवति,
 ज्ञानव्यापारस्य प्रत्यक्षविषयत्वासम्भवेन तद्वाहक एव तद्वाह इत्येवमन्वयनिश्चयस्यासम्भवात् ।
 नाप्यनुमानेन तत्रिंशद्यदृश्यं कर्तुम्, तस्यापि निश्चितावयहेतुजन्यत्वेन तत्र प्रत्यक्षतरत्तनि-
 श्चयासम्भवात्, आवस्थाप्रसङ्गेन चानुमानतरतदसम्भवात् । नापि व्यतिरेकनिश्चयेन सम्ब-
 न्धप्रतीतिः, व्यतिरेको हि साध्याभावे हेतोरभाव इत्येवरूप, तत्र न साध्यस्याभाव प्रत्यक्षे
 णानुमानेन वा समाधिगम्य, तयोरभावविषयत्वाङ्गीकारात्, अन्यथाऽभावप्रमाणवैयर्थ्यप्र-
 सङ्गः स्यात् । न च साध्यस्यादर्शनात्तदभायो निश्चीयत इति वाच्यम्, यतः किमदर्शनमनुपल-
 म्भरूपमुत्तमाभावप्रमाणरूपं वा स्यात्, अनुपलम्भोऽपि दृश्यानुपलम्भरूपोऽदृश्यानुपलम्भरूपो
 वा स्यात्, तत्र न तावत्त्वस्यादृश्यानुपलम्भ साध्याभावनिश्चायक, परचेतोवृत्तिविशेषाणां
 स्वकीयानुपलम्भविषयत्वेऽपि तदभावासम्भवात् । नापि सर्वसम्बन्धदृश्यानुपलम्भस्तथा,
 तदमिदं । दृश्यानुपलम्भोऽपि न, स हि चतुर्विध, स्वभावानुपलम्भ, कारणानुपलम्भ,
 व्यापकानुपलम्भो विरुद्धोपलम्भश्चेति । तत्र न स्वभावानुपलम्भ साध्याभावनिश्चायक, त

स्यैवविधविषये व्यापारासम्भवात्, तथाहि एकज्ञानसंसर्गि तुल्ययोग्यतास्वरूप भावान्तरम-
 भावव्यवहारहेतु, म च पर्युदासवृत्त्या तदन्यज्ञानस्वभावोऽभ्युपगम्यते न च प्रकृतस्य साध्य
 स्य केनचित्सहैकज्ञानसंसर्गित्व सम्भवतीति । प्रकृतस्य साध्यस्यादृश्यत्वात्केनचित्सह कार्य
 त्वस्यानिश्चयेन न कारणानुपलम्भोऽपि तन्निश्चायक प्रत्यक्षादीनामप्रवृत्त्या कार्यकारणभाव
 स्यासिद्धे । साध्यस्यादृश्यत्वादैव च कस्यापि पदार्थस्य प्रकृतसाध्यव्यापकत्वेन निश्चेतुम- 5
 शक्यत्वात्त व्यापकानुपलम्भोऽपि तन्निश्चयसमर्थ । नापि विरुद्धोपलब्धिपर प्रवर्तते, विरो
 धो हि सहानवैस्थानरूपो वा परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो वा स्यात्, तत्र न प्रथम, सकल
 कारणममवधाने सति हि यत्सद्भावे यस्याभावस्तयो सहानवस्थानलक्षणो विरोधो भवेत्,
 शीतोष्णयोरिव, 'साध्यस्य चात्रादृश्यत्वेन नाविकलकारण तत्कस्यचिद्भावे निवर्तमानमुपल
 भ्यते । नापि द्वितीयो विरोध, तस्य दृश्यत्वाभ्युपगमनिष्ठस्य इत्यत्वाभ्युपगमनिमित्त 10
 प्रमाणनियन्धनस्य प्रकृतसाध्यविषयेऽसम्भवात् । अर्धप्राकट्यलक्षणसाधनाभावनिश्चयोऽपि
 नादृश्यानुपलम्भेन सम्भवति, स्वपरसम्बन्धिनस्तस्यानेकातिरुसिद्धत्वाद्दिदोपदृष्टत्वात् ।
 दृश्यानुपलम्भेऽपि न स्वभावानुपलम्भो निमित्तम्, तस्योद्दिष्टविषयाभावव्यवहारसाधकत्वात् ।
 नापि कारणानुपलम्भो नियामक, भवताऽर्धप्राकट्यलक्षणफलहेतुत्वेन ज्ञातृव्यापारम्याभ्युप
 गतत्वात् ज्ञातृव्यापारस्याप्रत्यक्षतया कारणत्वानिश्चयेन कारणानुपलम्भासम्भवात् । अत 15
 एव न व्यापकानुपलम्भोऽपि तथा, अर्धप्राकट्य प्रति हि ज्ञातृव्यापारस्य व्यापकत्वमभ्यु
 पयम्, नान्य प्रति, अन्यथा विपक्षाद्व्यापकनिवृत्त्या निवर्तमानस्य साधनस्य साध्यत्वस्य न
 भवेत् तथा च न पूर्वोदितरीत्या तस्य व्यापकरनिश्चय सम्भवति । न वा विरुद्धापलब्ध्या
 साधनाभावनिश्चय, अत्यन्तपरोक्षत्वेन साध्येऽज्ञाते तद्विपक्षस्याप्यज्ञात्तत्वेन सार्धप्राकट्य

१ घटभूतलवोरिकज्ञानेन विपक्षीकरणत एकज्ञानसंसर्गिणी तयो प्रत्यक्ष सामग्री तुल्याऽस्त्वमुपलम्भे ।
 स्वरूपे, तत्रैकस्य भूतलादेरुपलम्भे घटादेरनुपलम्भे केवल भूतलमत्र घटाभावव्यवहारहेतु तुल्यत्वात् न
 भावान्तरविनिमुक्तभाव एव घटाभावो नातिरिक्त कश्चित्, तथास्वरूपोपलम्भमिच्छन्न नातन्मत्र समानमुपल
 म्भस्वरूपं नास्ति च प्रकृते साध्यस्य केनचिदकज्ञानसंसर्गित्वमिति न स्वभावानुपलम्भोऽपि रिक्त ॥
 २ यो हि उष्णस्पर्शस्याविकलकारणस्य जनको भूत्वा शीतस्पर्शजननार्थं प्रतिवन्तं ही स्वस्य निव
 र्त्तक स विरुद्ध, स च हेतुवैकल्यकारी जनक एव, अकिञ्चित्करस्य विरुद्धतासम्भवात् । इत्येवोर्विरोधा
 भावान्तरविनिमुक्तयोरेव निवर्त्यनिवसत्तभाव निवसत्तथाय तृतीये क्षय निवर्त्तयति, प्रथम निवसत्तमस्यार्थ
 वस्थानयोस्यो भवति द्वितीयेऽसमय विरुद्ध करोति तृतीये त्वसमर्थे निवृत्त हेतुत्वात् असमयविस्था
 जनकत्वमेव निवर्त्तकत्व बोध्यम् ॥ ३ यस्मिन् परिच्छिद्यमाने अन्नवच्छिद्यन् स्पर्श उपमानमवच्छिद्यमान
 परिहारेण स्थित भवति एवम्भूतो विरोध । अद्यन विरोधेन शीतोष्णस्पर्शस्यैव सत्त्वं, द्वितीया न च
 सदावस्थानम् । आद्य कतिपये वस्तुस्यैव प्रवर्त्तत, १
 न्त ॥

- रूपस्य हेतोः सहानवस्थानलक्षणविरोधस्याभिद्वे, अर्थप्रवाग्नाज्ञातृव्यापारयोरर्थप्रकाशना प्रकाशनयोरिव परस्परव्यञ्ज्यरूपत्वाभावेन परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधस्यासिद्धेः । न चार्थप्रकाशनस्य ज्ञातृव्यापारनियनत्वात्साध्यविपक्षेण तस्य विरोध इति वाच्यम्, निवृत्त्वमिद्वौ विपक्षविरोधसिद्ध्या तत्सिद्धौ च नियतत्वसिद्ध्याऽन्योऽन्याध्यायात् । ननु मा
- 5 भूदनुपलम्भेन व्यतिरेकनिश्चय, अभावात्प्रमाणेन तु स्यादिति चेन्न, यदि हि तन्निषिध्यमानवस्तुविषये प्रमाणपञ्चकस्वरूपतयाऽऽत्मनोऽपरिणामलक्षणं तर्हि समुद्रोदकस्य पलादि परिमाणनिर्णये प्रमाणपञ्चकस्याप्रवृत्त्या तद्रूपेणात्मनोऽपरिणामेऽपि पलादिपरिमाणभावादि श्रयेण व्यभिचार । यदि तु अन्यवस्तुविषयकज्ञानरूपं तत्तदापि किं तज्ज्ञान साध्य नियतसाधनाद्विन्न यत्पदार्थांतरं तद्विषयकमुक्तं साध्यनियतसाधनाद्विन्नो य साध्याभावस्त
- 10 द्विषयकम् । तत्राद्ये पदार्थान्तरस्य साधनेन सदैकज्ञानसमर्गित्वेऽपि न तद्विषयकज्ञानान् यत्र यत्र साध्याभावस्तत्र तत्रावश्यन्तया साधनस्याप्यभाव इति सर्वोपसंहारेण साधनाभावनियतसाध्याभावविश्रयात्मकस्य व्यतिरेकनिश्चयस्य साध्यनियतत्वलक्षणनियमनिश्चायकस्य सिद्धिः, तथाविधज्ञानान् प्रतिनियतविषयस्यैव यथोक्तसाधनाभावस्य सिद्धेः । पदार्थान्तरस्य साधनेनैकज्ञानसमर्गित्वं चातिप्रसङ्गं, न ह्यप्यपदार्थोपलम्भमात्रात्तदनुस्ययोग्यताव
- 15 तोऽयस्य तेन सदैकज्ञानसमर्गित्वेऽभावनिश्चय, अन्यथा सहोपलम्भाद्विन्ध्याभावनिश्चय स्यात् । द्वितीयपक्षे च किं तज्ज्ञानं यत्र साध्याभावस्तत्र तत्र साधनाभाव इत्येव प्रवर्तते किं वा क्वचिद्व साध्याभावे साधनाभाव इत्येवम्, तत्र प्रथमस्तु पक्षो निरतिदेशकाला प्रत्यक्षतया न सम्भवति, निरतिदेशकालप्रत्यक्षाङ्गीकारे च सर्वज्ञाभावप्रसाधनं अनुपपन्नं स्यात् । द्वितीयपक्षोऽपि सर्वोपसंहारेण साधनाभावनियतसाध्याभावनिश्चयेन व्यतिरेक
- 20 स्यानिश्चयान्न सम्भवति । तस्मादन्यवस्तुविषयकविज्ञानस्वरूपाभावात्प्रमाणान्पि व्यतिरेकस्यानिश्चयेन न ज्ञातृव्यापाररूपप्रमाणस्य प्रामाण्यधर्मिणः सिद्धिरिति ॥

किञ्चाभावाख्य प्रमाणमपि न सम्भवति, अभावप्रमाणोत्पत्तौ हि वस्तुसद्भावग्रहं प्रति योगिस्मरणञ्च निमित्ततया भवद्विरभ्युपगतम्, तत्र वस्तुसद्भावग्रहणं किं प्रतियोगिससृष्टवस्त्वन्तरग्रहणरूपं तदससृष्टवस्त्वन्तरग्रहणरूपं वा, आद्ये प्रत्यक्षेण तत्ससृष्टतया वस्त्वन्तरग्रहणे प्रतियोगिमत् एव ग्रहणान्न तदभावग्राहकत्वेनाभावप्रमाणप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ वा प्रतियोगिसद्भावेऽपि तदभावग्राहकत्वेन विपर्यस्ततयाऽप्रामाण्यापत्तिः स्यात् । द्वितीये च प्रत्यक्षेणैव प्रतियोग्यभावरस्य गृहीतत्वेन अभावप्रमाणं तत्र प्रवर्तमानं निरर्थकं स्यात् । एव प्रतियोगिस्मरणमपि किं वस्त्वन्तरससृष्टस्य प्रतियोगिनः स्मरणं किं वाऽससृष्टस्य, नाद्य पूर्ववदभावप्रमाणस्याप्रवृत्त्यापत्तेः । न द्वितीयं, तथाऽनुभवमन्तरेण वस्त्वन्तराससृष्टप्रति-

योगिस्मरणामम्भवेन तथाऽनुभवेनैवाभावप्रदणत्पुनरभावप्रमाणप्रवृत्तेस्तत्र व्यर्थतापत्ते । असृष्टताग्रहश्चाभावप्रमाणेनाभ्युपगमे तु चक्रकापत्तिः, तथाविधप्रतियोगिग्रहणे हि तस्मरण ततोऽभावप्रमाणप्रवृत्ति, तत्प्रवृत्तौ चासृष्टताग्रहस्तद्गृहे च स्मरणमिति । किञ्चाभावप्रमाणस्याभावप्राहकत्वेनाभ्युपगम तेनाभावस्यैव प्रतीति स्यात्, प्रतियोगिनो निवृत्तिश्च कथं तेन प्रतिपादिता स्यात् । न चाभावप्रतिपत्तौ प्रतियोगिनिवृत्तिरपि प्रतिपन्नैवेति वाच्यम्, 5 निवृत्तेरपि स्वप्रतियोग्यसस्पर्शित्वेन तत्प्रतिपत्तावपि प्रतियोगिनिवृत्त्यसिद्धेः । अपि चाभावप्रतिपत्तौ तत्र प्रतियोगिस्वरूप यद्यनुवर्त्तते तर्हि तत्र प्रतियोगिनोऽभावस्यासत्त्वप्रसङ्ग, अथ व्यावर्त्तते तर्हि कथं तत्प्रतिषेध प्रतिपादयितुं शक्य, न च प्रतियोगिविविक्तस्य प्रतिपत्त्या तत्प्रतिषेध इति वाच्यम्, प्रतियोग्यप्रतिभासे तद्विविक्तताया ण्वाप्रतिपत्तेः । न च प्रत्यक्षे प्रतियोगिन प्रतिभासनाद्वाय दोष इति वाच्यम्, तथा सति तन्निवृत्त्यसिद्धे 10 प्रतियोगिसद्भावस्यैव सिद्धत्वान् । न च स्मरणे तत्प्रतिभासत इति वाच्यम्, प्रतियोगिस्वरूपादभावस्यान्यत्वं प्रतियोगिप्रतिपत्तावपि तन्निवृत्त्यसिद्धे । अनन्यत्वे प्रतियोगिन प्रतिपन्नत्वादेव निषेधासम्भवाच्च । किञ्चाभावात् प्रमाण निश्चितं सत् प्रकृताभावनिश्चायकत्वं वाऽनिश्चितं सत्, नाद्य, तन्निश्चयस्याभावात् प्रमाणान्तरमूलकत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमेयाभावात्तन्निश्चये चाभ्युपगमश्च, प्रमेयाभावनिश्चयादभावप्रमाणनिश्चय, सोऽपि प्रमेयाभा 15 धनिश्चयोऽभावात् प्रमाणनिश्चयादिति । नान्त्य स्वयमनिश्चितस्यान्यनिश्चायकत्वासम्भवात्, स्मरविषयाणादेरिव । अभावस्य प्रमाणमापात्मकत्वेनावस्तुतयाऽन्यज्ञान प्रति कारणत्वासम्भवात्तद्विषयादिवदनिश्चितस्यापि निश्चायकत्वमिति नाभावात् प्रमाण सम्भवतीति ॥

इति तपोगच्छन्भोगिन्धीमद्विज्ञयानन्दसूरीश्वरपद्मालङ्कारधीमद्विज्ञय
कमलसूरीश्वरस्वरणनलिनधिन्वस्तमस्तिमरेण तत्पट्टधरेण विज्ञय
लघिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य ब्राह्म्यापार-
निरसनं नाम प्रथमं सोपानम् ॥

अथ म्वत् प्रामाण्यभङ्ग ।

एतद् प्रामाण्यं स्वोत्पत्तौ स्वतः, अनपेक्षत्वादिति यदुक्तं तदसङ्गतम्, अविद्यमानस्या 25 ललाभरूपाया उत्पत्तेर्निर्हेतुकत्वे देशकालस्वभावनियमाभावप्रसङ्गात्, अतो गुणवक्ष्यपुरादि कारणमद्भावे यथावस्थितार्थप्रतिपत्त्या तदभावे तदभावेन चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्भेदकत्वं निर्णयते, अथवा दोषस्यावयवव्यतिरेकसत्त्वेऽप्यप्रामाण्यं स्वतः एव स्यात् । अक्षानाम्

वीन्द्रियत्वेन तद्गतगुणनिर्णयो न सम्भवतीत्यभिधानं अत्रामाण्यजनकदोषनिर्णयेऽपि समान-
मेव, इन्द्रियाश्रितदोषसद्भावे प्रमाणस्याप्युच्ये । अतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्याप्रत्यूचौ तन्मूलका
उमानादीनामप्युच्ये, पतिन्वादिनिश्चयासम्भवात् । यदि लोको मिथ्याज्ञान दोषवच्चक्षु
रादिप्रभवमभिधानीनि त एततोऽप्रामाण्यमित्युच्यते तर्हि प्राक् लोचने सद्दोषे अभूतामि

5 दानी समासादितगुणे मनात् इति नराभिप्रायात् प्रामाण्यमप्युच्यते परत कथ न
स्यात् । न च नैर्मत्यादि न दोषाभाव एव, तिमिरादेरपि गुणाभावरूपत्वप्राप्ते । तनु प्रामा
ण्यस्य स्वमागमीतो विगतोत्पत्ताप्युच्यते तस्य निस्वरूपमभ्युपगम्यते, प्रामाण्याप्रामा
ण्यातिरिक्तस्य तत्त्वरूपस्याभावात् । प्रामाण्यस्य पश्चादुत्पत्तौ च विरुद्धधर्माप्यासात्का
रप्रभेदात् तस्य भेद एव स्यात्तोरस्य भेदवत्त्वात्, अन्यथा सर्वमेक जगत्स्यादत् स्वत

10 एव प्रामाण्यमिति धेन, अत्रगतपराभिप्रायोपलम्भमात्रत्वात्, न हि चक्षुरादिसामग्रीतो
ज्ञानस्योत्पत्तावपि श्रावण प्रतीतिर्यादिस्य उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते किन्तु गुणवच्चक्षु
रादिमागीत उत्पत्तात् त्रिधानं प्रामाण्यविगिष्टस्वरूपमेवोपजायत इति, अतो ज्ञानव
त्तदर्थतिरिक्तत्वमात्रं प्रामाण्यमपि परत उच्यते । न चार्थतथाभावरपरिच्छेदरूपा शक्ति
प्रामाण्य घटस्योदनाहरणशक्तिवत्स्वत एव भवति सा नोत्पादकारणकलापाधीना, तस्या

15 कारणत्वविश्रुतत्वात्, ये हि कार्यधर्मा कारणत्वविद्यमाना न ते कारणेभ्य उदयमासाद्
यति काथ तत एव प्रादुर्भवति किन्तु स्वत एवेति वाच्यम्, विपरीतार्थपरिच्छेदशक्तिरूपस्या
प्रामाण्यस्यापि तुन्यन्यायेन स्वतत्त्वापत्ते, इन्द्रियादिकारणेभ्य आत्मनि ज्ञानमेवोत्पद्यते न
पुनश्चात्तय इत्यत्र नियामकाभावात् । शक्तीनामेव स्वत उत्पत्तिर्न पुनस्तदाधरज्ञानविशेषाणा
मित्यत्रापि नियामकाभावाच्च, न हि शक्तयो ज्ञानविशेषेभ्यो भिन्ना, येन स्वकारणेभ्यो ज्ञान

20 स्योत्पत्तावपि तभ्य उत्पत्ति नासादयेयु । न वा तस्यास्ततो भिन्नत्वम्, ततोऽभवन्त्यास्त
स्यास्तेन सम्प्रत्यासम्भवात्, भिन्नाना कार्यकारणभावातिरिक्तस्य सम्बन्धस्यासम्भवात्,
तदभावे आश्रयाश्रयिभावस्याप्यसम्भवात् । न च धर्मत्वाच्छेदज्ञानमाश्रय इति वाच्यम्,
पारतत्याभाव वस्तुनो धर्मत्वासम्भवात् । त च शक्तिरूप प्रामाण्य स्रोत्तरकालभाविसवा
त्प्रत्ययात् ज यत् इत्येतावता स्वतस्वरमुच्यते न तु ज्ञानकारणात्प्रोत्पद्यत इतीति वाच्यम्,

25 सिद्धसाधनात्, एवमप्रामाण्यस्यापि स्वतत्त्वापत्तेश्च, त ह्युत्पत्ते ज्ञाने तदप्युत्तरकालभावि
प्रिसादप्रत्ययात्प्रोत्पद्यत इति कश्चिदभ्युपगम । तस्मात्प्रामाण्यस्य शक्तिरूपस्य गुणव

१ अत्र प्रामाण्याप्रमाण्य न कल्प्यकारे मनो भवत परस्परपरिहारस्थितिरुच्येनेवत्र विरोधात्
नापि व्युत्पत्तिरिति नियामकाभावात् । नञोभय परत, उभयस्वभावात् पूर्व ज्ञानस्य नि स्वभावतापत्ते
अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे प्रामाण्यस्य स्वत स्वीकृतौ प्रामाण्याशङ्कैव न स्यात्, स्वयमेवाप्रमाणत्वात्, तस्माद्दू
तराभावात् नवप्रमाणना प्रामाण्य स्वत परतस्वप्रामाण्यमिति ॥

त्कारणजन्यत्वेन नौत्सर्गिकत्वम्, दुष्टकारणजन्येषु मिथ्यापानेषु तदभावात् । न च प्रामाण्यस्योपेतौ गुणाना नापेक्षा किन्तु तेभ्यो दोषाभावस्तदभावाच्च सशयत्रिपर्ययलक्षणाप्रामाण्यस्यासम्भवादौत्सर्गिक प्रामाण्यमनपोदितमेवास्त इति वाच्यम्, अप्रामाण्येऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात्, प्रामाण्यस्य गुणवत्कारणजन्यतयाऽवयव्यतिरेकसिद्धत्वात्, दोषाभावस्य तुच्छस्य गुणनिष्पाद्यत्वाम्भवाच्च । तुच्छाभावाभ्युपगमे च भावात्तरविनिर्मुक्त 5 भावस्याभावत्वाभ्युपगमविरोध, तस्मात्पर्युदासपृच्छ्या दोषाभावो गुणात्मक एव स्यात्, एवञ्च सति गुणेभ्यो गुणा इति स्यात्, न च गुणेभ्य कारणस्वरूपा गुणा जायन्ते, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, अन्वयेभ्य एव गुणोत्पत्तिसद्भावाच्च, तथा च जन्मापेक्षया गुणवच्चक्षुरादिकारणप्रभव प्रामाण्य परत इति सिद्धम् ॥

अथार्थपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रवर्तमान प्रमाण स्वोत्पादकारणातिरिक्तनिमित्तान 10 पेक्षमेव प्रवर्तते न तु निमित्तात्तरापेक्षम्, यदि हि तदपेक्ष्येत तदा किं सवाद्ज्ञानमुत स्योत्पादकारणगतगुणा, नाद्य, स्वकार्यं प्रमाणस्य प्रवृत्तौ सत्या हि भवेदर्धक्रियार्थिना प्रवृत्ति, सत्याञ्च प्रवृत्तावर्धक्रियाज्ञानरूप सवाद्स्तञ्च सवादमपेक्ष्य प्रमाण स्वकार्ये प्रवर्तते नायथेति चक्रवो दोष, न च भाविसवानापेक्षया प्रवर्तत इति वक्तुं शक्यम्, भाविन सहकारित्वासम्भवात्, असत्त्वात् । न द्वितीय, अगृहीताना गुणाना सत्त्वासिद्ध्या महत्त्वा 15 रित्वासम्भवात् । गुणाना ज्ञानत्वनवस्थाप्रसङ्गेन न सहकारि, गृहीतस्वकारणगुणापेक्ष हि प्रमाण स्वकार्ये प्रवर्तते, स्वकारणगुणज्ञानमपि निजकारणगुणज्ञानापेक्ष सत्प्रमाणकारणगुणज्ञानरूपे स्वकार्ये प्रवर्तते तदपि तथेति । न च प्रमाणकारणगुणज्ञान निजकारणगुणज्ञानान पेक्षमेव प्रवर्तते इति शक्यं वक्तुम्, प्रमाणस्यापि तथा प्रसङ्गात् । तस्मात्स्वकारणेभ्य-अर्थयाथात्म्यपरिच्छेदशक्तियुक्तमेव प्रमाणमुपजायत इति स्वकार्ये प्रवृत्ति स्वत एवेति चेन्मैत्रम्, 20 निमित्तान्तरानपेक्षमित्यनेन हि किं कार्योत्पादकसामग्रीव्यतिरिक्तनिमित्तसामान्यानपेक्षमित्यभिप्रेत यत्किञ्चिन्निमित्तानपेक्षमिति वा, न प्रथम सिद्धमाधत्वात् । न द्वितीय, सामग्र्येकेदशस्याकारणत्वात्, सामग्र्या एव जनकत्वात् । प्रमाणस्य कार्यमपि न केवलमर्थपरिच्छेद, तस्याप्रमाणेऽपि भावात्, किन्तु याथात्म्यपरिच्छेद, स च न ज्ञानस्वरूपकार्यः, आन्तज्ञानेऽपि स्वरूपस्य सत्त्वेन यथार्थपरिच्छेदापत्ते । न च ज्ञानस्वरूपविशेषकार्यं ज्ञ इति 25 वक्तव्यम्, स हि स्वरूपविशेषो यद्यपूर्वार्थविज्ञानस्य तर्हि तैमिरिकज्ञानस्यापि वादस्तत्त्वेन यथार्थपरिच्छेद स्यात्, यदि बाधारहितत्वम्, तदा तत्त्वान्भाविनो-बाधाविरहस्य मिथ्याज्ञानेऽपि भावात्तथात्वं स्यात्, उत्तरकालभावितोऽज्ञानस्य तस्य विशेषत्वन्तु अमर्षवै- न न सम्भवति, यदि ज्ञानस्य विशेषत्व तर्हि पूर्वज्ञानेन बाधाविरहस्य ज्ञान न सम्भवति,

- तेन स्वसमानकालीनसिद्धितनीलादेरेवावभासात्, पूर्वमनुत्पन्नयाधकानामप्युत्तरकाले वाध्य
स्वदर्शाद्य । उत्तरज्ञानेन तस्य ज्ञातत्वेऽप्युत्तरकालभाविवाधाविरहस्य विनष्टपूर्वविज्ञान
प्रति भिन्नकालतया विशेषत्वासम्भवात् । अपि च बाधको विज्ञानस्य स्वरूपं किं बाधते,
प्रमेय वा, अर्थक्रिया वा, नाद्य स्वसत्ताकाले विज्ञानस्य स्पष्टतया प्रतिभासमानत्वेन
5 तदात्तं बाधायोगात्, उत्तरकाले च विज्ञानस्य स्वत एव नाशाभ्युपगमेन तत्र बाधकस्या
किञ्चित्करत्वात् । १ द्वितीय, येन रूपेण प्रमेय भासते तेन रूपेण तस्य सत्त्वादेव
बाधाऽसम्भवात्, अथवा स्वयंज्ञानावभासितोऽप्यसत्त्वप्रसङ्गः । येन च रूपेण न भासते
तेन रूपेणापि बाधाऽसम्भवात्, अप्रतिभासमानरूपस्य प्रतिभासमानरूपादन्यत्वात्, न
ह्ययथाभावेऽन्यव्याभार सम्भवत्यतिप्रसङ्गात् । नाप्यन्य, उत्पन्नाया अर्थक्रियाया,
10 सत्त्वादेव बाधाऽसम्भवान्, अनुत्पन्नायास्त्वनुत्पन्नत्वादेव बाधाऽसम्भवाच्च । एवमदुष्टकार-
णारब्धत्वमपि न विशेषस्तथाज्ञातस्य विशेषत्वासम्भवात् । न च ज्ञातस्य विशेषत्व स
सम्भवति तज्ज्ञानोपायाभावात् । अथस्मान्दुष्टकारणारब्धाद्विज्ञानात्तज्ज्ञानमिति चेदनवस्था,
तस्यापि तादृशाज्ञान तस्याप्यपरमात्तादृशादिति । न च सत्त्वात्प्रत्ययात्तज्ज्ञानमिति वा
च्यम्, तथाप्यनरस्थानात्प्रवक्ष्यात्, तस्याप्यदुष्टकारणारब्धत्व विशेष, स चान्यस्माद्-
15 दुष्टकारणारब्धात्सत्त्वात्प्रत्ययाद्विज्ञायते सोऽपि च तथेति । किञ्च ज्ञातमदुष्टकारणारब्ध
त्वलक्षण विशेषमपेक्ष्य प्रमाण स्वकार्ये प्रवर्त्तत इति स्वीकारे परत इति स्वीकृत स्या
दिति स्वसिद्धात्तमङ्गप्रसङ्ग । अदुष्टकारणारब्धत्वनिश्चयमन्तरेण स्वकार्ये प्रमाणस्य प्र
वृत्तिस्वीकारोऽपि न चारु, सशयादिनिपयीकृतस्य प्रमाणस्य स्वार्थनिश्चयक वासभवात्,
अथवाऽप्रमाणस्यापि स्वार्थनिश्चयकत्व स्यादिति । अथ सत्त्वादेव विशेष इति चेत्तर्हि
20 तत्रिश्चयमन्तरेण स न ज्ञातु शक्यते तदपेक्षञ्च प्रमाण स्वकार्ये प्रवर्त्तत इत्यभ्युपगमे तत्र
तत् परत एव स्यात् । न चात्र चक्रको दोष, तस्यामे निराकरिष्यमाणत्वात् । तस्माद्-
विसर्वादेव रूपार्थतयात्वपरिच्छेदशक्ये परतो ज्ञायमानत्वात्तदपेक्ष प्रमाण स्वकार्ये प्रवर्त्तत
इति निमित्तात्तरानपेक्षत्वमसिद्धमिति दिरू ॥

- अथ प्रामाण्य स्वनिश्चये नायापेक्षम्, अपेक्ष्यमाणाना कारणानुपाना निश्चयासम्भवात्,
25 न च सत्त्वात्प्रमेयते, अपेक्ष्यमाण हि सत्त्वात्प्रमाण यदि भिन्नसन्तानविषय समानतातीय
ज्ञानात्तरं तदा देववृत्तघटज्ञान प्रति यज्ञघटज्ञानस्यापि सत्त्वात्प्रमाणप्रसङ्ग, यदि च एक
सन्तानप्रभवस्य समानतातीयस्य ज्ञानात्तरस्य तथात्वे तज्ज्ञानान्तरं यदि पूर्व प्रमाणतया
भिन्नविज्ञानगृहीतवानुविषय तदा सत्त्वात्प्रमाणयोगविशेषप्रसङ्ग, पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञान
प्रसत्त्वात्प्रमाणवदुत्तरयाप्यसत्त्वात्प्रमाण, एकविषयत्वात् । भिन्नाद्यविषयत्वे च शुक्तिकायां

रजतज्ञानस्य तथाभूत शुक्तिज्ञान प्रामाण्यनिश्चायक स्यात् । अथैकसन्तानप्रभव भिन्न-
जातीय ज्ञान सवादक तर्हि तदर्थक्रियाज्ञान वा स्यादन्यद्वा भवेत्, तत्र चार्थक्रिया-
ज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चये प्रवृत्तेरेवासम्भव, तत्र प्रामाण्यनिश्चये श्रियमाणे चक्रकप्रसङ्ग
अन्यज्ञान-तु नोपयोगि, अन्यथा घटज्ञानमपि पटज्ञानप्रामाण्यनिश्चायक भवेत् । न च
प्रामाण्यनिश्चयाभावेऽपि सप्तयादपि प्रवृत्तिसम्भारार्थक्रियाज्ञानमनुपयोगीति वाच्यम्, 5
प्रामाण्यनिश्चयस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विना हि प्रामाण्यनिश्चय प्रवृत्तो विसवादभाद् मा भूवमि
त्यर्थक्रियार्थी प्रामाण्यनिश्चयम-वेपते मा च प्रवृत्तिनिश्चयमन्तरेणापि सञ्जातेति प्रामाण्य-
निश्चयप्रयासो निष्फल एवेति चेत्, अत्रोन्यते, न वय कारणगुणज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चय इत्य-
भ्युपगच्छाम, कारणगुणात् सवादज्ञानमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात्, तस्मात्तन्निश्चयाभ्युप-
गमे तु तत एव प्रामाण्यनिश्चयापि सिद्धत्वेऽ कारणगुणनिश्चयपरिक्लृपनाया वैयर्थ्यप्रसङ्ग, 10
प्रामाण्यनिश्चयानन्तरञ्च गुणज्ञानस्य भावान् तन्निश्चय प्रामाण्यनिश्चयेऽनुपयोगी भवेत् ।
न चैकदा सवादकारणगुणान्निश्चित्या-यदा तदन्तरेणापि गुणनिर्णयादेव प्रामाण्यनिश्चय
इति वाच्यम्, अ-यदापि सवादमन्तरेण प्रामाण्यनिश्चयासम्भवान्, अतीन्द्रियेषु चक्षुरादिषु
तदा गुणानुवृत्तिनिश्चयाभावात्, अपि तु अर्थक्रियाज्ञानरूपास्सवादप्रत्ययात्प्रामाण्यनिश्चयोऽ
भ्युपगम्यते, अविमवादिज्ञानस्य प्रमाणत्वाभ्युपमात् । न च सर्वोदित्वलक्षण प्रामाण्य 15
स्वतो ज्ञायते, सवादज्ञानजननशक्तिरूपस्य प्रमाणनिष्ठस्य तस्य सवादज्ञानलक्षणकार्यदर्शनम
न्तरेण निश्चेतुमशक्यत्वात् । सवादप्रत्ययस्य च स्वय सवादरूपत्वेन सयादातरानपेक्षणा
ज्ञानवस्थाप्रसङ्ग, प्राथमिकञ्च ज्ञान सवादमपेक्षत एव, तस्य सवादजनकत्वलक्षणप्रामाण्या
त्मकरादतः पूर्वस्य प्रामाण्यमुचरसरादज्ञानाद्वयवस्थाप्यते । अर्थक्रियाज्ञानन्तु साक्षाद्
विसवादि, अर्थक्रियाविषयस्त्वात् तस्य च प्रामाण्य स्वविषयसवेदनरूपमेव, तच्च स्वत 20
सिद्धमिति न तत्रान्यापेक्षा । न चार्थक्रियाज्ञानस्याप्यवस्तुवृत्तिशकायामन्यप्रमाणपेक्षत्वादन-
वश्येति वाच्यम्, अर्थक्रियाज्ञानस्यार्थक्रियानुभवस्वभावत्वेनार्थक्रियामात्रार्थिना किमेतज्ज्ञान

१ अविमवादिज्ञान हि प्रमाण, अविमवादेऽर्थक्रियालक्षण एव, प्रमाणचित्तायास्तदर्थत्वात्, सा चा
धिया साहपाकादिनिर्मासिज्ञानादन्तरा तदुत्पादादवार्थक्रियायिन प्रवृत्तस्याद्योशानिहेतु । तथापि क्रियानान
मात्मभवदनप्रत्यक्षतया स्वयमवार्थनिर्भवति, स्पष्टानुभवन्वाचानन्तर यथाजुमन पराशक्तानोत्वत्वा निश्चितमिति
स्वत एव सिद्धम् न च तस्याप्य फलात्तरमाकाशित पुण्यं । लोक हि वृत्तिच्छेदादिक फलमभिवन्धित
तम्, तथाहादपरितापादिरूपज्ञानाविर्भावोदेकाभिनितृतामित्यतावताऽऽहितसन्तोषा निवृत्तत जना इति स्व
त एव तस्य सिद्धिरुच्यते, यत्तु पूर्व तत्कारणभूत ज्ञान तस्य च तत्प्रापणशक्ति प्रामाण्यमुच्यते, सा च सा
क्तिरन्त्यासाद्विदितकार्यैवधारयितु न शक्यत त्व्युत्तरकायज्ञानप्रवृत्त्या निधीयत इति प्रथमस्य परत
प्रामाण्यमुच्यत इति भाव ॥

- भिन्नार्थद्विधात् उत्पन्नसुत तदन्तरेणेत्येवभूतायाश्चिन्ताया निरर्थकत्वात् । न च स्वप्नेऽ-
 र्थत्रियाणां मन्तरेणाप्यर्थत्रिंशद्दृष्टमिति जाग्रदर्थक्रियाज्ञानमपि नचाशङ्काविषय स्यादिति
 वाच्यम्, तस्य तद्विपरीतत्वात्, स्वप्नार्थत्रियाज्ञानं हाप्रवृत्तिपूर्वं व्याकुलमस्तिरश्च तद्वि-
 5 परीतश्च जाग्रज्ज्ञानम्, यदं जाग्रदज्ञायाम् क्रियात्तामपि विनार्थं स्यात् तर्हि किमन्यज्ज्ञान
 मर्थायभिचारि भवेत्, यतोऽर्थवदस्या स्यात् । तस्माच्चत् प्रमाणस्यात्मभूत अर्थक्रियालक्ष
 णपुरुषार्थाभिधानं फल यदर्थोऽयं प्रेक्षापता प्रयाम तेन स्वत सिद्धेन फलान्तरं प्रत्यनङ्गीकृत
 साधनान्तरात्मतया भविष्यमिति तज्ज्ञानवस्था प्रेय्यमाणा परस्यासङ्गतैव । तदेतत्सवाद्ज्ञानं न
 साधनज्ञानप्राद्वत्त्वेन साधनज्ञानस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयति, किन्तु धूम इवाग्निं तत्कार्यविशेष-
 10 त्वेन, एतेन सप्राद्वत्त्वेन किं साधननिर्भासिज्ञानप्राप्ति, किं वा तदप्राप्ति, नाद्य, चक्षुरादिज्ञानेषु
 ज्ञानान्तरस्यापत्तिमाप्तत्वात्, प्रतिनियतरूपादीनामेवावभासनात् । न द्वितीय, तज्ज्ञानप्रामा
 ण्यानिश्चायकत्वप्रसङ्गात्, न हि धर्मिणोऽप्रहणे तद्रता धर्मा गृह्यन्त इत्यपास्तम्, सवाद
 ज्ञानाद्य प्रामाण्यनिश्चये न वा चन्द्रको दोष, यदि हि प्रथममेव सवादज्ञानात्साधनस्य
 प्रामाण्यं निश्चिता प्रवर्त्तते स्यात्तदा तद्रूपणम्, यदैकदा शीतपीडित कश्चिदन्यार्थं केन
 चिद्द्वेक्षणयो त दृष्ट्वा तत्स्पर्शमनुभवन् बहिर्दर्शनस्पर्शनज्ञानयो सम्बन्धमेवस्वरूपो भाव
 15 एवभूतप्रयोगनिवर्त्तक इत्येवलक्षणमवगच्छति, अवगतप्रतिषेधोऽसावन्यदाऽनभ्यासद-
 शया ममाय रूपप्रतिभासोऽभिमतार्थक्रियानिर्वर्त्तक एवरूपप्रतिभासत्वात्, पूर्वोत्पन्नैव
 रूपप्रतिभामवदित्वनुमानाद्द्विज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चित्य प्रवर्त्ततेऽतो न चक्रकावकाश ।
 जत्राभ्यासदशायामपि साधनज्ञानस्यानुमानात् प्रामाण्यं निश्चित्य प्रवर्त्तते तदान्वयन्यतिरेक
 व्यापाराज्ञानेऽपि अस्माद्भूमदर्शनादग्निप्रतिपत्ताविधानुपलक्ष्यमाणस्यापि तद्व्यापारस्याभ्यु
 20 षगमनीयत्वादित्येके । अपरे तु तदाऽनुमानमन्तरेणापि प्रवृत्ति सम्भवति, विकल्पस्वरू
 पानुमानमन्तरणापि अभ्यासदशया प्रत्यक्षादपि प्रवृत्तिदर्शनेन प्रवृत्तेरनुमानकार्यत्वे निया
 मफाभावात् । न चादावनुमानमन्तरेण प्रवृत्तेरदर्शनात्पश्चादपि न तद्विना प्रवृत्तिसम्भव
 इति वाच्यम्, आदौ पर्यालोचनाद्वयवह्वारदर्शनेऽपि पश्चात्तदन्तरेण पुर स्थितवस्तुदर्शनं
 मात्रात्तद्भावात् । अनुमानं विना प्रवृत्तेरभावे तु व्याप्तिनिश्चयेऽपि प्रत्यक्षस्याप्रवृत्त्या तत्र-
 25 प्यनुमानस्यैव हेतुत्वेऽनवस्था दुर्बारा भवेदिति न क्वचित् स्या-
 दिति प्रत्यक्ष स्वत एव अभ्यासदशया
 यत्नेन स्वमाध्यादुपजायमानत्वाद्वा
 मविवेकेन निश्चीयत इति एतत् एव न तु परत
 प्रत्यक्षे

प्राप्यवसिनिरन्वया सदेहविपर्ययो न स्यातामिति उत्पत्तौ स्वकार्ये ज्ञात्री च सापेक्षत्वात् न
 पेक्षत्वमसिद्धमिति स्थितम् । अत एव सर्वेषां प्रामाण्यं प्रति न सदेहविपर्ययो स्यातामिति
 निराकृतम्, प्रेक्षापूर्वकारिणाभेव प्रमाणाप्रमाणचिन्तायामधिरारत्, ते च नामास्त्रिज्ञानव्य
 स्तीना विसवादर्शनाज्ञातशङ्का न ज्ञानमात्रादेवमेवायमर्थ इति निश्चिन्वन्ति, न वा त
 ज्ञानस्य प्रामाण्यमध्यवस्यति, अन्यथा तेषां प्रेक्षावत्त्वमेव न स्यात्, अतो न कथं सन्दे- 5
 हविष्ये सदेह । तथा कामलादिशेषप्रभवे ज्ञाने विपर्ययरूपताप्यस्तीति तद्गुलाद्विपर्यय
 कल्पनाऽपरज्ञानेऽपि मङ्गलैव । न चाप्रमाणे तदुत्तरकाल वाधककारणशेषज्ञाने अवश्य
 म्भाविनी, अतस्तत्र ततोऽप्रामाण्यनिश्चय, प्रमाणे च तयोरभावेन चाप्रामाण्यशङ्केति वा
 च्यम्, एतादृशविशेषप्राहकाभावात्, न हि विशेष किं वाधकाज्ञाने वा तदभावादिश्चये,
 वा गृह्यते, नाथ, भ्रान्तानां प्राथकमद्भावेऽपि कश्चित्कालं तद्गुणात्मवर्तमानप्रहणप्रमङ्गान् । 10
 न च तेषां कालान्तरे वाधकप्रत्यय उदेति, सम्यग्ज्ञानं तु न कदापि तद्गुह इति वाच्यम्,
 एतादृशनिर्णयस्य सर्वविशेषमेव भावात् । न द्वितीय, प्रवृत्तिप्राज्ञालस्य वाधकाभावादिश्च
 यस्य भ्रान्तज्ञानेऽपि सम्भवेन प्रमाणताप्रसङ्गान्, प्रवृत्त्युत्तरकालस्य च तन्मन्तरेणैव प्रवृत्ते-
 रत्यश्रयया वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति दिङ् ॥

इति तपोगच्छनमोषिणश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधीमद्विजय
 कमलसूरीश्वरचरणनलिनविद्यस्नमक्तिभरेण तत्पट्टचरेण विजय
 लब्धिसूरीणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य स्वतः प्रामाण्य
 निरसनं नाम द्वितीयं सोपानम् ॥ 15

अथ वेदापौरुषेयताभङ्गः ।

एव प्रेरणानितबुद्धेरप्रामाण्यं सूचयितुं जिज्ञानामिति पदम्, न हि प्रेरणाबुद्धेः प्रामा-
 ण्ये प्रत्यक्षस्येव सवादोऽस्ति न वाऽन्यभिचारिद्विज्ञानिश्चयो वैर्चते किन्तु तत्र न्यायेना
 प्रामाण्यनिश्चय एव स्यात्, दुष्टकारणप्रभवज्ञानस्याप्रामाण्यनियतत्वात् । अग्निहोत्रं जुहुया
 दित्यादिवाक्येन ज्ञानञ्च दोषवत्प्रेरणावाक्येन च यम् । त्वदभिप्रायेण प्रेरणायां गुणवद्ब्रह्मावे
 तद्गुणानिराकृतदोषजयत्वस्य प्रेरणाजयज्ञाने दुर्धरत्वात् । न च प्रामाण्यापवादका दोषा
 वक्तृगुणैरेव निरात्रियन्ते इति न नियमं किन्तु वञ्चभावेन तत्र निराश्रयाणां दोषाणांमम 25
 भङ्ग इति वाच्यम्, तदपौरुषेयत्वे प्रमाणाभावात् । तथाहि किमपौरुषेयत्वप्रसज्यप्रतिषे
 धरूपं पर्युदाहरूपं वा, न प्रथमं, तस्य मदुपलम्भकप्रमाणाप्राप्तत्वात्, यद्यभावप्रमाणमा-
 क्षत्वमुच्यते तर्हि तदभावप्रमाणं निषेध्यविषयप्रमाणपञ्चस्वरूपतयाऽऽत्मनोऽपरिणामलक्षण

धेनश्च तन्मात्रमात्रेऽपि सद्भावेन व्यभिचार । तदन्यवस्तुविषयज्ञानस्वरूप तदिति चेत्
 तर्हि तद्व्यभिचारित्वात् न तन्मात्राख्य प्रमाण स्यात्, तस्य सद्रूपत्वविरोधात् । न च
 पौरोहित्याभ्यां यस्त एव पौरोहित्यभावात्, तद्विषय ज्ञानमेव तदन्यज्ञानमुच्यते तथा
 भावप्रमाणमिति वाच्यम्, सर्वसम्प्रतिप्रमाणपञ्चकभावस्यासिद्धत्वेनाभावप्रमाणोत्थापक
 5 तन्मात्रमात्रेऽपि सम्भावेन व्यभिचारात् ।
 7 चागमात्तरे परेण पुरुषसद्भावकीभारत्त न प्रमाणपञ्चकभावोऽभावप्रमाणोत्थापक इति
 वाच्यम्, भवत् पराश्रयप्रमाणप्रमाणत्वात् । वेदोऽपि परेण पुरुषसद्भावभाष्युपगमेन प्रमा-
 णतात्पर्यात् । त्रिंशत्प्रमाणपञ्चकभावो ज्ञातः सन् यद्यभावप्रमाणस्योत्थापकत्वमिदं अनवस्था
 तन्मात्रमात्रेऽपि प्रमाणपञ्चकभावः । अतस्तेन भावत् । यद्यज्ञातस्तदा समयानभिहारापि अ-
 10 तावत्प्रमाणे, अपरो भवेत् न वेदोऽपि, कृतयन्त्रस्य प्रमाणपञ्चकभावोऽभावज्ञापक इत्य-
 भिधानात्, अगमात्तरे सर्वसम्प्रतिप्रमाणेऽपि त्रिंशत्प्रमाणपञ्चकभावोऽभावज्ञापकत्वमि-
 त्वाभ्युपगमोत्तरात् । अथ, अभ्युपगमे ता भावस्यैवाभाव इत्यभिधानात्तर स्यात् । न वा प्रमा-
 णपञ्चकत्वमिदं आत्माऽभावज्ञानजनकत्वस्यागमान्तरेऽपि भावात्, न च तस्य प्रमेयाभाव
 मन्वारी, आगमात्तरे च तद्भावात्ताभावात्तन्मिति वाच्यम्, प्रमेयाभावाभावस्य प्रमेयात्म
 15 कत्वात् तत्र प्रत्यक्षमिदं त्रिंशत्प्रमेयाभावाभावज्ञानानामभवत् । यदि स्वभावज्ञानाभावात्
 प्रमेयाभावात्प्रतिपत्तिं पुनः सदुपलम्बकप्रमाणान्तरि चेत्तद्विषयस्याभावज्ञानाभावात् प्रमे-
 याभावाभावतात्परिं वाच्यमिति प्रतिपादितं सर्वस्य वा, नाद्याः, चादिनस्तेनाऽऽगमान्तरे प्रमे-
 याभावाभावतात्पर्यात् । अत्र प्रतिपादितो वेदोऽपि तेन तज्ज्ञान स्यात् । न च वेदे चादिनोऽभावज्ञानम-
 र्थात्ति न प्रमेयाभावाभावात्तन्मिति वाच्यम्, वाच्यमिदं तज्ज्ञानस्य साद्वैतिकत्वात्, न हि साद्वै-
 20 तिकज्ञानादभावमिदं । 7 द्वितीयः, वेदोऽपि तत्प्रसङ्गात् । अत एव न तृतीयः, सर्वस्या
 भावज्ञानाभावमिदं, तन्मात्रमात्र प्रमाणपञ्चकविनिर्मुक्तोऽभावज्ञानजनक । न च वेदस्या
 नादिमत्त्वभावप्रमाणोत्थापकमिति वाच्यम्, प्रत्यक्षादप्रत्यक्षा वेदात्तदिसत्त्वज्ञानाभावान्,
 तत्पदस्योपगमे वा ता एव पुरुषाभावमिदं तन्मात्रमात्र प्रमाणपञ्चकत्वप्रसङ्गात्, अनादिमत्त्वसिद्धे
 पुरुषाभावज्ञानान्तरिकत्वात् । अगृहीतममयस्यापि तत्र सदुपलम्बकप्रसङ्गेन तानानादिमत्त्वमज्ञात
 25 सुयावकमिति नाभावप्रमाणोत्थापकत्वमिदं । नाप्यपौरोहित्येऽपि पुरुषाभावरूपम्, तस्य पौरुषे
 यत्वात्तन्मत्त्वव्यभिचारोत्तरात्, तन्मात्रमात्राभिरप्यभ्युपगमात् । अनादिमत्त्वस्वरूपन्तु न सिद्ध
 तद्भावप्रमाणभावात् । अत्रादिकल्पस्यैव त्रयाविषयताया तन्मत्त्वसत्त्वस्यापि प्रत्यक्षेणा
 म्हात्वात् । अर्थात्तात्पर्यात् । अत्र वेदकतुपुरुषरहितो काठोऽयान्, वर्त्तमानकालवदित्यनुमान

तद्वाहकमिति चेत्तर्हि किमिदानीं यादृशो वेदकरणासमर्थपुरुषपुस्तकत्वकर्तृपुरुपरहित काल
 उपलब्धस्तादृशावेवातीतानागतौ कालौ साध्येते उतान्यथाभूतौ वा, न प्रथम, सिद्ध-
 साधनात् क्वचित्कालविशेषे वर्तमानमदृशे तत्त्वहृत्तरहितत्वस्थास्मान्मपीष्टत्वात् । न द्वितीय,
 अप्रयोजकत्वात्कालत्वहेतो सन्निवेशादिहेतोरिव, यथाभूतानामभिनवदूषप्रामादादीना हि
 सन्निवेशादिव बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वेन व्याप्तमुपलब्ध तथाभूतानामेव जीर्णकूपप्रामादादीना 5
 मन्निवेशान्क बुद्धिमत्कारणत्वप्रयोजक भवति न त्वन्यथाभूताना तत् । यदि त्वन्यथा
 भूतस्य कालस्य कालत्व तद्वद्विदता माधयेत्तर्हि अन्यथाभूतभूभूधरादीना सन्निवेशादिकमपि
 बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्व साधयेदिति जगत्कतुगीश्वरस्य सर्वज्ञस्य सिद्ध्यापत्त्या वेदानामपौरुषे
 यत्व न सिद्धेत् । नापि शब्दादपौरुषेयत्वमिद्धि, अन्योऽन्याश्रयात्, शब्दस्यापौरुषेयत्व
 सिद्धौ तस्य प्रमाणतयाऽपौरुषेयत्व सिद्धेत्, सिद्धे च तस्मिन् प्रमाण शब्द स्यादिति, 10
 नाप्युपमानात्तत्सिद्धि विधिवाक्यमदृश्यापौरुषेयस्य कस्याप्यभावात् । नाप्यर्थापत्ते,
 अपौरुषेयत्वाभावेऽनुपपद्यमानस्य कस्यचिद्धर्मस्य वेदेऽभावात् । नह्यप्रामाण्याभावस्तादृशो
 धर्म, अगमान्तरेऽपि तादृशधर्मसद्भावेनापौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । नाप्यतीन्द्रियार्थप्रतिपादन
 तादृशो धर्म, तस्याप्यागमान्तरे समानत्वात् । ननु परार्थवाक्योच्चारणान्यधानुपपत्त्याऽ
 पौरुषेयताप्रतिपत्ति, तथाहि अगृहीतसकेतस्य पुरुषस्य वाक्यादर्थप्रतिपत्तेरभावेन स्वार्थे 15
 नावगतसम्बन्ध एव शब्दोऽर्थं गमयति, सोऽय सम्बन्धावगम प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभ्य
 सम्पद्यते, यथा देवदत्त गामभ्याञ्ज एना शुष्ठेन दण्डेनेत्यादौ वाक्ये प्रतिपन्नसकताय वृद्धेन
 प्रयुक्ते सति पार्श्वस्थोऽव्युत्पन्नसकेत शब्दार्थो प्रत्यक्षेण प्रतिपद्यते, श्रोतचेष्टालक्षणलिङ्गेन
 तस्य गवादिबोधमवगच्छति, तत्प्रतीत्यन्यधानुपपत्त्या च शब्दस्य तत्र शक्ति निर्धारयति
 तद्व सङ्गत्यवगमो न मद्भवाक्यप्रयोगात्सम्भवति, वाक्यात्समुद्धार्यप्रतिपत्तावयवशक्ते 20
 रावापोद्वापाभ्या निश्चयात् । पुन पुनरुच्चारणञ्चास्थिरत्वे शब्दस्य न सम्भवति, तदभावे
 च कथ वाचकज्ञेतरन्वयव्यतिरिक्तोऽवगम, अत परप्रश्नोवाय वाक्यमनुच्चारणीय भवेत्
 उच्चार्यते च प्रेक्षावद्भि, तस्मात्परार्थवाक्योच्चारणान्यधानुपपत्त्या गृहीतशक्तिकोऽर्थप्रतिपादक
 शब्दो नित्योऽभ्युपेय । न च सादृश्यादेकत्वेन निश्चीयमानो भूयो भूय उच्चार्यमाणशब्दोऽर्थ
 गमयतीति वाच्यम्, सादृश्येन शब्दादर्थप्रतिपत्ते, य एव हि सम्बन्धप्रहणममये मया प्रति 25
 पन्नशब्द स एवायमित्येकत्वेन प्रतीयमानो वाचकतयाऽध्यवसीयते न पुन सदृशतया,
 अथवा शब्दादर्थप्रतीतिर्भ्रमरूपा भवेत्, अन्यत्र सङ्केतप्रहादन्यतो बोधाद्येति चेन्न, अनि-
 त्यस्यापि शब्दस्य धूमादेरिवावगतमन्वधस्यार्थप्रत्यायकत्वसम्भवात् नहि धूमत्वादिक सा-
 माय बह्व्यादिमामान्यस्य गमकम्, धूमत्वाभ्या नहि प्रतिपन्न इत्यप्रतिपत्ते, धूमाद्वहिः

- प्रतिपत्त इत्येव प्रतिपत्ते, मा च सामान्यविशिष्टया विशेषयो सम्बन्धग्रहणे सति युक्ता न तु धूमसामान्यप्रतिपत्तौ ययो, तथा च सामान्यविशिष्टविशेषयोरेव गम्यगमकभावो वाच्यवाचकभावश्चाभ्युपगमत्वस्य, अथवा सामान्यस्य च अनुमेयत्वे वाच्यत्वे वा दाहाय र्थक्रियायास्तदसाध्यत्वात् तत्साध्यज्ञानार्थक्रियायाश्च तद्वैव समुद्भूतेरनुमेयस्य वाच्यस्य वा
- 5 सामान्यात्मकस्य प्रतिभासेऽपि तादात्म्येना प्रवृत्त्यनुदयापत्त्याऽनुमेयवाच्यप्रतिभासयोर प्रामाण्य भवेत्, तस्मात्सामान्यविशिष्टस्यानुमेयत्ववाच्यत्वयोरिव तथाविधस्यैव लिङ्गत्व वाचकत्वत्राभ्युपगतत्वमेव । न च व्यक्तिविता सामान्यस्यानुपपद्यमानतया व्यक्तौ लक्षणानां प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम्, आदौ सामान्यप्रतिभासस्ततो व्यक्तिप्रतिभास इति श्रमानुपपत्तेश्चानुमेयत्वात् तस्माद्गम्यत्वात् तस्मात्तद्विशिष्टस्य विशेषस्य गमकत्ववच्छब्दादेर्वाच
- 10 क्तत्वे सम्भवति हि नित्येनैव दिनादि तेनाथप्रतिपत्तेः । ननु धूमदेर्गमकत्व तत्र सामान्यस्य सम्भवाद्भ्रान्तं नाम, शब्दे तु अस्ति तथापि सामान्य किञ्चिन्, येन तस्य वाचकत्व भात् । न च सामान्यमस्ताति वक्तुं शक्यम्, गोशब्दत्वेन गो सम्बन्धाग्रहणान्, शब्दस्वरम्येनाभावाच्च न तद्व्याख्याना गोशब्दस्वरम्यत्वादीनां सत्त्वम्, वर्णान्तरस्य
- 15 प्रहणे वर्णान्तरस्यानुसंधानाभावात् शब्दत्वादीनामभावात् सिद्धं, दृष्टं हि यत्र सामान्यमस्ति तत्रैकस्य प्रहणेऽपरस्यानुसन्धानम्, यथा शत्रुलेयप्रहणे बाहुलेयस्य । गादौ च गृह्यमाणे न गादीनामनुसन्धानमस्ति, तत्र शब्दत्वादीनां सम्भव इति चेन्मैवम्, कादिवर्णेषु अयमपि वर्णोऽयमपि नण इत्यनुसंधानस्यानुभूयमानत्वात्, गादौ गृह्यमाणे न गादीनामनुसंधानमिति तु शत्रुलेयादावपि समानमिति गो गादीनामप्यभावप्रसङ्गेन न वक्तुं शक्यम्, न हि शत्रुलेयादौ गृह्यमाणेऽयमपि बाहुलेय इत्यनुसन्धानमस्ति, तथा च यथा
- 20 तत्र गौगारित्यनुगताकारा प्रतीतिरस्ति तथात्रापि वर्णो वर्ण इत्यनुगताकारप्रतीतेः सद्भावेन कथं न वर्णत्वादीनां सद्भाव, निमित्तस्योभयत्र तुल्यत्वात् । न चात्र श्रोत्रमाह्वत्वमेव निमित्तम्, तस्यातींद्रियत्वेन निमित्ताग्रहणे तद्ग्रहणविषयानुगतप्रतीतेरसम्भवात् । न च गादिवर्णानां प्रत्यभिज्ञयैकत्वात् तत्र गत्वादि सामान्यसम्भव, इति वाच्यम्, दलितपुनरुदितनम्यशिवरादाविव प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तत्वात्, अत्रालेऽदर्शनरूपवाचकस्योभयत्र समा
- 25 नत्वात् । न च नखारिपरादन्तरालेऽदर्शनं तदभावनिमित्तं गादीनामदर्शनन्तु अभिव्यक्त्यभावनिमित्तमेव, न तु तदभावनिमित्तमिति वाच्यम्, यतो वायुविशेषेण वर्णस्य श्रोत्रस्योभयस्य चावारकाणां प्रायानामपनयनमनुक्रमेण वर्णसंस्कार श्रोत्रसंस्कार उभयसंस्कार आभिव्यक्तिरिति वक्तव्यम्, तत्र वर्णसंस्कारस्याभिव्यक्तित्वाभ्युपगमे वायुनाऽऽवारकेण ज्ञानानुसृष्टशक्तिप्रतिपाताद्व्यापाराले ज्ञानं न जनयतीत्यभ्युपेयम्, एवञ्च तच्छब्दवर्णा

देकान्तभेदे ततस्तस्यानुपकारे तस्यैवामाविति सम्यचानुपपत्ति, उपकारे चापरापरोप
कारस्वीकारप्रसङ्गनोऽन्यथा भवेत्, अभेद च तच्छक्तिप्रतिघाते वर्णस्वरूपमपि प्रतिहन
मिति वर्णस्यानित्यत्वमेवायातम्, व्यञ्जकेनापि धायुना शक्तिप्रतिबन्धापनयनद्वारेण विज्ञान
जननशक्तिमुद्गासयता वर्णस्वरूपमेवाविर्भावित भवतीति वर्णस्य व्यञ्जकजन्यत्वमपि दुष्प
रिहरमेव, स्वभावभेदेन तत्स्वरूपभेदादन्यथा व्यञ्जकत्रलोद्भूतविज्ञानजननस्वरूपस्याव 5
स्थानेऽनवरत सञ्ज्ञानोदयो भवेत् । श्रोत्रसंस्कारस्याभिव्यक्तित्वे तु सट्टसंस्कृत श्रोत्र सर्व
वर्णानेवदैव शृणुयात्, अञ्जनादिसंस्कृत नेत्र यथाऽविशेषेण सर्वान् गृह्णाति स्वविषयान् ।
७ च प्रतिनियतवर्णध्रवणान्यथानुपपत्त्या कर्णमूलादिविभिन्नावयवसम्बद्धाना व्यञ्जकाना
मभ्युपगमात् यौगपद्येन सर्वेषा वर्णाना ध्रवणप्रसङ्ग, यथा ताम्बादिसंयोगविभागलक्षणनि-
मित्ताविशेषेऽपि प्रतिनियतानामेव वर्णानामुत्पत्तिरनित्यपक्षे, न हि गकारजनकै संयोग 10
विभागै ककारादिरन्यो वर्णो जन्यत इति वाच्यम्, इन्द्रियसंस्कारकाणा व्यञ्जकाना समान-
नदेशममानेन्द्रियमाहोषर्येषु प्रतिनियतविषयमाह्वयतया संस्कारकत्वस्यादर्शनात्, न ह्यञ्जना
दिसंस्कृत चक्षु पुरस्य कञ्चन स्वविषय गृह्णाति न कञ्चन, तथा धार्धिर्यनिराकरणद्वारेण
बलात्तैलादिना संस्कृत श्रोत्र स्वमाह्वान् गकारादीन् वर्णानि विशेषेणैवोपलभमानमुपलभ्यते ।
किञ्च व्यञ्जकमिन्द्रिय संस्कुर्वेषावस्थितवस्तुमाह्वयत्वेन यदीन्द्रियसंस्कार विदध्यात्तदा 15
सकलनभस्तलव्यापिनो गादेः प्रतिपत्ति म्यात्र चामौ दृष्टा, अयान्यथा न तर्हि वर्ण
स्वरूपप्रतिभास इति न तत्स्वरूपसिद्धिरिति न श्रोत्रसंस्कारोऽभिव्यक्ति । एवमुभय
संस्कारोऽभिव्यक्तिरिति पक्षोऽपि प्रत्येकपक्षोऽप्यनुपपन्नादुपैक्ष्य एव । तस्माद्वादिप्रत्यभिज्ञा
च्छुपुनर्जातनग्नादिध्विधाप्रमाणैवातोऽतरालेऽनुपलम्भो गादीना नानभिव्यक्तिनिमित्त,
एवञ्च पूर्वोपलब्धगादेरयमल्पो महान् कर्णशो मधुरो वा गादिरित्यवधिमतमहत्वादिभेदभि 20
न्नगकारादे प्रतिभासाद्गादिनातात्त्वसिद्धौ सामान्यसद्भावेन सफेतावगमस्य धूमादीना व्या
स्यवगमस्येव सम्भवात्परार्थशब्दोच्चारणोपपत्तौ तदन्वयानुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पन-
मयुक्तमेव । किञ्च किं वर्णानां नित्यत्वमुत तत्कमस्य, आहोस्वित्त्वर्णाभिव्यक्तैरुत वा तदभि-
व्यक्तिप्रमस्येष्टम्, तत्र न तावद्वर्णाभिव्यक्तेरित्यज्ञा, पुरुषप्रयत्नप्रेरितयायुन यत्वेनापौरुषे-

१ तथा च प्रयोगद्वयम् श्रोत्र गमानेन्द्रियमाह्वयमात्रधर्मापन्नानामर्थाना ग्रहणाय प्रतिनियतसंस्कारक
संस्कार्य न भवति, इन्द्रियवात् नयनवत् । तथा शब्दा प्रतिनियतसंस्कारसंस्कारोऽप्यनुपपत्त्या न भवति
समानेन्द्रियमाह्वये सति युगपदिन्द्रियमन्वदत्वात्, पुष्पादित्रदिनि, एतेन्द्रियाभिमन्वदत्वरूपसादेनिरामप
रगतेव्यभिचारवारणाय गत्यन्तम् । एवद्वितीयवद्विदध्याभ्यां व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् ॥

- यत्वासम्भवात् । नापि तदभिव्यक्तिप्रमस्य, अभिव्यक्तेरभावे तत्रमस्याप्यभावात्, तदभि
 व्यक्त्यभावात् पूर्वं प्रमापित एव । तस्या पौरुषेयत्वे तत्रमस्यापि पौरुषेयत्वात् । न वा
 पौर्णक्रमस्य, धर्माणां नित्यत्वेन तत्पुष्टिफलकृतस्य व्यापकत्वेन मुक्तावलीषद्देशकृतस्य वा
 प्रमास्यासम्भवात् । नापि वर्णानामपौरुषेयत्वम्, लौकिकज्ञानवैदिकज्ञानयोस्तस्याऽभेदाभ्यु
 5 पगमेन लोकावसादिशाम्नाणां प्रमाणतापत्त, लौकिकवाक्येषूपलभ्यमानत्रिषादासम्भवापत्ते,
 लौकिकवैदिकज्ञानयोः स्वल्पानिभेदेण सङ्केतग्रहणमापेक्षार्धप्रतिपादकत्वेनानुसार्थमाणयोर
 श्रूयमाणतया च समानत्वादपरिनिशेषाभावाच्च तयोः पौरुषेयत्वपौरुषेयत्वविभागानुपपत्तेश्च ।
 7 च नित्यत्वे पुरुषेच्छावशादार्धप्रतिपादकत्वमुक्तम्, उपलभ्यते च यत्र पुरुषैः सङ्केति-
 तास्तमर्धमत्रिगानेन प्रतिपादयन्त, धर्म्यथा त्रियोगाद्यर्धभेदपरिहरूपनमसार स्यात् ।
 10 एवञ्च ये नररचितरचनाऽविशिष्टाः ते पौरुषेया, यथाऽभित्वकूपप्रासादादिरचनाऽविशिष्टा
 जीर्णकूपप्रामादय, नररचितरचनाऽविशिष्टञ्च वैदिकत्रयमिति पौरुषेयत्वे प्रयोग । न
 चाथामिद्धो हेतुः वैदिकीनां तथाविधरचनानां प्रत्यक्ष उपलब्धे । ताप्यमिद्विरोधः पञ्च,
 अभित्वकूपप्रासादादिषु पुरुषपूज्यत्वस्य साध्यधमलक्षणस्य विशेषणस्य सिद्धत्वात् । न वा
 हेतुः स्वरूपमिद्ध, वैदिकीषु च नररचनासु विशेषमाहकप्रमाणाभावेन तदभावात् । अप्रा
 15 माण्याभावलक्षणविशेषस्य च पौरुषेयत्वविराकरणासामर्थ्यात् । यादृशस्य च विशेषस्य
 तत्रिराकरणसामर्थ्यं तादृशविशेषस्याभावेनाविशिष्टता दुरुद्धरेव । नाप्यनेकान्तिकता,
 पौरुषेयेषु प्रासादादिषु नररचितरचनाऽविशिष्टतायां दर्शनादपौरुषेयेषु चान्नाद्यादिवदर्शनात् ।
 7 चापौरुषेयेष्वपि नररचितरचनाऽविशिष्टत्वमाशक्यते तत्र तत्सङ्गादे विरोधाभावात्,
 अतः सदिग्धविषयवृत्तिनादनैकान्तिक इति यक्तव्यम्, तत्रापि तत्सङ्गादे निश्चितपौरु
 20 षेयेषु प्रासादादिषु सङ्गतिषु तस्य सङ्गावाम्भवात्, अयहेतुकस्य ततः कदाचिदप्यभावात् ।
 भाषे वा तद्धेतुकत्वामाविति नापौरुषेये तस्य सङ्गाव शङ्कनीय । अत एव न विरुद्ध,
 पक्षवृत्तित्वे मति विपक्ष एव वृत्तिवैस्य सविरुद्ध, न चास्य विपक्षे वृत्तित्वम् । प्रत्यक्षानुमाना
 गमवापितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वलक्षण कालात्ययापदिष्टत्वात् नान्तर सम्भवति, यत्र हि
 समाख्याविनाभूतो हेतुर्धर्मिणि प्रवर्तमान स्वमाध्य व्यवस्थापयति तत्रैव न प्रमाणान्तर

- 25 १ वेदो ऽपि व्याख्यानं स्वायं प्रतीति जनयन् नाथथा, व्याख्यानस्य न स्वतः, व्याख्यभिदाऽनुपपत्ते,
 पुरुषापेत्त तादृ व्याख्यानान्तराद्यथादधप्रतिपत्ती दोषाशङ्काऽनित्यत्वमेव, पुरुषा हि रामादिमतो विपरीत
 मर्थं व्याख्यानं समुपपन्नं ते सत्रादेन प्रामाण्याङ्गीकारेऽपौरुषेयत्वकरणवैयर्थ्यात्, न च व्याख्यानानां
 रैवातो दृश्यते परस्परविद्वन्तया विना निरोगभावनाऽऽतामिप्रायः उपलब्धनिष्ठाननुच मीमाधनतादिरुषार्ध
 व्याख्यानादर्थोय विषयादौपलम्भादिति भावः ॥ २ कारणतयति भावः ॥

प्रवृत्तिमामादयन् तदेव साध्य व्यावर्त्तयितुं शक्नोति, एकस्यैकदैकप्र विधिप्रतिषेधयोर्विरो-
 धान्, अत एव न प्रकरणसमत्वमपि, स्वसाध्याविनाभूतहेतुमद्धर्मिणो विपरीतधर्मवत्त्वासम्भ-
 धान् । न चापिल वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनवाच्यत्वादाधुनिकसाध्ययनवदिति
 प्रत्यनुमानसद्भावात् प्रकृतहेतो प्रकरणसमत्व पक्षस्य वाऽनुमाननाधितत्वस्योदिति वाच्यम्,
 यत् किमत्र हेतु अध्ययनशब्दवाच्यत्व किं वा कर्तुरस्मरणरूपो विवक्षितं तत्र प्राथमि 5
 कस्य हेतोर्निश्चितकर्तृकेषु भारतादिष्वपि सद्भावेनानैकान्तिकत्वं भवेत्, किञ्च यथाभूतानां
 पुरुषाणामध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनं दृष्टं तथाभूतानामेवाध्ययनपूर्वकत्वं यद्यध्ययनवाच्यत्व साध-
 यति तदा सिद्धमाधनम्, यद्यन्यथाभूतानामित्युच्यते तदाऽप्रयोजको हेतुः । न च कर्त्रस्मरण
 विशिष्टमध्ययनशब्दवाच्यत्व हेतृक्रियत इति वाच्यम्, विशेष्याशस्य घेयध्यात्, केवलस्य
 विशेषणस्यैव गमकत्वसम्भवात् । इष्टत्वेऽपि न विशेषणमभावप्रमाणरूपम्, अभावप्रमाणस्य 10
 प्रामाण्याभावान्, सद्युपलम्भप्रमाणपञ्चकेनिवृत्त्यभावाच्च, पौरुषेयत्वानुमापकस्य नगरचित-
 रचनाऽविशिष्टत्वलक्षणानुमानस्य दर्शितत्वात् । नापि कर्त्रस्मरणमनुमानरूपम्, व्यधिकरण-
 त्वात्, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य हेत्वर्थत्वे तु भारतागौ निश्चितकर्तृकत्वेनैकान्तिकत्वम्, न च तत्र
 परैः कर्त्ता स्मर्यत इति वाच्यम्, परकीयकर्तृस्मरणस्य तत्र प्रमाणत्वे वेदेऽपि परैः कर्तुं स्मर-
 णाद्भवतोऽपि हेतोरसिद्धत्वापत्ते । न च वेदे कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तिसद्भावेन नासिद्धतेति 15
 वाच्यम्, तथा सति कर्तृविशेषस्मरणस्यैवासत्यत्वेन सामान्यतः कर्तृस्मरणस्यानाधितत्वात्
 अन्यथा काश्चर्यादीनामपि कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेः कर्तृमात्रस्मरणस्यासत्यत्वेन तत्राप्यस्मर्य-
 माणकर्तृकत्वस्य सद्भावादनैकान्तिकत्वं स्यात् । न च काश्चर्यादी कर्तृविशेष एव विप्रतिप-
 त्तिर्न तु कर्तृसामान्ये, वेदे तु कर्तृसामान्येऽपीति वाच्यम्, विप्रतिपत्त्या कर्तृस्मरणस्या-
 सत्यत्वेवास्यमाणकर्तृकत्वस्याप्यसत्यत्वापत्ते विप्रतिपत्तेरविशेषात् । न वा कर्तुं स्मरण 20
 योग्यत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं हेत्वर्थः स च न सिद्धकर्तृकेषु वर्त्तत इति नानैकान्तिक
 इति वाच्यम्, आगमात्तरऽप्यस्य हेतो सद्भावे वाधकाभावात् सन्दिग्धविपक्षध्या
 वृत्तिकत्वेनानैकान्तिकतात्तादवस्थान्, कर्तुं स्मरणयोग्यत्वलक्षणस्य विशेषणस्य विपक्षेण
 पौरुषेयत्वेन सह विरोधस्यासिद्धत्वाद्द्वैध्याच्च । तस्मादपौरुषेयत्वसाधनप्रमाणभावाच्छास-
 नस्यापौरुषेयत्वासम्भवेन तस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वानभ्युपगमे प्रामाण्यासम्भवतो धर्मं प्रेरणा 25

। १ अत्र वेदाध्ययनवाच्यत्वं हेतु तच्च यदि निश्चेषेण तदाऽनैकान्तिकम्, विपक्षेऽप्यस्याविपक्षतया
 सद्भावसम्भवात् न, यत् वेदाध्ययनवाच्यत्वं कर्तृपूर्वकत्वप्रमाणविशेषेण सिद्धम् भारताध्ययनवाच्यत्ववत्तस्य
 तेनविरोधादिति भावः । यदि भारतादौ कर्तृस्मृत्या वाध उच्यते तर्हि कर्तुरस्मरणं हेतुर्विवक्षितं एतन्न च
 विप्रतिपत्तिरिति भावः ॥ २ अपौरुषेयत्वं वेदे कर्त्रस्मरणं चात्मनि वर्त्तते इति कर्त्रस्मरणस्य व्यधिकरणत्वम् ।

प्रमाणमेवेत्ययोऽप्यवच्छेदेनावधारणमनुपपन्न मीमामस्य, सर्वज्ञस्वीकारे च चोदनैव
त्रैकालिकमर्थमन्वयान्ति सगर्भा नान्या काचिदित्यभिधानमसद्गत स्यादित्युभयतः पाणा
रञ्जु, जतो यदि सिद्ध आत्मानमभ्युपगम्यते तदा तज्जिनप्रणीतमेवाभ्युपगन्तव्यमिति
सूत्रकृता मीमामज्ञापेक्षया प्रसन्नगापन युक्तमनुष्ठितमिति स्थितम् ॥

- 5 इति तपोगच्छामोर्माश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणालिखितव्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लक्ष्मिस्त्रिणा सद्गुलिनस्य सम्मतिरस्यसोपायस्य
वेदापरुषेयत्वमङ्गाभिध
द्वितीय सोपानम् ॥

10

अथ सर्वज्ञसाधनम् ।

- ननु शब्दु र्प्रामाण्यपेक्षया प्रसन्नसाधनम्, अपौरुषेयत्वसाधकप्रमाणाभावेन शासन
स्यापरुषेयत्वात्तरभावात्, सर्वज्ञप्रणीतत्वानभ्युपगमे तत्प्रामाण्यस्याप्यसम्भवाच्च, ये तु
शासनस्य प्रामाण्य स्वीकुर्वन्ति तान् प्रति जिन सर्वज्ञस्तत्प्रणीतत्वाच्छासन प्रमाणमिति
15 षट्पत्ताना सम्भवति सर्वज्ञे प्रमाणाभावात्, प्रमाणाविषयस्य च सद्भवहारविषयत्वा
सम्भवात्, तथाहि ये सदुपलम्भप्रमाणागोचरा भावा न ते प्रेक्षावता सद्भवहारयोग्या,
यथा गणपृष्ठा-यस्तथात्वेनाभ्युपगमविषया, सदुपलम्भप्रमाणाविषयश्च समस्तवस्तुव्यापि-
क्षणान्तरं पुरुष इति सद्भवहारविषयत्वसाधिकाऽनुपलब्धि, न हि तथाविध पुरुष
प्रत्यक्षगापिगम्यो चेत् हेतोरभिद्वत्ता भवेत्, पुरोवर्तिप्रतिनियतरूपादिविषयकचाक्षुषादि
20 निष्ठागना परमनकतिपयमाहिज्ञानमात्रस्यापि प्रहणाममर्थाना निरालिखितविषयज्ञानस्य तदध्या
सितस्य वा पुरुषस्यालम्बने सामर्थ्याभावात् । न वाऽनुमानसमधिगम्यः, निश्चितस्वसाध्य
प्रतिबद्धधर्महेतुदितस्यैवानुमानस्य प्रमाणतया तथाविधहेतोरत्राभावात्, न हि सकल्पदा-
र्थवेदिपुरुषसत्कालक्षणसमाध्येन हेतो प्रतिबन्धः प्रत्यक्षप्राप्त, तद्विषयत्वात्साध्यस्य, नानु
माप्राप्त, अनवस्थापत्तो न हि प्रतिबन्धप्रह विना हेतोस्समुत्पद्यमानाऽनुमिति प्रमाणभाव
25 भजते, नापि धर्मिमन्व-धज्ञान प्रत्यक्षतः, तादृशज्ञानवत् प्रत्यक्षे वैद्विकप्रत्यक्षस्याप्रवृत्ते,
अथवा तेनैव सर्वज्ञवदनेऽनुमानोप-यासोऽनर्थको भवेत् । हेतुपक्षधर्मत्वज्ञान विना धर्मिमाह
वस्यानुमात्स्याप्रवृत्त्याऽनुमानादपि न सर्वज्ञिदोऽवगम । किञ्च सर्वज्ञसत्त्वे भावधर्मस्य हेतुत्वे
भावस्यैवासिद्ध्या तद्धर्म्यासिद्धता, अभावधर्मस्य हेतुत्वे विरोध, तस्याभावाव्यभिचारि-
त्वात् । उभयधर्मस्य हेतुत्वे चानेका तक्ता, भावाभावाव्यभिचारित्वेन भावस्यैवाभावात्त्वात् ।

तापि शब्दमधिगम्य नित्यस्य तद्गोचरस्यागमस्याभावात्, भावेऽपि तत्प्रतिपादकस्य सिद्धा-
 र्थस्य प्रामाण्याभावात्, कार्येऽर्थे तत्प्रामाण्यस्य स्वीकारात् । अनित्यस्य तत्प्रतिपादकस्याग-
 मस्य तत्प्रणीतत्वेऽन्योऽन्याश्रय, अन्यप्रणीतत्वे च न प्रामाण्यमुन्मत्तवाक्यवत् । सर्वज्ञत्वेनोप-
 मानभूतस्य कस्यचित् प्रत्यक्षादितोऽसिद्धेर्नोपमात्रादपि स समधिगम्यः, तत्सद्भाव विनाऽनुप-
 पद्यमानस्य प्रमाणपदकविज्ञातस्यार्थस्याभावेन नार्थापत्तिममधिगम्योऽपि । न वाऽभावप्रमाण 5
 समधिगम्यः, तस्याभावसाधकत्वात्, तदेवं तत्सद्भावसाधकप्रमाणामावात्कथं तत्प्रणीतं शासनं
 प्रमाणं भवितुमर्हतीति प्राप्ते अत्र प्रतिविधीयते, वचनविशेषः विशिष्टकारणपूर्वकं वचनविशे-
 पत्वान् कठिना पृथिवीत्यादिवचोविशेषवदित्यनुमानेन सर्वविद् सिद्धे सदुपलम्भकप्रमाणा-
 विषयत्वमसिद्धम्, अत्र सर्वत्रिदो धर्मित्वेनानुपादानात्पक्षधर्मत्वादिदूषणमुद्भावयितुं युक्तम् ;
 अत्राय मानार्थं, यो यद्विषयाविसर्वाद्यलिङ्गानुपदेशानन्वयव्यतिरेकपूर्वको वचनविशेषः स 10
 तत्साक्षात्कारिज्ञानविशेषप्रभव, यथाऽस्पदादिप्रवर्तितं पृथ्वीकाठिन्यादिविषयस्तथाभूतो
 वचनविशेष, नष्टमुष्टिचिन्तालाभालाभविशेषान्निविषयाविसर्वाद्यलिङ्गानुपदेशानन्वयव्यतिरे-
 कपूर्वकवचनविशेषश्चायं शासनलक्षणोऽर्थ इति, न चात्र हेतोर्वचनविशेषत्वस्य विशेषणम-
 विसर्वादित्वमसिद्धं वक्तुं शक्यम्, तादृशवचनविशेषप्रतिपादितार्थानां प्रमाणान्तरतत्त्वैवो-
 पलभ्यमानत्वान्, यत्र षचिद्वचनविशेषे त्वया विसर्वादं परिकल्प्यते सोऽपि सम्यक् तदर्थो- 15
 परिज्ञानादेव न तु तस्यासत्यार्थत्वान्, सामग्रीवैकल्याद्वा । नाप्यलिङ्गपूर्वकत्वविशेषणम-
 सिद्धम्, नष्टमुष्टिप्रहोपरागादीनामस्पदादीन्त्रियाविषयत्वे तद्धेतुतयाऽभिमतानामपि तयात्वा-
 त्तत्त्वप्रतिपक्षसम्भवात्, सम्भवे तु वचनविशेषमन्तरेणापि तद्विद्वद्दर्शनादस्माकमपि प्रहो-
 परागादिप्रतिपत्तिर्भवेत् । न चोपदेशपरम्परया प्रमाणभूतो वचनविशेषोऽनुवर्तत इत्यनुपदेश-
 पूर्वकत्वविशेषणमसिद्धमिति वाच्यम्, तस्योपदेशपरम्परापूर्वकत्वे वक्तुर्गौरवानादिभिः 20
 भोतुदोषैर्मन्दबुद्धित्वादिभिः क्षीयमाणस्य कञ्चिन्मूलतोऽपि ह्यन्यावर्त्ते, तस्मादन्तराऽन्तरा
 विच्छिन्नोऽपि सूत्रादिपदार्थासाक्षात्कारिज्ञानवता केचिदभिव्यक्त इत्यन्तं कालं यावदागच्छ-
 तीत्यभ्युपगमनीयमिति नासिद्धत्वम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्याञ्च प्रहोपरागौपघशक्त्यादयो ह्यतु-
 न शक्यन्ते, प्रहोपरागादीनां दिक्प्रमाणकलकालादिषु नियमाभावान्, एकस्याप्यौपघस्य
 नानाद्रव्यसमिश्रणप्रभवायादशक्ते युगसहस्रेणापि ह्यतुमशक्यत्वाद्द्रव्याणामनन्तत्वान्, त- 25
 स्मान्न प्रहोपरागादिवचनविशेषोऽन्वयव्यतिरेकपूर्वको येनातन्वयव्यतिरेकपूर्वकत्वविशेषण-
 मसिद्धं स्यात् । न च प्रकृतवचनविशेषस्य साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वाभावेऽपि सम्भवाद्-
 नैकान्तिकत्वमिति शङ्क्यम्, सविशेषणस्य हेतोर्विषये सत्त्वामम्भवात् । विषय एव
 वर्तमानस्य हेतोर्वैकल्यादेनावगतत्वमाभ्यप्रतिबन्धस्य हेतोर्विषयवृत्तित्वासम्भवाच्च न विरु-

- इत्यम । इत्य सवादादौ महोपरागादिरचनस्य त साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वे मिद्धे धर्मादि
साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धाति तत्रापि नस्य सवादात् । ऽथोति शास्त्रादेर्हि महोपरा
गादिक विशिष्टवर्णप्रमाणनिमित्तभागाद्विशिष्ट प्रतिपद्यमान प्रतिनियताना प्रतिनियतदेश
वर्तिता प्राणिना प्रतिनियतकाल प्रतिनियतकर्मफलमसूचनरूपेण प्रतिपद्यते, उच्यते ' नक्षत्र
5 महोपञ्जरमहर्षिणा लोकर्मप्रशिक्षणम् । भूमि शुभाशुभमस्ति प्रकाशयत पूर्वजमकृत'
मिति । अतो ज्योति शास्त्र महोपरागादिकमिव धर्माधर्मापि प्रमाणान्तरसवादादौऽवगमयति
अतस्तस्मात्साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि निरूप्य, तत्सिद्धौ च सकल्पदार्थसाक्षात्कारिज्ञान-
पूर्वकत्वमपि सिद्धिमाप्स्यति न हि धर्माधर्मयो सुप्तोत्तकारणत्वसाक्षात्करण सहकारि-
णाणांशेषपत्न्यावतापारभूतममत्तप्राणिगणसाक्षात्करणमन्तरेण सम्भवति, सर्वपदार्थाना
10 परस्परप्रतिपत्तौऽप्युपपत्तौ धर्मधर्मप्रतिपत्तेश्च मनु उपदार्थप्रतिपत्तिनाम्नरीयकाऽतो भवति म
कल्पदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमिद्विगतो हेतोर्वचनविशेषस्य, तत्सिद्धौ च तत्प्रणेतु
सूत्रमातृगितदूरात्तर्भवसाक्षात्कारिणीन्द्रियज्ञानमम्पत्तमन्वितस्य पथ न सिद्धिरिति ।
ननु सर्वज्ञानेन यत्सर्वेदेन तस्मिन् सकल्पदार्थमहणलक्षण किं वा शक्तियुक्तत्वम्, न
प्रथम, क्रमेण तद्ग्रहणे सकल्पदार्थानामतीतानागतवर्तमानानामपरिममास्या तज्ज्ञानस्याप्य
15 परिममाप्तिर्न भवन्तत्प्रयोगान् । युगपत्तद्ग्रहणे च शीतोष्णादीना परस्परविरोधानामेकत्वाने
प्रतिभासो न स्यात्, अन्यथा तज्ज्ञानस्य प्रतिनियताधामाहस्त्वेनास्मदादिभ्योऽपि तज्ज्ञान-
वात् हीनतरः स्थान्, किञ्चैकक्षण एव युगपत्सर्वपत्तग्रहणे द्वितीयादिक्षणेऽकिञ्चिज्ज्ञ एव
स्यात् । न द्वितीय, सकल्पदार्थवद्दन् विना तच्छब्दज्ञानमशक्यत्वात् । किञ्च सर्वपदार्थज्ञान
परिममाप्तावपि सर्वथायदेति तव परिच्छेदशक्ति, अपरवेदनाभावादिति चेत्कथ तन्निश्च-
20 य, तदपक्षयाऽपरवेदनेऽप्यलक्षणप्रतिपत्त्यानुपलम्भाभावनिश्चय इति चेत्तर्हीनतरेश्च,
सर्वज्ञाननिश्चये तदभावनिश्चय, तदभावनिश्चये सर्वज्ञत्वनिश्चय इति । न च प्रधानभूत-
पदार्थानात्त वावदुपयोगि तावदसौ वेत्तीति तत्परिज्ञानान् सकल्प इति वाच्यम्, सर्वपदा
र्थानन्दन सकल्पदार्थव्यवच्छेदनेपामेव प्रयोजननिर्देशकत्वमिति नियमासम्भवात् मैत्रम्,
क्रमेणातीतानामपदार्थवेदान्मिथ्यनभ्युपगमात्, किन्तु क्रमतोऽनुभूतेऽपि साक्षार्थेऽत्यन्ता
25 भ्यासाद्यथा न क्रमेण सवेदनमनुभूयत तद्वदत्रापि स्यात् । विरुद्धानामपि जलानलादीना
छायानपादीनाञ्चैकक्षाने प्रतिभाससवेदनात् प्रतिनियतार्थमात्कराच्च न यौगपद्येऽपि दोषः ।
न चैकदेव सर्वपदार्थसवेदनात् द्वितीयक्षणे पदार्थाना तज्ज्ञानस्य चाभावात् स्यादिति वाच्यम्,
तथाऽनभ्युपगमात्, अन्यथा द्वितीयक्षणे सर्वपदार्थानामात् सकल्पसाराच्छेद स्यात्, न
चाऽपरिसमाप्तिर्दोष, अत्यन्ताभ्यस्तसाक्षार्थज्ञानस्यैव युगपदनाशनार्थमाहिणस्तज्ज्ञानस्यापि

परिसमाप्तिमम्भवात् । अन्यथा ' चोत्ता भूत भवन्त भविष्यन्त सूक्ष्म व्यवहित विप्रकृ-
 ष्टमित्येवजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितु नान्यस्त्रिञ्चनेन्द्रियमि त्यादिवचनस्य नैरर्थक्य
 स्यात् । न वाऽन्योन्याश्रय , यथा हि उपलब्धिर्लक्षणप्राप्ते सत्रिहितदेशादावपरानुपलब्धे-
 रपरमत्र नास्तीतीतानीतानामियत्तानिश्चयस्तथा सर्वज्ञस्यापि सकलपदार्थग्रहणस्वशक्ति
 परिच्छेदादियत्तानिश्चयसम्भवात् , अन्यथा घटादीनामपि क्वचित्प्रदेशेऽभावनिश्चयेऽन्य 5
 प्रकारसम्भवेन सकलव्यवहारविलोपप्रसङ्ग , तदेव सकलपदार्थज्ञत्वसिद्धौ यावदुपयोगि
 तावद्सौ जानातीत्याद्यपि निरस्तम् । ननु कथमतीतानागतवस्तुग्रहणम् , अतीतादीना स्वरू
 पासम्भवात् । असत्स्वरूपग्रहणे च न तैमिरिकज्ञानवत्प्रमाणत्व स्यात् , यदि त्वतीतादिकमपि
 वस्तु वर्त्तते तदाऽतीतादित्वादेरभावात्सर्वज्ञव्यवहारोच्छेद । न च प्रतिपाद्यापेक्षया तस्या
 भाव इति युक्तम् , विद्यमानस्यैवापेक्षया तद्वैवाविद्यमानत्वासम्भवात् । न चानुपलब्ध्याऽविद्य- 10
 मानतेति वाच्यम् , तर्ह्यनुपलब्धेरेव सिद्ध , न हि तावताऽविद्यमानत्वमपि सिद्धयति , एक-
 स्याभावेऽपरस्याप्यभावाद्गीकारेऽतिप्रसङ्गात् । न चामावविद्यमानत्वेन तस्य प्रतिभातीत्य
 विद्यमानतेति वाच्यम् , अमद्विकल्पसम्भवेन तस्य भ्रान्तत्वापत्ते , असद्विकल्पस्य विपयी
 करणेन च सर्वज्ञोऽपि भ्रान्त एव स्यात् । न च विकल्पोऽपि स्वरूपऽभ्रान्त एव , तस्य
 वेदनञ्च सर्वज्ञज्ञानमभ्रान्तमिति वाच्यम् , तथा मति केवल स्वरूपमाक्षात्करणादतीताद्य 15
 विद्यमानसाक्षात्काराम्भवात् । एवञ्चातीतानागतपदार्थाभावात्साक्षात्करणासम्भवाच्च
 तद्ग्रहणान् सर्वज्ञ । स्वरूपमात्रसवेदने च तन्मात्रस्यैव विद्यमानतया तद्वेदनेऽद्वैतवेदनाच्च
 सर्वज्ञव्यवहार तद्भावे वा सर्व सर्ववित् स्यात् । किञ्च पदार्थानामतीतानागतत्व यदि अती
 तानागतकालसम्बन्धित्वादुच्यते तर्हि कालस्यातीतानागतत्व अपरस्मादतीतानागतकालसम्ब
 न्धात्तर्ह्यनवस्था भवेत् , यद्यतीतानागतपदार्थक्रियासम्बन्धात्कालस्य तथात्वमुच्यते तदापि 20
 पदार्थक्रियाणा तथात्वेऽपरापेक्षयाऽनवस्था । स्वरूपत एव कालस्यातीतानागतत्वे च पदार्था
 नामपि स्वत एव तथात्वसम्भवात् अतीतानागतकालसम्बन्धात्तथेत्ययुक्तम् , तथात्वे तु
 पदार्थस्वरूपस्य तस्यासमादादिज्ञानेऽपि प्रतिभासनात्प्राप्त्यादिभ्य तादृशपदार्थमाहित्वेन सर्व-
 ज्ञस्य कश्चिद्विशेष इति चेदुच्यते , अतीतादेरसत्त्वासम्भव इति , यन् हि तस्यातीतादि
 कालसम्बन्धित्वेनासत्त्वमुच्यते तत्र युक्त , वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वेन वर्त्तमानपदार्थस्यैव 25
 तत्कालसम्बन्धितया तस्यापि सत्त्वात् । न चातीतादे कालम्याभावेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति
 वाच्यम् , अपरातीतादिकालसम्बन्धित्वात् पदार्थस्यातीतादित्वाद्वा कालस्यातीतादित्वमि-
 त्यनभ्युपगमात् । किन्तु स्वरूपत एवातीतादिसमयस्यातीतादित्वम् , अनुभूतवर्त्तमानत्वो

हि समयोऽतीत उच्यते अनुभविष्यद्भूतमानत्वध्रानागत, तत्सम्बन्धित्वात् पदार्थस्यातीता
 नागतत्वे अविच्छेदे ष्व । एकपत्नार्थवर्मस्याप्यत्रामुद्युतितुमण्यत्वाद्द्वयं च कालस्य स्वरूपे
 ष्व नथात्वे पदार्थानामपि तथाभवत्प्रत्यागङ्गाया अयोग, अन्यथा निम्ब्यादेस्तिकता
 गुहादावप्यामञ्जनीया स्यात् । भवतु ताऽतीतादिव पत्नार्थवर्मस्तथापि नास्माकमभ्युपग
 5 म्भति, विशिष्टपदार्थपरिणामस्यैवातीतादिकालत्वेनेष्टत्वात्, स्मरणविषयत्व हि पदार्थस्या
 तीतत्व, अनुभवविषयत्वं वर्त्तमानत्वं स्थिरावस्थान्प्रैतलिङ्गप्रलोत्पद्यमान ' कालान्तरस्थाप्यय
 पत्नार्थ' इत्यनुमानविषयत्वंनागतकालत्वंमुच्यते, तस्मादतीतादिकालस्य मत्त्वात् तत्काल
 सम्बन्धित्वेनातीताद् पदार्थस्यामस्यम् । वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वेन त्पतीतादेरसत्त्वाभिधा
 नमस्माकमपीष्टमेव, न हातीतकालसम्बन्धित्वमस्त्वमेवैतज्ज्ञानकालसम्बन्धित्वमस्माभिरभ्युप
 10 ग्म्यते, न वैतत्कालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे स्वकालसम्बन्धित्वेनाप्यतीतादेरमत्त्व मवति, अन्य
 यैतत्कालसम्बन्धित्वस्याप्यतीतादिकालसम्बन्धित्वेनामत्त्वात्तमभावात् स्यादिति सर्वव्यव
 हागेच्छेत् स्यात् । न चातीताः मत्त्वेऽपि न सर्वज्ञाने तस्य प्रतिभाम, तज्ज्ञानस्याने
 तस्यासन्निहितत्वात्, सन्निहितत्वे च तज्ज्ञानावभासिन इव वर्त्तमानकालसम्बन्धिनोऽतीता
 देरपि वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वप्राप्त, न हि वर्त्तमानस्यापि सन्निहितत्वेन तत्कालज्ञानप्रति-
 15 भागित्त्वं गुणत्वाऽयद्द्वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वम्, ष्वमतीतादेस्तज्ज्ञानावभासित्वे वर्त्तमान
 स्वमेवेति वर्त्तमानमात्रपदार्थज्ञानानस्मदादित्त्वं सर्वज्ञ स्यात्, अतीतादे तज्ज्ञान
 कालसन्निहितत्वं तु तज्ज्ञान न प्रतिभाम प्रतिभासेवा स्वज्ञानसम्बन्धित्वेन तस्य ग्रह
 णात्तज्ज्ञानस्य विपरीतरयातिरूपताप्रमत्तिरिति वाच्यम्, तज्ज्ञानेऽतीतादिकालपदार्थस्या
 तादादिकालसम्बन्धित्वेनैव प्रतिभासनात्तस्यार्थस्य वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वाभावात्, यथा
 20 मत्यस्वप्रज्ञानस्य तादादीनामसन्निहितकालोऽप्यर्थं प्रतिभाति त चामन्निहितस्य तस्यातीतादि
 कालसम्बन्धिनो वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वम्, नापि स्वकालसम्बन्धित्वेन सत्यस्वप्रज्ञाने तस्य
 प्रतिभासनात्तद्वाहिणो ज्ञानस्य विपरीतरयातित्वम्, यत्र ह्ययदेशकालोऽर्थोऽन्यदेशकालस-
 म्बन्धित्वेनैव प्रतिभाति सा विपरीतरयाति । अत्र त्वतीतादिकालसम्बन्धी अतीतादिकालस
 म्बन्धित्वेनैव प्रतिभातीति न तत्प्रतिभासिनोऽर्थस्य तत्कालसम्बन्धित्वेन वर्त्तमानत्वम्, नापि
 25 तद्वाहिणो विज्ञानस्य विपरीतरयातित्वम् । अविसर्वादवतोऽपि च ज्ञानस्याविसर्वादादविषये
 विप्रतिपत्त्यभ्युपगमे सर्वज्ञानमात्रेऽपि त्रिप्रतिपत्तिमद्भावादेतिसूक्ष्मेक्षिकया तस्यापि तत्त्व

१ सर्वथा ह्यतीतादे इतरेण रूपेण प्रतिपद्यते नैतावत्ता तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षतानुपगति, परिष्कृत
 माऽपश्येत् प्रहृत्वात् परिष्कृतत्वाऽस्य प्रतिभास एव हि प्रथमलक्षणम् य चेदतीतादेरप्यवस्थासि कथ
 न तद्वात्तानस्य प्रत्यक्षतानु भाव ॥

रूपत्वासम्भवात् सर्वशून्यताप्रसङ्गात्सत्यस्वप्नज्ञानेऽतीतादर्थप्रतिभासे समानमेव दूषणमिति न वक्तुं शक्यम् । यथा वा सकलशास्त्रादीपरिज्ञानेऽपि व्यवहारिणा सकलशास्त्रं कश्चिन्निश्चीयते तथा केनचित् सकलपदार्थापरिज्ञानेऽपि सर्वज्ञत्वन कस्यचिन्निश्चर्याकरणे वाधकाभाव एव, अन्यथा सकलपदार्थापरिज्ञानेऽपि कथं युष्माभिरपि जैमिनिरन्यो वा वेदार्थज्ञत्वेन निश्चीयते तस्मात् सर्वज्ञमस्त्वेऽपि तत्कालेऽप्यसौ ज्ञानसर्वज्ञेर्ज्ञातुं शक्यत इत्यादिजल्पनमरूपमेव । ननु सर्वज्ञज्ञान प्रतिनियतचक्षुरादिजनित किं धर्मादिमाहकमुताभ्यासजनित आहोस्वित् शब्दजनित किं वाऽनुमानप्रभावितम् । नाद्य प्रतिनियतरूपाण्यविषयस्य चक्षुरादेर्धर्मादिमाहकत्वासम्भवात् । न द्वितीय, अभ्यासो हि प्रतिनियते गिर्यकलादौ प्रतिनियतोपदेशात् सम्भाव्यते न च सर्वपदार्थत्रिषयोपदेशसम्भव, न वा सर्वपदार्थविषयानुपदेशज्ञानसम्भव येन तज्ज्ञानाभ्यासात्मकज्ञानप्राप्तिरस्यात् सम्भवे वा सकलपदार्थविषयज्ञानस्य सिद्धत्वेनाभ्यासप्रयासधैर्यध्यात् । नापि तृतीय पक्ष, शब्दस्य तत्प्रणीतत्वेन प्रामाण्ये सर्वपदार्थज्ञानसम्भव, तत्सम्भवे च सर्वज्ञस्य तथाभूतशब्दप्रणेत्तृत्वमित्यन्योऽन्याश्रयात् । नान्य कल्प धर्मादिमाहकत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य हेतोस्तेन सह सम्बन्धासिद्धे, धर्मादेरतीन्द्रियत्वात् । अस्पष्टत्वेनानुमानस्य तज्जनिज्ञानस्यावैश्यात्तेन सर्वज्ञायोगाच्च । न चानुमानज्ञानमविशदमपि पुन पुनर्भाव्यमानमभ्यासघलादनक्षजस्यापि ज्ञानस्य कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुतस्य वैशद्यमिव भावनाप्रकपपर्यन्ते योगिज्ञानरूप सद्देश्यमाग्नं भवतीति वाच्यम्, तज्ज्ञानवदतीन्द्रियार्थविद्विज्ञानस्याप्युपप्लुतत्वापत्ते । न च रजोनीहाराद्यावरणावृत्तवृक्षादिवर्णनमविशदमपि तदावरणापाये विज्ञदमिव रागाद्यावारकाणां विज्ञानावैशद्यहेतूनामपाये सर्वज्ञज्ञान विशदतामनुभविष्यतीति वाच्यम्, रागादीनामावरणत्वासिद्धे, कुड्यादीनामेव ह्यावारकत्व लोके प्रसिद्धं न रागादीनामिति चेन्मैघम्, चक्षुरादिज्ञानस्य धर्मादिमाहकत्वेऽविरोधात्, सर्वदा हि पदार्थजननत्वेन द्रव्यशुण्डर्मजन्यत्वेन च धर्मादे सर्वपदार्थविषयेष्वप्यतीन्द्रियकालादेरिव चिन्नेष्विदेष्वप्यग्रहणप्रवृत्तचक्षुरादिना ग्रहणसम्भवत्वेव, मन्त्रादिद्वारेण कालपिप्रवृत्ताग्रहक यथा चक्षुर्भवति तथैव कस्यचित्पुरुषविशेषस्य पुण्यादिसंस्कृतं चक्षुरादिकं धर्मादेर्माहकं भविष्यतीति न कश्चिद्विरोधः । उत्पादन्ययधौव्यसदित्यादे सामान्यतः सकलपदार्थविषयोपदेशस्य सम्भवेनाभ्यासपक्षेऽपि दोषाभाव, अनुमानादिप्रवर्तनद्वारेणैतदार्थाभ्यासे सकलविषयाभ्याससम्भवात् । न चाभ्यासधैर्यम्, सामान्यविषयत्वेनास्पष्टरूपस्यैव ज्ञानस्य भावात्, अभ्यासजन्यस्य च सकलपदा-

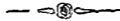
१ विषयापरिज्ञाने विषयिणोऽपरिज्ञानाभ्युपगमे असकलवेदाभावात् कथं जैमिन्यादे सकलवेदार्थपरिज्ञाननिश्चय र्स्यात्, तदनिश्चये च कथं तद्व्याख्यातार्थाभ्रयणदमिन्द्रानादावनुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवेदिति भावः ॥

यैतद्विशेषविषयत्वेन स्पष्टत्वात् । शब्दज्ञानज्ञानपक्षेऽपि नान्योऽन्याश्रय, अन्यान्यमर्ब
 ज्ञप्रणीतागमप्रभृतेन तद्रसम्भवात्, जनवरथा तु इत्यत एव, आगमसर्वज्ञपरम्पराया अ-
 नादित्वात् । रुचिपथग्रहणयोग्यतामन्य तद्विषयाग्राहकत्व विनिष्टद्रव्यसम्बन्धपूर्वकम्, यथा
 पीतहृत्पुरपुरपजास्य, न गृहाणि च सर्वमनेकान्तात्मकमिति सामान्यविषय ज्ञान तद्रन
 5 निश्चितविशेषानिति पौद्गलिकातीन्द्रियभर्मादिमाधकहेतुसम्भवेन तज्ज्ञानस्य लिङ्गजत्वेऽपि
 न क्षति । १ च भावनाप्रलात्तज्ञानवैशद्ये कामादिविच्छ्रुतविशदज्ञानत इवासर्वज्ञत्व
 शङ्कयम, भावनाप्रलात्तज्ञान वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण दृष्टात्स्योपात्तत्वात् सकलदृष्टान्त
 धर्माणा साध्यधर्मिण्यामञ्जनायोगात्, अन्यथा सरलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न ह्यनुमान
 गृहीतार्थस्य भावनाबलात् परिभासिन्यभ्यासजन्ये ज्ञाने वैशद्यमनुभवतो वैपरीत्य सम्भवति,
 10 येन तज्ज्ञान कामादुपच्छ्रुतनामवियोपच्छ्रुत स्यात् । अन्यव्यव्यतिरेकाभ्याश्च कुड्यादीनाम
 प्यारारकत्व न सम्भवति, मल्लप्रप्रतिभामस्य हि अर्थग्रहणे न कुड्यादीनामावारकत्वम्,
 निश्चितपारपरम्यस्थितेनापि भाव्यतीन्द्रियार्थस्यांतरावरणाभावे प्रमाणान्तरसवादिन
 उपलम्भात्, कुड्यादीना व्याकरणे तद्दर्शनमसम्भवेव स्यात्, तथाप्रतिभासेनादृष्टार्थऽपि
 कुड्यादीन् न आररुत्वम् । न च रागादीना कथमात्यन्तिक श्रय, कथ वाऽविशद ज्ञानम
 15 भ्यस्यमानमपि लक्ष्णोत्पत्तापादिवत् प्रकृष्टप्रकपावस्थाया वैशद्यञ्चावाप्नोतीति वाच्यम्,
 रागादीना स्वरूपज्ञाने कस्या अप्यनुपपत्तेर्भावान्, ज्ञानावरणहेतुत्वेन हि रागादीनामावा
 ररुत्वम्, तन्मद्भावे प्रत्यक्षप्रमाणनिश्चितस्य सर्वज्ञज्ञानस्याभावप्रसङ्गात्नित्यत्वम्, अत एव
 च नाकस्मिन्नेव तस्य, मिथ्याज्ञानञ्च तस्योत्पादकम्, न च मिथ्याज्ञानस्य नित्यत्वम्,
 तत्सद्भावे रागादीना मद्भावन तदावृत्त्वात्सर्वज्ञज्ञानस्याभावप्रसङ्गात्, आकरिमकत्वे तु
 20 तस्य कारणमन्तरणापि प्रवृत्ते रागादीनामपि प्रवृत्तौ सर्वज्ञज्ञानाभावप्रसङ्गात्तदवस्थ्यात्,
 अहेतुवस्य मिथ्याज्ञानस्य देशकालपुरुषप्रतिनियमाभावेन भ्रान्ताभ्रातविभागाभाव-
 प्रसङ्गात् । नापि तत्प्रतिपक्षभूतोपायस्यपरिज्ञानम्, मिथ्यात्वत्रिपक्षतया सम्यग्ज्ञानस्य
 निश्चितत्वात्, तदुत्कर्षे च मिथ्याज्ञानस्यात्यन्त अत्यात् । तथा च यदुत्कर्षतारतम्याद्यस्या
 पचयतारतम्य तस्य त्रिपक्षप्रकर्षावस्थायामात्यन्तिकक्षय यथोष्णस्पर्शस्य प्रकर्षावस्थाय

25 १ अयं भाव यद्यनेन ज्ञान क्षीयमाणं अनुपलभ्यत तत्तत्र परमप्रसवावराजायमानसर्वप्रभयम् यथा
 विक्रमावराजान्त्रियो रागमेपाणि समुपभ्रयते च दशत क्षीयमाणमावरण सम्यग्दर्शनादिभ्य इति । यत्र हि
 आवरणविरोधिभ्यश्चारादिपथप्रसङ्गावस्तत्र तदस्यन्तमिच्छित्तमद्भावं आवृत्य कथं तन्मुपि तिमिराणि
 आवरणविरोधिभ्यश्चारादिपथप्रसङ्गावस्तत्र तदस्यन्तमिच्छित्तमद्भावं आवृत्य कथं तन्मुपि तिमिराणि
 प्रपिष्टे तद्विरोधिभ्यश्चारादिपथप्रसङ्गावस्तत्र तदस्यन्तमिच्छित्तमद्भावं आवृत्य कथं तन्मुपि तिमिराणि
 तत्प्रकृत्यपनात् यथाप्यस्य न तस्य स्याति ॥

तथाविपरीतस्पर्शात्यन्तिक क्षय , सम्बन्धानोपचयतारतम्यञ्चानुविधत्ते सिध्याज्ञानापच
यतारतम्यमिति तदुत्कर्षेऽभ्यात्यन्तिकक्षयमद्वावा मभ्याज्ञानार्थैरागाद्यनुत्पत्तेरावरणाभाव
सिद्ध इति, रागादिविपक्षभूतवैराग्याभ्यामाहा रागादीना निर्मूलत श्रय इति कथ
नावरणाभाव इति । तथा च सर्वज्ञवेदकप्रमाणसद्भावाद्वाधकप्रमाणविरहाच्च सर्वज्ञसिद्धौ
जिनाना ज्ञामनमिति विशेषणात्सर्वज्ञविशेषसिद्धि , इतरकपिलादिप्रणीतसिद्धान्ताना दृष्टेः 5
विषये विरोधात् । अत स्थितमेतज्जिनज्ञामन तत्त्वादेव निश्चितप्रामाण्यमिति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारध्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर
चरणनलिनिविद्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयपल्लविधिसुरिणा सङ्कलितस्य
सम्मतितत्त्वसोपानस्य मन्वञ्जसाधन नाम तुर्य सोपानम् ॥

10

अथ परलोकव्यवस्थापनम् ।

इत्थ सर्वज्ञसिद्धौ स न तावत्कश्चिदतिरिक्तो जीवेभ्य , न वा कश्चित्स्वभावत एव रागा
दिद्वैश्वरहितोऽपि तु स भवजिन एवेति परलोकसाधनार्थ नैयायिकाशभिप्रेतेश्वरनिरसनार्थञ्च
भवजिनानामित्युक्तम् । ननु भवेति विशेषणेन नारकतिर्यङ्गनरामरूपपरिणतिस्वभावतया
भवति उत्पन्नन्तेऽस्मिन्निति प्रतिपादित तत्रायुक्त परलोकस्थानित्वे मानाभावात्, तथाहि 15
तदभ्युपगन्तुमि प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा तत्र प्रमाणमभिधानीयम्, तत्र न सम्भवति,
परलोकप्रतिपादकत्वेन प्रत्यक्षस्याप्रवृत्ते , तस्य मतिद्विप्रतियनिरूप्यादिविषयत्वात्, योगिन
एवाप्रसिद्धा तत्प्रत्यक्षस्याप्यसम्भवात् प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकानुमानस्याप्यप्रवृत्ते ।
सामान्यतो दृष्टस्यापि प्रतिपत्तिलिङ्गप्रभत्वेन तद्विज्ञे तत एव प्रत्यक्षतोऽन्यस्थानाद्यानुमानतो
व्याप्तिप्रतिपत्तेरसम्भवात्, अस्मान् प्रति तस्य प्रमाणाभासवदतिश्रितार्थप्रतिपादकत्वे 20
प्रमाणत्वासिद्धे , विषयविचारेणापि अनुमानस्य प्रामाण्यायोगाच्च । तथाहि धर्मस्य धर्मिण
एतन्नरतयोभयस्य वा तेन साधने सिद्धमाध्यता स्यात्, अतो विशेषणविशेष्यभाव माध्य ,
विशिष्टप्रमेयविषयप्रमाज्जनक हि प्रमाण प्रमाणभावमश्नुते, इतरेतरावच्छिन्नञ्च समुदायोऽत्र
प्रमेय , तदपेक्षया च पक्षधर्मरादीना रूपाणामप्रसिद्धि , त हि हेतु समुदायवर्ग , न वा
समुदायेन हेतोरन्वयो व्यतिरेको वा, केवल धर्मपेक्षया पक्षधर्मत्वे धर्मपेक्षया वाज्जये 25
व्यतिरेके वा प्रमाणस्य गौणता स्यात् । नापि एकदेशाश्रयेण त्रैलोक्य युक्त, व्याप्त्यसिद्धेः,

१ अथ भाव अनुमानं तावच्च प्रमाणम् गौणत्वात् पक्षधर्मत्व हि तज्जनकरय हेतो ररूप पक्ष-
धर्मधर्मिसमुदायात्मा, तदनि इय कथ तद्वर्तताया हेतौ नि इय तभिधये चानुमान व्यर्थम् । ततोऽवश्य
पक्षधर्मव्यवहारनिद्वय धर्मधर्मिसमुदाय एतदपि पक्ष-तत्त्वदेकदेशे धामभ्युपचरणीय तस्मात्त्रिभ तस्य गौणत्व
तद्गौणत्वे च हेतोरपि गौणता तद्वमत्वात् गौणमिति त प्रमाण गौणत्वादिनि भाव ॥

- सत्तामात्रेण हि नाविनाभावो गमनोऽतिप्रसङ्गात् किञ्चिदवगत एव, स चाविनाभावो निखिलसप्तभ्रिपक्षाप्रत्यक्षीकरणे दुर्बिज्ञेयः । न च भूयोदर्शनतस्तदवगम, सहस्रगोऽपि दृष्टसाहचर्यम्य व्यवभारान्, ततोऽप्रमाणमनुमान नातीन्द्रियपरलोकसद्भावप्रतिपादकम् । न च जन्मेद् पूर्वजन्मांतरमांतरण न युक्तमिति जन्मान्तरलक्षणपरलोकसिद्धिरिति वाच्यम्, यतो
- 5 यदीयमथापत्तिमन्दा तदृशुणाभावात् परलोकसिद्धि, अस्य जन्मनो जन्मान्तरमन्तरेणानुपपत्तेर्भावात्, मातापितृसामग्रीमात्रेण तस्योपपत्ते । न चागमादपि परलोकसिद्धि, तस्य प्रामाण्यासिद्धे । न चाप्रमाणमिदं परलोकादिकमभ्युपगन्तु युक्तम्, तदभावस्यापि तथाऽभ्युपगमप्रसङ्गात् । न च भवत परलोकास्तित्वे हि प्रमाणमिति शङ्क्यम्, परोपन्यस्तप्रमाणपर्युयोगमात्रस्यैवास्माभि द्विप्रमाणत्वादिनि चेन् उच्यते, यत्कार्यं तत्कार्यान्तरोद्भूतम्, यथा
- 10 पटादिनाण्य कार्यम्, वायुश्चेद् जन्मेति परलोकमिद्धि न च प्रत्यक्षाभावेऽनुमान कथं प्रवर्तत इति वाच्यम्, यत्क्षेण सम्बन्धग्रहणपूर्वं परोक्षे पावकादौ यथाऽनुमानप्रवृत्तिस्तथा परलोकाभावेऽपि तस्य प्रसक्त । न चेहजन्मत कार्यत्वमसिद्धम्, अकार्यत्वे हेतुनिरपेक्षतया नियमस्यामत्त्वप्रसङ्गात् । न च कादाचित्कत्व पदार्थानां स्वभावत एव भविष्यति, प्रत्यक्षत कार्यकारणभावस्यैवासिद्धता तस्य कार्यकारणभाववृत्तत्वस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरेति वाच्य
- 15 म्, तथा मति मवत् यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, बाह्योनाप्यर्थेऽसह कार्यकारणभावस्यासिद्ध्या स्वसरेदागाप्रत्यान्दैतम्, विचारतस्तस्याप्यभावेन सर्वशून्यत्वं वा स्यात् । अत आत्मनो धात्वाप्रतिषेधद्वय प्रत्येव प्रतीयत एव, अन्यथा इहलोकस्याप्यप्रसिद्धे, प्रत्यक्षतस्तज्जन्यस्वभावत्वान्तर्गमे तस्य तद्वाहकत्वामम्भवात्, यथा चेहलोकमाधनार्थं स्वार्थेन महात्मन प्रतिशब्दमात्रं पद्यमन्दीर्घत्वम्, तथा परलोकमाधनार्थमपि तदेव साधनमिति सिद्ध परलोकोऽनुमान, यथा च साह्यार्थप्रतिषेधतः प्रत्यक्षस्य कादाचित्कत्वेन साध्यते घूमस्यापि च
- 20 बद्धिप्रतिषेधत्वम्, तथा इहजन्मनोऽपि कादाचित्कत्वेन जन्मान्तरप्रतिषेधत्वमपि । ततोऽनलयाह्यार्थेण परलोकेऽपि सिद्धमनुमानम् । न चेहजन्मादिभूतमातापितृसामग्रीमात्रादप्युत्पत्ते कादाचित्कत्व युक्तमेवेह न मन इति वाच्यम्, प्रदशादिमामग्रीविशेषादेव धूमादे समान्तरप्रत्ययमात्रमामग्रीविशेषादेव प्रत्यक्षसंबन्धस्य च कादाचित्कत्वाद्द्विधाह्यार्थप्रतीत्य
- 25 सिद्धता प्रत्ययपहाराभावप्रसङ्गात् । यदि अन्यथाऽसम्भविनि आकारविशेषादेवानलंबाह्यार्थमिद्विरित्युच्यते तर्हि प्रक्षामेधागाकारविशेषादेवेहजन्मनोऽपि मातापितृशरीरव्यतिरिक्तीयजन्मान्तरपूर्वकत्वसिद्धि । यथा च तैमिरिकादिज्ञानव्यावृत्त आकारविशेष एवाय प्रत्यक्षस्य बाह्यार्थमांतरण न सम्भवतीति निश्चीयते, अन्यथा साह्यार्थासिद्धता ज्ञानाद्वैतप्रसङ्गात्, तदेव जन्मादिभूतप्रमाविशेषान् इहजन्मविशेषाकारो निजजन्मान्तरप्रतिषेध इति

अनुमानन निश्चीयते । न चैवत्रिविषयेऽनुमानमितरेतराश्रयदोषात् प्रवर्तत इति वक्तव्यम् ;
 तथा सति सर्वभेदाभावात् व्यवहारोच्छेत्तात्, अतो तदुच्छेदमनभ्युपगच्छता व्यवहारा
 र्थिनाऽब्रह्ममनुमानमभ्युपगन्तव्यम् । न चाऽनुमानपूर्वकत्वेऽनवस्थेति प्रतिबन्धाग्रह इति
 शङ्कयम्, उक्तेते' व्याप्तिप्रसाधनाय केषाञ्चिन्मतेन निर्विकल्पकस्य, अन्येषा तु चक्षुरादि
 करणव्यापारजन्यस्थं सन्निकल्पकस्य, अपरेषा मानसप्रत्यक्षस्य, केषाञ्चिद् व्यावृत्तिग्रहणो 5
 पयोगिज्ञानस्य, अन्येषां प्रत्यक्षानुपलम्भनलोद्भूतालिङ्गजीहारस्य परोक्षस्य प्रमाणत्वेन
 प्रयुक्ते । न चास्मान् प्रत्यनुमान न प्रमाणमिति वाच्यम्, अनुमानमात्रस्य प्रतिषेधासम्भवात्,
 अथवा लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, प्रतियन्ति हि कोविदा कस्यचिदर्धस्य दर्शने नियमेन
 किञ्चिदर्धांतरं न तु सर्वस्मात् सर्वस्यावगम, अत किञ्चिद् ह्येवा कस्यचिद्वगमे निमित्त
 कल्पनीयम्, तत्र निमित्तं व्याप्तिरेव तद्वगमश्च पूर्वोक्तप्रमाणार्थम् । यन्निमित्ता 10
 व्याप्तिर्नाभ्युपगम्यते तदा कथं न सर्वस्मात्सर्वप्रतिपत्ति' । न च परलोकिन आत्मनोऽ
 भावात् परलोकाभावात्, न ह्यनाद्यनन्त आत्मा प्रत्यक्षेण सिद्ध, अनुमानेन चेद्दैन्योन्याश्रय
 इति वाच्यम्, शरीरान्द्रियविषयव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽहप्रत्ययप्रत्यक्षेणोपलम्भान्, तस्य च
 स्वसवेन्नप्रत्यक्षमाह्वत्वात् । उपसंहृतसकलेन्द्रियव्यापारस्य हि अधकारस्थस्य च अहमिति
 ज्ञान सर्वप्राणिनामुपजायमान स्वसंविदितमनुभूयते तत्र च शरीराद्यनवभासेऽपि तद्व्यति- 15
 रिक्तमात्मस्वरूप प्रतिभाति । न चैतज्ज्ञानमपह्नोतु शक्यम्, सर्वात्मवापलापप्रसङ्गात्,
 अनुभूयमानस्याप्यपलापात् । न चेद नोत्पद्यते, फादाचित्कत्वात्परोवात् । न च बहिर्गन्दि-
 यव्यापारप्रभवम्, तद्व्यापाराभावेऽभ्युपजायमानत्वान् । नापि शब्दलिङ्गादिनिमित्तोद्भूतम्,
 तदभावेऽप्युत्पत्तिदर्शनात् । न चेद बाध्यत्वोत्प्रामाणम्, तत्र साधकसङ्कावस्यासिद्धे । तथा
 कदाचिद् बाह्येन्द्रियव्यापारकालेऽपि यदा घटमह जागामीति विषयमवगच्छति तदा स्या 20
 त्मानमपि, कर्मतया विषयस्य कर्तृतयाऽऽत्मनश्चावभासनात् । न च शरीरादीनामेव ज्ञातृ-
 त्वम्, घटादिविषयस्यैव प्रतीतिकर्मतया शरीरादे प्रतिभासनात्, 'मम घटादय, अह
 घटादीना ज्ञाते'ति प्रतीतिवत् 'मम शरीरादय अह शरीरादीना ज्ञाते'ति प्रतीति । न चा
 ज्ञातुरप्रतिभासनम्, तदप्रतिभासे 'गमैते भावा प्रतिमान्ति नान्यस्ये' त्येव प्रतिभासा-
 भावप्रसङ्गान् । तस्माद्विज्ञाननपेशस्याऽऽत्मावभासस्य सद्भावात् कथं न प्रत्यक्षप्रसिद्ध । 25
 न चात्मावभासस्येन्द्रियव्यापाराजन्यत्वेन न प्रत्यक्षतेति वाच्यम्, इन्द्रियजन्यमेव प्रत्यक्ष
 मित्यनभ्युपगमात्, इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं यत्र यद्विशं ज्ञान तत्र प्रत्यक्षमित्यभ्युपग
 मात् । न च शरीरमामानाधिकरण्येन 'शुशोऽह स्वृलोऽह' मिति ज्ञानस्य भावाच्छरीरमेवाह-
 प्रत्ययविषयो नास्मेति वाच्यम्, चक्षुरादीन्द्रियव्यापाराभावेन शरीरस्याग्रहणेऽपि अहमिति

प्रत्ययस्य गुणादिममाभिस्वरूपत्वेन स्वरूपनिभामरिपद्यतोत्पत्तेः । तस्मिन् शून्योऽङ्गमिति
 प्रत्ययस्य भ्रान्तिरित्ये शाखायाः इति प्रत्ययस्योपि ध्रान्तस्य सुकृतस्य धाऽङ्गिनर्माणवत् इत्यादा-
 तुपादित्वादिपद्यस्य प्रत्ययस्य भावः । भावतः प्रत्ययस्यैव तत्प्रत्ययस्योपचरितत्वेन भ्रान्तत्वं
 स्यात् । तत्र तत्र पाठपरिच्छेदादिभिः प्रत्ययस्योपचारिणितस्य सत्त्वेनोपचरितप्रत्ययसम्भवेऽ
 5 विपद्यते तथापि भ्रान्तिरिति भाष्येण स्यात्प्रत्यय इति भाष्यम्, संमायोरितिः प्राप्तिराद्युप
 कृतत्वेन तत्प्रत्ययस्योपनिभास्यते तेषामाकर्षणं शक्यत्वात्पुनरुपचारिणितस्य सत्त्वात् । एतन्न
 शरीरादि यन्निश्चितेऽप्यस्य तेषां सत्त्वं स्पष्टं तथा तु उपचरितप्रत्ययस्य भ्रान्तिरितिः 'योऽप्यस्य
 सोऽङ्गमिति । न च गुणादिनामानाभिस्वरूपेणोपचार्यमा सत्त्वेनाभ्यस्यस्योपचरितविपद्यतेति
 धाऽङ्गम्, अमानन्तिप्रत्ययस्य सत्त्वात्तयोपचार्यत्वेन चात्र सुकृतत्वात् गौरवत्त्वेऽप्युप-
 10 धर्मत्वेन सत्त्वात् तत्राभावात् तस्य तदुपादायानिश्चयप्रत्ययविपद्यस्य सत्त्वात् । न च गौरवत्त्वा
 दाभ्यस्य गौरवत्त्वात् प्राप्तिः । तत्राभावात् तदुपादायानिश्चयस्य । य एवाह प्राप्तिरिति एतन्न स एवाह
 वर्षपत्रादिप्रत्ययानां शृङ्गाणी 'न विद्यमानत्वात् तेषामुभयमात्रप्रत्ययविपद्यस्य सम्भवति,
 अन्यथा सत्प्रत्ययस्य तेषामुभयमात्रस्य तस्य समासालम्बनं स्यात् । नापि गुणादिबिस्वर्गात्मका
 व्यालम्बनात्वे विशिष्टापरमिति, नापि च तत्र तस्य सत्त्वात्पुनः, तस्माद्बहिर्वासात्प्रत्यय-
 15 प्रत्ययमाहात्वात् ततो नमिति । तत्र च तत्राभावात् तद्विद्ये तत्प्रतिपत्तौऽनुसंधानप्रत्ययः,
 तत्सिद्धौ च तत्प्रत्ययेऽङ्गमित्यस्य योऽङ्गमिति धाऽङ्गम्, य एवाह पठन्नाह स एवेदानी
 तस्मात्प्रतिपत्तौ प्रत्ययान् प्रत्ययभिरात्मरूपादात्मत एवत्वमिच्छे । ननु किं प्रत्ययभिरात्मरूपेणो
 20 दृष्ट्वा सत्प्रत्ययानुपपत्त्या प्रतिभासते, तत्राप्रवक्ष्येन तत्रा, आद्ये सत्प्रत्यये स्यात्, द्रष्टृतायास्त
 तानुभवे । इत्यथा स्यात् द्रष्टृता शृङ्गाणीः तु भवभावभास्येन प्रत्ययभिरात्म त स्यात्, द्वितीयेत्येक
 25 प्रत्ययभिरात्म त स्यात्, दर्शनस्य तत्राभासयोर्भेदात्, तथाप्येकत्वे पठत्प्रतिभासयोर्त्येकत्व
 स्यात् । तत्र प्रतिभासभेदोऽपि तद्विषयस्यात्मनोऽभेद इति वक्तुं शक्यम्, अभेदात्मिणेः,
 प्रतिभासभेदात् । तत्र तत्रोऽभेदः, तस्याद्यापि विधाद्विषयस्यत्वात् । तत्र दर्शनस्योपायस्य
 योर्भेदोऽपि चिदुपस्थात्प्रत्ययानुपपत्त्या चोप इति धाऽङ्गम्, दर्शनस्य प्रतिभासकाले तत्र
 30 भेदस्यैवात्मनो महत्त्वात् स्वर्तनावस्थायाम् अतुल्यत्वात् । तत्र प्रतिभासकाले च तत्राभ्यस्यैव
 25 प्रत्ययम्, दर्शनस्यैवात्मनो विच्छेदेन प्रतिभासत्वात्, तथापि तत्र प्रतिभासने चाप्यस्यैव
 परम्पराप्रतिभाससम्भवे, तथा च गोपयायस्याह्याप्येकत्वस्यात्सिद्धिरिति चेन्न, नीत्यादि
 प्रतिभासेऽप्येव वक्तुं शक्यत्वात् । तथाहि विनेकनीलज्ञानपरमाण्ववभासोऽपरतन्नीलज्ञान
 परमाण्ववभासानुपपत्तेः प्रतिभासि, तत्रा, अपरतन्नीलज्ञानपरमाण्ववभा-
 सानामेकनीलज्ञानपरमाण्ववभासानुपपत्तेः परमाण्वरूपतया तस्य चानुभवप्रीत्यसंबेदना

सिद्धि । न द्वितीय , नीलज्ञानपरमाण्वथमानामय ज्ञानाकाराना प्रतिभासनात्पूर्वैकनी
 लज्ञानसवेदनासिद्धे , प्रतिनीलज्ञानपरमाण्वथभास भिन्नत्वात् । न च स्वसवेदनविषयभेदेऽपि
 न तत्प्रतिभासस्य नीलज्ञानस्य भेद इति वाच्यम् , नीलज्ञानस्याभेदासिद्धे , स्वसवेदनभेदात्,
 स्वतोऽभेदस्यासिद्धत्वापेति । १ च दर्शनावस्थायां स्वभावस्थाया अप्रतिभासनादवस्थानु
 दर्शनज्ञानेन स्वभावस्थाव्याप्तिं ग्रहीतुं शक्येति वाच्यम् , तद्व्याप्तेरपि ग्रहीतुमशक्यत्वात्, 5
 तस्या एवाप्रतिभासे तत् इदमवस्थावृत्तम् व्यावृत्तमित्यपि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । अत एव
 तद्विचिन्तनाय अग्रहात् 'तद्विचिन्तनाप्रतिभासादेव तदव्याप्तिर्ग्रहीतैवेत्यपि वक्तुं न शक्यते । न च
 तदव्याप्तेस्तत्स्वरूपतया दर्शनज्ञानेन तत्स्वरूपग्रहे तदव्याप्तिरपि ग्रहीतैवेति वाच्यम् , तद्व्या
 प्तेरपि तत्स्वरूपत्वेन तत्स्वरूपग्रहे तस्या अपि ग्रहस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चावाधितैकप्रत्य
 यविषयस्यात्मन एकत्वमसिद्धम् , न वास्यैकरथाध्यवसायस्य किञ्चिद्वापकमस्ति, नापि 10
 पूर्वदर्शितरीत्याऽन्योऽन्याभय , एकत्वव्याप्तताया अनुसंधानस्यान्वयवृष्टान्तद्वारेणानिश्चय
 नात् , किन्तुनकत्वेऽनुसंधानस्यासम्भवात्ततो व्यावृत्तमनुसंधान तदेकत्वेन व्याप्यत इत्येक
 मन्ताने स्मरणाद्यनुसंधानदर्शनाद्यनुमानतोऽपि नमिद्धि । १ च भेदेऽनुसंधान सम्भवति,
 देवदत्तानुभूतेऽर्थे यज्ञदत्तस्य स्मरणाद्यनुसंधानादर्शनात् , तस्मादध्यक्षानुमानप्रमाणसिद्ध
 त्वात् परलोक्षिन तस्याभावात्परलोकाभाव इति वचो निर्मूलमेव । न च शरीरान्तर्गत 15
 सवेदन कथं शरीरान्तरसञ्चारि, जीयतस्तावन्न शरीरान्तरसञ्चारो दृष्ट , परस्मिन् मरण
 समये भविष्यतीति दुस्स्वयमेतदिति वाच्यम् , जीवत एव कुमारशरीरान्तर्गतपाण्डित्यादि-
 विकल्पाना वृद्धावस्थाशरीरसञ्चारित्वेन दर्शनात् । न चैकमेवेद् शरीरं बालकुमारादिभेद-
 भिन्नम् , जन्मान्तरशरीरन्तु मातापित्रतरगुणगोणितप्रभव शरीरान्तरप्रभवमिति वाच्यम् ,
 बालकुमारादिशरीरस्यापि भेदान् , तस्मान्न मातापितृगुणगोणितत्ववि चन्मादिशरीरमपि 20
 तु स्वमन्तानशरीरान्तरस्येव, वृद्धादिशरीरवत् , अन्यथा मातापितृशरीरचपलतादिविलक्षण
 शरीरचेषेद्यवन्न स्यात् । न चेदन्मबालकुमाराद्यस्यभेदोऽपि प्रत्यभिज्ञानात्तदवस्थाव्यापकस्य
 शरीरस्यैकत्व सिद्धम् , तद्वृष्टान्तपलाद्यान्यन्भिन्ने जन्मान्तरशरीरादौ न ज्ञानमञ्जारो युक्त इति
 वाच्यम् , पूर्वोत्तरजन्मशरीरज्ञानमञ्चारकारिण कामेणशरीरस्यात एव कथञ्चिदेकत्वसिद्धे ,
 इदञ्मादौ ज्ञान हि अपरगितन्मज्ञानप्रभवम् , तस्य चेद्वज्ज्मबालकुमाराद्यवस्था भेदेषु 25
 तदेवेद शरीरमित्यवाधिनप्रत्यभिज्ञानप्रत्ययावगतैकत्वान्वयिषु मञ्चारदर्शनात् पूर्वोत्तरजन्मा-
 ध्याम्यपि तथाभूतागुणिकामेणशरीरमन्त्रितानु तस्य मञ्चारोऽनुमीयते, न चामदादि-
 प्रत्यक्षविषयीदारिष्यशरीरस्य जन्मान्तरावस्थासनुगमो दाहादिना तस्य ध्यसोपलक्ष्येः ।

- अतो जन्माद्व्यापकस्यापकस्योष्मादिधर्माणुगतस्य कार्मणशरीरस्य विज्ञानमञ्चारकारिण
सङ्गाव सिद्ध । पूर्वोत्तरजन्मापस्थाव्यापकस्यावस्थातुस्तदवस्थाभ्यः कथञ्चिदभेदान्माता
पिरुशरीरलिक्षणनिचूर्णगरीरावस्थापल्लताद्यनुविधाने उत्तरावस्थाया, कथ नावस्थावृत्तान
लक्षणधर्मानुविधानम्, तथा च कार्यविशेषस्य त्रिशिष्टकारणपूर्वकत्वादुक्तरूपेण पूर्वजन्म
5 सिद्धि । यदुक्त पर्यनुयोगमात्रमर्गाभि क्रियत इति तन्मुक्तम्, पर्यनुयोगकारिण प्रत्य
क्षप्रमाणरूपत्वासम्भवात्, प्रत्यक्षस्याविचारकत्वेन पर्यनुयोगलक्षणविचारकरणासामर्थ्यात् ।
भगदभ्युपगमेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यलक्षणात्प्रामाण्यद्वयत्वात् । स्वरूपव्यवस्थापकधर्मो हि लक्षणम्,
प्रत्यक्षस्य च प्रामाण्यव्यवस्थापको धर्मोऽप्रिमवादित्वमेव तच्च प्रत्यक्षप्रामाण्येन सहा
विनाभूत स्वीकार्यम्, अथवा पल्लताप्रामाण्यासिद्धे । अविनाभावावगमश्च निरतिशयः
10 तालव्याख्या प्रमाणतोऽभ्युपगमनीय, अथवा यस्यामेव व्यक्तौ सत्त्वादित्वप्रामाण्ययोरविना
भापोऽवगतस्वरागमेन तत्तत्प्रतिबन्धेन, न व्यक्त्यन्तरे तत्र तस्यानवगमात् । न च यस्या
व्यक्तौ सोऽवगत ता दणकालात्परमनुवर्तते, तस्यास्तदैव ध्वसान्, व्यक्त्यन्तराननु
गमान्, अनुगमे वा व्यक्तिरूपत्वाभावेन सामान्यरूपत्वापत्ति सामान्यस्य च भवतान
भ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा न सामान्यव्यवस्थापकत्वानुमानविषयाभावाप्रतिपादनेन तत्प्रतिक्षेपो
15 युक्त । तावशाविनाभावावगमत्र प्रमाण न प्रत्यक्षात्मकम्, मन्निहितस्वविषयप्रतिभास
मात्रे तस्य व्यापारात्, न चैतन्न व्यक्तौ प्रत्यक्षेण तयोरविनाभावावगमादन्यथापि एव
म्भूत प्रत्यक्ष प्रमाणमिति प्रत्यक्षेणापि लक्षणयोर्दशकालाद्यास्या प्रतिबन्धावगम इति
वाच्यम्, अ यत्रापि प्रत्यक्षेणत्र एवम्भूत ज्ञानलक्षण कार्य एवम्भूतज्ञानकार्यप्रभव
मिति मत्रापसारेण कायलक्षणहेतो रसामान्याविनाभावावगमप्रसङ्गात्, तथा चानुमा
20 नमप्रमाणमविनाभावसम्बन्धस्य व्याख्या ग्रहीतुमशक्यत्वादिति दूषणममङ्गत स्यात् ।
नाप्यनुमानादिषु पथनुयोगकारि, भगद्विरनुमानादेः प्रमाणत्वाननुभ्युपगमात् । तदेव
परलोकास्य प्रत्यक्षात्प्रमाणसिद्धत्वाद्भवेति विशेषण मार्थकमेवेति दिक् ॥

इति तपान्मल्लनभामणिथीमद्विजयान दसूरीश्वरपट्टालङ्कारथीमद्विजयकमलसूरीश्वर
चरणनलिनवि यस्तभक्तिमरेण तत्पट्टधरेण विजयवर्धिसूरीणा सङ्कलितस्य
सम्मतितरङ्गसोपानस्य परलोकावस्थापन नाम
पञ्चम सोपानम् ॥

- वातावपादीना पृथक् भिन्नतनुत्वेनोपलभ्यात् । न च मन्दमन्दप्रकारोऽन्तरेणावयवप्रति
 भासतवयवत्रिप्रतिभासो भवतीति वाच्यम्, अस्पष्टप्रतिभासस्य तस्यावयवविस्वरूपव्यवस्थापक
 त्वायोगात्, अस्पष्टरूपस्य स्पष्टज्ञानात्रभासितत्वरूपेण विरोधात् । किञ्चावयवप्रतिभास
 सि कतिपयावयवप्रतिभासे मलभ्युपगम्यत निरितिलावयवप्रतिभासे वा, नाद्य, महतो
 5 जलमग्नस्तम्भादेरुपरितनकतिपयावयवप्रतिभासे मल्यपि समस्तावयवव्यापिस्तम्भाद्यवय-
 वित्तेऽप्रतिभासनात् । न द्वितीय, मध्यपरभागार्त्तिसमस्तावयवप्रतिभासासम्भवेनावय-
 वित्तेऽप्रतिभासप्रसङ्गात् । न च भूयोऽवयवग्रहणादवयवी गृह्यत इति वाच्यम्, पुरोवर्त्यै-
 वयवमाहिप्रत्यक्षत परभागभाव्यवयवग्रहणात्तद्भ्रातेःवयवित्तो ग्रहणामम्भवात्, व्याप्या-
 ग्रहणे तेन तद्व्यापयत्स्यापि ग्रहातुमशक्त ग्रहणे चातिप्रसङ्गात् । न च पुरोवर्त्यैवयवद
 10 र्शने सत्युत्तरदाल परभागदर्शने तत स्मरणसहकृतेन्द्रियजनितेन स पचायमिति प्रत्य
 भिज्ञालक्षणप्रत्यक्षेणावयवित्तः पूर्वापरावयवव्याप्तिर्गृह्यत इति वाच्यम्, एतद्विषयप्रत्यभिज्ञा
 नस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्ते, प्रत्यक्षस्याक्षानुसारित्वेनन्द्रियाणा व्यवहिते व्यापारासम्भवाद्वा
 कूपरभागभाव्यवयवग्रहणे व्यापारासम्भवात्, ज्विषये स्मरणसहायस्यापीन्द्रियस्य व्या
 पारासम्भवाच्च, अथवा परिमलस्मरणसहाय लोचनमपि मन्धादौ प्रवर्त्तत, एको षट् इति
 15 षट्पट्टिन्द्रियावसायेऽपि उरुवयवस्वरूप नामाहेन्वध्याध्यवसीयते नावयवित्त्वयम्, वर्णाह
 त्यक्षराकारशून्यस्य तूपस्य केनचिदप्यननुभवान् । न चावयव्यभावे द्विभेदादिविरुद्ध
 धर्माध्यासाद्यान्परमाणु भेदान् प्रतिभासत्रिषयस्थौल्यादीना तत्राभावन स्थूलताप्रतिभासो
 न म्यात्, तथा परमाणूनामपि नानादिकसम्भवात्साशतयाऽनवस्थापक्षितोऽभावप्रसक्ति
 रिति वाच्यम्, अवयव्यभावेऽपि निरन्तरोत्पन्नाना षट्पटाकारेण परमाणूना सद्भावात्
 20 तद्वाहकत्वमपि ज्ञानपरमाणूना शोषत्वाना तद्वाहकत्वात्, परमाणूना ज्ञानस्य चाभावे
 सुतरा कार्यत्वादिहेतोराश्रयसिद्धत्वादिदोषाच्च । एतदुद्धिमत्कारणमिति साध्यनिर्देशे बुद्धि-
 मदिति मतुवर्धस्य सा वधर्मविशेषणस्यानुपपत्ति, तज्ज्ञानस्य ततो भिन्नत्वेऽकार्यत्वे च
 तस्य तदिति सम्बन्धानुपपत्ते । न च तद्गुणत्वात्तस्य तदिति वाच्यम्, नित्यत्वे च तस्यैव
 तद्गुणो नात्राशादेरिति व्यवस्थापयितुमशक्ते । न च समवायो व्यवस्थाकादी, तस्यापि
 25 ताभ्या भेद तस्यैव दोषस्य सत्त्वान्, न चेश्वरात्मकार्यत्वादीश्वरगुणस्तज्ज्ञानमिति वान्यम्,
 वदसिद्धे, वमिन् मति तद्भावस्थाकाशादावपि समानत्वात्, नित्यव्यापित्वाभ्याञ्च तद्भावे
 वदभावनस्यासम्भवात् । यदि तदात्ममेव तस्य दक्षनात्कार्यत्वात्तमिति उच्यते तर्हि तदात्म
 न्येव तस्यैत्यनेन तस्य तत्तात्मसमवेतस्य समवेतत्वञ्च समवायेन यत्तनमिति चक्रव्ययम्,
 वत्र व्याप्त्या समवायेन वर्त्तने यथाऽस्मदादिज्ञानविलक्षण तज्ज्ञान तथा षट्पट्टौ कार्यत्वस्य

कर्मकर्तृकरणनिर्वर्त्यत्वेऽपि वनस्पत्यादिपञ्चष्टोत्पत्तिषु तथैतन्नकर्तृरहितमपि स्यादिति बुद्धि-
 मत्कारणपूर्वकत्वे साध्ये हेतु कार्यत्वात् सावरैर्व्यभिचरित स्यात् । अन्वयात्सा च वर्तने
 वेदान्तरोत्पत्तिमत्सु तन्वाविषु तस्यासन्निधानेऽपि यथा व्यापारस्यथाऽदृष्टस्याप्यन्याविदुशेषु
 असन्निहितस्यापि, ऊर्ध्वज्वलनादिविषयो व्यापारो भविष्यतीति ' अग्निरूर्ध्वज्वलन वायो-
 स्तिर्यद्वपन, अणुमनसोश्चात् कर्मान्प्रकारितम् ' (वैशेषिकरुद्र० अ० ५-२-१३) इत्यनेन 5
 सूत्रेण सर्वगतत्वात्साम्यकहेतुसूचनमसङ्गतं भवेत्, ज्ञानादिविशेषगुणवददृष्टगुणस्य तत्रासत्ति-
 हितस्याप्यन्याधूर्तज्वलनादिकार्येषु व्यापारसम्भवात् । तस्मात्तस्यैव तज्ज्ञान्यस्येति सम्बन्धा-
 नुपपत्तिः, समवायस्यानुपपत्तेश्च, तदाहि समवाय, किं सत्त्वा स्यात्सत्ता वा, तादाः, सम
 वायात्प्राक् तेषां सत्त्वासम्भवात्, न चापरसम्भवात्सत्त्वस्तं, तस्यैकत्वाभ्युपगमात् । यत्र
 च तेषां स्वत एव सत्त्वं तर्हि समवायाभावेऽपि सत्त्वाभ्युपगमे तत्परिक्ल्पनाऽऽनर्थक्यम् । 10
 ननु ते समवायात्पूर्वं न सन्तो नाप्यसत्त्वं, मत्ताममवायाच्च सन्त इति चेत्, तत्र पूर्वं पदा-
 योना योगिज्ञानस्याप्यजनकत्वेऽसत्त्वाभावासम्भवात्, जनकत्वे वा सत्त्वाभावासम्भवात्,
 अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकनिषेधस्यापरसत्तानान्तरीयकत्वभेदसत्त्वनियेषे सत्ताविधानस्य
 सत्त्वनियेषे चासत्त्वविधानस्यावश्यकत्वाच्च । न द्वितीय, शशशृङ्गादीनामपि तत्प्रसङ्गान् ।
 न चात्यन्तासत्त्वात्तेषां न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम्, आत्मतज्ज्ञानयोरत्यन्तासत्त्वाभावासिद्धे । 15
 न च तत्समवायात्तत्तिष्ठिरिति वक्तव्यम्, अन्योन्याभ्यान्, सिद्धे तत्समवाये तयोरत्यन्ता-
 सत्त्वाभावाः, तदभावाच्च तत्समवाय इति । न च समवाय प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध इति वक्त-
 व्यम्, इन्द्रियजे तदात्मा तज्ज्ञान तत्समवायश्चेति त्रितयम्यागोचरत्वात्, स्वसवेदनाप्य-
 क्षस्य च भवतानभ्युपगमात्, एतान्समवेतानन्तरमनोऽभ्यक्षविषयत्वे तद्व्याधिसमवेतान-
 त्तरप्रतीतेरप्यपरतथाभूतप्रतीत्यवस्थापितत्वे न समवायव्यवस्थापकप्रतीतिव्यवस्थापक 20
 त्वमिति पुनरपि तदाभूत्वाऽपरा प्रतीतिरभ्युपगतव्येतत्तवस्था भवेत् । न च तन्तुषु पट, शृङ्गे
 गौ, श्यामाया शृङ्ग इति लौकिकी प्रतीतिरस्ति, पट वन्तव गवि शृङ्ग शृङ्गे श्यामा इत्याना-
 रेण प्रतीत्युत्पत्ते सवेदान्, तस्याश्च समवायनिष्पन्नत्वे तन्वादीनां पदाधारत्त्वप्रसङ्गः ।
 तदेव बुद्धेस्तदात्मनो भेद सम्बन्धासिद्धेर्हेतुषु शानुपपत्तिः । तयोरभेद तु तदात्मनि तद्बुद्धेरनु-
 प्रवेशेन बुद्धेरभावाद्गतनादिवत्तदात्मा जडस्वरूप इति कथं स जगत्सृष्टा स्यात् । तदात्मनो 25
 बुद्ध्यादिगुणगणवैकल्ये चात्मदाद्यात्मनोऽप्यात्मत्वेन तद्वैकल्यान्मुक्तात्मन इव तसारित्य न
 स्यात्, नवानां विशेषगुणानामात्यन्तिकक्षयोपेतस्यात्मनो मुक्तत्वाभ्युपगमात् । यदात्मत्वावि-
 शेपेऽपि तदात्माऽस्मदाद्यात्मन्यो विगिष्टोऽभ्युपगम्यते तर्हि पटादिकार्येभ्यः कार्यत्वाविशेषेऽपि
 स्थावरादिकार्यमर्तृकत्वेन विरिष्ट किं नाभ्युपगम्यते तथा च तः कार्यत्व व्यभिचारः । एव

- तदात्मनस्तद्बुद्धावनुप्रवेशे तस्या निराधारत्वेनात्मदादियुद्धेरपि तथात्वापत्त्या मतुवर्थासम्भवा
 दृढादात्रपि बुद्धिमत्कारणत्वस्यामिद्धत्वात् साध्यधिकलो दृष्टान्त । अथ बुद्धित्वे समानेऽपि
 उद्बुद्धरेजात्राश्रितत्वरक्षणो विशेषोऽभ्युपगम्यत तर्हि पृथिव्यादिकार्यस्यापि समानेऽपि का-
 र्यत्वेऽनर्तृपूर्वत्वरक्षणो विशेषोऽभ्युपग-तव्य इति पुनरपि तर्हेतुवर्ग्यभिचारी । किञ्च किमिद
 ० तन्वादीना कार्यत्वम्, प्रागसत स्वकारणसमवायो वा सत्तासमवायो वा, नाद्य, प्रागिति
 विशेषणानर्थक्यात् नारणसमवायात् प्रागिव कारणसमवायसमयेऽपि स्वरूपसत्त्ववैधुर्यात्,
 सति सम्भवे व्यभिचारे चोपादीयमान विशेषण ह्यर्थवद्भवति, यदि कारणसमवायसमये
 तन्वादि क इतरूपेण सद्भवेत्तत्र तत्काल इव प्रागपि तस्य सत्त्वे कार्यत्व न स्यादिति क्रिय-
 मान विशेषण सार्थक स्यात्, यदा तु प्रागिव कारणसमवायसमयेऽपि स्वरूपसत्त्वविकलता
 10 तदा प्रागिति विशेषण न कश्चिदर्थं पुष्पाति, असत इत्येतावन्मात्रस्यैव सम्यक्त्वात् । न
 चासत कारणसमवायोऽपि युक्त, शश-शृङ्गादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । न च तेषामसत्त्वा
 त्कारणविरहण न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम्, तन्वादे कारणमस्ति न शशशृङ्गादेरित्यत्र
 नियामकाभावात् । किञ्च तन्वादिरेव सत् न वन्ध्यासुतादिरिति कुतः, यदि कारणसमवा
 यत्तत्त्वेत्युच्यते तर्हि सोऽपि कुतः, सत्त्वादिति चेत्तर्हि अन्योन्याश्रय कारणसमवायात्सत्त्व
 1० ततश्च कारणसमवाय इति । नापि प्रागसत सत्तासमवायलक्षणो द्वितीय पक्ष, पूर्ववत्
 प्रागिति विशेषणवैयर्थ्यात् । असत सत्तासमवाये च कूर्मरोमादेरपि तत्प्रसङ्ग, अविशेषात् ।
 न च तस्याद्यत्तासत्त्व तन्वादिक्तु न स्वयं सत्, नाप्यसत् सत्तासम्बन्धात् तदेव सदिति
 वाच्यम्, अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकतरनिषेधेऽपरविधानस्यावश्यकत्वात्, सत्तायाः
 व्यवसत्त्वेन ततस्तन्वादे सत्त्वासम्भवाच्च । तस्या सत्त्व यद्यन्यसत्तातस्तदाऽनवस्था,
 20 स्वतः सत्त्वं च पदार्थानामपि स्वत एव सत्त्वात्तस्या वैयर्थ्यापत्ति, तस्या स्वत सत्त्वे
 प्रमाणाभावश्च । न च सत्ता स्वयं सती, तत्सम्बन्धात्तन्वादे सत्त्वादिति प्रमाण-
 मस्तीति वाच्यम्, अन्यो-याश्रयात्, तत्सम्बन्धात् तन्वादि सत्त्वे सिद्धे सत्तासत्त्वसिद्धि-
 तस्मिद्धौ तत्सम्बन्धात् तन्वादि सत्त्वसिद्धिरिति । न च सदभिधानप्रत्ययविपयत्वात्सत्ता
 स्वत मतीति वक्ष्यम्, द्रव्य सत् गुण सन्नित्येव सदभिधानप्रत्ययविपयत्वेऽपि परेण
 25 स्वत सत्त्वानभ्युपगमेन व्यभिचारात्, स्वतस्तद्भ्युपगमे तु सत्ताकल्पनाया वैयर्थ्यं स्यात् ।
 न च द्रव्यादौ तद्विपयत्व परापेक्ष न सत्तायामिति वाच्यम्, तस्यामपि तदपक्षत्वसम्भवात्,
 यथैव हि सत्तासम्बन्धात् द्रव्यादिक सत् तथा द्रव्यादिस्वरूपसत्त्वसम्बन्धात् सत्तापि
 सता । न च द्रव्यादे स्वरूपसत्त्व नास्तीति वाच्यम्, तस्य स्वतः सत्त्वे दोषाभावात् । न
 चावान्तरसामान्याभावो दोष इति वाच्यम्, स्वतोऽसत्त्वे मरविद्याणादेरिव सुतरा द्रव्यादेर

भावप्रसङ्गान् । न च यस्त्वत् सत् तत्रावान्तरसामान्यत् यथा सामान्यविशेषसमवाया ,
द्रव्याद्यस्त्ववान्तरसामान्यवन्तोऽत एतौ न सन्त इति व्यतिरेकिहेतुना स्वतोऽसत्त्वं साध्यत
इति वाच्यम्, प्रतिज्ञाया प्रापितत्वान्, धर्मिणो हि द्रव्यादे कस्याश्चित्प्रतीतेर्गोचरतया सत्त्वे
सैव प्रतीतिस्त्वस्य स्वत् सत्त्वं साधयतीति तद्सत्त्वविषया प्रतीति कुतो न वाधते । किञ्च
द्रव्यादेरवान्तरसामान्याना एकात्तेन भेदे तस्यैव तानीत्यत्र नियामकाभावाद्दान्तरसामान्यव- ५
त्त्वादिति हेतुरभिद्धः, तथापि तस्यैवभ्युपगम्यमाने सामान्यादयोऽपि क्व न तद्वन्त इति
सामान्यादिवदिति वैधर्म्यनिर्दर्शनमयुक्त स्यात् । यदि द्रव्यादावेव समवेतानीत्यतो न दोष
इत्युच्यते तदा समवामसत्त्वेऽपि यत्र द्रव्ये गुणे कर्मणि च द्रव्यत्वं गुणत्व कर्मत्वञ्चावान्तर
सामान्य तत्रैव पृथिवीत्वादीनि रूपत्वादीनि गमनत्वादीनि च तथाविधानि सामान्यानि समवा
योऽपि तत्रैव, सामान्यवत्तस्य सर्वगतत्वाच्च द्रव्यादिवत्सामान्यादीन्यप्यन्योन्यसत्तानीति न 10
द्रव्यादे स्वत् सत्त्वप्राधान्यमत आशङ्का न निवर्तते किं द्रव्यादिसम्बन्धात्सत्ता सती किं वा
तया द्रव्यादिक सदिति, तस्मात् सत्तावस्तन्वादे सत्त्वं तस्या एवासिद्धत्वात् । अथ प्रत्यक्षादि-
प्रमाणसिद्धत्वं सत्ताया , न च द्रव्यप्रतिभासवेलाया प्रत्यक्षबुद्धौ परिस्फुटरूपेण व्यक्तिविवेकेन
सत्ता न प्रतिभातीति वाच्यम्, अनुगताकारस्य व्यापृत्ताकारस्य च प्रत्यक्षानुभवस्य सवेद
नान्, न हि विषय त्रिना द्वाभ्यां बुद्धिर्घटते, अन्यथा नीलादिस्वलक्षणप्रतीतेरपि तथाभावप्रस- 15
ङ्गादिति, मैवम्, व्यक्तिदर्शनसमये स्वरूपतो वहिर्माहाकारतया प्रतीतौ जातेरप्रतिभासनात्,
न हि घटपटवस्तुद्वयप्रतिभाससमये तदैव तद्व्यवस्थितमूर्तिभिर्नाऽभिन्ना ना जातिराभाति,
तदाकारस्यापरस्य वहिर्प्राद्यतया तत्राप्रतिभासनात्, वहिर्माहाकारभासश्च वहिर्व्यवस्थाकारी,
नान्तरावभासम् । घटपटादिषु च प्रतिभासमानेषु केवल बुद्धिरेव सत् सदिति तुल्यतूनुराभाति
न तु बाह्या जातिर्निमित्तम् । न वा निर्निमित्तता, कासाच्चिद्वाह्यव्यक्तीनामेव तत्र निमित्तत्वान् । 20
न च व्यक्तीनामनुगताकारबुद्धिनिमित्तत्वे गिरिशिखरादिदर्शनेऽपि गौर्गौरिति एकाकारप्रती-
तिर्भेदइति वाच्यम्, यत्रैव तादृशी बुद्धिरदति तासामेव व्यक्तीना तथाविधबुद्धिजनने
सामर्थ्यावधारणान्, यथाऽऽमलकीफलविषु यथाविधानमुपकुण्डेषु व्याधिविरतिलक्षण
फलमुपलभ्यत इति तान्येव तद्विधौ समवायीत्यवसीयते, व्यक्तिभेदाविशेषेऽपि न पुन-
रुपपदध्यादीनि । न च मित्रेषु भावेषु सत् सदितिभतिरस्ति, तत्र यदेकत्वं सैव जातिरिति 25
वाच्यम्, यत् तदेकत्वं घटपटादिषु किमन्यत् उतायत्, नाद्यस्तस्याप्रतिभासनात् ।
न द्वितीय , एकरूपाप्रतिभासनात् न हि घटस्य पटस्य चैकमेव रूप प्रतिभाति, सर्वो-
त्मना प्रतिद्रव्य मित्ररूपदर्शनात्, तस्मादप्रतीतेरभिन्नापि जातिर्नास्ति तस्यादर्शनात्,
बुद्धिरूपमप्यपरबुद्धिस्वरूप नानुगच्छतीति तदपि न सामान्यमित्येकानुगतजातिवादे

- मिथ्यावाद् एव । त्रिञ्च सामान्यस्य नानेकव्यक्तिकव्यापित्वं जनयिष्यमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यम्, पुरोवर्त्तिकव्यक्तिप्रतिभासकाले तद्व्यक्तिसम्पर्शित्वेनेन जातं स्फुटमवभासनात्, अपरव्यक्तीनां तदाऽऽसन्निधानात् । तथा च यद्वै रूपं यस्याः परिस्फुटदर्शने प्रतिभाति तदेव तस्या युक्तम् दर्शनात्सम्पर्शितं स्वरूपस्यासम्भवात्, सम्भवे वा तस्य दृश्यस्वभावाद्देद
- 5 प्रसङ्गात् तद्वत्त्वे सर्वत्र भेदप्रतिद्वन्द्वरूपं जगत्स्यात् । तस्माद्दर्शनगोचरातीतञ्च व्यक्त्यन्तरसम्बद्ध जातिस्वरूपमप्रतिभासनादसत्, प्रतिभासे च तत्सम्बद्धव्यक्त्यन्तराणामपि प्रतिभासप्रसङ्गः । न च पुरोवर्त्तिकव्यक्तिप्रतिभासकाले व्यक्त्यन्तरसम्बद्धजात्यप्रतिभासऽपि व्यक्त्यन्तरदर्शनसमये तन्नूतत्वेन जातिभानात्साधारणस्वरूपपरिच्छेदं पश्चात्सम्भवतीत्यनेकव्यक्तिकव्यापिता इति वाच्यम्, व्यक्त्यन्तरदर्शनकालेऽपि तत्सम्बद्धत्वेनैव जातिस्वरूप-
- 10 प्रतिभासनात् । न च प्रत्यभिज्ञानादनेकव्यक्तिसम्बन्धित्वेन मह इति वाच्यम्, प्रत्यभिज्ञाया अज्ञजत्ये प्रथमव्यक्तिदर्शनकाल एव समस्तव्यक्तिसम्बद्धजातिस्वरूपपरिच्छेदप्रसङ्गात् । नापि पूर्वदर्शाननिवसत्कारोद्गोप्यसञ्जातस्मरणसहकृतमिन्द्रिय तत्त्वदर्शनं जनयितुमीशम्, तत्सहकृतभ्यापीन्द्रियस्यासन्निहितव्यक्तिप्रतिभासनसामर्थ्यविरहात्, तस्मादनैकव्यक्तिकव्यापि जात्यसिद्धे सचासमवाययोरभावेन सत्तासमवायलक्षण कार्यत्वमसिद्धमिति स्वरूपासिद्ध
- 15 कार्यत्वहेतु । अथ कार्यत्वमभूत्वा भवनरूपम्, तच्च भूभूधरादे रचनावत्त्वेन साध्यते, भूभूधरादथ कार्यं रचनावत्त्वात्, घटादिपदत कार्यत्वहेतुर्नासिद्ध इति चेन्न, पूर्ववदवयव्यसिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धे, हेतोरसिद्धिप्रतिशेषणत्वाच्च, अवयवसन्निवेशोत्पाद्यत्व हि रचनावत्त्वं भूभूधरादे, तत्रावयवसन्निवेशस्य सयोगापरनाशं तद्वाहकप्रमाणभावेन बाधकप्रमाणोपपत्तेश्चासिद्धिः, निरतरोत्पन्नवस्तुद्वयप्रतिभासकाले 'तत्प्रतीतौ वस्तुद्वयव्यतिरेकेणापरस्य
- 20 सयोगस्य बहिर्भ्राष्टररूपता दधानस्याप्रतिभासनात्, तदेवमुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सयोगस्यानुपलब्धेरभावः शशविषाणत् । न च सयुक्तप्रतीत्यन्यधानुपपत्त्या तत्सिद्धयतीति वाच्यम्, निरन्तरावयववस्तुद्वयस्यैव तत्र निमित्तत्वात्, भवतापि तद्वत्प्रमाणपरस्य सयोगजनकत्वेन सयुक्तप्रत्ययहेतुत्वं स्य स्वीकारात् सयोगानन्तरेणैव तस्य तद्धेतुत्वं सम्भवेऽतर्गडो सयोगस्य निरर्थकत्वात् । न च चैत्रो न कुण्डलीत्यादौ न कुण्डल चैत्रो वा प्रतिपिच्यते, तयोरन्यत्र
- 25 सत्त्वात् त्रिन्तु चैत्रकुण्डलसयोग इति सयोगस्यावश्यत्वमिति वाच्यम्, तत्र चैत्रसम्बन्धिकुण्डलस्यैव निषेधात् न तु सयोगस्य, न च सम्बन्धव्यतिरेकेण चैत्रस्य कुण्डलसम्बन्धानुपपत्तिरिति यक्तव्यम्, यन स सम्प्रथं किमसम्बन्धिनोऽतः सम्बन्धिनोर्नाद्य हिमवद्विन्ध्ययोरिवासम्बन्धिनो सम्बन्ध धानुपपत्तेः, असम्बन्धिनोर्भिन्नेन सम्बन्धेन तदभिन्नसम्बन्धित्वविधानासम्भवाच्च, त्रिकुण्डलधर्माभ्यासेन भेदात् । न वा भिन्नसम्बन्धित्वविधानम्,

तत्सद्भावेऽपि स्वरूपतत्त्वयोरसम्बन्धित्वप्रसङ्गात्, भिन्नस्य तच्छ्रुतौपकारमन्तरेण तत्सम्बन्धित्वायोगात्, ततोऽपरोपकारकल्पनेऽनवस्थापत्तेः । न द्वितीय, सम्बन्धकल्पनावैयर्थ्यात्, विनैव सम्बन्ध तयो स्वत एव सम्बन्धिरूपत्वात् । तस्मादकसामग्र्यधीनविशिष्टोत्पत्तिमत्त्वाद्यव्यतिरेकेण नापर संयोग, तस्य बाधकप्रमाणविषयत्वान्, साधकप्रमाणाभावाच्च, अतो रचनाधरत्वादित्यत्र विशेषणस्य रचनालक्षणसंयोगविशेषस्याभिद्धत्वा उद्दिशिष्टस्यापि हेतो- 5
रुद्धारनीयेति वाच्यम्, तत्र कार्यत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि बुद्धिमत्कारणत्वेन व्याप्तस्य कार्यत्वस्यासिद्धत्वात्, योऽद्य हि ब्रह्मकुलादिषु कार्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन व्याप्तमुपलब्ध, यदक्रियादर्शिनोऽपि जीणद्वकुलादावुपलब्धमात्र लौकिकपरीक्षकादे तत्र कृत बुद्धिमुत्पादयति तादृशस्य कार्यत्वस्य श्रित्यादावनुपलब्धरमिद्ध कार्यत्वलक्षणो हेतु, उपलम्भे 10
वा तत्र ततो निर्णयब्रह्मकुलादिष्वक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिः स्यात् । तथा च यद्बुद्धिमत्कारणत्वेन व्याप्त ब्रह्मकुलादौ कार्यत्व प्रमाणतः प्रसिद्ध तच्च श्रित्यादावसिद्ध, यच्च श्रित्यादौ कार्यत्वमात्र हेतुत्वेनोपन्यस्यमान सिद्ध तस्मात्साध्यविषयैव बाधकप्रमाणाभावात्सन्दिग्धव्यतिरेकित्वनानैकान्तिकमिति न ततोऽभिमतसाध्यसिद्धिः । किञ्च श्रित्यादः किं व्यापकनित्यैक-
बुद्धिमत्कारणमभिप्रेत किं वा बुद्धिमत्कारणमात्रम्, न प्रथम, दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वात्, 15
तत्र तत्पूर्वकत्वेन कार्यत्वस्यानिश्चयात्, हेतोर्यिरुद्धत्वाच्च, अनित्यान्यापकानेकबुद्ध्याधारकर्तृ-
पूर्वकत्वेन व्याप्तस्य कार्यत्वस्य घटादौ निश्चयात् । नान्यः, नित्यव्यापकैकबुद्ध्याधारकर्तृ-
पूर्वकत्वलक्षणस्य विशेषणस्यासिद्धयश्चरामिद्धेः । न च बुद्धिमत्कारणत्वसामान्यमेव साध्यते
तच्च पक्षधर्मतावच्छादितिशिष्टविशेषाधार सिद्धति निर्विशेषस्य सामान्यस्यासम्भवात्, अनि-
त्यज्ञानवतःशरीरिण श्रित्यादिविनिर्माणसामर्थ्यरहितत्वेन घटादावुपलब्धस्य विशेषणस्य 20
बुद्धिमत्कारणत्वमामान्याधारस्य तत्रासम्भवादिति वाच्यम्, तथापि श्रित्यादौ बुद्धिमत्कारणत्वस्यासिद्धेः घटादौ सामान्याश्रयत्वेन प्रसिद्धाया व्यक्ते श्रित्यादावसम्भवात् विवक्षित सामान्याश्रयत्वेनान्यस्या व्यक्तेरप्रसिद्धत्वात् निराधारस्य सामान्यस्यासम्भवाच्च । न चाहु-

१ अयम्भाव प्रतिव धर्मद्वेषणं ह्यध्वक्षेपं तच्च कार्यजातिविधाप्रतिबद्धम् कार्यजातिभेदे प्रवृत्तस्यापि प्रत्यक्षस्य कथमात्रविषयकत्वं कारणेऽपि प्रवृत्तमानेन तत्र कारणमात्रस्यैव व्यापकतया निश्चयनाद्बुद्धिमत्कारण एव तदभिद्ध । एवञ्च वाच्यजातीनामत्य तद्विलक्षणानामानन्त्यात् प्रतिजातिभेदे व्याप्तिप्रवृत्तौपकारात् वाच्यजातिक कार्य बुद्धिमत्पूर्वक परिच्छिन्न तथाविध कायमेव बुद्धिमत्पूर्वकत्वं साधयति । तादृशी कार्यजातिश्च यदर्शनादक्रिया दर्शिनोऽपि कृतबुद्धिश्चेति सा इयच्च बुद्धिन्दादस्वभावगाम्यबुद्धि तदभावाच्च श्रित्यादरस्य-तद्विजातीयतया तद्भावात्सत्यत्वस्यैव सिद्धि तद्गतकायत्वे वा न बुद्धिमत्पूर्वकत्वाविनाभावसिद्धिरिति ॥

द्योत्पन्नैः स्थावरादिभिरन्ये व्यभिचारो व्याख्यभावो वा, साध्याभाव हेतुर्नर्तमानो व्यभिचार्यु-
 च्यते, तपु तु कर्त्रप्रहण न कर्त्रभावनिश्रय इति वाच्यम्, सर्वप्रमाणाविपयत्वेन कर्त्रभावनि-
 श्रयात्, तथात्वेऽपि यदि न निश्रयस्त्वर्हि गगनादौ रूपाग्रभावनिश्रयो मा भूत्, न चाकृष्टजातेषु
 स्थावरादिषु न कर्तुरप्रहणेन प्रतिक्षेप कर्तुं शक्य अनुपलब्धिद्वयप्रतिपत्त्यादृष्टवत्,
 5 न च सर्वा कारणसामग्र्युपलब्धिद्वयप्रतिपत्तिरिति वाच्यम्, शरीरसम्बन्धरहितस्य मुक्तात्मन इव
 जगत्कर्तृत्वानुपपन्न । न च मुक्तात्मनोऽकर्तृत्वं ज्ञानप्रयत्नचिकीर्षासमवायाभावात् न तु
 शरीरसम्बन्धाभावादिति वाच्यम्, ज्ञानादिसमवायस्य कर्तृत्वंनाभ्युपगतस्यान्योऽन्याश्रयात्-
 त्वाप्यसिद्धं, सिद्धे हि सकलजगदुपादानाद्यभिज्ञत्वं सकलजगत्कर्तृत्वसिद्धिं तत्सिद्धौ च
 तस्य तदभिज्ञत्वसिद्धिरित्यन्यो याधय, तस्माच्चरीरसम्बन्धादेव तस्य जगत्कर्तृत्वमभ्युप-
 10 गतव्यं कुलालस्यैव घटकर्तृत्वम्, ततश्च कथं न तस्योपलब्धिद्वयप्रतिपत्त्या, अतः स्थावरेषु
 तस्यानुपलम्भादभावसिद्धौ कार्यत्वं हेतुर्व्यभिचार्यव । न च तच्छरीरमदृश्यमिति वाच्यम्,
 अस्मिन् मताद् स्थावरादिक्र जातमिति अवयवप्रतिपत्त्यभावेऽपि यथा यकारणसद्भावेऽपी-
 न्द्रियस्यातीन्द्रियस्याभाव न भवति रूपादिज्ञानं तथा पृथिव्यादिकारणसाकल्येऽपि
 तच्छरीरविरहे तत्स्थावरादिकार्यं नोपजायत इति व्यतिरेका प्रतीतिरिति स्यात्, न च
 15 भवति तथा । न च तच्छरीरं नियमेन मन्त्रिहितमतो न तथा प्रतीतिरिति वक्तव्यम्,
 त्रिलोकाधिकरणेषु युगपद्भाविषु पदार्थेषु भावयवस्य मूर्त्तस्यैकस्य तच्छरीरस्य युगपद्भाष्य
 सम्भवात्, अमूर्त्तत्वं च निरक्षप्रसङ्गनाकाशमेव तच्छरीरमिति वाच्यम्, तस्य तच्छरीरत्वे-
 नाद्याप्यसिद्धत्वात् । नापि कार्यस्य शरीरेण सह व्यभिचार स्यशरीरावयवानां प्रवृत्तिनिवृ-
 त्त्योर्विनापि शरीरान्तरं करणादिति वक्तव्यम्, तत्रापि शरीरसम्बन्धव्यतिरेकेण चेतनस्य
 0 फयनिर्वचकत्वादर्शनात्, शरीररहितस्यापि कर्तृत्वं मुक्तस्यापि शरीरमन्तरेण ज्ञानसम-
 वायिकारणत्वस्वरूपापत्ते, तथात्वे च ज्ञानादिगुणरहितात्मस्वरूपावस्थितिलक्षणमुक्तस्य स-
 म्भवनं तद्वर्त्मेश्वराराधनस्यासंगतिप्रसङ्गं, व्यतिरेकमात्रादपि नश्वरस्य कारणतासिद्धिं तस्य
 नित्यव्यापकतया व्यतिरेकासम्भवाद्दत्तो न व्याप्तिमिद्धिं कार्यत्वहेतो । तथा बाधितोऽपि
 20 हेतु, तदभावात्प्रहकानुमानस्य सत्त्वात् । यद्धि यस्या वयव्यतिरेकौ नानुविधत्ते तत्र तत्का-
 रणम्, यथा पटादयो न कुलालकारणा, नानुविधत्ते चाङ्कुरादयो बुद्धिमत्कारणावय-
 व्यतिरेकाविति -शापकानुपलब्धि, यथा यत्कारणं तत्तस्यावयव्यतिरेकावनुविधत्ते यथा
 घटादि कुलालस्य । न चोपलब्धिमतकारणसन्निधाने प्रागनुपलब्धस्याङ्कुरादेरुपलम्भसत्त्वादेव

१ अत्र हि प्रतिपत्त्युद्दिष्टकारणं तद्भाषकं अङ्कुरादेरुद्दिष्टकारणावयव्यतिरेकानुविधानं तस्यानुप-
 म्भासत्कारणत्वाभावं सिद्धयतीति तात्पर्यम् ॥

चापरकारणसाकल्येऽपि तस्यानुपलम्भ इत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानमङ्कुरादिकार्योणाम् ।
 न चेय व्यापकानुपलब्धिरेव बुद्धिमत्कारणानुमानेन वाच्यत इति वाच्यम्, लोहलेप्य
 वज्र पार्थिवत्वात् काष्ठवदित्यनुमानेन तस्य तद्वलेरत्यत्रग्राहकप्रत्यक्षस्य नावितत्वापत्तेः ।
 न च पार्थिवत्वानुमानमाभास इति वाच्यम्, प्रत्यक्षवाधितविषयत्वे सति तदनुमानस्या
 भासत्वम् तस्याभासत्वे च प्रत्यक्षमाधितविषयत्वेनानाभासमिति तद्वाधक भवेदित्य 5
 न्योऽन्याश्रयात् । न च प्रत्यक्षस्य स्वपरिच्छेद्याव्यभिचारादनाभासत्वमतो न दोष इति
 वाच्यम्, अनुमानस्यापि स्वमाध्याव्यभिचारादेवानाभासत्वात् । न चावाधितविषयत्व
 सति तस्य स्वसाध्याव्यभिचारित्व परिसमाप्यत इति वाच्यम्, अवाधितविषयत्वस्यैव
 निश्चेतुमशक्यत्वेन कचिदपि स्वसाध्याव्यभिचारित्वस्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । न हि
 वाधानुपलम्भाद्वाधाभाव, तस्य त्रिधामनावधच्छेत्त्वप्यनुत्पन्नमाधप्रतिपत्तिषु भावात् । 10
 न च यत्र बाधकमस्ति तत्र प्राक्कनुपलम्भेऽपि उत्तरकाल नियमेन तदुपलब्धि,
 यत्र तु तत्रोपलभ्यते तत्र न तत्सङ्गाव इति वाच्यम्, अर्वागदृशा तदनुपलम्भमात्रेण
 नात्र कदाचनापि बाधकोपलब्धिरिति ज्ञातुमशक्यत्वात्, स्वसम्बन्धिनेऽनुपलम्भस्थानैका
 न्तिकत्वात्, सयसम्बन्धिनेऽसिद्धत्वात् । नापि बाधकाभावोऽभावप्राहिप्रमाणावसेय,
 तस्य प्रमाणत्वासम्भवात् । न चाज्ञात सोऽनुमानाङ्गम्, पक्षधर्मत्वादिवत् । 15
 न च स्वसाध्याव्यभिचारित्वनिश्चयादेव नायकाभावनिश्चय, तन्निश्चयमन्तरेण त्वदभि
 प्रायेण स्वसाध्याव्यभिचारित्वस्वापरिसमाप्तत्वेन निश्चयायोगात् । तस्मात् पक्षधर्मत्वान्वय
 व्यतिरेकनिश्चयलक्षणस्वसाध्याविनाभावित्वस्य प्रवृत्तानुमानेऽपि सङ्गावान् प्रत्यक्षवज्र
 तस्यापि तदाभासत्वम् । यदि विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् पार्थिवत्वानुमानस्य नान्तर्व्या-
 प्तिरिति तदाभासत्वमिति चेत्तर्हि कार्यत्वानुमानेऽपि विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् व्यास्य- 20
 भावतस्तदाभासत्वमिति न व्यापकानुपलब्धिप्रियमाधकत्वम् । तदेव स्वप्राज्ञाव्यभि
 चारस्यैव सर्वत्र प्रामाण्यनिश्चयतया व्यापकानुपलब्धौ तस्य प्रमाणनिश्चितस्य पक्षधर्म
 त्वान्वयव्यतिरेकरूपस्य सत्त्वात्तथाविधायाम् एव च तस्या स्वसाध्यप्रतिपादकत्वेन
 प्रामाण्य न तु बुद्धिमत्कारणानुमानस्य, स्वसाध्याव्यभिचाराभावादिति । न च व्यापकानुप
 लब्धावपि पक्षधर्मत्वाऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयस्य स्वसाध्याव्यभिचारित्वनिश्चयलक्षणस्याभाव 25
 इति वाच्यम्, विपक्षे बाधकप्रमाणसङ्गावात् तत्रान्वयव्यतिरेकयोरवगमात्, तत्कारणेषु
 हि कुम्भादिषु तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्योपलब्धि तदनुपलब्धेर्बाधक प्रमाणम् । अथवा
 तत्कारणत्व तदन्वयव्यतिरेकानुविधानेन व्याप्तम्, तदभावऽपि भवतस्तत्कारणत्व सर्वं
 सर्वस्य कार्य कारणञ्च स्यात्, तत्र च न कचित्कार्यकारणभावव्यवस्था स्यात्, अतस्तद्व्याप्त्या

- मिच्छता तदभावे कार्यकारणभावो नाभ्युपगन्तव्य इत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानेन कार्यकारण-
भावो व्याप्तः, स यत्रोपलभ्यते तत्रान्वयव्यतिरेकानुविधानसन्निधानेन तदभाव वाधत
इत्यनुमानसिद्धो व्यतिरेकः, तत्सिद्धेक्षा वयोऽपि सिद्धः, तथाहि य एव सर्वत्र साध्याभावे
साधनाभापलक्षणो व्यतिरेकः स एव साधनसद्भावेऽवश्यन्तया साध्यसद्भावस्वरूपोऽवय
5 इति व्यापकानुपलब्धे पक्षवर्मेत्वावयव्यतिरेकलक्षण साध्याव्यभिचार प्रमाणतः सिद्धः,
न चैव कार्यत्वादेरयमविनाभावः सम्भवति, पक्षव्यापकत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकयोरभाव-
स्य विपर्यये वाधकप्रमाणाभावात् प्रतिपादितत्वात् । तन्वादीनाञ्च बुद्धिमत्कारणत्वे सा-
ध्यं तद्विपर्ययोऽनुद्धिमत्कारणा परमाणवादयः, न च तेभ्यो बुद्धिमत्कारणव्यावृत्तिनि-
मित्तकार्यत्वनिवृत्तिप्रतिपादक प्रमाण प्रवर्तते अवयविनो भिन्नस्याभावेन विशिष्टावस्था-
10 प्राप्तपरमाणुरूपत्वात् । न च तेभ्यः कार्यत्वव्यावृत्तिः प्रत्यक्षतः सिद्धा, बुद्धिमत्कारण-
निमित्तकार्यत्वप्राप्तत्वेन प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षानुपलम्बशब्दवाच्यस्य तत्राप्रवृत्तेः, परमाण्व-
न्तराससृष्टपरमाणुनाञ्च प्रत्यक्षबुद्धावप्रतिभासनात् ततः साध्यव्यावृत्तिप्रयुक्ता साधनव्या-
वृत्तिप्रतिपत्तिः । नाप्यबुद्धिमत्कारणेषु कार्यत्वादेरदर्शनात् साकल्येन ततो व्यतिरेक-
मिद्धिः, स्वसम्बन्धिनेऽदर्शनस्य परचेतोवृत्तिविशेषैरनैकात्मिकत्वात् सर्वसम्बन्धिनेऽ
15 सिद्धत्वान्न ततो विपक्षाद्धेतोर्व्याप्त्या व्यतिरेकसिद्धिः । नापि परमाण्वादीनामनुमाना-
नित्यत्वसिद्धेरकार्यत्वस्य कार्यत्वविरुद्धस्य तेषु मद्भावात्ततो व्यावर्तमानः कार्यत्वलक्षणो
इतुर्वुद्धिमत्कारणत्वेनावितः सिद्ध्यति, कायत्वस्याबुद्धिमत्कारणत्वेन विरोधासिद्धेरङ्कुरा-
विप्वबुद्धिमत्कारणनिष्पाद्येष्वपि तस्य सम्भवात् । न च कार्यत्वमकृतकत्वादेव नित्येभ्यो
व्यावृत्तः, अङ्कुरादीनाञ्चोत्पत्तिमत्ता बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वेन पक्षीकृतत्वान्न तैर्हेतोर्व्यभि-
20 चार इति वाच्यम्, पक्षीकरणमात्रेवाबुद्धिमत्कारणत्वाभावस्य तेष्वसिद्धेः, तथाभ्युपगमे
वा पक्षीकरणदेव साध्यसिद्धेर्हेतुत्वादानवैयर्थ्यात् । तस्मात्साकल्येन व्यतिरेकासिद्ध्या
साकल्येनान्वयासिद्धेर्न कार्यत्व हेतुः प्रवृत्तसाध्यसाधनममथ । न च सर्वानुमानेष्वेव
शेषस्तुल्य इति वक्तव्यम्, अन्यत्र विपर्यये वाधकप्रमाणवलादन्वयव्यतिरेकसिद्धेः, प्रवृत्ते
तु तदभावात् । किञ्चेश्वरस्य शरीरसम्बन्धाभावोऽपि श्लिष्यादिकार्यकर्तृत्वे कर्तृत्व ज्ञानवि-
25 शीर्षाप्रयत्नानो समवायरूप वक्तव्यम्, तत्र सम्भवति समवायस्य निषिद्धत्वात्, कुलालादौ
शरीरसम्बन्धव्यतिरेकेणान्यस्य कर्तृत्वस्यानुपलम्भान्, तथा चेश्वरेऽपि तदेव कर्तृत्व कल्प-
नीय दृष्टानुसारित्वात् कल्पनायाः । न हि शरीरव्यतिरेकेण ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां सद्भावं
क्वचिदुपलब्ध इति नेश्वरेऽपि तदभावेऽमावभ्युपगन्तव्यः । ज्ञानानुत्पत्तौ हि ममवायिकारण-
मात्मा, आत्ममनः सयोगोऽपमवायिकारणः, शरीरादि निमित्तकारणम्, न च कारणत्रया

भावे भवद्भिः कार्योत्पत्तिरभ्युपगम्यते, न चासमवायिकारणात्मनः सयोगादिसद्भावे ईश्वरेऽभ्युपगत इति न ज्ञानादरपि तत्र भावः । न चासमवायिकारणादरभावेऽपि तत्र ज्ञानमुत्पद्यत इति वक्तव्यम्, तथा सति निमित्तकारणव्यतिरक्तेणापि श्रित्यादेरुत्पत्तिप्रसङ्गान् । तज्ज्ञानादीनाञ्च नित्यत्वे नित्यमङ्कुरादिकार्यात्पत्तिप्रसङ्गः । न च सर्वदा न महकारिणा सन्नियानमतो न दोष इति वक्तव्यम्, तथापि तज्ज्ञानायत्तज्जमतया सर्वदा मन्निधानान्, नित्यज्ञानादीनामेव कारणसम्भवे तदाधारेऽश्वरकल्पनावैयर्थ्यप्रमद्भावात्, न चानाश्रितस्य ज्ञानादेः सम्भवेऽस्तदात्मा कल्प्यत इति चेत्, तदात्मनोऽप्यनाश्रितस्वाप्यसम्भवेनापरापराश्रयकल्पनाप्रसङ्गान् । न च तस्यात्मनो द्रव्यत्वनाश्रितभ्यापि सम्भव इति वाच्यम्, गुणाश्रितस्यैव द्रव्यत्वेन बुद्ध्याद्गुणत्वासिद्धे, तत्तमवेतत्वानिश्चयात्, इदमत्र समवेतमितीश्वरप्रतीतेरयोगात्तेनात्मनो ज्ञानस्य चाग्रहणात् । न वा तज्ज्ञान स्व स्वधारश्चात्मानं वृत्ति, अस्वसंविदितत्वाभ्युपगमात् । न चापरः प्राहक नित्य ज्ञान तस्येश्वरस्य सम्भवति, येनेकेन सकल्पवर्धजातमपरेण च तज्ज्ञानमवगमयतीति स्यात्, एकदा यावद्द्रव्यभाविमज्जातीयगुणद्वयस्या यत्रानुपलब्धे, ज्ञानद्वयाङ्गीकारेऽपि ज्ञानस्य स्वाप्राहकत्वेन स्वाधारस्य स्वसहचारिज्ञानस्यान्वयस्य गोररम्य वा प्राहकत्वासम्भवः, यद्धि स्वग्रहणविधुरं तन्नायप्राहकं, यथा घटादि, स्वग्रहणविधुरश्च प्रकृत ज्ञानमिति । तस्मान्न तत्समवेतत्वेन बुद्धेर्गुणत्व नापि तदाधारस्य द्रव्यत्व सिद्धयति, एतश्च शरीरसम्बन्धस्यैव कुम्भकारादौ कर्तृत्वव्यापकत्वेन प्रतीतस्तदभावे कर्तृत्वस्यापि व्याप्यस्याभावप्रसङ्गः, कर्तृत्व हि कचित्करादिव्यापारेण कारणप्रयोक्तृत्वलक्षणं यथा कुम्भकारस्य दण्डादिकारणप्रयोक्तृत्वम् । अपरं चाग्न्यापारेण यथा स्वामिनः कर्मकरादिप्रयोक्तृत्वस्वरूपम्, अन्यच्च प्रयत्नव्यापारेण यथा नाप्रत स्वशरीरावयवप्रेरकत्वस्वभावम्, किञ्चिच्च निद्रामत्प्रमाद्विशेषेण तात्त्वादिकरादिप्रेरकत्वम् । अतः सर्वथा शरीरसम्बन्ध एव कर्तृत्वस्य व्यापकं, स यदीश्वराश्रितवर्त्तते तर्हि स्वव्याप्य कर्तृत्वमप्यादाय निवर्त्तते, इति न तस्य कर्तृत्वमभ्युपगन्तव्यमिति प्रसङ्गः । अत्र तस्य जगत्कर्तृत्वमभ्युपगम्यते चेत्तत्र शरीरसम्बन्ध कर्तृत्वव्यापकोऽभ्युपगन्तव्य इति प्रसङ्गविपर्ययाः, न हि कारकशक्तिपरिज्ञानलक्षणं तस्य कर्तृत्वम्, येन प्रसङ्गविपर्ययोर्थास्यसिद्धेरभावः स्यात्, कुम्भकारादौ मृत्पिण्डादिकारकशक्तिपरिज्ञानेऽपि शरीरव्यापाराभावे घटादिकार्यकर्तृत्वादर्शनात्, सुप्तप्रमत्तादौ च तात्त्वादिकारणपरिज्ञानाभावेऽपि तद्व्यापारे प्रयत्नलक्षणे सति तत्प्रणकार्यदर्शनात् । किञ्च मुमुक्षुभिः सर्वज्ञत्वेन विशिष्टधर्माधर्मोपदेशकर्तृत्वश्च उपास्य अन्यथाऽज्ञोपदेशानुष्ठाने विप्रलम्भशक्या प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्य सर्वज्ञत्वे सत्यपि शरीराभावे वक्राभावाद्गुपदेष्टृत्वासम्भवेन तद्गुपदेशस्य तत्कृतत्वेन प्रामा-

प्यसिद्धिर्न स्यात्, तथा च सुमुख्येण वत्र प्रवृत्तिर्न भवेदेवातस्तस्योपदेशकत्वेऽवश्यं शरीर-
सम्बन्धो वक्तव्यं व्याप्याभ्युपगमस्य व्याप्याभ्युपगमनान्तरीयकत्वात्, शरीरसम्बन्धा
भाव च व्याप्यभ्याप्युपदेशकत्वस्याभाव इति प्रसङ्गत्रिपर्ययौ, व्याप्यव्यापकभावप्रसा-
धकश्च प्रमाण प्रत्यक्षानुपलम्भशब्दाद्य कार्यकारणभावप्रसाधक प्रत्यक्षमेव, तात्वादि-
० -यापाराभावेऽप्युपदेशस्य सद्भावे तस्य तद्धेतुकत्वासम्भवात् । ततो न शरीराभावे ईदृशस्य
कृत्वम्, तेन शरीरमन सम्बन्धाभावे प्रयत्नबुद्ध्याद्वरभावादीश्वरमत्तैवासिद्धा, तदेवमीश्वर-
कृत्वसाधकस्य तत्रित्यत्वादिधर्मसाधकस्य च प्रमाणस्याभावान् हेतुकर्मविपाकाशयैरपराभृष्ट
पुरुषविशेष ईश्वर इत्याद्यसिद्धमेव । तस्माद्भवहेतुरागादिजयान् शासनप्रणेतारो जिना
सिद्धाः, यतः सुव्यवस्थित भवचिन्तानां शासनमिति दिक् ॥

- 10 इति तपोगच्छनभोगिधामद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारधीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनियस्तभक्तिभरेण तत्पट्टचरण विजय
लघिसूरीणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य ईश्वर-
कृत्वत्वमङ्गो नाम षष्ठ सोपानम् ॥

15 अध्यात्मविभुत्वनिराकरणम् ।

- स्थानमनुपमसुखमुपगतानामित्यनेन नवानां बुद्ध्यादित्रिशेषगुणानामालम्बितक, क्षय
आत्मनो मुक्तिरिति मनस्य व्यवच्छेद । ननु विभुत्वाऽऽत्मनो विशिष्टस्थानप्राप्तिहेतुगत्व
भावेन कथमनुपमसुख स्थानमुपगतानामिति युज्यते, सुखस्थापि कर्मक्षयेन शरीरमन सयो
गाभावात्त्रिभित्तभूतासमवायिकारणाभावेन मुक्तात्मसूत्रस्यसम्भवात्, नित्यस्य चावैषयिकस्य
20 सुखम्यानुपलम्भेनासत्त्वात्, आत्मनो विभुत्वश्च नित्यत्वे सत्यस्मदाद्युपलभ्यमानगुणाधि-
ष्ठानत्वाद्गगनादेरिव सिद्धम्, न च बुद्धेर्गुणत्वासिद्ध्या हेतुविशेषणासिद्धिरिति वाच्यम्,
प्रतिषिध्यमानद्रव्यकर्मत्वभावे सति सत्तासम्बन्धित्वात्तत्सिद्धे, बुद्धिर्हि सामान्यविशेषवत्त्वे
सत्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् रूपाण्यित् सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यगुणवत्त्वे च सति अचाक्षुष
प्रत्यक्षत्वात् शब्दवदेकद्रव्या, एकद्रव्यत्रयाच्च रूपादिवद्द्रव्यं न भवति, सयोगविभागाकारण-
25 त्वाच्च कर्म न भवति, एव बुद्धिः सत्ताति प्रत्ययोत्पत्ते सा मत्तासम्बन्धिनीति न गुणत्व-
साधकहेतोरसिद्धता । बुद्धस्मदाद्युपलभ्यमानत्वञ्च तदेकार्यसमवेतानन्तरज्ञानप्रत्यक्षत्वा
त्तासिद्धम्, अकार्यत्वाद्वावाशब्दात्मनो नित्यत्वमपि सिद्धम् । न वा विभुत्वसाधकस्य हेतो-
रनैकान्तिकत्व, विपक्षऽस्याप्रवृत्तेः । नापि विरुद्ध त्रिभुन्याकाशे वृत्त्युपलम्भान् । नापि

बाधितविषय , प्रत्यक्षागमयोरस्यात्रिभुत्वप्रदर्शकथोरसम्भवात् । नापि प्रकरणसमाः, तथा-
 विधहेत्वन्तरस्याभावात्, तस्मात्सकलतोपरहितादतो हेतोर्त्रिभुत्वमिद्विरिति मेवम्, सत्ताया
 असिद्ध्या बुद्धेर्गुणत्वासिद्धौ तदधिष्ठानत्वलक्षणहेत्वमिद्वे, आत्मनो बुद्धेर्भिन्नत्वे समवायस्य
 सद्भावेऽसद्भावे वा तस्या आत्मगुणत्वबन्धनगुणत्वप्रतिषेधासम्भवेन तस्यैव गुणोऽसावि
 त्यसिद्धेश्च । न चात्मसद्भावे भावात्तस्यास्तत्कार्यतया तद्गुणत्वमिति वक्तु युक्तम्, आकाश 5
 सद्भावेऽपि तस्या भावात्तत्कार्यत्वेन तद्गुणत्वप्रसक्ते, आत्माभावेऽभावात्तस्यास्तत्कार्यतया
 तवात्वमित्यपि न सम्यक्, आत्मनो नित्यत्वेन व्यापित्वेन च तदभावासम्भवात् । अथात्म
 न्येव तस्या प्रतीतेस्तद्गुणत्वमिति चन्न, आत्मन स्वसंविदितत्वानभ्युपगमेन स्वस्मिन्
 बुद्धे प्रत्ययासम्भवात्, ज्ञानान्तरप्रत्यक्षत्वे त्रिवादाश्च । स्वसंविदितत्वानभ्युपगमादेव च
 स्वात्मन आत्मव्यवस्थितत्वेन बुद्ध्या प्रहीतुमशक्यत्वात्, बुद्धन्तरप्राप्तत्वस्य चासम्भवात्, 10
 बुद्धेरभावाव्यतिरेके तु आत्मन इव तस्यापि द्रव्यत्वेन प्रतिपिध्यमानद्रव्यत्वे सतीति
 हेतुविशेषणासिद्धि, इतरतराश्रयश्च बुद्धेर्गुणत्वसिद्धौ निराधारगुणासम्भवेन तदाधारस्या
 त्मनो द्रव्यत्वसिद्धि, तत्सिद्धौ च द्रव्यप्रतिषेधेन तदाश्रितत्वाद्वुद्धेर्गुणत्वसिद्धिरिति । किञ्च
 यथात्माऽप्रत्यक्षो बुद्धिश्च तद्गुणस्त्वदाऽस्मदाद्युपलभ्यमानत्व विरुद्धम्, अत्यन्तपरोक्षगुणि-
 गुणानामस्मदाद्यप्रत्यक्षताव्याप्यत्वस्य परमाणुरूपानौ निश्चितत्वात् । न च वायुस्पर्शेन 15
 व्यभिचार, वायो क्वञ्चित्तदव्यतिरेकेण तद्वत् प्रत्यक्षत्वात् । बुद्धिश्च यद्यस्मदादिप्रत्यक्ष
 विषया तर्हि तस्या अत्यन्तपरोक्षात्मविभुद्रव्यविशेषगुणगुणत्व विरुद्ध स्यात्, घटरूपादाव
 स्मदादिप्रत्यक्षत्वस्यात्यन्तपरोक्षगुणगुणत्वाभावव्याप्यत्वनिश्चयात् । अतो बुद्धिर्यद्यस्मदादि-
 प्रत्यक्षविषया न तर्ह्यत्यन्तरोक्षात्मविशेषगुणरूपा, तथाभूता यदि न तर्ह्यस्मदादिप्रत्यक्षवि
 षयेति अस्मदाद्युपलभ्यमानत्वलक्षण हेतुविशेषणमसिद्धम् । आत्मा प्रत्यक्षविषयो नात् 20
 उक्तदोष इति चेत्तर्हि तस्य हर्षविषादाद्यनेकविवर्त्तात्मकस्य द्दहमात्रव्यापकस्य स्वसवेदन
 प्रत्यक्षसिद्धवयाऽनुमानतो विभुत्वसाधनमसङ्गत स्यात् । पक्षधर्मताविशिष्टहेतुसद्भावमात्रेण
 त्रिभुत्वाभ्युपगमे पकान्येतानि फलानि, एतन्नाग्राप्रभवत्वात्, उपभुक्तफलवदित्यप्यनुमान
 भवेत्, न चास्य प्रत्यक्षवाधा, प्रकृतेऽपि समानत्वात्, अनुमानस्य प्रत्यक्षपूर्वत्वाभ्युपगमाच्च
 नानुमानेन स्वसवेदनलक्षणप्रत्यक्षस्य बाधितत्वम्, तथापिप्रत्यक्षस्याप्राभाष्यसाधकस्याप- 25
 रस्य ऋस्यन्दिभावाच्च । तदेव बुद्धिलक्षणा गुणो यद्यस्मदाद्युपलभ्यस्तदा हेतो कालात्ययापदि
 ष्टता, यदि चानुपलभ्य तर्हि विशेषणासिद्धत्वम् । तथा व्यभिचारश्च परमाणूना नित्यत्व
 सत्यस्मदाद्युपलभ्यमानपाकजगुणाधिष्ठानत्वेऽपि त्रिभुत्वाभावात् । न च परमाणुपाकज-
 गुणा अप्रत्यक्षा इति वक्तव्यम्, तथा सति कार्यत्वेन बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये व्याप्तिप्रहणा-

सम्भवान्, तेऽपि हि कार्यत्वेनाभिमतता, तेषाम् व्याप्तिज्ञानेनाविपयीकरणे कथं बुद्धिमत्कारणत्वेन व्याप्तिसिद्धिर्भवत् तथा च कार्यत्व हेतुरेतैरेव शङ्कितव्यभिचारी स्यात् । तत्र च व्यभिचारवारणाय यदि नित्यत्वे सत्यस्मदादिवाद्येन्द्रियोपलभ्यमानगुणा विधानत्वादिबुच्यते तर्हि तस्य बुद्धावभावेन हेतोर्विशेषणासिद्धत्वं स्यात् । एवमा

5 कालक्षणो दृष्टान्तो हेतुसाध्यविकल, तयोस्तत्रासिद्ध । न च तेनैव हेतुनाऽऽत्मदृष्टान्तन शचाधिकरणस्य तस्य विभुत्वसिद्ध्या न साध्यविकलता, अस्मदाद्युपलभ्यमानशदलक्षणगुणाधिष्ठानत्वस्य तत्र सिद्धत्वाच्च न साधनविकलतेति वाच्यम्, इतरेतराशयप्रसङ्गात्, सिद्धे ह्यात्मनो विभुत्वे तद्दृष्टान्तेनाकाशस्य विभुत्वसिद्धिः, तत्सिद्धेऽध्यात्मनो विभुत्वसिद्धिरिति । तथा शब्दस्य गुणत्वमप्यसिद्धम्, न च प्रतिपिभ्यमानद्रव्यकर्मत्वे सति

10 सत्तासम्बन्धित्वात्तस्य गुणत्वसिद्धत्वाति वाच्यम्, सत्तायास्तत्सम्बन्धस्य समवायस्य चाभावेन विशेष्यासिद्धे शब्दस्य द्रव्यत्वेन विशेषणासिद्धेऽपि । यद्धि क्रियावत्तद्रव्यं दृष्टयथा शरादि, क्रियावाच्च शब्दस्तरसाद्भव्यम्, निष्क्रियत्वे तु तस्य श्रोत्रेण सह सम्बन्धाभावात्तत्रो ग्रहणं न स्यात्, तथापि तस्य ग्राहकत्वेऽप्राप्यकारित्वापत्तिर्यात् । तत्सम्बन्धव्यवधानात् दोष इति चेत्तर्हि शब्ददेश गत्वा यदि श्रोत्रमभिमन्त्रयते तदा श्रोत्रस्य स्वा-

15 दृष्टाभिसंस्कृतकणसंकुल्यवदकाशरूपत्व न स्यात्, आकाशस्य निष्क्रियत्वात्, सक्रियत्वोऽपि श्रोत्र शब्ददेश गच्छतीति प्रतीत्यभावात् । अन्तरालवर्तिनामन्यशब्दानां ग्रहणप्रसङ्गात्, अनुवातप्रतिवाततियैर्वातेषु प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तीपत्प्रतिपत्तिभेदाभावप्रसङ्गाच्च, गच्छतदन्तराशय तत्कृतोपकाराद्ययोगात् । यदि तु शब्दस्य श्रोत्रदेशे आगमनमुच्यते तर्हि न तस्य गुणत्व गुणस्य निष्क्रियत्वात्, तथा च सक्रियत्वाद्द्रव्यत्वमेव तस्य । न च वीचीतरक-

20 न्यायेन श्रोत्रदेशे समुत्पन्न एव शब्दस्तेन गृह्यते न तत्राद्य एव तत्रागच्छतीति वाच्यम्, तथा सति तुल्ययुक्त्या पूर्वपूर्वशरादिप्रभवाणामन्येषामेव शरादीनां लक्ष्यदेशसमुद्भूतानां तेनाभिसम्बन्ध इति स्वीकारप्रसङ्गात्, इष्टापत्तौ सवप्र क्रियाया अभावप्रसङ्गेन क्रियावद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणमसम्भवि स्यात् । न च शरादीं प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमिति वक्तव्यम्, द्वादशोच्चारित शब्द शृणोमीति प्रत्यभिज्ञयाऽत्राप्येकत्वस्य सिद्धत्वात् । न चेद् प्रत्यभि-

25 ज्ञान सादृश्यनिव धनम्, शरादिप्रत्यभिज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । न च शब्दैकत्वप्रत्यभिज्ञान बाधितमिति वस्तु शक्यम्, तत्क्षणिकत्वविषयकप्रत्यक्षस्य विवादिप्रपयत्वेन तद्बाधकत्वायोगात् । प्रत्यभिज्ञायास्त्वया मानसप्रत्यक्षाद्युपगमेन तथा क्षणिकत्वसाधकानुमानस्यैव बाधनात्, अत एव क्षणिकः शब्द, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वान् ज्ञानादिवदित्यनुमानमपास्तम्, प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षबाधितत्वात् धर्मा

देर्विभुद्रव्यविशेषगुणत्वेऽपि क्षणिकत्वाभावेन व्यभिचाराच्च । न च विशिष्टस्य हेतोस्त
 त्राभावात् व्यभिचार इति वाच्यम्, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वस्य विपक्षणाविरोधान् । विपक्ष
 विरुद्ध हि विनेषण ततो हेतु निवर्त्तयति, यथाऽहेतुकत्व तत कादाचित्कत्व निवर्त्तयति,
 न चास्मदादिप्रत्यक्षा अपि केचित्क्षणिका प्रदीपादय, अपरेऽक्षणिका सामान्यादय 5
 तथाऽस्मदादिप्रत्यक्षा अपि विभुद्रव्यविशेषगुणा केचित् क्षणिका अपरेऽक्षणिका भविष्य
 न्तीति सद्भिग्विपक्षव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिको हेतु । न च तादृशविशिष्टो हेतुरक्षणिके न
 दृष्ट इति ततो व्यावृत्त इति वाच्यम्, स्वसम्बन्धवर्द्धनस्य परलोकादिनाऽनैकान्तिकत्वात्,
 सर्वसम्बन्धिनोऽसिद्धत्वाच्च । धर्माधर्मोद्भवास्मदाद्यप्रत्यक्षत्वे दवदत्त प्रत्युपसर्पन्त
 पश्चादयो
 दवदत्तगुणाकृष्टा दवदत्त प्रत्युपसर्पणवत्त्वान् तथा प्रासादिरित्यनुमान तत्सावक न स्यात् 10
 व्याप्तेरग्रहणान्, तथाप्यनुमाने यत् कुतश्चित् यत्किञ्चिद्वदवगम्येत । प्रासाददेवदत्त प्रत्युप
 सर्पणस्य देवदत्तप्रयत्नगुणाकृष्टत्वेन व्याप्तिदर्शनात्तस्यैव तत्पूर्वकत्वानुमान स्यात् तस्य च
 वैयर्थ्यात् । न च पश्चादेरपि देवदत्त प्रत्युपसर्पणस्य दवदत्तप्रयत्नसमानगुणाकृष्टत्वेन व्याप्ति
 प्रतीयत इति वाच्यम्, प्रयत्नसमानगुणस्य पश्चाददेवदत्त प्रत्युपसर्पणस्य वाऽप्रतिपत्तौ तदा-
 कृष्टत्वेन व्याप्त्यसिद्धे, न हि प्रयत्नाप्रतिपत्तौ तदाकृष्टत्वेन प्रतिपन्नस्य प्रासाददेवदत्त प्रत्युप- 15
 सर्पणस्य व्याप्तिप्रतिपत्ति, तत्प्रतिपत्तिश्च यदि तेनैवानुमानेन तदाऽन्योऽन्याश्रय, व्याप्ति-
 सिद्धावनुमान तत्सिद्धौ व्याप्तिसिद्धिरिति, न चास्ति तद्व्यापक मानान्तरमतो मानसप्रत्यक्षेण
 सा गृह्यत इति स्वीकार्यम्, अत समाकर्षकस्य प्रयत्नसमानगुणस्याकृष्यमाणपश्चादध्यात्मदादि
 प्रत्यक्षत्व धर्मोदरपि प्रत्यक्षत्वमेवेति । अस्मदादिवाह्यप्रत्यक्षत्वे मतीति तु न वाच्यम्
 ज्ञानादस्वस्थाऽप्रत्यक्षतया दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् । ज्ञानादर्विभुद्रव्यविशेषगुणत्वासिद्ध्या 20
 दृष्टान्त साधनशून्य, साध्यशून्यश्च ज्ञानाद् क्षणिकत्वासम्भवात् अन्यथा न तत संस्कार
 तद्भावात् स्मरण तद्भावाच्च न प्रत्यभिज्ञादिव्यवहार, विनष्टात् कायानुत्पादात्, अन्यथा
 चिरविनष्टादपि स्यात्, अनन्तरस्य कारणत्व तु सर्वमनन्तरकारण स्यात् । तस्मान्न क्षणिकत्व
 शब्दम्यति सर्वियत्वाद्भव्यतैव । तत्र गुणवत्त्वाच्छब्दो द्रव्य, लोपादीनामिव स्पर्शवत्त्वात्
 स्य गुणवत्त्वम्, तत्र च स्पर्शाभाव काव्यपायादिष्वनिसम्बन्धेन कणशङ्कुत्या अभिघातो 25
 न स्यात् । अल्प शब्दो महान् शब्द इति प्रतीत्या अल्पमहत्त्वाभिसम्बन्धादपि तस्य द्रव्य-

१ तथा च कथञ्चिद् य शब्द क्रियावत्त्वात् वाणादिवादेति प्रयाग चत्र परिष्कदस्त्वक्रियाया क्रिया
 वत्त्वं शब्दम् तनास्ति नवतीत्यादि गत्वर्थे उपक्रियया क्रियावत्त्वस्य गुणदा न व्यभिचार ।।

- त्वम् । न चाल्पमहत्त्वे न परिमाणरूपे, इयत्तानवधारणात्, शब्दोऽय महानित्यध्यवस्यन् हि न इयानित्यवधारयतीति वाच्यम्, वायोरियत्तानवधारणेऽपि अल्पमहत्त्वयो सम्भवेन व्यभिचारात्, न हि विल्ववदरादेरिव तत्रेयत्तानिणय । तत्र सत्यपीयत्ताऽप्रत्यक्षत्वाद्वायो न निर्णीयते, शब्दस्य प्रत्यक्षतया स्यादव तत्रिणय इति चेन्न, स्पर्शविशेषरूपस्य वायोरप्रत्यक्षत्वासिद्धे । इयत्तायाश्च परिमाणभिन्नत्वेऽन्यस्यानवधारणेऽपरस्थाभावो न युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । परिमाणरूपत्वे तु अल्पमहत्त्वपरिमाणनिणये कथं न तदवधारणम्, अन्यथा विल्ववादावपि तथाप्रसङ्गात् । विद्वात्पमहत्त्वयो परिमाणरूपत्वाभावे शब्दे ते क्रिरूपे इति वक्तव्यम्, न च गुणयुक्तिवाद्वात्तरजातिविशेषस्वरूपे इति वक्तुं शक्यम्, शब्दस्य गुणत्वासिद्धे, तस्मात्तयो परिमाणरूपतया गुणवत्त्वाद्भव्य शब्द । पान्थादय इव वायुनाऽभि
- १० इयमानतया मयोगाश्रयत्वाच्छब्दो द्रव्यम्, वायुना शब्दस्याभिघातोऽपि देवदत्त प्रत्यागच्छत प्रतिवृत्तेन वायुना प्रतिनिवर्त्तनात्सिद्ध, प्रतिनिवर्त्तनमपि अन्यदिगवस्थितेन श्रवणात्सिद्धम् । न च गन्धादीनामागच्छता वायुना नियुक्तिर्दृष्टा, तेषाञ्च गुणत्वेन न वायुना संयोग इति वाच्यम्, तद्वतो द्रव्यस्यैव तेन निवर्त्तनात्, केवलाणाञ्च गन्धादीना निष्क्रियत्वेनागमनपरावर्त्तनासम्भवात् । न चात्र तद्वतो निवर्त्तनम्, आकाशस्य सर्वगत्वेनाक्रिय
- १५ त्वात्, न वाऽसयुक्तस्य शब्दस्य निवर्त्तनम्, सर्वस्य निवर्त्तनप्रसङ्गात् । एकत्वादिसरयावत्त्वादपि शब्दो गुणवान्, प्रतीयते हि एक शब्दो द्वौ शब्दौ बहवश्शब्दा इति, तस्मात् क्रियागुणरत्त्वाच्छब्दस्य द्रव्यतया प्रतिपिध्यमानद्रव्यत्वलक्षण हेतुविशेषणमसिद्धम् । एकद्रव्यत्वमपि शब्दस्य न द्रव्यत्वाभावसाधकम्, एकद्रव्यसयोगित्वस्य तदर्थत्वे विरुद्धत्वात्, संयोगित्वस्य द्रव्यधर्मत्वात् । समवायस्य निरस्ततया नैकद्रव्यसमवेतत्व तदर्थं सम-
- २० वायसत्त्वेऽपि शब्दस्य गुणत्वसिद्धावैकद्रव्यसमवेतत्वसिद्धे । अनेकद्रव्य शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्व सति स्पर्शवत्त्वात्, घटादिवदिति प्रत्यनुमानेन वाधितत्वात् सामान्यविशेषवत्त्वे सति वाश्लेकनिद्रयप्रत्यक्षत्व तस्यैकद्रव्यत्वसाधकम्, वायोस्तथात्वेऽपि नैकद्रव्यत्वाद्भव्यभिचारश्च । सत्तामम्बा धत्वमपि यदि स्वरूपसत्तासम्बन्धित्वरूप तदा सामान्यादिभिर्न्यभिचार प्रतिपिध्यमानद्रव्यधर्मत्व सति निरुक्तसत्तासम्बन्धित्वेऽपि गुणत्वाभा-
- २५ वात् । तेषाञ्च स्वरूपसत्ताभावे रज्जुष्पादेरविशेषप्रसङ्गात् । यदिति तु भिन्नसत्तासम्बन्धित्वरूप तदा तादृशसत्ताया अभावेन शब्दस्यापि तत्सम्बन्धित्वासिद्धि । तस्माच्छब्दस्य गुणत्वासिद्धिमित्यत्वे मत्स्यमदाशुपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वस्याकाशेऽसिद्धे साधनविकलो दृष्टान्त । एतन्न ज्ञान परममहत्त्वोपेतद्रव्यसमवेत, विशेषगुणत्व सति प्रदग्भृतित्वात् शब्दवदित्यपि प्रत्युक्तम्, अ योऽथाश्रयात् ज्ञानस्य परममहत्त्वोपेतद्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे तद्दृष्टान्तत

शब्दस्य तसिद्धिः, तसिद्धेश्च तद्दृष्टान्तेन ज्ञानस्य तस्मिन्निरिति । ज्ञानस्य चात्माभेदे तद्भाषित्वमिति न प्रदेशवृत्तित्वम्, तथापि तद्दृष्टित्वे ज्ञानेतरस्वभावनयाऽनेकान्तत्वसिद्धि-
 रात्मनः । आत्मभेदे तु ज्ञानस्यात्मगुणत्ववदन्यगुणत्वाप्रतिषेधाद्विशेषगुणत्वासिद्धिः, आत्म-
 नस्त्वया प्रदेशानभ्युपगमेन तद्दृष्टित्वस्यासिद्धिश्च, कल्पितप्रदशास्वीकारे च तद्दृष्टित्वलक्षणो
 हेतुरपि कल्पित इति न तत्र माध्यसिद्धिः, अन्यथा सर्वत्र सर्वस्य सिद्धिः स्यात् । अहमिति 5
 स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणात्मनः स्वदहमात्रव्यापकत्वेन हर्षविषादाद्यनेकविवर्तात्मकस्य सिद्धत्वादि-
 मुत्सवाधकतयोपन्यस्यमानः सर्व एव हेतुः प्रत्यक्षमाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन काला-
 त्ययापदिष्टः । एव सत्प्रतिपक्षश्च तत्र हेतुः देवदत्तात्मा देवदत्तशरीरमात्रव्यापकः, तत्रैव
 व्याप्त्योपलभ्यमानगुणत्वात्, यो यत्रैव व्याप्त्योपलभ्यमानगुणः स तन्मात्रव्यापकः, यथा देव-
 दत्तस्य गृहे एव व्याप्त्योपलभ्यमानभास्वरत्वादिगुणः प्रदीपः देवदत्तशरीर एव व्याप्त्योपल- 10
 भ्यमानगुणस्तदात्मा इत्यनुमानस्य सद्भावात्, तदात्मनो हि ज्ञानादयो गुणास्तद्देह एव व्याप्त्यो-
 पलभ्यन्ते न परदेहे, नाप्यन्तराले । न च देवदत्ताङ्गनाङ्ग देवदत्तगुणपूर्वकम्, कार्यत्वे सति
 तदुपकारकत्वात्, ग्रामादिवदित्यनुमानेन कारणस्य कार्यद्वयोः सन्निधानात्प्रत्यक्षत्वात्तदङ्गना-
 ङ्गप्रादुर्भावदेशे तत्कारणतद्गुणसिद्ध्याऽसिद्धस्तत्र हेतुरिति वाच्यम्, यतो यदि तद्गुणा ज्ञानदर्शन-
 मुखवीर्यस्वभावास्ते च तदङ्गनाङ्गे तदन्तराले च वसन्त इत्युच्यते तत्र मन्थकू, संवेदन 15
 स्वरूपाणां ज्ञानदर्शनमुखानां तत्र वृत्तितयाऽप्रतीतेः, शक्तिस्वरूपस्य वीर्यस्य च क्रियानु-
 मेयतया देवदत्तशरीर एव क्रियादशनेन तत्रैव तस्यानुमानात् । नापि धर्माधर्मौ तदङ्गनादि-
 कार्यनिमित्तभूतौ तद्गुणशब्देन विवक्षिताविति वक्तुं युज्यते, अस्वसविदितत्वेनाचेतनत्वा-
 त्तयोः शब्दादिवत्तदात्मगुणत्वासम्भवात् । मुख्यादीनाञ्च स्वसविदितत्वेन चेतनरूपतया
 नाचेतनत्वव्यभिचारि, अधिमत्तपदार्थसम्बन्धसमय एव हि स्वसंवेदनरूपाद्वादस्वभावस्य 20
 तदात्मनोऽनुभवः, अन्यथा मुख्यादेः स्वयमननुभवादनवस्थादोषप्रसङ्गादन्यमानेनाप्यननुभवे
 मुखस्य परलोकप्रकृत्याप्रसक्तः । न च धर्माधर्मौ ज्ञानरूपत्वाद् बौद्धदृष्ट्या ज्ञानस्य च
 स्वमहात्मकत्वादसिद्धो हेतुरिति वाच्यम्, यतो स्वरूपमहणात्मकत्वं मुख्यादाविव विवादाभाव-
 प्रसक्तेः, अस्ति चासौ, तत्रानुमानोपयासा यथानुपपत्तेः । न हि लौकिकपरीक्षकयोः प्रत्यक्ष-
 कर्मेति व्यवहारसिद्धम् । नाप्यचेतनत्वे तयोस्तदात्मगुणत्वे न निरोध इति शङ्कयम्, अचे- 25
 तनस्य चेतनगुणत्वासम्भवात् । न वा धर्माधर्मयोरभावादाश्रयासिद्धता हेतोः, चेतनस्य स्वपर-

१ गुणात्मकत्वस्वरूपस्वरूपा ज्ञानविद्येयात्मिका वासना कर्मित्युच्यते बौद्धः ॥ २ धर्माधर्मलक्षणस्य दृष्ट-
 स्यात्सगुणत्व आत्मपरतत्प्रताहवतु न भवत्, न खलु या यस्य गुणः स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तम् यथा पृथिव्यादे-
 रूपादि आत्मगुणश्च धर्माधर्मादिसङ्गक कर्म पररभ्युपगम्यतेऽतो न तदात्मनः पारतन्त्र्यनिमित्त स्यात् तस्माच्च
 कर्माऽऽत्मगुणस्यम् किं च चेतनं पुद्गलात्मकमेवति तात्पर्यम् ॥

- ज्ञस्य हीनमातृगर्भस्थानप्रवेशः । तत्सम्बद्धान्यनिमित्तं, तदायनेयत्वे सति तत्प्रवेशान्, मत्तस्याशुचिस्थानप्रवेशान्, योऽमावन्य स द्रव्यविशेषो धर्मादिरिति । पूर्वशरीरपरित्यागेन शरीरान्तरगमनस्य पूर्वं प्रसाधितत्वात् तत्प्रवेशस्यासिद्धता । कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वादित्यत्र कार्यत्वे सतीति विशेषण व्यवहृतं, सति सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणोपादानस्य सार्थकत्वात्, 5 प्रकृते च न व्यभिचार तद्गुणपूर्वकत्वाभावे कस्मिंश्चित्तिल्ये तदुपकारकत्वस्यादर्शनात्, कालेश्वरादौ दृष्टमिति चेत्, न कालेश्वरादिकमतद्गुणपूर्वकमपि यदि तदुपकारकं तर्हि कार्यमपि किञ्चिदतद्गुणपूर्वकं तदुपकारकं स्यादिति सदिग्धविषयव्यावृत्तिरुत्पादात्कान्तिको हेतुः । तस्मात् तत्रैव व्याप्त्योपलभ्यमानगुणत्वद्वयोरसिद्धता । न च तदेहव्यापकतयैत्रोपलभ्यमानगुणोऽपि तदात्मा सप्तमो निजदहैरुदशवृत्तिर्वा स्यादविरोधान्, अतः सदिग्धविषयव्यावृत्तिरुत्पादादनैकान्तिको हेतुरिति वाच्यम्, वाग्वादावपि तदाभासप्रमङ्गल प्रतिनियतदेशमम्बद्धपदार्थव्यवहारोच्चेदप्रसक्ते । यद्धि यथा प्रतिभानि तत्तथैव सद्भावहारपथमवतरति, यथा प्रतिनियतदशकालाकारतया प्रतिभासमानो घटादिकोऽर्थः । अन्यथा प्रतिभाममान नियतदेशकालाकारस्पर्शविशेषगुणोऽपि वायु सर्वगत स्यात्, न चात्र प्रत्यक्षवाधा, स्वया तस्य परोक्षत्वोपचयानात् । न्यदहैरुदशवृत्तित्वे सप्त शरीरे सुरादिगुणानुपलब्धिप्रसङ्ग 15 तथा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणोऽपि वायुरेकपरमाणुमात्रं स्यात्, अनुक्रमेण सर्वदेहधर्मणान् तस्य तत्रोपलब्धिरिति चेन्न, युगपत्तत्र सप्त सुरादिगुणस्योपलम्भात् । न चागुत्तैर्योगपद्याभिमान, अन्यत्रापि तथाप्रसङ्गात्, शक्यं हि वक्तुं घटादिरप्येकायववृत्तिः, आगुत्तैर्युगपत्सर्वेष्ववयवेषु प्रतीयत इति । तस्मान्नानैकान्तिको हेतुः, एवञ्च निर्दुष्टादस्माद्धेतो र्ज्ञानस्वादिरहितशरीरमात्रव्यापकस्यात्मन सिद्धया स्थानमनुपमसुरमुपगतानामिति युक्तमुक्तम् ॥

- 20 इति तपोगच्छनमोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारध्रीमद्विनयकमलसूरीश्वर चरणनलिनवियस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयललिचसूरिणा सद्बलिन्तस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य आत्मविभुत्वनिरसन नाम सप्तमं सोपानम् ॥

अथ परेष्टमोक्षखण्डम् ।

ननु तथापि स्थानमनुपमसुरमुपगतानामित्युक्तम्, आत्मन्तिकरुद्धादिविशेषगुण-ध्वसयुतस्यात्मन एव मुक्तिस्वरूपतया तस्यानुपमसुरत्वे मानाभावात्, न चेदशस्य मुक्तित्वे प्रमाणं नास्तीति वक्तव्यम्, बुद्ध्यादिविशेषगुणसन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते सन्तानत्वात् प्रदीपसन्तानवदित्यनुमानमद्भावात्, बुद्ध्यादिषु सन्तानत्वस्य सत्त्वात्सिद्धता हेतोः, प्रदीपादौ स-

ध्यसमानधर्मिणि सत्त्वात् विरुद्धत्व, विपक्षे परमाण्यादावभावाच्चानैकान्तिरुत्त्वम्, साध्याभाव
 साधकयो, प्रत्यक्षागमयोरनुपलम्भात् कालात्ययापदिष्टत्व, साध्याभावव्याप्यहेत्वन्तरस्य तत्रा-
 भावाच्च सत्प्रतिपक्षत्वमिति पक्षरूपत्वात्प्रमाणम् । तत्सन्तानोच्छेदे हेतुश्च मिथ्याज्ञानादिव्यय
 च्छेदद्वारा तत्त्वज्ञानमेव, गुच्छिकादौ मिथ्याज्ञाननिवृत्ते सम्यग्ज्ञानसाध्यत्वनोपलम्भात् तत्त्व
 ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानव्ययच्छेदासामर्थ्यम् । न च सम्यग्ज्ञानस्य उत्तरकालभाविना मिथ्याज्ञाने 5
 नापि विरोध स्यादिति वाच्यम्, मिथ्याज्ञानस्यासदर्थत्वेन दुर्बलत्वात्, सम्यग्ज्ञानस्य तु
 सत्यार्थत्वाद्बलीयस्त्वेन तदुच्छेदकत्वात् तथा च निवृत्ते मिथ्याज्ञाने तन्मूलत्वाद्वागादयो
 न भवन्ति कारणाभावे कार्यानुत्पत्ते, तदभावे च तत्कार्यरूपप्रवृत्तेरभावस्ततश्च धर्माधर्म
 योरनुत्पत्ति आरब्धकार्ययोश्चोपभोगात् सञ्चितयोश्च तत्त्वज्ञानादेव प्रक्षय इति, अप्रोच्यते,
 मन्तान्तत्त्वलक्षणो हेतुश्च त्रयासिद्धत्वादिदोषदुष्ट, त्रया बुद्ध्यादीना ज्ञानान्तरमाह्यतास्वीका 10
 रात्तत्र चानवस्थानात्, अवेशतयाऽज्ञातस्य च मत्त्वासिद्धे । तथा स्वरूपामिद्ध सन्तानत्वस्य
 सामान्यात्मकत्वे बुद्ध्यादिविशेषगुणेषु प्रदीपे च तेजोद्रव्ये सत्त्वातिरिक्तयोभयसाधारणस्या
 परसामान्यस्यासम्भवात् । सत्त्वास्वरूपत्वे तु तस्य सत् सत् इति प्रत्यये हेतुत्वमेव स्थानं तु
 सन्तानप्रत्ययहेतुत्वम्, सन्तानत्वस्य विशेषगुणमात्राश्रितजातिरूपत्वे तस्य दृष्टान्ते प्रदीपेऽभा
 वेन स साधनविकलो भवेत् । स्वाधारसर्वगतस्यैकस्य सामान्यस्य प्रतिवाद्यसिद्धत्वेन प्रतिवाद्य 15
 सिद्धोऽपि । समवायस्याभावेन बुद्ध्यादिषु व्याप्त्या तस्य वर्त्तमानत्वमप्यसिद्धम्, समवाया
 ङ्गीकारेऽपि तस्य तत्र वृत्तित्वमिध आकाशादिष्वपि नित्येषु तस्य सद्भावादनैकान्तिरोऽपि ।
 न च सम्बन्धाविशेषेऽपि सम्बन्धिनोर्विशेषात्मन्तानत्व बुद्ध्यादिष्वेव वर्त्तते नाकाशादा
 विति वाच्यम्, अन्योन्याश्रयात्, सिद्धे हि समवायस्याकाशादिव्ययच्छेदेन बुद्ध्यादिवृत्तित्वे
 विशेषत्वसिद्धि, तन्मिद्वेष्ट्रान्यपरिहारेण तद्वृत्तित्वसिद्धिरिति । सर्वत्र समवायस्याविशेषेऽपि 20
 बुद्ध्यादिविशेषगुणसन्तानत्वयो प्रतिनियताधाराधेयभाजो यदि सिद्धस्तर्हि समवायाभ्युपग
 मो व्यर्थः, तद्व्यतिरेकेणापि तयोस्तद्रूपतासिद्धे । न च समवायिनोर्विशेषरूपत्वान्यथानु-
 पपत्त्या न समवायपरिकल्पनं त्रिन्तु प्रमाणसिद्धत्वादिति वाच्यम्, तद्वाहकप्रमाणाभावात्,
 स हि किं सर्वेषु समवायिषु अनुगतैकस्वभावोऽभ्युपगम्यते व्यावृत्तस्वभावो वा, नाय
 तस्य समवायत्वायोगात्, नित्यमय मतोऽनेकवृत्ते सामान्यस्य त्वया समवायत्वानभ्युप 25
 गमात् । न द्वितीय, सर्वतो व्यावृत्तस्वभावस्यान्यासम्बन्धित्वेन नीलस्वरूपवत् समवाय
 त्वानुपपत्ते । निर्विकल्पक स्रविकल्पक वा प्रत्यक्ष न सावत्तत्स्वरूपस्यापि प्राहक किमुताने

१ समवायस्याधयतयाभिमतव्यकिद्वानसमये समवाय स्वरूपतो तद्विप्राख्यानारतया हि न प्रतीतिपव
 मन्तर बुद्ध्यादि तद्विप्राख्यानारतयाऽनमानेन बहिरथ-ध्वस्तारारो कल्पनातीरि दशनदृष्टमेव बहिरथ-ध्व-
 प्रतिभातीति दधनाभावे सापि न प्रवृत्त इति न समवायस्वरूपप्रदृग्निमिति भाव ॥

- कानुगतैकत्वलक्षणतद्विशेषरूपस्य । न च सम्बन्धत्वेनाभ्युपसीयत इति युक्तम्, स हि किं सम्बन्ध इति बुद्ध्या उत इहतिबुद्ध्या किं वा समवाय इति बुद्ध्या अध्यवसीयत, आगेकोऽसौ सम्बन्ध, किं सम्बन्धत्वजातियुक्त, आहोस्विदनेकोपादानजनित, उत अनेकाश्रित, किं वा सम्बन्धबुद्धिविषय अथवा सम्बन्धबुद्ध्युत्पादक, नाद्यः समवायस्या
- 5 सम्बन्धप्रसङ्गात्, तत्र तया चैतन्यभ्युपगमात् । न द्वितीयः, घटादेरपि सम्बन्धत्वप्रसङ्गात् । न तृतीयः, घटगत्यादे मन्व यत्वप्रसङ्गात् । न तुर्यः, घटादिष्वपि सम्बन्धशब्दव्युत्पादने कृते मन्व-यज्ञानविषयत्वेन तेषा सम्बन्धत्वप्रसङ्गात् । सम्बन्धतरयोरेकानुविषयत्वे इतरस्यापि सम्बन्धरूपताप्रसङ्गात् । न चरम, चक्षुरादेरपि सम्बन्धत्वापत्ते । न नेत्रबुद्ध्यावसेयत्व समवायस्य, तद्बुद्धेरधिकरणाध्यवसायरूपत्वात्, न एतन्निमित्तकारे
- 10 पदसमानस्याकारोऽयं कल्पयितुं युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । नापि समवायबुद्ध्या स प्रतीयते, तद्बुद्धेरनुपपत्ते, न हेतु त तत्र, अय पट, अयञ्च समवाय इति परस्पर भिन्नतया प्रयकस्यापि प्रतीतौ प्रतीयते, तदनुभवाभावात् । प्रत्यक्षाभावे च तत्पूर्वकानुमानस्याप्यप्रवृत्त्या न तेन स प्रतीयत । सामा यतो दृष्टानुमानमपि समवायान्यकार्यानुपलब्ध्या नात्र प्रवचत, न च इह तदुप पट इतिप्रत्यय सम्बन्धनिमित्तः, अबाधितेहप्रत्ययत्वात्,
- 15 इह कुण्डे दधीति प्रत्ययवदित्यनुमानमुखेनेहबुद्धिरेव समवायज्ञापिकेति वाच्यम्, विकल्पानुपपत्ते, अनेन हि किं निमित्तमात्र प्रतीयते सम्बन्धो वा, निमित्तमात्रप्रतीतौ सिद्धसाग्नम्, द्वितीयेऽपि स किं सयोग उत समवाय, न प्रथम, अभ्युपगतममवायासिद्धे । अन्ये च व्यास्यभाव, न चायसम्बन्धे सत्यन्यस्य गमकत्वम्, न हि इवत्तेन्द्रियघटसम्बन्धे यदुत्तेन्द्रिय रूपादिकमर्थं करणत्वात् प्रकाशयद् दृष्टम्,
- 20 तस्मात् समवाय कस्यचित्प्रमाणस्य गोचरः । असम्बद्धस्य तस्य सम्बन्धत्वासम्भवेन तत्र सम्बन्धांतराभ्युपगमेऽनवस्था च । अत समवायासिद्ध्या बुद्ध्यादिसन्तानेषु सन्तानत्व न तेन सम्बन्धेन वृत्तिमदिति हेतुगसिद्ध एव । नापि उपादानोपादेयभूतबुद्ध्यादिस्वरूप प्रवाहरूपमेव सन्तानत्व वक्तुं शक्यम्, असाधारणानैकात्मिकत्वात्, तथाभूतहेतोरन्यज्ञाननुवृत्ते, अभ्युपगमविरोधाच्च, न हि त्वया बुद्ध्युपादाना बुद्धिरिष्यते,
- 25 आत्मोपादानाङ्गीकारात् । तथाभ्युपगमे च मुक्तावस्थायामपि पूर्वपूर्वबुद्ध्युपादानक्षणानुत्तरोत्तरोपादेयबुद्धिर्लक्षणस्य सम्भवेन बुद्धिसन्तानस्यात्यन्तोच्छेदो न स्यात्, तथा च हेतुर्वाधित स्यात् । न वा पूर्वापरसमानजातीयक्षणप्रवाहमात्र सन्तानत्वम्, असाधारणानैका-

१ इत्युपगमस्यैव आर्तनैयाधिकं स्वीकार्यत्वं समवाये ज्ञानपीकारेऽसम्बन्धस्य प्रतियोगिताऽनुयो गितान्यतरसम्बन्धेन समवायाभावाद्यस्य बाधकत्वानिधानात् ॥

न्विक्रमत्तादसंख्यान् । एकमन्ताररूपस्यायमानुवृत्ते, व्यक्तेष्वैक्य-तराननुगमान्, अनु-
 गमे वा सामान्यपञ्चभाविशोषानुपपन्नात् । पाकत्रपरमाणुरूपादिभिर्बर्षभिषारश्च, तत्र तथावि-
 षसन्तान्तरस्य सद्भावेऽपि अत्यन्तोच्छेदाभावान् । मन्वानत्व स्यादत्यन्तोच्छेद-न स्यादिति
 विपर्यये हेतोर्बाधकप्रमाणाभावेन मन्दिग्धविपञ्चव्यावृत्तिक्रवाद्गैकान्तिकश्च, सन्द्बुद्धि-
 प्रदीपादिध्वलन्वानुच्छेदवत्सवेव सन्तानन्तरस्य भावाद्विरुद्धश्च, अत्यन्तनित्येऽपि वात्य
 5
 न्वानित्येष्वपि अर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वस्यासम्भवात्, प्रत्यक्षतः प्रदीपादीनामुत्त-
 रपरिणामत्वादर्शनमात्रेण ते तथा न मन्ताति व्ययस्थापयितुमशक्ते, अन्यथा परमाणु-
 नामपि पारिमाण्डल्यगुणाधारतया प्रत्यक्षतोऽप्रतिपक्षेस्तद्रूपतयाऽसत्त्वप्रमत्तान् । अनुमाना
 तद्रूपतया तस्य प्रतिपक्षिणु प्रदीपादावपि तुन्यैव । यथाहि स्थूलकार्यप्रतिपक्षिणुत्सत्त्व-
 कारणमन्तरेणाम्भविनी परमाणुसत्तामवधोषयति तथा मध्यस्थितिदर्शन पूर्वोपरकोटि
 10
 सिधितिमन्तरेणाम्भवि तामपि साधयत्येव । न च ध्वस्तस्य प्रदीपादधिकारान्तरेण
 सिधित्यभ्युपगमे प्रत्यक्षवाधा, वारिस्थ तेजसि नाशररूपाभ्युपगमेऽपि तद्वाधोपपत्ते । 7
 धोष्यस्पर्शस्य भास्वररूपाधिकरणतजोद्रव्याभावऽसम्भवात्तुद्रव्यस्य तत्रानुमातव तत्पन-
 मिनि वाच्यम्, प्रदीपादरूप्युपादानोत्पत्तियन् सन्तविपिपरभासम तरेण 7 विपक्षिसम्भव-
 र्धातनुमानवोऽपि तत्सन्तानुच्छेदस्यापि सिद्धेः । अन्यथा सन्तानचरमक्षणस्य क्षणान्तरा-
 15
 जनकरत्वेनागत्वे पूर्वपूर्वक्षणानामपि तत्त्वात्त विपक्षितक्षणस्यापि सत्त्वमिति प्रदीपाददृष्टा
 न्तरस्य पुञ्जादिमाध्यवर्तिणाम्भावाव इति नानुमानप्रवृत्ति स्यात्, तस्माच्छब्दबुद्धिप्रदीपाना-
 मपि सत्त्वे नात्यन्तिको व्युच्छेदोऽभ्युपग तस्य अ-वथा विरक्षितक्षणेऽपि सत्त्वाभाव इति
 सर्वप्रान्तान्तोच्छेदवत्त्वेव सन्तानन्तरक्षणो हेतुर्वत्त इति कथं न विरुद्ध । विपरीतार्थाप-
 स्थापकानुमाना तरस्य मद्भावाद्नुमानवापित 9श्च, हेतोर्वा कालात्सत्त्ववृष्टत्वम् । तथाहि
 20
 पूर्वोपरत्वभावपरिहारावातिच्छम्परिणामवान् सन्द्बुद्धिप्रदीपादिकोऽर्थे, सत्त्वान्, कृत-
 त्वाद्वा, यावान् कश्चिद्भावस्वभावः स सर्वस्तादृशस्वभावविवक्षेयमन्तरेण न सम्भवति ।
 न हि तावन् अणिहस्य निरन्वयविनाशिन मत्त्वमन्वोऽस्ति त्वाकारानुकारि ज्ञानमन्वया
 कार्या तरनप्राप्त्याऽऽत्मान सहरत मकलपिपरिदितस्य व्योमकुमुमादेरिव सत्त्वानुपपत्ते ।
 क्षनिकत्वमङ्गप्रसङ्गेन तादृशस्य कार्यकाल यावत्तास्यसम्भवात्, चिरतरविनष्टस्य च
 25
 कार्यकालऽसत्त्वजननसामर्प्येपरिहाण्, समनाकाले ण्य समन्तरकार्योत्पत्तिजनन
 सामर्प्यमज्ञा-कार्यकाल इव तत्राः पूर्वमपि कार्योत्पत्ति स्यात्, समर्थतर क्षोपायोगात्,
 न वा उत्तरताका-ऽऽभवत् उद्भावाव च भवत्तत्राकार्येण तस्य च कारणत्व युक्तमतिप्रसङ्गात् ।
 7 वा तासमन्तरभावमात्रेण तस्य कारणत्व, मवर्ग पूर्ववधिना कारणत्वप्रमत्तान्, अध

- जिक इव क्षणिकेऽपि क्रमयोगपयाभ्यामर्थाक्रियाविरोधश्च, न हि कार्यकारणयो क्रम सम्भवति, कालभेदाच्च यत्र न क्रमात्रविरोधात्, चिरतरोपरते पितरि उत्पन्नपुत्रतः । नापि तादृशस्यापक्षसम्भव, अनावयाप्रहयातिशयत्वात्, न हि किञ्चिदतिशय ततोऽनासादयत्तद् भावान्तरमपेक्षते येन क्रम एतात् । योगपद्य तु तयोर्हेतुफलभात्रयैवासम्भवि, समानकालयोर्हि
- 5 न हेतुफलभाव, सव्येतरगोविपाणव क्षेपेभ्यानुपपत्ते । अथ एव कृतकत्वाद्दोऽपि हेतवो वस्तुस्वभावा परिणामानभ्युपगमवादिता न सम्भवति, तथा हि अपेक्षितपरव्यापारो हि भाव स्वभावनिष्पत्तौ कृतक उच्यते, सा च परापक्षा एकान्तनित्यवदेकान्तानित्येऽप्यसम्भविनी, तदपेक्षाकारणकृतस्यभावविशेषेण त्रिविधितवस्तुन सम्बन्धोऽपि नोपपद्यते स्वभावभेदप्रसक्ते । अभेदे ताऽपेक्ष्यमाणादपेक्षकस्य संधेदाऽऽत्मनिष्पत्तिप्रसङ्गात् । अत स्वभावभि
- 10 भयो प्रत्यक्षमितोपकार्यापकारकस्य भात्रयोर्भावयो सम्बन्धानुपपत्ते अस्येदमिति व्यपदेशस्यानुपपत्ति । यदि पुनरपक्षमाणस्य तदपेक्ष्यमाणेन व्यतिरिक्तमुपकारान्तर क्रियेत तदा तत्सम्बन्धव्यपदेशार्थं तत्राप्युपकारान्तर कल्पनीयमित्यनवस्था प्रसज्येत, तस्मान्नित्यानित्यपक्षयोरर्थक्रियालक्षण सत्त्व कृतकत्व वा न सम्भवतीति यदिकिञ्चित्सन् कृतक वा तत् सर्वं परिणामि, इतरथाऽकिञ्चित्करस्यावस्तुत्वप्रसङ्गात्, गगनारविन्दवत्, सन् कृतको वा शब्दबुद्धि-
- 15 प्रदीपादिरिति सिद्ध परिणामी, सत्त्व चार्थक्रियारित्वमेव, अन्यस्यासम्भवात्, तच्चात्यन्तोच्छेदवस्तु न सम्भवत्येव, अतस्त्वतो व्यावर्त्तमानो हतुरनत्यन्तोच्छेदवत्स्वेव सम्भवतीति न तान्तरहृतो कालात्ययापदिष्टत्वम्, पक्षो वातुमानवाधित । तथा सत्प्रतिपक्षश्च, बुद्ध्यादिमत्तानो नात्यन्तोच्छेदवान्, सर्वप्रमाणानुपलभ्यमानतदोच्छेदत्वात्, यो हि सर्वप्रमाणानुपलभ्यमानतदोच्छेदा न न तत्त्वेनोपेय, यथा पार्थिवपरमाणुपाकजरूपादिमन्तान तथा चाय
- 20 मिति प्रत्यनुमानमद्भ्यान् । एव सम्यग्ज्ञानान्मिथ्याज्ञानायावृत्तिक्रमेण धर्मो धर्मयोस्तत्कार्यशरीरादेरभावेऽपि सकलपदावप्रियकसम्यग्ज्ञानानन्तानिन्द्रियमुखादिसन्तानस्य निवृत्त्यसिद्धि । शरीरादेस्तत्रानिमित्तत्वात्, ज्ञानस्य ज्ञानोपादानताप्रतिपादनात्, ज्ञानादिस्वभावस्यात्मन उत्तग्ज्ञानाद्यवधारूपतया परिणामे दशकालादे महकारित्वसम्भवाच्च । आरब्धकार्ययोर्वर्माधर्मयोर्भोगात्सञ्चितयोश्च तत्त्वज्ञानात् प्रक्षय इत्यपि न सम्यक्, उपभोगात् कर्मण
- 25 प्रक्षये तदुपभोगसमयेऽपरकर्मनिमित्तस्याभिलाषपूर्वकमनावाकायव्यापारस्वरूपस्य सम्भवाद्बिकलरागणस्य च प्रचुरतरकर्मण सद्भावादात्यन्तिककर्मक्षयासम्भवात्, सम्यग्ज्ञानस्यैव पापक्रियानिवृत्तिलक्षणधारित्रोपवृद्धितस्य मिथ्यानुनिवृत्त्यादिक्रमेणागामिकर्मानुत्पत्तिसामर्थ्यवत् सञ्चितकर्मक्षयऽपि मामर्थ्यसम्भवात्, तच्च सम्यग्ज्ञान परिणामिजीवाजीवादिबस्तुविषयमेव न त्वेकान्तनित्यानित्यात्मादिविषयम्, तस्य विपरीतार्थग्राहकत्वेन मिथ्यात्वोपपत्ते ॥

अथ मोक्षावस्थाया चैतन्यस्याप्युच्छेदात् तत्र विप्रेक्षितं प्रवर्तन्त इति चिदा
 नन्दस्वरूप एव मोक्षोऽभ्युपगन्तव्य, यथा तस्य चित्स्वभावता नित्या तथा परमान
 न्दस्वभावताऽपि, न चात्मन सकाशाच्चित्तवभावत्वमानन्दस्वभावत्व वाऽन्यत्, तस्य
 तु परमानन्दस्वभावत्वस्य ससारावस्थायामविद्याससर्गादप्रतिपत्तिरात्मनोऽन्यतिरिक्तस्यापि,
 यथा रज्ज्वादर्द्रव्यस्य तत्त्वाग्रहणान्यवग्रहणाभ्या स्वरूप न प्रकाशते, यदा त्वविद्या- 5
 निवृत्तिस्तदा तस्य स्वरूपेण प्रकाशनम्, एव ब्रह्मणोऽपि तत्त्वाग्रहायवग्रहणाभ्या भे
 दप्रपञ्चससर्गादानन्दादिस्वरूप न प्रकाशते, मुमुक्षुयत्नेन तु यदाऽनाद्यविद्याव्यावृत्ति-
 स्तदा स्वरूपप्रतिपत्ति सैव मोक्ष इति, सत्यम्, परन्तु चित्स्वभावताया आनन्दस्वभावताया
 श्रैकान्तनित्यता न सङ्गच्छते, आत्मस्वरूपता तु चिद्रूपताया आनन्दस्वरूपतायाश्च कथ-
 श्चिदभ्युपगम्यत एव, अविद्यानिवृत्तौ स्वरूपप्रतिपत्तिरपि युक्तैव, अष्टविधपारमार्थिककर्म- 10
 प्रवाहस्पानाद्यविद्याऽऽस्त्यन्तिकनिवृत्ते स्वरूपप्रतिपत्तिलक्षणमोक्षान्तेरभीष्टत्वात् । न च मु
 क्त्यवस्थाया मुखोत्पत्तावपेक्षाकारण वक्तव्यम्, आकस्मिककार्याभावादिति वाच्यम्, ज्ञान-
 मुत्पाद चैतन्यधर्मानुवृत्तितश्चैतन्योपादेयत्वात्, सेन्द्रियशरीरादिकन्तु न तदुत्पत्तावपक्षा
 कारणमव्यापकत्वात्, सेन्द्रियशरीराद्यपेक्षाकारणव्यापाररहित हि विज्ञान समस्तज्ञेयविष-
 यत्वेनानियतविषयमुपलभ्यत एव, यथाऽव्यापृतचतुरादिकरणप्रामम्य सदसती तत्त्व- 15
 मिति ज्ञानम्, सकलाक्षेपेण व्याप्तिप्रसाधक वा । न चात्राप्यात्मान्त करणसयोगम्य शरीराद्य
 पेक्षाकारणसहकृतस्य व्यापार, अन्तःकरणस्याणुपरिमाणद्रव्यस्य प्रमाणवाधितत्वनासिद्धे,
 सयोगस्य च निषिद्धत्वात्, ज्ञानोत्पत्तिवलायाश्च शरीरादीना सन्निधानेऽपि तद्गुणदोषान्वय-
 व्यतिरेकानुविधानस्य तज्ज्ञानेऽनुपलम्भात्त्रापेक्षाकारणत्व कल्पयितुमुक्तम्, तथापि तत्स्वल्पेऽ
 तिप्रसङ्ग । देशकालादिकन्तु विज्ञानक्षणस्थान्वयिनो ज्ञानान्तरोत्पादोपेक्षाकारण न प्रतिपि 20
 ध्यते मुक्तावस्थायामपि, शरीरादिक तु तदा कारणभावादेवानुत्पन्न नापत्ताकारण भवितुमर्हति ।
 यदि तु शरीराद्यभावे ज्ञानादेरुत्पत्तिर्नाभ्युपगम्यत तदा तथाभूतापेक्षाकारणजस्य चक्षुरादि-
 ज्ञानस्यैव प्रतिनियतविषयत्व स्यादिति सदसत्पदाद्यत्रात ऋस्यचिदेकज्ञानावलम्बन प्रमेय
 ऽत्वात्, पञ्चाङ्गुलियदित्यनुमानादनुमीयमान सर्वज्ञज्ञानमपि प्रतिनियतविषयत्वान्न सर्वविषय
 स्यात्, तत्र शरीरस्याकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने मुक्तावस्थायामपि तदज्ञेय ज्ञान कुतो न भवेत् । 25
 किञ्च सकलपदार्थप्रकाशकत्व ज्ञानस्य स्वभाव, स च सेन्द्रियदेहाद्यपेक्षाकारणस्वरूपावरणे
 नाच्छाद्यते, अपवरकावस्थितप्रकाश्यपदार्थप्रकाशकत्वभाव प्रदीप इव तदावारकशरावा
 दिना । तदपगमे तु प्रदीपस्यैव स्वप्रकाश्यप्रकाशकत्व ज्ञानस्यायत्नसिद्धमिति कथमावरणभूत-

सेन्द्रियद्वहायभावे तद्व्यवस्थाया ज्ञानस्याप्यभावे तत्रैत, अन्यथा प्रदीपाकारकशरावाद्यभावे
 प्रदीपस्याप्यभावे प्रेरणीय स्यात् । न च शरावादेरावारकस्य प्रदीप प्रत्यननकत्वमा
 शङ्कनीयम्, तथाभूतप्रदीपपरिणतिजगत्त्वाच्छरावादे, अन्यथा त त्रत्यावारकत्वमेव तस्य
 न स्यात् । उपलभ्यते च संसारावस्थायामपि वासीरन्दनरूपस्य सुमुञ्चो सर्वत्र समवृत्ते
 5 विशिष्टध्यानादिव्यवस्थितस्य सेन्द्रियशरीरव्यापागजन्य परमादादरूपोऽनुभव, तस्यैव
 भायनावशादुत्तरोत्तरामवस्थामासादयत परमकाष्टागतिरपि सम्भाव्यत एव । परमार्थतस्तु
 आनन्दरूपताऽऽत्मन स्वभावभूता तद्विषयपरमेश्वरमवस्थायामुत्पद्यते, एकान्तनि
 लस्य स्वविपलितरूपस्यात्मनो वपयिवमुत्पद्यमानोऽप्युपपन्नः, एकस्वभावस्य तत्स्वभा
 वापरित्यागे भिन्नमुत्पद्यमानस्येदोत्पादस्याकारस्येव तदनुभवाभावात् । ज्ञानञ्चोत्तरमा
 10 नोत्पादनस्वभाषम्, यद्य यत्स्वभावे न तद्यदुत्पादनस्यापक्षम्, यथाऽन्त्या यीजादिकारण-
 सामग्री अङ्कुरोत्पादन, तत्स्वभावज्ञानं पूर्वा ज्ञानक्षण उत्तरज्ञानक्षणोत्पादन इति स्वभावद्वय-
 श्रयथाऽसौ त स्वभावे एव न स्यात् । न च संसारावस्थाज्ञानान्तरक्षणस्योत्तरज्ञानचनन
 स्वभावत्वंसिद्धम्, तथाभ्युपगमे सत्तासम्भवाद् सत्त्वस्य निषिद्धत्वात्तद्वजनकत्वेन तस्या-
 नर्थक्रियाकारित्वादास्तुत्वापत्तलक्षणकल्पवस्तुत्वं तत्तत्तत्त्वस्येत्येवमशेषचित्तसन्तान-
 15 स्वावस्तुत्वंप्रसङ्ग । एव माध्वचित्तसन्ताननिर्वाधे त्वापि मुक्तिर्निशेषगुणरहितात्मस्वरूप
 वाऽनुपपन्ना, निराश्रयचित्तमन्तुत्पत्तिलक्षणात्वभ्युपगम्यत एव, किन्तु सा साव्या
 युक्ता, बद्धस्यैव मोक्षणात्, न हि अन्वयिनोऽभावे बद्धस्य मुक्ति सम्भवति, अन्यस्य च
 न्वाद्यस्य च मोक्षणात् । स तानस्यैकत्वेऽपि सोऽय मन्तानो यदि परमार्थत सन् तर्हा
 त्थैव स तानस्यैकत्वेऽपि स्यात् यदि तु सत्त्वस्य सन् तदकस्य परमार्थसतोऽभावाद्भव
 20 मोक्षयोर्भिन्नाश्रयतया बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर स्यात्, तस्माद्विज्ञानक्षणेऽप्यन्वयिनोऽभावे च
 धमोक्षयोस्तद् प्रवृत्तत्वाऽसम्भवात्सन्वया चित्तमन्तत्प्रभ्युपगमत्तया । न च विज्ञानसन्त
 ल्यनुच्छेदं सुपुत्रावस्थायामपि तत्सद्भावे तस्या जाग्रदवस्थातो विशेषो न स्यादिति चान्यथा,
 मिद्धादिसामग्रीविशेषाद्विलक्षणस्य सुपुत्रावस्थया गच्छत्तुणस्पशैज्ञानतुल्यस्य बाह्याभ्या
 त्मिकपदावीनकधर्मग्रहणविमुखस्य ज्ञानस्य सद्भावात्, अ यथा जाग्रदवस्थाज्ञानप्रवाहयो
 25 रप्यभाव स्यात् । यथा चाश्रविकल्पनकाले प्रवाहेणोपजायमानमपि गोदर्शन ज्ञानान्तरवे
 दामपि भवदभिप्रायेणानुपलक्षितमास्ते, अन्यथाऽश्रविकल्पप्रतिसहारावस्थाया इय त काल
 यावन्मया गौण्येन न चोपलक्षित इति ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गेः प्रसिद्धव्यवहारोच्छेद स्यात्, तथा

१ निराश्रयचित्तस्य तानोत्पत्तिमात्र इति योगता तत्राविवानुष्णारहितं चित्तं तत्रैव न चमभिधीयते, अविद्या
 रागद्वेषाभिलाष, तृष्णा तु भावभोगाभिलाष । अपरं तु त्रदापनिर्वाणवत्सवया चित्तसन्तानोच्छेदो मोक्ष
 इति सद्भिरे ते तऽपि मिथ्यावादिन, चित्तसन्तानानावाद्यं यथापत्ते ॥

सुपुत्रावस्थाया स्वसविदितज्ञानवादिनोऽप्यनुपलक्षित ज्ञान भविष्यतीति न तदवस्थाया
 विज्ञानासत्त्वात्तन्तत्सुच्छेद । न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेश्चविकल्पकाले ज्ञानान्तरवेद्य
 गोदर्शन न सम्भवतीति वाच्यम्, सविकल्पाविकल्पयोर्ज्ञानयोर्युगपद्वृत्तरनुभवात्,
 अन्यथा प्रतिनिवृत्ताश्वविकल्पस्य गोदर्शनस्मरणाध्यवसायो न स्यात्, क्रमभावेऽपि च
 तयोर्विज्ञानयोर्विज्ञान ज्ञानान्तरवेशमपि अनुपलक्षितमवश्य तस्यामवस्थाया परेणाभ्यु 5
 पगमनीयम्, तदभ्युपगमे च यदि स्वाभावस्थाया तादृग् ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा न
 कश्चिद्विरोध । तस्मादनेकात्मभावनातो विशिष्टप्रदशेऽक्षयसुखादिलाभो मुक्तिरिति स्वितम् ।
 न चानेकान्तज्ञान मिथ्या, नित्यत्वाऽनित्यत्वयोर्विधिप्रतिषेधरूपत्वाद्भिन्ने धर्मिण्यभावा-
 दिति वाच्यम्, एकात्मज्ञानस्यैव चापकसद्भावेन मिथ्यात्वोपपत्ते, प्रतीयमाने वस्तुनि
 विरोधासिद्धेश्च, न हि यद्रूपण नित्यत्व तद्रूपेणैवानित्यत्वं विधीयते येनेकत्र विरोध, स्यात् 10
 किन्त्वनुस्यूताकारतया नित्यत्व व्यावृत्ताकारतया चानित्यत्वम्, तथा चाद्यधमेनिमित्तक
 त्वान्न विरोध, अ यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चानुगतव्यावृत्ताकारयोरात्यन्तिको भेद, पूर्वो
 चरकालभाविस्वपर्यायतादात्म्यन स्थितस्यानुगताकारस्य बाह्याभ्यात्मिकस्यावस्थाबाधितप्रत्य-
 क्षप्रतिपदौ प्रतिमासनात् । न च घटादिमृत्त्वादिना नित्य इत्यत्र मृत्त्वादि यदि ततोऽर्थान्तरं
 सामान्य न ततो पदो नित्य, तस्य कारणाद्विलयोपलक्षेरिति वाच्यम्, सामान्यस्य विशेषे 15
 पादर्थान्तरत्वानुपपत्ते समानासमानपरिणामात्मकत्वाद्घटाद् । तथाहि मृत्त्वादिजाति
 सत्ता वा न स्वाश्रयादर्थान्तरभूता, तथात्वे स्वाश्रये सम्बन्धाभावात्, स्वसम्बन्धात्
 प्रागसद्भिरपि स्वाश्रये सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गात्, स्वत एव सद्भि सत्तासम्बन्धकल्पनावैयर्थ्यात्
 समवायस्य सर्वगतत्वाद्भ्यक्त्यन्तरपरिहारेण व्यक्त्यन्तरैरेव सर्वगतस्यापि सामान्यस्य सम्ब-
 न्धेऽतिप्रसङ्गपरिहाराद्याभ्युपगम्यमाना च प्रत्यासत्ति प्रत्येक परिममात्ता व्यक्त्यात्मभूता 20
 वाऽभ्युपगम्यमाना कथं समानपरिणामातिरिक्तस्य सामान्यस्य कल्पना न निरस्येत्,
 शुष्ठादिवद्य स्वाश्रये स्वानुरूपप्रत्ययादिहेतो सामान्यात् सदादिप्रत्ययादिवृत्तिर्न भवेत् ।
 सामान्यस्य तु स्वत एव सदादिप्रत्ययादिविषयत्वे द्रव्याविषु कः प्रद्वेष परतश्चेदसवस्था,
 तस्मात्पदार्थानामनेकान्तस्वभावतया नानेकान्तभावना मिथ्याभूता, ततो युक्तमुक्तमनुप-
 मसुखमुपगवानामिति ॥

इति तपोगच्छनभोगिणीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधीमद्विजय
 कमलसूरीश्वरचरणमलिनचिन्मस्तभक्तिमरेण तपदृघरेण विजय
 लघिसूरीणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य परेष्ट
 मोक्षखण्डन नाम अष्टम सोपानम् ॥

अथादित्रायसाफल्यप्रदर्शनम् ।

तद्व स्वेष्टदेवतास्त्वेन प्रध्वस्तसमाप्तिप्रतिपदकान्तगत्य आचार्यदशासनस्य प्रकरण
मत्तरेणापि चिनप्रणीतत्वेन स्वत सिद्धत्वात्तदभिषेयस्य निष्प्रयोजनत्वमाशङ्कमान प्रकरणा
भिषेयप्रयोजनमाह—

5 समयपरमत्पचित्थरविहाडजणपञ्जुवासणसयसो ।

आगममलारहियओ जह होइ तमत्पमुत्तेस ॥ २ ॥

समयपरमा इविस्तरविहाडजनपयुपासनसकर्ण ।

आगममलारहदयो यथा भवति तमथमुत्तेष्ये ॥ छाया ॥

- ममय इति, मलमिव आरा प्राजनकविभागो यस्यासौ मलार गौर्गली, आगमे
10 तद्वत्पुण्ड्रद्वय चस्य तदर्थप्रतिचित्तिसामर्थ्याभावात् असौ तथा, मन्दवीरित्यर्थे, सम्यगीयन्ते
परिच्छिद्यन्तेऽननार्या इति ममय आगम, तस्य परमार्थ, अकल्पितोऽर्थ, तस्य विस्तरो
रचनाविशेष, 'तु 'प्रथमे वावशब्दे' (पाणि- ३-३-३३) इति सूत्रेण षभि कृते वि
स्तार इति रूप स्यात् कथं तर्हि विस्तर इति चेशुक्त, शब्दार्थयोर्भेदेऽपि पारमार्थिकसम्ब
न्धप्रतिपादनायभेदविबक्षया षब् न कृत । तस्य रचनाविशेषस्य विहाट प्रकाशक,
15 श्रोतृवृद्धौ प्रकाशमानानर्थान् हाटयति दीपयतीति व्युत्पत्ते, स चासौ जनश्च चतुर्दशपूर्व-
विदान्छोक तस्य पशुपासन सेवाजनित तद्ग्राह्यान् कारणे कार्योपचारात्, तत्र मह कर्णेन
वस्तव इति सङ्ग तद्ग्राह्याता प्राधारणपटु, एवम्भूतो यथा येन प्रकारेण भवति तदा-
भूतमर्थमुत्तेष्ये प्रतिपादयिष्ये इत्यर्थः, यथाभूतेनार्थेन प्रतिपादितेनातिकुटितधीरपि श्रोतृजनो
विशिष्टागमस्य ग्राह्याता प्रतिपादितानामर्थानामवधारणे समर्थो भवति तमर्थमनेन प्रक
20 रणेन प्रतिपादयिष्यामीति यावत् । अत्राकल्पितस्य बाह्यार्थस्यागमप्रतिपाद्यतया शब्दाद्योश्च
रास्तवसम्बन्धस्य समयपरमार्थविस्तरेत्वेन निर्देश कृत, तथा च चतुर्दशपूर्वविदादिज
नाना ग्राह्यातृणा प्रतिपादितार्थावधारणसामर्थ्यसम्पत्तिर्न दधियामेतत्प्रकरणप्रयोजनं प्रद
र्शितम्, तज्ज्ञान विना प्रेक्षावता प्रवृत्त्यनुपपत्ते । अनभिहितप्रयोजनं हि काकदन्तपरी
क्षावत् प्रेक्षावतामनादरणीय भवति तस्मात् प्रयोजनाभिवानमुखेन तेषा शास्त्रादौ प्रवर्त्त-
25 नायादौ उत्प्रतिपादनमावश्यकमिति ॥

अत्र कश्चित् प्रेक्षापूर्वकारिणा प्रवृत्त्ये प्रयोजनाभिधानायादिवाक्यमुपादीयते यदि तर्हि
कथमप्रमाणके तेषा प्रवृत्तिः, प्रामाणिक एव प्रेक्षापूर्वकारिणा प्रवृत्ते, न हि तद्वाक्य तज्जन्यज्ञान
वा प्रमाणमिन्द्रियान्धत्वेन तस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवात्, नाप्यनुमान स्वभावकार्यलिङ्गप्रभवम्,
तद्गोच्यप्रयोजनस्य तद्गान्त्वन् तत्कारणत्वेन वा प्रमाणादप्रतिपत्ते, तदुत्थापकस्य लिङ्गस्य

च तत्त्वभावतया तत्कार्यतया चानवधारणात्, अन्यस्य च स्वसाध्याप्रतिबन्धात्, न चेद
 वाक्य स्वाभिधेयप्रयोजनप्रतिपादने प्रमाणम्, तत्र प्रवर्त्तमानस्यास्य स्वमहिम्नैव शब्दप्रमा-
 णस्वरूपत्वेन स्वार्थप्रत्यायकत्वादिति वाच्यम्, बाह्येऽर्थे शब्दस्य प्रतिउत्पत्तिसम्भवाप्रामा-
 ण्यात्, विवक्षाया प्रामाण्येऽपि तस्या बाह्यार्थाविनाभावित्वायोगात्, न च येषा यदर्थे
 विषयिणी विवक्षा ते तमर्थं तथैव प्रतिपादयति, अन्यविवक्षायामप्यन्यशब्दोच्चारणदर्शनात् 5
 विवक्षया एकान्ततो बाह्यार्थप्रतिपक्षता । तस्मान्न शब्दादपि प्रमाणादादिव्यक्त्यरूपात्
 प्रयोजनविशेषोपायप्रतिपत्ति, नदप्रतिपत्तौ च तेषा तत प्रवृत्तौ प्रेक्षापूर्वकारित्वाव्याहृति-
 प्रसङ्ग इत्याक्षिपति तद्व्युक्तम्, प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवेऽपि बाह्यार्थेन शब्दप्रतिबन्धस्य
 साधयिष्यमाणत्वात्, बाह्यार्थे च प्रतिपत्तिप्रवृत्त्यादिव्यवहारस्योपलभ्यमानतया प्र-
 त्यक्षवच्छब्दस्यापि तत्र प्रामाण्यात्, न ह्यर्थान्वयभिचारित्वलक्षणप्रामाण्यनिश्चयवता तत 10
 प्रवृत्तौ प्रेक्षापूर्वकारित्वक्षति, न चानाप्रप्रणीतान् नद्यास्तीरे पञ्च फलानि मन्तीत्यादिवा-
 क्यादस्य विशिष्टतानवगमात्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यक्षाभासात् प्रत्यक्षस्येवानाप्तप्र-
 णीतवाक्यादस्य विशिष्टतानिर्णयात्, यस्य तु न निणयो नासावत प्रवर्त्तते, अनवधृतहेत्वा
 भासविवेकद्वैतोर्विधानुमेयार्थक्रियार्थः । न चात्रा परहितप्रयणा प्रमाणभूताश्चात स्ववा-
 द्याप्रेणापि ते प्रवर्त्तयितु क्षमा, तस्मात् किं प्रयोजनवाक्योपन्यासेनेति वाच्यम्, सुनि 15
 श्रिताप्तप्रणीतवाक्यादपि प्रतिनियतप्रयोजनार्थिना तदुपायानिश्चये तत्र प्रवृत्त्ययोगात्, यदि
 आप्तप्रणीतशास्त्रेऽपि प्रयोजनविशेषप्रतिपादक वाक्य न स्यात्तदा कथं तत्र प्रयोजनवि-
 शेषप्रतिपादकतानिश्चय स्यात्, तेनाप्तप्रणीतवाक्यादव तदर्थिना तत्र प्रवृत्ति स्यात्, तदन-
 भिमतप्रयोजनप्रतिपादकानामपि वाक्याना सम्भवात्, अत यत्र सत्त्विद कर्त्तव्यमिति
 पुरुषा 'प्रतीतवशासभावा आर्त्तिर्नियुज्यन्ते तत्रावधारिततत्प्रेरणावशाभावविषयविचारास्तद- 20
 मिहित वाक्यमेव बहुमन्यमाना अनादृतप्रयोजनपरिप्रश्ना एव प्रवर्त्तन्ते, विनिश्चिततदा-
 त्तभावाना प्रत्यवस्थानासम्भवादित्यपि निरस्तम्, आप्तप्रवर्त्तितप्रतिनियतप्रयोजनार्थिजनप्रेरणा-
 वाक्यस्यैव प्रयोजनवाक्यत्वनिश्चयाच्च । अन्यथाऽभिमतफलार्थिजनप्रेरकवाक्यस्याप्तप्रयुक्त-
 त्वमेवानिश्चित स्यात्, 'अनभिमतार्थप्रेरकस्यावगताप्तवाक्यत्वं चातिप्रसङ्ग, न चाप्तवा-
 क्यादपि प्रतिनियतप्रयोजनार्थिनस्तदनवगमे तत्र प्रवृत्तितुमत्सहन्ते, अतिप्रसङ्गात्तस्मादादा 25
 वभिधेयप्रयोजन सार्थकमेवेति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिधीमद्विजयान्दसूरीश्वरपट्टालद्वारधीमद्विजय

कमलसूरीश्वरचरणनलिनवि यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टारेण विजय-

लघिसूरीणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्याऽऽदि

वाक्यसाफरूपप्रदशन नाम नवम सोपानम् ॥

- त्वेऽपि न तत्र व्यवहर्तृणा समयो युक्तः, अस्माच्छब्दात्प्रक्रियायां प्रयक्रियायोग्याधान्
 त्रिधा प्रवृत्ततामित्यभिप्रायेण हि व्यवहर्तृभिर्वाचका ध्ययो नियोज्यन्ते, न चासौ विकल्पा
 बुद्ध्याकारोऽभिप्रेतः शीतापानोदादिकार्यं तर्धिना मम्यादयितुमलम्, उदनुभवोत्पत्तावपि
 तदभावात् । तस्माद्वाच्यवाचकयोरभावादागमस्य परमार्थ एव नास्तीति कथं समयपरमार्थे
 5 विस्तरेत्यादि इति चेन्मैत्रेयम्, शाब्दप्रत्ययस्य भ्रातृत्वसाधनायापन्यस्तस्य भिन्नेष्वभेदाप्यव
 सायित्वाद्देहोरसिद्धे, तत्र तस्यानुपपत्ते, गौर्गौरित्यत्राधितप्रत्ययत्रिषयतया वस्तुरूपस्या
 भिन्नस्य सामा यस्य सिद्धत्वात् । अत्राधितप्रत्ययत्रिषयस्याप्यभावे विशेषस्याप्यभावः स्यात्,
 अत्राधितप्रत्ययत्रिषयत्राव्यतिरिक्तस्यान्यस्य तद्भवस्थापकस्य उत्राप्यभावात् । पुरस्ये गोवर्गे
 व्यावृत्ताकारं बुद्धियथोपजायत तथैवानुगताकारेणापि तस्या उपजायमानत्वात्, तस्याश्च
 10 द्वयत्पदवस्तुत्तरिच्छणामम्भवात्, अत्राधितप्रत्ययस्य विनापि विषयः सद्भावे ततो वस्तु
 व्यवस्थाऽभावप्रसक्ते । १ चानुगताकारस्य बुद्धेर्याधितम्, सर्वत्र दशादावनुगतप्रतिभासस्या-
 रत्नरूपस्य तथाभूताकारव्यवहारहेतोर्दर्शनात् । तन्नादिद्रयान्धव्यव्यतिरेकानुविधायिनी
 व्यावृत्ताकारानुभवज्ञानधिगतमनुगताकारमवभासयतीति अनुभूयमाना बुद्धिर्वस्तुभूत सा-
 मान्यं व्यवस्थापयति । न च नियतशाश्वलेयादिव्यक्तिभिन्नतया साधारणरूपस्यापरस्य
 15 भेदेनाप्रतिभासनाद्भवत्यभिन्नं भिन्नं वा सामान्यमभ्युपगन्तुं न युक्तमिति वाच्यम्, वाता-
 तपादीनां समानद्वयममानेन्द्रियप्राणानामपि प्रतिभासभेदादन्यस्य भेदव्यवस्थापकस्या-
 भावाद्भवत्किंवात्योरपि तत्सद्भावात्, शाश्वलेयादिव्यक्तिप्रतिभासाभावेऽपि बाहुलेयादिव्यक्ति-
 प्रतिभासे गौर्गौरितिसाधारणावभासस्य तद्भवस्थापकस्य सद्भावात् । एतन्ततो व्यक्त्य-
 भेदं तु सामान्यस्य व्यक्तिस्वरूपस्यैव तदभिन्नसाधारणरूपस्यापि व्यक्त्यन्तरे प्रतिभासो
 20 १ स्यात्, प्रतिभासत्वं च व्यक्त्यन्तरेऽपि, अतो न कथं भिन्नसामान्यस्य सद्भावः । न च
 व्यक्तिदर्शनसमये जातेषु द्विप्राणकारतया स्वनं रूपेण व्यक्तिभिन्नतया यद्भिर्भावभास
 इति वाच्यम्, अस्य व्यक्त्याकारऽपि नमान्तरात्, नापि त्रैलोक्ये गौर्गौरिति बुद्धिरेव त्रैलोक्य-
 कारा बाह्यनिमित्तनिरपश्चात् प्रतिभासत इति युक्तं यत्तुम्, तथा सति तद्बुद्धेः प्रतिनिय
 तदशकालत्वं न स्यात्, न हि तत्र व्यक्तयो निमित्तम्, तासां भेदरूपत्वेनाविशिष्टत्वात्,
 25 अश्वादीनामपि तदनुद्विनिमित्तत्वापत्ते । न च तासां विनिष्ठात्वेऽपि यास्वैव तादृशीबुद्धि
 रुदति वा एव ता जनयितुं ममर्था इति तत्राश्वाद् गौर्गौरितिप्रत्ययनिमित्तत्वमिति वा
 च्यम्, तथा सति स्वरक्षणस्याप्यभावप्रसद्धान्, सामान्यलक्षणनिमित्तमन्तराणां प्रति

१ त्रयांशमनुगतप्रतिभासं यद्विनिमित्तसापक्षं प्रतिनियतदशकालात्कारत्वात्, विशेषप्रतिभासवदिति
 मानम् व्यक्तेरेव निमित्तत्वे अथादसि गौर्गौरिति बुद्धिनिमित्तत्वानुपपन्नं इति ॥

नियतदेशकालतया साधारणबुद्धेरित विशेषलक्षणनिमित्तव्यतिरेकणापि तथाविधासाधारणबुद्धेस्सम्भवात् । परेणापि हि वक्षुमेव शक्य यदभेदाविशेषेऽपि एकमेव मग्नादिस्वरूपप्रतिनियतानेकनीलयाभासनिबन्धन भविष्यतीति किमपररूपादिस्वलक्षणपरिकल्पनयेति । यदि रूपादिस्वलक्षणमन्तरेणापि रूपाद्याभामज्ञानस्य सम्भवे प्रवृत्त्यादिलक्षणो व्यवहारो न स्यात्, अपरस्वार्थक्रियानिबन्धनार्थव्यवस्थापकस्याभावात्, अतस्सवलक्षणाकारज्ञानस्य तन्निमित्तत्वेन तद्व्यवस्थापकत्वमिति चेत्, न, सदृशाकारज्ञानेऽप्यस्य समानत्वात्, अबाधितसमानाकारप्रत्ययो हि तथाभूतविषयमन्तरेणोपजायमानो निव्यारूप स्यादिति विशेषप्रत्ययस्यैवावाधितसमानप्रत्ययस्यापि सामान्यमालम्बनभूत निमित्तमभ्युपगन्तव्यमिति सामान्यमस्ति वस्तुभूतम्, अन्यथा समानप्रतिभासायोगात् । ननु यदि सामान्यमनुगताकारज्ञानजनकत्वैकस्वभावात् तर्हि सर्वदा तद्ज्ञानं स्यात्, तस्यानपेक्षस्यापेक्षायोगात्, सहकार्यपक्ष-
 १० नकत्व वा तत्कृतोपकारस्य ततोऽभेदे उपकारस्य तत्कार्यत्वेन तदभित्त सामान्यमपि कार्यं स्यात्, भेदे वा सम्प्रन्धासिद्धि, तिलानाञ्चैककार्यैककर्तृरूप सहकारित्वमपि न सम्भवति, तदवस्थाभाविस्वभावस्य प्रागूर्ध्वञ्च मत्वात्, असत्त्वे त्वनित्यत्वम् । कार्याजनकस्वभावत्वे तु न कदापि कार्यमुत्पादयेत्, अजनकस्वभावात्सामान्यसन्निधानेऽप्यजनकत्वात्, साधारणज्ञानेऽपि सामान्यस्याप्रतिभासप्रसङ्गश्च, जनकाकारापकस्यैव ज्ञानविषयत्वात्, एवञ्च ज्ञानमप्य-
 १५ जनयद्गुणत्वेन स्यात्, अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद्भवतुन, तस्मात्सामान्यस्य नित्यत्वेन तद्विषयस्य ज्ञानस्य बाध्यमानतयाऽवाधितविषयत्वमसिद्धम् । त्रिञ्च सामान्यस्य सर्वसर्वगतत्वे व्यक्त्यन्तरालेऽप्युपलब्धिप्रसङ्ग, न चाभिव्यक्तिहेतुव्यक्त्यभावात्तत्रानुपलम्भ इति वाच्यम्, प्रथमव्यक्तिप्रतिभासवेदाया तस्याभिव्यक्तत्वात्, अन्तरालेऽनभिव्यक्तत्वेऽभिव्यक्तानभिव्यक्तस्वभावभेदादनेकत्वापत्त्या सामान्यरूपताभङ्गापत्तिर्भवत्, तस्मादत्रयमन्तराले तदुपलम्भ-
 २० प्रसङ्ग, तत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्रानुपलम्भादसत्त्वमिति तत्र सर्वसर्वगतम्, यदि तु स्वव्यक्तिमर्षगत तद्विस्त्युच्यते तर्हि प्रतिव्यक्ति तस्य परिसमाप्ततया व्यक्तिस्वरूपतेव भेदः स्यात् । अभेदे चैकव्यक्तावभिव्यक्तस्य प्रहणऽन्यव्यक्तिसधस्यापि तस्य प्रतिभासप्रसङ्गेन तदाधारप्रतिभासमन्तरेण वृथापेयप्रतिभासानुपपत्त्या सर्वव्यक्तीना, युगपत् प्रतिभासप्रसङ्गः । किञ्चैकत्र पटादौ समवेत सामान्यमन्यत्रोत्पन्ने घट निष्क्रियत्वान्न चाति, न च तदुत्पत्तिपूर्व-
 २५ तत्रैवासीन दृश्यापि तस्य तद्वत्ताप्रसङ्गात्, नाप्येव त्राशेन वर्तमानमपरत्र व्यक्त्युत्पत्तावशेन सम्बद्धत्वे, सर्वसर्वगतत्वाभ्युपगमात् । नापि पूर्वव्यक्ति परित्यज्यात्र सम्प्रकृतते पूर्वव्यक्तेरप-

- टादिरूपताप्रसङ्गादिति कृत्स्नेकदशप्रवृत्तिविरुद्धात्पुपपत्त्या व्यक्तिभिन्नत्वे तस्य कथमवशयि
 तप्रत्ययविषयत्वान् सत्त्वम् । व्यक्तित्वभावत्त च यत्किञ्चिदुत्पादयिनाशयोगित्वेन तस्मा
 साधारणरूपत्वं स्यात्, असदत्त्वं यदि सामान्यं तिल व्यापकमेकान्तेन व्यक्तित्वो भिन्न
 मभिन्न वा स्यात्तदा निरुक्तत्वावकानुपपन्नं स्यात्, यदा तु सदृशपरिणामलक्षणं सामान्यं
 5 विसदृशपरिणामलक्षणस्तु विशेषस्तदात्मरश्मिकं वस्तु तदाऽत्यन्तभेदाभेदपक्षभाविशेषानु
 पपन्नोऽस्य एव । न च साधारण रूपमसाधारणस्वरूपाद्भिन्नं, तदाकारपरिहारणत्वात्
 स्थितस्वरूपत्वात्, उदाकारपरिहारणत्वात्तत्त्वत्तत्त्वतो भिन्नं यथा घटस्वरूपपरि
 हारावस्थितस्वरूपं पट इत्यनुमानेन साधारणसाधारणस्वरूपस्य एकत्वविरोधोऽत्रापि
 बाधकः, अत्रान्न न द्विविधद्वि भिन्नं स्यात्, अन्यस्य भेदव्यवस्थापकस्याभावा
 10 दिति वाच्यम्, समानासमानाकारतया साधनत्वाद् परिस्फुटप्रतिपत्तौ महि प्रतिभाम
 मानस्यैकत्वेन विरोधासिद्धे, अन्यथा साधनार्कसन्निहितप्रतिपत्त्यामिदं सवेदन कथनेक
 स्यात्, परस्परविरुद्धनीलाद्यनकाराकार विप्रदानं वा स्वमेवमन्युपगम्येत । यदीदमपि अने
 काकारमेकं न स्यात्तर्हि प्राहप्राह्यकाकारादिविचिच्छेत् तद् भवत्, तथैव स्वसवेदनेऽपि तदव
 भासेत चेत्तदा कश्चिदपि ज्ञानं प्राहप्राह्यकाकारप्रतिभासाभावेनाप्रवृत्तिकं जगत्स्यात् । किञ्च
 15 द्विविधो विरोधः, महानघसानलक्षणं परस्परपरिहारवितलक्षणश्च, स द्विविधोऽप्य
 कोपलम्भेऽपरानुपलम्भाद्भेदप्रस्थाप्यत साधारणसाधारणकारयोऽस्तु प्रत्यक्षेण भेदाभेदा-
 त्मकतया प्रतीते रथ विरोधः, तद्रूपानुपाकारते हि तयोर्भेदाभेदौ तथाऽवभासनमेव च
 भेदाभेदमहणमिति कथं विरोधान्दूषणम् । न च उच्यते परस्परपरिहारस्थितिलक्षणता
 सम्भवति, अव्ययच्छेदरूपतया प्रत्यये प्रतिभामनात् । न च सामान्यविशेषयोराकारभे
 20 देऽप्यभेदऽत्रापि अन्यतोऽयस्या यत् न स्यादिति वाच्यम्, सामान्यविशेषवत्तायात्म्ये
 नात्र प्रत्यक्षतोऽग्रहणात्, महणं वा भवत्येवाकारभेदेऽप्यभेदः । आकारमनात्वे सामान्य
 विशेषयोरभेदप्रतिपत्तिर्भवेति चेत् तत्रापिप्रत्यये नान्तराभावात् । सामान्यविशेषौ भिन्नौ
 स्वभावभेदात्, घटपटादिवदित्यनुमाना बाधकमिति चेत् प्रत्यक्षेण बाधितत्वाद्भेदानुमाना
 प्रवृत्त दृष्टा तस्य साधनविरुद्धत्वाच्च, घटादरपि कनचिदाकारेण सदृशतयाऽभेदात्तद्विरो
 25 विन सर्वथा स्वभावभेदस्याभावात् । एव सामान्यविशेषयोर्भेद एव, भिन्नयोगक्षेमत्वात्,
 हिमवद्विभ्योरिवेत्यपि अनुमानमनुक्तं व्याख्यसिद्धे, विषयेण सह साक्षाद्विरोधिनं भिन्नं

१ तथा च ये यत्र नात्पना नापि प्रागग्रम्यायिनो नापि प-नाद-वनां देसादागतिम तस्ते तत्र नोपलभ-
 न्ते नापि नाते यथा सागशिरमि तद्विज्ञानम्, तथा च मामा य त-हृ यदेवोत्पादवति पत्रादिके वत्
 ताति वापकानुपपत्ति न चायमनशक्तिरो ह्यु तत्र इत्युपगमनयो प्रसारा तथाभावादिति बोध्यम् ॥

योगक्षेमत्वस्य व्यतिरेकान्निभ्रयान् । न च साध्याभावस्य साधाविरुद्धैकयोगक्षेमत्वव्याप्त-
 त्वात् पारम्प्येण विरोध सिद्ध एवेति वाच्यम्, अत्रापि अभेदलक्षणहेतो एकयोगक्षेमत्व-
 रूपसाध्यविरोधिना विरोधासिद्धेः । न च भिन्नयोगक्षेमस्याप्यभेदाभ्युपगमे न क्वचिदपि
 भेद सिद्धोदिति विश्वमेक स्यादिति वाच्यम्, भिन्नयोगक्षेमत्वैकयोगक्षेमत्वाभ्या भेदाभेद-
 व्यवहारव्यवस्थाया असिद्धे किन्तु भेदाभेदप्रतिभासादेव, अत सामान्य-विशेषयोः सहो 6
 त्वावविनाशाभावेऽपि अभेदप्रतिभासादभेदो न विरुद्ध इति वस्तुभूतसामान्यसद्भावे वाचका
 भाव । न च यद्वैवाद्यावलेयव्यक्तौ सप्तशपरिणतिरूप सामान्य तदेव वाहुलेयव्यक्ता-
 वपि, व्यापकस्यैकस्य सर्वगोव्यक्त्यनुयायिन तस्यानभ्युपगमात्, तदनभ्युपगमश्च शाशले-
 यादिव्यक्तीना वाहुलेयादिव्यक्तिसहस्रतया प्रतिभासेऽपि एकानुगतसामान्यकोडीकृत-
 त्वेनाप्रतिभासनात् तस्मात्समानासमानपरिणामात्मन शाशलेयादिवस्तुनोऽवाधिताकार 10
 प्रत्यक्षप्रतिपत्तौ प्रतिभासनाद्विशेषवन्न सामान्याभाव । ननु सजातीयविजातीयव्यावृत्त
 निरश वस्तु तत्सामर्थ्याविति च प्रत्यक्षे तत्तथैव प्रतिभाति, तदुत्तरकालभाविनस्तु विकल्पा
 अवस्तुसस्पर्शिनः व्यावर्त्यवस्तुवलेन भिन्नभिन्नव्यावृत्तिनिमित्तान् सामान्यभेदान् व्यावृत्ते
 वस्तुन्युपकल्पयन्त समुपजायन्ते, अतो न तद्वशात्तद्भावस्या युक्ता अतिप्रसङ्गात्, एवञ्च 15
 सर्व भावा स्वभावत स्वभावपरभावाभ्या व्यावृत्ता, स्वभावव्यवस्थितेरित्यनुमानेन सजा
 तीयविजातीयव्यावृत्तनिरशवस्तुसिद्धिरिति चेन्मैवम्, स्वसाध्येन हतोव्याप्त्यसिद्धे, न ताव-
 दनुमानेन तत्सिद्धि सर्वभावाना प्रत्यक्षापिपत्यत्वेन धर्म्यसिद्ध्याऽनुमाया अप्रवृत्तेः । साध्यहे
 त्वोरविनाभावस्य सर्वोपसहारेणानुमानान्तरेण साधनेऽनवस्थानात् । नापि प्रत्यक्षेण त
 त्सिद्धि, तस्य सन्निहितविषयग्राहकत्वेन देशादिविप्रकृष्टाशेषपक्षार्थलम्बनत्वानुपपत्ते । न च
 प्रत्यक्षेण पुरोवर्तिषु भावेषु भेदेन साध्यलक्षणेन सह हेतो सर्वोपसहारेण व्याप्ति प्रतिपद्यत 20
 इति वाच्यम्, अध्यक्षस्य यत्रैव स्वव्यापारानुसारित्वोत्तरविकल्पजननं तत्रैव तस्य प्रा-
 माण्येन सर्वतो व्यावृत्तात्मनि तद्वलेन विकल्पानुत्पत्ते, सर्वदा विकल्पानुत्पत्तव्यावृत्ता
 काराध्यवसायिन एतोत्पत्ते, अन्यथा सजातीयान्नेद इत्यभिधानार्थकृत्वापत्ते । किञ्च क्षणि-
 कत्वानुमानमपि व्यर्थं स्यात्, अक्षणिकादिव्यावृत्ते स्वलक्षणानुभवजन्यविकल्पेनाध्यवसा
 यात्, तथा सर्वतो व्यावृत्ताकाराध्यवसायिना विकल्पाना स्वलक्षणमपि विषय स्यात्, 25
 यथाह्यध्यक्ष प्रतिनियतस्वरूपस्यानुकरणात्स्वलक्षणविषय तथैव सर्वतो व्यावृत्ताकारप्राप्ती
 विकल्पोऽपीति सोऽपि स्वलक्षणविषय कुतो न भवेत् । तस्याविशदावभासित्वात् तथेति
 चेन्न दूर वर्त्तमानवृक्षादिवस्वरूपविषयस्याध्यक्षस्यापि अविशदावभासितया स्वलक्षणविषयत्वा
 भावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति अयथार्थकारप्राहित्वेन तस्य भ्रातृत्वादिति वाच्यम्, उद-

व्यवस्थानधिगतार्थानुत्वेनाविसवादिद्वेन च प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तं, न च तस्य प्रत्यक्षता, भ्रातृत्वाभ्युपगमात्, नानुमानत्वमलिङ्गत्वात्, नापि विकल्परूपता, तत्कारण स्वलक्षण प्रतरेणापि धात्वाद्यसत्रिधिवलतस्तस्योपजायमानत्वात् । न चाध्यक्षविषयस्वलक्षणाभ्यवसा-
 यित्वाद्द्रव्याप्रामाण्यम्, तथाभ्युपगमेऽध्यक्षेक्षितशब्दविषये क्षणिकत्वानुमानस्याप्यप्रामा-
 5 ण्यपत्तेः । न चानुमानमनिश्चिताधीध्ववसाद्यतोऽनधिगतार्थगन्त्वत्वात् प्रमाणम्, निश्चितो
 क्षणिकत्वविषय, क्षणिकत्वस्य चानिश्चिताधीध्ववसाद्यत्वमिति वाच्यम्, तथा सति क्षणिक-
 त्वानुमानवद्विकल्परस्यापि प्रामाण्यं स्यात्, अनिश्चिताधीध्ववसाद्यत्वस्योभयत्र समानत्वात् ।
 यत्राद्ये प्रत्यक्ष निश्चयोत्पादनमर्थं तत्र प्रतिभासाविशेषेऽपि विकल्पो न प्रमाणम्, प्रत्य-
 क्षगृहीतार्थमाहित्वान्, अनुमानतु प्रमाणम्, अगृहीतार्थोधिगन्त्वत्वात्, तद्विषयेऽर्थेऽध्य-
 10 क्षस्य निश्चयोत्पादानामध्यादिति चेन्न, एकस्यैवानुभवज्ञानस्य स्वार्थविषयकनिश्चयोत्पादने
 विरोधेन सामर्थ्यासामर्थ्यानुपपत्तेः । नापि समारोपव्यवच्छेदकत्वेनानुमान प्रमाणं न पुन
 प्रत्यक्षप्रवृत्तभावा विकल्प इति वक्तव्यम्, अनुमानस्य समारोपव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः क्षणिके
 तद्विषयज्ञान समारोप, तद्वानुमानप्रवृत्ते प्रागिव पश्चादप्यविकलमेवेति । पश्चादस्तल-
 द्रूपेण समारोपस्याप्रवृत्तेरतद्वैकल्यमिति चेत्, न, तदा स्वलक्ष्णैरेक्षणिकप्रत्ययात् स्वपुत्रादौ
 15 प्रवृत्तिर्न स्यात् । किञ्च समारोपव्यवच्छेदक अभावरूपत्वेनाहोतुक, स कथमनुमानेनान्येन
 वा क्रियते ज्ञाप्यते वा, अभावेन सह कस्यचिदसम्बन्धात्तथा तस्याप्रतिपत्तेश्च, अतो न
 क्षणिकसमारोपोपव्यवच्छेदकत्वात् क्षणिकानुमानस्य प्रामाण्यम् । तस्मादनुमानप्रामाण्यवा-
 दिना सर्वापसहारण व्याप्तिमाहक प्रत्यक्षप्रभव स्वविषयाविसवादी विकल्प प्रमाण-
 यित्वस्य, स चारमदर्शने आभिनिबोधिक ज्ञानमिति प्रसिद्ध, अस्पष्टतया श्रुत वा ऊह्यशब्द-
 20 पाच्यतया न प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणद्वयव्यतिरिक्तं तत् प्रमाणान्तरम् । प्रत्यक्षानुमानवादिनान्तु
 व्याप्तिमाहक प्रमाणा तर प्रसक्तम्, ताभ्या व्याप्तिप्रवृत्तिसम्भवात् । न च प्रतिबन्धमाहकस्य
 प्रमाणस्य स्वार्थं व्यभिचारस्तत्र प्रतिबन्धाभावादिति वाच्यम्, तत्र योग्यतालक्षणप्रतिबन्ध-
 सद्भावात्, प्रत्यक्षेऽपि हि स्वार्थपरिच्छेदो योग्यतात एव, न तु तदुत्पत्त्यादेः, अन्यथा
 इन्द्रियादेरपि तत्परिच्छेद्यत्वप्रसङ्गात् । न च योग्यताया प्रतिबन्धसाधकत्वेऽनवस्था

१ जातदेरपोद्वयस्य व्यक्तौ व्याख्यानाज्ञानेन गृहीतार्थो गृहीतत्वात्तद्विषय सन्निकल्पक गृहीतप्राहि-
 त्वात्स्मृतिवध प्रमाणम्, न च प्रथम सम्मुखहणालोचनाज्ञानेनाधिगतं न हि निश्चितरूपेण, उत्तरोत्तरस्तु
 निषेध प्रमाण समारोप व्यवच्छेदक विषयत्वादानुमानवदिति वाच्यम्, प्रवृत्तसमारोपव्यवच्छेदेनानुमानस्य
 प्रामाण्यत्वात्, न तु समारोपविषयव्यवच्छेदमात्रेण स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । दर्शनान्तरभाविनो गवादे-
 र्विकल्पस्य तु न प्रवृत्तसमारोपव्यवच्छेदकता अत्रा समारोपस्यापलम्बितक्षणाप्रसक्त्यानुपलम्बतोऽनुपलम्बत्वा-
 दिति शक्यं ॥

प्रसङ्गः लिङ्गवद्स्य प्रतिबन्धनिश्चयापेक्षया गमकत्वाभावात्, प्रत्यक्षवत् योग्यतयैव स्वार्थ-
 प्रकाशनात् स्वहेतोरेव नियतार्थप्रकाशनयोग्यस्योत्पत्तेः । न च स्वलक्षणाध्यक्षपृष्ठभाविनो
 विकल्पस्याविशदावभासित्वात् सामान्यप्राहृत्वमिति वाच्यम्, सदशेष्वर्थेषु विस्फारिता
 शस्य पुर स्थितेषु स्फुट तस्यावभासनात् । सविकल्पाविकल्पयोर्युगपद्वृत्तेस्तयोरैकता विमूढोऽ
 ध्यवस्यति, अत स्पष्टवाचभासस्तत्र सलक्ष्यत इति चेत् युक्त्याऽनुपपत्तेः, किं तयोरैक 5
 विषयत्वादेकत्वाध्यवसाय, उतान्यतरेणान्यतरस्य विषयीकरणात्, किं ताऽपरस्येतरत्राध्या-
 रोपात् । नाद्य, विकल्पस्य पूर्वानंतरप्रत्ययाप्राहृत्वसमानकालवस्तुविषयत्वात् । न द्वितीय
 समानकालभावितोरपारतड्यात् । नान्त्य, अप्रियीकृतस्यान्यस्यान्यत्राध्यारोपासम्भवात् ।
 न च तदुत्तरभाविज्ञान तौ विषयीकृत्यापरमन्यत्राध्यारोपयतीति वाच्यम्, तयोर्विवेकेनोप-
 लम्भप्रसङ्गात्, तस्मान्नैकत्वाध्यवसाय । किञ्च ज्ञानयोर्युगपद्वृत्तित्वमप्यसिद्धम्, तयोरैक- 10
 दोर्त्तौ हि युगपद्वृत्ति स्यात्, अर्धन्द्रियादिलक्षणेकसामग्रीविशेषाद्विकल्पाविकल्परूपकार्य
 द्वयोदयासम्भवात् सामग्रीभेदाद्धि तज्जन्यकार्यस्य भेदो युक्तोऽन्यथा स भेदो निर्हेतुक
 स्यात् । न च यस्य व्यतिरेकात्कार्यस्य व्यतिरेको दृष्टस्तत्र तस्य सामर्थ्यनिर्णय, अर्थादिव्य
 त्तिरेके च न विकल्पस्य व्यतिरेक, अर्धन्द्रियाद्यभावेऽपि विकल्पसमानतातीयस्यातीवा-
 त्त्रिप्रयविकल्पस्योदयान्, अतोऽर्धन्द्रियादेरविकल्पोत्पादन एव सामर्थ्यनिश्चयादस्त्येव 15
 सामग्रीभेद इति कार्यभेदोऽपि युक्त एवेति वाच्यम्, अविकल्पदर्शनस्यापि अनर्थजन्यत्प्र
 प्रसङ्गे, तैमिरिकचक्षुषोऽर्थाभावेऽपि कस्यचिदविकल्पस्योत्पत्तिदर्शनात्, तस्मात्सिद्धमश्र
 जन्यस्य विकल्पस्यार्थसंज्ञात्करणलक्षण वैज्ञान्यम् । तथा एकस्यैव विकल्पस्यार्थप्राप्तिं उप-
 लब्धमानतया तदपर दर्शन नास्ति यद्वापारानुसारिणो विकल्पस्य गृहीतप्राहितया भवद्भि-
 रप्रामाण्य प्रतिपाद्येत । न च सादृश्यात्तयोर्भेदेनानुपलक्षणमिति वाच्यम्, मन्वानतद्भिन्न 20
 विषयत्वेन तयोरैकविषयत्वकृतसादृश्याभावात्, ज्ञानत्वेन सादृश्ये नीलपीताकारज्ञानयोरपि
 ज्ञानत्वेन सादृश्यात् भेदेनानुपलक्षणप्रसङ्गात्, अतो नाविकल्पकज्ञानसद्भाव । न च
 प्रथमेऽक्षसन्निपात एव यदि सविकल्पक दर्शन भवेत्तद्वाप्राहृत्वात्, तथा सत्यर्थग्रहणाभाव
 एव स्यात्, तथाहि सेति हि वस्तुदर्शने तत्सन्निधाने दृष्टे तदस्तद्वाचकशब्दस्मृति स्यात्,
 तस्मृतौ तेनार्थं योजयति, तद्योजितश्चार्थं विकल्पिका बुद्धिरध्यवस्यति, न हि सविकल्पक 25
 प्रत्यक्षवादी शब्दरहितमर्थं पश्यति, स्वाभिधानविशेषणापेक्षा एवार्था विज्ञानेन्यर्वसीयन्त इति
 नियमान् । दिना तद्दर्शन न तद्वाचकशब्दस्मृति तामन्तरेण च न वचनपरिष्कारार्थदर्शन-
 मित्यर्थदर्शनाभाव एव प्रसक्त इति वाच्यम्, शब्दसंयोजितार्थग्रहणमेव विकल्प इत्यन
 भ्युपगमात्, किन्तु निरक्षयिणकानेकपरमाणुविलक्षणस्थिरसूक्ष्मार्थग्रहण विकल्पः, स च

- प्रथमाभसन्निपातवेलायामप्यनुभूयते, सहस्रसकलविकल्पानरथायामपि स्थिरस्थूलरूपस्यैव
 स्तम्भादेर्बहिर्ग्रीहाकारता दधानस्य प्रतिभास, न तु निरक्षणिक्कानेकपरमाणुप्रतिभास,
 अश्वादिविकल्पकालेऽपि पुरोऽवस्थितस्य गवादेस्तथाभूतस्यैवानुभवविषयतया प्रतिभासः ।
 तस्मात्त्रिभाससर्गयोग्यस्थिरस्थूलार्थप्रतिभास ज्ञान प्रथमाक्षसन्निपातोद्भव सविकल्पक
 5 तथाभूतार्थव्यवस्थापकमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा सफलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग । अत साधा-
 रणासाधारणरूपे वस्तुनि प्रमाणप्रवृत्ति नासाधारणात्मनि, निर्विकल्पकरूपसाधारणा-
 त्मनि विषये विकल्पानुत्पादकत्वादग्राहकत्वमेव, ग्राहकत्वे तु क्षणिकत्वानुमानस्याप्रामाण्यप्र-
 सक्ति, तस्मात्स्वभावव्यवस्थितेरिति हेतोर्भेदन सर्वपदार्थानां प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रहणाभा-
 वात् सर्वभावानां सर्वतो भेद, तस्मात्सदृशपरिणामलक्षणसामान्यस्यावाहितप्रत्ययविषयत्वेन
 10 सत्त्वादसिद्धे स्वभावव्यवस्थितेरिति हेतुरिति स्थितम् । यदुक्त सर्वे शब्दा न परमार्थतो
 वस्त्वभिधायका तेषु परमार्थतः कृतसमयत्वाभावादित्यादि तदपि न सम्यक्, सामान्यविशेषा
 त्मकस्य वस्तुन पारमार्थिकस्य सङ्केतव्यवहारकालव्यापिन प्रमाणसिद्धत्वात्, यद्यपि शाब
 लेचादयो व्यक्तिविशेषा नानुयन्ति परस्पर तथापि समानपरिणामस्वरूपतया क्षयोपशम-
 विशेषाविर्भूतोहारप्रधाने तथैव प्रतिभासमाना सङ्केतविषयतामुपयान्त्येव, अगोच्यवृत्तेषु
 15 सङ्केतव्यवहारकालव्याप्तिमत्तु भावेऽप्यगोचरव्यावृत्तगोचरव्यवहाररूपस्य सङ्केतितत्वात्, वेदान्-
 तरे फालात्तर च ततश्शब्दाद्यर्थप्रतिपत्तिरर्थोव्यभिचारिण्युपजायत एव । एकत्वन्तु
 शब्दाद्यो शब्दप्रतिपत्तावनङ्गमेव, तदन्तरेणापि सङ्केतस्य कर्तुं शक्यत्वात् सार्थकत्वाच्च ।
 न चोदयानन्तरमेव विनाशिषु भावेऽप्युत्पन्नेषु वा न समय कर्तुं शक्यत इति वाच्यम्,
 एकान्तेनोदयानन्तर विनाशित्वस्य भावेऽप्यसिद्धे । न च पर्यन्ते वस्तूना क्षयदर्शनात्ततः
 20 प्रागपि तत्त्वभावरसिद्धिरिति वाच्यम्, आदौ स्थितिदर्शनावन्तेऽपि तत्त्वभावताया सिद्धि-
 प्रसङ्गात् । स्थिरत्वस्यान्तेऽनुपलम्भात् तसिद्धिरिति तु वच क्षणक्षयस्यादावनुपलक्षणान्न
 क्षणिकतासिद्धिरित्यनेन प्रतिहतम्, आदौ क्षणिकत्वानुपलम्भ सदृशापरपरोत्पत्तिविप्रल-
 म्भादिति चेन्न क्षणिकत्वंस्यैवासिद्ध्या तथाभिधानासम्भवात् । न च कृतकत्वात्तसिद्धि, साध्य
 साधनयोर्भासिद्ध्या ततस्तत्साधनायोगात्, न हि स्वात्मना स्वात्मन सिद्धि । न च तयोर्व्या
 25 धृतिभेदाद्भेद इति साम्प्रतम्, कुतो हि तथाभेद, किं एत किं वा व्यवच्छेद्यभेदान्, उतारोपात्,
 आहोस्वित् बुद्धिप्रतिभासभेदान्, न प्रथम, एततो भेद भेदस्य वस्तुत्वापत्ते, न द्वितीय, अनित्य-

१ इत्थंभूत सर्वे शब्द इत्थंभूतस्य सवाधस्य वाचक, इत्थंभूतसर्वार्थे इत्थंभूतस्य सर्वस्य
 शब्दस्य वाच्य इत्थंभूतात्तत्कारित्वावयवज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषमदकृतात् सामा यविशेषा
 भावार्थं सामान्यविषयत्वकल्प शब्दस्य सद्गत प्रतिपद्यत इति भाव ॥

त्वादिव्यवच्छेदास्य नित्यादधस्तुनोऽभावन ऽव्यवच्छेदाभावाद्देशसिद्ध । कल्पितव्यवच्छे-
 येन व्यवच्छेदेभेदान्पुनरगम तु अ-यो-याधयः, तत्र कल्पनाया अपीतरव्यवच्छेदेन क्रिय-
 मागतयाऽन्योन्यव्यवच्छेदेन व्यवच्छेदयोर्व्यवस्थितस्वरूपत्वान् । न तृतीय, असत्त्वाद्या-
 रोपस्य सत्त्वादावभावात्, भावे चानिन्यत्ववत् साध्यत्वमनुपपद्येत, तत्साधने च तद्वेत्तो-
 सिद्धविरुद्धानैकान्तिकदोषत्रयानतिवृत्तिभवदभिप्रायेण । न चरम, शब्दत्वादरपि बुद्धिमति- 5
 भासभेदेन भेदान् साधनभाव स्यात्, तथा च न कश्चिन् प्रतिज्ञार्थकदशासिद्धो हेतु स्यात्,
 न च शब्दाच्छब्दत्वस्य न प्रतिभासभेद, तथा सति धर्मैर्धर्मव्यवस्थाऽभावप्रसक्ते । न च
 प्रतिभासभेदऽपि व्यवच्छेद्यभेदाभावाच्छब्दत्वस्य प्रतिज्ञार्थकदशत्वम्, तथा सति भावद्रव्या-
 भिधायिनोरभिधानयोस्पर्यायता न स्यात्, शब्दशब्देन शब्दत्वस्याप्यभिधानात्, अन्यथा
 प्रतिज्ञार्थकदशतापि न स्यात्, तस्मान्न कृतकत्वानित्यत्वयो साध्यसाधनभावो भवदभिप्रा- 10
 येण, तयोर्भेदाभावात् । वस्तुतस्तयोरभेदऽपि निश्चयवशाद्गम्यगमकभाव इति कृतकत्वाप्य-
 यसायिनिश्चयेन भेदेन निश्चीयमान वृत्तत्वमनित्यत्वस्य गमकमिति चेत्, वस्तुगतयोर्ययो
 कृतकत्वानित्यत्वयोस्तादात्म्यप्रतिपक्षतयोरनिश्चयान्, ययोश्च विरूपबुद्धिप्रतिभासिनोर्भे-
 देन निश्चयस्तयोस्तादात्म्यनिबन्धनगम्यगमकत्वाभावात्, त हि घुङ्कारुद्, अतोऽवस्तुत्वेन
 न तयो प्रतिबन्धः । ननु तयोर्भेद एव काल्पनिक, न तु वस्तुस्वरूपमपि, शब्दस्वच्छक्षण- 15
 स्यात्कृतकनित्यव्यवच्छेदनिरसौकरवभावत्वान्, कृतकत्वादिविकल्पास्तु शब्दस्वच्छक्षणगतकृत-
 कत्वादिभिन्नधर्माप्यवसायित तत्राभूत्स्वच्छक्षणानुगतद्वारायात्तत्त्वेन तत्प्रतिपक्षा, जतस्त-
 त्प्रतिभासिधर्मयो साध्यसाधनभावेऽन्यभिचारश्च पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धादुपपद्यत एवेति
 चेन्न, तथाविधस्वच्छक्षणस्य प्रत्यक्षतोऽसिद्धे, स्वप्नऽपि निरदाभुणिकानेकपरमाणुरूपस्य
 तस्यासवेदनान्, कृतकत्वादिधर्माभ्यासितस्य प्रत्यक्ष प्रतिभासमानस्य तस्य चानिरदात्वात् । 20
 न वाऽनुमानलक्षणविरूपेण तस्य सिद्धिः, प्रतिबन्धामिद्धावुमानाप्रवृत्तेः । किञ्च साध्य-
 साधनयोर्भेदेऽपि न त्वत्पक्षे तयोरत्रिनाभावसाधक प्रमाणमस्ति । न च विनाशस्य निर्हतु
 कत्वात् ' भावो विनाशस्वभावनिवृत्त, तद्भावे भावस्याचानपक्षणात्, यथा भवकार्योत्पा
 दनेऽत्यकारणसामग्रीविशेष इत्यादि साधनसङ्गाथात् प्रकृतसाध्यसाधनयोरत्रिनाभाव इति
 वाच्यम्, साधनस्थानैकान्तिकत्वान्, शाल्यङ्कुरोत्पादनेऽनपेक्षमाणानामपि यवबीजादीना 25
 तदुत्पादनसामग्रीसन्निधानदशाया तद्भावनिवृत्तमाभावात् । यवबीजादौ शान्यङ्कुरोत्पादनस्व-
 भावताविरहान्, तस्य तत्त्वभावापक्षयाऽनपक्षत्वमसिद्धमिति चेत्तर्हि वृत्तकानामपि विनाश
 स्वभावापेक्षत्वात् केषाञ्चित्त्वभावभावादनपेक्षत्वास्यसिद्धत्वापत्ते । ननु विनाशितयोप-
 लब्धानामर्धाना प्रतिक्षण विनाशाभावे न स्याद्विनाशप्रतापि, द्वितीय क्षणेऽपि भावस्य सङ्गावे

- सर्वथा सङ्कावप्रसङ्गात्, द्विक्षणावस्थाचित्वे हि द्वितीयेऽपि क्षणे क्षणद्वयस्थितिश्वभावत्वम् । अन्यथा स्वभावभेदात् क्षणिकत्वप्रसङ्गात्, एव वृत्तित्वेऽपि क्षणेऽवस्थान् स्यात्, तथापि तत्स्व भावरत्न भावात् तथा चतुरादिक्षणेऽपि । तथा च तस्यासमाह भावस्य स्थितेरविनाशाद्विनाशप्रतीतिर्न स्यात्, भवति च विनाशप्रतीति, अतस्तदन्यवानुपपत्त्या प्रतिक्षणविनाशानुमान
- 5 दृश्यात्मकस्य कार्यस्य । अदृश्यात्मनोऽप्याद्ये क्षणे य स्वभाव प्रागभूत्वा भवनलक्षण म एव चेत् द्वितीयक्षणेऽपि तर्हि प्रागूत्तना भावस्य भावात् क्षणिकत्वम् । यदि प्रथमे क्षणे जन्मैव न तु स्थिति, द्वितीये क्षण स्थितिरन न जन्मेत्युच्यते तथापि जन्म तद्वतोः स्थिति तद्वतोश्चाभेदेन तयोश्च भेदान् प्रतिक्षणमनवस्थाविरामेय सिद्धम्, परस्परभिन्नस्यापरापर कालसम्बन्धित्वस्य भावरत्नभावत्वादपि प्रतिक्षणमनवस्थाचित्वमिति सिद्ध विनाश प्रत्यनये-
- 10 क्षत्त भावस्येति येनैवम्, स्वहेतोरपानकक्षणेऽपि भावो भूतक्षणेऽपि भवन् वर्तमानक्ष णेषु तिष्ठन् निश्चयक्षणेऽपि स्वारत्न प्रथमक्षण एव जात इत्यसताप्यनागतादिना कालेन नावस्थ विशेष्य वमविन्द्यम्, द्वितीयक्षणे कार्यकारिणकारणमामध्यवन्, अथवा कार्यकारण योरकदेशोत्पत्तरक्षणत्वायि जगत् स्यादिति प्रागुत्पत्तरभूतना भावेऽपि भावस्य द्विती- यादिक्षणे सत्त्वात् क्षणिकत्वम् । न चाऽपरापरकालसम्बन्धेऽपि भावस्यान्यास्यभावत्वम्,
- 15 परमाणुपदसम्बन्धेऽप्येकपरमाणुवत् । न चासम्बन्ध परस्पर परमाणुनामय शलाकाक- ल्पत्वादिति वाच्यम्, सम्बन्धस्य प्रतीयमानतया तदभावकल्पनाऽयोगात् । न च सम्बन्ध- कल्पने कृत्स्नकदेशसम्बन्धकल्पयोग, सर्वात्मना हि परमाणुना सम्बन्धे पिण्डस्याणु नात्रता स्यात्, एतद्देशेनाभिसम्बन्धे तपामेकदशाना परमाणुनात्मभूतत्वे नैकदेशेनाभिस- म्बन्ध, तेषामभावात् । परमाणुभिन्नत्वे तु एकदेशाना परमाणुभि सर्वात्मना सम्बन्धेऽभे-
- 20 दान्, एकदेशैकदेशिनोरकदशाभावात्कदेशेनापि सम्बन्धस्तपाम्, तत्राप्येकदेशकल्पनेऽनव- स्थानात् । न च प्रकारांतरेण सम्बन्धो दृष्टस्तेषा तस्मादनुपलभ्यमानस्यापि परमाणवसम्बन्धस्य कल्पनेति वाच्यम्, अदृष्टस्यासम्बन्धस्यैव सम्बन्धप्रकारांतरस्यैव कल्पनाप्रसङ्गात्, यत् सर्वात्मना एतद्देशेन वा सम्बन्धो नोपपद्यते, अथ च सम्बन्ध प्रतीयते तस्मात्प्रकारान्तरेणैषा सम्बन्ध इति कल्पनाया एव सम्बन्धत्वात्, तथा च सति नापि प्रतीतिविरोध स्यात् । यदि

१ पारतन्त्र्यं हि नम्यं वावद्विज्ञा परतन्त्रता । तस्मात् सर्वस्य भावस्य सम्बन्धो नास्ति तत्त्वतः ॥ परोपेया हि सम्बन्धो नोऽस्ति जन्मपेक्षेत । सद्य एवविनाशसो भाव कवमपेक्षते ॥ २ अर्थाना म्बन्धा हि प्रातभावेनैव विनाशपेक्षे, एते हि तन्तुसम्बन्ध रूपद्वय एवादि सम्बन्धे अवभासुक्तो सम्बन्धाभावं तेषा विच्छिद्यताप्रान्तभावात् स्यात् अथविशाघन च न स्यात् परमाणुना परस्पर सम्बन्धा भावेन जगत्प्रणवधविशाघा अपत्तन्त । तस्मान् ननचिदजन मन्वा र्नास्तादात्म्यमतादात्म्यशाब्दसम्बन्धु पेयम् भावाना प्रतीयमानोऽयं त्रयवित्प्रत्यासत्तिविप्रपन्न स्वस्वभाव न तु सर्वथा विप्रकथ प्रतीयते येन पारतन्त्र्यादिप्रयुक्तदाषावकाशो नवेदिनि भाव ॥

प्रतीतिर्विकल्परूपत्वादारोपितगोचरा सम्बन्धेऽसत्यपि तमादर्शयत्यतो न तस्मात्सम्बन्धव्यवस्थिति कथ्यते तर्हि सम्बन्धप्रतीतेर्वैश्यानुपपत्ति विकल्परस्याविसृष्टरूपताभ्युपगमात्, न हि विकल्पान्त्रिकल्पयोर्युगपद्वृत्तेरकत्वाभ्यवसायाद्वैश्यानुपपत्ति, तथा सति सहभाविनोर्मादर्शनाथ विकल्पयोरप्येकत्वाभ्यवसायात् वैश्यानुपपत्ति स्यात् । न चासम्बन्धे परमाणुभिस्सम्बन्ध-
 प्राहीन्द्रियज्ञान जन्यते ततो न दोष इति वाच्यम्, असम्बन्धान् सम्बन्धानि प्रकाशयतोऽ- 5
 ध्यक्षज्ञानस्य भ्रान्तत्वापत्त्या प्रत्यक्षत्वासम्भवात्, प्रत्यक्षत्वे च परमाणुसम्बन्धसिद्धिरेव स्यात्, असम्बन्धानाञ्च परमाणूना जलधारणाद्यर्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेः, वशादीनामेकदे-
 शाकपणे परस्पर परमाणूनामसम्बन्धे तद्वपरदशाकपणस्योपलभ्यमानत्वाभावापत्तश्च, तस्मा-
 न्नेकाकृत प्रतिक्षणविनाशस्यानपेक्षतासिद्धि । न च क्रमयौगपद्याभ्यामध्वनियालक्षणस्य व्यापकस्याक्षणिकेऽनुपलब्ध्या ततो व्यावर्तमान सत्त्वलक्षण कृतकत्वं गत्यन्तराभावात् क्षणि- 10
 केत्वेवावतिष्ठत इति व्यापकानुपलब्ध्या साध्यसाधनयोरविनाभावसिद्धिरिति वाच्यम्, नित्यानित्यात्मकस्य भावस्य प्रकारान्तरस्य सद्भावेन व्यापकानुपलब्ध्याऽविनाभावस्यासिद्धेः, कृतकत्वस्य क्षणिकत्वेनैव व्याप्ययोगात्, क्षणिकत्वभावापत्तया कृतकानामपि कषास्त्रिभूते उभयात्मकत्वेन क्षणिकत्वभावाभावादानपेक्षत्वहेतोर्भावासिद्धेश्च । निषेधाद्वापकानुपलब्ध्या व्याप्यत्वस्य हेतोरसीष्ट एव साध्यव्यभिचार इति चेन्न, अक्षणिकवादिनाऽक्षणिकान्यभिचा 15
 रस्याप्येव वस्तु शक्यत्वात्, क्रमयौगपद्याभ्यां हि क्षणिकेऽर्धक्रियाविरोध, एकमाम्यन्तर्गतयुगपदनेककार्यकारिण एकस्य स्वभावभेदमन्तरेण जनकत्वस्य कार्यभेदस्य वाऽयोगान् स्वभावभेदे चानेकत्वप्रमत्ताप्रैकस्य युगपदनेककार्यकारित्वम्, कारणस्वभावशक्तिभेद विनापि उपादानभेदात्कार्यस्य भेदमिच्छता शक्तिभेदोऽभ्युपगत एव, उपादानसहकारिभावेनानेकेषु कार्येषु वस्तुक्षणस्यैकस्योपयोगान्नुपगमात्, उपादानत्वसहकारित्वयो परस्पर भेदात् । न 20
 चैकत्र योऽयमुपादानभाव स एषान्यत्र सहकारिभाव इति वाच्यम्, तथा सति तत्कारण सहकारि नास्यादुपादान वा, सहकायुपादानभावयोरभेदात्, तद्युपादान स्यान्न तर्हि कार्य-
 भेद, सर्वं प्रत्युपादानत्वात्, यत्र तु सहकारि तस्युपादानस्यैवाभावात् तद्भेदात्कार्यभेदो न स्यात्, तथापि क्षणस्यैकत्रोपादानभाव एवापरत्र सहकारिभाव इति न शक्तिभेद उच्यते तर्हि अक्षणिकस्याप्येकदैककार्यकारित्वमेवान्यदाऽन्यकार्यकारित्वमिति क्रमेणान्यकार्यकारिण शक्ति- 25
 भेदो न स्यात् । न चोपादानभेदादेव कार्यभेद, गोदर्शनसमयेऽपि विकल्पयत मन स्कारलक्षणोपादानभेदाभावेऽपि सविकल्पात्रिकल्पयो परेण भेदाभ्युपगमात् । तद्भेदेऽपि च तदुत्तरकालभाविनोऽनुसन्धानस्याभेदान्नोपादानभेदादुपादेयस्य भेद एव । अतः शक्तिभेदा-

- देव भेद कार्यस्य, शक्तिश्च भिन्नाभिन्ना, शक्तिमतो ग्रहणेऽपि तस्या अप्रहणाद्भिन्ना, कायान्वयानुपपत्त्या च तत्रैव प्रतीयमाना सा ततोऽभिन्ना । शक्तिमतश्च शक्तिभेदऽशक्त्वात् कार्यानुत्पत्ति, न च शक्तेरव कार्यात्प्राप्तत्वम्, शक्तिमतोऽस्मिन्कार्येनावस्तुत्वप्रसङ्गात्, न च शक्तिमतोऽपि कारकत्वम्, तस्यासामर्थ्यात् । नापि शक्तियोगात्तस्य शक्त्यत्वम्, भिन्नशक्त्या
- 5 योगेऽपि शक्त्यानुपपत्ते शक्तैस्तत्रानुपयोगात् । उपयोगाद्गीकारे तु शक्तितः शक्तिम् उत्पत्तिरभ्युपगत्या स्यात्, तथा च इहोरेव शक्तस्योत्पत्तिरभ्युपगन्तव्या किं भिन्नशक्तिरूपेण, नापि शक्तिश्शक्तिमतोऽभिन्ना, शक्तिमतो ग्रहणे तदग्रहणात् । सर्वतो व्यावृत्तवस्तुत्वादिना रस्तुभूतसाधर्म्याभावात् 'अतस्फलसाधर्म्याद्ब्रह्मीतामपि ता विप्रलुङ्घो नाध्यवस्यतीति' वक्तुमशक्यत्वान्, तस्माच्छक्तिशक्तिमतोभेदाभेद एव, अवाधिताकारप्रत्ययरय
- 10 तथैव विपर्ययात्, निरंशे च क्षणे शक्तिभेदादपि न कार्यभेदो निरसत्त्वादेव, तस्मात् क्षणिकस्याक्रमकारित्वम्, नापि क्रमकार्यकारित्वम्, द्वितीयक्षणे क्षणिकस्याभावात्, अनेककालभाविकार्यकारित्व हेतुस्य क्रमकारित्वम्, तत्रैकक्षणस्यायिनि भावे न स्याद्द्व । क्रमिकाणां क्षणानामपक्षयाऽक्रमोऽपि क्षण क्रमकारी भवतीति चेत्, अक्षणिकस्यापि क्रमवत्सहकार्यपक्षया क्रमकारित्वसम्भवात् । अक्षणिकस्य स्वतोऽक्रमत्वेऽक्रमेणैव कार्यत्वमिति स्यात्,
- 15 अनाधेयातिशयस्याक्षणिकस्य कालान्तरसहकारिप्रतीक्षाऽयोगादिति चेत्, क्षणिकस्येवाक्षणिकस्य अनाधेयातिशयस्यापि कार्यकारित्वस्य कालान्तरनियतत्वात्, सहकारित्व हेतुकार्यकारित्वमतोऽक्षणिकस्य युक्ता सहकारिप्रत्ययापेक्षा । क्षणिकस्यापि हि न सहकारिणि कालान्तरे वाऽतिशयाधायकत्वेनापेक्षा, तस्यानतिशयत्वात् क्षणस्यापि वेदाच्च, किन्तु कालान्तरभाव्येकार्यकारित्वेन सहकारिसहायस्यैव च सामर्थ्यात्, अन्यथा सामग्री जनिका
- 20 न स्यात्, इष्टापत्तौ द्वितीयक्षणापेक्षा न स्यात्, आद्यक्षणे एव कार्यस्योत्पत्त्यापत्ते । परस्परोपकारित्वञ्च सन्तानेष्वेकार्यकारित्वमेव, सहकारित्वेनात् कार्यकारिण क्षणस्याप्यनुपकारात् सवत्रैकार्यकारित्वमेव सहकारित्वम्, अतोऽनुपकारिण्यपि सहकारिणि कालान्तरे वाऽपेक्षासम्भवात् क्रमवत्सहकार्यपेक्षाऽक्रमस्यापि क्रमकारित्व किं न स्यात्, तद्वच क्षणिके क्रमयोगपत्याभ्यामथक्रियाविरोधान् ततोऽर्थत्रियालक्षणसत्त्वविशिष्ट कृतत्वेन निवर्त्तमान मस्य
- 25 न्वराभावात् क्षणिकाद्यवराशमिति साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्ध स्यात् । एव शब्दवितुल्यत्वात् पान्चिरमक्षणानामन्यत्रानुपयोगोत्पत्तेरनर्थक्याकारिणामपि कार्यत्वेनानैकान्तिक स्यात्, न च तेषामग्रानुपयोगोऽस्तुत्वात्कार्यत्वमिति वाच्यम्, अक्षोपवत्सन्तानस्याप्यवस्तुत्वप्रसङ्गात् । एव तेषामनुपयुक्तत्वाऽसिद्धा योगिनिदानलक्षणत्रिचातीयकार्यकरणादिति वाच्यम्, सजातीय प्रत्यनुपयोग त्रिचातीयेऽपि तेषामनुपयोगात्, एकरानुपयोगिनोऽन्यत्राप्यु

पयोगे ज्ञाना तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनोऽपि स्वज्ञानानुपयुक्तस्यापि ज्ञानस्यार्थज्ञाने उपयोगसम्भ-
 वादर्थचिन्तनोच्छेदलक्षणदोषप्रसङ्गदानानौचित्यात्, स्वज्ञानजननासमर्थस्यापि ज्ञानस्यार्थ-
 ज्ञानजनने सामर्थ्यसम्भवात् । तस्मादनर्थक्रियाकारिणोऽभणिकस्य यद्यस्तुत्वेनार्थत्व
 तर्हि चरमक्षणस्यापि तत्स्यात्, सर्वथाऽयक्रियाकारित्वाभावात् । अधानर्थक्रियाकारिणोऽपि
 चरमक्षणस्य कार्यत्व न तर्हि कृतकत्वमक्षणिके क्षणिकधादिना प्रतिक्षेपव्य न्यायस्य 5
 समानत्वात्, तस्मान्नार्थक्रियालक्षणसत्त्वविशिष्ट कृतकत्व नित्यादक्षणिकाद्य सत्त्वं व्याव-
 र्त्तयितुमलम् । एतेन सामान्यस्थानर्थक्रियाकारित्वादवस्तुत्वं निरस्तम्, न च तस्य
 तत्साध्यकार्यस्यैवाप्रसिद्धाऽनर्थक्रियाकारित्वमिति वाच्यम्, तस्य वाह्यदोहाद्यर्थक्रियाकारि-
 त्वाभावेऽपि विज्ञानलक्षणकार्यकारित्वात्, अन्त्यशब्दक्षणवत् । न च केवलतस्मान्यात्तद्वा
 हिज्ञानोदये तेन व्यक्तेः कदाप्यप्रहणात्तत्सम्बन्धित्वेन व्यक्तप्रहणाभावेन ततो व्यक्तौ न 10
 प्रवृत्तिः स्यात्, व्यक्तिसहकृतसामान्यात्तद्ज्ञानोत्पादाङ्गीकारे च प्रत्येक व्यक्त्यभावेऽपि
 सामा यान्जानोत्पत्त्या तदुत्पत्तिं प्रति तासा सामर्थ्यानवधारणादिति उभयथापि ज्ञानक्रियाऽ
 सम्भवं इति वाच्यम्, अन्यतमव्यक्तिसव्यपेक्षस्यैव सामान्यस्य तत्र सामर्थ्यात्, अन्य-
 तमवेमापेक्षस्य कविन्दादेरिव, न हि प्रत्येक वेमाभावे कुविन्द पट करोतीति कुविन्दादेव
 पटोत्पत्ति, वेमरहितादनुत्पत्ते । एव प्रत्येक व्यक्त्यभावे विज्ञानोत्पत्तावपि न केवल सामा 15
 न्यमेव तद्धेतु अन्यतमव्यक्त्यपेक्षस्यैव सामर्थ्यात्, सामान्यस्य व्यक्त्यपेक्षत्वञ्चैककार्य
 कारित्वेनैव, तस्मान्न ज्ञानलक्षणकार्यकारिण सामान्यस्यावस्तुत्वम् । नाप्यभिधेयत्वात्तस्या
 वस्तुत्वम्, हेतोर्यपिपक्षाद्व्यावृत्तिसिद्धे । न च वस्तुनोऽभिधेयत्वे साक्षाच्छब्दादेव वस्तुनो
 ज्ञानादिन्द्रियसहतेर्यैवार्थं स्यात्, न चैवम्, तस्मात् प्रकृतहेतोर्यपिपक्षाद्व्यावृत्तिसिद्धिरिति
 वाच्यम्, शब्दादस्पष्टाकारतया प्रतीतस्य वस्तुन स्पष्टाकारप्रतीत्यर्थमिन्द्रियसहते साफ- 20
 ल्यात्, षकस्यापि वस्तुनः स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभेद सामग्रीभेदात्, दूरसत्त्वादिभेदेन स्पष्टा-
 स्पष्टाप्रतिभासादिभेदवत् । ततो न सामान्यमवस्तु । इत्यभ्युपगमवादेन नित्यसामान्यपक्षभा-
 विदोषपरिहार कृतः । वस्तुनस्तु नैकान्तत किञ्चिद्वस्तु नित्यमनित्य वा, वह्नित्वपुराणा-
 यनेकक्रमभाविपर्यायाकान्तस्य समानासमानपरिणामात्मकस्यैकस्य घटादे अन्तश्च हर्ष-
 विपादाद्यनेकविपर्यायात्मकस्य ऐतन्यस्यायाधितप्रतीतिविषयस्य व्यवस्थितत्वात् । तस्मान्नै 25
 वाच्यतः क्षणिकत्व व्यक्तीनामिति सङ्केतव्यवहारकालव्यापकत्वस्य भावान्न तत्र शब्दस्यै
 तासम्भवं, न वा सङ्केतवैयर्थ्यम् । प्रधानोपसर्जनभावेनानेकान्तात्मकवस्तुन प्रमाणविषय-
 त्वाद्यत्रैव प्रत्यक्षविषये सङ्केत स एव सामान्यत्रिणेपात्मक शब्दार्थ इति नेवलस्वलक्षणजा-

वितद्योगजातिमत्पदार्थबुद्ध्याकारपक्षभाविनो दोषा अनास्पदा एव, न होकान्तपक्षभाविदोषा
अनेकान्तवादिन समाधिष्यन्ति इति ॥

इति तपोगच्छनभोगित्रीमद्विज्ञयान दम्प्रीश्वरपट्टालङ्कारधीमद्विज्ञय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनिययस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विज्ञय-
लब्धिसूरीणा सुकलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य शब्दसङ्केत-
समयन नाम दशम सोपानम् ॥

अपोहवाच्यतानिरसनम् ।

अपोहः शब्दार्थ, स च द्विविध, पर्युदासरूप प्रसज्यप्रतिषेधरूपश्चेति, पर्युदासोऽपि
10 द्विविध, अर्थपु अनुगतैकरूपत्वेनाध्यवसितो बुद्धोत्सा बुद्धिप्रतिभास, विजातीयव्यावृत्त
स्वलक्षणरूपोऽर्थात्मकरश्च । तत्र यथा हरीतक्याद्यो बहवस्सामान्यलक्षणमेकमर्थमन्तरेणापि
ञ्जरादिमन कार्यमुपजनयन्ति तथा शात्रलेयादयोऽप्यर्था वस्तुभूत सामान्यमन्तरेणापि
प्रकृत्या पकाकारपरामशहेतवो भविष्यन्ति, तदनुभवबलेन यदुत्पन्न विकल्पज्ञान तत्रार्थाका
रतया ज्ञानार्थाभिन यदर्थप्रतिबिम्बकर्मर्थाभासो भाति तत्रान्यापोह इति व्यपदेश, न
15 चासाधार्थाभासो गच्छकृत, ज्ञानतादात्म्येन व्यवस्थित सन् बाह्यार्थाभावेऽपि तत्र तस्य
प्रतिभासनात् । न चात्रापोहव्यपदेशो निर्निमित्त मुख्यगौणलक्षणनिमित्तसङ्गात्वात् । विक
ल्पान्तरारोपितप्रतिभासान्तराङ्गेदेन स्वय प्रतिभामनान्मुखयस्त्र तद्व्यपदेश, अपोह्यत इत्य
पोह, अयस्मादपोह इति व्युत्पत्ते । उपचारात्तु त्रिभि कारणैस्त्र तद्व्यपदेश, अन्य
व्यावृत्तवस्तुभातिहेतुत्वात् कारणे कार्यधर्मारोप एक, अपर अन्यविविक्तवस्तुद्वाराऽऽ
20 यातत्यात् कार्य कारणधर्मारोप, अन्यश्च विजातीयापोदपदार्थेन सह भ्रान्ते प्रतिपत्तृभिरै-
क्येनाध्यवसानलक्षण, कारणैरेभिस्त्रोपचार । अर्थस्तु विजातीयव्यावृत्तत्वात् मुख्यतस्त्र
द्व्यपदेशमाह । प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणस्त्वपोह गौरयमगौर्न भवतीत्येव लक्षण स्फुट एव ।
तत्र शाब्दे ज्ञाने साक्षाद्य एव हि भासते तस्यैव शब्दार्थत्व युक्तम्, न च शाब्दे ज्ञाने प्रसज्य
प्रतिषेधस्य भानम्, वाच्याध्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात्, न वेद्द्रियजज्ञानवद्वस्तु
25 स्वलक्षणप्रतिभास, किन्तु बाह्यार्थोभ्यप्रसायिनी केवलज्ञान्दी बुद्धिरुपजायते, तेन तदेवार्थ
प्रतिबिम्बक शाब्दे ज्ञाने साक्षात्तदात्मतया प्रतिभासनात् शब्दार्था युक्त इति अपोहत्रये प्रथ-
मोऽपोहव्यपदेशमासादयति । यत्र शब्दस्यार्थेन सह वाच्यवाचकभावलक्षण सम्बन्ध प्रसिद्धो

१ स्वभावत परस्परविलक्षणानयोनेनाथकारितया समानहेतुत्वेन च समानानात्रित्य यदेकप्रत्ययमर्थरूप
अथप्रतिबिम्बस्वभावनानुत्पत्तये च बुद्ध्यात्मेति भाव ॥

नासौ कार्यकारणभावाद्, बाह्यरूपतयाऽध्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात् ।
 तथा च शब्दस्तस्य प्रतिविम्बात्मनो जनकत्वाद्वाचक उच्यते प्रतिविम्बश्च शब्दजन्यत्वाद्वा
 च्यम्, न तु निषेधमात्रम् । एवञ्च प्रतिविम्बलक्षणोऽपोह साक्षाच्छब्दैरुपजन्यत्वान्मुख्य
 शब्दार्थो व्यवस्थितः, शेषयोरन्यापोहयोगौण शब्दार्थैस्त्वमविरुद्धमेव, सामर्थ्यात्तयोरपि
 प्रतीते । सामर्थ्येश्च गवादिप्रतिविम्बात्मनोऽपरप्रतिविम्बात्मभिन्नत्वात्तदसयुक्ततया प्रतीयमा 5
 नत्वम्, तथा तत्प्रतीतौ प्रसञ्जलक्षणपोहप्रतीतिरप्यवश्यसम्भवादत् सोऽपि गौणशब्दार्थ ।
 स्वलक्षणमपि गौणशब्दार्थं प्रथमं हि यथावस्थितवस्त्वनुभव, ततो विवक्षा, ततस्त्वात्वादि
 परिस्पन्द ततश्शब्द इत्येव परम्परया यदा शब्दस्य याह्यार्थेऽभिस्त्वन्ध स्यात्तदा विजा-
 तीयव्यावृत्तस्यापि वस्तुनोऽर्थापत्तितोऽधिगम इत्यन्यव्यावृत्तवस्त्वात्माऽपोहशब्दार्थ इत्युप-
 चर्यते इति, अत्र वदाम, विजातीयव्यावृत्तपदार्थानाभिल्यानुभवादिमुखेन यच्छब्द विज्ञान 10
 तथाभूतपदार्थोभ्यवसाय्युत्पद्यते इत्यत्राविसत्राद् एव, किन्तु तत्तथाभूतवास्तविकार्थप्राह्य
 न्युपगन्तव्यम्, अध्यवसायस्य महणरूपत्वात्, विजातीयव्यावृत्तेस्तु समानपरिणतिरूपतया
 वस्तुधर्मत्वात्, तत्रान्यापोहशब्दवाच्यता न क्षतिकारिणी, सङ्केतविशेषसव्यपेक्षस्य तच्छ-
 ब्दस्य तत्रापि प्रवृत्तविरोधात् । विकल्पप्रतिविम्बकमात्रमपि न शब्दार्थ, शब्दात्तस्य
 वाच्यतयाऽप्रतिपत्ते । किन्तु विशिष्टमङ्केतसव्यपेक्षाच्छब्दाद्वाह्यार्थप्रतिपत्ते तत्पूर्वकप्रवृ- 15
 त्वादिव्यवहारस्यापि तत्रैव भावात् स एव ग्राह्य शब्दार्था युक्त । एव विजातीयव्या-
 वृत्तस्वलक्षणस्योपचारेणापोहत्वमपि न युक्तम्, यदि शब्दवाच्यस्य वस्तुस्वरूपस्यापोहत्व तदाऽ
 नन्तधर्मात्तत्रै वस्तुन्युपसर्जनीकृतविशेषस्य पारमार्थिकवस्त्वात्मकसामान्यधर्मकलापस्य
 शब्दवाच्यत्वादुपचारेणापोहत्वासम्भवात् । तुच्छस्वरूपाया व्यावृत्ते अन्यव्यावृत्तविक-
 ल्पाकारस्य चापोहत्व सामान्यसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावादिव्यवहारश्च सर्व 20
 एवापटकमान । तत्र सामान्य साधितमेव । सामानाधिकरण्यव्यवहारश्च धर्मद्वययुक्त-
 स्यैकधर्मिणो बहिर्भूतशरामद्भावादयुक्त स्यात्, नाय वाह्यार्थस्यार्थविकल्पप्रतिविम्बके
 युक्त । न च धर्मद्वयानुरक्तैकधर्मविकल्पेऽप्ययमुपपत्त्यत इति वाच्यम्, तथा विधिविकल्पा
 ध्युपगमेऽनेकान्तवादप्रसङ्गात् । न चानेकत्व न ताद्विक्रमिति वक्तव्यम्, तथा सति ज्ञानस्व-
 रूपेऽविद्यमानस्यानेकत्वस्य स्वसवेदनेनापरिच्छेदप्रसङ्गात् परिच्छेद वा स्वसवेदनस्याप्रत्यक्ष- 25
 त्वप्रसङ्गात्, अविद्यमानमस्तुविषयकत्वात्, सदसत्तोरैकत्वानेकत्वयोर्मध्येऽनेकत्वादे ज्ञानतादा-
 ल्प्यविरहेणानात्मभूतवैचित्र्यस्य अतदाकारज्ञानवेदनेन परिच्छेदाम्भवाच्च । यदि च वैचित्र्य
 बुद्धिमाश्लिष्यतीत्यङ्गीक्रियते तदा बहिर्भूतोऽप्यर्थस्तदाश्लिष्येत्, एकत्वनातात्वयोर्विरोधस्तु
 विज्ञानेऽपि तुल्य एव । बुद्धेर्नालादिप्रतिभासानाञ्चैकयोगक्षेमत्वादेकत्वमिति चेत्, सहभा

- विना चित्तचेताना नानात्वेऽप्येकयोगक्षेमत्वात्तेन स्वभावभेदस्यानिराकरणात्, चित्तमर्थ-
मात्रमाहि, चेत्ता विशेषावस्थामाहिण मुग्धादय । नीलादिप्रतिभासाना सर्वथैकत्वमपि
प्रत्यक्षविरुद्धम्, प्रतिभासभेदाद्भेदमिदं, भेदप्रतिभासस्यानाधित्वेनाभ्रान्तत्वाच्च । अथ विक-
ल्पस्याय विभ्रम, वहिरर्थे सामानाधिकरण्यादयोगात्, नाताफलयोर्नीलोत्पलादिशब्दविक-
5 ल्पयोरेकमिदं त्रुत्तिविरोधात्, धर्मधर्मिणोरेकात्मभेदाभेदाभ्या गत्यन्तराभावात्, धर्मध-
र्मिणोर्हि अभेदाभ्युपगमे शब्देनैकेन विकल्पेन च स्वलक्षणस्य विषयीकरणे निखिलस्वभा-
वाक्षेपादपरस्य शब्दादेः स्वलक्षणैकतृतेस्तद्भिन्नफलत्वाभावात्तदभेदे सकृत् ग्रहणस्यावश्यमाधि-
त्यम्, अभेदस्य तदक्षणत्वादन्वया गृहीतागृहीतयोर्भेदप्रसक्ते । धर्मधर्मिणोर्भेदाभ्युपगमपक्षेऽ-
पि घटपटादिशब्दवत् एकत्रावृत्ते, उपाधिद्वारेणैकत्रोपाधिमति शब्दविकल्पयोस्तदा प्रवृत्ति
10 भवेत्, यदि तयोरुपकार्योपकारकभावः स्यात्, अन्यथा पारतज्यासिद्धे । तयोश्चोपाध्यु-
पाधिमद्भावाभावात् तद्वारेणापि तयोस्तद्वति वृत्तिर्युक्ता । अथ तयोरुपकार्योपकारकभावस्तदो-
पाध्युपकारिका शक्तिरुपाधिमतो यद्यभिन्ना तत्रैकोपाधिद्वारणाप्युपाधिमत् प्रतिपत्तौ सर्वोपा-
ध्युपकारकस्वरूपस्यैव तस्य निश्चयादुपकार्यस्योपाधिकलापस्याप्यशेषस्य निश्चयप्रसक्ति, उप-
कारकनिर्णीतेरुपकार्यनिश्चयनात्परीयकत्वात् । उपाधिमतो भेदे तच्छब्दे सम्बन्धाभावः,
15 ततस्तामानुपकारात्, उपकार वा तदुपकारशक्तीनामपि उपाधिमतो भेदाभेदकल्पनाया
मनवस्था सर्वात्मना ग्रहणश्च प्रसज्यत इति, मैत्रम्, अभेदस्य सकृद्ग्रहणलक्षणत्वाभावात्,
घटाद्याकारपरिणताना परमाणुना सकृद्ग्रहणेऽप्यभेदस्याभावेनातिव्याप्ते, सत्त्वानित्यत्वयोर-
भेदऽपि मद्ग्रहणाभावेनाव्याप्तेश्च, तयोस्मद्ग्रहणे च सत्त्वप्रतिपत्तौ क्षणक्षयस्यापि प्रतिपत्ते
रनुमानेयैर्व्यप्रसङ्गात् । न चानादिससाराभ्यस्ताक्षणिकारुदिरामनाजनितमन्दबुद्धे पूर्वोत्तर
20 क्षणयोर्विचक्रनिश्चयाभावात्स्वलक्षणस्य सर्वात्मनाऽनुभवेनाविगमेऽपि क्षणिकताया निश्चयानु-
त्पत्तेरनुमानस्य माफल्यमिति वाच्यम्, घटकपालक्षणयोरप्यविवेकनिश्चयप्रसक्ते । सदृशाप-
रापरोत्पत्तेर्विप्रलम्भनिमित्तस्याभावात्तत्र तत्प्रसङ्ग इति चेत्, ह्रस्ववर्णद्वयोच्चारणे तत्प्र-
सङ्गात्, न च तयोर्विप्रलम्भनिमित्तस्यानन्तर्यस्य वर्णद्वयांतराले सत्स्वलक्षणसदृशधर्मस्या-
भावात् तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं लघुवृत्तविभ्रमनिमित्तस्य सद्भावात्, एवञ्च सयुक्ताङ्गुल्यो-
25 रप्यविवेकनिश्चय स्यात्, दशनैरन्तर्यसादृश्ययोर्भावात् । किञ्चान्यापोह्वादिना भ्रान्ति
निमित्त सादृश्य वस्तुभूत नास्त्येव, सामान्यवादप्रसक्ते, न पैकविज्ञानजनकक्षणाना
सादृश्यरूपता वाच्या, तस्माद् विवेकानिश्चये रूपालोकमनस्कारादीनामपि एकविज्ञानज-
नकत्वेन सादृश्यादेकत्वनिश्चयस्तेषामपि भवेत् । एव दशनैरन्तर्यमपि न भ्रान्तिनिमित्तम्,
तत्सद्भावेऽपि सयुक्ताङ्गुल्योभ्रान्त्यभावात् । कालनैरन्तर्यं लघुवृत्तिरेव, तदपि न भ्रान्ति

निमित्तम्, ह्रस्ववर्णद्वयोच्चारणे तद्भावेऽप्यभावात् नाप्युभय निमित्तम्, सयुक्ताङ्गत्वे
 पूर्वोपरक्षणयोरपि उभयसद्भावेऽप्यभावात्, तस्मादान्तरेतरभ्रान्तिकारणाभावाद्यथानुभव कुतो
 न विकल्पोत्पत्तिः, तस्मादुपाधितद्वयोरभेदेऽपि नानाफलत्व शब्दविकल्पयोरविकल्पम् ।
 भेदपक्षेऽपि तयोरेकार्थवृत्तिर्घटत एव, तद्वारेण शब्दविकल्पयोरैकस्मिन् धर्मिणि वृत्त
 सामानाधिकरण्यादिव्यवहारसिद्धि । उपकार्योपकारकप्रतीत्योरन्योन्याविनाभावित्वाभावात् 5
 त्रैकोपाधिद्वारेण सर्वोत्पत्तौपाधिमत् प्रतिपत्ति, अथवा कथञ्चित्सर्वस्यापि परस्पर
 उपकार्योपकारकभावादेकपदार्थप्रतिपत्तौ तदाधाराद्विभावेनोपकारकभूतस्य भूतलदेस्तत्कार्य
 भूतसन्तानान्तरवर्तिज्ञानस्य वा ग्रहण ततोऽपि तदुपकारिणस्तस्मादप्यपरस्य तदुपकारिण
 इति पारस्पर्येण सकलपदार्थाक्षेपात्सर्व सर्वदर्शी स्यात् । ननु भवत्यत्र द्रोप सम्प्र
 न्धवादिनाम्, सम्बन्धस्य सम्बन्धिभ्यो व्यतिरेकेऽनवस्थाप्रसङ्गेनैकधर्मद्वारेणापि निश्चि 10
 लधर्मसम्बन्धात्मकस्यैव धर्मिणोऽनगमात् सम्बन्धिनो धर्मैकलापस्याशेषस्य ग्रहणप्रसक्ति,
 सम्बन्धिग्रहणमन्तरेण सम्बन्धप्रतिपत्तेरभावात्, अङ्गुलिद्वयप्रतिपत्तौ तत्सयोगप्रतिपत्ति
 वत् । सम्बन्धिष्वेकसम्बन्धानन्युपगमवादिनामस्माक नाथ दोष, न हि प्राग्भाषोत्तर
 भावावन्तरेणापर, कार्यकारणभावादिरेक सम्प्र धोऽस्माभिरभ्युपगम्यते येन समस्ताव
 गमात् सर्व सर्वदर्शी स्यादिति मैत्रम्, सम्बन्धरादिन समस्तधर्मसम्बन्धानां धर्म्य 15
 भिन्नत्वेऽपि तदेकधर्मसम्बन्धात्मकस्यैव धर्मिणो ज्ञानादशेषधर्मग्रहणप्रसङ्गाभावात् । सम्प्र
 न्धाभावादिनोऽपि यद्युपकारकप्रतिपत्तावपि एकसम्बन्धाभाषोपकार्यस्यावगतिश्चैव कथ
 रूपादे रसतोऽनुमानेनावगति, उपकार्यत्रिशिष्टस्योपकारकस्याप्रतिपत्ते, प्रतिपत्तौ च कथ
 भवन्मतेन न सर्वैः सर्वैर्विद्वेत् । न च धर्मधर्मिप्रतीत्योरितरेतराध्यत्वान्तरप्रतीत्यभावेन
 न धर्मधर्मिभाव इति वाच्यम्, युगपत्तयोरेकपक्षे प्रतिभासनात्, न वा क्रमप्रतिभासेऽपि 20
 तत्प्रतीत्योरितरेतराध्यत्वम्, दूरादध्यभ्येण प्रतीतस्य पृथक्त्वविशिष्टस्य प्रत्यासन्ने आम्रादिवि
 द्रोपणविशिष्टस्य तस्यैवावसायात्, शब्दप्रतिभासेऽपि गोशब्दाद्गोत्वमात्रोपाधेरवभातस्य
 शुद्धशब्दात्तदुपाधिविशिष्टस्य तस्यैवावभासनात् । न च गुणग्रहणमन्तरेण गुणिनोऽपि
 गवादेरग्रह तद्ग्रहे च गुणाग्रह इति वाच्यम्, गोशब्दाद्विशेषणविशेष्ययोर्युगपद्वय प्र
 तिपत्ते । अथ सविकल्पप्रत्यक्षवादिना स्यादथ दोष, यमत्रिशिष्टधर्मिणो निश्चयाद्धम- 25
 धर्मिणोश्च परस्परसंबन्धेभ्रान्तात्, निर्धिरूपकप्रत्यक्षवादिना तु सर्वोपाधिनिरपेक्षनिरशस्वल्
 क्षणसामर्थ्याभिना तदुपमेयानुक्त्रता निर्धिरूपकप्राध्यक्षेण अन्यत्रिरेक्षस्वल्क्षणग्रहणाभ्यु-
 पगमात्तत्र दोष इति, न मन्व्यगोतत्, नरलोपाधिश्चरस्वल्क्षणग्राहिणो निर्धिरूपकस्या
 भावात्, तदेव भिन्ननिमित्तयोरेकत्रिपत्युत्वारिरोपात् कथ न उहिरर्थे सामानाधिकरण्याव्य

किमर्थं दर्शने प्रवृत्ति स्यात्, स्फुट प्रतिपत्तेऽपि पुन, प्रवृत्तौ प्रवृत्तेरविरामप्रसङ्गात् ।
ना याकाराचरेणार्थे शब्दप्रतिपाद्य, तदाकारस्य सम्बन्धव्युत्पत्तिकाले कालान्तरे वा
अद्वागोचरत्वाद्गता नाध्यक्षतः सम्बन्धवेदनम् । नाप्यनुमानेन, प्रत्यक्षाभावेऽनुमानानववा
रात् । तस्मात्सम्बन्धवदनामम्भवेन न वस्तु शब्दार्थं किन्तु शब्देभ्य वहिरर्थोसस्पर्शिन्य

- 5 कल्पना प्रसूयन्तं ताभ्यश्च शब्दा इति कार्यकारणभावमात्र तत्र न वाच्यवाचकभाव,
शब्दाद्धि निश्चानमुत्पद्यते न तु तत्तेन प्रतीयते, अत एव च ज्ञानतदाकारावपि न शब्दवाच्यौ ।
कथं तर्हि अन्यापोह शब्दाच्च, लोकाभिमानमात्रेण तदाऽभिधानात्, लौकिकानां हि
शब्दप्रवणत्वात् पक्षीनि गृत्ति प्राप्तिश्च वहिरर्थे इत्यतः । न च यदि लोकाभिप्राय इत्यते तर्हि
वहिरर्थ शब्दाऽऽस्तु, नान्यापोह तदभावादिति वाच्यम्, तस्यैवान्यापोहत्वात्, न च
10 तर्हि स्वल्पेण शब्दार्थ इति वाच्यम्, त्रिजातीयव्यावृत्तरूपेण तस्य शब्दभूमित्वस्ये-
ष्टत्वात्, न तु त्रिजातीयव्यावृत्तरूपस्य, तस्य शब्दऽप्रतिभावात् । न च त्रिजाती-
यव्यावृत्तरूपभिन्नत्वात्त्रिजातीयव्यावृत्तरूपस्य शब्दार्थिकत्वाच्च त्रिजातीयव्यावृत्तरूपस्याधि-
गती उदप्यधितम इति वाच्यम्, विकल्पानामवित्यास्वभावतया स्वल्पव्यावृत्तिस्यै-
तया च शब्दलिङ्गाभ्या वहिरर्थोसस्पर्शिन्यप्रत्यय क्रियते तत्सस्पर्शाभावेऽपि पारम्प-
15 र्येण वस्तुप्रतिपत्त्यादिसंबाद्, पदार्थस्यास्तित्वाद्धि प्राप्तिर्न दर्शनात्, केशोण्डुकादेवैशे-
नेऽपि प्राप्त्यभावात् । न च प्रतिभासमन्तरेण कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रतिभासेऽ-
प्यनर्थित्वे प्रवृत्तप्रभावात्, अर्थित्वे च सति दर्शनविरहेऽपि भ्रान्त्या प्रवृत्तिसङ्गात् किन्तु
तत्र वस्तुप्रतिपत्त्याभावाद्धिसंबाद् यत्र तु प्रतिपत्तिसङ्गात् तत्राविसंबाद्, यदा तु
त्रिकल्पानां स्वरूपनिष्ठत्वात् यत्र प्रतिपत्तय तदा स्वसवेदनमात्र परमार्थमत्तत्त्वमिति, इदं-
20 मपि मत निरस्तम्, सामान्यविशेषात्मकवस्तुन शब्दलिङ्गविषयत्वात् । सामान्यविशे-
षात्मक इति वस्तु सर्वस्या प्रतिपत्तौ प्रतिभाति केवल प्रधानोपसर्जनभावेन जातिव्यक्तयो
सामग्रीभेदात् प्रत्यक्षादिबुद्धौ प्रतिभासनात्तत्र देशघातघातभासभेद । शब्दार्थयोश्च
तादात्म्यवदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धमन्तरेणापि सम्बन्ध परणाभ्युपगतव्य, अन्यथा यत्स-
त्तसव क्षणिक, अक्षणिके कमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् सञ्च शब्द इति, तथा
25 यत्किञ्चित्सन्तत्सर्वमक्षणिकम् क्षणिकेऽर्थक्रियानुपलब्धे सञ्च शब्द इति भावनवाक्ययो
स्वपराभिप्रेतार्थसूचकयो स्वल्पव्यावृत्तिस्यैव भेदाभावात् साधनतदाभामव्यवस्थानुप-
त्तिप्रसङ्ग । न चान्यतरसाधनवाक्यस्य परम्परया स्वल्पव्यावृत्तिसम्बन्धादपरस्माद्धिशिष्टतेति
वाच्यम्, तथा सति वाच्यवाचकयो कार्यकारणभावातिरिक्तस्य सामर्थ्यप्राप्त्येवनिष्ठस्यापि
सम्बन्धान्तरस्याभ्युपगमप्रसङ्गात् । न च शब्दस्य क्वचिदर्थं व्यभिचारशान्तात्सर्वज्ञानाश्चासाद्
प्रामाण्यकल्पना युक्ता, प्रत्यक्षस्यापि तथाभावात्प्रसङ्गात् । निश्चायविषयव्यायामन्यशब्ददर्शना

द्विवक्षायामपि कचिद्भाभिचारात् सर्वत्रानाश्यासेन न तेषां विवक्षाविशेषसूचकत्वं स्यात्, न च सुविचेयितकारणस्य कार्यव्यभिचारान्न शब्दविशेषाणां विवक्षारिशेषसूचकत्वं विरुद्धमिति वाच्यम्, येन प्रतिषन्धेन शब्दविशेषस्य विवक्षारिशेषसूचकत्वं तत एव तेषां मर्थविशेषप्रतिपादकत्वोचित्यात् । स्वाभिधित्सत्त्वात्प्रतिपादनशक्तिवैकल्यादन्यथापि प्रायः शोऽभिधानवृत्तिदर्शनाद्विचित्राभिसन्धित्वात् पुरुषाणां विमवाद्शङ्कया वचनप्रियायेऽपि तेषां 5 मप्रामाण्यमिति चेत्तर्हि सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः, तथाहि यज्जातीयात् कचित्कदाचिद्यथाभूत् दृष्टं वाटशब्दं सर्वदा सर्वत्र तथाभूतमेव भरतीति निरभिप्रायेणैवपि नियमो नोपलभ्यते, इन्धनादिमामग्रीतोऽनलप्रादुर्भावदर्शनेऽपि एकदा मण्यादिप्रभवत्वेनापि तस्य समीक्षणत्वं कथं कार्यहेतोरप्यव्यभिचारित्वनिबन्धनप्रामाण्यपरेणाभ्युपगतं युक्तं स्यात्, बहुधा वृक्षस्य घूतस्योपलम्भेऽपि क्वचित् कदाचिद्द्विजातमवतयापि तस्य दर्शनात् शिक्षणा वृक्ष 10 स्वभावमेव विभर्त्सति कथं प्रेक्षापूर्वकारिणा नि शङ्क्येते भवन्, यतो लता च स्यात् शिक्षणा च, नैवात्र कश्चिद्विरोध इति वृक्षोऽयं शिक्षणात्वादिति स्वभावहेतोरप्यव्यभिचारनिबन्धनप्रामाण्यभ्युपगमपरस्य विशीर्यत । यदि स्वभावसदसद्भावभवतो भावस्य नि स्वभावतापस्या तादात्म्यादव्यभिचारलक्षणप्रामाण्यतथा कारणाभावे भवत कार्यस्य कार्यत्वाभावापस्या सदुत्पत्तिस्वरूपाव्यभिचारनिबन्धनप्रामाण्यमस्तीत्यनुमानप्रमाणमित्यु- 15 च्यते तर्हि स्वसत्त्वाने यादृग्भूतविज्ञानमुत्पन्नतादृग्भूतस्यैव श्रोतृसन्ताने विज्ञानस्योत्पत्त्यादियथा वचनमुच्चारयन् पराधानुमानाऽभ्युपगच्छन् शब्दानां बहिरर्थसम्बन्धनिमित्तप्रामाण्यं कथं प्रतिक्षिपन् । अनुमानस्यापि प्रामाण्यं यद्यव्यभिचारप्रतिपत्त्यभावात्त्राभ्युपगम्यते तदा तत्त्वव्यवस्था न स्यादेव, प्रत्यक्षेऽपि स्वार्थव्यभिचारित्वस्य निश्चयासम्भवेन तदस्तद्व्यवस्थाऽसम्भवात्, न या स्वसत्त्वेनमात्रात्तत्सम्भवात् प्राग्यमाहकारशून्यस्य तस्या- 20 पि यथातस्त्वमभ्युपगतस्याननुभूयमानत्वेन स्वत एवाव्यवस्थितत्वात्तत्त्वव्यवस्थापकत्वासम्भवात् । न च सप्तभावानां प्रतिभासोपगतया न किञ्चित्त्वमस्तीति वक्तव्यम्, शून्यताया निराकारिण्यामन्तरात् । तस्मात् प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमभ्युपगम्यते यदि तदा शब्दोऽपि बहिरर्थप्रमाणतयाऽभ्युपगम्यते, तत्रिबन्धनस्य सामान्यविशेषलक्षणवाह्यार्थप्रतिषन्धस्य तत्रापि सत्त्वात्, तत्रैव च शब्दाश्चतुरादरिव नियमेन प्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्रतिषलक्षणव्यवहार- 25 दर्शनात्, गुणदोषयोश्चोभयत्र समानत्वात् । यथा चातद्ग्राह्यवृत्तिबद्धिधूमव्यक्तीनामानत्वेऽपि परस्परप्रतिषन्धो निश्चीयते तथा व्यक्तीनामानत्वेऽपि तत्र सद्देव समवस्त्येव, प्रतिषन्धो हि बद्धिधूमव्यक्तीनां परेण ग्रन्थक्षेपेणाभ्युपगतत्वो नानुमानन, अनत्रस्थाऽऽयोन्याश्रयदोषात्पुत्रान् । तदपि प्रत्यक्षत्रिरूपरूपमेव, तस्यैव प्रामाण्यसम्भवात्, सत्यपि हि निर्बिक-

ल्पकप्रत्यक्षे यत्रैव विकल्प तत्रैव प्रवृत्त्यादिव्यवहारवृत्तेन तस्य प्रामाण्यं नान्यत्र, अतु
 मात्रविकल्पे च प्रत्यक्षाभावेऽपि प्रवृत्त्यादिव्यवहारविवायकत्वेन प्रामाण्यमित्यन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां विरुत्पर्यैत्र प्रामाण्यं तस्यैव च व्याप्तिमाहकत्वमत्र इयमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा
 प्रत्यक्ष स्वलक्षण विपर्ययलक्षणं वा तत्र न निश्चिनोति विकल्पस्तु साकल्येनावस्वेव
 5 निश्चिनोति इति विश्वयक्रियाप्रतिगोवाय किञ्चित्नेत्रचित्त्रिश्रेयमनिश्चितेन च स्वरूपेण न
 तत्रव्यवस्था स्यात्, तस्मात् प्रत्यक्षरच्छादस्याप्युभयात्मकरस्तुनिश्चायकत्वेन प्रामाण्यं
 मभ्युपेयम्, दृश्यन्ते हि स्वयमदृष्टेषु नदीदेशपर्यंतद्वीपादिप्राप्तप्रणीतत्वेन निश्चितात्तच्छब्दा-
 त्तत्रवप्रतिपत्तिं संज्ञा । न च पुरस्थ घटादिकं चतुर्जन्ये प्रत्यक्षे श्रोत्रजे च शब्दस्वरूप
 प्रतिपत्तये नान्यं किञ्चिद्वाच्यवाचकभावस्तयोरिति वाच्यम्, एकान्तेन ताभ्यां भिन्नस्य
 10 वाच्यवाचकत्वात् तस्मात्प्रतिभिरनभ्युपगमान्, यद्यभ्युपगम्यते तदा तस्य पृथक् प्रतिभासप्रसङ्ग
 ऽप्यप्येव, किन्तु न तस्यव्यपेक्षस्य शब्दस्य वाचकत्वं कथञ्चिदभिन्नो धर्मं तदपेक्षया चार्थ-
 इत्यपि वाच्यत्वं तथाभूत एव धर्म, तच्च द्वयमपि शब्दार्थप्रतिभाससमये क्षयोपशमवि-
 द्वाविर्भूतं क्वचिज्ज्ञाने प्रतिभासत एव । सङ्केतसमये हि इदमस्यवाच्यम्, इदमस्य
 वाचकमिति तद्वाहिविशिष्टेन्द्रियादिसामग्रीप्रभवं ज्ञानमनुभूयत एव । अविज्ञादस्यापि दूर
 15 स्ववृक्षावर्धप्रादिणं प्रत्यक्षत्वात् तत्प्रतिभासात्रिशिष्टस्य शब्दस्यापि तत्र प्रामाण्येन तदुत्था
 पकशब्दस्य तत्र सामर्थ्यनिश्चयान् वाचकत्वस्य प्रतिपादकत्वस्वरूपपक्षे प्रदर्शितदोषाणा
 नावकाश । श्रुत पश्यामीत्यत्र दृष्टश्रुतरूपादिकल्पनानिमित्तदोषोद्भावनमपि न सम्यक्
 एकत्रिप्रतिभासिनानेऽपि तथा प्रसङ्गात्, तथा हि तत्रापि पीताद्याकारतया नीलाद्याकार
 प्रक्षेपे पीताद्याकारापरत्या न नीलाद्याकार, नीलाद्याकारतया च पीताद्याकारग्रहणे नीला
 20 द्याकारत्वासात्रिति कुत चित्र एक, तथा नीलसवेदनेऽपि प्रतिपरमाणु एव कल्पनया
 नैक नीलप्रतिभास ज्ञान स्यात्, विविक्तस्य च ज्ञानपरमाणोरसवेदनात् सर्वशून्यतापरत्या
 सर्वव्यवहारोच्छेद स्यात्, यद्येकत्वेन सवेदनादनेकनीलपरमाणुसमूहात्मकमेकं नीलज्ञान-
 नमित्युच्यते तर्हि दृष्टश्रुतरूपमाधितेकत्वप्रतिभासादकं वहिर्बैस्तु किं नाभ्युपगम्यते । यथा
 युगपद्वाङ्मयनरुनीलज्ञानपरमाणुववभासानां स्वसवेदने नैकत्वप्रतिरोधस्तथा क्रमेणापि दृष्ट-
 25 श्रुतावभासयोरैकत्वेनाप्रिरोपो दृष्ट शृणोमीति ज्ञानन भ्रष्टिप्यतीत्येकत्वात्प्रतिभासिना दर्शन
 शब्दविपर्ययार्थस्यैकत्व निश्चीयत इति परमार्थत एव तत्तत्त्वम् । शब्दार्थयो, सम्बन्धोऽपि न
 काल्पनिक, प्रतिनियतसकेतानुसारिणो नियताच्छब्दात् प्रतिनियतार्थप्रति-
 पत्तिदर्शनात् । न च श्रोतु प्रतिपत्तिं सन्नेतानुसारिणी दृश्यते, कल्पितार्थादिशब्देभ्यो
 द्विविधार्थयोर्थाक्रममतकालवर्षोपसगादिप्रतिपत्तिदर्शनात् न नियतः सम्बन्ध इति वाच्यम्,

नियतसकेतसद्वृत्तस्य शब्दस्य नियतार्थप्रतिपत्तिदर्शनात्, कार्यगम्य हि वस्तुना नियतत्व-
मयद्वा यदा च नियतत्वकार्यभुपलभ्यते तदा कुतो न तस्य नियतत्वम् । तस्माद्
घाधितशब्दार्थसम्बन्धप्रतिपत्तेरवाधिवाकारप्रतिपत्त्या तादृिकार्थधर्मव्यवस्थापकत्वाद्युक्ते
वोक्त समयपरमार्थविस्तरेति ॥ २ ॥

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधीमद्विजयकमलसूरीश्वरः 5
चरणनलिनवि यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य
सम्मतितत्त्वसोपानस्य अपोहस्य शब्दार्थतानिरसन नाम
एकादश सोपानम् ॥

नयद्वयघटकद्रव्यार्थिकस्वरूपम् ।

अथ प्रकरणस्यास्त्यारम्भः कुण्ठधियामप्यन्तेवासिना योग्यतासम्पादनार्थं कृतः, सा च
योग्यता विशिष्टसामान्यविशेषोत्कमपदार्थतदुपायभूतनयप्रतिपादन विनाऽस्मान् प्रकरणात्
सम्पद्यतेऽतो योग्यताया उपायभूत प्रकरणाभिधेयमर्थं निर्दिशति—

तित्थपरचयणसगहविसेमपत्थारमूलनागरणी ।

दन्वद्विओ य पज्जवणओ य सेसा वियप्पा सिं ॥ ३ ॥

तीर्थकरवचनसङ्घद्विशेषप्रस्तारमूलव्याकरणी ।

द्रव्यार्थिकश्च पर्यवचनयश्च शेषा विकल्पा एवाम् ॥ छाया ॥

तीर्थकर्त्ति, ससाराणव येन तरन्ति तत्तीर्थं, द्वादशाङ्गम्, तदाधारो वा सङ्घ, य-
द्यमान तत् कुर्वन्ति उत्पाद्यन्ति तत्स्वाभाव्यात् तीर्थकरनामकर्मोदयाद्वेति तीर्थकरा, हे-
वचनमाचारादि, तस्यार्थवस्वरूपविष्टत्वात्, तस्य सङ्घद्विशेषो सामान्यविशेषशब्द-
अभिधेयभूतौ द्रव्यपर्यायौ, तयो प्रस्तारः, सङ्घादिकेन नयराशिना येन प्रतीयते
र्यते स प्रस्तार, तत्र सामान्यप्रस्तारस्य सङ्घद्वयवहारप्रस्ताररूपस्य तस्य मूलव्याकर-
णतो व्याकर्त्ता आद्यवक्त्रा ज्ञाता वा द्रव्यार्थिक द्रव्यमेव सत्त्वैवार्थोऽस्येति द्रव्य-
पर्यायो विशेष तज्ज्ञाता वक्त्रा वा स चासौ नयनय पर्यवचनय पर्यायागतिक, न-
प्रस्तारस्य अजुसूत्रशब्दादेराद्यो वक्त्रा, अत्र द्रव्यार्थिकपर्यायनययोर्मूलव्याकर-
णयतया मूलव्याकरणीशब्दस्य द्विवचान्तताया औचित्येऽपि प्रत्येक-
वचनान्ततया निर्देशः, अत एव चकारद्वय मूले आहतम्, शेषा नैवना-
वद

अनयो द्रव्यार्थिकपर्यायाधिक्ये । अत्र सि इति प्राकृत्येन्या, ' बहुवयणेण दुवयण ' इति द्विवचनस्थानं बहुवचनमित्यर्थे ॥

- तथाहि द्रव्यार्थिकपर्यायाधिक्यावेव नयो, परस्परविविक्तसामान्यविशेषविषयत्वात्, न चास्यान्या भित्तो विषयो यद्वाहकतयाऽन्य ऋध्न गृतीयो नय स्यात्, भेदाभेदरहितस्या
- 5 परस्य भावस्वभावस्यानुपपत्त्या तृतीयस्य विषयस्यासम्भव । न च भेदाभेदाभ्यामन्यस्तद्वान् एकोऽयोरुतीति वाच्यम्, सोऽपि भावस्वभावो वा स्याद्भावस्वभावो वेति विकल्पानतिवृत्त्या तस्य तदुभयभिन्यम्भावात्त्वान्मभवात्, तत्स्वभावातिक्रमे हि भावः स्वपुष्पसदृशो भवेत् । ताभ्यां तद्वतोऽर्गं तत्त्वे तु सपत्त्या तत्सम्बन्धप्रतिपादनोपायो नास्त्येव, समवायस्य च तस्य भेदाभेद-
 तद्वदिरस्य च तेन तत्त्वपदशो न स्यात्, समवायान्तरस्य ते तस्य सम्बन्धकतया कल्पने
- ७ चानुपपत्त्या, तदेव विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धकल्पनेऽप्यपरापरवत्कल्पनाप्रसङ्गात् सम्बन्ध सिद्धि, तस्मान्न लब्ध अर्हिभाविभावस्वभावान्तरसम्भव । किन्तु तयोरेव शुद्ध्यगुद्धिभावावस्तु स्वरूपनिरूपणविकल्पाभिधानवृत्तयो यवतिष्ठ ते नया । तत्र सद्ब्रह्मण्यभिमतविषयनिरूपणपरो द्रव्यार्थिकनय शुद्ध, तत्रेत्य मद्ब्रह्मण्यभिप्राय सर्वमेक सद्विशेषान्, सर्वे हि भावा स्वरूपेण प्रतिभान्ति, तद्वत्तेषा सलक्षण स्वरूप निर्विकल्पकप्रत्यक्षमाह्वानम्, भेदलक्षणो
- 1० विशेषश्चान्यापेक्षत्वात् तेषा स्वरूपम्, इतरानपेक्षया शटित्यप्रतीतेः, यद्धि तथा प्रतीयते तत्तस्य स्वरूपम्, भेदश्च विवरूपविषयत्वादितरापेक्षत्वेन कालपरिक्रम, तच्चापरमांसदुच्यते । इदमस्माद्भावावृत्तमिति हि भेदप्रतीति, स च नाप्यनस्य गोचर, अत सर्वावस्थासु यदनुगत रूप तदेव तात्त्विकम्, यथा सर्पादिविकल्पेषु बोधमात्र सर्वप्रनुगच्छतात्त्विकम्, सर्पाया वारास्तु व्यावृत्ता परस्परतो भिन्नरूपा नास्तेन नाप्यन्ते न तु बोधमात्रम्, तथा घटादिषु
- 2० विभिन्नेष्वपि यात्रेण्यवस्थान ताव मृद्रूपत्वानुवृत्ते मृद्रूपताया सत्त्वम्, घटादीनान्तु किञ्चि काल प्रतीयमानानामप्येवैक्रियाश्च कुर्वता रप्रदृष्टपदार्थवन्न सत्त्वम्, एष यथा स्वभेदे प्प्रनुगताया मृद्रूपताया सत्त्व तथा मृद्रूपत्वादीनामपि सत्त्वापेक्षया भेदरूपत्वान्न तात्त्विकत्वम्, अत एवोक्तम् ' आदावन्त च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तया । वितथै सदशा सन्तोऽ वितथा इव लक्षिता ' [गौडपा का. ६ प्र ७० वैतथ्य प्र०] तथा ' सर्वमेक सलक्षण
- 2० ब्रह्म ' इति । ' एकमेवाऽद्वितीय ' (उान्दोग्य अ ६ ख० २ म० १) ' पुरुष एवेद् सर्व ' (ऋग्वेद० मण्ड० १० सू० ९० अ २) इत्यादिकोऽनकोऽद्वैतप्रतिपादक आम्नाय । न चाभेदप्रतिपादक आगमः प्रत्यक्षनापित, प्रत्यक्षस्यानुगतत्वरूपमाहकत्वेनाभ्युपगमात्, न तु भेदमाहकतयापि, न चाभ्युपगममात्रमेवेति वक्तव्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविषयतयाऽभ्युपगम्यमानो भेद किं देशभेदात्, उत कालभेदात्, किवाऽऽकारभेदात् न्युपगम्यते, न तावत्प्रथम पक्ष,

स्वतोऽभिन्नस्यान्यभेदेन भेदानुपपत्त न ह्यन्यभेदोऽन्यत्र सत्त्वामति । देशस्यापि भेदकान्तरा
 पेक्षायामपरद्वन्द्वभेदादिकल्पनेऽनवस्था, स्वतो भेद च भावभेदोऽपि तथा स्यादिति देशभेदा
 द्वेदकल्पनाऽन्याग्या । देशभेदस्य च ज्ञानाभावे ऽ तद्वेदाद्वेदोऽपि ज्ञातु शक्य स्वतोऽन्यव-
 स्थितस्यापरव्यवस्थापकरवायोगात्, न द्वितीय, प्रत्यक्षस्य सन्निहितमात्रवृत्तित्वेन तत काल
 भेदाद्भस्वभेदस्य प्रतीत्ययोगात्, मृत्पिण्डोपलम्बक्षणे हि घटस्य भावित्वनाप्रतीत्या प्रतियोगि- 5
 ग्रहणाभावेन ततो भिन्नमिदमिति न प्रतीति मृत्पिण्डमात्रस्य प्रतीयमानत्वात्, घटकालेऽपि
 प्रत्यक्षस्य पूर्वदृष्टार्थग्रहणाक्षमत्वात् पुर प्रतिभासमान वस्तुनि मृत्पिण्डभेदो न ततो प्रदीतु
 शक्य, तस्मान्न कालभेदात्पि भेदावगम । न च पूर्वदृष्टार्थस्मरणसहकृतेन दर्शनेन भेदोऽव
 गम्यत इति वाच्यम्, स्मृत्या पूर्वदृष्टार्थावगमेऽपि भेदस्य पूर्वमदृष्टत्वात्, भिन्नस्य प्रतियोगिनोऽ-
 वगमने तस्या असानभ्यात् । किञ्च मृत्वि स्वरूपनिमग्ना कथ भेदमादर्शयितु क्षमा भवेत्, 10
 तथाहि स्मृतौ किं स्मर्यमाणरूपेणार्थ आरूढ, दृश्यमानरूपेण वा, नाद्य, स्मर्यमाणरूपस्य
 तत्राभावात्, पूर्वं हि तस्य दर्शनारूढ परिष्कृत रूपमधिगत त ऽ तत्स्मृतौ प्रतिभाति, न
 द्वितीय, दृश्यमानरूपेणार्थस्य स्मृताप्रतिभामनात् । न चोत्तरदर्शनं स्मृतौ वा पूर्वरूपाप्र
 तिभासनमेव भेदवेदनमिति वाच्यम्, प्रत्यक्षे स्मृतौ च पूर्वरूपत्रिविधताप्रतिभासकस्य कस्या-
 प्यभावात्, न हि पूर्वरूपस्यैव प्रतिभामक किञ्चिदस्ति तदनवगमाद्य न तद्विविधताया 15
 अवगमशक्यः । न च भावस्वरूपमेव भेदः तत्प्रतिभासे सोऽप्यवगत इति वाच्यम्, भा
 वरूपमेव भेद इत्यसङ्गते, प्रतियोग्यपक्षया ततो भिन्नमेतदिति भेदव्यवस्थापनात् । भाव
 स्वरूपस्यैव भेदरूपत्वं च परापेक्षया भेद इव स्वापेक्षयापि भेदः स्यात्, परापेक्षयैव भेदो
 न स्वात्मापेक्षयैवेति चेत् पररूपस्यैवाप्रतिपत्तरिति न पूर्वापरकालभेदात्पूर्वार्थभेद । नाध्या-
 फारभेदाद्वेदः, समाकालयोर्नीलपीतयोरिति वक्तु शक्य त्रिकल्पानुपपत्ते, सोऽयं हि स्व 20
 रूपभेद, किं द्यत एव प्रतिभाति, उत व्यतिरिक्तप्रतिभासात्समेय, नाद्य, नीलाद स्वत
 प्रकाशने स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गात्, तथात्वे च नीलस्वरूप इत्यात्मनि निगमन न पीतस्वरूपस्यस्यर्धि,
 पीतस्वरूपमपि स्वस्वरूपाप्रभास न नीलस्वरूपस्यस्यर्धीति परस्परासवेत्तान् स्वरूपतोऽपि न
 भेदसवेदनम्, भेदस्य द्विष्टत्वेन द्वयासवेदन तद्वेदनासम्भवात् । ऽ चैकरूपप्रतिभासेऽपरस्वर-
 रूपाप्रतिभासनमेव भेदवेदनम्, नीलस्वरूपप्रतिभासे नीलस्यैव विदितत्वेन पीतादेरनवभा 25
 सनात्तत्र पीतादिकं नास्तीति नास्तित्वावेदनात्स्वरूपमात्रप्रतिभासेऽ भेदाभिद्वेः । न द्वितीयः,
 व्यतिरिक्तो हि बोध स च न भेदमवगमयितु समर्था, अपरोक्षनीलमुत्पाद्याकारव्यतिरिक्तस्य
 तस्याप्रतिभासमानत्वनासत्त्वान्, तर्हिनीलाद्वरन्तश्च सुगदरेऽयं प्रतिभासमा ततया तदुभयव्य
 त्तिरिक्तस्य बोधात्मना स्वतोऽप्यनुपलम्भान्, । न चाहप्रत्ययन बोधात्माऽवसीयते, विगुह्य

- बोधस्यात्राप्यप्रतिभासनात्, अहं मुली, अहं दुःखी इत्यादि वृत्तौ वदति सुखादिप्रतीकादीनां
दीनबलस्यैव तस्य समुदयात्, तस्मात् स्वरूपेणाप्रतिभासमानवपुर्वो बोधो भावान् व्यवस्था-
पयितुं समर्थः । व्यतिरिक्तस्य चावस्य प्रशङ्गेऽपि स्वरूपनिर्गमनत्वात् भिन्ननीलादेर्माह-
कत्वम्, बोधकाले हि तन्नीलादिकं प्रतिभासते येन बोधस्तस्य ग्राहको भवेत्, नीलादेर
5 पि बोध प्रति ग्राहकतापत्तेः । न च पुरोवर्त्तिषु नीलादिषु प्रत्यक्षता प्रति बोधस्य व्याप्रिय-
माणतयोपलम्भाद्ग्राहकत्वं तद्विषयत्वाच्च नीलादर्माहत्वमिति वाच्यम्, तद्व्यतिरिक्तस्य व्यापा-
रस्यानुपलम्भेनासत्त्वात्, उपलम्भे च तस्य बोधस्य तत्राप्यपरो व्यापार इत्यनवस्था-
प्रसङ्गान् । एत एव व्यापारोपलम्भेऽप्युक्तं स्वातन्त्र्येणोपलम्भान्न तस्य बोधव्यापारत्वम्,
बाधपरत्वं तथा तद्व्यापारत्वमिति चेन्न समानकाले प्रतिभासिनस्तस्य पारतन्त्र्यायोगान्,
10 अथवा बोधस्यापि व्यापारपरत्वतापत्तेः । तस्माद्बोधनीलाव्यापारलक्षणस्य त्रितयस्यैककाल-
मुपलम्भान्न कर्तृकर्मक्रियाव्यवहार सम्भवतीति न वस्तुतो ग्राह्यमाहङ्गभावः, भिन्नकालयोस्तु
ज्ञानक्षेत्रयोः परस्परसन्निधिनिरोधतया न वेद्यवेदकतासम्भव इति न बोधात्मा तुल्यकाल-
योर्नीलादीतयोर्भेदस्य साधकः, स्वरूपनिष्ठत्वात् । किञ्च भेदो न कापि स्वरूपेण स्थितिमासा-
दयति, स्थूलावभासिनो नीलादेरनेकदिकसम्बन्धात् परमाणुरूपतया तस्यापि नानादिकसम्ब-
15 न्धेन भेदात्, तथा चानवस्थानात् भेदस्थितिः, एकस्य कस्याप्यसिद्ध्या तत्रान्यभेदस्यावस्था-
नासम्भवात् । न च नीलादेः सुखाद्यात्मनाऽननुभवाद्भेदस्यैवाभेदस्यापि प्रत्यक्षतो न प्रसि-
द्धिरिति वाच्यम्, नीलादिप्रतिभासनात् भेदावेदनस्यैवाभेदवदनरूपत्वात् । न च तेषामभेदावे-
दनमेव भेदेवेदनम्, न हि देशकालाकारैरेवत्व जगतः प्रतीयते, परस्परोपलम्भपरिहारेण देशा-
दीनां प्रतिभासनादिति वक्तव्यम्, अन्योऽप्यपरिहारेणोपलम्भस्याद्वैतवादिनोऽप्रसिद्धत्वात्, न
20 च भेदादिनः परस्परानुपवेशोपलब्धिपरिसिद्धेति वाच्यम्, सर्वत्र सन्मात्रोपलब्धेः सद्भावात्,
तस्मान्न कुतश्चिप्रमाणद्वेदसिद्धिः । ननु सलक्षणमेकं यदि ब्रह्म तर्हि तद्विद्यास्वभावम्,
उताविद्यास्वभावम्, नाद्यः निवर्त्यस्य प्राप्त्यस्य वा कस्यचिदभावनं तदर्थानां शास्त्राणां प्रवृत्ती-
नाञ्च वैयर्थ्यापातात् । न द्वितीयोऽसत्यताप्रसङ्गात्, मैवम्, ब्रह्मणोविद्यास्वभावत्वेऽप्यवि-
द्यायां व्यापारनिवर्त्तनीयस्वरूपायां सद्भावेन शास्त्रादीनां साफल्यता । न चाविद्या तत्त्वतो ब्र-
ह्मणो भिन्ना नास्त्येव, या प्रयत्ननिवर्त्या भवेदिति वाच्यम्, तदभेदे तात्त्विकायास्तस्याः स-
द्भावे तत्स्वरूपस्य केनापि निवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, न चास्माकमेव मुमुक्षुणा पुरुषप्रयत्नोऽ-
विद्यानिवर्त्तकः किं तु सर्वत्र प्रवादेषु अतात्त्विकानाद्यविशोऽच्छेदार्थां मुमुक्षुयत्नः । ननु नाना-
देनोच्छेद इति वदाम, किंतु नित्यस्य ब्रह्मणोऽविद्या किं स्वभावात्, उतार्थान्तरभूता, तत्र
नाद्यः, तस्य तद्विरुद्धविद्यास्वभावत्वात्, न द्वितीयः, तस्यास्त्वत्त्वत् सद्भावे उच्छेदासम्भवात्,

द्वैतप्रसङ्गाच्च । न च अप्रहणमविद्या, सा कथमर्थान्तरम्, न चानिवर्त्या, सर्वप्रमाणव्यापारा
 णामप्रहणनिवृत्त्यर्थत्वादिति वाच्यम्, यत तत्त्वाप्रहणस्वभावाऽविद्या तत्त्वप्रहणस्वभावया
 विद्याया निवर्त्यते सा च विद्या ब्रह्मणि नित्या, न चास्ति ब्रह्मणोऽयो यस्य तत्त्वतोऽप्रहणं
 ब्रह्मणि प्रयत्नलभ्यया त्रिद्याया निवर्त्यते, ब्रह्मणि तु युगपद्ब्रह्मणाप्रहणे विरोधेन विप्रतिषिद्धे,
 अविरोधे वा न विद्याया तत्त्वाप्रहणव्यावृत्तिर्भवेत्, यस्य तु मते अन्यधाप्रहणरूपाऽविद्या तन्म 5
 तेऽपि तस्या ब्रह्मस्वभावत्वेऽनिवृत्तिः, अर्थान्तरत्वे च द्वैतापत्तिः, नित्यप्रसुद्धत्वे च ब्रह्मण
 कस्यान्यथात्वग्रह इति वक्तव्यम्, तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्यासत्त्वान्, तस्य च विद्यास्वभावत्वात्
 तद्विपरीताऽत्रिद्यास्वभावता, विरुद्धधर्मसमापेक्षायोगात्, अविरोधे त्रिद्याया नात्रिणाव्यावृत्ति-
 रिति चेत्, अत्राहुः अविद्या न तात्र ब्रह्मणोऽनन्या, न वा तस्मात्तर नाप्येकान्तेनासती, एवमे
 वयमविद्या माया मित्याभाम इत्युच्यते, वस्तुत्वे हि तत्त्वान्यत्वविकल्पावसर, अत्य 10
 न्तासत्त्वे च एतद्व्यवहारान्नम्, अतोऽनिर्वचनीया सा । तस्मान्नाविद्या सती, नाप्य-
 सती, नाप्युभयरूपा, अत एवास्या अदृश्यभावत्वेन निवृत्तिर्मायामात्रत्वात् । कस्यासात्र
 विद्येति चेज्जीवानामिति ब्रूम, ननु तेऽपि न ब्रह्मणोऽर्थान्तरभूता इति चेत्सत्य, न परमार्थत,
 किन्तु काल्पनिकस्तेषा ततो भेद, । ननु कस्य कल्पना भेदिका, न हि ब्रह्मण, तस्य विद्या
 स्वभावत्वेन सकल्पिकल्पातीतत्वात्, नापि जीवानाम्, कल्पनाया प्राक् तेषामसत्त्वात्, 15
 इतरेतराश्रयप्रसङ्गाच्च, कल्पनातो जीवविभाग तद्विभागे मति कल्पनन्ति, अत्र केचि
 ब्रह्मवादिनः, वस्तुत्वे सति हि 'असिद्ध वस्तु वस्तुन्तरसिद्धये सामर्थ्यं नासादयती'ति
 चोप स्यात्, मायामात्रे तु नेतरतराश्रयदोषप्रसङ्ग, न हि मायाया कथञ्चिदनुपपत्ति,
 अनुपपद्यमानार्थेन हि माया लोके प्रसिद्धा, उपपद्यमानार्थत्वे तु यथार्थभावात्त्र मायेति
 वदन्ति । अन्ये तु मायाया जीवविभागस्य चानादित्वाद् नीत्राङ्कुरसन्तानयोरिव नेत- 20
 रेतराश्रयदोषप्रसङ्ग । न च कल्पनया जीवविभागेऽपि तेषा तत्त्वतो ब्रह्माभिन्नतया विशुद्ध-
 स्वभावत्वान्न तत्राविद्याऽवकाश लभत इति वाच्यम्, त्रिशुद्धस्वभावाद्भिन्नात् कृपाणा
 दिपु यत्कल्पनाप्रदर्शित प्रतिबिम्ब तत्र श्यामताद्यगुद्धरिव नीवेषु अविद्याया अवकाश-
 सम्भवात् । न च कृपाणादीना गुराद्भिन्नत्वेन भ्रान्तिहेतुता युक्ता, अत्र तु ब्रह्मव्यतिरि-
 क्तस्याभावात्कथ विभ्रम इति वाच्यम्, जीवविभागस्यानादित्वेन परिहारात्, अनादित्वेऽपि 25
 षोच्छेद शक्यत एव विधातु यथा भूमेरुपरस्येति वदन्ति । तदेव सर्वमेक सद्विद्योपादिति
 शुद्धद्रव्यास्तिकाभिप्रायः ॥

अशुद्धस्तु द्रव्यार्थिको व्यवहारनयमतार्थावलम्बी एकान्तमित्यचेतनाचेतनवस्तुद्वयप्रति-

- पादकमाख्यदर्शनाश्रित, अत एव तन्मतानुसारिण सांख्या प्राहुः—सत्त्वरजस्तमसा साम्या
वस्थानलक्षण प्रधान महदात्मिकलकार्यजनकशक्तियुक्तम्, तस्माद्बुद्धिर्महदभिधाना पट
पट इत्यध्यवसायलक्षणा जायते, ततोऽहङ्कार अह सुभग अह दर्शनीय इत्याद्यभिमान
स्वरूप, तस्मात् श-दस्पर्शरूपरसगन्वात्मकानि पञ्च तन्मात्राणि, बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मे-
5 त्रियाणि पञ्चमनश्चेति षोडशको गण पश्यते, पञ्चतन्मात्रेभ्यश्च पञ्चभूतानि आकाशवायु
तेजोजलपृथिवीरूपाणि जायन्ते, तथा च महदाद्य प्रधान पुरुषश्चेति पञ्चविंशतिरेपा
तत्त्वानि। महदाद्य कार्यभेदा प्रमानात्प्रत्यन्तभिन्ना किन्तु प्रधानात्मका एव, त्रैगुण्यादिना
प्रकृत्वात्मकत्वात् त्रिगुण प्रधानम्, एवमत्रिविक्रि, इमे सत्त्वादय इदञ्च महदादिकमिति पृथक्
कर्तुमशक्ते, उक्तस्वरूपा महदाद्योऽव्यक्तस्वरूप प्रधानञ्च विषय, भोग्यस्वभावत्वात्,
10 सामान्य सर्वपुरुषभाग्यत्वात् पण्यस्वीयत्, अचेतन सुसुप्त गमोहावेदकत्वात्, प्रसवधर्मि
त्रैगुण्यात्किरूपेण तद्रूपमहत्, त्रिार्यप्रवर्तकत्वात्, तदुक्तम् 'त्रिगुणमविवेकि विषय सामान्य
मचेतन प्रसवधर्मि । व्यक्त तथा प्रान नद्विपरीतस्तथा च पुमान्' इति [साख्यका० ११]
तत्र महदाद्यो व्यक्ता पुनश्चिदुत्पत्त, उत्पत्तिधर्मकत्वात्, अव्यापित्वात्, क्रियावत्त्वात्,
अनेकत्वात्, कारणश्रितत्वात्, कारणे लीयमानत्वात्, शब्दाद्ययवयुक्तत्वात् सर्वदा
15 कारणायत्तत्वाच्च, न त्वेव प्रधानपुरुषो । तदुक्तम् 'हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रित
लिङ्गम् । सावयव परतत्र 'यत्क त्रिपरीतमव्यक्तम्' इति [साख्यका० १०] ननु कारणे
कार्याणा महदादीना लीयमानत्वोक्तया कारणे सत एव कार्यस्योत्पादो गम्यते तत्कथ
ज्ञायते, तत्रोक्तम् 'असदकारणादुपादानमहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्
कारणभावाच्च सत्कार्यम्' इति [साख्यका० ९] उत्पत्ते प्राक् कारणे यदि कार्यं न स्या
-0 तदा तन् केनचित् स्यात् गगनारवि-दवत्, न चैव भवति, अत पूर्वमपि कार्यं कारणे सत्,
तत्र तस्य शक्तिरूपेणाङ्गीकारात्, न तु व्यक्तरूपतयापि, तथा चासदकरणात् कार्यं कारणे
सन् । कारणे च कार्यस्यासत्त्वे पुरुषाणा प्रतिनियतोपादानप्रहण न स्यात्, शालिकलार्थिनो हि
शालिवाजनेवोपाददते न कोद्रवनीयम्, कारणे नार्थस्यामत्त्वेऽसत्त्वाविशेषात् किमिति प्रति
नियता यत्र कारणानि गृह्णन्ति नान्यानि, तत्फलशून्यत्वात् गृह्णन्तीति चेत्तर्हि शालिकलार्थिना
25 शालिवाजमपि न गृह्येत, न चैव तस्मात्तत्र शक्तिरूपेण कार्यमस्तीति गम्यते । तथा यद्यस-
द्वय कायमुत्पद्यते तदा सबस्मात्तृणपान्थादेस्सर्वं स्वर्णरजतादिनार्थमुत्पद्येत, सर्वस्मिन्न्रुत्पत्ति
मति भावे कृणात्पु कारणभावात्तत्वारिहराऽत्रिगिष्टत्वात्, पूर्व कारणमुखेन प्रसङ्ग, सम्प्रति
धर्मद्वारेणैत्रिनेष न च सर्वं सर्वतो भवति, तस्मात्सर्वसम्भवाभावात्तत्रैव तस्य सद्भावो
गम्यत । ननु कारणानि प्रतिनियतकायपु प्रतिनियतशक्तिमन्ति, तेन तत्र कार्यस्यासत्त्वेऽपि

- इति साधयाम । वैश्वरूप्यस्त्रात्रिभागाधारित प्रधानम्, वैश्वरूप्यमिति त्रयो लोका उच्यन्ते, एते हि प्रलयकाले ऋचिन्विभाग गच्छन्ति, तथा हि पञ्चभूतानि पञ्चमु तन्मात्रेणविभाग गच्छन्ति, तन्मात्राणीं त्रयाणि चाहङ्कारे, अहङ्कारस्तु बुद्धौ, बुद्धि प्रधाने, तदत्र प्रलयकाले त्रयो लोका त्रिभाग गच्छन्ति, अविभागोऽपिचेक, यथा क्षीरावस्थायामन्यत्
- ० क्षीरमन्यद्वाति विवेको र शक्यतेऽभिधातु तथा प्रलयकाले इद व्यक्तमिदमन्यक्तमिति विवेकोऽशक्यक्रिय इति नयामह अस्मि प्रधात यत्र महदादिलिङ्गमविभाग गच्छतीति । सत्त्वरजस्तमोऽक्षय सामान्यनेरमचतन द्रव्य अनेक च चेतन द्रव्यमर्थोऽस्तीति द्रव्यार्थिकः, अनुद्धो व्यवहारनयाभिप्रेतार्थोऽयुपगमस्वरूपो बोद्धव्यः । वत्यति वाचार्थ ' ज काविल त्रिमण एय दृष्टियस्त घचघ ' इति (गा० १४५) । नेगमनयाभिप्रायस्तु
- 10 द्रव्यास्तिक गुद्धाशुद्धतयाऽऽचायण न प्रदर्शित एव, नेगमस्य सामान्यमाहिण समहेऽन्व भूतत्वात्, विशेषमाहिणऽत्र प्रहारे इति नेगमाभावादिति द्रव्यप्रतिपादकनयप्रत्ययराशिमु ल्याकरणी द्रव्यास्तिक गुद्धाशुद्धतया व्यरहित इति ॥

- इति तपोगच्छनभोमणिश्यामद्विजयान दसूरीश्वरपट्टालद्वारश्रीमद्विषय कमलसूरीश्वरचरणनग्निवि यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय-
 15 लधिस्त्रिणा मङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य नयद्वयघट-
 कद्रव्यार्थिकस्वरूपनिरूपण नाम द्वादश सोपानम् ॥

नयद्वयघटरूपर्यायार्थिकस्वरूपम् ।

- अथ ऋजुसूत्रशब्दसमभिर्कटैवम्भूतनयप्रत्ययराशिमूलव्याकरणी पर्यायार्थिकशुद्धा
- 20 शुद्धतया व्यवहित पर्यायलक्षणविषयव्यवस्थापनपरो द्रव्यार्थिकनयाभिप्रेतवस्तुव्यवस्था पनयुक्तिं प्रतिक्षिपति, तथाहि सर्वमत्र सर्वविशेषादिति द्रव्यार्थिनेन भेदस्य प्रमाणबाधितत्वात् किमेकमुच्यते, किं वाऽभेदे प्रमाणसङ्कातात् । न प्रथम, प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य भेदोपोपनतया तद्वाधितुमप्रवृत्ते, न हि भेद विना प्रमाणेतरव्यवस्था सम्भवति, प्रमाणञ्च प्रत्यक्षानुमानादिभेदेन भिन्न मद्भेदमाधत्मेव, न तु तद्वाधकम्, चक्षुर्व्यापारसमनन्त
- 25 रभात्रिप्रत्यय हि चक्षुभेदमविगच्छदुत्पद्यते, भाव एव च भेद, अतस्तमधिगच्छता प्रत्यक्षेण भेदोऽप्यधिगत एव । न च भेदः कल्पनाविषय, इदमग्माद्वाधृत्तमिति तस्य व्यवस्थापनात्, अभेदस्तु निरपेक्षप्रत्यक्षज्ञानसमधिगम्य इति वाच्यम्, अभेदस्यैव कल्पनाज्ञानविषयत्वात्, इदमनेन समानमित्यनुगतार्थप्रतिभासस्यैव परापेक्षस्य कल्पनाज्ञान विनाऽनुपपत्ते । भेदस्तु परस्परसमिश्रवस्तुलसम्भूतन तदाकारसवेदनेन विज्ञेय,

तदाभामाध्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वात्, अध्यक्षस्य भावग्रहणरूपत्वाच्च । भावाश्च स्वस्वरूप
व्यवस्थिता परेण साक नात्मान विना कल्पनाज्ञान योजयति । परस्परसकीर्णरूप
प्रतिभासेन हि भावा व्यवहाराङ्ग नान्यथा । न च पदार्था तरात् पदार्थस्य भेद प्रत्यक्ष
न प्रतिपादयतीति वाच्यम्, सर्वतो व्यापृत्तभावानामेवाध्यक्षे प्रतिभासनात्, पुरोव
स्थिते हि घटपटादिके वस्तुनि चक्षुर्चापारसम्भूतप्रतिनियतार्थप्रतिभासादेव सर्वस्मादन्यतो 5
भेदोऽध्यक्षेण प्रतिपन्न, अन्यथा प्रतिनियतप्रतिभासायोगात् । न ह्यघटरूपतयाऽपि प्रति-
भासमानो घट प्रतिनियतप्रतिभासो भवति, अघटरूपपदार्थाप्रतिभासने च तत्र कथं न ततो
भेदप्रतिभास स्यात्, न हि घटस्तदात्मा भवति, सर्वभावाना स्वस्वभावव्यवस्थिते, अन्यथा
सर्वत्र सर्वस्योपयोगादिप्रसङ्ग इत्यन्याप्रतिभासनमेव घटाद् प्रतिनियतरूपपरिच्छेद ।
यदि प्रतिनियतरूपस्य परिच्छेदे तस्यपि अन्यरूपपरिच्छेदो न स्यात्तदा प्रतिनियतैकस्व 10
रूपस्यापि परिच्छेदो न स्यात् । घटरूपे हि यद्यध्यक्षप्रत्ययेनापि अघटरूपभेदो नाधिगत
स्तदाऽघटरूपमपि घटरूप स्यात्ति न प्रतिनियतघटरूपप्रतिपत्तिः स्यात्, तथा च सति
प्रतिनियतवस्तुदर्शनात् कचिदव कस्यनित्पुरुषस्य प्राप्तिपरिहारार्थो दृष्टो व्यवहारो न
स्यात्, न च तत्रासतो रूपस्य प्रतिभासो युक्त, तदप्रतिभासने च प्रतिभासमानरूपस्य
ततो विवेकप्रतिभासो युक्त एव । न च भेद, कल्पनाज्ञानविषयोऽवाधितानुभवगो 15
चरत्वात् । अत एव भेद इतरेतराभावरूपो न प्रत्यक्षविषय इति प्रत्युक्तम्, भाव-
स्वरूपग्रहणे इतरेतराभावरूपस्य भेदस्य प्रतिभासनात् । अनुमानागमयो स्वरूपस्य तु
भेदनिवृत्तत्वात् भेदाधिकत्वम्, एव प्रमेयभेदनिश्चये प्रमाणादपि प्रमेयस्य भेदो निश्चित
एव भवतीति प्रमाणनिश्चिते भेदे तस्यात्राधितत्वाद्भेदाभ्युपगमो न युक्त । यदपि देशका
लाकारभेदभेदो न प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयत इत्युक्तं तद्भेदप्रतिपत्तावपि समानम्, यदि 20
पदार्थानामभेदोऽपि देशभेदात्तदा पूर्ववदवानवस्थादिदोषप्रसङ्ग । ननु नानादशसम्ब-
न्धित्वेन प्रतिभासमाना सर्वे घटपटादयः सद्रूपतया प्रतिभासन्ते सद्रूपत्वस्य सर्वदाऽ-
विच्युतेरवाधितप्रत्ययविषयत्वेन पारमार्थिकत्वम्, घटादिभेदाश्च देशान्तरेषु प्रच्युतिमन्तो
वाधितप्रत्ययविषयतया न पारमार्थिका इति चेन्न, यत अन्यतमदेशगतघटादिभेदाना-
मध्यक्षेण प्रतिपत्तिसमये तत्सम्बन्धितया तत्स्वरूप स्फुट प्रतिभासते तदा नापरदेशस्थघटा 25
दिभेदसम्बन्धितस्वरूपमवभासते, तत्र तद्भेदानामसन्निधानेन तथा प्रतिभासायोगात्, अत
कथं तत्स्वरूपस्य देशान्तरस्य घटादिभेदानुगतत्व प्रतिभासेत, यादृश हि रूप तद्भेदप-
रिष्वक्त प्रत्यक्षेण स्पष्टमवगत तस्य तदेव रूपमभ्युपेयम्, अन्यदेशस्थभेदानुगतस्य स्वरूपस्य
तदर्शनासस्पर्शिनोऽसम्भवात्, सम्भवे वा तस्य स्वरूपस्य दृश्यस्वभावाभेदत एकत्वात् सर्वत्र

- भेदप्रतिहृतेरनानक जगत् स्यात् । तथा च दर्शनधिपयमेतद्देशभेदससक्त स्वरूप नान्यभे
 दससक्तमिति न तदस्ति, यदि तु तत्स्वरूपमन्यभेदपरिगततया भासेत तर्हि निखिलदेशगता
 वेदा अपि प्रतिभासेरत् । न च प्रथमदेशस्यभेदप्रतिभासकाले देशान्तरगतभेदसम्बन्धि-
 मद्रूपत्वस्याप्रतिभासेऽपि देशान्तरगतभेदान्तरोपलम्भसमये तत्रिष्टसद्रूपस्य प्रतिभासनात्
 5 पश्चाद्भेदप्रतिपत्तिर्भवेतीति वाच्यम्, तदापि भेदान्तरपरिपक्वतयैव सद्रूपस्य भानेन
 पूर्वभेदस्यप्रतिपत्तया तस्यानधिगत, पूर्वभेदस्यासन्निहितत्वेनाप्रतिभासनात्, तस्मान्नापरापर-
 देशभेदसम वयिमद्रूपताया अवगम । नापि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण तद्देशभेदेऽनेकेष्वन्वयि-
 सद्रूपत्व प्रतीयत इति वाच्यम्, तस्या प्रत्यक्षत्व तदवसेयस्य सद्रूपस्य नानाभेदेषु एकत्वा
 सिद्धे, तदेवा प्रत्यक्षरूपनाऽमम्भवाच्च । न चाक्षव्यापारसम्भूतायास्तस्या कथं न प्रत्य
 10 क्षत्न विकल्पातिरिक्तस्य भेदमाहिणो विशददर्शनस्याप्यक्षव्यापारजन्यत्वादेव प्रत्यक्षत्वादिति
 वाच्यम्, तथा नति प्रथमभेददर्शनकाल एव अपरभेदसमासक्ततया सद्रूपताया परिच्छेद-
 प्रसङ्गान् । अथ तदा सहकारिण्या स्मृतेर्द्विरहान्तरनियतया सद्रूपताया अवगम किन्तु
 अपरभेददर्शने सति, तदोद्बुद्धसंस्कारजन्याया स्मृते सत्त्वादिति चेत्, तत्सद्वृत्तस्यापि
 लोचनस्य सन्निहित एव घटादिभेदे तत्परिपक्वसद्रूपत्वे च प्रतिपत्तिजननसामर्थ्यात्,
 15 न पूर्वदर्शनाधिगतभेदान्तरे, तस्यासन्निहितत्वेनातद्विषयत्वात्, न हि गन्धस्मरणसहकृत
 चक्षुर्गन्धबद्ध्यं सुरभि द्रव्यमिति प्रतिपत्तिं जनयितुमीष्टे, तस्मान्न देशभेदादभेद सन्मा-
 त्रस्य केनचित्प्रमाणेनावगन्तुं शक्य । नापि पूर्वापरकालसम्बन्धित्वं सन्मात्रस्याभेद
 प्रत्यन्विषय, पूर्वापरविकल्परत्तमानमात्रपरिच्छेदमभावस्य प्रत्यक्षस्य कालान्तरपरिगत
 पदार्थप्रकाशनासामर्थ्यात् । उपलम्भो हि सत्ता, उपलब्धिश्चाक्षान्वया वर्त्तमानमेव रूप-
 20 मुद्गासयति, अन्यस्य वर्त्तमान एव व्यापारोपलम्भात्, तदनुसारिणी चाध्यक्षप्रतीतिर-
 क्षगोचरमेव पदार्थस्वरूपमुद्गासयितुं प्रभुरिति दर्शनधिपयो वर्त्तमानमात्रं सदिति स्थि-
 तम् । न चाल्परभवे दर्शने साम्प्रतिकरूपप्रतिभासेऽपि कथं पूर्वापरक्षणभेदोऽध्यक्षावसेय,
 मध्यमक्षणस्य परमाणोरप्वन्तराल्यकालतुलितमूर्तिं क्षणभेद, स चाध्यक्षस्य मध्यक्षण
 वृत्तित्वेऽपि न तद्रूपस्य सिद्धयतीति वाच्यम्, यस्य पूर्वापरकालसम्बन्धो न स्त परिहृत
 25 पूर्वापरकालविभागस्य तस्य क्षणभेदव्यवहारविषयत्वात्, न हि पूर्वापरकालस्यावित्वेना

१ प्रत्यक्षेण सत्ताऽवत्न स्वक्षणानुपगतत्वं कल्पनापानेन नवितव्यम् प्रमाणत्वाच्चात्रा तेन । न च
 प्रथमिहान्न कल्पना पाठम् स प्रत्यायमित्यत्र अभिपत्यासारात्तया मन्वेत्प्रमाणत्वात् । नाप्यत्रात्त भिन्नध्वमेदाध्य
 वक्षान्न प्रवृत्तिरिति भावः ॥ २ यदि हि पूर्वापर भावविषया ता तर्हि पूर्वमेव भवेत् जविकल्पकारणत्वात् पूर्व
 ज्ञानवत् अप्राविकल्पकारणत्वमिहामात्साह अथ तदिति ॥

गृहमाणो भागोऽभेदव्यपदेशभागमवति कालान्तरव्यापित्वमनुभवतामेव भावाना नित्यत्वेना-
 भेदवत्त्वेन वा व्यपदेशार्हत्वात्, न च तत्राध्यक्षप्रत्यय प्रवर्त्तते, भाविभूतकालतायामनु-
 मानस्मृत्योरेव व्यापारदर्शनान्, दृश्ये हि वस्तुनि पूर्वमिदं दृष्टमिति स्मरन् स्थिरावस्था
 दर्शनाद्भाविकालस्थितिमनुगमिन् पूर्वोत्तरकालसम्बन्धित्वमधिगच्छति जन इति न परि-
 स्फुटसवेदनपरिच्छेद्य कालभेद, न हि भूतावस्था भाविनालता वा स्फुटदृशा त्रिपय इति 5
 कथमध्यक्षगम्योऽभेद । अथ क्षणभेदे न सविदोद्धिक्तयत इति क्रम तद्वाह्य, मेवम, क्षणभेद
 स्याभेदविपर्यासरूपत्वेन कालान्तरस्थितित्रिपर्यासेन मध्यक्षणसत्त्वमेव गृह्यता प्रत्यक्षेण क्षण
 भेदस्याधिगतेः । ननु प्रत्यक्षमभेद नाधिगच्छति, तदुत्थापितन्त्रनुमान तमधिगच्छति, अधीना
 स्थिरावस्थामुपलभ्य वर्षादिकालस्थितिमधिगच्छन्ति व्यवहारिण, यतो यदि भ्रसहेतुरस्य न
 सनिहितो भवेत् तदा वर्षादिक्रमेण स्थास्यतीति, तस्माद्यस्य विनाश सहेतुक तस्य तद्धेतु- 10
 सन्नितानमन्तरेण स्थितिसद्भाव इति कालभेद, यस्य तु मन्दरादनाशहेतुर्न विद्यते स सर्वदा
 स्थितिमनुभवतीत्युभयधाऽप्यभेदोऽनुमानावसेय, मेवम्, अध्यक्षस्याभेदे कदाप्यप्रवृत्त्याऽनु-
 मानस्यापि तत्राप्रवृत्ते, न हि कालान्तरस्वायी भावोऽध्यक्षगोचर, अध्यक्षगोचरत्वे वा तदा
 स्पष्टदृगवगत एवाभेद इति किमनुमानन, तस्माद्यत् प्रतिभाति तत्सकल क्षणान्तरस्थितिधि-
 रद्वितमिति पदायाना सिद्ध क्षणभेद । ननु यस्य भ्रसहेतुमत्रिधान न विद्यतेऽसौ भावोऽ 15
 ध्यक्षविपर्यतामतिक्रान्तोऽपि विद्यताति क्व क्षणभेद, यद्यपि पूर्वोत्तरकालसंस्पर्शित्वेन ना
 ध्यक्षोदय, तथापि न पूर्वोत्तरकालवृत्तिभावग्रहणे समर्थ एव, न हि तथा ग्रहणाभावादेवार्था
 न सतीत्यभ्युपगन्तु युक्तोऽतिप्रसङ्गादिनि चेन्न, अस्य भावस्य स्थिरत्वे दर्शने तस्यास्थिरतया
 प्रतिभासायोगान्, न हि शुद्ध वस्तु पीततया परिस्फुटप्रत्ययेऽदुष्टेन्द्रियजे प्रतिभाति तयो
 परस्पर विरोधान्, प्रतिभासते चास्थिरतया तस्मात् क्षणभेदोऽध्यक्षगृहीत एव भावानाम् । 20
 न वा भावाना विनाशो हेतुमात्रिभ्यापेक्ष, ये तद्भावे भाव स्वायी भवेत्, अदर्शनस्यैवा-
 भाररूपत्वान्, नाशहेत्वसम्भवाच्च, प्रतिभासमाने हि पुगेवस्थिते वस्तुनि न पूर्वापररूप-
 योर्दर्शनमस्ति, यतो भ्रसस्य सुद्ररादिहेतु व स्यात्, सुद्रराद्यन्तरेणाप्यदर्शनस्य सम्भवान् ।
 न च तदानीमदर्शनमेव न वस्तुनोऽभावा सुद्ररत्वापारानन्तरन्तु घटादरभावो नादर्शन
 मात्रमिति वाच्यम्, यत कोऽयमभागो नाम, किमस्तमय उतार्थक्रियाविरहो वा, यद्य 25
 क्लमदा, पर्यायभेद एव तदा, अदर्शन अभाव इति । अर्थक्रियाविरहोऽप्यभाव एव, स च
 परिदृश्यमानस्य नास्तीत्यदर्शनयोग्य एव विद्यते, तथा चादर्शनमेवाभावास्तस्माद्भावादर्श
 नस्वरूपो नाशो सुद्ररादिव्यापारान् प्रागपि भावस्वास्तीति न तज्जन्यो भ्रस इत्यदृश्य
 मातोऽप्यस्तीत्यभिधान विरुद्ध स्यात् । न च सुद्ररपातानन्तर न घटादि केनचिद्

दृश्यते, एतस्याक्षव्यापाराभावे च पुरुषान्तरदर्शनं प्रतिभाति स, स्वयमप्यक्षव्यापारे पुनरुपलभ्यते, तस्माद्गुणव्यापारान्यो ध्रुव इति वाच्यम्, पुनर्दर्शनस्यैवासम्भवात्, तद्वि किं पुनरदृश्य, उतान्यस्य । उत्तरकाले दर्शनं यदि पूर्वदृष्टस्यैव तदा स्यादभेदसिद्धिः, किन्तु तस्यैवोत्तरदर्शनमित्यत्र प्रमाणं नास्ति, अन्यस्य चेत्तर्ह्यभेदः । नापि अनवरतमविच्छेदेन यन्मूढं तदेवाभेदग्रहणम्, अत्रिच्छेददर्शनस्यानन्वदर्शनरूपत्वासिद्धेः, परस्परसप्त दिनवर्त्तमानसमयसम्बद्धप्रतिभासनात्, न ह्यत्र वर्त्तमानदर्शने पूर्वरूपग्रहणं प्रत्यक्षेण, तस्य वर्त्तमानस्यैव ग्रहणे प्रवृत्तेः, नापि स्मृतिः तत्र पूर्वरूपता सपटयति, तस्या स्वग्रहणव्यापारपर्यवसितत्वेन बहिरर्थमप्रतिभासयन्त्या पूर्वापरयोरेकत्वसपटनेऽशक्तेः । प्रत्यभिज्ञानात्तद्भेदोऽप्यारोप्यमाणो दलितपुनरुदितनक्षत्ररादाविव प्रतिभासभेदेनापक्रियमाणो न वास्तव, किन्त्वप्रिच्छिन्नदर्शनेऽपि प्रतिकल्पमपरापरज्ञानप्रसवैरवगतस्याप्यर्थस्य भेदः । न च दशमेव भिन्नं भिन्नमनुभूयमानमस्ति भिन्न एवति वक्ष्यम्, दर्शनभेदादेव दृश्यमानार्थस्य भेदसिद्धिः, यदा ह्येक दर्शनं एककालेऽस्ति चेत्ति न तदाऽपर दर्शनं यदा च तत्सकालमर्थं वृत्ति न तदा पूर्वं दर्शनमिति न तत्प्रतिभासितम्, अतो वर्त्तमानसत्तिवस्तीति तदुपलभ्यमानतैवार्थस्थास्तु न तु पूर्वदर्शनोपलभ्यमानता, तस्मादुपलम्भभेदादुपलभ्यमानता-
 15 भेदः । न च पूर्वोत्तरदर्शनोपलभ्यमानतैव भिन्ना नार्थ इति वाच्यम्, पूर्वदर्शनोपलभ्यमानतायुक्त्यप्रतिभासकाले उत्तरदर्शनोपलभ्यमानतायुक्तस्य तत्प्रतिभासवेलायाश्च पूर्वदर्शनोपलभ्यमानतासङ्गतस्याप्रतिभासनात्, तस्मादुपलभ्यमानताभेदादपि तद्वेदः, तदतिरिक्तस्योपलभ्यमानरूपस्यापरस्य अननुभवेनाभावात्, केवलं प्रत्यभिज्ञानाद्भेद आरोप्यते स च न वास्तवः । न चापरापरसविन्मात्रव्यतिरिक्तस्यैकस्यात्मनोऽभावे क्रमवत्सवेदना-
 20 भावादर्थक्रमस्याप्यभाव इति वाच्यम्, अनेकत्वे सति पूर्वोत्तरयोरेकत्वरिव दर्शनस्याप्यनेकत्वे क्रमसम्भवात्, न चानेकत्वं न प्रतीतिविषय इति वक्ष्यम्, एकत्वप्रतिभासाभावप्रतिभासस्यानेकत्वप्रतिभासरूपत्वात्, तस्य च स्वसवेदनसिद्धत्वात् । न च कालविना न पूर्वोत्तरभावः अतोऽनेकत्वमात्रमवशिष्यते इति कथं क्रम इति वाच्यम्, दृश्यमानस्मर्यमाणतया पौत्रपर्यवसद्भावेन क्रमसङ्गतेरिरोमात्, हेतुसन्निधानासन्निधानाभ्या-
 25 कार्याणां क्रमत्वात्, हेतुसन्निधानासन्निधाने अपि तद्वेतुसन्निधानासन्निधानाभ्यामित्यनादिहेतुपरम्परा, अतः स्वभावविशेष एव क्रम इति न किञ्चित् कालेन, कालस्याप्यन्व-

१ अत्रिच्छेददर्शनं हि धारास्वयेण वस्तुना दर्शनं तत्र प्रतिगणयन्तुता सम्बद्धानां दर्शने सति स्यात्, तदेव न सम्भवति प्रतिगणयन्तुता परस्परं सम्बन्धानुपपत्तं दर्शनस्य च पूर्वोत्तरक्षणग्रहणात्तान् व्यतिष्ठति भावः ॥

कालापेक्षकमत्वे चानुस्था, स्वतः क्रमत्वे पदाधानामपि स्वत एव युक्त इति । तदेव क्रमेणो-
 पलभ्यमानमपरापरस्वभावमिति सिद्ध स्वभावाभेदोऽत एव न स्वभावाभेदाभेद सिद्धयति ।
 अथ क्षणिकेऽपि संबन्धेन पदार्थजात युगपद्भासतेऽतो न क्षणभेद, मैवम्, अनेकक्षणस्थितिर्हि
 कालाभेदलक्षण नित्यत्वमुच्यते, न चानेकक्षणस्थितिर्युगपदवभाति, यदा ह्येका क्षणस्थितिरव-
 भासते तदैव यदि द्वितीयक्षणस्थितिरपि तद्विज्ञा प्रतिभाति तदा क्षणद्वयस्य परस्परविविक्तस्य 5
 युगपत्प्रतिभासनात् कथं नित्यतालक्षण कालाभेद । ननु दर्शनमेव न क्षणिकं येन तद्वेदा
 ब्राह्मभेदो भवेत्, किन्तु तत्कालान्तरस्थितिमत्, तस्मात्कालान्तरानुपपन्नमर्थमवगमयति,
 असत्वेतन्, स्थिर हि दर्शनं किमनेककालता युगपत्प्रभासयति, आहोस्वित् क्रमेण, नाद्य,
 यदा हि षट्कालद्वयपरिगतमर्थमनुभवति न तदैव तदवभासमस्मन्निबन्धन, तदनुभवे च तस्य
 वर्तमानतापत्तेर्न कालान्तरता । यदि च प्रथमदर्शनमेव भाविरूपतामवगच्छति तदा प्रहण 10
 विरतौ किमिति न जानाति पदार्थस्तिष्ठताति । तदा प्रहणमुपगतमतो नाधिगच्छताति चेत्,
 तर्हि तत्कालताया परिग्रहणासम्भव, यदा तदासीत्तदैव भाविरूपताया अपि परिच्छेदो जात
 इति न वाच्यम्, तत्कालताया एव तेन ग्रहणात्, न भाविरूपताया, असन्निरहितत्वात्,
 सन्निधाने तु भाविरूपत्वानुपपत्ते । नापि द्वितीय, वर्तमानताप्रकाशसमये कालान्तरस्थिते
 तत्प्रकाशसमये च पूर्वकालताया अप्रतिभासेन परस्परास्यस्पर्शिक्षणपरस्परैव दर्शनविप- 15
 यो भवेत् । न च निरन्तर दर्शनस्तद्वेदमिति अभेदप्रतिपत्तिर्भविष्यताति वक्तव्यम्,
 दृश्यमानात्तद्रूपस्य भेदे तद्रूपभेदो न स्यात्, अभेदे च पूर्वरूपतया दृश्यमानस्य प्रतिभासे
 पूर्वरूपानुभव एव स्यात्, न वर्तमानरूपानुभव इति सर्वपामभ्यक्षज्ञानाना सृष्टिरूपता
 प्रसङ्गः । यदि दृश्यमानतया पूर्वरूपस्याधिगति तदापि तस्य स्फुटमनुभूयमानरूपमेव
 स्यात्, न पूर्वरूपता, न हि सा विरोहिताऽप्रतिभासमानमूर्त्तिरस्तीति शक्यं वक्तुम्, यदेव 20
 हि तत्र दृशि प्रतिभाति वर्तमान रूप तदयं सशुक्लम्, पूर्वरूपता तु तत्र न प्रतिभाति,
 असन्निरहितत्वात्, असन्निरहिताया अपि तया दृशा प्रतिभासने साऽनृता भवेत्, पूर्वरूप
 ताया सन्निधाने वा तद्दृशि प्रतिभासमाना सा वत्तमानैव भवेत्प्रातीता, तथा च न पूर्वापररू-
 पभेद । तथापि दर्शनं यद्युभयरूपतामवगमयति तदा सन्निरहितासन्निरहितरूपमाहित्वा
 त्स्यिदपि परस्परभिन्ना भवत्, वर्तमानतासाक्षात्कारिसविद् पूर्वरूपमाहित्स्वरूपतया, पूर्व 25
 रूपतावेदिकायाश्च वर्तमानरूपसाक्षात्कारिरूपतयाऽप्रतिभासनात्, अन्यथा सर्वत्र भेदो-
 परनिप्रसङ्ग, तस्मान्न कापि स्थायितालक्षणोऽभेद प्रतिभासते । यश्च भेदप्रतिभासोऽविद्या
 निरचितत्वात्पारमार्थिक इत्युक्तं त्वेतेरेनराश्रयप्रमद्भादमद्गतम्, भदप्रतिभासस्य ह्यपारमा

विन्ध्यरूपतोऽधिकतेऽविद्याविरचितत्वे स्यात्, तत्सङ्कापान् तदधिकतिरिति । किञ्चाभेदप्रति
 भासस्य पारमार्थिकत्व विद्यानिर्मितत्वादिति त्वया यद्वच्य तत्राप्यन्योऽन्याधयो दुर्वार इति,
 तस्मान्न भेद आभापनाया । किञ्च यद्यविद्याऽवस्तुसती तदा प्रयत्ननिवर्त्तनीया न स्यात्, न
 त्वयन्तुम तत्सङ्कापादयो यत्ननिवर्त्तनीयतया दृष्टा, अतो युसुधुप्रवृत्तीनां शास्त्राणाञ्च
 5 विषयी दुर्वारम् । तत्र त्वया तस्मात् तद्वत्त्वे कथं निवृत्ता, तदनिवृत्तौ कथं वा
 युक्तिरिति, मत् एव घटादीनिप्रतिदर्शनात् । घटादीनामपि न परमार्थसत्त्व तेषां
 मत्तादस्यविरिति चेत्तर्हि अताद्वरव्याप्तेषामनित्यत्वमेवास्तु नासत्त्वमन्यथा तेषां व्य
 त्तकारान्न त्वन भवेत् । तत्र परमार्थमत्त्वसत्तेषां न व्यवहारान्गता, अपि तु सप्रत्येति
 शक्यम्, उक्तं त्वनाजासत्त्वनात्, सातृत ह्युपचरित काल्पनिक रूपमभिधीयते, यथ
 10 पान्थानिष्ट तद्वाच्यतयावत्न व्यावर्त्तय इति कथं व्यवहाराङ्ग भवेत् । तथा सर्वमेक
 म्, अविशेषादिति गुण कियम उच्यतेपारो निर्दिष्ट, उतानुमानम्, नाद्य, अद्वैत
 भाद्वैतपारमार्थस्य प्रतिषिद्धत्वात्, तद्वितीय, दृष्टान्तदाष्टान्तिरभेदे सत्येव तस्य प्रवृत्ते,
 न तेषामार्थस्यैव कुतोऽद्वैतम्, अपारमार्थिकश्रेण तत पारमार्थिकाद्वैतसिद्धि, तस्मा
 यतो ह्युरपि मित्तध्वस्त्वधमस्यतम्, अभिन्नश्रेण तत साध्यसिद्धि, प्रतिज्ञार्थकदेशामिद्ध
 15 त्वन तस्यागमद्वयान्, तापि कल्पितभेदात्तस्तत्त्वसिद्धि, कल्पनाविधितस्य कार्ये
 निर्दिष्टानामन्यात्, तद्वयमेव प्रमाणाभावाद्देशस्य चात्राधितप्रमाणविषयत्वान्न तदभ्युपगमो
 ग्यमानिति गुणद्रव्यास्तिरुमतप्रतिश्रुतिपर्यायास्तिशामिप्राय ॥

अगुणद्रव्यास्तिरुमतप्रतिश्रुतिपर्यायास्तिशामिप्राय
 का विद्याया प्रयत्न इति, तत्र महदादयो यदि कार्यविशेषा प्रधानस्वभावा एव तत्रा नैषा
 20 कार्यतया प्रवृत्ति कार्यकारणयोर्मिच्छन्तत्वं तत्रमित्तस्य तत्कार्यत्वेन तस्य च कारणत्वेन
 त्वपदसापोमान्, अयथैकस्यैव फाय व कारणत्वे तत्तयोसकीर्णव्यवस्था न स्यात्,
 तथा च प्रकृतिः कारणमेव मूलद्रिययो तात्त्वमेव, महदादय फायरूपा कारणरूपाश्चे
 त्यभिधानमप्यतन्न न्यात्, मधुर्था परस्परभेदान् कार्यत्व वा कारणत्व वा स्यात्
 कार्यकारणभाषसा योऽन्यापे तत्तनाप उणीयान्यरूपाभावान् पुरुषपरमवप न प्रकृतित्व न
 3 विद्वत्त्वस्य स्यात्, अथवा पुरुषस्यापि प्रकृतिविहारव्यपदेशप्रसङ्ग । एतच्च हेतुमन्वादि
 यनयस्मा महदादिकं व्यक्त तद्विपरीतमव्यक्तमित्यभिधानमपि त सङ्गतम्, त्रिपरीतताया
 रूपा तत्त्वधर्मता महदादयभ्यतिरिक्तता प्रमाणाय तद्विपरीततामम्भवान्, अन्यथा भेद
 व्यवहाराद्योऽन्यत्, तत्र मत्तत्त्वताया विद्येताना च परस्परभेदाभ्युपगमो निमित्तो
 यन्त एव ॥ त्वयस्वैकता महात्प्रतिज्ञानप्रसङ्ग, अभिन्नयोगश्रेणत्वान्यत्त्वाभेद

व्यवस्थिते । व्यक्तस्वरूपाव्यतिरेकाव्यक्तमपि हेतुमदादिधर्मासङ्गि स्यात्, अहेतुम
स्वादिधर्मवद्वा व्यक्त भवेत् । किञ्च कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकनिमित्तकत्वेन
उदभावात् महदादिकारण प्रधानम्, नित्यस्य च प्रधानस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थद्विया
विरोधात् महदाद्युत्पादकत्वम् । ननु सप कुण्डलादिरूपेणैव प्रधान महदान्तरूपेण
परिणमति, तावतैव तन्महदादिकारणमुच्यते, महदाद्यश्च तत्परिणामरूपा तत्काय- 5
व्यपदेशभाज, न चाभेदे परिणामो विरुद्ध, एकसत्त्वधिष्ठानत्वात्तस्य, अपूर्वस्वभा
योत्पत्त्या कार्यकारणभावान्युपगमे हि स्वरूपाभेदाद्यो कार्यकारणभावो विरुद्धो भवेन्निति
चेन्नैवम्, परिणामासिद्धे, पूर्वावस्थापरित्यागमन्तरेणावस्थांतरप्रादुर्भावेऽवस्थासाङ्घर्षेण
वृद्धावस्थायामपि युवत्वाद्यप्रसोपलब्धिसङ्घात्, तत्परित्यागे च स्वरूपहानिसङ्घात्,
पूर्वस्वभावस्य निरुद्धत्वात्परस्य चोत्पन्नत्वात्, अतो न कस्यचित् परिणाम सिद्धेति । 10
किञ्च तस्यैवान्यथाभावो भवद्भिः परिणाम उच्यते, स किमेकदेशेन, सर्वात्मना धा,
नाद्य, एकस्यैकदेशासम्भवात्, न द्वितीय, पूर्वपदार्थविनाशेन पदार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात्,
ततो न तस्यैवान्यथात्व तस्य स्वभावान्तरोत्पादनिव धनत्वात् । न च धर्मिणो व्यव
स्थितत्वेऽपि धर्मान्तरनिवृत्त्या धर्मान्तरप्रादुर्भावलक्षण परिणामोऽभ्युपगम्यते 'न तु
स्वभावान्यथात्वमिति ग्राह्यम्, निवर्त्तमानप्रादुर्भवद्वययोर्धर्मिभिरन्वयत्वात्, अन्यथा धर्मी 15
व्यवस्थितो धर्मयोरेव प्रच्युतिरुत्पादश्चेत्यभिवानमनर्थक भवेत्, धर्मिभिरन्वये च तयो
कथ धर्मी परिणत स्यात्, न ह्यर्थान्तरभूतयो कटपटयोरुत्पादविनाशेऽविचलित
स्वरूपस्य घटादेः परिणामो भवति, अन्यथा चैतन्मपि परिणामि स्यात् । तस
म्बद्धधर्मयोरुत्पादविनाशात्तस्यासावभ्युपगम्यते नान्यस्येति चेत्, सद्गतो सम्बन्धाभावेन
तत्सम्बन्धित्वायोगात्, न हि सत् सम्बन्धो युक्त समधिगताशेषस्वभावस्यान्यान 20
प्रेक्षतया क्वचिदपि पारतन्त्र्यासम्भवात्, न वाऽसत् सम्बन्ध, तस्य निरुपायत्वेन
क्वचिदाश्रितत्वानुपपत्ते, न हि शशयिपाणादि क्वचिदप्याश्रित । न वा व्यतिरिक्त
धर्मान्तरोत्पादविनाशयो सलो परिणामो भवद्भिर्व्यवस्थापित, यत्रात्मभूतैकस्वभा
वानुवृत्तिरवस्थाभेदश्च तत्रैव तद्भवस्थापनात् । धर्मयोर्व्यतिरेके च नैकस्वभावानु
वृत्तिरिति, धर्म्यैव हि तयोरेक आत्मा स च व्यतिरिक्त इति नात्मभूतैकस्वभावानु 25
वृत्ति, न च अर्भद्वयव्यतिरिक्तो धर्मी उपलब्धिलक्षणप्राप्तो दृग्गोचरमवतरतीति ताद
शोऽसद्भवहारविषय एव । अभेदे चैकस्माद्धर्मिस्वरूपादव्यतिरिक्तत्वात्तयोभावाभिर्भाव
वतोर्धर्मयोरेकत्व धर्मिस्वरूपवदिति केत रूपेण धर्मी परिणत स्याद्धर्मो वा, अनुप्रातुश्च
धर्मिण सकाशादव्यतिरेकाद्धर्मयोरेवस्वावस्वरूपवत्त निवृत्तिर्नापि प्रादुर्भावन, यमोभ्याश्च

- धर्मिणोऽनयत्वाद्धर्मस्वरूपवदपूर्वस्य चोत्पाद, पूर्वस्य च विनाश इति नैकस्य कस्यचित् परिणति, सिद्धयेति न परिणामवशादपि साख्याना कार्यकारणव्यवहार सङ्गच्छते । एव कार्यं न सत्, सदकरणात्, यदि हि दुग्धादिषु दध्यादीनि मध्यमावस्थायामिव सन्ति तदा तेषा क्रिमपरमुत्पाद्यमस्ति, यत्तैर्नैय स्यादत मत्कार्येवाद् कार्यत्वाभिमतानामकार्यत्वापत्ति ।
- 5 ननु न वयमभिव्यक्तादिरूपेण कारणे सत्त्वमभ्युपगच्छाम किन्तु शक्तिरूपेणातो न दोष इति चेन्न, यत् सोऽयमभिव्यक्त्यादिलक्षणोऽतिशयो य हेतव कुर्वन्ति किमभिव्यक्त्याद्यव-
स्थात् प्रागासीत् किं वा नासीत्, नाद्य, अकार्यत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीय, असतो हेतुभ्य,
प्रादुर्भावानम्भवात्, तस्मात्सदकरणात् सत् कार्यम् । एवञ्च साध्यस्य कस्यचिदभावादुपा-
दानग्रहणादित्यादिहेतवोऽप्यनुपपत्ता । किञ्च प्रवर्तमान हि सर्वमेव साधन इवप्रमेयार्थं
- 10 विषये उत्पद्यमानो सप्तत्रिपर्ययौ निवर्तयति, स्वसाध्यविषय निश्चयश्चोपजनयति, न चैत-
त्सत्कार्यवादे सङ्गच्छत, तथाहि सदेहविपर्ययौ किं चैतन्यस्वभावौ, उत बुद्धिमत् सङ्कल्परूपौ,
न प्रथम, चैतन्यरूपतया तयोरनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा मुक्त्यवस्थायामपि चैतन्यस-
द्भावेन तयोर्नित्यनिवृत्तेरनिमादताप्रसङ्गात्, साधनव्यापारात्तयोरनिवृत्तिश्च चैतन्यवन्तित्वा-
त्वात् । न द्वितीय, बुद्धिमत्सोर्नित्यत्वेन तयोरपि नित्यत्वान्निवृत्त्ययोगात् । न वा निश्चयो
- 15 त्वत्ति साधनात्सम्भवति, तस्या अपि सद्यदाऽप्रस्थिते, अन्यथा सत्कार्येवाद्दो विशीर्येतेवि-
साधनोप-यासप्रयासो निष्फल कापिलानाम् । तथा निश्चयोत्पादनार्थं हि साधनं ब्रुवताऽसतो
निश्चयस्योत्पत्तिरङ्गीकृता भवेत्, सा च मत् कार्यमिति प्रतिष्ठया निषिद्धेति स्ववचनविरोध-
स्पष्ट एव । यदि च साधनप्रयोगमाधक्याय निश्चयोऽसत्त्वेवोत्पद्यत इत्यङ्गीक्रियते तर्हि
असदकरणादित्यादिहेतवो व्यभिचरिता भवेयु । न च साधनप्रयोगात् पूर्वं निश्चयोऽनभि-
- 20 व्यक्त मानप्रयोगानाभिव्यक्तानामादप्रतीति वाच्यम्, विकल्पानुपपत्त्याऽभिव्यक्तैरसि-
द्धत्वात्, तथाहि किं स्वभावातिशयोत्पत्तिरभिव्यक्ति, आहोस्वित् तद्विषय ज्ञानम्, किं वा
तदुपलम्भाधारकापगम, तत्र प्रथमपक्षेऽपि स्वभावातिशयो निश्चयस्वभावादव्यतिरिक्तौ
व्यतिरिक्तो वा, नाद्य, निश्चयस्वरूपवत् तस्य सद्यदैवावस्थितेरुत्पादायोगात्, न द्वितीय,
तस्यासाविति सम्बन्धानुपपत्त, तयो परस्परमनुपकार्योपकारकत्वेनाधाराधेयलक्षणसम्ब-
- 25 न्धासम्भवात्, उपकाराभ्युपगमे तस्य भिन्नत्वे सम्भवानुपपत्ति, अपरोपकारकल्पनार्था

१ तथा च प्रयोग यत्पूर्वाकारेण सन्न तत्कनाजन्मम् यथा प्रकृतिर्जैतय वा सदेव च कार्यं प्रथमा-
वस्थायाम् सद्यं गता मना तव मनस दध्याद् भीरादाविति वापक्विकदोषगणेषु, अत्र प्रतिषेध्य केनचिज्जन्यत्व
तस्मात्क सर्वात्मनऽस्तव तन विरुद्ध स्वात्मना कारण सत्त्वं तद्योपभ्यमान केनचिज्जन्यत्व निवतयति इति
व्यापकविरुद्धोपगमः । अनुत्पन्नानुपपत्त्यापि दध्यादेर्नित्यते सवया जन्मत्वप्रसङ्गाऽनवस्थाप्रसङ्गो वा विषये
वाचक प्रमाणम् ॥

त्वनवस्था स्यात्, अभिन्नत्वे च साधनोपयासो व्यथ, निश्चयादेवोपकाराभिन्नस्यातिशय
 स्योत्पत्ते, न चातिशयस्य कश्चिदाधारो युक्त, अमूर्त्तत्वेनाव प्रसर्पणाभावात्, अधोगति
 प्रतिबन्धकत्वेनाधारस्य व्यवस्थानात् । ज यजनकभावलक्षणोऽपि सम्यग्धो न युक्त, सर्व-
 दैव निश्चयाख्यस्य कारणस्य सन्निहितत्वेन नित्यमतिशयोत्पत्तिप्रसक्तेः । न च साधनप्रयो-
 गापेक्षया निश्चयस्यातिशयोत्पादकत्वं युक्तम्, अनुपकारिण्यपेक्षायोगात् । नापि तद्विषय 5
 ज्ञानोत्पत्तिरभिव्यक्ति, तद्विषयज्ञानस्य स्वमतेन नित्यत्वात्, आसर्गप्रलयादेका बुद्धिरिति
 भवन्मतेन सविद् एकत्वाच्च । न वा तदुपलम्भावारकापगमोऽभिव्यक्ति, द्वितीयस्योपलम्भ-
 स्यासम्भवेनोपलम्भावरणस्याप्यभावात्, न ह्यसत् आवरण युक्तम्, तस्य वस्तुसद्विषयत्वात्,
 न चासत्त्वदावरणस्य कुतश्चित् क्षयो युक्त, सत्त्वेऽपि तदावरणस्य नित्यत्वान्न क्षयः, नापि-
 तिरोभावः, अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य तिरोभावानुपपत्ते । तद्विषयोपलम्भस्य सत्त्वेऽपि नित्य 10
 त्वात्तावरणसम्भव इति कुतस्तत्क्षयोऽभिव्यक्ति । न चापि तत्क्षय, केनचिद्विधातु शक्य,
 तस्य नि, स्वभावत्वात्, तस्मादभिव्यक्तेरपद्यमानत्वात् सत्कार्यत्वादपक्षे साधनोपयासवैयर्थ्यम् ।
 यदपि भेदानामन्वयदर्शनानां प्रधानस्यास्तित्वमुक्तं तत्र हेतुरसिद्ध, न हि शब्दादिलक्षण
 व्यक्त सुप्ताद्यन्वित सिद्धम्, सुप्तादीना ज्ञानरूपत्वात्, शब्दादीनाञ्च तद्रूपविकलत्वात्,
 शब्दाद्युक्तो ज्ञानरूपविकलत्वान्न सुप्ताद्यात्मिका, तथा परोपगत आत्मेति व्यापकानुपलब्धे । 15
 ननु सुप्तादिरूपत्व यदि ज्ञानमयत्वेन व्याप्तं सिद्धं तदा तन्निवर्त्तमानं सुप्तादिमयत्वमादाय
 निवर्त्तत, व्याप्तिसिद्धं न सिद्धा, पुरुषस्यैव सविद्रूपत्वोत्पत्त्यादिति मन्त्रम्, सुप्तादीना स्वसवेदन-
 रूपत्वया स्पष्टमनुभूयमानत्वात्, शब्दादिविषयसन्निधानेऽसन्निधाने च प्रीतिपरितापादिरूपेण
 प्रकाशान्तरनिरपेक्षा प्रकाशात्मिका सुप्तादीना हि स्वसविचि स्पष्टा । यदेव हि प्रकाशान्तर-
 निरपेक्ष साक्षादिरूपत्वया स्वयं सिद्धिमवतरति तज्ज्ञानं सवेदनं चैतन्यं सुप्तमित्यादिभि 20
 पर्यायैरभिधीयते, न च सुप्तादीनामन्येन सवेदनानुभवादननुभवरूपता प्रज्ञत इति वाच्यम्,
 तत्सवेदनस्यामातादिरूपताप्रसक्ते, स्वयमवतदात्मकत्वात् । तथाहि योगिनोऽनुमानवतो वा
 परकीय सुप्तादिक सवेदनयो न सातादिरूपता, अन्यथा योग्यादयोऽपि माक्षात् सुप्ताद्यनु-
 भाविन इवानुपपद्य स्यु, योग्यादिवद्वा अन्येषामप्यनुमहोपघातो न स्यावामविशेषात् ।
 सवेदनस्य च सातादिरूपत्वाभ्युपगमे सविद्रूपत्व सुप्तादं सिद्धम् । इदमेव हि न सुप्तं तु स्वञ्च 25
 तत्सातमसातञ्च सवेदनमिति नानैकान्तिकता हेतो । बाह्यार्थवादिना सर्वेषां शब्दादिषु सवि-
 द्रूपरहितताया सिद्धत्वान्न व्यापकानुपलब्धेरसिद्धता । मपक्षे हेतोस्मद्भावादव न विरु-

१ अथ हि प्रतिषेधे सुप्ताद्यात्मकत्वं तद्व्यापकं सविद्रूपत्वं तस्य शब्दाद्यनुपलब्धे सुप्ताद्यात्मकत्वं निषिध्यत इति भावः ॥

- द्वता । न च यथा वाद्यवेशावस्थितस्य नीलादे सन्निधानात् ज्ञानमनीलमपि नीला
कार सवेद्यते तथा वाद्यसुनाद्युपधानसामर्थ्यादमातादिरूपमपि सातादिरूप लक्ष्यते तेन
सवेदनस्य सातादिरूपत्वेऽपि न सुप्तादीना सविद्रूपत्वं सिद्धतीत्यनैकान्तिको हेतुरिति वा-
च्यम्, एतन्नेव शब्दादौ भावने विविधोपात् प्रीत्याद्याकारप्रतिनियतगुणोपलब्धिदर्शनात्,
5 भावनावशेन हि मद्याङ्गतादिषु कानुशारीना जातिविवेकोपाद्य करभादीना केपाश्चित् प्रति
नियता प्रीत्यादय सम्भवन्ति न सर्वेषाम्, एतच्च शब्दादीना सुप्तादिरूपत्वान्न युक्तम्,
सर्वेषामभिन्नवस्तुविषयत्वात्प्रीत्यादिविषयसवित्तिवत् प्रत्येक चित्रा सवित् प्रसज्येत् । न
च यद्यपि सुखदुःखमोहात्मक वस्तु तथाप्यष्टादिलक्षणमहत्कारिवशात् किञ्चिदेव रूप
कल्पयित्वाति न सर्वं सर्वस्येति वाच्यम्, अनालम्बनप्रतीतिप्रसङ्गात्, तद्वस्तु व्याकारं
10 सविद्विदाकारा सवेद्यन्त इति कथमनालम्बनास्ता न भवन्ति । न च प्रसादात्पदेन्याद्यु
पलम्भाच्छब्दारीना सुरगान्धन्वित्व सिद्धमिति वाच्यम्, पुरुषेणानैकान्तिकत्वात् । प्रकृ
तिश्चैतद्विरुक्त पुरुष हि भाग्यता योगिना तमालम्ब्य प्रकर्षप्राप्तयोगाना प्रसाद प्रीतिश्च
प्रादुर्भवति, अप्राप्तयोगानाश्च द्रुततरमपश्यतामुद्वेग आविर्भवति जडमतीनाश्च प्रकृत्याच
रण प्रादुर्भवति न च पुरुषस्त्रिगुणात्मकस्तवाभीष्ट इति । समन्वयादिति हेतुश्चानैकान्तिकः
15 प्रधानारथेन कारणेन हेतो क्वचिदध्यन्वयासिद्धे, सिपाधयिपित हि व्यापि नित्यमेक
त्रिगुणात्मक कारणम्, न चैवम्भूतेन कारणेन हेतो प्रतिग्रन्ध प्रसिद्ध । चेतनत्वाविधर्म-
समावयिन पुरुषा अभीष्टा, न च ते तयाविधिकारणपूर्वका इत्यन्त इति तैरनैकान्ति
कश्च । साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाभावाच्च परिमाणात्, शक्तिः प्रवृत्ते, कार्यकारण
भावात्, वैश्वरूप्यस्याविभागादिति हेतूना न प्रवानास्त्वसाधकत्वम्, न हि प्रधाना
20 रथस्य हेतोरभावेन परिणामादीना विरोध सिद्ध । किञ्च बुद्धिव्यतिरिक्त चैतन्यमा-
त्मनो रूपम्, पुरुषश्च शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपनीतस्य भोक्ता, न तु कर्ता, सकलजगत्प
रिणतिरूपायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वात्, प्रमाणञ्चात्र यत्सघातरूप वस्तु तत्परार्थं दृष्टम्, यथा
शयनासनादि, सघातरूपाश्च चतुरादय इति स्वभावहेतुः, यथासौ पर स आत्मेति
तव मत तदपि न युक्तम्, तथा हि चैतन्य पुरुषस्य स्वरूपमिति वदता चैतन्य नित्यै
25 करूपमिति प्रतिज्ञात तस्य नित्यैकरूपात् पुरुषादव्यतिरिक्तत्वात्, अभ्यक्षविरुद्धश्लेदम्,
रूपादिसविदा स्फुट स्वसवित्त्या भिन्नस्वरूपावगमात्, एकरूपत्वे त्वात्मनोऽनकविधार्थस्य

१ भावना-अभ्यास आदिना जातिपरिग्रह, जाति स्वर्गीया प्रकृति प्रीत्यादीत्यादिना द्वेषो
द्वेषादय देयावर्णादय इति त्रैपुण्यकायगणाना ग्रहणम् ॥ २ तदाकारासवेदनस्य तद्विषयकाभावव्या
प्यत्वात् गन्दाभारासवेदनस्य बाधुपस्य शब्दविषयकत्वाभाववन्ति भाव ॥

भोक्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध आनयेत, अभोक्तृवस्थाव्यतिरिक्तत्वाद्भोक्तृवस्थाया । कर्तृत्वा-
 भावाच्च न युक्त भोक्तृत्वमपि, न ह्यकृतस्य कर्मण फलोपभोग कस्यचित्, अकृत्वान्या
 गमप्रसङ्गात् । न च प्रकृति पुरुषस्य कर्माकर्तृत्वाभिलषितमर्थमुपनयत्यतोऽसौ भोक्तेति
 वाच्यम्, अस्या अप्यचेतनत्वाच्छुभाशुभकर्मकर्तृत्वासम्भवात् । न च पद्ग्वन्धयो परस्पर-
 सम्बन्धात् प्रवृत्तिरिव चेतनसम्बन्धान्महदादिक चेतनावदिव कायप्वन्धवसाय करोतीति 5
 वाच्यम्, यद्यकृतस्यापि कर्मण फलमभिलषित प्रकृतिरुपनयति तदा सर्वदा सर्वस्य पुतोऽ
 भिलषितार्थसिद्धि स्यात्, प्रकृत्योपनीतमर्थं प्रति तस्य भोक्तृत्वासम्भवाच्चाविकारित्वात्
 अन्यथा नित्यस्वहानिप्रसङ्ग, अतादवस्यस्यानित्यत्वलक्षणत्वात् । प्रधान यदि पुरुषदि-
 दक्षामधिगच्छति तर्हि भोक्तृत्वमपि तस्य स्यात्, करणस्य मुजिक्रियादेदकत्वाविरोधात्,
 यदि नाधिगच्छति तदा जडत्वात् पुरुषार्थं प्रति प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतो न पद्ग्वन्धदृष्टा- 10
 न्वाप्तवृत्ति, तयोश्चेतनत्वात्, परस्परविपक्षवेत्तृत्वात् । परार्थाञ्जलुरादय इति साधन-
 मप्ययुक्तम्, किमत्र आधेयातिशय पर साध्यत्वनाभिप्रेत, अनिकार्यनाधेयातिशयो वा
 सामान्यतश्चक्षुरादीना पारार्थ्यमात्र वा, नाद्य, सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात्, अस्माभिरपि वि-
 ज्ञानोपकारित्वेन चक्षुरादीनामभ्युपगमान् । न द्वितीयो हेतोर्विरुद्धताप्रसङ्गात् विज्ञानुप
 कारित्वेन चक्षुरादीना दृष्टान्ते हतोर्व्याप्तत्वप्रतीते, अविकारिणि ह्यतिशयस्याधातुमशक्य 15
 त्वाच्छयनासनादयोऽनित्यस्यैवोपकारिणो युक्ता न नित्यस्येति कथं न हेतोर्विरुद्धता । न
 तृतीय, चक्षुरादीना विज्ञानोपकारित्वेन सिद्धसाधनात्, तस्मात्ताशुद्धद्रव्यास्तिरुमता-
 वलम्बिसाख्यदर्शनपरिकल्पितपदार्थमिद्विरिति पर्यायास्तिकमतम् ॥

अथ संक्षेपतो नयस्वरूपम्, नैगमसङ्गद्वयवहाराख्यो नया शुद्धशुद्धिभ्या द्रव्या
 स्तिकान्तर्गता, शेषाश्च ऋजुसूत्रादय शुद्धितारतम्येन पर्यायमाश्रिता, तत्र सङ्गद- 20
 मत्वमुक्तमेव, येषान्त्व मतेन नैगमनयस्य सद्भावस्तैस्तस्य स्वरूपमेव वर्णितम्, राश्यन्त
 रोपलब्ध नित्यत्वमनित्यत्वञ्च नयताति निगमव्यवस्थाभ्युपगमपरो नैगमनय निगमो हि
 नित्यानित्यसदसत्कृतकाकृतकस्वरूपेषु भावेऽप्यस्तसाङ्गर्थस्वभावात् सर्वथैव धर्मधर्मभेदेन
 सम्पद्यत इति । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थित, प्रतिपन्नभिप्रायवशात्प्रत्यवस्थात्वात्,
 प्रतिपन्नश्च नानाभिप्राया, यत केचिदाहु पुरुष एवेद सर्वमित्यादि, पुरुषाऽप्येक 25
 त्वनानात्वभेदाद्बिधा कैश्चिदभ्युपगत, नानास्वेऽपि तस्य कर्तृत्वान्तर्तृत्वभेद परे, कर्तृ
 त्वेऽपि सर्वगतैवरभेद, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्याप्त्यव्याप्तिभ्या भेद, अव्यापित्वेऽपि
 मूर्त्तैतरभेद, अपरेस्तु प्रधानकारिणिरु जगदभ्युपगतम्, तत्रापि सेश्वरनिरीधरभेदाद्भेदा-
 भ्युपगम, अथैस्तु परमाणुप्रभवत्य जगतोऽभ्युपगतम्, तत्रापि सेश्वरनिरीधरभेदाद्भेद,

- संश्रयपक्षेऽपि क्रमसापक्षत्वानपक्षत्वाभ्यां भेदाभ्युपगमः, त्रिभ्रित्त्वभावकाल्यदृच्छादिवादाः समाधिता, तेष्वपि सापक्षतापेक्षत्वाभ्युपगमाद्भववस्था, तथा कारण नित्य कार्य-मनिलत्वमिति भेद, तथापि कार्य नियमेन स्वरूप त्यजति न वेति भेदाभ्युपगम, एव भूर्त्तरेव भूर्त्तमारभ्यते, भूर्त्तैर्भूर्त्तम्, भूर्त्तैरभूर्त्तमित्याद्यनेकधा प्रतिपन्नमिप्रायतोऽनेकधा नि
- 5 गमनात्रेगमोऽनभेद इति । व्यवहारनयस्तु, अपास्तसमस्तभेदमेकमभ्युपगच्छतोऽध्यक्षी वृत्तभेदनिश्चयनव्यवहारविरोधप्रसङ्गे कारकज्ञापकभेदपरिकल्पनानुरोधेन व्यवहारमारचयन् धारणास्यापि न सर्वदा नित्यत्व कार्यस्यापि न सर्वदा नित्यत्व कार्यस्यापि नैकान्तत प्रक्षय इति ततश्च न कदाचिद्दर्नादृश जगदिति प्रवृत्तोऽय व्यवहारो न केनापि प्रवर्त्तते, अन्यथा प्रवर्त्तकानवस्थाप्रमक्तिगतो न व्यवहारशून्य जगत् । न च प्रमाणाविपयीकृत पक्षोऽभ्युप
- 10 गन्तु युक्त, अदृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गे, दृष्टानुरोधेन ह्यदृष्ट वस्तु कल्पयितु युक्तमन्यथा कल्प नाऽमम्भव । सद्ब्रह्मनैगमाभ्युपगतवस्तुनिवेदाहोकरतीतपदानुसारेण प्रतिपत्तिगौरवपरि हारेण प्रमाणप्रमेयमितिप्रतिपादन व्यवहारप्रमिद्धार्थं परीक्षकै समाश्रितमिति व्यवहार नयाभिप्राय, ततस्स्थित नैगमसद्ब्रह्मव्यवहाराणां व्यव्यास्तिकनयप्रभेदत्वम् । पर्यायनयभेदा ऋजुसूत्रादय, दशकालान्तरसम्बन्धस्वभावरहित वस्तुतत्त्व साम्प्रतिकमेकस्वभावमकुटिष्ठ
- 15 ऋजु सूत्रयतीति ऋजुसूत्र, न होकस्वभावस्य नानादिकालसम्बन्धित्वस्वभावमनेकत्व युक्तमेकरयानेकरविरोधात्, न हि स्वभावभेदादन्यो वस्तुभेद स्वरूपस्यैव वस्तुत्वोपपत्ते तथाहि विद्यमानेऽपि स्वरूप किमपरमभित्त वस्तु यद्रूपनानात्वऽप्येक स्यात् । यद्बस्तुरूप येन स्वभावेनोपलभ्यते तत्तेन सर्वात्मना विनश्यति न पुन क्षणान्तरसस्पर्शाति क्षणिकम्, क्षणान्तरसम्बन्धे तत्क्षणाकारस्य क्षणान्तराकाराविशेषप्रमज्ञात्, अतो जातस्य
- 20 यदि द्वितीयक्षणसम्बन्ध प्रथमक्षणस्वभाव नापनयति तदा कल्पान्तरावस्थानसम्बन्धोऽपि तन्नापनयेत् स्वभावभेद वा कथं न वस्तुभेद, अन्यथा सर्वत्र सर्वदा भेदाभावप्रस क्ति, अत्रणिकस्य क्रमयोग्यताभ्यामर्थक्रियानुत्पत्तेरसत्त्वम्, सङ्कारिकृतातिशयमनङ्गीकुर्व तत्तदपेक्षायोगादक्षेपण कार्यकारिण मर्त्यैक्यमेकदैव त्रिद्विधादिति न क्रमकर्तृत्वम्, न वा कदापि स्वकार्यमुत्पादयेत्त्रिरपेक्षस्य निरतिशयत्वात्, न हि निरपेक्षस्य कदाचित्करणम
- 25 करण वा विरोधात्, तत्तन्मुपकार स्वभावभूतमङ्गीकुर्वत क्षणिकत्वमेव, व्यतिरिक्तत्वे वा सम्बन्धासिद्धि, अपरापरोपकारकल्पनेऽनवस्थाप्रसक्ति । युगप्रदपि न नित्य स्य कार्यकारित्वम्, द्वितीयेऽपि ऽणे तत्त्वभावात्ततस्तदुत्पत्तितत्त्वमप्रसङ्गे । क्रमाक्रमव्य-तिरिक्तप्रकारा तराभावाच्च न नित्यस्य सत्त्वमथक्रियाकारित्वलक्षणत्वात्तस्य, प्रभवसस्य च निहतुकत्वेन स्वभावतो भावात्स्वरसम्बद्धा एव सर्वे भावा इति पर्यायाश्रितैःसूत्राभिप्राय ।

यद्यपि प्रमाणप्रमेयनिर्गन्धन सामान्येन शब्दार्थो भवतस्तथापि प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारा
 पैकविषय, ' नाननुकृतान्वयव्यतिरेक कारण नाकारण विषय ' अर्धेन घटयत्येना न
 हि मुक्त्यर्थरूपताम् । तस्मात्प्रमेयाधिगते प्रमाण मेयरूपते 'त्यान्विवचनात् । तदाकारानु-
 विधायिनी तदध्यवसायेन च तत्रार्थिसवादान् संवित् प्रमाणत्वेन उीयते । अभ्यक्षर्याश्चाशब्द-
 नर्थसात्मन्यापत्ते, अन्यथाऽर्धदर्शनप्रच्युतिप्रसङ्गात्, न ह्यश्वगोचरऽर्धे शब्दास्सन्ति तथा 5
 त्मानो वा, येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि नियमेन ते प्रतिभासेरन्निति कथं तत्सप्तशब्दाऽभ्यक्ष-
 धीर्भवेत् । किञ्च वस्तुसन्निधानेऽपि तत्रामानुस्मृतिं विना तदर्धस्यानुपलब्धाविष्यमाणोयाम
 र्धसन्निधिरश्वट्गजनन प्रत्यक्षमर्थ इति अभिधानस्मृत्युपक्षीणशक्तित्वात् कदाचनानीन्द्रियचुद्धि
 जनयेत्, सन्निधानाविशेषात् । यदि चायं भवता निर्यन्व स्वाभिवाननिशेषापेक्षमेव चतु-
 रादिप्रतिपत्तिं स्वार्थमवगमयति तदाऽस्तङ्गतेयमिन्द्रियप्रभार्याधिगति, तत्रामस्मृत्वादेरस- 10
 म्भवात्, तथाहि यत्रायं प्राक् शब्दप्रतिपत्तिरभूत् पुनस्तदर्धवीक्षणे तत्सङ्केतितशब्दस्मृतिर्भ-
 वेदिति युक्तियुक्तमन्यथातिप्रसङ्गात्, न चेदनभिलापमर्थं प्रतिपत्ता पश्यति तदा तत्र दृष्टम-
 भिलापमपि न स्मरेत्, अस्मश्च शब्दनिशेषे न तत्र योजयेत्, अयोजयश्च न तेन विशिष्ट-
 मर्थं प्रत्येतीत्यायातमान्धमशेषस्य जगत । तत स्वाभिवानरहितस्य विषयस्य विषयिण
 चतुरादिप्रत्यय प्रति स्वत एवोपयोगित्व सिद्धं न तु तदभिधानानाम्, तदर्धसम्बन्धरहि 15
 तानां शास्त्रपर्येणापि सामर्थ्यासम्भवात्, इत्ययनया व्यतिरिक्ता । शब्दनयास्तु मन्यन्ते
 कारणस्यापि विषयस्य प्रतिपत्तिं प्रति नैव प्रमेयत्वं युक्तं यावदध्यवसायो न भवेत्, सोऽप्य-
 ध्यवसायविकल्पस्वदभिधानस्मृतिं विना नोत्पत्तुं युक्तं इति सर्वव्यवहारेषु शब्दसम्बन्ध
 प्रधान निबन्धनम्, प्रत्यक्षस्यापि तत्त्वत्वाध्यवसायलक्षणविकलस्य बहिरन्तर्वा प्रतिक्षणपरि-
 णामप्रतिपत्तायिष्य प्रमाणतानुपपत्ते, जत्रिसवादलक्षणत्वात् प्रमाणानाम्, प्रतिक्षणपरिणा- 20
 ममहणेऽपि तस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तरप्रवृत्तौ यत्नान्तर क्रियमाणमपार्थक्यं स्यात् ।
 ततः प्रमाणव्यवस्थानिरन्वन तत्रामस्मृतिव्यवसाययोजनमर्थेप्राधान्यमपहस्ययतीति शब्द
 एव सर्वत्र प्रमाणादिव्यवहारे प्रधान कारणमिति स्थितम् ॥ शब्दनयत्र शब्दसुत्राभिमत्वप-
 र्यायाच्छुद्धतर पर्याय स्वरूपवत्त्वेन व्यवस्थापयति, तथाहि तदस्तदी तदमिति 'विरुद्धलिङ्गल'
 क्षणधर्मात्मानं भिन्नमेव वस्तु, न हि तत्कृत धर्मभेदमननुभवतस्तत्सम्बन्धो युक्त, तद्धर्मभेदे 25
 वा स्वयं धर्मा कथं न भिद्यते, यथा हि श्रुणिक वस्तु अतीतानागताभ्यां श्रुणाभ्यां न सन्
 न्यमनुभवत्येव परस्परविरुद्धस्त्रीत्वाद्यन्यतमधर्मसम्बन्धना यधर्मसम्बन्धो धर्म्यनुभवति, विरु

- द्वयर्थाध्यासस्य भेदलक्षणत्वात्, ताप्यभेद न विद्विद्भिन्न जगदस्तीति भेदव्यवहार
 ण्वोत्सीदेत् । तथैकस्मिन् नुस्करप्रमाणवाप इति बहुत्वसरयाया निर्देशोऽनुपपन्नः, न होक्त्व
 सरत्रासमध्यासित तद्वत् तद्विद्वद्भिरनुपपन्नोपेत भवतीत्येकसरयैव तन्निर्देशव्यम् । काळ
 भेदादनुभेदः क्रतुसूत्रेणाध्युपगत एवेति अग्निष्टोमयात्री पुत्रोऽस्य जनितेत्युक्तमेव, वच
 ७ सोऽतीतागगतयो सम्बन्धान्नात्रात् । तथाऽन्यत्रारकयुक्त यत्तदेवापरकारकसम्बन्ध नानुभ
 वतीत्यधिकरणप्रेत्रासोऽपि त्र्यण्यत्रारक्याचिदिभक्तिप्राच्य एव न कर्माभिधानविभक्त्यभिधेयो
 युक्त इति गामनधिष्ठेते इति पयागोऽनुपपन्न । तथा पुरुषभेदेऽपि नेरु तद्वस्त्विति एहि
 मन्ये रयेऽ वास्यमि दास्यत् पितेति च प्रयोगो न युक्तः, अपि तु एहि मन्यसे यथाह रये
 ८ वास्यमि इत्यनेव च नान्वेतिर्निर्देशव्यम् । एवमुपसर्गभेदेऽपि विरमतीति प्रयोगो न
 10 युक्तः, आत्मार्याताया हि परिमते इत्यस्यैव प्रयोगस्य सङ्गते । न चैव लोकशास्त्रव्यवहारविलोप
 इति रफ्तव्यम्, सर्वत्रैव न्यगतं तद्विलोपस्य समानत्वादिति यथाशब्दनाच्छब्दनयो व्यव
 रित्त ॥ एतच्चज्ञासमनिरोहणात्मसमिच्छेदत्वाद् यथाहि विरुद्धलिङ्गादियोगाद्विद्यते वस्तु
 तथा सज्ञाभेदादपि, तथाहि सज्ञाभेद प्रयोजनवशात्सङ्केतकृमिर्विधीयते न व्यसन्तितया,
 अन्यथानवस्थाप्रसङ्गे, ततो यात्रन्तो वस्तुन स्वाभिधायका शब्दास्तावन्तोऽर्थभेदा, प्रत्यर्थ
 15 भिन्नशब्दनिवशात्रैकर्यार्थस्यानेकेनाभिव्यान युक्तमिति घट कुट कुम्भ इति वचनभेदाद्विन्न
 एवाप, क्रियाशब्दत्वाद्वा सर्वशब्दानां सवऽप्यन्तर्था एव वाचकाः, ततो घटते कुटति कौ भा-
 तीति च क्रियालभणनिमित्तभेदात्रैमित्तिकेनाप्यर्थेन भिन्नेन भावमिति घट इत्युक्ते कुत कुट
 इति प्रविपत्ति, तेन तदर्थस्यानभिहितत्वात् । यथा वा पावकशब्दोक्तेरन्येव घटादिभ्य
 पावकशक्तिरन्वयव्यतिरेकात्वा लोकरत प्रसिद्धा तथा घटनकुटनादिशक्तीनामपि भेदा
 20 प्रतीयत एवेति नानार्थवाचिन एव पयायभरण नैकार्थमभिनविशन्त इति समभिरूढ ॥
 शब्दाभिधेयक्रियापरिणतिरेलायामेव तद्वस्तु इति भूत एवम्भूत प्राह यथा सज्ञाभेदाद्देव-
 द्रस्तु तथा क्रियाभेदादपि, सा च क्रिया तद्वेत्नी यत्र तामाविशति तदैव तन्निमित्त तद्व्यपदेश
 मासादयति, नान्यदाऽतिप्रसङ्गात्, तथाहि यदा घन्ते तदैवासौ घटः न पुनर्घटितवान् च
 टिप्यते वा घट इति व्यपदेश्च युक्त सर्ववस्तूनां घटनापत्तिप्रसङ्गात् । अपि च चेष्टासमय एव
 25 चतुरादिव्यापारसमुद्भूतशब्दानुविद्धप्रत्ययमास्फन्दन्ति चेष्टावन्त पदार्था, यथावस्थितार्थ-
 प्रतिभास एव च वस्तूनां व्यवस्थापको नायथाभूत, अचेष्टावन्तोऽपि चेष्टावत्तया शब्दा
 नुविद्धेऽप्यत्रप्रत्यय प्रतिभास्यन् इत्यभ्युपगमे तत्प्रत्ययस्य निर्विषयतया भ्रान्तस्यापि वस्तु-
 व्यवस्थापकत्वं सन्न प्रत्यय सर्वस्याप्यस्य व्यवस्थापक स्यादित्यतिप्रसङ्ग, तत्र घटन

समयान् प्राक् पश्चाद्वा घटस्तद्वापदेशमासाद्यतीत्येवम्भूतनयमतम् । तन् रिक्तमेतद्द्रुमुप्रा-
दय पर्यायास्तिकस्य विकल्पा इति ॥ ३ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय-
लक्ष्मिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य नयद्वयघट-
कपयायार्थिकस्वरूपनिरूपण नाम प्रयोदश सोपानम् ॥

5

शुद्धाशुद्धनयद्वयवर्णनम्

‘ द्रव्यद्विजो य पञ्चवणो य ’ इति पूर्वगाथापश्चार्थिकदेशस्य विवरणार्थमाह—

द्रव्यद्विजनयपयञ्जी सुद्धा सगहपरूपणाविसओ ।

10

पडिरूप पुण वयणत्थनिञ्जओ तस्स व्यवहारो ॥ ४ ॥

द्रव्यास्तिकनयप्रकृतिः शुद्धा सङ्गहप्ररूपणाविषय ।

प्रतिरूप पुनर्यचनार्थनिधयस्तस्य व्यवहार ॥ छाया ॥

द्रव्यास्तिकरुति, व्यावर्णितस्वरूपस्य द्रव्यास्तिकनयस्य प्रकृति स्वभाव शुद्धा-अस-
ञ्जीर्णा-विशेषासस्पर्शवता सङ्गहस्याभेदप्राहितयस्य प्ररूप्यतेऽनयेति प्ररूपणा-पदसहवित्त 15
स्या विषयोऽभिधेय । ननु ज्ञानस्वरूपे शुद्धद्रव्यास्तिकेऽभिधातु प्रकान्ते सङ्गहप्ररूपणावि-
षयाभिधानस्य क प्रस्ताव, मैवम्, उपचारतो विषयेण विषयिणोऽभिधानान्, विषयकारेण
हि वृत्तस्य विषयिणो विषयव्यवस्थापकत्वमिति । सङ्गहनयप्रत्यय शुद्धो द्रव्यास्तिक इति
भाव । सङ्गहाभिप्रायेण हि प्ररूपणास्वभावस्य पदस्य वाक्यस्य वा भाव एव विषयः, स्वार्थ
द्रव्यद्विक्रमोद्दिप्रकारेण सुवन्तार्थस्य भावाद्भिन्नत्वेऽभाववन्निरुपाक्यतया न द्रव्यादिरूप 20
तेति सुवन्तपदवाच्यत्वामम्भव स्यात्, अभिप्रत्वे वा सुवन्तार्थो भावमात्रमेव, एव तिङ्
न्तार्थाऽपि क्रियाकाण्डकारकादिरूपेणाभिधीयमान सत्त्वरूप एव, असद्रूपणा तेषा म्यपु
ष्यादिवन् कारकासाध्यत्वान्, इति सर्वत्र सङ्गहाभिप्रायेण प्ररूपणाविषयो भाव एव, त
मेव सङ्गहन् सङ्गहः शुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिरिति तात्पर्यार्थ । प्रतिरूप प्रतिविम्ब, विशेषे
षेण घटादिना द्रव्येण सञ्जीर्णा सत्तेति यावन्, पुनरिति प्रकृति स्मारयति, सा प्रकृति 25
स्वभाषः । वचनार्थनिधय इति, ह्योपादयोपक्षणीयस्तुविषये निवृत्तिप्रवृत्त्युपेक्षाञ्छण
व्यवहारमन्यादनार्थ उच्यते इति वचन तस्य घट इति विभक्त्युपतया अस्तीत्यभिधत्त-
तया च प्रतीयमानो व्यवहारक्षमोऽर्थे, तस्य निधय परिच्छेद, तस्य द्रव्यास्तिकस्य च्य

व्यहार लोकरप्रसिद्धयप्रहाप्रप्रवत्तपरो नयः । हेयोपादेयोपक्षणीयस्वरूपा परस्पर पृथक्स्व
भाषा भाषा शाब्दे सबदने सद्रूपतया प्रतिभाति ततश्च निवृत्तिप्रवृत्त्युपेक्षालक्षणो व्यवहार
स्तद्विषय प्रवृत्तिमासाद्यनि वाच्यथा, सद्ब्रह्मामितेत्वेकान्तत सद्रूपाविशिष्टेषु भावेषु
पृथक् स्वरूपतया व्यवहारनिमित्तोऽघाधितरूप परिच्छेदो न सम्भवतीति व्यवहारनय
5 स्याभिप्राय इति ॥ ४ ॥

विशेषप्रस्तारस्य मूलव्याख्यात्रा पर्यायनय, शब्दादयश्च नया तस्यैव भेदा इति
समर्पनायाह—

मूलनिमेषेण पञ्चवणयस्स उज्जुसुवचयणविच्छेदो ।

तस्म उ सद्ब्रह्मशा साहससाहा सुहुमभेया ॥ ५ ॥

10

मूलनिमेषे पर्यायनयस्य ऋजुसुवचनविच्छेदः ।

तस्य तु शब्दादय शाखाप्रशाखा सूक्ष्मभेदा ॥ छाया ॥

मूलेति, पर्यायनयस्य—विशेषत्रिपरपरिच्छेदस्य मूलनिमेषे प्रथमाधार ऋजुसुवचन
विच्छेदः, ऋजु वर्त्तमानसमय वस्तु स्वरूपावस्थितत्वात्तदेव सूत्रयति परिच्छिन्नचिति नातीतम
नागत वा तस्यासत्त्वेन कुटिलत्वान् तस्य वचन पद वाच्य वा तस्य विच्छेद अन्तः—सीमे
15 ति यावत् । ऋजुसुवचनस्येति कर्मणि पद्ये, तेन ऋजुसुवचनस्येवमयमर्थो नान्यथेति प्ररूपयतो
वचन विच्छिद्यमानं यत्त मूलनिमेषेनमत्र गृह्यते । अत्रापि वचनविच्छेदस्य शब्दरूपत्वेऽपि
विषयेण विषयिणोऽभिधानात् ज्ञानस्वभावस्य नयस्याधारता बोध्या । वचनार्थयोश्चाभेदाच्छे
दस्यापि विषयत्वम् । विषयज्ञानानभिधानं तु शब्दनयाना शब्दाभिहितस्यैव प्रमाणत्वमि
ति सूचयितुम् । पूर्वापरपथायविविकैरुपर्याय एव प्ररूपयतस्तस्य च वचन विच्छिद्यते, एक
20 पर्यायस्य परपर्यायासत्परीति । तस्यैवमूलनयस्य तुरवधारणे, ऋजुसुवचनस्यैव शब्दादय
शब्दादय नोदय त शब्दनयत्वेन प्रतीता शब्दसमभिरुद्धैवम्भूतास्त्रयो नयाः शाखा
प्रशाखा सूक्ष्मभेदा न तु द्रव्यास्तित्तरस्य । यथाहि तरो मूला शाखा सूक्ष्मास्तत्रशाखाः
प्रतिशाखाश्चातिसूक्ष्मतरा तथैव ऋजुसुवचनरो शब्दादय सूक्ष्मसूक्ष्मतरा दृष्टव्या इति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिध्रीमद्विजयान दसूरीश्वरपट्टालद्वारधीमद्विजयकमलसूरीश्वर
चरणनलिनविद्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टचरेण विजयलब्धिधर्मिणा सद्ब्रह्मलितस्य

25

सम्मतितत्त्वसोपानस्य शुद्धागुह्यनयद्वयवर्णनं नाम

चतुदश सोपानम् ॥

शुद्धसूत्रस्वरूपम् ।

ननु क्षणक्षयपरिणामसिद्धावयव वक्तुं युक्तम्, तत्रैव न प्रमाणव्यापारः परं हि प्रत्यक्ष-
क्षणिकतानिश्चयोऽन्त्यभूणदर्शनामेव प्रकल्प्यते, न प्राक् भ्रान्तिकारणसद्भावात्, भ्रान्तिस्य
मदृशापरापरवस्तुत्वादेविप्रलम्भ । तत्रानुमानमपि न प्रवर्तते, सामान्यलक्षणस्य विशेषलक्ष-
णस्य च हेतोरनिश्चयात् । त्रैरूप्यं हि सामान्यलक्षणम्, तत्र सर्वार्थानां सिपावयिपितत्त्वेन 5
सर्वज्ञस्याभावात्सत्त्वाविहेतोर्न सपक्षमत्त्वनिश्चयसम्भव, साध्यस्य तन्मात्रानुपपन्न, स्वभा-
वहेतोर्विशेषलक्षणम्, क्षणक्षयस्यानप्यक्षत्वात् सोऽपि तत्र निश्चेतुं शक्य, अनुमानात्तन्नि-
श्चये त्वनवस्था । तत्कार्यत्वावगमं कार्यहेतोरपि विशेषलक्षणम्, न च किञ्चिद्भूतं क्षणिक
कायतया प्रसिद्धम्, प्रत्यक्षानुपलम्भमाभ्यत्वात् कार्यकारणभासस्य । न च क्षणिकस्य कि-
ञ्चित् कार्यं सम्भवति, असतोऽननकत्वेन विनष्टकारणात् कार्योत्पादानुपपत्ते, अविनष्टोऽपि 10
विन्यापारान् तदसम्भवात् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण तु भावाः ॥ स्थैर्यतावगमात् क्षणिकत्वा-
भ्युपगमो युक्त, प्रत्यक्षं च प्रत्यभिज्ञा, अक्षान्यव्यतिरेकानुविधानादितरप्रत्यक्षत्वात्, न च
रमृतिपूर्वकत्वात् प्रत्यक्षता, तथात्वेऽप्यसहकृतायास्तस्या प्रत्यक्षत्वाविरोधात् । विनाशस्य
हेतुसापेक्षतया तत्सन्निधौ प्राक् तदभावात् क्षयिणामपि भावानां क्रियत्कालं स्थैर्यमनुमाना
दप्यवसीयते । न च नाशहेतुतोऽसिद्धा, दण्डेन घटो भग्नः, अग्निना काष्ठं दग्धमिति नाश- 15
हेतुना दण्डादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रसिद्धे । न च विनाशोऽवस्तु कथं कार्यमिति वाच्यम्,
घटन्धनपयसा समासादित्विकाराणामवस्थान्तरस्थैव भवत्वात्, भावात्तरव्यतिरेकेणा-
भावस्थासवेद्यत्वात्, त्रैशोपिकादिभिरप्यनपेक्षितभावाऽन्तरससर्गत्वेऽपि प्रच्युतिमात्रस्वरूपस्य
प्रवृत्ताभावस्य हेतुमत्त्वं नानुभवानात्, उरुमग्नं भावानां क्षणिकतासिद्धिरिति चेन्न, अप्यक्षय-
क्षणिकत्वावगमस्य सद्ब्रह्मनयनिराकरणप्रस्ताये प्रतिपादितत्वात् । न वा लिङ्गस्य सामान्य- 20
विशेषलक्षणाद्योगादनुमानमसम्भवि क्षणिकतायाम्, सपक्षसत्त्वादिनिश्चयाद्योगादिति उक्त-
व्यम् । हेतोर्विश्रितस्य स्वसाध्यप्रतिबन्धस्य स्वपक्षसत्त्वादिनाऽभिधानात्, न तु दर्शन-
मात्रस्य, सर्वत्र सपक्षरिपक्षयोर्हेतुभावाभावयोर्निश्चयाद्योगात् । किन्तु यत्र साधनधर्म-
स्तत्र सर्वत्र साध्यधर्म, यत्र च साध्याभावस्तत्र सर्वत्र साधनधर्मस्याप्यभाव इत्यद्योप-
शार्थोद्येपेण सपक्षविपक्षयोः सदसत्त्वे क्वापनीये स्त । तथा वादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणस्य 25
प्रतिबन्धस्यैकस्मिन्नपि प्रमाणतोऽधिगमेऽन्वयव्यतिरेकतो व्युत्था निश्चयः सम्पद्यते नाऽयथा,
तदात्मनस्तादात्म्याभाव नैरात्म्यप्रसङ्गात्, कार्यस्य च स्वकारणत्वेनाभिमतस्य भावस्याभावे
भवतो निर्हेतुकत्वप्रसुत्तेश्च । दृष्टान्तश्च प्रमाणेनावगतप्रतिबन्धस्य मन्त्रति विस्मृतस्य स्मरणा-

- येनोपन्यस्यते । अत्रैवमपि अर्थप्रियामानार्थमेव, तच्चाक्षणिनात् क्रमयोगपद्यविरोधाद्व्यावर्त्तमानाद्यगिक एनावतिष्ठत् इति सदात्मकमेव तत्, ततश्च यत् सत् तत् क्षणिकमिति स्वभावहेतु । सच्छब्द य प्रवृत्तानिमिलभेनादर्थभेदेन परमार्थतो धर्मभेदाभावेऽपि न धर्मिण एव हेतुता, पारमार्थिक हि स्वभावत्वेन, ध्वनिभिर्विकल्पावभासिनामर्थानामेव प्रतिपादनात्, ० क्षणिकशब्दस्यापि अक्षणिन्मभारोपप्रवृत्तेदविपयतया सच्छब्दार्थभिन्नार्थतिति तद्वारेणापि न प्रतिज्ञार्थप्रदेशना हेतो, अन्यथादिनिश्चयस्तु प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणात् । स्वभावाहेतोस्तादात्म्यलक्षणप्रतिबन्धश्च प्रत्यक्षादिप्रमाणात्रिधेय । ननु क्षणिकत्व न प्रत्यक्षप्राप्तमतो न तत्तादात्म्य स्वभावहेतो सिद्धम्, न च भावा विनाशनियता तद्भावा प्रत्यनपेक्षत्वादित्यनुनात्तत्तत्तिरिति वाच्यम्, विनाशस्य निर्हतुकत्वेऽपि घटादीना नाशानुभव
- 10 रागय एव तत्त्वं निर्हतुकत्वसम्भवेन क्षणविशाराकनाया असिद्धे, स्वहेतुभ्य एकक्षणस्यापि नाशोत्पत्तिरदनेकक्षणस्यापि भावोत्पत्तेरविरोधात् । न च क्वचित्कदाचिद्विनाशोद्भवे तत्कालद्रव्याद्यपेक्षत्वादनपेक्षत्वाहानिरिति वाच्यम्, विनाशहेत्वनपेक्षत्वेनानपेक्षत्वान्, अन्यथा द्वितीयेऽपि क्षणे विनाशो न स्यात् तत्कालाद्यनपेक्षत्वान् । न च क्रमाक्रमभ्या सामर्थ्यलक्षणसत्त्वस्य व्याप्तयया क्रमाक्रमनिवृत्तौ नित्यात्सत्त्व निवर्त्तमान क्षणिकेत्वेवावतिष्ठत्
- 15 इति सत्त्व क्षणिकत्वस्य समकमिति वाच्यम्, क्षणिकत्वे सति क्रमाक्रमप्रतिपत्तेरसम्भवात्, कालस्यैव शौद्धमतेऽभावादिति मैत्रम्, क्रमयोगपद्यो प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, सहभावादि भावाना यौगपद्य पूर्वापरभावश्च क्रम स च नमिणामभिन्न, एकस्य प्रतिभास एव क्रमप्रतिभासः, परस्यापि उदा प्रतिभासे यौगपद्यप्रतिभासप्रसक्ते । कमिणो पूर्वापरज्ञानाभ्या महणे तदात्मक क्रमोऽपि गृहीत एव, क्रमो गृहीत इति व्यवस्था च पूर्वानुभूतपदार्थाहितसत्त्वा
- 20 रप्रयोधादिदमस्मादनन्तरमुत्पन्नमित्येवविधिविकल्पज्ञानोदयात् । तस्मादर्थक्रियाकारी घटाविपदाय क्रमाक्रमभ्या प्रत्यक्सिद्ध । तस्यैककार्यकरण प्रति यत्सामर्थ्यं तत्तदैव न पूर्वं नापि पश्चात्, तत्कार्याभावान्, सामर्थ्यमपि ततोऽव्यतिरिक्तमेव, एवमुत्तरकार्योत्पत्तावपीति सामर्थ्यभेदेन पदार्थभेदान् कथं न क्षणिके क्रमाक्रमयोर्नियम, अतो यत्र सत्त्व तत्र क्रमाक्रमप्रतीतावपि क्षणिकत्वप्रतीतिरेव । यदि अन्यमेव क्रमाक्रमनियमो नित्येऽपि, तदा घटादौ प्रतीति
- 25 विषयत्वेनाध्यवसित नित्यत्व सत्त्वविकल्बमिति क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधो नित्यस्य सिद्ध । यथा च दृष्टेषु घटादिषु क्षणिकत्वव्याप्त सत्त्व तथाऽदृष्टेष्वप्यविशेषादिति सर्वोपसहारेण व्याप्तिमवगत्य यथा यथा यत्र सत्त्व निश्चीयते तथा तथा क्षणिकत्वानुमानम् । तस्मात् क्षणिकत्वेन सह सत्त्वस्य तादात्म्य प्रमाणनिश्चितमिति अन्यव्यतिरेकनिश्चयो भवत्येव ।

न चाक्षणिकेषु कथं क्रमयोगपथायोग इति वाच्यम्, यतो न ते क्रमेणार्थक्रियाकारिणो भवन्ति, कारकावस्थायां अविशेषाद्वितीयानिष्पन्नभात्रिकार्याणां प्रागेव करणप्रसङ्गात्, तत्कारकत्वभावस्य प्रागेव सन्निधानात् । सहकारिक्रमात् कार्यक्रम इति चेत्, तेषां किं विशेषाधायकत्वेन सहकारित्वं किं वा चक्षुरादीनामिव स्वविज्ञाने एककार्यप्रतिनियमात् । तत्र न प्रथमः, तन्निष्पन्नस्य विशेषस्य ततोऽर्थान्तरत्वप्रसङ्गात्, अक्षणिकस्योत्पत्तिसमयेऽ 5
 नुत्पन्नस्य पश्चादुत्पन्नस्य तत्त्वभावताऽसम्भवात् मित्रहेतुकत्वात्, विरुद्धधर्माध्यासस्य कार-
 णभेदस्य च वस्तुभेदकत्वात् । एवञ्च विशेषस्य भेदे भाव पूर्ववत्तदवस्थ एवेति पश्चादप्यका-
 रक स्यात् । न द्वितीयं सहैव कुर्यतीति सहकारिणा नियमो न स्यात्, अपरिणामितया
 सहकारिणा प्राक् पश्चात् पृथग्भावावस्थायामपि कार्यकारित्वप्रसङ्गात्, सहकारिसन्निधा-
 नेऽपि नाक्षणिकस्य कार्यकारित्वं पररूपेणैव, स्वयमकारकस्यापरयोगेऽपि तत्कारित्वासम्भ 10
 वात्, सम्भवे तु पर एव वस्तुतः कार्यकारक स्यात्, एवञ्च स्वात्मनि कारकत्वव्यपदेशो
 विकल्पनिर्मित एव भवेत्, तथा चानुपकारिणोऽस्य सद्भाव कार्यं नापेक्षेतेति तद्विकल्पेभ्य
 एव सहकारिभ्यस्तदुत्पद्येत । अथवा तेभ्योऽपि न भवेत्, स्वयं तेषामप्यकारकत्वात्
 पररूपेणैव कर्तृत्वाभ्युपगमात् । अतः सर्वथा स्वतः परतो वाऽकर्तृत्वान्न कुतश्चित् किञ्चिदु-
 त्पद्येत, तस्मात्पररूपेणैव कर्तार इति न कदाचित् क्रियाविरतिर्भवेत् । क्रमभाविकार्याणाञ्चो 15
 त्वाद्ने एकस्यैव सामर्थ्यात् तेषां क्रमभात्रिसामग्रीजन्यस्वभावता । सामर्थ्यं मिथोऽपि
 यदि तानि न जनयति तदा केवलस्य तस्य न तज्जननस्वभावता सिद्धेति, तस्याः
 कार्यप्रादुर्भावेणानुमीयमानत्वात्, तत्र कारणान्तरापेक्षाप्यपि कार्याणि कारणान्तरानादरेण
 हठात् जनयेत् । यो हि यत्र जनयति नामो तज्जननस्य भावः, न चायं केवलं कदाचिदपि
 उत्तरोत्तरकालभावीनि कारणान्तरापेक्षाणि कार्याणि जनयतीति न तत्त्वभावो भवेत्, 20
 अतस्त्वभावश्च कारणान्तरसन्निधानेऽप्यपरित्यक्तस्वरूपो नैव जनयेत्, तत्कथमेकैकं
 जनकाजनकत्वभावते विरुद्धे स्थायाम् । न च स्वहेतुभिर्हेत्वन्तरापेक्षकार्यजननस्वभावोऽ
 यमुत्पन्न इति न केवलस्य जनकता, न वा सहकारिसन्निधानासन्निधानावस्थयोरस्य
 स्वभावभेदः, कारणान्तरापेक्षस्य कार्यजननस्वभावतायां सर्वदा भावादिति वाच्यम्, सह-
 कारिसन्निधानावस्थायामपि स्वरूपेणैवास्य कार्यकारित्वात्, तस्य च प्रागपि सद्भावात्, 25

१ न हि कावस्य स्वेच्छया भवनमभवन वा किं तु कारणभेदसत्तानुविधाधिनी तस्य सदसत्त्वे, तत्र

- सहकार्येन्द्रियपेक्षाया तदा लभ्यमानस्यात्मातिशयस्याभावनायोगात्, उपकारलक्षणत्वाद्
 पश्चात्, अन्यथाऽतिप्रसक्त, उत्सन्निधानस्यामन्निधानतुल्यत्वात् केवल एव कार्य
 कृत्यात् ननु तत्र मन्निधानात्स्यात् न तु तत्र कथं न भिन्नस्वभावो भवेत् । सहकार्येण
 कार्येण तत्र भावत्वरूपेण तत्र मन्निधानात् सद्भावात् सदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । सहकारि
 5 सन्निधान एव तत्र भावत्वः तु स्वभावभेदापत्त्या वस्तुभेदो भवेत्, स्वभावस्यैव वस्तुत्वात् ।
 तस्मान्नाक्षणिकस्य तत्रैव फलकारणमभव इति न क्रमयोगः । योगपक्षमपि तस्यासद्गत
 द्वितीयान्निधानेषु तावत् एव तत्रैकत्वापत्त्योदयप्रसङ्गात्, हतोस्तज्जनतस्वभावस्याप्रच्युते
 द्वितीयान्निधानेषु वा तत्रैककारणमन्निधानेऽपि कार्यस्य प्रथमक्षण इत्येव न स्यात्,
 उदये वा तत्रैकत्वापत्तिः तद्भावापत्तेः, अतः क्रमयोगपक्षयोगादक्षणिकानामर्थक्रियासामर्थ्य
 10 विरहलक्षणमन्निधानात् सत्त्वलक्षण स्वभावइतुः क्षणिकतार्था घाघकप्रमाणत्वात्
 त्रितोदात्तात् न च न विशेषलक्षणमाह प्रस्ताव । ननु क्षणिकानामिदं क्षणक्षयिणामपि
 अर्थक्रियासामर्थ्येण सत्त्वमनुपपत्तमेव, क्रमायोगस्य तत्रापि तादृशत्वात् । अर्थ परैः ।
 नाधायमानस्वरूपभेदा क्षणिका अपि नोत्पादयितुं शक्वा, न हि ते प्रतिक्षणमुत्पद्यमानाः
 परस्परतो विशेषभाज, भावभेदप्रसङ्गात्, विशेषो हि न तेषामुत्पत्तेः प्राग्भवति, तेषामेव
 15 तदाऽसत्त्वात्, न वा पश्चात्, तदा तत्रैकत्वात् तत्रैकत्वात् कार्यकारित्वात्तदुपहितानुपहितक्षणानां
 नामविवेकादिति न सहकारिभिरुपकारः, तस्मान्निर्विशेषाणां न क्रमयोगपक्षयोगात्
 क्रियाकारित्वलक्षण, सत्त्वमिति चेत्, क्षणिकानामेव विशेषकारणान्भ्युत्पद्यमानात्, उपकारो हि
 मन्त्रकारणादीन्निर्विशेषान्तरविशिष्टक्षणान्तरजननम्, तत्र कथमन्निर्वालेषु परस्परं क्षणि
 क्यु भावेषु भवेत्, कार्यकारणयो परस्परकालपरिहारेणात्रस्थानात् । तस्मात्साम्यं
 20 एव जनकत्वादेकस्य जनकत्वाविरोधादव्यवधानदेशा सकृत् एव प्रत्येकमितरेतरसहकारिणा
 र स्व विशिष्ट क्षणान्तरमारभन्ते, तदपि चोत्तरोत्तरं विशिष्ट क्षणान्तर कारणभेदात्तद्वेद
 सिद्धे । न च परस्परसहकारित्वेऽपि अव्यवधानतः क्षणिकानां विशिष्टक्षणान्तरारम्भ
 कत्वमयुक्तम्, प्रथमक्षणोपनिपातिनां क्षित्यादीनां परस्परत तथाभूतक्षणात्तरजननस्व
 भावनातिशयलाभाभावात्, निर्विशेषाणां विशिष्टक्षणात्तरजननायोगादिति वाच्यम्, यतः
 25 किं कार्योत्पादानुगुणविशेषविरहान्निर्विशेषास्ते, आहोस्वित् तदुत्पत्तिविषयविशेषजननसा
 मर्थ्यवैकल्यात्, उत विशेषमात्राभावात्, न प्रथमः न ह्यस्मन्मते कारणस्यैव कार्यमभि-

१ एक एव पदार्थ इति विशेषेण तत्रैव क्रिया कार्य इत्या पुनरपि जनककारिमन्निधि यथयिदुपात्तस्वभावान्तरो
 देया तर स्यान्तरे च कार्ये तु शास्त्रेण क्रमेण परतोत्पत्त्यतः क्षणमात्रस्थानित्वे तत्रैकत्वविषयक्रमक इत्येव सम्भ
 वेदिति भावः ॥ २ नापि योगपक्षेनाप्यथक्रियाऽस्यास्ति, निरशत्वनं युगपदेकसत्त्वान्तरत्वाभावादिति वाच्यम् ॥

व्यक्तिमात्रमनुभवति यतस्तदभावे न स्यात्, अपि तु कारण कायरूपविकलमेव कार्यमारभते, सत क्रियाविरोधान्, कारणान्कार्यस्य भिन्नस्वभावत्वाच्च । न द्वितीय, यतोऽव्यग्रहित क्षित्वा विकारणकलाप कार्योत्पादानुगुणविशेषननसमर्थे प्रत्यक्षानुपलम्भत सिद्ध, केवलमत्र विचाद, किं क्षित्वादय क्षणिकास्तथाभूतविशेषारम्भका, किं वाऽक्षणिक्ता इति, तत्र च साहित्येऽपि न ते पररूपेण कर्तार, स्वरूपश्च तेषां प्रागपि तद्वेति कथं कदाचित् क्रियाचिराम इति 5
 क्षणिकतैव तेषामभ्युपगमनीया । नापि तृतीय, अपरापरकारणयोगत प्रतिक्षण भिन्नज्ञानीनामेव भावानामुत्पादात्, कुतश्चित्साध्यादेकताप्रतिपत्तावपि भिन्नस्वरूपतैव भावानाम्, न हि कारणानां भेदेऽप्येकरूपतैव, भावस्य वैश्वरूप्यस्यानिमित्तताप्रसङ्गात् । तस्मान् सामग्रीभेदे कार्यभेदस्येष्टत्वात् कार्यस्याप्यनेकसामग्रीजनितस्यानेकत्वात्तद्वैलक्षण्ये च तस्यापि विलक्षण-
 तैवेति सिद्ध यत्सत्तत्क्षणिकमिति । यदुक्त क्षणिकस्य किञ्चिदकार्यं न सम्भवति, असतोऽज 10
 नकत्वेन विनष्टात् कारणात् कार्योत्पादानुपपत्ते, अविनष्टादपि निर्वर्णपारात्तदसम्भवाद्दिति तदुक्तम्, यदि हि व्यापारसमावेशाद्भावा कार्यनिर्वर्तका स्युस्तथा स्याद्वितीयक्षणप्रतीक्षा, यदा तु द्वितीयसमयप्रतीक्षाव्यतिरेकेणापि स्वमहिम्नव कार्यकरणे प्रवर्तन्ते तदा को दोष, अन्यथा तद्व्यापारजननेऽप्यपरव्यापारसमावेशस्यावश्यकतयाऽनवस्था स्यात्, व्यापारजनने तेषां व्यापारान्तरानपेक्षत्वे तु कार्यमपि व्यापारनिरपेक्षा एव कुतो न 15
 कुर्युः, तस्मान् स्वभावत एव स्वकार्यकारिणो भावा, न व्यापारसमावेशात्, ते च स्वहेतुभ्य एव तद्व्यापारो उत्पन्ना स्वमन्त्रिधिमात्रेणैव कार्यं निर्वर्तयेतीति कुत क्षणभङ्ग-
 मङ्गप्रसङ्ग । यदुक्त क्षणध्वंसो न कार्यहेतुप्रतिपाद्य, कार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षानुपलम्भ-
 साधनत्वादिति तत्र युक्तम्, सर्वत्र कार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनत्वासम्भवात्, अन्यथा चक्षुरादीनां स्वनिश्चान प्रति कारणताप्रतिपत्तिर्न स्यात् । न च तद्विज्ञानस्यान्यहेतु- 20
 सद्भावेऽपि कादाचित्कतया तद्व्यतिरिक्तकारणान्तरसापक्षत्वाच्चक्षुरादीनां तत्र हेतुत्वमनुमी-
 यत इति वाच्यम्, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वान्, विषयेन्द्रियादिबशान् प्रतिक्षणविशारारूपिण इमव-
 न्युपजायमानानि ज्ञानानि तथाविधकारणप्रभवत्वमात्मन सूचयतीति कथं न कार्यहेतुश्च-
 क्षुरादीनां क्षणध्वंसिता प्रतिपादयेत्, कार्यक्रमाद्धि कारणक्रम प्रतीयत । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण
 भावानामक्षणिकत्वावगम इति यदुक्त तदपि न सम्यक्, तस्या प्रामाण्यासिद्धे । भवन्मते 25
 हि ' तत्रापूर्वार्थविज्ञान निश्चित वाधवर्जितम् । अदुष्टकारणारब्ध प्रमाण लोकसम्मत '-
 मिति प्रमाणलक्षणम्, तत्र नास्ति वाधवर्जितत्वं सम्भवति, पुरोदीरितानुमानवाध्यत्वान् । न-
 चानुमानमनया बाधितम्, अनिश्चितप्रामाण्याया अस्या वाधकत्वानुपपत्ते । प्रमाणसिद्धेषु

- प्रतिक्षणनिश्वरारूपु मद्देशापरापरोत्पत्त्यादिविप्रलम्भहेतोरुपजायमानाया अस्या दुष्टकारेणारभ्यत्वेऽप्रामाण्याच्च । अर्थनियार्थी हि सर्वे प्रमाणमन्वेपते न व्यसन्नितयत्यर्थक्रियासायनविषय प्रमाणमित्युपगतव्ययम्, न च प्रत्यभिज्ञानविषयेण स्थैर्यं भजताऽर्थक्रियावाचित्वाध्यत इति त्रैमिरिकज्ञानरूपपूर्वमर्थक्रियायामलम सामान्याद्यधिगच्छदपि प्रत्य
- 5 भिज्ञानं च प्रमाणम्, न वा तन् प्रत्यक्षम्, तज्जनकाभिमतैनार्थेनेन्द्रियाणां सम्प्रयोगासिद्धेः, अर्थस्य नित्यत्वात्, सिद्धौ चा तत एव तत्सिद्धेरर्थयोः प्रत्यभिज्ञा भवेत् । न चानेकदेशकालावस्थासमन्वित सामान्य द्रव्यादिकञ्चास्या प्रमेयमित्यनधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रमाणमिति वाच्यम्, मागान्यादरभित्रस्य तद्विषयस्याभावात्, भावेऽप्यनेकरूपमाणगोचरत्वेन तत्र प्रवर्त्तमानस्य प्रत्यभिज्ञानस्यानधिगतार्थगन्तृत्वायोगात्, भित्रभिज्ञातलम्बनत्वेऽपि च प्रत्यभि
- 10 ज्ञानस्य न प्रामाण्यगपूर्वप्रमेयाभावात्, न हि देशादयस्तत्र प्रत्यभिज्ञायन्ते, प्रागदर्शनात् । न च पूर्णसिद्धमेव तद्विज्ञानान्य दृशादिविशिष्टतयाऽधिगच्छदनुमान प्रमेयातिरेकाद्येवोपगणन्यपदगभाक् तथा सामान्यादिक प्रागुपलभमेव देशादिविशिष्टतया प्रतिपद्यमानस्याप्यपूर्वप्रमेयसङ्गतेर्न प्रामाण्यक्षतिरिति वाच्यम्, द्वितीयप्रत्यक्षादेव तत्सिद्ध्या तस्यापूर्वप्रमेयायोगात् । न च पश्चाद्गुपलभस्य पूर्णदृष्टार्थता प्रत्यक्षानवगताऽधिका प्रत्यभिज्ञानेन
- 15 प्रतीयत इति वाच्यम्, पूर्वदृष्टार्थताया प्रत्यक्षद्वयगोचरादनतिरिक्तत्वात्, अतिरिक्तत्वे वा स एवायमित्यभेदोत्तरवस्तस्य मिथ्याप्रत्ययत्वापत्ते, तस्मात्प्रत्यभिज्ञानस्य प्रामाण्यासिद्ध्या न क्षणभङ्गादिन प्रत्ययविरोधमनुभवन्ति । यदप्युक्तं विनाशस्य कारणापीनत्वात्तत्सन्निधे प्राग्पटादिषु तदनुदय इति नदपि प्रतिबिहितमेव, प्रतिक्षणभ्रसित्वाभावे सैवसामर्थ्याभावात्क्षणस्यासत्तस्य भावात् । तथापि किञ्चिदुच्यते, इन्धनादीनामग्निसयोगावस्थाया
- 20 प्रमुपलभ्यत, तद्रेणनादि, कश्चिद्विकार, कल्पनाज्ञानप्रतिभासी तुच्छस्वभाव, तत्रान्यादीनां क व्यापार, न तावदिन्वनाद्युत्पाद, तस्य स्वहेतुत एव भावात्, नाप्यङ्गारादिद्विविधारे, अ यादिभ्यस्तद्विकारोत्पत्तानपीन्वनादरनिवृत्ततया तपोपलब्ध्यादिप्रसङ्गात् । न च तेभ्य काष्ठादेर्ध्वसात्राय रोप इति वाच्यम्, ततो बस्त्वन्तरस्वरूपध्वसोपगमे काष्ठादेस्ताद्वरध्यापातात् । न च भावान्तरमेव काष्ठादं प्रथमाभावोऽत कथं काष्ठादेरुपलब्ध्यादि
- 25 प्रमङ्ग इति वाच्यम्, काष्ठादरङ्गारादिरेव भ्रस इत्यत्र नियामकस्य वान्यत्वात्, अङ्गादे सति काष्ठादनिवृत्तिर्नियामक इति चेत्, तुच्छस्वभावनिवृत्त्यनङ्गीकरणेऽङ्गारादिकमेवार्थान्तरं निवृ-

१ तद भाव स्वतो नश्वरवत्तदा न किञ्चिद्विनाशद्वयुभिः कार्यमस्ति, न हि स्वयमेव पतत पात प्रयास उपलब्ध । ररगोऽनश्वरधेनादि नासद्गुण्यर्थ एव, तत्स्वभावस्य क्नाप्ययथाकत्तुमशक्यत्वात्, तथा च नित्यस्य मत ध्वनयामध्वविजुरता दुवारा तस्मात्स्वभावत एव निवृत्तं भावोऽन्युपेय इति तात्पर्यम् ॥

चिद्विज्ञानोक्तं स्यात् तेनाङ्गारे सति अङ्गार इत्युक्तं भवेत्, न तु नियामक सारवाप्युक्तम् ।
 तथा बुद्धिप्रदीपादीनामनुपजावविफाराणां कथं ध्वस, आत्मव्यक्तरूपविफारान्तरमेव ध्वस
 इति चेत्, बुद्ध्यादीनामात्मरूपविफारापत्तौ प्रमाणाभावान्, आत्मनः सासत्त्वात् । प्रदीपादेरपि
 अव्यक्तरूपता हि कार्यदर्शनानुमेया, तस्या अतीन्द्रियत्वात्, न च ध्वस्तस्य प्रदीपादे किञ्चि-
 त्कार्यमुपलभ्यते येन तस्या अनुमिति स्यात्, तस्मात् भावान्तर प्रध्वसाभाव, भावान्तरस्य 5
 प्रध्वसरूपत्वे च तद्विनाशाद्दृष्टानुमज्जनप्रसक्तिः । ७ च कपालादेर्भावरूपत्वेन ध्वस्ता नाभा-
 वात्मकतेति नाय दोष इति वाच्यम्, भावान्तररूपस्याभावस्य तदभावे प्रच्युतत्वात्, अन्य-
 थाऽभावस्य कृतकस्याविनाशित्वेऽनित्यत्वेन कृतकत्वस्य व्याप्तिर्न मिच्छेत्, अकृतकत्वे त्वभ्यु-
 पगम्यमाने भावान्तरकार्यात्मको ध्वसो न भवेत् । प्रध्वसाभावाविनाशेऽकृतकत्वे च सर्वदा
 तत्सद्भावाद्दृष्टादीनां मत्ता न भवेत्, ततो यथा कारणस्वरूप प्रागभावात् कार्योदये कारण 10
 निवृत्तौ निवर्त्तते, अन्यथा तदात्मकतायोगात्, तथा कार्योत्पादध्वसोऽपीति तद्विषयादिभि-
 पुनर्भङ्गव्यमेव, तस्मात् कपालादिरूप भावान्तर घटादेर्ध्वस, तत्र कारकव्यापारासम्भवेन
 क्रियाप्रतिषेधमात्रप्राप्ते, अभावस्य च हेतुमत्त्वे कार्यत्वाद्भावरूपताप्रच्युतिप्रसङ्ग भावस्य
 कार्यलक्षणत्वात्, स्वकारणमद्भावे हि यद्भवति तदभावे च न भवति तदकार्यमुच्यते, भवन
 धर्मो च कथं न भाव, भवतीति हि भाव उच्यते, अङ्गारादेरपि नातोऽपर भावशब्दप्रवृत्ति 15
 निमित्तमुपलभ्यते, तद्वेदभावेऽप्यस्ति कथमसौ न भावः । न चार्थक्रियामामर्शमेव भाव-
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्त, तच्चाभावे नास्तीति नामो भाव इति वाच्यम्, सर्वसामर्शविरलत्वे तस्य
 प्रतीतिविषयत्वासम्भवात्, प्रतीतिजनकत्वे च कथं न सामर्श्यम् । न च यथा घटपटयो
 कार्यत्वाविशेषेऽपि प्रतिनियतप्रतीतिविषयतया भेद तथा भावाभावयो र्कार्यत्वेऽपि सत्प्रत्य-
 यविषयस्य भावत्वमसत्प्रत्ययत्रिषयस्याभावत्वमिति वाच्यम्, तस्यासत्प्रत्ययविषयत्वे कार्य- 20
 त्वस्यासम्भवात्, स्वहेतुसत्त्वेऽस्य भावात्कार्यत्वे सत्प्रत्ययविषयतया दुरोरत्वात्, भवतीति
 प्रतीतिविषयस्यैवास्तीति प्रत्ययविषयत्वान्, अस्ति भवतीत्यादिशब्दानां पर्यायरत्वात् । किञ्चा-
 म्नादिभ्यो यथाभावो भवेत् तदा तद्भावे काष्ठादयः किमिति नोपलभ्यन्ते, न हि तेभ्यो
 ध्वससद्भावेऽपि काष्ठादयो निवृत्ता, ध्वसोत्पादन एव तेषां चरितार्थत्वात् । अथ काष्ठोपमर्देन
 ध्वसस्योत्पत्तेर्न तेषामुपलब्धिरिति चेत्कुतस्तदुपमम्, न प्रध्वसाभावात्, काष्ठादिसत्ताशब्दे 25
 तस्याभावात्, नाम्नादिभ्यो, तेषां ध्वसोत्पादन एव व्यापारात् । न चोत्पन्न प्रध्वसाभावो
 काष्ठादीनुपमर्दयति, तद्यौगपद्यप्रसङ्गात्, तथा च सत्यप्ररोधप्राप्तिः । न वा ध्वसेनावृत्तत्वात्

१ न भवतीत्यभावो ध्वस उच्यतेऽतः कथं न भवनधर्मो भवेत्, विरोधात्, यदि इत्यविषयविक्राने प्रतिनि-
 यतद्वेषणानवभाषनादभाव उच्यते तर्हि अत्यन्तपुण्येऽव्यभुवादीनामनुपजावविफाराणां इति ॥

काष्ठादेरनुपलम्भ, तदवस्थे काष्ठात्वावरणायोगात् । अपि च विनाशस्य हेतुमत्त्वे तद्भेदात्स भेदमनुभवेत्, कार्योत्मानो हि घटात्प्य कारणभेदाद्भेदमनुभवन्तोऽध्यक्षत एवावसीयन्ते नैवमासादितभावा तरमभ्यन्व ऋच्युनिमात्रस्य भावो ध्वस, अग्न्यादिहेतुभेदोऽपि तुच्छस्वरूपतो य सर्वत्र विज्ञप्तात्तोऽवभासनात् । तस्माद्दिनाशोऽयमहेतुर्नि स्वभावोऽभ्युपगन्तव्य इति निर्हेतुको विनाश उच्यते, एवञ्च भावाना निरुक्तानुमानतोऽपि क्षणक्षयित्वा सिद्धमिति प्रत्यक्षतोऽनुमानतश्च अणिस्त्वव्यवस्थिते सिद्ध पर्यायनयस्य मूलाधारः ऋजुमूत्रवचनविच्छेद इति ॥

इति तपोमच्छन्धोमणि त्रीमद्विजयान दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविनयस्तभक्तिभरेण तत्पट्टभरेण विजय
लब्धिनुरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य शुद्धसूत्र
स्वरूपनिरूपण नाम पञ्चदश सोपानम् ॥

— ७७६६ —

शुद्धतरजुसूत्रनिरूपणम् ।

अथवा ऋजु वाह्यापेक्षया माहकसवित्तिभेदशून्यमविभाग शुद्धिस्वरूपमकुटिल सूत्र्य
वीति ऋजुसूत्र शुद्धतर पर्यायास्तिक । ननु कथं विज्ञप्तिमात्रमभ्युपगम्यते, किमविभागबुद्धि-
स्वरूपमाहङ्गप्रमाणसङ्गावात्, किं तदर्थस्य सङ्गावै वाधकप्रमाणात् । तत्र न प्रत्यक्षेण विज्ञप्तिमात्रनिश्चय, अर्थाभावनिश्चय विनाऽर्थस्पर्शशून्य विज्ञप्तिमात्रमेव तत्त्वमित्यवधारणरूप-
पतो निश्चयासम्भवात्, अर्थाभावस्तु नाध्यक्षगम्योऽर्थप्रतिभासकतयैव प्रत्यक्षस्योत्पत्ते ।
न चेदमित्दुद्बन्धनमिदं धान्तम्, तद्विषयत्वाच्च घटादेरसत्यत्वमिति वाच्यम्, शुद्ध-
ह्यवसेयस्य नाध्यत्वायोगात्, यद्वा तैमिरिकावभासिनोऽपीदुद्बयादेरवैतध्यमस्तु, न च
तस्य नाध्यत्वं वाच्यम्, तस्यैवाऽयोगात्, न हि दर्शनं बाध्यते, तस्योत्पन्नत्वात्, ना-
प्यर्थे, प्रतिभासमानरूपेण सत्त्वात्, अन्यथा प्रतीयमानत्वायोगात्, न च प्रतिभासेऽपि
तन्निर्भासरूपमन्वयमिति निर्वाच्यम्, प्रतिभासमानरूपवतोऽप्यसत्यत्वे सविदोऽपि तथा
त्वप्रसक्ते, न चैव यच्छून्य आ तजानावभासिनोऽक्रियाविरहाद्वैतध्यमिति, तदनुदयेऽपि
पूर्वज्ञानावभासिनो वैतध्यामम्भवात्, न ह्यन्यस्याभावेऽपरस्याभावोऽतिप्रसङ्गात्, तस्मान्न
प्रत्यक्षं वहिरर्थावभासि तदभावं गमयति । प्रत्यक्षाभावे नानुमानमपि तदभावावेद-
कम्, प्रत्यविरोधेऽनुमानस्याप्रामाण्याच्च । अत एव न द्वितीय, भावनाधकप्रमाणविर-
हात् । ननु नार्थाभावद्वारेण विज्ञानमात्रं साध्यते किन्त्वर्थसविदो सहोपलम्भनियमा-

भेदः विधिमुखेनैव साध्यत इति चेत्, अभेदस्य प्रत्यक्षेण बाधनात्, पुरस्य नीलादि
 स्फुटवपु प्रतिभाति, इति च रूपप्राहृत्कार विभाणा सविश्रकास्तीति कुतोऽयंसविदोरभेद
 साधयितुं शक्य, पक्षस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादध्रावण शब्द इति पक्षस्येव । न चाभेदऽपि
 प्रत्यक्ष भेदाधिगन्तु उपलब्धमिन्दुद्वयादिवदिति न तेन बाधेति वाच्यम्, द्विचन्द्रादौ बाधा
 दर्शनत्वप्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वेऽपि स्वभादावर्धकक्रियाकारिरूपोपलब्धेर्वाभावेन तत्प्रत्यक्षस्य 5
 सन्नत्वात्, ततो नीलबुद्धोर्भेद एवेति न तुवच्चिद्विज्ञानमात्रसिद्धि अत्रोच्यते, प्रत्यक्षेणार्थ-
 परिच्छेदासम्भव इति, तद्धि प्रत्यक्षमर्थं तुल्यकाल न प्रकाशयति, प्रत्यक्षतया यदेव ज्ञानमव
 भासते तदैव नीलादिस्वरूपमपीति स्वरूपनिष्ठत्वेनोभयोरपि प्रतिभासनाद्वाह्यमाहकभावा-
 नुपपत्तेः, नीलाकारविरक्तस्य स्वरूपनिमग्नस्य ज्ञानस्य इति सन्धानादर्थस्य च तद्रूपपरिहा
 रेण वद्धि स्फुटवया प्रतिभासनात् । दर्शनस्य साह्यार्थज्ञान प्रति ग्रहणक्रियाकर्तृत्वाद्वाहकता, 10
 तत्प्रतिषेद्धप्रकाशतया चार्थस्य ग्राह्यतेति चेत्, नीलाद्यर्थदर्शनाभ्या भिन्नस्य ग्रहणक्रियाया
 अभावात्, तथाऽप्रतिभासनात्, न च तामन्तरेण नीलबोधयोः कर्तृकर्मते युक्ते, अति
 प्रसङ्गान्, क्रियाया सत्त्वेऽपि परोक्षतयाऽतिप्रसङ्गादर्थस्य कर्मता बोधस्य च कर्तृतेति न
 स्यात्, अतः प्रतिभासमाना साऽभ्युपगमनीया, तथाऽभ्युपगमे च सा किं स्वरूपतो भाति,
 इत तद्ग्राह्यतया, आग्ने नीलबोधग्रहणक्रियाणा स्त-प्रतया प्रतिभासनात् कर्तृकर्मक्रियाव्य 15
 बहारो न स्यात्, तस्या स्वरूपनिमग्नतया प्रतिभातत्वात् । स्वतत्रप्रतिभासादेव च तथा-
 व्यवहाराभ्युपगमे स्वभाद्रपि तथापरस्परव्यवहारप्रसक्ति । न द्वितीय, अपरग्रहण-
 क्रियाया प्रतिभासमानाया कमतया तस्या प्रतिभासेऽपरापरक्रियाप्रसङ्गतोऽनस्था स्यात्,
 अपरक्रियामन्तरेणैव ग्रहणक्रियाया कर्मत्वे नीलाद्रपि ग्रहणक्रियाव्यवहारेण प्रकाश-
 मानस्य ग्राह्यता भवेत्, तथा च नीलादीना स्वरूपमेव प्रकाशात्मकमिति विज्ञप्तिमात्रमेव 20
 सर्वं भवेत् । किञ्च ज्ञानकाले सवेदनक्रियाया सत्त्वे समानकालतया प्रतिभासनेन
 सव्येतरगोत्रिपाणयोरिव ज्ञानस्य सविक्रिया प्रति कर्तृत्वं न स्यात् । तस्याश्च ज्ञानो-
 च्चरकालत्वेऽपि न कार्यकारणभाव, ज्ञानकाले सविक्रियाया तत्काले च ज्ञानस्या-
 भावात् । न च पूर्वं स्वरूपेण बोधस्य प्रतिभामस्ततो नयनादिसामग्रीवशेन सवेदन-
 क्रियायुक्ततया प्रतिभासनाद्बोधस्य कर्तृत्वमिति वाच्यम्, सविक्रियायुक्तबोधप्रतीतिकाले 25

१ ययो सहोपगमनियम तयोरभेद यथा तैमिरिचोपलभ्यमानच दृढवश्य सहोपलम्भनियमत्र
 ज्ञानाययोरिति व्यापकविद्वेषोपलम्भि भद दि नियमन सहोपलम्भा न ह्य यथा घण्टयो, तथा च भेद
 सहोपलम्भनियमेन व्याप्त तद्विद्वद्वत्त सहोपगमनियम त्रयमान सहोपगमनियम निरस्तयति सोऽपि
 निवर्तमान स्वध्याय भेद निवृत्तयतीति भाव ॥

- तत्पूर्वदशानुभवमात्रं तदवगमनाले च सविक्रियया युक्तात्स्वावगमाभावात्, तयोस्तदनव-
गमे तु न बोधस्य ग्रहणं प्रति कर्तृताप्रतीतिः । न च नीलानुभवसमये पूर्वदशा स्मरन्
बोधस्थानुभव प्रति कर्तृता प्रतिपद्यत इति दृश्यम्, बोधग्रहणयोर्नीलपरिच्छेदेद्वेलाया
परस्परानुभवयोः समानतायोः प्रतिभासेन कर्तृतावगमासम्भवात्, न हि स्मरणं बोधस्य
5 पूर्वावस्थामध्यवस्यत् ग्रहणावस्था प्रतिपद्यत इति कथं तत्कर्तृतामवगमयेत् । न च बोधात्मै
व्युत्पन्नमुपलभत इति कर्तृत्वावगतिरिति गीस्ताधीयसी, यदा बोध स्व नीलमाहकृतया
प्रतिपद्यते तदा नानुभवकर्त्री पूर्वसत्ता प्रतिपद्यत इति न ग्रहणं प्रति जनकतामात्मनोऽसावधि-
गच्छति । न च प्राक्कनीमग्रहणावस्था नीलावभासकालेऽसावध्यवस्यति युगपद्विरुद्धयोः
प्रतिभासयोरुपपत्तेः, तस्मात् तुल्यकालो बोधो ग्रहणक्रिया जनयितुं समर्थ इत्यमाहक एव ।
10 विद्वन् बोधो यदि व्यवहिक्रियाननरुस्तदा नीलविज्ञानयोः कथं प्राह्यमाहकत्वम्, न च
बोधोदयऽपरोभवया नीलादेर्भानाद्वाद्यत्तमिति युक्तं वक्तुम्, अप्रकाशात्मकस्य तस्य तदुत्पा-
देऽपि प्रतिभासायोगात्, नीलादिरर्थं हि जडस्वरूपो न स्वयं प्रतीतिगोचरतामववर्तीति
दर्शनमस्य प्रकाशकम्भ्युपगतम्, यदि तु नील स्वप्रकाशात्मक स्यात्तदा विज्ञप्तिरूपतया पर-
वादाभ्युपगमप्रसङ्गो भवेत्, यथाप्रकाशात्मक वस्तु तत्प्रकाशसद्भावेऽपि नैव प्रकाशते,
15 प्रकाशस्वरूपश्च नील न सङ्गामति, भेदप्रतिवहतिप्रसङ्गात् । न चार्थस्य प्रत्यक्षता अर्थाकार-
कार्यत्वात्प्रकाशस्येति वक्तव्यम्, अपरोक्षकाररूपत्वं एव तस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात्, न तु
प्रकाशात्मनो कार्यस्योद्भवात्, प्रकाशस्य हि अर्थकार्यतया तत्सम्बन्धित्वं युक्तं न तु तत्स्वरूप
प्रकाश, अतो न वेद्यवेदकभावस्तयोः । न च नीलसपेदनयोः स्वरूपनिर्गमनयोः स्वतंत्र-
यावभासेन तदुत्तरकालभावी कर्मकर्त्रभिनिवशी नीलमह वेद्गीत्यवसायो न स्यात्, न हि
20 पीतदशने नीलोत्पन्न उपजायमान स सलक्ष्यते, भवति च तदाध्यवसायी विकल्प इति
उयोर्प्राह्यमाहकतेति त्रय्यम्, मिथ्यारूपरूपतया प्राह्यमाहकरूपतायाः परिच्छेदासम्भवात्,
नीलमिति हि प्रतीतिः पुरोवर्त्तिनीलमुद्दिश्यती वत्तमानदर्शनानुसारिणी मित्रा सलक्ष्यते,
अहमित्यात्मनो व्यवस्यती स्वानुभवायत्ता परा प्रतीयते, वेद्गीति प्रतीतिरप्यपरैव क्रिया
व्यवसितिरूपा, अतः परस्परानुव्यतिभिन्नसवित्त्रितयमेतत् । भवतु वेद्यमेका तथावसा-
25 यिनी कर्तृताप्रतीतिः तथापि नातो प्राह्यमाहकता सत्ता, मृगवृष्णिकासु जलाध्यवसाया

१ यथा हि नवनकार्यं प्रकाश, अतः स नवनसम्बन्धी भवेत् न तु स्वरूप प्रकाश, तथा नीला
दिकार्यं प्रकाश स्यात् तावता नीलादि प्रकाशरूपा भवितुमर्हति तथा च यदि नीलादिरप्रकाशात्मा तदा
स प्रकाशसद्भावेऽपि नैव प्रकाशत तस्मात् न वेद्यवेदकभावः यदि च प्रकाशात्मा तदा विज्ञानरूपो
नीलादि स्वदिति भावः ॥

जलसत्यतोप्रसक्ते । न चात्र बाधसद्भावादसत्यता, प्रकृतेऽपि नीलसंविदो स्वतन्त्रतया निर्भा-
 सरूपेवाधकस्य सत्त्वात्, तस्मान्न मोक्षमाहकभाव सत्य । अयञ्च मोक्षमाहकभावस्य प्रतिक्षे-
 पस्तुल्यकाल प्रकाशमानश्चतुर्नीलमुद्गासयन्ती प्रतीतिमभ्युपेत्य, सैव प्रतीतिर्विचार्यमाणं न
 सङ्गच्छते, कुत साऽर्थमाहिणी भवेत्, अनुभूयमान ह्यर्थोकार विहाय नान्या काचिदाभा-
 ति, बहि प्रकाशमान नीलादिक अन्त स्वसविदित सुरादिकश्च मुत्तवा नान्या सवित्सती 5
 कदाचित् प्रतिभातीत्यसती सा कथमथमाहिणी भवेत् । अहङ्कारास्पद् सुखादिकमेव इति
 परिवर्तमान नीलादेर्माहकमिति चेन्न, सुखादे प्रतिभासमानवपुषो प्राहकत्वानुपपत्तेः, सुखा
 द्यो हि स्वसविदिता हृदि प्रकाशन्ते नीलाद्यस्तु बहिस्त्रिधाभूता एवाभान्ति, न च
 परस्परससृष्टयो समानकालयोर्वेद्यवेदकता, तुल्यकालतया प्रकाशमाननीलपीतयोरपि पर-
 स्पर तद्भावापत्ते । सुखादिराकार स्वपरप्रकाशतया प्रतिभासमानो नीलादेर्वेदक, सवि- 10
 त्प्रकाश इव घटादीनामिति चेत्किं दर्शनात्मन प्रकाश एव बहिरर्थावभास, उत दर्शन-
 काले तेषा प्रत्यक्षात्मता, आद्ये ज्ञानात्मनो हि प्रकाश स्वसविद्रूपोऽनुभव, तद्ज्ञानस्वरूप
 न बाह्यार्थात्मनाम्, अन्यथा प्रत्यक्षात्मतया तयोरभेदप्रसङ्गः, द्वितीये च दर्श-
 नोदयसमये यदि पदार्थप्रत्यक्षता तथा सति सामग्रीवशात् प्रत्यक्षाकारं नीलमुत्पादि-
 तमिति दर्शनवत्तत् स्वसविदित प्रसक्तम्, अत एव दृष्टान्तोऽप्यसङ्गत, सवित्प्रकाशो हि 15
 स्वरूपनिमग्न एवाभाति घटादिरपि स्वात्मनिष्ठ एव भासत इति नानयोरपि परस्परं
 प्रकाश्यप्रकाशकभाव । अपि चालोकाद्घटादिः प्रकाशरूप प्रादुर्भवतीत्यालोक प्रकाशक
 स्यात्, उपकाराभावे व्यतिरिक्तोपकारप्रादुर्भावे वा घटादीना प्रकाशायोगात् । न चात्रा
 दृष्टारास्पदमन्तर्दर्शनं बहि परोक्षाकारमर्थं जनयति, तुल्यकालतया हतुफलभावायोगात्,
 वपकार्योपकारकभावमन्तरेण बाह्यार्थानामन्तर्दर्शाच्च वेद्यवेदकभावाऽनुपपत्ते सर्वं वस्तु सं 20
 विन्मात्रकमेवेति स्थितम् । ननु यदि सर्वं विज्ञप्तिमात्रमेव तर्हि मेयमानानादिव्यवहार
 विलोप स्यात्, तस्य भेदनिबन्धत्वात्, प्रमितिक्रियया व्याप्यमानत्वाद्धि प्रमेयमर्थ,
 तत्र नीलाद्यो यदि बोध स्यात्तदाऽसौ स्वतन्त्रो नीलदृश प्रति प्रमाता भवेत्, चतुरादयश्च
 करणतया मान भवेयुः, अर्थप्रतिभास फलम्, उपलम्भसाध्यत्वात्, मेयादेरभावे तु न
 नीलाद्योऽपि सविद्रूपाः सिद्धन्ति, सिद्धे प्रमाणनिबन्धनत्वात्, न च स्वसवेदनमेव व्य 25
 वेद्याकारि प्रमाणम्, सत्र दृष्टान्तासिद्धे । प्रदीपाद्योऽपि हि परंप्रकाशया एव, न च स्वेनैवा
 त्मना त एवाधिगन्तु शक्या, न ह्यङ्गुल्यमेण तनेन तदवाङ्गुल्येन स्पृशति इति, मैत्रम्, यथा
 हि बाह्यार्थवादे सुखादीनामात्मस्वरूप रचिपये प्रमाण तेषामेव बदन फल सुरादयश्च
 मेयम्, यथा वा परेपामात्माऽपरोक्षो मेयः, तस्य च प्रकाशरूपता मानम् तत्प्रतिभासः फल

सतमियमेव मेयादीना व्यवस्था सर्वत्र नीलादौ योजनीया विज्ञानसादेऽपि । न च तत्रान्य
 प्राहकाभावादसौ मित्योत्रेय इति शान्यम्, नीलादासपि ज्यतिरिक्तप्रकाशाभावात्प्रियात्वात्,
 अपरोऽस्य नीलादेरव कर्तृकर्मोदितया मिथ्याप्रकाशात् । न च निर्वाजस्यायोगादस्या
 कर्मकर्तृमिथ्याध्यवसितेर्वा न च्छयमिति वाच्यम्, कचिदपि सास्त्वस्य कर्त्रादिभेदस्यानु
 5 पल-धेरनादिवासनाप्रमत्तपधानादिनेकरूपवदस्या परम्परामात्रत्वात् । तस्मान्नीलादयोऽपरो
 क्षस्तभावा प्रकाशन्त इति विज्ञप्तिमात्रमेव चद्विरर्थसत्परीरहितम्, तदपि विज्ञप्तिमात्र पूर्वा
 परस्वभावप्रिविक्त क्षणरूपम्, स्वसत्त्वताध्यक्षतस्वथैव प्रतिपत्ते पौर्वापर्ये प्रमाणाप्रवृत्त
 अत शणिक्रियाप्रतिमात्रावलम्बी शुद्धपर्यायास्तिरुभेद ऋजुसूत्र ॥

10 इति तदापच्छ भ्रामणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधीमद्विजय-
 नन्दसूरीश्वरचरणलिनत्रि यस्तनक्तिभरण तत्पट्टधरेण विजय
 नन्दसूरीणा सद्गुलितस्य सम्मतितत्त्वमोपानस्य शुद्धतर
 शुभ्रनिरूपण नाम षोडश सोपानम् ॥

शुद्धतमर्जुसूत्रनिरूपणम् ।

15 यद्वा प्रकृतानेकत्वसमस्तवमकलापप्रिकलतया तदपि विज्ञान शून्यरूप ऋजु सूत्र
 यतीति ऋजुसूत्र, स हि माध्यमिकदणनावलम्बी स्वभावनैरात्म्यप्रतिपादाय प्रमाणयति
 यद्विज्ञानानावभासि तत्र परमार्थसद्भावहारपथमवतरति, यथा तिमिरपरिकरितहृगव
 भाभीन्दुद्वयम्, विशददर्शनावभासिनश्च स्वम्भङ्गभादय प्रतिभासाविशेषात् । अथे दु
 द्वयादयो न परमाधसन्त, तत्र कारणदोषात्, बाधोदयाद्वा, परिशुद्धहृगवसेयास्त्वेकेन्दु
 20 मण्डलादयो न त्रितया, तत्र कारणदोषनिरहाद्वाधाभावाद्देति प्रतिभासाविशेषत्वमसिद्ध
 मिति चेन्न, बाध्यत्वायोगात् न हि तत्कालभाविज्ञानस्वरूप बाध्यते, तस्य तदानी
 स्वरूपेण प्रतिभासनात् । नाप्युत्तरकालम्, उता तस्य क्षणिकत्वेन स्वयमेवाभावात् । न
 वा प्रतिभासमानरूपेण प्रमेय या यते, तस्य विशदप्रतिभासादेवाभावासिद्धे । न चा-
 प्रतिभाममानरूपेण, प्रतिभासरूपावस्थान्यत्वात् । नाप्युत्पन्ना प्रवृत्तिर्वाध्यते, उत्पन्नत्वा
 25 द्वासत्त्वायोगात् । न वाऽनुत्पन्ना, स्वत एवासत्त्वात् । अर्थक्रियाऽपि न बाध्यते, उत्पत्त्यनु
 त्पत्त्योर्बाध्यत्वायोगात् । न वाऽयक्रियाऽभावेऽस्त्यासत्त्वम्, तस्यास्त्वोऽयत्वात् । न ह्यर्थ-
 क्रियासद्भावादर्थस्य सत्त्वम्, अर्थक्रियाया अपि सत्त्वासिद्धे, अपरार्थक्रियात् तस्याः
 सत्त्वाङ्गीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । नाध्यर्धनन्यत्वादर्थक्रियायासत्त्वम्, अन्योऽन्याध्यात् ।

न च सचामस्य बाह्यावाजा सञ्चम्, सत्तावत्सम्भन्वयोरवासम्भवात् । नापि दुष्टका-
रणप्रभवत्वेने दुष्टद्वाराभासज्ञानस्यासत्त्वार्थत्वम्, तत्प्रभन्वयस्य ज्ञानमुपशक्ते, इन्द्रियादेरती-
न्द्रियत्वेन तद्गतदोषस्याप्यध्यक्षणाप्रतिपक्षे । न वाऽनुमानात्तद्दोषावगति, अध्यक्ष्याभावेऽ-
नुमानस्याप्रवृत्त । पुरुषान्तरस्य चन्द्रद्वयादरप्रतिभामनात्तस्य दुष्टकारणजन्यविज्ञानत्रिप-
यत्वमिति चेत्, स्वप्नादिज्ञान परिस्फुटतया प्रतिभामनात्, यावत्तिमिरादिममानसामग्री 5
पुरुषान्तरस्य वर्तते तावत्तस्यापि तत्प्रतिभासनात् । तथा स्तम्भादेरप्येतन्न न निश्चेतु
शक्यम्, तदवभासिज्ञानबाधाभावाद्देवतप्यनिश्चयो भवतीति चेत्, बाधाभावस्य तद्वैत
ध्याप्रमाधकत्वान्, न हि तत्कालबाधाभावास्तत्साधक, च द्रव्यविज्ञानेऽपि तत्कालबाधा
भावसत्त्वात्तद्विषयस्यावैतन्यप्रसङ्गात् । न चोत्तरकालभावी तदभाव पूर्वज्ञानविषयस्य सत्य
तासाधक, तत्कालपरिहारेण तत्प्रवृत्ते, बाधाभावात्तस्य प्रमग्यरूपस्य तुच्छतयाऽर्थसत्य 10
वाच्यवस्थापकत्वासम्भवाच्च, अन्यथा तुच्छत्वायोगात्, पशुदामरूपोऽपि बाधनाभावे न
तद्भवस्यापक, तस्य विषयोपलम्भत्वभावत्वात्, यथा स प्राणालभावी नार्थतयाभाव-
व्यवस्थापकस्तथोत्तरकालभाव्यपि, प्रतिभासाविशेषात् । न वा सत्तावत्त्वादिपि स्तम्भादे
सत्यत्वम्, समानजातीयोत्तरकालभाविज्ञानलक्षणस्य सवादास्य यावत्तिमिर् तावद्विन्दुद्वया-
दावपि भावात्, मित्रजातीयज्ञानसवादास्य च तथात्वे भ्रान्तज्ञानाभासिनो रजतादे शुक्ति 15
काज्ञानसवादात्सत्तावत्प्रसक्ति । न चैकार्याद्विज्ञानात्तायज्ञानसवादात्, एकार्थत्वे पूर्वापर
ज्ञानयोरविशेषात् पूर्वज्ञानवत्तत्तरज्ञानस्यापि व्यवस्थापकत्वं न स्यात्, विजातीयत्वे एकार्थ
विषयत्वात्सम्भवाच्च । एव स्तम्भादिनैकानकरूपतया व्यवस्थापयितुं शक्यते, कालभेदाद्वि भेदो
नाध्यक्षेण विज्ञेय, तस्य सन्निहित एव प्रवृत्ते, न हि मृत्पिण्डस्वरूपप्राण्यश्च तदा घटम-
सन्निहितमुपलभते, अतो न तदपेक्षया तस्य भेदोऽधिगन्तुं शक्य, नापि घटस्वरूपप्राहिणा 20
मृत्पिण्डाद्भेदोऽधिगम्यते, तत्स्वरूपाग्रहणे तद्भेदग्रहणाप्रवृत्ते । नापि स्मरण तद्वाहकम्, अनु
भूतस्यैव स्मरणात्, तस्य स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वेनार्थग्रहणेऽसामर्थ्याच्च । अत एव स्मरणसद-
कृतमध्वरूपमपि न भेदप्राहि । न च पूर्वरूपाग्रहणमेव भेदवेदनम्, तद्ग्रहणस्य भेद व्यवस्था-
पयितुमशक्ते । स्वरूपमेव भेदः, तद्ग्रहण सोऽपि गृहीत इति चेत्, अपेक्षया भेदव्यवस्था-
नात्, अन्यथा स्वरूपापभवापि भेदप्रसक्ते । दृश्यभेदादपि न भावभेद दसस्याप्यपरद्वय 25
भेदाद्भेदप्रसङ्गेनावस्थाप्रसक्ते । न चान्यभेदोऽन्यमनुविज्ञतीति न दृश्यभेदादपि तद्भेद । एव

१ उत्तरदशमे स्पृष्टी वा यदि पूर्वम् न प्रतिभामत नाह तदप्रतिभासनमायात् तदन च भेदवेदनम्
न, एवमपि विषयतया प्रत्यक्षेण स्पृष्टा याऽनवगन्तत्वात् तथा स्वरूपो निमग्नत्वात्, तथा च पूर्वरूपा
नभिगमे न तद्विनिष्काराया अप्यविगति, तस्माच्च तदवतिनासनमपि निर्वर्त्तमानं भाव ॥

- स्वरूपभेदादपि न भावभेदः, न हि नेमानकालमुद्गाममानयोर्नैटपटयोर्भिन्न सचेदन भेदमवगापयति, प्रकाशमाननीलमुद्यादिव्यतिरङ्गेण तस्यानुपलम्भतोऽसत्त्वान्, सत्त्वेऽपि तमानकालस्य मित्रकालस्य वाऽध्ययस्य परोक्षस्य वा ग्रहणक्रियासहितस्य तद्विकलस्य वा तस्याथग्राहकत्वानुपपत्तेर्निश्चानवाशोक्तरीत्या सिद्धत्वेन न भेदग्राहकत्वम् । न च तस्य स्वयम्
- 5 र्याद्भेदेनाप्रतीतस्य भेदग्राहकत्वम्, एतद्विषयाणादपि तत्प्रमत्ते । न च तस्य भेदोऽन्यज्ञानादवसीयते, तस्याप्यप्रतिपत्तभेदस्य तद्भेदाव्यवस्थापकत्वान्, तत्रापि भेदस्यान्यज्ञानानिर्णये चानवस्था । न वा स्वसंबन्धत एव तद्भेदः सिद्धति, तथा सति स्वस्वरूपमात्रपर्यवसितत्वात्तस्य नीलान्भेदव्यवस्थापकत्वानुपपत्तेः । एत एव स्तम्भादयो भिन्नरूपा प्रथन्त इति चेत्तत्रिं तेषां स्वसंबन्धतया स्वरूपनिर्माणत्वादन्यत्राप्युत्था परस्परासवेदनात् स्वरूपतोऽपि
- 10 भेदसिद्धिर्भवेत् द्वयरूपासंबन्धे तन्निष्ठभेदस्याप्यप्रतिपत्तेः । न ह्यपरोक्षे नीलस्वरूपात्परं पीतमाभाति, न चापराप्रतिभासनमेव भेदेदेनम्, नीलस्वरूपसवेदनात्प्रतिभासमानस्य पीतस्यास्तित्वेन नास्तित्वेन वाऽधिगन्तुमशक्यत्वात्, नास्तित्वावेदने च कुत स्वरूपमात्रप्रतिभासनात्तद्विद्विरिति । न एनेन न्यायेन यद्य यथावभासिनो नीलादेर्भेदस्तर्ह्यभेदो न्यायप्राप्त इत्यद्वैतावर्त्तनं शक्यता, अन्तरद्विध्व प्रतिभासमानयो सुगनीलाद्योरपह्नोतुमशक्यत्वा
- 15 दिति, भैवम्, अस्माभिरवभासमानस्य नीलादवभासशून्यत्वानभिधानान्, प्रतिभासविरतिरक्षणशून्यत्वस्य कथञ्चिदप्रतीतेः, नित्तु प्रतिभासोपमत्वं सर्ववर्माणां शून्यत्वम्, प्रतिभासश्च सर्वो भेदाभेदशून्यः, न हि नीलस्वरूपमुद्यात्मात्मकतयाऽभेदरूपमुपलभते, तद्रूपत्वानुपलम्भे च क्वमेव भवेत् । न च तावदयमस्ताति प्रतिभासादद्वैतमस्तु इति उक्तव्यम्, विचित्रस्य नीलात् प्रतिभासात्प्रगो विचित्रताप्राप्तेः । न च तद्विनीलादेरेकानेकरूपतया युक्त्याऽनुप-
- 20 पत्ते प्रकृतिपरिशुद्ध ज्योतिर्मात्र परमार्थसदस्तिवति तान्यम्, तथाभूतज्योतिर्मात्रस्य कदापि नाप्यप्रतिपत्तेरसत्त्वान्यवधर्मशून्यताया एव सिद्धे, तत केवलमनादिसासनासमुत्पन्नव्यवहारमात्रमेव सिध्यार्थं ज्ञानम् । न च व्यवहारमात्रादेव बहिरेक वस्तु सिद्ध्यति, नीलादीना स्वभाव इति व्यवहारादपि स्वभावरस्यैकताप्राप्तेः । न चार्थाभास नियतदेशकालाकार प्रतिभास कथमित्याशङ्क्यम्, सामनापत्तेन तत्राभूतप्रतिभासस्य स्वप्रवृत्त्यायानुप-
- 25 एतर्ज्ञानप्रवृत्त्यायामपि तद्भेदेन तदुदयमम्भनात्, अर्थस्य कस्यचित्स्वरूपतोऽसिद्धे प्रतिभासनिर्गमनत्वात्सम्भवाच्चेति नार्थवाशो युक्तिमङ्गल । नापि वासनाबलात्रियताकार ज्ञानसद्वस्तु, नीलादिरूपज्ञानस्यापि एतानेकरूपत्वायोगात्, दिग्भेदादिलक्षणविरुद्धधर्मससर्गतो

१ किं च स्वस्वभेद भिन्नप्रतिभासादिगम्य वि वा स्वन एव तत्र प्रथमपदे दोषग्राह न हीति, द्वितीयपदे दोषग्राह-एतन् एव स्तम्भादय इति ॥

भेदान् । नापि नीलादिज्ञान परमाणुरूपम्, दिक्पट्टयोगात्साज्ञानापत्ते, अनेकप्रतिपत्ते
 रयोगाच्च । न वा बाह्यनीलादेर्विद्यत्व परिशुद्धस्य बोधस्य चारितयत्प्रमिति वक्तव्यम्,
 तस्यानुपलब्धरेवाभावनिश्चयात् । न च वासनाप्रतिबद्धत्वमनुभवस्य निश्चेतु शक्यम्, पौर्णो
 प्ये हि प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेर्नान्वयव्यतिरेकनिश्चायकत्वं तदनिश्चये च न हेतुकलभावावगतिर-
 प्यक्षात्, प्रत्यक्षाभावे च नानुमानमपि तद्वगमकम् । किञ्च रामनाप्रबोधप्रभव नीलमुखा 5
 दिव्यतिरिक्त प्रतिपुरुषनियत सवेदन यद्यनुभूयेत तदा विज्ञानराशौ युक्तिसङ्गत स्यात् ।
 न च तत् कदाचिन्नाप्युपलब्धिगोचर, नीलमुखादेस्त्रेकानेकस्वभावायोगात्, वासनाजन्यत्व
 स्यापि परमार्थतोऽसम्भवात् सर्वधर्मशून्यतैत्र वस्तुपलायात् । नीलाद्यत्रभासस्य वासनाप्रति
 बद्धत्व सवृत्त्या शून्यत्वमुच्यते, न सर्वसवेदनाभावात्, तस्य कदाचिदप्यननुभवात् । न च
 प्रतिभासे सति कथं शून्यत्वमिति वक्तव्यम्, तस्यैकानेकस्वभावायोगात् शून्यतेति प्रतिपाद- 10
 नात् । तदवस्थितमेतद्यत् प्रतिभाति तद् द्विचन्द्रादिवत् सकलमप्यसत्यमिति शुद्धतम-
 पर्यायास्तिरुमताबलम्यौ ऋजुसूत्र एव व्यवस्थित ॥

अथवा सौत्रान्तिकैर्भाषिकौ बाह्यार्थमात्रितौ ऋजुसूत्रशब्दौ यथाऽत्र वैभाषिकेण नित्या-
 नित्यशब्दवाच्यस्य पुद्गलस्याभ्युपगमात् शब्दनयेऽनुप्रवेशस्तस्य बाह्यार्थप्रतिक्षेपेण विज्ञान
 मात्र समभिरूढो योगाचार । एकानेकधर्मविकलतया विज्ञानमात्रस्वाप्यभाव इत्येवभूतो 15
 व्यवस्थित एवभूतो माध्यमिक इति व्यवस्थितमेतत् तस्य तु शब्दशब्दय शान्ताप्रज्ञायाः
 सूत्रभेदा इति ॥ ५ ॥

इति तपोगच्छनभोगिधीमङ्गियान दसूरीश्वरपट्टालद्वारश्रीमद्विजय
 कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय-
 लक्ष्मिचरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितस्वसोपानस्य शुद्धतमसू- 20
 त्रनिरूपण नाम सप्तदश सोपानम् ॥

निक्षेपचतुष्टयवर्णनम्

नयानुयोगद्वारवत् शेषद्वारेऽपि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ मूलव्याकरणनाविति दर्शय
 प्रनयोर्व्यापकतामाह, अत्र वा वस्तुनिन्धनाध्यवसायनिमित्तव्यवहारमूलकारणतामनयो प्र
 तिपाद्याधुनाऽध्यारोपिज्ञानध्यारोपितनामस्यापनाद्रव्यभावननिन्धनव्यवहारनिन्धनतामनयो- 25
 रेव प्रतिपाद्यमाह—

नाम ढवणा दचिपुत्ति एस दचद्वियस्स निरुत्तेपो ।
 माचो उ पञ्जवद्विअस्स परुजणा एम परमत्थो ॥ १ ॥

नाम स्थापना द्रव्यमित्येष द्रव्यार्थिकस्य निक्षेप ।

भावास्तु पर्यायार्थिकस्य प्ररूपणा एव परमाय ॥ छाया ॥

नामेति, चतुर्विधेषु निक्षेपेषु नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकनिरूपणाया निक्षेपा, भावास्तु पर्यायार्थिकनिरूपणाया इत्ययं परमार्थ इति समुदायार्थे ।

- 5 तत्र नामनिषेपस्त्रान्तं तद्विच्छिन्नस्तुनो व्यवहाराय निमित्तापेक्षयाऽनपेक्षया वाऽभिधानं यत्सङ्केतते तत्राम् । सङ्केतविधानं च कचिदभेदनं, यथाऽयं घट इति, कचिद्भेदेन अस्यायं घटगन्धो वाचक इति । एतच्च समानासमानाकारपरिणामात्मकेऽपि वस्तुनि समानाकारप्रतिपादनायैव निरोच्यते, तस्यानुगतत्वेन तत्र सङ्केतकरणसौकर्यात् । असमानपरिणामेष्वनुगतगमादानत्वाच्च न तत्र सङ्केतं कर्तुं शक्यं, शब्दव्यापाराच्च वस्तुगतसदृशपरिणामे
- 10 रेव प्रतिभामनात् । स एव शब्दार्थं यं शब्दा प्रतीतौ प्रतिभातीति नासदृशपरिणामोऽत्यन्तविलक्षणस्त्वर्थ इति वस्तुस्थितिः ॥

- अत्र च द्रव्यार्थिकमतात्सर्वी शब्दत्रहारादी भर्तृहरि प्राह—‘ अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दवत्त्वं यदपरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत् ॥ [वाक्य० श्लो ॥ १ प्रथमका०] इति, अत्रोत्पत्तिनाशाभावाद्नादिनिधनम्, अकाराद्यक्षरस्य निमित्तत्वादक्षरम्, अनेन च
- 15 विवर्त्ताऽभिवानरूपतया निर्दिष्टं, अर्थभावेनेत्यादिना त्वभिधेयो विवर्त्तं, प्रक्रियेति भेदानामेव सङ्कीर्त्तनम्, तस्मैति पूर्वापरदिग्बिभागरहितम्, अनुत्पन्नमविनाशि यच्छब्दमयं ब्रह्म तस्यायं रूपादिभावप्रामपरिणाम इति श्लोकार्थं । एतच्च शब्दस्वभावात्मकं ब्रह्म प्रणवस्वरूपं तत्र सर्वथा शब्दानां समस्तार्थानाञ्च प्रकृतिः । वर्णरूपरूपो वेदस्तदधिगमोपाय प्रतिच्छेदगन्त्यायेन तस्याप्रस्थितत्वात् । तत्र परमं ब्रह्म अभ्युदयनि श्रेयसफलाधर्मानुगृ
- 20 हीतात्तं करणैरवगम्यते । अत्र च प्रयोगः ये यदाकारानुस्यूतास्ते तन्मया, यथा घटशराबोद्धनादयो मृद्धिकारानुगता मृण्मयत्वेन प्रसिद्धा, शब्दाकारानुस्यूताश्च सर्वे भावा इति स्वभावात् । प्रत्यक्षत एव सर्वभावानां शब्दाकारानुगमोऽनुभूयते, तथाहि अर्थेष्वनुभूयमानेषु शब्दोद्देशानुगता एव सर्वे प्रत्यया विभाष्यन्ते । उक्तञ्च ‘ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाहते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ’ [वाक्य०
- 25 श्लो० १२४ प्रथमका०] इति । न च वामूपतानुलुवेवे बोधस्य प्रकाशरूपतापि भवेत्, तस्यापरामशरूपत्वात्, तदभावे तु तस्याभावाद्बोधस्याप्यभावः, परामर्शाभावे च प्रवृत्त्या दिव्यप्रहारोऽपि विनीयतेति । आह च ‘ वामूपता चेद्ब्रह्मोक्तमेदंबोधस्य शाश्वती । न प्रकाशं प्रकाशेत सा हि प्रत्ययमर्णिनी ॥ ’ [वाक्य० श्लो० १२५ प्रथमका०] इति । ज्ञानाकारनिवृत्त्या च वस्तुना प्रकृतिरिति नैवा शब्दाकारानुस्यूतत्वमसिद्धम्, तत्सिद्धेश्च

तन्मात्रभावित्वात् तन्मयत्वस्य तन्मयत्वमपि सिद्धमेव । अत एवाय घट इत्यभेदं
 शब्दावसम्बन्धो वैयाकरणे ' सोऽयमित्यभिसम्प्रदाद्रूपनेकीकृत 'मित्यादिनाऽभिज्ञस्वरूप
 दर्शयद्भि प्रतिपादितः । अत्र च पर्यायास्तिकमतन प्रतिज्ञादिदोष उद्भाव्यते, किमत्र जगत
 साध्यत्वेनाभिलषितम्, शब्दपरिणामरूपत्वात् उद्भवत्यत्र शब्दादुत्पत्ते शब्दमयत्व वा, न
 प्रथम, परिणामानुपपत्ते, नीलादिरूपत्व हि प्रतिपद्यमान शब्दात्मक ब्रह्म यदि स्वरूपपरि 5
 त्यागेन प्रतिपद्यते तर्हि न तदनादिनिधन भवेत्, पूर्वस्वभावविनाशात्, यत् तत्रपरित्यागेन
 तदा नीलादिसवेदनकालेऽपि धरिणस्य शब्दसवेदन प्राप्नोति, शब्दस्य नीलाद्यव्यतिरेकात्,
 यदभिन्न हि यत्तत् तत्सवेदने सवेद्यते यथा नीलादिसवेदनकाले तस्यैव नीलादेरात्मा, नीला-
 यमित्रश्च शब्द इति स्वभावहेतु, अथवा भिन्नयोगद्वेमात्वात्स्वभावात्स्वमेव न प्रसिद्धेदिति
 विपर्यये बाधक प्रमाणम् । यदि तु तत्रा नास्य वेदनमिष्यते तदा नीलादेरपि शब्दस्वरूप- 10
 वदसवेदन स्यात्, तेन सह नीलादीनामैकात्म्यात्, भिन्नस्वभावत्वे च शब्दनीलादेरत्यन्तभेदो
 भवेत्, न ह्येकमेकैकप्रतिपत्तपक्षया गृहीतमगृहीतञ्च, एकताभङ्गप्रसङ्गात्, विरुद्धधर्माभ्यासेऽ
 प्येकत्वे घटपटादीना कलिरतो न्यक्तिभेदो न भवेत्, परेणाभ्युपगतश्च घटादिव्यक्तीना भेद,
 यत श्वात्मनि व्यवस्थितस्य ब्रह्मणो नास्ति भेदोऽत्रिहारविपर्ययादस्येति परमिद्धान्त, तथा
 हि घटाद्यात्मना न तस्यानादिनिधनत्वमिष्यत सिन्तु परमात्मापत्त्या, घटाद्यो हि दृश्य 15
 मानोदयव्यया परिच्छिन्नदेशाधोपलभ्यन्ते, एतच्च धरिणस्य य शब्दसवेदनप्रसङ्ग उक्त
 स यदि ब्रह्मणो रूपमुपलब्धिद्वयप्रमात्रमिष्यते तदा । यदि चातिसूक्ष्मतयासीन्द्रियत्व तस्य
 तर्हि ताद्रूप्यानीलादीनामपि ग्रहण न स्यात् । ननु भवता यथा क्षणिकत्व नीलाद्यव्यति
 रिक्त नीलादिसवेदनेऽपि न सवेद्यते तद्वच्छब्दरूपमपीति चेत्, नीलादिसवेदने क्षणिकत्व
 न सवेद्यत इत्यनभ्युपगमात्, किन्तु निर्विकल्पेन गृहीतमपि न निश्चीयते भ्रान्तिकारण- 20
 शात्, तस्मादनुभवापत्त्या गृहीतमपि निश्चयज्ञानापक्षयाऽगृहीतमिति ज्ञानभेदेनैकस्य गृही-
 तत्वमगृहीतत्वञ्चाविरुद्धमेव, न तु भयन्मते शब्दस्य ग्रहणाग्रहणे युक्ते, सर्वज्ञानाना सवि-
 कल्पकत्वाभ्युपगमात्, एकेनैव ज्ञानेन सर्वात्मना तस्य निश्चितत्वेनागृहीतस्वभावांतरानुप-
 पत्ते । अथ किञ्चिद्विरुद्धमपि ज्ञानमभ्युपगम्यते तर्हि ' न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके '
 इति न वक्तव्यम् । शब्दाकारानुस्यूतत्वादिति हेतोरसिद्धिप्रमत्तिश्च । यथा च प्रमाणान्त 25
 रत क्षणिकत्वप्रसिद्धेरनुभूतमपि निश्चयापत्त्याऽगृहीतमिति व्यपदिश्यते तथा न शब्दात्मता
 तथाव्यपदेशमामाद्यति शब्दात्मताप्रमाथकप्रमाणान्तराभावात् । अपि च शब्दात्मा परि-
 णाम गच्छन् प्रतिपदार्थ मिष्यते न वा, आद्ये शब्दब्रह्मणोऽनेकत्वप्रसङ्ग, विभिन्नानेकपदार्थ-
 स्वभावात्वात्, तस्वरूपवत्, एकञ्च ब्रह्मेष्यत परैरित्यभ्युपगमराधा प्रतिज्ञाया । द्वितीये तु

सर्वेषां नीलादीनामेकदेशालपरिणामादिरूपत्व एकाकारश्च प्रतिभासः प्राप्नोति, सर्वेषां नीलादीनामेकशब्दब्रह्मरूपव्यतिरेकान् । जगतो नित्यशब्दस्वरूपत्वे च सर्वेषां भावान् शब्देन सह योगपद्यामित्यत्रास्या परिणामात्मता न स्यात्, तस्माद्भावानां न परिणामकृतशब्दमयत्वम् । नापि शब्दोत्पत्त्योत्पत्तेः शब्दमयत्वमिति द्वितीय पक्षो युक्तः, तस्मात्कार्योदयासम्भवात्, शब्दो हि नित्योऽधिकारी च तत्र कथं क्रमेण कार्योदयः स्यात्, युगपच्च न न भवेत्, कारणवैकल्ये हि कार्याणि उदयं प्रति विलम्बन्ते तच्चेत्कारणमविकृतं तदा परापक्षाभावाद्युगपदेव कार्याणि भवेयुः । किञ्च तद्ब्रह्म विवृत्तमर्थरूपेणेत्येतन्न सिद्धम्, शब्दब्रह्मण एकस्वभावतया ततो भिन्नभिन्नभावोत्पादाङ्गीकारात्, न ह्यर्थांस्वरस्योत्पादे तत्स्वभावमनामादयतोऽन्यस्य ताद्रूप्येण विवर्त्तो युक्तः तस्मान्न प्रतिघातोऽप्यतः । एव शब्दाकारानुस्यूतत्वादिति ह्यतुरसिद्धः, परमार्थतो भावानामेकरूपानुगमत्वासम्भवात्, सर्वं हि भावा स्वस्वभावेण व्यवस्थिता समानजातीयव्यावृत्तस्वभावा, विजातीयव्यावृत्तिरुत्पत्तेःकारानुस्यूतत्वञ्चैषा कल्पनया व्यवस्थाप्यते, यथा वस्तुतो भिन्नेषु घटशरावादिषु अमृद्वावृत्तिरुत्पत्तेः मृदात्मा कल्प्यते, नीलादीनामेवाश्च तदपि काल्पनिकशब्दाकारानुस्यूतत्वं न सम्भवति, नीलपीतादिषु शब्दरूपानुपलम्भेनाशब्दव्यवच्छेदेकृतशब्दाकारानुस्यूतत्वस्य कल्पनाऽसम्भवादिति । ननु ब्रह्मात्मकं तत्त्वं सदाऽविभक्तमेव, न तस्य परमार्थतः परिणामो येनैकदेशत्वादिशेषो भवन्, तत्राविद्योपहतयुद्धयो नीलादिभेदेन विचित्रमित्यन्यन्ते, तथा च न नीलादीनामस्तुस्वरूपत्वादेकदेशत्वप्रसङ्गो नापि सवेदनस्याभेदप्रसङ्गोऽपि विद्याविरचितत्वात्तद्भेदस्येति चेन्नैवम्, एवरूपब्रह्मणः सिद्धौ प्रमाणाभावात्, प्रमाणाद्धि प्रमेयसत्ताव्यवस्था, तत्र न प्रत्यक्षतस्तस्य सिद्धिः, नीलादिभिन्नस्या

यस्य ब्रह्मणस्तत्राप्रतिभासनात् । अत्र ज्ञानस्वरूपत्वात्स्वसवेदनाभ्यक्षत एव शब्दब्रह्मसिद्धम्, तदेव ज्योति, शब्दात्मकत्वाच्चैत यरूपत्वाच्चैति प्रतिपाद्यते तस्वसवेदनविरुद्धम्, अन्यत्र हि गवच्चित्तोऽपि रूपचक्षुषा मीक्षमाणोऽभिलाषासमुद्रमेव नीलादिप्रत्ययमनुभवति । एतेन 'वाग्मूषता चेद्व्युत्पत्तामेत्' इति 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके' इति च प्रत्युक्तम् । तस्मादविभागशब्दमयब्रह्म न प्रत्यक्षतः सिद्धम् । नाप्यनुमानतः, नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यां अर्थक्रियाविरोधन तत्कार्यस्यानुपपत्तेः कार्यलिङ्गाभावात्, तद्व्याख्यायर्मिणोऽसिद्धत्वेन तत्स्वभावभूत-

१ न हि उक्तब्रह्मण सद्भावे प्रमाणं किञ्चन, स्ति प्रत्ययं तु तत्र न क्रमते सकलदेशकार्याकारसमूहव्यतिरेकरूपम् ब्रह्मण कस्यापीन्द्रियजन्यप्रत्ययस्त्वागाचरत्वात् आतीन्द्रियं हि शब्दस्वरूपमात्रविवक्षानजं नरु कथं तादृशप्रभावप्रत्ययजन्यत्वं न ताऽनुमानम् तत्तद्भावावेदकस्य कस्यचिद्देशात्तरत्वात् शब्दाकारानुस्यूतत्वं तदुक्तं दुष्ट इत्यादावत पथति भावः ॥

घनाप्रसिद्धात् स्वभावहेतोरप्यभावात्, स्वभावकार्यव्यतिरेकेणान्यस्य माध्यप्रतिस्वभावेन
 लिङ्गस्यामम्भवाच्च शब्दाकारानुगतत्वेन असिद्धत्वात् पारमार्थिकब्रह्मस्वरूपसाधनायालम् ।
 अभेदेन सङ्केतकरण शब्दार्थयोस्तादृश्यं स्यापयतीत्यपि न युक्तम्, अथ घट इत्यनेन घट
 शब्दस्य घटार्थताया घटार्थस्य वा घटशब्दताया अप्रकाशनात्, किन्त्वय घटशब्दवाच्य,
 इत्ययमत्रार्थ प्रकाशयितुमभिप्रेत, अन्यथा प्रत्यक्षप्रतीतिनाधितार्थप्रनाशकत्वेनेदमुन्मत्त 5
 वचनवदनादरणीयमेव स्यात् । शब्दार्थयोश्च तादात्म्ये शुराग्निमोदकादिशब्दोच्चारणे आस्थ-
 पाटनदहनपूरणादिप्रसक्ति, अनवगतममयस्याभिधानोपलब्धौ तदर्थस्यार्थोपलब्धौ च तद्वा
 चकस्यावगतिप्रसक्तिश्च, अन्यथा तादात्म्यायोगात् । न च यो यस्य प्रतिपादक स
 तदारमक इति नियम, धूमाग्न्यादिभिर्व्यभिचारात् । न च शब्दस्यार्थविशेषणत्वेन प्रतीते
 स्तदात्मकत्वम्, दशभेदेन शब्दार्थयोरुपलब्ध्व । न च भेदे तस्य तद्व्यवच्छेदकत्वमनुपपन्नम्, 10
 काकादिभिर्भ्रस्यापि गृहादिव प्रति व्यवच्छेदकत्वप्रतीते । तत्र शुद्धद्रव्यास्तिकाभिमतना-
 मनिक्षेपो युक्तियुक्त इति भावनिक्षेपप्रतिपादकर्पर्यायनयाभिप्राय ॥

अशुद्धद्रव्यास्तिरुप्रकृतिव्यवहारनयमत्तावलम्बिनस्तु सीमामका भिन्नानेव शब्दार्थ-
 मन्वन्धानाहु ' औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध ' [भीमा० १-१-५] इति वचनात्,
 औत्पत्तिक इति विरुद्धलक्षणया नित्यस्त्वर्थोच्यते । सम्बन्धस्य नित्यत्वे च कृतकसम्बन्ध 15
 वादिनो याऽनवस्था प्रसज्यते न साऽस्माकमिति वदन्ति, कृतकसम्बन्धपक्षेऽनवस्था च
 येनावगतसम्बन्धेन अयमित्यादिना शब्देनाप्रसिद्धमन्वन्धस्य घटाद् सम्बन्ध क्रियते
 तस्यापि यद्यन्वेन प्रसिद्धमन्वन्धेन सम्बन्धस्तदा तस्याप्यन्येति । भावनिक्षेपवादी
 पर्यायास्तिक आह एतेऽपि अयुक्तवादिन, नित्यस्य यस्तु शब्दाद् कस्यचिदसम्भवात्,
 अनवस्थादूपणमपि न युक्तम्, अयमित्याद् शब्दस्यानादिव्यवहारपरम्परात् सिद्धसम्ब- 20
 न्धत्वात् तेनानवगतसम्बन्धस्य घटादिशब्दस्य सङ्केतकरणान् । अतृतकवादिनोऽप्यनवस्था
 नुल्लेख, तथाहि अनभिव्यक्तसम्बन्धस्याभिव्यक्तसम्बन्धेन शब्देन यदि सम्बन्धाभिव्यक्ति
 क्रियते तदा तस्यापि सम्बन्धाभिव्यक्तिरन्यतोऽभिव्यक्तसम्बन्धादिति । यदि तु कस्यचित्त
 स्वत एव सम्बन्धाभिव्यक्तिरपरस्यापि तथैवास्तिवति सकृत्क्रिया व्यर्था । शब्दविभागाभ्यु-
 पगमे चास्य मतानुप्रवेश प्रदर्शितन्यायेनेति । कृतकत्वेऽपि शब्दस्य यत्र यत्र सङ्केतद्वारेण 25
 शब्दो नियुज्यते तत्र तत्र प्रतिपादकत्वेन प्रवर्तते इति द्रव्यसाधन्याद्द्रव्यार्थिकनिक्षेप
 शब्द, तथा द्रव्यार्थताया अपि सत्राभ्युपगमाद्वाच्यत्राचक्रयोर्नित्यत्वात्सम्बन्धस्यापि
 नित्यता समस्येव, सङ्केतश्च तदभिव्यक्तिरिति द्रव्यार्थिकनिक्षेप शब्द ॥

सङ्केताभिधेयस्यार्थस्य प्रतिकृतिप्रकल्पना स्थापनेति, यदस्तु सदसद्भूताकारण स्थाप्यते

मा स्थापना । सापि द्रव्यार्थिकस्य निक्षेपे, मुख्यप्रतिनिधिप्रिभागाभावात् सद्विशेषात् सर्वस्य मुख्यार्थक्रियाकरणान्, अन्यथोपयाचितादेस्ततोऽसिद्धिप्रसक्ते, तत्रिमिच्छ्रव्यादि विनियोगव्यवहाराभावप्रसक्तेश्च, मुख्यपदार्थरूपत्वात् स्थापनाया द्रव्यार्थत्वम् । अथ वाऽध्यवसायोपरचितमेव स्थापनायास्तदेकत्वम्, न तु चास्तवम्, अन्यथा मुख्यप्रतिनिधि-
 5 विभागाभावप्रसक्तेश्चद्रूपोपलक्षकत्वाभावप्रसक्तेश्च । न ह्यभेदे उपलक्ष्योपलक्षकभाव उपपन्न । नापि भिन्नदेशकालचेतनाचेतनादिप्रिभागो न्यायानुगतो भवेदिति सद्भावावस्थावरूपतया प्रवृत्तमानत्वात् द्रव्यधर्मसद्भावादेरुत्वाध्यवसायवृत्तमेव तस्या द्रव्यार्थत्वमिति द्रव्यार्थिक निक्षेपे स्थापना ॥

द्रव्यत्वानानागतपर्यायानिस्तरणत्वेनाविचलितरूप मद्रच्छतीति द्रव्यम्, तच्च भूत
 10 भाविपर्यायकारणत्वात्प्रमाणचेतन प्राऽनुपचरितमेव द्रव्यार्थिकनिक्षेपे । ननु भावाना निर-
 न्वय प्रतिक्षणविशराम्यतया नित्यत्वाम्भवेन द्रव्यार्थिकनिक्षेपो न सत्य इति चेन्न, निर-
 न्वयविनाशित्वे प्रमाणानवतागत् । क्षणिकत्वादिनिर्हि विनागप्राहितयाऽध्यक्ष वाऽनुमान
 वा प्रमाण उपन्यमनीयमपरप्रमाणानभ्युपगमान्, तत्र न तावद्भावाना क्षणक्षयित्वस्य
 प्राहुर प्रत्यक्ष भवितुमर्हति, प्रतिक्षणमुद्रयापवर्गीतया भावाना तत्राप्रतिभासनात्, स्थिरस्य
 15 लरूपवर्षेव भावाना तत्र प्रतिभासनात् न ह्यन्यादृग्भूतप्रतिभासोऽन्यादृग्भूतार्थव्यवस्था
 पक्षोऽतिप्रसङ्गात् । न च सन्शापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भाद्यथानुभव व्यपसायानुत्पत्ते क्षणि-
 कत्वानुभवऽपि स्थिरस्यूलरूपाध्यवसाय इति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्, न ह्यन्यादृशार्थानु-
 भवेऽन्यादृशार्थनिश्चयोत्पत्तिकल्पना ज्यायसी, नीलानुभवऽपि पीतनिश्चयकल्पनया सर्वत्र
 प्रविनियतार्थव्यवस्थितेरभाप्रसङ्गात् । न वा सन्शापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भसम्भवः, भाव-
 20 भित्तस्य मादृश्यस्य सामा यपक्षोक्तदोषप्रसङ्गेनामम्भवात् । नाप्यमदृशा अपि समानवि-
 कल्पजनका दर्शनद्वारण सदृशान्यवहारहेतव इति वक्तव्यम्, नीलादिविशेषाणामध्यभाव-
 प्रसक्ते, यथा हि परमार्थतोऽनदृशा अपि तयाभूतविकल्पोत्पादकदर्शनहेतव सदृशव्य-
 वहारभातो भावास्तया स्वयमनीत्यादिसम्भवा अपि नीलादिविकल्पोत्पादकदर्शननिमित्ततया
 नीलादिव्यवहारभातो भवेयुरिति तेषामपि निश्चयभावात्प्रसक्ति । विकल्पवशेन हि अध्य-
 25 क्षय प्रमाणव्यवस्था भवति, अ यथा दानर्हिमानिरतचेतसामपि स्वर्गप्रापणशक्तेरधिग-
 मस्याध्यक्ष एव व्यवस्थितेन तत्र विप्रतिपत्तिरिति तद्व्युत्पत्तिमनुमानप्रवर्तन शास्त्रविर-
 घन वा व्यय भवेत् । विकल्पस्तु स्थिरस्यूलार्थव्यवसायलक्षण, न स क्षणिकत्वाव्यवस्था-
 पक, विकल्पश्च चास्तुविषयत्वात् प्रापितम्, तत्रात्र तु अ यथाभूतसवेदनस्यानुपलक्षणा
 र्थमुच्यतस्याऽभावप्रसक्ते । सद्भूतसकलविकल्पावस्थायामध्विकल्पनासमय एव चक्षु प्रणि

धानानन्तर पुरो व्यवस्थितस्य गवादेर्विन्दतया स्थिरस्थूलरूपस्यैवानुभवात्, अन्यथाभूता
 र्थप्रतिभासस्य कदाचिदप्यनुपलब्धे । न च वस्तुन प्रतिक्षणध्वसित्वात्तत्सामर्थ्यनलोद्भू-
 तेनाध्यक्षेण तद्रूपमेव ग्रहणीयम्, अन्यरूपग्रहणेऽसदर्थप्राहकत्वेन भ्रान्तताप्रसक्ते, तस्मात्
 क्षणपरिणामप्रादुर्भावमध्यक्षमिति वक्तव्यम्, अन्योन्याश्रयात्, भावाना हि क्षणक्षयित्वे सिद्धे
 तत्सामर्थ्यभाविनोऽप्यक्षस्य तद्रूपानुकरण मिह्यति, तत्सिद्धौ च क्षणक्षयित्वमिति, ततो न
 क्षणिकत्वं भावानामध्यक्षगम्यम् । नाप्यनुमानान्निक्षेयम्, अध्यक्षाप्रवृत्तावनुमानस्याप्यनव-
 तारात् । अध्यक्षाधिगतमविनाभावमाश्रित्य हि पक्षधर्मतावगमबलादनुमानमुद्दयमासादयति,
 अध्यक्षानवगते स्वर्गादावित्रानुमानस्याप्रवृत्तिरेव । यच्च निर्हेतुको ध्रुव पदार्थादयानन्तर-
 भावी न देशकालपदार्थान्तरमपेक्षत इत्यभिप्रेत तत्र युक्तम्, तस्य निर्हेतुकत्वेऽपि यदैव
 मुद्गरव्यापारानन्तरमुपलब्धिगोचरस्तदैव तत्सद्भावाभ्युपगमात्, भावोदयानन्तरं च न कस्य-
 चिदुपलम्भगोचरो ध्वस इति कथं तदैवास्य सद्भाव । न हि मुद्गरादिव्यापारानन्तरमस्य
 दर्शनात्तत्र प्रागपि सद्भाव कल्पनीय, प्रथम तस्यादर्शनात् मुद्गरव्यापारान्तरमप्यभावप्र-
 सङ्गात्, विशेषाभावात्, सन्तानेन व्यभिचारादन्ते क्षयदर्शनेऽप्यादौ तदभ्युपगमासम्भवाच्च ।
 न च ध्वसो मुद्गरादिसयोगादिक सापेक्षते किन्तु पदार्थसत्तामात्रानुबन्धी, अतस्तदुदयानन्त-
 रमेव सत्त्वमासादयतीति वाच्यम्, भावसत्तामात्रानुबन्धित्वेऽपि नाशस्य प्रतिक्षणध्वसित्वा-
 सिद्धे, तथात्वेन सत्ताया एवानिश्चयात्, न हि सत्ता एकक्षणस्थितिका सिद्धा येन तदनुबन्धित
 प्रध्वसस्य प्रतिक्षणभावितानिश्चय, स्यात्, विशेषणाप्रतिपत्तौ तद्विशेष्यस्य प्रतिपत्तुमशक्ते ।
 अनेकक्षणस्यापि सत्तामात्रानुबन्धित्वे च ध्वसस्याक्षणिकत्वमेव स्यात्, सत्ताया क्षणातरा-
 वस्थानात् । किञ्चोदयानन्तरमेव भावाना ध्वस क्षुत् प्रतीयते, किं भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां
 ध्वसस्यासम्भवात्, किं वाऽपरप्रमाणात्, नाद्य, भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां तस्य मुद्गरादिनिर-
 पेक्षताया एव सिद्धे, न तु भावोदयानन्तरभाविताया, न हि निर्हेतुकस्य शशविपाणावे
 पदार्थोदयानन्तरभावितापलब्धा । न च ध्वसस्य निर्हेतुकत्वे सर्वदाभावस्यौचित्यात् काला-
 दपेक्षाऽसम्भवेन पदार्थोदयानन्तरमेव स भवतीति वाच्यम्, प्रथमक्षणोऽपि सद्भावप्रसक्ते,
 तस्य निर्हेतुकत्वेन सर्वदा भावात्, सापेक्षत्वे च निर्हेतुकत्वविरोधान्, सापेक्षताया सहेतु-
 कत्वव्याप्तत्वात्, न च प्रथमक्षण एव ध्रुवे पदार्थसत्तैवासम्भवितीति तत्प्रच्युतिलक्षणध्व-
 सोऽपि न भवेदिति स्वहेतुतोऽर्था ध्वसस्वभावा भवन्तीति वाच्यम्, विकल्पानुपपत्ते, तथाहि
 किमेकक्षणस्यापि भावहेतोस्तत्प्रच्युतिहेतुत्व किं वाऽनेकक्षणस्यापि भावहेतो, नाद्य, असिद्धे,
 न हि क्षणस्यापि भावहेतुत्वमद्यापि सिद्धम्, येन तत्कृतत्वं तत्प्रच्युते सिद्धेत् । न द्वितीय,
 क्षणिकत्वाभावप्रसङ्गात्, अपि च भावहेतोरेव तत्प्रच्युतिहेतुत्वे तदा स किं भावजननात्पूर्व

- ता जनयति, उतोत्तरकाल किं वा समानकालम्, नाद्य प्रागभावस्यैव प्रच्युतित्वप्रसङ्गात्, न प्रध्वसाभावस्य । न द्वितीय, भावोदयसमये तत्प्रच्युतेरनुत्पन्नतया भावहेतौ स्वद्वेषत्वासम्भवात् । नापि तृतीय, भावोदयसमये प्रच्युतिसद्भावे तयोरपिरोधात् द्वितीयादिकक्षणेऽपि भावेन न नष्टव्यमिति कदापिदपि भावस्याभावो न स्यात् । अपि च प्रच्युतेर्भावोदयानन्तरभावि
- 5 त्वेऽपि न तदैव तस्या प्रतातिर्मुद्रादिव्यापारानन्तरमिव, किन्तु मुद्रादिव्यापारानन्तरमेव, तथा च पूर्वमनुपलम्भा मुद्रारव्यापारानन्तरमुपलभ्यमाना पुनस्तदभावेऽनुपलभ्यमाना सा तज्जयैव भवति, अ यत्रापि कार्यकारणभावास्यान्यव्यतिरेकानुविधानलक्षणत्वात् । न च मुद्रारव्यापार कपालसन्ततवद्वय एव, तदा तस्या एवोपलब्धे प्रच्युत्युपलम्भस्तु विषयाभावादुपजायमानो वित्तव एवति शङ्क्यम्, तदा घटादेरविकारितया स्वरूपतोऽवस्थाने प्राणिगोप
- 10 लब्ध्यादिप्रसङ्गान् । न हि स्वयमेव तस्याभावादनुपलम्भ इति युक्तशक्यम्, तस्याऽपि मुद्रारव्यापारानन्तरमेवोपलम्भेन तत्कायत्वप्रसङ्गात् । ननु भावस्याभावो न भावस्वरूपादन्य, किन्तु असन्निधि स केन च कल्पनाविषयत्वाद्भवहारपथमन्तार्थत इति तत्र, एव सति हि भावानामपि कालनिकृत्व दुष्परिहर भवत्, नीलपीतयोर्हि विरोध परलक्षणिकोऽभ्युपगम, तत्र लक्षण
- 15 यस्तुस्वरूपव्यवस्थापरम्, तन्निमित्तो विरोध लक्षणिक उच्यते, भावप्रच्युतिश्च लक्षणम्, नीलप्रच्युत्या सह नीलस्य विरोधा, तद्विरोधे च तत्प्रच्युतिव्याप्ताना पीतादीनामपि नीलेन विरोध, तथा च नीलपरिच्छेदकत्वेन प्रयुक्त प्रमाण नीलप्रच्युतिं तद्व्याप्तान् पीतादीन् व्यवच्छिन्द्वैव स्वपरिच्छेद्य नील परिच्छिन्नतीति पराभ्युपगम, स च भावाभावस्य कालनिकृत्वेऽसन्नत स्यात्, न हि शशत्रिषाणप्रत्ययस्य भावाभावस्य भावविरुद्धत्व पीतादिव्यापकत्वं वा प्रमाणाविषयत्वाद्भवस्थापयितु शक्यम्, येन तस्य प्रतिनियतपदार्थव्यवस्थाहेतुत्व भवेत् । अथ वि
- 20 नाशस्य मुद्रादिन्यत्वमसिद्धम्, किन्तु घट एव विनाशकारणतया लोकप्रसिद्ध मुद्रादिकमपेक्ष्य समानक्षणान्तरोत्पादनऽमसमर्थ क्षणान्तरमसमर्थमुत्पादयति, तदप्यपरमसमर्थतर तदपेक्ष्य, तदप्यपरमसमर्थतममिति यावद्घटसन्ततेनितृत्तिरियुच्यते तदपि न युक्तम्, तथापि मुद्रादेरसमर्थक्षणान्तरजनकत्वेनाभ्युपगतस्य घटक्षणस्य कश्चित्सामर्थ्यविघात स्वीकार्य एव, अन्यथाऽसमर्थक्षणान्तरजनकत्वमेव न भवेत्, अभ्युपगते च सामर्थ्यविघाते कथमहेतुकोऽभाव ।
- 25 न च तदपेक्षस्यापि घटक्षणस्य सामर्थ्यव्यावृत्ति स्वत एव, न तु मुद्रादिना तस्य सामर्थ्यविघात इति वक्तव्यम्, तथा सति प्रथमक्षण एव सन्तत्युच्छेदप्रसङ्गात्, मुद्रादिसन्निधानवैयर्थ्याच्च । एवञ्च त्रिलक्षणसन्तत्युत्पादे सन्तानोच्छेद वा मुद्रादेरन्यव्यतिरेकाननुविधानप्रसक्तितो बहुपादीना दहनादिकार्यं लोकस्योपादान न भवेत् । अथ किं घट एव प्रच्युति, उत कपाललक्षण

१ कदादिमन्तत कदाप्यनुच्छेदात् बहुपादिना काष्ठदे किमप्यकरणत्, काष्ठदेश्च हेतुपरम्परायात्समर्थक्षणान्तरजननस्वभावाव्याहेतुयति भाव ॥

भावान्तरम्, आद्ये घटस्याभिधानान्तरमेव विहितं घटस्वरूपन्त्वविचलितं प्रतीयत इति कथं न नित्यम्, न चैकक्षणस्थाधिघटस्वरूपं प्रच्युतिरित्यतो न तस्य नित्यता, एकक्षणस्थाधितया घटस्य प्रतीयगोचरत्वात्प्रच्युत्यसम्भवात् । द्वितीयं कपालप्रादुर्भावात् प्राक् घटस्यावस्थानात् कालान्तरस्याधितैव भवेत् क्षणिकता । न च कपालरूपप्रच्युत्यभ्युपगमे मुद्रा दिव्यापारानन्तरमपि पूर्ववद्दृश्यापलब्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, न हि घटस्वरूपं मुद्रादिना क्रियते तस्य स्तद्देशेरेव निष्पत्ते । न वाऽसती स्वरूपप्रच्युतिरुत्पद्यते, तत्र परैर्दृश्यापारान्भ्युपगमान्, तस्मान्मुद्रादिना कपालरूपप्रच्युतिविधानान्न घनाशो निर्दुक्तो न बोधलब्ध्यादिप्रसङ्गः । न च कथं कपाललक्षणप्रस्वन्तरप्रादुर्भावे घटो विनष्ट इति व्यपदेशं, मुद्रादप्येवैव कपालभावाच्चतुष्पत्ते । कथं स एतान्यथा भवतीति चेत्, कथमसद्भवतीत्यपि तुल्यत्वात्, यथा हि प्रागसद्दृश्यादि सद्भवत्युत्पत्तिसमयेऽविरोधान् तथाऽन्यथा सन् घट कपालीभवतीत्यविरुद्धमेव । तथा च कारणस्य निवृत्तिं कार्यात्मना परिणतिरेवाभिधीयतेऽत कुत क्षणिकत्वम् । न च वक्तव्यमेकत्वाध्यवसायिद्वर्गनस्य क्षणिकताव्यवस्थापरकमनुमानं बाधकमिति, अध्यक्षमूलकस्यास्य तद्बाधकतयाऽप्रवृत्ते । न च स्थायितादर्शनमनुमाननाधितमिति नाध्यक्षतामनुभवतीति वाच्यम्, क्षणक्षयानुमानस्याध्यक्षक्षेपेण बाधितत्वादानुमानत्वाननुभवनात् । न हि प्रतिक्षणविशाराकृतावभासस्यध्यक्षमनुभूयते येन स्थायिताध्यक्षं बाधितं भवेत् । न च लूनपुनर्जातकेन्द्रादिष्वपि प्रत्यभिज्ञानोदयात्तत् स्थायिताप्रतीतिं सर्वत्र अलीकेति वाच्यम्, दृष्टान्तमात्रादर्थसिद्धेरभावात्, अन्यथा हेतूपन्यासधैर्यार्थान् । ननु कथं प्रमाणं प्रत्यभिज्ञेति चेत्, कारणदोषाभावात्, बाधारहितापूर्वार्थमाहित्वाच्च, प्रथमदर्शनेन ह्यनधिगता स्थायिता प्रत्यभिज्ञानमध्यक्षस्यति विश्वासादिव्यवहारप्रवर्तिका चेति कथं न प्रमाणम् । न च स्थायिताध्यवसायादुत्तरकालभाविनो नित्यताप्राहितयाऽऽद्यदर्शनमेव व्यवस्थाप्यत इति आद्यदर्शनगृहीता नित्यतामध्यवस्यत् प्रत्यभिज्ञा नमपूर्वाधीगन्तुत्वाभावात् प्रमाणमिति वाच्यम्, तथापि नित्यत्वस्याद्यदर्शनावसेयतया भावानां क्षणक्षयित्वासिद्धे, अध्यक्षस्याप्रवृत्तौ चानुमानस्याप्यप्रवृत्ते । किञ्च स्वभावहेतुकमनुमानं क्षणिकत्वमवगमयतीति परस्याभ्युपगमं, न च तदध्यक्षेण गृहीतम्, येन स्वभावहेतुस्तत्र व्यवहारमुपरचयेत्, यथा विशददर्शितवभासिनि तरौ शिक्षाया वृक्षत्वव्यवहृतिमुपरचयति, प्रत्यक्षप्रतीत एवार्थे स्वभावहेतोर्व्यवहृतिप्रदर्शनफलत्वात् । न च त्रिचुदादौ सत्त्वक्षणिकत्वयोरध्यक्षत एव प्रतिग्रन्धप्रहणादन्यत्रापि शुद्धादौ सत्तोपलभ्यमाना क्षणिकत्वमवगमयतीति उक्तव्यम्, स्वर्णादौ सत्त्वाच्छुद्धत्वाऽनुमितिप्रसङ्गात् । न च कनकाकारनिर्भासिदर्शना बाधकं वाच्यम्, स्तम्भान्नावपि स एवायमित्यभेदप्रतिभासस्य क्षणिकत्वानुमाननाधकत्वात् । भिन्नेष्वभेदोद्देश्यतया लूनपुनरुदितशिर

- सिद्धादिषु प्रत्यभिज्ञाया उपलम्भादेकत्वे मा न प्रमाणमिति चेत्तर्हि शरासौ कामलोपहवष्टशा
 कनकाकारनिर्भासिदर्शनस्योदयेन तस्य स्वर्णादावपि प्रमाणत्वाभावप्रसङ्गः । ननु शुद्धतासाध-
 कभनुमानमन्यथासिद्धत्वात्प्रत्यक्षसाध्यम्, प्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धत्वात्, न ह्यनुपहतेन्द्रियस्य
 पीतावभासिदर्शनपीतार्थव्यतिरेकेण सम्भवति कनकासौ तु शुद्धतासाधकभनुमानमन्यथा-
- 5 सिद्धम्, स्वभासौ च नित्यतापदकाध्यक्षस्य कुतश्चिद्भ्रान्तिकारणादन्यथासिद्धत्वेनानन्यथासि-
 द्धानुमानसाधकत्वमयुक्तम् । सति हि प्रतिबन्धग्रहणेऽनुमिति, प्रतिबन्धग्रहणञ्च साध्यव्यति-
 रेकेण साधनस्याभवनज्ञानम्, तदेव तस्यानन्यथासिद्धत्वं उच्यते, अत एवानुमानस्य प्रामाण्य-
 मपाकुर्वता तत्रनिबन्धप्रसाधकप्रमाणस्याप्रामाण्यमुपदर्शनीयम्, येन प्रतिबन्धासिद्धत्वाऽनुमान-
 प्रामाण्यादावपि क्रियेत, नित्यताप्रसाधकस्य त्वध्यक्षस्य आस्तामन्यथासिद्धानुमानेन तुल्यकक्ष-
- 10 त्वम्, तत्रप्रतिबन्धप्रसाधकेन तु न तुल्यकक्षता, क्षणिकताविपरीतनित्यतालक्षणार्थमन्तरेणानु-
 पजायमानमध्यक्ष तदाभूतमर्थं व्यवस्थापयत् क्षणिकत्वाऽनुमानसाधकमुच्यते, न चाध्यक्षा-
 वसेय नित्यत्वं वस्तुनो व्यवस्थापयितुं शक्यम्, पूर्वापरकालताविष्टं हि वस्तु अभ्यक्षावसेयम्,
 तच्च नित्यत्वं न वस्तुधर्मः, वर्तमानकालं हि वस्तु, पूर्वापरकालभावित्वञ्च वर्तमानवस्तुविरु-
 द्धत्वात् तद्धर्मत्वेनावस्थापयितुं युक्तमिति प्रत्यभिज्ञाप्रमेयस्य यथाप्रतीत्यसम्भवाद्वाधकप्र-
- 15 माणेनाप्यतुल्यकक्षत्वात्तद्वाहिणोऽध्यक्षस्य उक्तं क्षणक्षयानुमानसाधकता । न च प्रत्यक्षस्याभा-
 सत्त्वेऽनुमानसाधकम्, अनुमानस्य प्रामाण्ये च प्रत्यक्षस्याभासतेत्यन्योऽन्याश्रय इति वक्त-
 व्यम्, प्रतिबन्धसाधकप्रमाणनिबन्धनत्वादानुमानप्रामाण्यस्य, न तु प्रत्यक्षस्याभासनिबन्धन-
 त्वादिति, सैरम्, परिच्छिद्यमानवस्तुनः पूर्वकालतानिश्चयेऽपि प्रत्यक्षस्य वस्तुधर्मप्राहकतया
 यथाप्रतीतिं तद्विषयस्य सम्भवात्, तथाहि तस्य पूर्वकालसम्बन्धिता स्वरूपेण गृह्यते, न त्वि-
- 20 दानीतनमन्त्रधितानुप्रवेशेन, तेनेदानीं यद्यपि कुतश्चिन्निमित्तात्तस्य पूर्वकालादित्वमवसीयते
 तथापि तद्वाहकमध्यक्ष कथं न वस्तुमाहकमिति कुतस्तस्याप्रामाण्यम् । यदि ह्यविद्यमान-
 पूर्वकालादित्यं विद्यमानं वर्तमानारोपेणाध्यस्येत तदा भवेदस्यायथार्थमाहित्वादप्रामाण्यम्,
 एतच्च नास्तीति वृत्तोऽस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः । न च सन्निहितवस्तुभूतेनाप्यक्षेण पूर्वकालस-
 म्वन्धित्वं न परामृश्यतऽविचारकत्वादिति वाच्यम्, असन्निहितस्यापि तस्य वर्तमानव-
- 25 स्तुनि सन्निहितविषयनोद्भूतेनाध्यक्षेण निश्चयात्, यथाऽन्यसख्येयग्रहणकाले, शतमिति
 प्रतीतिं क्रमप्रतीतानपि सरयेयान्निश्चिनोति । न चैवाऽनिन्द्रियजा, इन्द्रियान्त्रयव्यतिरे-
 कानुविधानात्, नाप्यनर्थजा, अन्यसख्येयजन्यत्वात् । न चैवाऽभासिनी, आदावेकप्रति-
 पत्तिसमये शतमित्यप्रतिपत्ते, न चाप्रमाणमेवा, बाधकाभावात् । न च त्रिष्टयप्रतिपत्ति-
 काले संरयेया सर्वे वक्तव्ये पूर्वकालत्वन्तु नास्तीति न तत्रोपयोग इति वक्तव्यम्, गृह्यमा-

णानां तत्कालविद्यमानताया अनुपयोगित्वात्, यत्र चान्त्यसख्येयमहणसमये पूर्वावगतसं-
 ख्येयानामभावस्तथा यथा तेषामुपयोगस्तथा पूर्वकालादिताया अपि तद्विशिष्टाया उप-
 योगो भविष्यतीत्यत्रवचम् । अथापि वर्त्तमानतापरिच्छेदसमये तदभावनियतभावत्वान्न पूर्व-
 स्नाद्यवगतिर्भावानाम्, नीलपरिच्छेदे पीतादीनामिव । पीतादयो हि नीलप्रच्युत्यविनाभूताः,
 नीलपरिच्छेदकश्च प्रमाण नीलप्रच्युतेरिव तद्व्याप्तपीतादिव्यवच्छेद पूर्वदेव नील परिच्छि 5
 नसि, तद्विदानी-तनपदार्थपरिच्छेदाय प्रवृत्त प्रमाण तत्प्रच्युत्यविनाभूतान् व्यवच्छिनसि,
 वर्त्तमानश्च समयस्तरप्रच्युत्या विरुद्ध इति तद्व्याप्तावप्यतीतानागतौ तेन विरुद्धाविति तदव-
 च्छिन्नस्यपि भावस्य वर्त्तमानावच्छिन्नेन सह न समावेशः, तयोः परस्परपरिहारत्वेन विरो-
 धात्, तेन वर्त्तमानसम्बन्धिताप्राह्वेण प्रमाणेन तत्प्रच्युत्यविनाभूतस्य व्यवच्छेदास्य व्यव-
 च्छेदमकुर्वाणेन वर्त्तमानसम्बन्धित्वमेव न परिच्छिन्न भवेत्, ततः पूर्वापरसमयसम्बन्धिनो- 10
 र्नानात्वे यन्नानाभूतानामेकत्वमाहि प्रमाण तस्यात्तरिमस्त्रुद्धरूपत्वात्प्रामाण्यम्, अत एव
 क्त्वाभ्यवसायस्य सदृशापरापरेत्यादिभ्रमनिमित्तादुत्पाद परिगीयत इति चेन्मैवम्, एकत्वेन
 निश्चीयमानस्य परस्परविरुद्धकालादिव्यवच्छेदाभानात्वाभावात्, छत्रकुण्डलाद्यवच्छिन्नस्य
 देवदत्तादेरिव । तदभावव्याप्तभावलक्षणस्य विरोधस्य सहसम्बन्धिनामपि भावात्, ततो
 विरुद्धावच्छिन्नस्य नानात्वे तु देवदत्तस्यापि नानात्वप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः, एवमितिभा 15
 सब्रह्मेकत्वासिद्धेः, अन्यथा नीलादिपरमाणूना दिक्पट्टयोगाग्नेदापत्या तदवयवानामपि
 भेदापत्तितोऽनवस्थाप्रसक्ते प्रतिभासत्रिरतिलक्षणाऽप्रामाणिकी शून्यता भवेत् । तदेवेद-
 मिति ज्ञानस्यानिन्त्रियजत्वेऽप्यलङ्घ्यस्य प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम्, बाधाभावाद्नेन प्रतीय-
 मानस्य वस्तुत, पूर्वापरकालभावित्व पूर्वापरदर्शनविषयत्व चावसीयत इति चाभ्युपग-
 न्तव्यम्, अन्यथाऽनक्षालिङ्गप्रत्ययस्य निश्चयात्ततो बाधारहितस्यैवजातीयस्य कस्यचित् 20
 प्रामाण्यानभ्युपगमेऽक्षस्य सन्निहितार्थमात्रमाहित्वेन लिङ्गजस्थानवस्थाप्रसक्तिवः सकल-
 पदार्थाक्षेपेण प्रतिबन्धमाहकत्वायोगादनुमानप्रवृत्तेरभाव इति कुतः क्षणिकत्वाविधर्म-
 सिद्धिः, यथोक्तविकल्पस्य च प्रामाण्ये कथं न क्षणक्षयानुमानवापेति । किञ्च क्षण-
 विनश्वरतां भावानां यद्यप्यक्षमवभासयति तदा कुतो न तदनुसारी निश्चयोदया, सादृश्य
 दर्शनान्त्वान्तेनै तदुदय इति चेन्न, सादृश्ये प्रमाणाभावात् । विपरीतनिश्चयोत्पादात् क्षणिक 25
 ताप्रतिभासप्रतिद्वितीयमभ्युपगम्यते तर्हि पुरोवर्त्तित्वाभावाद् विजातीयस्मरणसमये तत्र क्षणक्ष-
 यनिर्भासो भवेत्, नित्यतोद्देश्याभावात् । अपि च क्षणिकत्वावभासिसवेदन स्थापिताभ्यव-
 सायश्च परस्परसप्तस्वरूप प्रत्यक्षद्वय यद्युदयमासादयति तदा क्षणक्षयावभासस्य न काचित्प्र-

१ क्षणिकत्वाभ्यवभासिर्निर्दिष्टव्यवस्थेः स्थानिताभ्यवगावगविकल्पकस्य च सरोःपत्तिः प्रथमपट्टति

- तिहति, न च नित्याप्यवसायसत्रिधानमेव तस्य प्रतिहति, वैपरीत्यप्रसङ्गात्, सन्निधेर-
विशेषात्पूर्वात्तरकालभावित्यात् प्रतिहतिरिति चेन्न पौर्यापर्यस्याकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च वि-
जातीयविकल्पोदयेऽपि त्रिशददर्शनस्य प्रतिहतिप्रसक्त्या पीताद्यध्यवसायसमये नीलादिक न
प्रतिपन्न स्यात् । न च विजातीयत्वात् पीतविकल्पो नीलादिदर्शनस्य न प्रतिपातक इति
5 वक्तव्यम्, नित्यताध्यवसायस्यापि विजातीयत्वेन क्षणिकदर्शनेन प्रति प्रतिपातकत्वाप्रसक्ते ।
आकारभेदादेव हि अन्यत्रापि विजातीयत्वं तच्च नित्यानित्ययोरपि तुल्यमेव । न च प्रथमो
त्पन्नक्षणिकदर्शनसमानाधिकरणतया निलोष्टेऽस्योत्पत्ते प्रतिपातकत्वम्, विरुद्धाकाराव-
भासिनो प्रत्यययो सामानाधिकरण्यानुपपत्ते, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न सामानाधि-
करण्यात्प्रतिहतिरिति अर्थात्स्वरूपनित्यताबाधकप्रमाणनिश्चये न क्षणक्षयसत्तयोरविनाभाव
10 इति न सत्तात् क्षणक्षयसिद्धि । न चानुमानरूपेण बाधकेन क्षणक्षयाविनाभूता सत्ताऽप्य-
वसीयते, तन्नुमानऽप्यविनाभावस्यान्यानुमानबलात् प्रसिद्धभ्युपगमादनवस्थाप्रसक्ते ।
ननु अर्थाक्रियालक्षण सत्त्वम्, नित्ये क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्ततो व्यावर्त्तमान
क्षणिक एवावतिष्ठत इति तेन व्याप्त सत्त्व सिद्धयति, इदमेव क्षणक्षयानुमानस्यान्यथासिद्धत्वे
बाधक प्रमाणमिति चेन्न, सत्त्वनित्यत्वयोर्विरोधासिद्धे, तयोर्हि विरोध किं सहानवस्थान-
15 लक्षण, परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो वा भवेत्, नाद्य, न हि विरोध पदार्थस्य पूर्वमुप-
लम्भे पश्चात् पदार्थान्तरसद्भावादभावावगतौ निश्चीयते शीतोष्णयोरिव । न च नित्यतावभा-
सिदर्शनमुदेति, उदये च विशददर्शने नित्यताप्रतिभासेन तस्या विद्यमानतया न सर्वे भावा क्ष-
णिकता भवेयुः । १ द्वितीयो विरोधस्त्वयो, नित्यत्वपरिहारेण सत्तायास्तत्परिहारेण नित्यत्वस्य
घाटनवस्थानात्, क्षणिकतापरिहारेण ह्यक्षणिकता तत्परिहारेण च क्षणिकता व्यवस्थितेति अन-
20 योरेव परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो विरोध । न चार्थक्रियालक्षणा सत्ता क्षणिकतया व्याप्तेति
नित्यताविरोधिनी सेति वक्तव्यम्, अन्योऽन्याभ्रयात्, नित्यत्वविरोधेन हि अर्थक्रियालक्षण
सत्त्वस्य क्षणिकत्वव्याप्तत्वं सिद्धयति, नित्यत्वविरोधश्च सत्त्वस्य क्षणिकत्वव्याप्तिः सिद्धाविति ।
न चावयनिश्चयद्वारेण सत्त्वक्षणिकत्वयोरविनाभाव सिद्धयति, प्रत्यक्षस्यान्वयप्राहितयाऽत्रा

त्वेऽभ्युपगमे न सविकल्पकन निर्विकल्पस्वाभिभव, रूपादिषु ज्ञानस्य गोविकल्पसमयेऽभ्युपगमस्य भव-
-मते सहोत्पत्त्या न प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तकत्वव सप्रसालतया च निर्विकल्पकेन गविकल्पमेव कृतो न प्रति-
हत् भवत् विनिगमकामायात्, सविकल्पकस्य चगीयस्त्वादभिभावकत्वमिति चेत् किं बहुविधयत्वात् किंवा
निधयारमकत्वाद्गीयस्त्वम् नाद्य निर्विकल्पकविषय एव विवल्पप्रतिस्वीकारात् अन्यथा विकल्पाऽ-
यद्गीतावभाहकत्वात् प्रमाण भवेत् । न द्वितीय, स्वस्वरूपे निधयात्मकत्वे तस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवात् इत्य-
तस्य प्रत्यक्षत्वम्, सवचित्तवैतानामात्मवैदेन प्रत्यक्षमित्यभ्युपगमात् । अथरूपे निधयात्मकत्वे विकल्पस्य
निधयानिधयस्यभावद्वयप्रसङ्गादिति ॥

प्रवृत्ते, अनुमानात्तत्प्रतिपक्षौ त्वनवस्था । त्वन्वर्थक्रियास्वरूप सत्त्वं नित्येऽसम्भवि, अन्यथा भूतन्तु सत्त्वं न सम्भवतीति सत्र भावा क्षणक्षयिण, अर्थक्रियायोगश्च क्रमयोगपद्याभ्या ज्ञ्याप्त, वे च नित्ये न सम्भवत, नित्यस्य सकलकार्यकरणसामर्थ्यं स्वरूपतो यदि तर्हि एक-
 दैव सकलकार्योदय स्यात् क्रमेण, कालरिक्तम्नायोगात्, सहकार्यपेक्षा च नित्याविचलित
 रूपस्य न सम्भवति, सहकारिकृतातिशयस्याव्यतिरिक्तस्य तत्रासम्भवात्, स्थापित्वात् । 5
 अतिरिक्तातिशयजननेऽपि सहकारिभिस्तस्य न किमपि कृतमिति न नित्य क्रमेण करो-
 ति, युगपदपि न करोति प्रतिक्षण तस्मान्निश्चिदकार्योदयप्रसङ्गात्, पूर्वोत्तरकालयोरपि
 तत्त्वभावाप्रच्युतेरिति चेन्न, क्रमेणोत्पत्तिमत्या अर्थक्रियाया भिन्नत्वे हेतोर्भेदासम्भवात्, न
 ह्ययभेदादन्यद्भिन्नमतिप्रसङ्गात्, न हि हेतोरेकत्वभावत्वेऽर्थक्रियाया युगपद्भूतव्यमि-
 त्यस्ति नियम, किन्तु यदि कारणसङ्गात्वेऽर्थक्रिया युगपदुपलभ्येत तदा युगपदुदेतीति व्य- 10
 वस्था भवेत्, न हि कारणभेदेऽपि ततो युगपदुदयमासादयन्ती सा लक्ष्यत इत्यनुभवया
 धितमर्थक्रियायौगपद्यम् । न च क्रमवदर्थक्रियोत्पाद प्रतिक्षणक्षयित्वाविनाभूत कचि-
 दुपलब्ध, येन तदुदयक्रमात्तद्वेतो प्रतिक्षणभेद सिद्धिमासादयेत्, न चार्थक्रियापि प्रति-
 क्षण भेदवती सिद्धा, तत्कथ स्वयमसिद्धा हेतो प्रतिक्षणभेदमवगमयति । न च सौगताना
 कालाभावादर्थक्रियाक्रमो युक्तिसङ्गत । यदि ह्यतीतानागतप्रत्तमानकालभेदसङ्घतिमासादयेयु 15
 कायाणि तदा क्रमवन्ति भवेयु, न च कार्यपरम्पराव्यतिरिक्त काल, सौगतेरभ्युपगत इति
 भिन्नफलमेव तिष्ठति, न च फलभेदमात्राद्वेतुभेदव्यवस्था कर्तुं शक्या, एकस्यापि प्रदीपादे-
 रेकदाऽनेककार्यकरणात् । भयतु वाऽर्थक्रियालक्षण सत्त्वं तथापि नात क्षणक्षयानुमानम्,
 तेन भावाना क्षणस्थायित्वाया साधने सिद्धसाधयम्, नित्यस्यापि भावस्य क्षणावस्थानात्,
 अथवा सदाऽवस्थानमेव न भवेत्, तस्य क्षणावस्थाननियतत्वात् क्षणान्तरादिरिवते । क्ष 20
 णादूर्ध्वमभावस्य साधनन्तु न सम्भवति, अभावेन मह तस्य प्रतिबन्धाभावात्, न चाप्रति-
 बन्धविषय शशविषाणादिवदनुमेय । किञ्च अर्थत्रिया समानकाल साध्य किं साधयेत्,
 किं वा भिन्नकालम्, यदि समानकाल क्षणसद्रूप साध्य सावयति तदा तत्समानकालभाविन
 क्षणसत्तामात्रस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाध्यता, अभावेन च प्रतिबन्धाभावात् ततस्तत्सिद्धि । अथ
 भिन्नकाल सावयति तत्रापि प्रतिबन्धाभावात् ततस्तत्सिद्धि, न हि भिन्नकालेन विद्यमाने- 25
 नाविद्यमानेन वा सत्ताया कश्चिद्विनाभाव इति यत्राविनाभाव तत्र विप्रतिपत्तिर्नास्ति
 यत्र च विप्रतिपत्तिर्न तत्राविनाभाव इति न सत्ताव क्षणक्षयानुमानम् । न च सत्त्वं वर्तमान
 कालभावित्वम्, तच्च पूर्वापरकालसम्बन्धिकलतया क्षणिकत्वं तदात्मकतया भावाना प्रक
 टयति, यतो वर्तमान क्षणिकमिति कुतो ज्ञायते, पूर्वापरयोस्त्वत्रादर्शनाविति चेन्न दृश्याद-

र्शनस्यैवाभाव-यवहारमाधकृत्वान्, अदर्शनमात्रस्य तु सत्यपि वस्तुनि सम्भवात् तत्र न प्रमाणता । न हि सर्वं वस्तु सर्वदा दर्शनयोग्यम्, चक्षुर्व्यापाराभावे वस्तुनोऽप्रतिभासनात्, तद्वै च चक्षुर्व्यापारात् परेणोपलम्भात् । तस्मात् पूर्वापरयोरनुपलम्भमात्रादभावनिश्चय इति न प्रत्यक्षानुमानाभ्या क्षणिकतावगम, न चैतद्व्यतिरिक्त प्रमाणान्तर परैरभ्युपगम्यत 5 इति कुत क्षणिकत्वसिद्धि । अतो न पर्यायास्तिकाभिमतपूर्वापरक्षणविविक्तमध्यक्षमात्र वस्तु किन्तु अतीतानागतपर्यायाधारमेक द्रव्यवस्त्विति द्रव्यार्थिकनिक्षेपः सिद्ध ॥

द्रव्य चानुभूतपर्यायमनुभविष्यत्पर्यायश्चैकमेव, तेनानुभूतपर्यायशब्देन तत्कदाचिदभिधीयते कदाचिद्यानुभविष्यत्पर्यायशब्देन, यवातीतघृतसम्बन्धो भविष्यद्घृतसम्बन्धो वा घटो घृतघट इत्यभिधीयते । गुह्यतरपर्यायास्तिकेन च निराकारस्य ज्ञानस्याधप्राहकत्वासम्भवा 10 त्साकार ज्ञानमभ्युपगतम्, तत्सवेदनमेव चार्थसवदनम्, ज्ञानानुभवव्यतिरेकेणापरस्यार्थानुभयस्थाभावात्, घटोपयोग एव घटस्तन्मतेन । तत्पर्यायेणातीतेन परिणत परिणस्यद्वा द्रव्य नच्छ-द्राव्य द्रव्यार्थिकमतेन व्यवस्थितम् । अत एव घटाद्यर्थाभिज्ञ तत्र चानुपयुक्तो द्रव्यमिति प्रतिपादित द्रव्यार्थिकनिक्षेपश्च । द्रव्यमागमेऽनेकधा प्रतिपादितम्, इह तु युक्ति 20 ससर्गमात्रमेव प्रदर्श्यते तदर्थत्वात् प्रयासस्य ॥

15 भवति त्रिविक्रितवत्तमानसमयपर्यायमात्रेणोत्पन्न इति भाव । अथवा भूतिर्भाव, वज्रिरीटादिधारणवत्तमानपर्यायेण-द्रादिरूपतया वस्तुनो भवनम्, तद्ग्रहणपर्यायेण वा ज्ञानस्य भवनम् । यथा चाय पर्यायार्थिकप्ररूपणा तथा प्रदर्शित एव प्राक् न पुनरुच्यते । एष एव नय निक्षेपानुयोगप्रतिपादित उभयनयप्रविभाग परमार्थ परम हृदयमागमस्य, एतद्व्यतिरिक्त त्रिपयत्वात्सर्वत्रयज्ञानानाम्, नहि शास्त्रपरमहृदयनयद्वयव्यतिरिक्त कश्चिन्नयो विद्यते, सामा 20 न्यविशेषद्वयव्यतिरिक्तत्रिपयान्तराभावात्, त्रिपयिणोऽप्यपरस्य नयान्तरस्याभाव इति प्राक् प्रतिपादितमिति ॥ ६ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिध्रीमद्विज्ञयान-दसूरीश्वरपट्टालङ्कारध्रीमद्विजय-
फलसूरीश्वरचरणनलिनयि यसाभक्तिभरेण तत्पट्टचरण विजय
लधिस्तरिणा सद्गलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य निक्षेपचतु
ष्टयप्रणन नाम अष्टादश सोपानम् ॥

नयद्वयस्य सदसदर्थतानिरूपणम् ।

एतदपि नयद्वयं शास्त्रस्य परमद्वयम्, द्रव्यं पर्यायाशून्यं पर्यायाश्च द्रव्याविरहिण इत्ये
वम्भूतार्थप्रतिपादनपरं नान्यथेत्यस्यार्थस्य प्रदशनार्थमाह—

पञ्चवणिस्सामण्यं वयणं द्रव्यद्विधस्त अतिथिः ।

अवशेषो वयणविही पञ्चवभयणा सपड्विवक्तो ॥ ७ ॥

5

पर्यायनिस्सामान्यं वचनं द्रव्यार्थिकस्य अस्तीति ।

अवशेषो वचनविधिः पर्यवसन्नान् सप्रतिपक्ष ॥ छाया ॥

पर्यायेति, पर्यायायेन सह निस्सामान्यं-अमाधारणं द्रव्यास्तिकस्य वचनं अस्तीत्ये
वरूपं भवति, भेदभादिसम्भतविशेषस्य सत्त्वारूपतानुप्रवृत्त्यात् वचनमिदं निर्विषयं विशेष
शून्यत्वाद्गणकुसुमवचनवत्, तदेवमेका-तभावनाप्रवृत्तस्य द्रव्यास्तिकनयस्य वचनं न
परमार्थम् । एवप्रवृत्तपर्यायास्तिकस्यापि उच्यते न परमार्थमित्याह अवशेष इति, अवशेषो
वचनविधिः-सत्ताशून्यविशेषप्रतिपादक उपर्युक्तादयो वचनविशेषे पर्यायेषु सत्ताशून्यति-
रिक्त्ये असद्रूपेषु भजनात्-सत्ताया आरोपणात् सप्रतिपक्ष, सतो विरोधी, असत् भव
तीत्यर्थः । पर्यायप्रतिपादको वचनविधिरवस्तुविषयः नि सामान्यत्वान् रतपुण्यवत् । यद्वा प्रस्तु-
ज्ञानयो स्वरूपमुक्त्वाऽभिधानस्य द्रव्यास्तिरूपपर्यायास्तिरूपस्वरूपस्य तदभिधायकस्य वा प्रति
पादनायाह पर्यायेत्यादि, पर्यायान्निष्पन्नं तद्विकृतं सामान्यं सद्गहस्वरूपं यस्मिन् वचने तत्पर्य-
वनिःसामान्यं वचनम्, तद्वचनञ्च अस्तीत्येवरूपम्, तच्च द्रव्यार्थिकस्य स्वरूपं प्रतिपादकं वा ।
अथवा पर्यायं ऋजुसूत्रनयविषयादयो द्रव्यत्वादिविशेषे स एव निश्चितं सामान्यं यस्मि-
स्तत् पर्यायनि सामान्यं वचनम्, द्रव्यादिसामान्यविशेषाभिवाचीति यावत् । तच्चाशुद्ध-
द्रव्यार्थिकसम्प्रतिपक्ष, तत्प्रतिपादकत्वेन तत्स्वरूपत्वेन वा । अवशेषो वचनविधिः वर्णपद्धति
सप्रतिपक्ष, अस्य उचनस्य पर्यायार्थिकनयरूपं तत्प्रतिपादको वा पर्यायसेवनात्, अन्यथा
कथमवशेषवचनविधिः स्याद्यदि विशेषेण नाशयेदिति । समुदायार्थस्तु द्रव्यास्तिकस्यानुपेक्ष
विशेषे वचनमस्तीत्येतावन्मात्रम्, पर्यायास्तिकस्य तु अपरमृष्टसत्तास्वभावं द्रव्यं पृथिवी घट
शुद्ध इत्याद्याः तत्पर्यायम् । अन्योन्यापेक्षारहितश्चोभयनयवचोऽवशेष, वचनार्थस्यासत्त्वात्
वचनस्यासदर्थत्वे तदर्थस्याप्यमत्त्वादिति ॥ ७ ॥

10

15

20

25

अनेकान्तभावनेयैषा नयाना सत्यता तान्यथेत्यादर्शयितुं ज्ञानानेकान्तं तावदाह—

पञ्चवणयवोक्त वत्थु दृष्टयस्स वयणिज्ज ।

जाव दविओवओगो अपच्छिमवियप्पनिच्चयणो ॥ ८ ॥

पर्यवनयव्युक्ता त वस्तु द्वयार्थिकस्य वचनीयम् ।

यावद्द्रव्योपयोगोऽपश्चिमविकल्पनिर्वचन ॥ छाया ॥

- 5 पर्यय इति, यावद्द्रव्योपयोग अपश्चिमविकल्पनिर्वचनरूप प्रवर्त्तते तावद्द्रव्यार्थिकस्य वचनीय वस्तु, तद्य पर्यायाक्रान्तमेव । अन्यथा ज्ञानार्थयोरप्रतिपत्तेरसत्त्वप्रसक्ति, पर्यायानाक्रान्तसत्तामात्रसद्भावमाहकस्य प्रत्य रस्य अनुमानस्य प्रमाणस्याभावात्, द्रव्यादिपर्यायविशिष्टस्यैव सवदा मत्तारूपस्य ताभ्यामवगतेरिति, वचनीय परिच्छेद्यो विषय । निश्चयकर्तृ वचन निर्वचनम्, विकल्पश्च निर्वचनञ्च विकल्पनिर्वचन, न विद्यते पश्चिम यस्मिन्
- 10 विकल्पनिर्वचने तत्तथा, तथापि तद् यस्य द्रव्योपयोगस्यासौ अपश्चिमविकल्पनिर्वचनसद्भावावसान इति यावत्, तत पर विस्तररचनाप्रवृत्ते ।

- यद्वा यद्वस्तु सूक्ष्मतरतमादिबुद्धिना पर्यायनयेन स्थूलरूपन्यागेनोत्तरतत्त्वसूक्ष्मरूपाश्च यणान् व्युक्तात् ग्रहीत्वा लक्ष्म्, यथा किमिदं मृत्सामान्य घटादिनिर्विना प्रतिपत्तिविषय, एत यावच्छुद्धतमरूपस्वरूपोऽत्यो विशेष, एतद्द्रव्यार्थिकस्य वस्तु विषय, यतो यावदपश्चिमविकल्पनिर्वचनोऽन्त्यो विशेष, तावद्द्रव्योपयोग द्वयज्ञान प्रवर्त्तते, न हि द्रव्यादयो विशेषात्ता सदादिप्रत्ययाविशिष्टेकान्तव्याप्तबुद्धिप्राप्ततया प्रतीयन्ते, न च तथाऽप्रतीयमानास्त्वयाभ्युपगमाहाः अविप्रसङ्गादिति ॥ ८ ॥

विशेषगहिता सत्ता सत्ताशू यश्च विशेषो नास्तीत्येतदेवोपसहरति—

द्वयद्विओ त्ति तम्हा नत्थि णओ नियमसुद्धजाईओ ।

- 20 ण य पञ्चवट्टिओ णाम कोह भयणाय उ विसेसो ॥ ९ ॥

द्रव्यार्थिक इति तस्मान्नास्ति नयो नियमेन शुद्धजातीय ।

न च पर्यायार्थिको नाम कोऽपि भजनायास्तु विशेष ॥ छाया ॥

- द्रव्येति, यस्मात् परस्परानाक्रान्तयोर्द्रव्यपर्याययोरप्रतीयमानत्वं तस्मान्निधमेन शुद्धजातीय विशेषविनिर्मुक्तो द्रव्यार्थिक इत्यभिवानो नयो नास्ति, त्रिपयाभावेन तद्विषयज्ञान
- 25 स्वाप्यभावात् । एत सामा यविनिर्मुक्त पर्यायार्थिक इति नाम न च कोऽपि नयो विद्यते यदि त्रिपयाभारादिमौ नयो न सस्तर्हि तीव्रकरवचनसद्भेदेत्याद्युक्त वचन विरुद्ध भवदित्यत्राह भजनायास्तिरिति, त्रिवश्याया एत विशेष, इद द्रव्यमय पर्याय इत्यय भेद, तद्भेदाश्च त्रिपयिणोऽपि तदैव भेद इत्यभिप्राय, भजना च सामान्यविशेषात्मके वस्तुतत्त्वे

उपमर्नेनीकृतविशेष यदन्वयिरूप तद्यदा द्रव्यमिति निबद्ध्यते तदा द्रव्यार्थिकविषय,
यदा तूपसर्जनीकृतान्त्वयिरूप तस्यैव वस्तुनो यदसाधारण रूप तद्विबद्ध्यते तदा पर्यायनय-
विषयस्तद्भवतीति ॥ ९ ॥

एवरूपभजनाकृतमेव भेद दर्शयितुमाह—

द्वन्द्वद्वियवत्तन्व अवत्थु णियमेण पञ्चवणयस्स ।

5

तह पञ्चववत्थु अवत्थुमेव दव्यद्वियनयस्स ॥ १० ॥

द्रव्यार्थिकवक्तव्यमवस्तु नियमेन पर्यवणयस्य ।

तथा पर्यववस्तु अवस्त्वेव द्रव्यास्तिकनयस्य ॥ छाया ॥

द्रव्यार्थिकेति, पर्यायास्तिकस्य द्रव्यास्तिकाभिधेयमस्तित्वमवस्त्वेव, भेदरूपापन
त्वात्, पर्यायास्तिकाभ्युपगता भेदा अवस्त्वरूपा एव द्रव्यास्तिकस्य भवन्ति, सत्त्वारूपाप 10
नत्वात् । अतो भजनामन्तरेणैकत्र सत्ताया अपरत्र च भेदाना नष्टत्वादिद् द्रव्यमेते च
पर्याया इति नास्ति भेद । न च भासमानयोर्द्रव्यपर्याययो कथं नयाभ्यामाभ्या प्रतिक्षेप इति
वक्तव्यम्, अप्रतिभास प्रति प्रतिभामस्य बाधकत्वात्, न तु मिथ्यात्व प्रति, मिथ्यारूपस्यापि
प्रतिभासनात् । तथाहि पर्यायास्तिक प्राह, न मया द्रव्यप्रतिभासो निषिध्यते तस्यानुभूय
मानत्वात् किन्तु विशेष्यतिरेकेण द्रव्यस्याप्रतिभासनात्, अव्यतिरेके तु व्यक्तिस्वरूपवत् 15
स्थानन्वयादुभयरूपतायाश्चैकत्र विरोधान्तराभावाद् द्रव्यप्रतिभासस्तत्र मिथ्यैव, विशेष-
प्रतिभासस्त्वन्यथा, बाधकाभावात्, यत प्रतिक्षण वस्तुनो निवृत्तेर्नाशोत्पादौ पर्यायलक्षण
न स्थितिः । द्रव्यार्थिकस्तु भजनोत्थापितस्वरूप प्राह—अस्माकमप्येवमेवाभ्युपगमः, न
विशेषप्रतिभासप्रतिक्षेप, किन्तु तस्य भेदाभेदोभयविकल्पैर्बाध्यमानत्वान्मिथ्यारूपतैव ।
अभेदप्रतिभासस्तु अनुत्पादव्ययलक्षणस्य द्रव्यस्य तद्विषयस्य सर्वदाऽवस्थितेरेवाव्यमानत्वात् 20
सत्य इति ॥ १० ॥

एवलक्षणयो कल्पनाव्यवस्थापितद्रव्यपर्यायास्तिकयो मिथ्याप्रतिपत्ति सुकरेत्याह—

उत्पज्जति वियन्ति य भावा नियमेण पञ्चवणयस्स ।

द्वन्द्वद्वियस्स सव्व सया अणुत्पन्नमचिणट्ठ ॥ ११ ॥

उत्पद्यन्ते त्रियन्ति च भावा नियमेन पर्यवणयस्य ।

25

द्रव्यास्तिकस्य सर्वे सदा अनुत्पन्नमचिनष्टम् ॥ छाया ॥

उत्पद्यन्ते इति, उत्पद्यन्ते प्रागभूत्वा भवन्ति वियति निरन्तररूपतया नाशमुपयान्ति
नियमेन ये भावास्ते पर्यवणयस्याभिमतता, तन्मतेन हि प्रतिक्षण भावा उत्पादविनाशश्च

भावा । द्रव्यार्थिकस्य सर्वं वस्तु अनुत्पन्नमविनष्ट आकाल स्थिरस्वभावमेव मतम्, एतच्च नयद्वयाभिमत वस्तु प्राक् प्रतिपादितमेव ॥ ११ ॥

इति तपोगच्छतभोगिनीमद्विजयानन्दसूरी वरपट्टालङ्कारधामद्विजय-
 वमलसूरीश्वरचरणनलिनविद्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
 5 लधिसूरीणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य सापेक्षनय
 निरूपण नाम एकोनविंश सोपानम् ॥

अथ द्रव्यस्वरूपनिरूपणम् ।

इतरापेक्षावियुत नयद्वयप्रदर्शित वस्तु प्रमाणाभावतो न सम्भवतीत्याह—

10 द्रव्यं पञ्चवचिउय द्रव्यचिउत्ता य पञ्चवा णत्थि ।
 उत्पायट्ठि भगा इदि दचियलक्कण एय ॥ १२ ॥

द्रव्यं पयवचियुक्तं द्रव्यवियुक्ताश्च पर्यधा नास्ति ।
 उत्पादस्थितिभङ्गा इदि द्रव्यलक्षणमेतत् ॥ छाया ॥

द्रव्यमिति, पर्यायवियुक्तं द्रव्यं नास्ति, मृत्पिण्डस्थासकोशकुशूलाद्यनुगतमृत्सामा
 15 न्यप्रतीते, द्रव्यविरहिताश्च पर्याया न सन्ति, अनुगतैः कारकमृत्सामान्यानुबद्धतया मृत्पिण्ड
 स्थासादीनां विशेषाणां प्रतिषेधः । अतो नयद्वयाभिमत वस्तु परस्परानुपपत्तमेव, नेतरवि-
 कल्म, परस्परविविक्तयो कदाचनाप्यप्रतिभामनान्, तर्हि त्रिभूत द्रव्यमस्तीत्यप्राह-
 उत्पादेत्यादि, यथाव्यावर्णितस्वरूपा परस्परानिर्भागवर्तिन, हन्दीत्युपप्रदर्शने, एतत्-
 उत्पादस्थितिभङ्गस्वरूपो धमा द्रव्यलक्षणं द्रव्यासित्वव्यवस्थापक, यत् पूर्वोत्तरपर्याय
 20 हानोपादानात्मकैरान्वयप्रतिपत्ति तयाभूतद्रव्यसदृश प्रतिपादयतीत्युत्पादव्ययध्रौव्यल
 क्षण वस्त्वभ्युपगतम् । एतच्च त्रितय परस्परानुबद्धम् अन्यतमाभावे तदितरयोरप्यभावात् ।
 तथा हि उत्पात्तिव्ययौ न ध्रौव्यव्यतिरेकेण सङ्गतौ, विज्ञानवृद्धिव्यादिपदार्थमात्रस्य सर्वस्य
 सर्वदाऽनुस्यूताकारव्यतिरेकेणाप्रतिभामनान् । न चायमवभासोऽसत्त्व, तद्वाधकत्वानुपपत्तो,
 विशेषप्रतिभास एव हि बाधकोऽस्य वान्यः, स चानुपपन्नः, अनुगतरूपे प्रतिपन्ने यदि स
 25 विशेषप्रतिभासोऽभ्युपगम्यते तर्हि स प्रतिभास किमनुगतप्रतिभासात्मक किं वा तद्रूपमि
 रिक्त, आद्ये त्वनुगतप्रतिभासस्यासत्यताया सोऽपि तथा स्यात् ततश्च कथं बाधक, न द्वितीय
 ध्रौव्यप्रतिभामन्तरेण स्वामकोशादिप्रतिभासस्य तद्विभक्त्यासवेदनाद्वाधकत्वानुपपत्ते । न
 चेन्द्रियव्यापारानन्तर विशेषस्यैव प्रतिभासो नान्वयस्येति वाच्यम्, प्रथमाश्वक्यापारे प्रति
 नियतदेशवस्तुमात्रस्यैव प्रतीते, अन्यथा तत्र विशेषप्रतिभासे सज्ञायानुत्पत्तिप्रसङ्ग,

विशेषावगते सशयविरोधित्वात् । न च तदुत्तरकालभाविसाङ्ग्यनिमित्तकत्वाध्यवसायनि
 बन्धनेय सशयाद्यनुभूति, पूर्वं विशेषे ज्ञाते एकत्वाध्यवसायस्थेऽसम्भवात्, अनुभूयते च
 दूरदेशादौ वस्तुनि सर्वजनसाक्षिकी प्राक् सामान्यप्रतिपत्ति तदुत्तरकालभाविनी च विशेषा
 वगति, अत एवावमहादिज्ञानाना कालभेदानुपलक्षणेऽपि क्रमोऽभ्युपगमन्तव्य, उत्पलपत्रश
 त्व्यतिभेद इव । यदि तु अप्रतिपत्रेऽनुगत रूपे विशेषावभासो बाधकोऽभ्युपगम्यते सोऽभ्यु- 5
 पगमोऽसिद्ध एव, अनुगताकाराप्रतिपत्तौ तद्विशेषावभासस्यासम्भवात् । न हि मूलमध्यामा-
 नुस्यूतस्थूलैकाकारप्रतिभासनिहवे विविक्तत्परमाणुप्रतिभासानुपलव इति कुतस्तस्य स्व-
 विषयव्यवस्थापनद्वारेणान्यबाधक वम् । न चैकत्वप्रतिभासो मिथ्या, विकल्पमानस्य
 तद्विषयस्याघटमानत्वादिति वाच्यम्, विकल्पमात्रात् प्रमाणस्यान्यथात्वायोगात् । न
 चानुगतावभासोऽप्रमाणम्, तन्निमित्ताभावात् । न च क्षणिकानेकानिरूपणमाणव 10
 भासस्तन्निमित्तम्, तस्याभावात्, न ह्यमवेद्यमानस्तथाभूतावभास प्रमाणमप्रमाण वा,
 तयो प्रतीतिधर्मत्वात् । सञ्चितपरमाणुष्वपि प्रत्येक समुदितेषु वा स्थूलरूपताया
 परेणानभ्युपगमात्, सञ्चयस्य च वस्तुस्वरूपस्थैकस्य द्रव्यपक्षोदितदोषप्रसङ्गादनिष्टे
 सञ्चितपरमाणूनामपि तत्र निमित्तत्वाम्भवाच्च, न ह्यन्यथावभासोऽन्यथाभूतार्थव्यवस्था
 पक अतिप्रसङ्गात्, तस्मात् आलम्बनप्रत्ययतया परमाणव स्थूलावभासजनका, तत्र 15
 स्वरूपानर्पकत्वेनाप्रतिभासनात्, स्थूलाकारस्य वा तेष्वनुस्यूतज्ञानावभासिनो भावेऽनुगत-
 व्यावृत्तहेतुफलरूपभावाभ्युपगमात् परवादाभ्युपगमप्रसक्ति । यदि च स्तम्भादिप्रत्ययो
 मिथ्या तर्ह्यतथाभूते तथाभूतारोपण मिथ्येति अन्यथाभूतवस्तुसङ्गावावेदक प्रमाण वक्त
 व्यम्, तच्च न प्रत्यक्षम्, उक्तोत्तरत्वात् । नाप्यनुमानम्, क्षणिकपरस्परत्रिविक्तपरमाणुस्वभाव-
 भावकार्यादर्शनात् स्थूलैकस्वभावस्य चोपलभ्यमानस्य न तत्कार्यत्वम्, तस्यावस्तुसत्त्वेन 20
 परैरभ्युपगमात्, न चावस्तुसत् कस्यचिद्व्यवस्थापकम्, अतिप्रसङ्गात्, वस्तुसत्त्वेऽपि
 न तस्य क्षणिकविविक्तपरमाणुव्यवस्थापकत्वम्, तस्य तव विरुद्धत्वात् । न च वनादिप्रत्य-
 याच्छिन्नपादिविशेषावगततिरिवात्रापि भविष्यताति वक्तव्यम्, शिक्षादे प्राक् प्रतिपत्ते
 र्वनादेश्च तद्धर्मतया वस्तुत्वात् परमाणूना न कदाचनापि प्रतिपत्ति । नापि तद्धर्मतया
 वस्तुत्वाभ्युपगम स्थूलस्य पराभ्युपगमविषय, वस्तुत्वाभ्युपगमे तु तस्य स्यात्सूक्ष्मव्यवस्था 25
 पकता, सूक्ष्मापेक्षित्वात् स्थूलस्य, अन्यथा तदयोगात्, सूक्ष्मपर्यन्तश्च परमाणुस्तस्याभेद्यत्वात्,
 भेद्यत्वे वा वस्तुत्वापत्ते तदव्यवधाना परमाणुत्वापत्ति, भेदपर्यन्तलक्षणत्वात् परमाणुस्व
 रूपस्य । न चाणूनामपि प्रौढ्योदयव्यतिरेकेण प्रतिक्षणनिर्णयारुता सम्भवति, तयोरभावे
 एकक्षणस्थितीनामपि तेषामभावात् कुतो विनश्वरत्वम् । अथ देशकालनियतस्य पदार्थस्य स्थे

- र्याभावेऽपि क्वचित्कदाचिद्दुत्तरन्यदाऽयत्र च निवृत्तिः, नैतदेवम्, अन्यदाऽन्यत्र चावृत्तेरै
 वानिश्चयात्, तथाहि कार्यकारणयोः परस्परतो व्यावृत्तिः किमपरित्यक्तादात्म्यस्वरूपयोः,
 कथञ्चिदनुस्यूतमेवाकार विभ्रतोर्विज्ञानसम्बन्धिमाह्लाकाकारयोरिव, किं वा घटपटयोरि-
 वालन्तभित्तस्वरूपयोरित्यत्र न निश्चयः । किञ्च प्रत्यक्षेणैव हेतुफलयोः कथञ्चित्तादात्म्यस्य
 5 निश्चयात् घटपटयोरिवाऽलन्तव्यावृत्तिस्तथो परस्परतोऽभ्युपगन्तव्या, न ह्यध्यक्षत प्रसिद्ध-
 स्वरूप वस्तु तद्भावे प्रमाणात्तरमपेक्षते, अग्निरिवोष्णत्वनिश्चये । न च कालभेदान्यथातु-
 पपत्त्या प्रतिक्षण भेदेऽपि पूजात्तरक्षणयो र्धञ्चित्तादात्म्य वस्तुनो विरुद्धते, येनाध्य-
 क्षविरुद्धो निरन्वयविनाश कल्पनामनुभवति, अध्यक्षविरोधेन प्रमाणान्तरस्याप्रवृत्ते ।
 अनुवृत्तिव्यावृत्त्योश्च परस्पर एकान्तेन विरोधे विज्ञानमात्रमपि न सिद्धेदिति कुतः
 10 क्षणिकृत भावना निरन्वय विनाशो वा सिद्धेत्, अन्तर्बहिश्च भावानामनुगतव्यावृत्ता-
 त्मत्वात् प्रमाणत्वस्वैवानुभवात् तत्स्वरूपाभावे नि स्वभावतया भावाभावप्रसक्ते । यदि
 च परस्परव्यावृत्तस्वभावानां परमाणूनां कथञ्चिदनुवृत्तस्थूलैकाकार पारमार्थिको न भवेत्
 न किञ्चिद्बहिर्ध्यक्षेऽत्रभासेत्, परमाणुपारिमाण्डल्यनानात्वपरोक्षत्वस्वभावानां सञ्चितेष्व-
 प्यणुषु स्थूलैकाकाराध्यक्षस्वभावेन विरोधात्, अपिरोधे वाऽनेकान्तत्वप्रसक्ते, तथाभूत-
 15 स्वभावसद्भावेऽपि तेषु पारिमाण्डल्यनानात्वपरोक्षत्वस्वभावानुपायान्, अपाये वा पर-
 माणुरूपतात्यागान्, स्थूलैकाकारस्य तपु सावृत्तत्वे साकाराध्यक्षाजनकत्वेन न किञ्चिदपि तत्र
 प्रतिभासेत्, तदनध्यक्षत्वे तत्प्रत्यनीकस्य स्वभावस्य पारिमाण्डल्यादुश्चक्षुषादिवुद्धौ रसादेरि-
 वाप्रतिभासनात् बहिर्ध्यक्षत्वं जगद्भवेत् । स्थूलैकाकारप्राह्ववभासस्य च भ्रान्तत्वे न किञ्चित्
 कल्पनापोऽ प्रत्यक्षमभ्रान्त भवेत्, तदभावे च प्रमाणात्तरस्याप्यत्रवृत्तेरन्तर्बाह्यरूपस्य प्रमेय-
 20 ग्याव्यवस्थितर्तन कस्यचिदभ्युपगम प्रतिक्षेपो वेति निर्व्यापार जगद्भवेत् । तस्मात्क्षणस्थिति
 धर्मणोऽपि बाह्यान्तरलक्षणस्य वस्तुन परस्परव्यावृत्तपरमाणुरूपस्य कथञ्चिदनुवृत्तिरभ्युपग-
 न्तव्या, अथवा प्रतिभासविरतिप्रसक्ते, तदभ्युपगमे च परस्परव्यावृत्तयोर्हेतुफलयोरपि
 प्रत्यक्षगता अनुगतिरभ्युपगमनीयैव, कल्पनाज्ञान भ्रान्तसविदि वा स्वसचेदनापेक्षया विक-
 ल्पेतरयोर्भा वेतरयोश्च परस्परव्यावृत्ताकारयोः कथञ्चिदनुवृत्तिमभ्युपगच्छन् कथमध्यक्षा हेतु-
 25 फलोरनुगतिं प्रतिक्षिपत्, सशयज्ञान वा परस्परव्यावृत्तोद्देशद्वय विभ्रद्येकमभ्युपगम्यते

१ बौद्धाभा मत कल्पनापोऽन्यत्रान्त पान प्रत्य गमिति प्रत्यक्षणम्, तत्र कल्पना साभिन्नाया प्रतीति-
 मा च दृष्ट इत्यादिरूपस्य शब्दार्थपटनानयोग्या वाच्यमप्रयोगर्थात् साभिन्नायेव जायते तयाऽपोऽ दृष्टि
 तम् न तु जगद्विद्येवना शय्या कल्पना जाल्यादरभावान् । कल्पनापाद प्रत्यक्षयाऽत्रासक्तमनसा पुरुषेणा
 धनीत् दिग्दर्शनपरिस्पृष्ट वेद्यत् एव तत्रावित्वादिस्वाद्भ्रा तगिति ॥

कथं न पूर्वापरक्षणप्रवृत्तमेक हेतुफलरूपं वस्तु । शब्दचिद्युत्प्रदीपादीनामपि उत्तरपरिणामा-
 प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः, पारिमाण्डल्यादिवत्, सविद्ब्राह्मप्राहकारविवे-
 कबद्धा । अध्यक्षस्यापि केनचिद्रूपेण परोक्षता, अविरोधान् । न च पारिमाण्डल्यादे प्रत्य-
 क्षतेति वाच्यम्, शब्दाद्युत्तरपरिणामेऽप्यस्य वस्तु शक्यत्वात्, विशेषाभावात् । अत एवा-
 न्ते क्षयदर्शनात् प्रागपि तत्प्रसक्तिरिति न वक्तव्यम्, मध्ये स्थितिदर्शनस्य पूर्वापरकोटि 5
 स्थितिसाधकत्वेन प्रसिद्धे, न हि शब्दादेरनुपादाना उत्पत्तिर्युक्तिमती, नापि निरन्वया
 सन्ततिविच्छित्ति, चरमक्षणस्याकिञ्चित्करत्वेऽवस्तुत्वापत्तित् पूर्वपूर्वक्षणानामपि तदापत्तित्
 सकलसन्तत्यभावप्रसक्ते । न च शब्दादेर्निरुपादानोत्पत्त्यभ्युपगमेऽन्येषामपि सा सोपादा-
 नाऽभ्युपगन्तु युक्ता, तथा च सुप्तप्रबुद्धयुद्धेरपि निरुपादानोत्पत्तिप्रसक्ति, तत्रापि शब्दादे-
 रिव प्रागुपादानादर्शनात् । न चानुमीयमानमत्रोपादानम्, शब्दादावपि तथाप्रसङ्गात् । 10
 न च दृष्टार्थस्वारिखो गुणो दृष्ट एव इति परिणामसाधन निरवकाशम्, दृष्टेऽप्यर्थे पारिमा-
 ण्डल्यादे प्राहकारविवेकादर्वा अज्ञस्यादृष्टत्वेनानुमीयमानत्वात्, एवञ्च परिणामसाधन
 निरवयमेव । यदि हि दृष्टस्यादृष्टोऽज्ञ सम्भवति कथमुत्पन्नस्वभावस्यानुत्पन्न कश्चन आत्मा
 न सम्भवी, स्वभावभेदस्य भावभेदसाधन प्रत्यनेकान्तिकत्वात् । तस्माद्दस्तु' यन्नष्ट तदेव
 नश्यति नश्यति च, यदुत्पन्न तदत्रोत्पद्यते उत्पत्त्यते च कथञ्चित्, यदेव स्थित तदेव तिष्ठति 15
 स्वास्यति च कथञ्चिदित्यादि सर्वं उपपन्नमिति भावस्योत्पाद् स्थितिबिनाशरूप, विना
 शोऽपि स्थित्युत्पत्तिरूप, स्थितिरपि विगमोत्पादात्मिका कथञ्चिदभ्युपगन्तव्या, सवात्मना
 चोत्पादादे परस्पर तद्वत्तश्च यद्यभेदैकान्तो भवेत्त्रोत्पादादित्रय स्यादिति न कस्यचित्
 कुतश्चित्तद्वत्ता नाम । न च वस्तुशून्यविकल्पोपरचितत्रयसद्भावात्तद्वत्ता युक्ता, अतिप्रम-
 ङ्गान्, खपुष्पादेरपि तद्वत्ताप्रसक्ते । न चोत्पादादे परस्परत तद्वत्तश्च भेदैकान्त, सम्प्र- 20
 न्धासिद्धितो नि स्वभावताप्रसक्ते । एतेन उत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्यदि असत्ता सत्त्र शशभृगा-
 देरपि स्यात्, सतश्चेत् स्वरूपसत्त्वमायातम्, तयोत्पादव्ययध्रौव्याणामपि यद्यन्यत सत्त्र
 तद्वाऽनवस्थाप्रसक्ति, सतश्चेद्भावास्यापि स्थित एव भविष्यतीति व्यर्थमुत्पादिकल्पनम्, एव
 तद्योगोऽपि वाच्यमित्यादि निरस्तम्, एकान्तभेदाभेदपक्षोदितवोपस्य कथञ्चिद्भेदाभेदात्मके
 वस्तुन्यसम्भवात्, न हि भिन्न उत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्भावस्य सत्त्वमस्माभिरभ्युपगम्यते 25
 किन्तु उत्पादव्ययध्रौव्ययोगात्मकमेव सत्त्वभ्युपगम, विरोधादिकञ्चात्र दूषण निरव-
 काशम्, अन्वर्धेहिश्च सर्ववस्तुनव्यात्मकस्यानाधिठाध्यक्षप्रतिपत्तिविषयत्वात्, स्वरूपे निरो-
 धासिद्धेः अन्यथातिप्रसक्ते, एकात्मनित्यस्य प्रमाणनाधितत्वादनुभूतरूपस्य चासम्भ-
 वात् शून्यताया निषेत्स्यमानत्वात् पारिज्ञेयत्वात् कथञ्चिन्नित्यानित्य वस्तु अवाधितप्रमाणगो

- चरमभ्युपगन्तव्यम् । उत्पादव्ययप्रौढव्युक्त सत्त्वित्येव मद्भक्षणमन्यस्य लक्षणस्यासम्भवात्,
 न हि सत्तायोग सत्त्वम्, सत्ताया एवासम्भवात् सामान्यादावव्याप्तेश्च । नाप्यर्थक्रियालक्षण
 मत्त्वम्, एकान्तता भावस्य नश्वरत्वं तदसम्भवात्, तस्य कचिदप्यभावात् । सत्त्वादस्थितिरव-
 भावरहितस्य नश्वरत्वे सपुष्पादरेव तस्यात्र घटसुरादेः, क्षणस्थितिरेव जन्म विनाशश्च
 5 यथाभ्युपगम्येत कप्रमनेकान्तसिद्धिर्न भवेत्, न वा क्षणात्पूर्वं भावानामस्थितौ किञ्चित् प्रमा-
 णमस्ति । न तत्रस्थितावपि न प्रमाणमिति वक्तव्य प्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वात्, प्रविक्षण
 निरन्वयविनाशसाधकप्रमाणाभावात् । न चाक्षणिके द्रमयोगपद्याभ्यामथक्रियाविरोधात् ततो
 निवर्त्तमान सत्त्व निरन्वयविनाशस्वभावरमिति सत् क्षणिकमेवेति वाच्यम्, क्षणिकेऽपि तथैव
 विरोधात्, कार्यकारणयोर्योगपद्येन कार्यकारणभावन्यवस्थाऽसम्भवात्, क्रमोत्पादे हेतोरसत्
 10 कुत्र फलान्तकत्वम्, निरन्वयविनाशे चानन्तर विनष्टस्य चिरविनष्टस्य च विनष्टत्वाविशेषो-
 द्धिरतरविनष्टादपि कार्यात्पत्तिप्रसङ्ग । भावस्य हि विद्यमानत्वादनन्तरकार्योत्पादनसामर्थ्यम्,
 न तु व्यरहिततदुत्पादनसामर्थ्यमिति विशेषो युक्त न पुनरभावस्य, निःस्वभावत्वावि-
 शेषोपात् । अनेकान्तवादिना हि कथञ्चिद्भेदाभेदौ हतुकलयोर्व्यवस्थापयितु शक्यौ, सवेदनस्य
 प्राह्यमाहकारयोरिव भेदाभेदेऽन्तौ तु परस्परतो न विशेषमासाद्यत इति न निरन्वय-
 15 विनाशव्यवस्था नित्यताव्यवस्था वा कर्तुं शक्या, यतो न क्षणिकपक्षेऽपि सत्ताव्यतिरेकेण
 अपराऽथक्रिया सम्भवति एवमक्षणिकेऽपि सा समाना, यथा हि क्षणिकस्य स्वसत्ताकाले
 कुर्वतोऽपि सार्थं स्वत एव न भवति, भावे वा कार्यकारणयोर्योगपद्येन न कार्यकारणव्य-
 वस्था भवेत्, किन्तु कार्येभ्य स्वकालनियमान् तत्तद्भावाविशेषेऽपि द्वितीयक्षण एव भाव
 स्वधाऽक्षणिकस्यापि प्रागपि विवक्षितकार्योत्पादनसामर्थ्यं ततो भवत्कथं स्वकालनियतमेव
 20 भविष्यतीति समान पश्याम । न चासति कारणविनाशे कार्यात्पत्तिर्न भवतीत्यत्र निवर्धन
 किञ्चिदस्ति येनाक्षणिनात् कार्यात्पत्तिर्न भवेत्, यदि चाक्षणिकस्य कार्यात्पत्तिक्षणे स्थिति
 कार्यात्पत्तिप्रतिबन्धहतु, एव सति क्षणिकस्यापि तदाऽभाव किं न प्रतिबन्धहेतुर्भवेत् ।
 यदि च कारणविनाशे कार्यात्पत्ति सोऽनन्तरमिव चिरविनष्टे कारणेऽस्तीति तदापि कार्या
 त्पत्ति स्यात् । अथ कार्यात्पत्तिकाले नैव कारणसन्निधेरुपयोग तर्हि कारणव्यावृत्तरपि
 25 तदुत्पत्तिकाले नैव कश्चिदुपयोग यत् कारणव्यावृत्तौ कार्यं भवेत्, कारणव्यावृत्तिश्च तद-
 भावः स च प्राक् पश्चादपि कालान्तरऽस्त्येवेति सर्वदा कार्यात्पत्तिप्रसक्ति । न च प्राग्भा-
 वित्वमात्र कार्यात्पत्तावुपयोग, तस्याकरणाभिमतैश्चपि जगत्क्षणेपु भावत्, तद्विशेषकल्प-
 नायास्त्वन्निकष्वप्यविरोधात्, तथाहि यद्यदा यत्र कार्यमुत्पत्सु तत्तदा तत्रोत्पादनसमर्थम
 क्षणिक वस्तुवति कल्पनाया न कश्चित् क्षति । न च स्वप्नमेव प्रतिनियतसमयस्य कार्य-

स्योत्पत्त्यभ्युपगमे न किञ्चित्कारणाभिमतान् भावत तस्य कृतमिति न तत्कार्यतया तद्व्यप
 द्शमासादयेदिति षष्ठ्यम्, क्षणिकरूपश्लेषस्य समानत्वात् । तस्मात् कथञ्चिद्व्यवस्थितस्यैव
 भावस्य जन्मविनाशयोर्दर्शनाद्यथादर्शनं हतुकलभावकप्रस्थिते परिणामसिद्धि समायाता, न
 चाभेदबुद्धिभ्रान्ता, भेदबुद्ध्यावपि तत्प्रमत्ते स्वप्नावस्थाहस्तादिभेदबुद्धिवत् । न हि मिथ्या
 बुद्धीनामपि विसर्गादेव भावमात्रे, भेदेऽत्रैव तदर्थितपु विप्रतिपत्त्युपलब्धे, तस्मादक्षणिकत्वं 5
 क्रमयोगपद्याभ्याम र्शक्रियाविरोधात् क्षणिकत्वमभ्युपगच्छता क्षणिकानामर्थक्रिया दर्शनीया,
 अन्यथा सत्त्वादर्थेतिपक्षव्यावृत्तिप्रमाधिक्या अनुपलब्धव्यतिरेकासिद्धरक्षणिकत्वेऽर्थ-
 क्रियाविरोधे क्षणिकत्वेऽर्थक्रियोपलम्भमन्तरण कथं सिद्धिमासादयेत्, न चाक्षणिकेऽर्थक्रिया
 विरोधादेव क्षणिकेऽर्थक्रियोपलम्भ, इत्येतदगत्यात् । क्षणिकत्वेऽपि भावाना यथातत्त्वमु-
 पलम्भनियमाभावात् प्राज्ञमाहंकारसवेदनवदयथातत्त्वोपलम्भमन्तरात् क्षणिकत्वमध्य 10
 गोर इत्यतोऽप्यनकात् सिद्धिमासादयति । न च सदस्यपरापरो पत्तिरनिश्चयहतुः, भेदकान्ते
 तस्या अपरयोगात्, न हि तत्र सादृश्य भावात् व्यतिरेकमव्यतिरेक वा सम्भवति ।
 न चाविद्यमानमनुपलब्धमान वा तद्विभ्रमहेतुरतिप्रसङ्गात् । न च विशेषाणा स्थितिभ्रान्ति
 जननशक्तिरेव सादृश्यम्, क्षणिकाऽऽदकप्रमाणान्तराभावात् स्थितिप्रतिपत्तर्भ्रान्त्यसिद्धे ।
 न चान्यादृग्भूत वस्त्वधाधितस्विरतिपत्तिजननो हतुरभ्युपगन्तव्यम्, अभ्रान्त्यतिपत्तेर्व- 15
 स्त्वव्यवस्थापकत्वेन प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गे, अत एवापलम्भमपि क्षणिकत्वं विषमज्ञ
 इव न निश्चिनोतीत्युदाहरणमप्यसिद्धम्, यथावत्पलम्भनियमाभावात् । ये यद्भाव प्रत्यन-
 पक्षास्ते तद्भावनिधताः यथाऽन्त्या कारणसामग्रौ स्वकार्यत्वादन, विनाश प्रत्यनपेक्षश्च भाव
 इत्यभिधानमपि परिणामप्रमावक्रमम्, भावस्यात्तरपरिणाम प्रत्यनपेक्षतया तद्भावनिधत्वो
 पपत्ते पृथक्त्वस्य स्वयमेवोत्तरीभवतोऽपरापक्षाभावत क्षयायोगात्, उत्पन्नस्य चोत्पत्ति- 20
 स्थितिविनाशेषु कारणात्तरानपभ्यस्य पुन पुनरुत्पत्तिस्थितिविनाशप्रयमवश्यम्भावि, तदत्र
 कस्यचिदशस्य पदार्थाध्यक्षतायामप्यतिणधे सांज्ञतामभ्युपगच्छन् कथमशेनोत्पन्नस्याशा
 न्तरेण पुन पुनरुत्पत्ति नाभ्युपगच्छेत्, यनैक वस्त्वनन्वपयाथ नाङ्गीकुर्वति । न चैकान्त

१ ननु विनाशस्वभावनिधता भावा इत्यत्र वाऽर्, किं विनाश कृतव्य स्वभावन स्वधत्तया नियता इति, किं वा विनाशस्वभाव विनाशरूपतायां निधता इति आद्य विनाशरत्न सहेतुकत्वप्रगक्ति पदाद्य वक्ष्यते एव तदनुत्पत्तात्, इत्यपत्तौ वस्तुसत्ताध्यगमनन्तर भावात् क्षणिकता न स्यात्, न च नाशो नीह्य, वस्तुनिर्घतनीयनयाऽकिञ्चिद्व्युत्पत्तिप्रधानम् न तत्र च सदाऽवस्थान कृतकत्वादिक तत्रैव व्यभिचारि, क्षणिकत्वनाशविनाशाद्भावो मज्जनप्रसक्त द्वितीय च प्रतिपत्त्यप्रतिषेधकार्यैकत्वमनुपपन्नम् उपपत्तौ वा विश्वस्य वैश्वरूपानुपपत्तिरिवाप वाच्यम् ॥

साधने उदाहरणमपि किञ्चिदस्ति, अध्यक्षाधिगतमनेकान्तमन्तरेणान्तर्दिक्ष्व वस्तुसत्तानु-
पपत्ते । न च निरन्वयविनाशमन्तरेण किञ्चिद्वस्तु अनुपपद्यमान सवेद्यते, यतो त्रि हि रूप
संस्थानाद्यात्मनाऽभ्यक्षप्रतीतमनेकान्तमन्तर्विकल्पविकल्पस्वरूप सदायविपर्याससवेदनात्मक
वा स्वसवेदनसिद्धमपहाय निरन्वयक्षणाक्षयलक्षण वस्तु प्रकल्प्येत । न चानुस्मृतिव्यतिरेकेण

5 ज्ञानानां कार्यकारणभावोऽपि युक्तिसङ्गतः, आस्ता स्मृतिप्रत्यभिज्ञावासनासन्तानादिव्यव-
हारः, न हि भेदाविशेषेऽपि कथञ्चित्तादात्म्यमन्तरेण भेदानामय नियम सिद्धिमासाद्-
यति केपाञ्चिदेव, अन्यथा माह्यमाहकाकारयोरपि तादात्म्याभावप्रसक्तिर्भवेत्, यतः शक्य-
मत्राप्येव वक्तु माह्यमाहकानुभवयो स्वकारणवदाद्भिन्नरभभावयोरेव प्रतिक्षण विशिष्टयो-
रुत्पत्तिस्तेन तेन रूपेणेति । एवञ्च ' अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनेः । माह्यमाह-

10 कसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ' इत्युक्तमेवाभिधान स्यात् । परेणापि चैव वक्तु शक्यत एव
' परमात्माऽविभागोऽप्यविद्याधिप्लुतमानसै । सुखदुःखादिभिर्भोगैर्भेदवानिव लक्ष्यते ' ॥ इति,
न हि भेदाभेदैकान्तयोरामोपलम्भ परमार्थदर्शनञ्च प्रति कश्चिद्विशेष सलक्ष्यते, कथञ्चित्
परमार्थदर्शनाभ्युपगमे च उत्पन्न कथञ्चित् पुनरुत्पादयेदित्यनकान्त स्यात् । स्वलक्षणस्य
परमात्मनो वा परमार्थसत् सर्वथाऽनुपलम्भैकान्ताभ्युपगमे परीक्षाक्षमस्य सवृत्तिरूपस्या

15 विनाशभावस्य वा दर्शनासम्भवाद्नेकान्तात्मकस्य सत् सर्वथा एकान्तव्युदासेन प्रमाणतो
वशात्सायासमिति कथ तत्प्रतिक्षेपः । न च सवृत्तेरेवोत्पादविनाशाभ्युपगम, क्षणस्थिति
क्यतिरेकेणापरस्य परमार्थसङ्क्षणलक्ष्यस्याभावात् क्षणस्थायिन एव स्वलक्षणताभ्युपगमात्,
क्षणदयमलितयश्च माह्यमाहकसंविद्यादयोऽभ्यक्षत्वेनेष्यन्ते तदस्वलक्षणत्वे कोऽपर स्वलक्ष
णार्थो भवत्, तदाकारविविक्तस्यापरस्यात्यन्तानुपलम्भत प्रत्यक्षत्वानुपपत्ते । न चानशमसा

20 पारण्ये स्वलक्षणं सांशमिव विपर्यासात् प्रतिभातीति वक्तव्यं कार्यकारणरू
पामिव सर्वविकल्पासीत् सविकल्पकमिव परामिधानस्यापि सम्भ-
वादित्युक्तत्वात् क्षयं विनाशयोर्भ्रान्तिकल्पनायां
किञ्चिदपि भावप्रमाणात् रप्य-

25 भेदविनाश इत्येव सति न नेयमसती
पूराय तदपि माह्यमाह्यं

ह्यप्राहकसविन्यादे कालभेदाद्देतुकलयोरभेदाभावो युक्त , कालभेदादपि स्वरूपभेद एव भावा-
 नामवसेय , स्वभावतोऽभिन्नस्य कालभेदादपि भेदायोगात्, स्वभावभेदक्षेत्र भेदक कालभेदः
 कोपयोगीति न तद्भेदात् कार्यकारणयोरात्यन्तिकभेदसिद्धि , एतद्भावेन वृत्तिः कार्ये
 कारणस्योपपत्ता । न च प्रतिक्षणमशुचौ दृष्टान्ताभाव , सवित्तेर्माह्यप्राहकाकारपदेर्दृष्टान्तत्वेन
 सिद्धत्वात्, अनशुचिस्तु न कचिदर्थस्य प्रमाणसिद्ध्या या दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शयत, सर्वस्य सादृष्टि 5
 तयोपलब्धे , ततो नाभ्यक्षसिद्धमनुगमस्वरूप भावानालक्षण प्रतिक्षेपु युक्तम्, तत्प्रतिक्षेपे प्रमा
 णान्तराभावात् । न हि सुरादिनीलादीना निरन्वयाना क्वचित् सवेदनमध्यक्षमनुमान वाऽनु-
 भूयते, नापि तेषा भेदविकलाना कश्चिदप्यनुभूतिरिति यथा सविदाकारमन्तरेण प्राह्य
 प्राह्यकारयोरसवित्तेरनुपपत्तिस्य वा तावन्तरेण तस्या अप्यसवित्तेरनुपपत्तिरिति भेदाभेद
 रूप सर्व प्रमाणप्रमेयलक्षणमभ्युपगन्तव्यम्, न च पूर्वापराधोमभ्योर्भादिभेदाभावेऽ 10
 नुगताकारलक्षण सामान्य तेष्वेकाकारप्रतिभासप्राह्य सम्भवति, अनुगतविषयभावे
 तदनुगतैकाकारस्याप्यभावात्, तदभावे च तदशुचे सामान्यस्याभाव एव, न च तेष्व
 वर्तमानमपि तत् सामान्यम् व्यक्त्यन्तरस्वरूपवत् । किञ्च तदनुगत रूप व्यावृत्तरूपाभावे
 किं कार्यरूप, उत कारणरूपम्, आहोर्भिवदुभयात्मकम्, उतानुभयस्वभावमिति विकल्पा ,
 आद्यविकल्पे तस्यानित्यत्वप्रसक्ति द्वितीयेऽपि सैवेति न तस्सामान्यस्वभावम् । तृतीयपक्षे 15
 उभयदोषप्रसक्ति , तुर्यविकल्पेऽप्यभावप्रसङ्ग इति विशेषाभावे नानुगतिरूपसामान्यसम्भवः
 सम्भवेऽपि तत्प्रतिपादक प्रमाणमभिधानीयम्, तच्चाक्षणिक्त्वनिरोधिकयश्चित्क्षणिकत्वा
 वभासितयाऽनुभूयत इति विपर्ययसाधक भवेत्, कथञ्चित् क्षणिकत्वावभासस्य भ्रान्तत्वे
 विपरीतावभासस्यापि भ्रान्तत्वप्रसक्ति । तदवभासस्याभ्रान्तत्वे वा भ्रान्ताभ्रान्तरूपमेक विज्ञा
 नमेकान्तप्रतिक्षेप्येकान्त साध्यतीत्यलमतिप्रसङ्गेनेति स्थितमेतद् ध्रौव्यमुत्पादय्यव्यति- 20
 रेकेण न सम्भवति तौ च तदन्तरेणेति उत्पादस्थितिभङ्गा अपरित्यक्तात्मस्वरूपा उदितर-
 स्वरूपत्वेन त्रैलक्षण्य प्रत्येकमनुभवन्तो द्रव्यलक्षणतामुपयान्ति, अन्यथा पृथक्पक्षोक्तदोषप्रस
 क्तिर्दुर्निवारति व्यवस्थितमुत्पादस्थितिभङ्गा द्रव्यलक्षणमिति ॥ १२ ॥

परस्परापेक्षा एते चोत्पादादयो द्रव्यलक्षण न स्वतन्त्रा इत्याह—

एष पुण सगृह्यो पादिकमलस्वण तुवेण्ह पि ।

तम्हा मिच्छदिष्टी पत्तेय दो चि मूलणया ॥ १३ ॥

एते पुन सङ्गहत प्रत्येकमलक्षण द्वयोरपि ।

तस्मान्मिष्यादृष्टी प्रत्येक द्वावपि मूलनयौ ॥ द्याया ॥

एत इति, एते उत्पादाद्य सद्ब्रह्म शिविकोद्वाहिपुरुषा इव परस्परस्वरूपोपादानेनैव लक्षणम्, प्रत्येक-एकका उत्पादादयो द्वयोरपि द्रव्यास्तिपर्यायास्तिकयोरलक्षणम्, तथा-भूतविषयाभावे तद्वाहकयोरपि तदाभूतयोरभावात्, उत्पादादीनाञ्च परस्परविधिच्छ्र पाणाममम्भवात् । तस्मान्मिथ्यादृष्टौ एव प्रत्येक परस्परविधिच्छौ द्वावपि एतौ द्रव्यार्थिकप

5 चायार्थिकस्वरूपो भूलनयो समस्तनयराशिकारणभूतौ ॥ १३ ॥

इति तदो गच्छन्नभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्वस्तभक्तिभरण तत्पट्टधरेण विजय लक्ष्मिसूरिणा सद्ब्रह्मिण्यस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य द्रव्यस्वरूपनिरूपण नाम विंशतितम सोपानम् ॥

10

नयसम्यक्त्वनिरूपणम् ।

ननु श्यान्मिथ्यात्व परस्परनिरपेक्षयोरेतयोः, उभयनयारब्धस्त्वेक सम्यग्दृष्टिर्भविष्यतीत्यत्राह—

ण य तद्दो अत्यि णओ ण य सम्मत्त ण तेषु पद्विपुण्ण ।

15

जेण दुवे एगन्ता वि भज्जमाणा अणेगन्तो ॥ १४ ॥

न च तृतीयोऽस्ति नयो न च सम्यक्त्व न तेषु परिपूर्णम् । येन द्वौ एकांतौ विभज्यमानौ अनकान्त ॥ छाया ॥

20

न चेति, परस्परसापेक्षोभयप्राही न च तृतीयो नय कश्चिदस्ति, तथाभूतस्यानेका न्तात्मत्वात्तद्वाहिण प्रत्ययस्य नयात्मकत्वानुपपत्ते, सम्यक्त्व तयो परिपूण न चेति न, किन्तु परिपूर्णमेव, नञ्द्वयस्य प्रवृत्तार्थगमकत्वात् । अक्षेप हि प्रामाण्यम्, सापेक्ष गृह्यमाणयोरनयोरेवविषययोर्द्वैवमिथित येन द्वावपि एकांतररूपतया व्यवस्थितौ मिथ्यात्वनिघन्धनम्, तत्परित्यागेना वयव्यतिरक्तौ विशेषण-परस्परत्वाग्रूपेण भज्यमानौ-गृह्यमाणावनेकान्तौ भवतीति सम्यक्त्वेतदुत्त्वमेतयोरिति ॥ १४ ॥

25

सापेक्षद्वयप्राहिणो नयत्वानुपपत्ते तृतीयनयाभाव प्रदर्श्य निरपेक्षप्राहिणा मिथ्यात्व दर्शयति—

१ अ-योऽ-सापेक्षसामा-यति प्रोभयप्राहो नास्ति कश्चिजय सामा यस्य, द्रव्यारिक्त विशोपस्य च पर्यायार्थिकेन म-भात् उभयप्राहिणैकस्य न नयत्वमपि तु त्रमाणत्वमेव तयोरेव सम्यक्त्वस्य परिपूणत्वात् नदी हि यदि प्रत्येक निरपेक्षौ तदा तु मिथ्यारूपा भवत एका-नप्राहित्वात्, परस्परसापेक्षतया प्रवृत्ता-नुभावपि अनकान्तता भजन एवेति भाव ।

जह एण तह अण्णे पत्तेय दुण्णया णया सव्वे ।
 हदि हु मूलणयाण पणवणे चाउडा ते वि ॥ १५ ॥

यथा एतौ तथा अन्ये प्रत्येक दुर्नया नया सर्वे ।
 इन्दि हु मूलनयाना प्रज्ञापने ापृतास्तेऽपि ॥ छाया ॥

यद्यति, यथैतौ निरपक्षद्वयप्राहिणौ मूलनयो मिध्यादृष्टी तथा प्रत्येक—इतरानपेक्षा 5
 अन्येऽपि दुर्नया, उभयवादरूपेण व्यवस्थितानामपि परस्परनिरपेक्षत्वं तस्य मिध्यात्वनिव-
 न्धनस्य तुन्यत्वात् । न च प्रकृतनयद्वयव्यतिरिक्तनयान्तरारम्भत्वादुभयवादस्य नयानामपि
 वैचित्र्यादन्यत्रारोपितुमशक्यत्वात्तद्रूपस्यान्ये सम्यक्प्रत्यया भविष्यन्तीति वक्तव्यम्,
 इति हेतौ यतो मूलनयाना प्रज्ञापने,—मूलनयद्वयपरिच्छिन्नरस्तुन्येव तेऽपि नया व्या- 10
 ष्ट्या हदि इत्येव गृह्यताम्, तद्विषयव्यतिरिक्तविषयान्तराभावात् । सर्वनयवागानाम्पि सामा-
 न्यविशेषोभयैकान्तविषयत्वात् । तस्मान्न नयान्तरसङ्गान्, यतस्तदारब्धोभयवादे नया-
 न्तर भवेत् ॥ १५ ॥

ननु तद्व्यतिरिक्ता सङ्गहादयो नया सम्येवेति न शक्यम्, मूलनयद्वयविषयव्यति-
 रिक्तविषयान्तराभावात् । तेऽपि तद्विषया एवातस्तद्रूपेणैव दूषिता, न हि मूलच्छेद-
 तच्छात्रास्त्वदवस्था एव सम्भवन्तीत्याह— 15

सञ्जणयसमूहम्मि वि णत्थि णओ उ भयवायपण्णज्जो ।
 मूलणयाण उ आण पत्तेय विसेमिय चित्ति ॥ १६ ॥

सर्वनयसमूहेऽपि नास्ति नय उभयवादप्रज्ञापकः ।
 मूलनयाना त्वाज्ञा प्रत्येक विक्षेपित प्रचीति ॥ छाया ॥

मर्जनयेति, सङ्गहादिसकलनयसमूहेऽपि उभयवादप्ररूपक कश्चिन्नयो नास्ति, यतो 20
 मूलनयाभ्यामेव यत्प्रतिघात वस्तु तद्वाऽऽश्रित्य प्रत्येकरूपा सङ्गहादयः । पूर्वपूर्वनयाधि-
 गताऽविशिष्टमज्ञान्तरमधिगच्छन्ताति न विषयान्तरगोचरा, अतो व्यवस्थित परस्परात्याग
 प्रवृत्तसामान्यविशेषविषयसङ्गहाद्यात्मकनयद्वयाधिगम्यात्मकत्वादस्त्वप्युभयात्मकम् ॥ १६ ॥

याश्चघटादिवस्त्वेव तथावियप्रमाणप्राज्ञत्वादुभयात्मकमिति न मन्तव्यम्, किन्तु आ- 25
 न्तरमपि हर्षशोकभयकरुणौदासीन्याद्यनेकाकारविपर्ययात्मैरुच्येतनास्वरूप तदात्मकहृषाद्य

१ भवतु वा वैचित्र्या मूलद्वयमिशा उभयवादप्रवृत्तत्वात्तथापि त नयद्वयमिध्यात्वा एव । न च
 वक्तव्यं ते नया प्रकृतनयद्वयव्यतिरिक्ता प्रकृतनयद्वयस्य मिध्यात्वेऽपि न तथा भवेयुः तेषा वैचित्र्या
 दिति, मूलनयद्वयविषयव्यतिरिक्तविषया तद्यथावैत उभयानेन नयाना सामा यविषयोभयैका तविषयत्वादिनि ॥

नेकविकाररूपानेनात्मकञ्च स्वसवेदनाभ्यक्षप्रतीतम् । तस्य भेदाभेदैकान्तैकरूपताभ्युप-
गमे दृष्टान्प्रविषयसुखदुःखसाधनस्वीकारत्यागार्थप्रवृत्तिनिवृत्तिस्वरूपसकलव्यवहारोच्छेद
प्रसक्तिरिति प्रतिपादयितुमाह—

ण य दञ्चद्विषयपत्रखे ससारो णेव पञ्चवणयस्स ।

5 सासयवियत्तिवायी जम्हा उच्छेअवाहै आ ॥ १७ ॥

न च द्रव्यादिकपक्षे ससारो नैव पर्यजनयस्य ।

शाश्वतव्यक्तिकादी यस्मादुच्छेदवादी च ॥ छाया ॥

न चेति, द्रव्यार्थिकपर्यायास्तिकनयद्वयाभिमतं वस्तुनि न ससारः सम्भवति, शाश्वत-
व्यक्तिप्रतिक्षणात् यत्कान्तात्मकचैतन्यप्राहकविषयीकृतत्वात् पावकज्ञानविषयीकृते उदक-
10 वत् । तथाहि ससारं ससृतिस्वभावः, स चैकान्तनित्यस्य पूर्वावस्थापरित्यागविरहे न
सम्भवति, तत्परित्यागेनैव भवभावान्तरप्राप्ते सम्भवात् । नापि निरन्वयविनाशे, भवभा-
वात्तगपत्ते कश्चिदन्वयिरूपमन्तरेणयोगात् । पूर्वापरशरीराभ्यां वियोगसयोगलक्षण
ससारोऽपि नाविकारिणि सम्भवति, नित्यस्य शरीरवियोगसयोगानुपपत्तेः । निरन्वयोच्छे-
दोऽप्येकाधिकरणत्वात्सम्भवात् तल्लक्षणः ससारः । न वाऽमूर्त्तस्यात्मनोऽसर्वगतैकमनोभिष्वक्त
15 शरीरेण विशिष्टत्रियोगसयोगो ससारः, मनसोऽमूर्त्तत्वेन शरीरसम्बन्धस्यानुपपत्तेः, वोऽह-
दृष्टस्य त्रिधाता स तन्निर्वर्त्तितशरीरेण सह सम्बद्धते न चैव मनः, न च मनसः शरीर-
सम्बन्धोऽपि तत्कृतसुखदुःखोपभोक्तृत्वम्, आत्मनि तस्याभ्युपगमात्, तदर्थञ्च शरीरसम्ब-
न्धोऽभ्युपगम्यत इति तत्सम्बन्धपरिकल्पनं मनसो व्यर्थम्, मनसि च सुखदुःखोपभोक्तृ-
त्वाभ्युपगमे वाऽऽत्मकल्पनावैयर्थ्यम्, मनस आत्मत्वसिद्धे ॥ १७ ॥

20 पुनरपि सुखदुःखादेरनुपपत्तिमाह—

सुखदुःखसम्प्रयोगो ण जुञ्जए णिचवायपत्रखम्मि ।

एगतुच्छेयम्मि य सुखदुःखचियप्पणमजुत्त ॥ १८ ॥

सुखदुःखसम्प्रयोगो न युज्यते नित्ययादपक्षः ।

एकातोच्छेदे च सुखदुःखविकल्पनमयुक्तम् ॥ छाया ॥

25 सुखेति, नित्यात्मयादपक्षे अत्राधालक्षणसुखेन बाधनास्वरूपदुःखेन च सम्प्रयोग
सम्बन्धो न युज्यते—न घटते, द्रव्यास्तिकाभ्युपगमे सुखस्वभावैकान्ते तत्स्वभावस्याविचलित
रूपतया सदा तत्स्वभावापत्त्या न भवेद्दुःखसम्प्रयोगः, दुःखस्वभावत्वे वा तथा सदावस्था-
नात्सुखयोगो न स्यात् । एकातोच्छेदपक्षे च पर्यायास्तिकनये सुखदुःखसम्प्रयोगः क्षणिक-

तथा न स्यादेकात्मनि । तथा च पक्षद्वयेऽपि मुसार्थं दु रवियोगार्थञ्च यद्विशिष्ट प्रयतन तदयुक्तमेव प्रोक्तन्यायादिति ॥ १८ ॥

अथ एकान्तपक्षे सुखदु र्गोपभोगाश्रयशरीरसम्बन्धनिदानादृष्टजनकनिमित्तानामप्य-
सम्भवसाह—

कम्म जोगनिमित्त चञ्जइ बन्धद्विई कमायवसा । 5

अपरिणउच्छिण्णेसु य बधद्विइकारण णत्थि ॥ १९ ॥

कर्म योगनिमित्त वध्यते बन्धस्थिती कपायवशात् ।

अपरिणतोच्छिष्टेषु च य धर्मातिकारण नास्ति ॥ छाया ॥

कमेति, कर्म—अदृष्ट मनोवाकूहायव्यापारलक्षणयोगनिमित्त वध्यते—आदीयते, बन्ध-
स्यादृष्टस्य स्थिति—कालांतरफलदातृत्वेनात्मन्यवस्थान कपायवशात्, क्रोधादिसामर्थ्यात् । 10
एतदुभयमपि एकान्तवाद्यभ्युपगते आत्मचेतन्यलक्षणे भावे अपरिणते गिरन्वयविनष्टे च
बन्धस्थितिकारण नास्ति, न ह्यपरिणामिनि अत्यन्तानाधेयातिशये आत्मनि क्रोधाद्य
सम्भवति, नाप्येकान्तोत्सन्ने अनुसन्धानविकले अहमननाकुष्ट इति द्वेषसम्भव, तथा
चान्य आमुष्ट, अन्यो रुष्ट, अन्यो व्यापृत, अपरो बद्ध, अपरश्च मुक्त इति कुशलाकुशल
कर्मगोचरप्रवृत्त्यारम्भवैषल्यानुपपत्तिरिति ॥ १९ ॥ 15

किञ्चैकान्तवादिना ससारनिवृत्तितत्सुखमुक्तिप्राप्त्यर्थप्रवृत्तिश्चासङ्गतेत्याह—

बधम्मि अपूरन्ते ससारभओघदसण मोज्झ ।

बध व विणा मोक्खसुहपत्थणा णत्थि मोक्खो य ॥ २० ॥

बन्धे अपूर्यमाणे ससारभयौघदर्शन मौक्ष्यम् ।

बध व विना मोक्षसुखप्राप्तना नास्ति मोक्षश्च ॥ छाया ॥ 20

बन्ध इति, असति बन्धे जन्ममरणादिप्रबन्धलक्षणे ससारे तत्कारणे वा मिध्यात्वाद्दौ-
भयौघो—भीतिप्राचुर्यं तस्य दर्शन—सर्वं चतुर्गतिपर्यटनं दु र्गात्मकमिति पर्यालोचन मौक्ष्य-
मूढता, अनुपपद्यमानसमारदु र्भौधविषयत्वान्मिध्याज्ञानम्, बन्ध्यामुत्जनितबाधागोचर-
भीतिविषयपर्यालोचनवत्, मिध्याज्ञानपूर्विका च प्रवृत्तिर्विसर्वादिन्येव, बन्धेन विना ससार
निवृत्तितत्सुखप्रार्थना च न भवत्येव, तथा मोक्षश्चानुपपन्न, निरपराधपुरुषवत्, अबद्धस्य 25
मोक्षासम्भवात्, बन्धाभावश्च योगरूपायया प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशात्मकव यहेत्वोरे
कान्तपक्षे विरुद्धत्वादिति ॥ २० ॥

तदेवमेतान्नाभ्युपगमे वन्वहत्वात्तनुपपत्ते सर्वव्यवहारविलोप इत्येकान्वयव्यवस्था-
पका निखिला नया मिथ्यादृष्टय , यदा च त एव परस्परसापेक्षा, नदा सम्यक्त्व भजन्त
इत्युपसहरति—

तस्मात्सर्वे वि णया मिच्छादिद्वी मपक्वपडिद्व्या ।

5 अपणोपणणिसिजा उण हवति सम्मत्तसवभावा ॥ २१ ॥

तस्मात्सर्वेऽपि नया मिथ्यादृष्टय स्वपक्षप्रतिपक्षा ।

अन्योपनिप्रिता पुनर्भवन्ति सम्यक्त्वसद्भावा ॥ छाया ॥

तस्मादिति, यस्मादकान्तनित्यानित्यवस्तुभ्युपगमो वन्धादिबाधित , उ धाद्यभ्युप
गमश्च एकात्मनित्याद्यभ्युपगमबाधित तस्मात्सर्वेऽपि नया स्वरीयाभ्युपगमप्रतिहतत्वा-
10 निमिथ्यादृष्टय , एषा च ज्ञानाना मिथ्यात्वे तद्विषयस्य तदभिधानस्य च मिथ्यात्वमेव,
तस्मात्सर्वनयथादा मिथ्याभूता स्वपक्षेणैव प्रतिहृतत्वान् चौरवाक्यवदिति प्रयोग , अन्योऽ
न्यनिप्रिता परस्परसापेक्षव्यवस्थिता पुनस्त एव सम्यक्त्वस्य—यथावस्थितवस्तुप्रत्ययस्य
सद्भावा भवन्ति इति न व धाद्यनुपपत्ति । ननु नया प्रत्येय किं सन्त , किं वाऽसन्त ,
आद्ये कथं तत्र न सम्यक्त्वम् , नयस्वरूपव्यतिरिक्ततापरस्य सम्यक्त्वस्याभावात् तस्य च
15 तदभ्युपगमात् । यदि न सन्तस्तर्ह्यसता समुदायानुपपत्त्या कथं तत्समुदायः सम्यक्त्वनिमित्त
स्यात् , भवम् , प्रत्येकमपि एपेक्षितेतराशस्वत्रिपयमाहकतयैव स तो नया तद्भातिरिक्त
रूपतथात्वसन्त इति मता तत्समुदाय सम्यक्त्वे न कश्चिद्विरोध । तथा समुदायोऽपि
नैकदाऽनैकज्ञानोत्पादरूप किन्तु अपरित्यक्तेतररूपविषयाभ्यवसाय एव ॥ २१ ॥

अत्र विषय निवर्तनमाह—

20 जह्जणेयलखणगुणा वेरलियाईमणी विसजुत्ता ।

रयणावलिचवप्स न लहति मङ्गघमुल्ला वि ॥ २२ ॥

तह णिययवायसुविणिच्छिया वि अपणोपणपक्वणिरवेकरा ।

सम्मइसणसइ सव्वे वि णया ण पावेति ॥ २३ ॥

25 जह्ज पुण ते चेव मणी जहा गुणरिसेस भागपडिद्व्या ।

रयणावलि ति णणइ जहति पाडिक्कसण्णाउ ॥ २४ ॥

तह सव्वे णयवाया जहाणुरूवविणि उत्तवत्तव्या ।

सम्मइसणसइ लहति ण विसेससण्णाओ ॥ २५ ॥

यथाऽनेकलक्षणगुणा वैदूर्यादयो मणयो विस्युक्ता ।
रत्नावलीव्यपदेश न लभन्ते महाघमूल्या अपि ॥

तथा निजकयादमुधिनिश्चिता अप्यन्योन्यपक्षनिरपक्षा ।
सम्यग्दर्शनशब्द सधऽपि नया न प्राप्नुवन्ति ॥

यथा पुनस्ते चैव मणयो यथा गुणविशेषभागप्रतिबद्धा ।
रत्नावलीति भण्यते त्यनति प्रत्येकसज्ञास्तु ॥

5

तथा सर्वे नयवादा यथानुरूपविनियुक्तवक्तव्या ।
सम्यग्दर्शनशब्द लभन्ते न विशेषमज्ञा ॥ छाया ॥

यथेति, यथाऽनेके नानाविधा लक्षणगुणा येषान्ते वैदूर्यादयो मणयः पृथग्भूता म
हार्पमूल्या अपि रत्नावलीव्यपदेश न लभन्ते, अत्र लक्षणानि विपविषातहेतुत्वादीनि, गुणा 10
नीलत्वादयो बोध्या, तथा नया अपि सर्वे इतरनिरपेक्षसामान्यादिवादे स्वकीये स्वविषय
परिच्छेदकत्वेन मुनिश्चिता अपि अन्योन्यपक्षनिरपेक्षत्वात् सुनया इत्येवरूप सम्यग्दर्शन-
शब्द न प्राप्नुवन्ति, इतराशसव्यपेक्षा अपि ते प्रत्येक वस्त्रज्ञप्राहितया न वा प्रमाणमित्या
ख्या प्राप्नुवन्ति । यदा तु त एव मणयो यथायोग्य गुणविशेषपरिपाट्या प्रतिबद्धा सन्तो
रत्नावलीति व्यपदेशमासादयन्ति रत्नानुविद्धतया रत्नावल्यास्तदनुविद्धतया च रत्नाना 15
प्रतीते प्रत्येकाभिधानानि त्यजन्ति तथा सर्वे नयवादा यथानुरूपद्रव्यप्रौढ्यादिषु प्रमाणात्म-
कत्वेन व्यरक्षिता सम्यग्दर्शनशब्द प्रमाणमित्याख्या लभन्ते न विशेषसज्ञा पृथग्भूताभि-
धानानि न लभन्ते, एकानेकात्मकत्वेन चैतन्यप्रतिपत्ते, अन्यथाऽप्रतिपत्तेति ॥२२-२५॥

किम्प्रयोजन दृष्टान्तोपन्यासत्वेत्याशङ्कामाह—

लोड्यपरिच्छयसुरो निच्छयवचनसुपडिवत्तिमगो य ।

20

अह पणघणाविसउ त्ति तेण वीसन्धमुवणीओ ॥ २३ ॥

लौकिकपरीक्षकमुप्यो निश्चयवचनप्रतिपत्तिमार्गश्च ।

नय प्रज्ञापनाविषय इति तन विश्वासाधमुपनीता ॥ छाया ॥

लौकिकिति, दृष्टान्ते हि लौकिकाना परीक्षकाणाश्च बुद्धे साम्य वर्त्ततेऽतो निश्चीयमानोऽ
र्धं सुरमाह, तत्र एव स निश्चितविषयप्रतीतिजनक, अनन्तधर्मात्मकरस्तुप्रज्ञापनाविषयो 25
दृष्टान्त इति तेन शङ्काव्यवच्छेदार्थमयमुपदर्शित । न चावत्यत्रस्याथाः प्राक् पश्चाच्च रत्ना-
नामसित पृथगुपलम्भ, इह च सर्वेश तयोपलम्भाभावात् विषयमुदाहरणमिति वाच्यम्,

जावत्यवस्थाया एव दृष्टा ततयोपन्यासात्, न हि दृष्टान्तटाष्टान्तिकयो, सर्वथा साम्यमा-
वदयन्म्, अ यथा दृष्टान्तत्वस्यैवानुपपत्ते सर्वथा साम्यस्य दुर्गचिदप्यभावात् ॥ २६ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यसमता वदता सारयादीना मतानि निरसितुमाह—

इतरा समूहसिद्धो परिणामकओ एव जो जर्हि अत्थो ।
ते त च ण त त चैव च त्ति नियमेण मिच्छत्त ॥ २७ ॥

इतरथा समूहसिद्ध परिणामकतो वा यो यत्रार्थे ।

ते तन्न न तत् तदेव वेति नियमेन मिश्रयात्वम् ॥ छाया ॥

इतरयेति, उक्तप्रकारादन्यथा रत्नाना समूहे सिद्धो—निष्पन्न परिणामकतो वा मण्या
दिष्वात्रह्यादि क्षीरादिषु दध्यादिर्वा इति मतम्, यो यत्रार्थस्त एव मण्यादय क्षीर वा
10 तत् कार्य आख्यादिरूप दध्यादिरूप वा, तत्र तत्सद्भावात्, तस्य तत्परिणामरूपत्वावि-
त्यपर मतम्, उभयमपि सारयविशेषाणाम् । किञ्चित् कार्यं समूहकृत किञ्चिच्च परिणाम-
कृतमिति लौकिकव्यवहारापक्षया पृथगुपादानम्, वस्तुतस्तु सर्वेषामेव परमाणुसमूहपरि-
णामात्मकत्वादय समूहकृतोऽय परिणामकृत इति भेदो नास्ति । न तदित्यपर, पक्ष
कारणेषु कार्यमसत्, ततो मित्रमिति बौद्धशेषिकादय । तदेव वा, न च कार्यं कारण
15 वाऽस्ति द्रव्यमात्रमेव तत्त्वमिति वेदातिन, एते मतवादा नियमेन मिश्रयाभूता, कथञ्चि
दित्यभ्युपगमे तु सम्यग्वादा, उत्पादव्ययव्रीव्यात्मना वस्तुन स्थिते, तत्तदपेक्षया च कार्य-
मकार्यञ्च, कारणमकारणञ्च, कारण कार्यं सञ्चासञ्च, कारण कार्यकाले विनाशवद्विनाशञ्च,
तथैव प्रतीते अयथा चाप्रताते ॥

तत्र सत्कार्यनादाभ्युपगमो मिश्रया, कारणे हि यद्येकान्तेन कार्यं भवेत् तदा कारणस्व
20 रूपवत् कार्यस्वरूपमपि नोत्पद्येत, अन्यथा सत् एकोत्पादे उत्पत्त्यविरतिप्रसक्ति । न वा
कारणव्यापारसार्थकता, तद्वापारसम्पाद्यस्य कस्यचिद्रूपस्याभावात्, कार्यस्य पूर्वमेव भावात्,
अन्यथाऽसत्कार्यवादप्रसङ्गात् । अभिव्यक्तिस्वीकारेऽपि तदेव दूषणम्, आवरणविनाशेऽपि
न कारणव्यापारो विद्यमानस्य विनाशासम्भवान्, असतो भावस्योत्पादवत् । यथाऽन्ध
कारविहितघटापुण्ड्रमेऽन्धकारोपलम्भ तथा न कस्यचित् कार्यावारकस्योपलम्भ न हि
25 कारणमेव कार्यावारकम्, तस्य तदुपकारकतया प्रसिद्धे, न चालोकादि रूपज्ञानोपकारक
तदाऽऽवारकत्वेन वक्तुं शक्यम् । यदि चाऽऽवारक मूर्त्तं न तदा कारणरूपस्य कार्यस्य तद्वन्त
प्रपेक्ष मूर्त्तस्य मूलतः प्रतिघातान्, अप्रतिघाते कार्यं यथा कारणेनावृत् तथा कारणमपि
कायणावृत्तमिति नोपलभ्येत, अप्रतिघातेन तदनुप्रविष्टत्वाविशेषान् । तद्दर्शनप्रतिघनध

कवेनान्धकारस्येव तस्यावारकत्वे चाक्षुषोपलम्भभावादेऽपि स्पर्शनं स्यात्, तस्याप्यभावे
 तु आवारक तत्स्वरूपविनाशकमेव भवेत् । नापि घटादिकं प्रति पटादिव कारणं कार्योऽऽ
 वारकम्, पटम्बस इव मृत्पिण्डम्बस एव तदावृत्कार्योपलब्धिप्रसङ्गात्, एकाभिव्यञ्जक-
 न्यापारादेव एकप्रदीपव्यापारात्सन्निहितनिरिलवस्तूपलम्भ इव सर्वव्यङ्ग्योपलम्भो भवेत् ।
 तथा कारणसमये यदि कार्यं सत्तर्हि कारणेन तत्कथं स्वकाले इव कार्यकालेनाग्नियते कथं 5
 तत्कार्यं मृत्पिण्डादिकारणकार्यतया व्यपदिश्येत, यदि कार्यं न सत्तर्ह्यसत्त्वादेव नावृत्तिः ॥
 कारणान्धकारपरिणामवादोऽपि प्रतिक्षिप्त एव, न ह्यर्थान्तपरिणामाभावे परिणाम्येव कारण-
 लक्षणोऽर्थः, पूर्वापरयोरेकत्वविरोधात् । न च परिणामाभावे परिणामिनाऽपि भावो युक्तः,
 परिणामित्वस्य परिणामनिबन्धनत्वान् । अभिन्नस्य हि पूर्वापरत्वसाहचर्यादानात्मकतया
 एकस्य वृत्तिलक्षण परिणामो न युक्तियुक्तः । तत्रैकात्म्यभेदे कारणमेवानर्थान्तरकार्यरूपतया 10
 परिणमत इति स्थितम् ॥ मृत्पिण्डावस्थायां घटाद्यर्थक्रियाव्यपदेशाभावादसदुत्पद्यते कार्यं
 मित्ययमप्येकान्तो मिथ्यावाद एव, कार्योत्पत्तिकाले कारणस्यात्रिचलितरूपस्य कार्योद्भवति-
 रिक्तस्य सत्त्वे पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्तस्य च तस्य सद्भावे कारणस्य प्राक्तनस्वरूपे-
 णैवावस्थानात् कार्योत्पत्तिकारणा भवेत्, कारणस्य प्राक्तनस्वरूपापरित्यागात् परित्यागो
 वा कार्यकरणस्वरूपस्योकारेण तस्यैवावस्थितत्वाद्नेकान्तमिच्छिः । व्यतिरेके च कारणात् 15
 कार्यस्य पृथगुपलम्भप्रसङ्गः । न च तदाश्रितत्वेन तस्योत्पत्तेर्न तत्प्रसङ्ग इति वक्तव्यम्,
 अवयविन समवायस्य च निपेत्यमानत्वान् निपिद्धत्वाच्च ॥ कारणनिवृत्त्या ततो भिन्न
 तजासदेव कार्यमित्यपि पक्षो मिथ्यैव, कारणनिवृत्तिर्हि यदि सद्रूपा तदा सा न कारणं
 स्वरूपा वक्तुं शक्या, नित्यत्वप्रसङ्गात्, निवृत्तिकालेऽपि कारणसद्भावात्, श्रविचलित-
 रूपेण मृत्पिण्डसद्भावे घटोत्पत्तेरदर्शनेन कार्योत्पत्तिप्रसङ्गश्च । तन्निवृत्ते कार्यरूपते 20
 कारणानिवृत्तौ कार्यस्यैवानुत्पत्ते, एवञ्च कार्योत्पादकत्वेन कारणस्यासत्त्वमेव । न च
 कार्योत्पत्तिरेव कारणनिवृत्तिः, कार्यगतोत्पत्ते कारणगतनिवृत्तिस्वरूपत्वासम्भवात्, भिन्ना,
 धिकरणत्वात्, कार्यरूपत्वे च परिणामवादः स्यात् कारणस्य कार्यरूपेण परिणतत्वात् ततश्च
 पदस्य मृत्स्वरूपवत् कपालेष्वप्युपलब्धिव्यप्रसङ्गः । नाप्युभयरूपा तन्निवृत्तिः तन्निवृत्तिकाले
 युगपत् कारणकार्ययोर्दुपलम्भप्रसङ्गात् । न यानुभयरूपता, मृत्पिण्डविनाशकाले विवक्षित- 25
 मृत्पिण्डघटव्यतिरिक्ताशेषजगदुत्पत्तिप्रसङ्गे । अथ कारणनिवृत्तिरसद्रूपा तर्हि सा यदि
 कारणाभावस्वरूपा तदाऽकारणा कार्योत्पत्तिर्भवेत्, कारणाभावादुत्पन्नत्वान्, तथा च
 कार्यस्य प्रतिवियतवृत्तकालादिनियमो न स्यात् । यदि कार्याभावरूपा न तदा कार्योत्पत्तिः
 स्यात् । नाप्युभयाभावस्वभावा उभयोरप्यनुपलब्धिप्रसङ्गात्, न चाऽनुभयाभावरूपा, त्रिव-

- क्षितकारणकार्यव्यतिरेकेण सर्वस्यानुपलब्धिप्रसक्तेः, नापि च कारणभावाभावरूपा, कारण
 स्यानुगतव्यावृत्तताप्रसक्तेः, अत एव च सदमद्रूप स्वरूपरूपापेक्षया वस्तुनेकान्तवादिभिर-
 म्युपगम्यते, पररूपेणेव स्वरूपेणाप्यमन्त्रे वस्तुनो नि, स्वभावताप्रसक्तेः, स्वरूपवत्पररूपे-
 णापि मन्त्रे पररूपताप्रसक्तेः, एकरूपापेक्षयैव सदसत्त्वविरोधात्, अथवा वस्तुने
 5 न भवेत् । एव कार्यभावाभावरूपापि न निवृत्तिः, कार्यस्योत्पत्त्यनुत्पत्त्युभयप्रसङ्गेनाने-
 कान्तवाद्प्रसक्तेः । नापि कारणकार्यभाराभावरूपा प्रत्येकपक्षोदितसकलदोषप्रसङ्गात् ।
 नाप्यनुभयभाराभावरूपा, अनुभयरूपस्य वस्तुनोऽभावात् । किञ्च कारणनिवृत्तिर्यदि कारण
 स्वरूपादभिन्ना तद्दि निवृत्तिकालेऽपि कारणस्योपलम्भप्रसङ्ग । भिन्ना चेतस्रन्वधाभारान्
 कारणस्य निवृत्तिरिति न श्नात् । सङ्केतवशादभिधानप्रवृत्तावपि आधेयनिवृत्तिकालेऽधि-
 10 करणस्य किं सत्त्वमसत्त्वं वा, सत्त्वे कारणविनाशानुपपत्तिः, आधेयनिवृत्त्या कारणस्व-
 रूपाधारस्याविरोधान्, विरोध वा कारणतन्निवृत्त्योर्योगपक्षात्सम्भवान्, असत्त्वेऽप्यधि-
 करणत्वविरोध असतोऽधिकरणत्वायोगान्, तस्य वस्तुधर्मत्वात्, न च कारण निवृत्तेर्ना-
 धिकरण किन्तु तद्वेतुरिति वाच्यम्, निवृत्तेरुत्तरकार्यवत्त्वत्कार्यत्वप्रसङ्गात् तत्कार्यत्वान
 म्युपगमे तु कथं तस्य निवृत्तिहेतुत्वम् । न वा कारणाहेतुना कारणनिवृत्ति तस्या
 15 त्रियमेन तदुत्तरकालभावित्रविरोधात् । नापि कारणहेतुना, कारणसमानकाले तदुत्पत्ति
 प्रसङ्गात् प्रथमक्षण एव कारणस्यानुपलब्धिप्रसक्तेः, उपलम्भे वा न कदाचित् कारणस्यानु-
 पलब्धिर्भवेत् तन्निवृत्त्याऽविरुद्धत्वात् । न च कारणनिवृत्तिः, स्वहेतुका, श्नात्मनि क्रिया-
 विरोधात् । न च निर्हेतुकैः, कारणान्तरमेव तस्या भावविरोधात्, अहेतो कालादि-
 नियमाभावात् । ननु निवृत्ति प्रति कारण न हेतुर्न वाऽधिकरण किन्तु कारण स्वयमेव न
 20 नवतीति चेत्किं स्वयमभवन स्वसत्ताममये पश्चाद्वा, आद्ये प्रथमक्षण एव निवृत्त्याऽऽका-
 तत्वात् कारण नोत्पद्येत तथा सति कस्य विनाश । न द्वितीय, तदा निवृत्तिभवेन उत्प-
 न्नानुत्पन्नतया कारणरूपाभवनयोस्तादात्म्यविरोधात्, यद्दि हि स्वसत्ताकाले एव न भवेत्
 तदा भवनाभयनयोरविरोधान् स्वयमेव भावो न भवतीति चो घटेत नान्यथा । न च
 जन्मानन्तर भावाभावस्य भावात्मकत्वात्तदव्यतिरिक्त एवाभाव इति वाच्यम्, जन्मान
 25 न्तर स एव न भवतीत्यनेनाभावस्य भावरूपत्वैवोच्चेत्युत्तरकालमपि कारणानिवृत्तेस्तथैवोप-
 लब्ध्यादिप्रसङ्गात् । भावस्याभारान्तरात्तत्र दोष इति चेद्वापि भावस्य पर्युदासा
 भावात्मकत्व प्रसज्यरूपाभावात्मकत्व वा, प्रथमपक्षेऽपि स्वरूपपरिहारेण तदात्मकता प्रति-
 पद्यते अपरिहारेण वा, नाद्यः, स्वभवनप्रतिषेधपर्यवसानान्न भावस्य पर्युदासाभावात्मकता
 स्यात्, न चासौ तदा, तद्वाहकप्रमाणाभावात्, तथाभूतभावमाहकप्रमाणाभ्युपगमे च

प्रसज्यपर्युदासात्मको भावो भवेदित्यनेकान्तप्रमितिः । द्वितीयपक्षेऽपि न पर्युदास, अनि-
 विद्वन्त्स्वरूपत्वात् पूर्वभावस्वरूपवत् । प्रसज्यरूपाभावात्मकत्वेऽपि भावस्य प्रतिपिद्ध-
 नानस्याश्रयो वक्तव्य, न हि मृत्पिण्डरूप कारणमाश्रय, तस्य प्रतिपिद्धमानत्वात्, निपि
 ङ्ग्यमानस्य चाश्रयत्वानुपपत्ते । नापि घटलक्षण कार्यमाश्रय, कारणनिवृत्तेर्हि प्राग् घटस्या-
 सत्त्वेन अयमिति प्रत्ययाविषयत्वात्, अयमप्रत्ययविषयत्वे च अयं ब्राह्मणो न भवति 5
 ब्राह्मणादन्योऽयमिति च प्रसज्यपर्युदासव्यवहारो दृष्टो नायथेति प्रतिषेधप्रधानविध्यु
 पसर्जनविधिप्रधानप्रतिषेधोपसर्जनयो शब्दयो प्रयुक्तिनिमित्तधर्मद्वयाधारभूत द्रव्य
 विषयत्वेनाभ्युपगन्तव्यमन्यथा तदयोगात्, तथा चानेकान्तवादापत्तिरयत्नसिद्धेति तथा
 भूतस्य तस्य वस्तुनः प्रमाणवलायातस्य नियेदुमशस्यत्वान् । एकान्तेन घटस्योत्पत्ते प्राग
 स्तित्वे, क्रियाया प्रवृत्त्यभाव फलसद्भावात्, तत्सद्भावेऽपि प्रयुक्तावनवस्याप्रसक्ते । 10
 कारणेऽप्येतदविशेषतस्तद्वत्प्रसङ्गे द्वयोरप्यभावप्रसङ्ग, न चैतदस्ति तथाऽप्रतीते, तन्न
 मृत्पिण्डे घटस्य सत्त्वम् । नाप्येकान्ततोऽसत्त्वम्, मृत्पिण्डस्यैव क्वचिद्वद्वद्वद्रूपतया
 परिणते, सर्वात्मना पिण्डनिवृत्तौ पूर्वाक्तदोषानतिवृत्ते घटसदसत्त्वयोरुपाधारभूतमेक
 द्रव्यमूलक्षणमेकाकारतया मृत्पिण्डघटयो प्रतीयमानमभ्युपगन्तव्यम् । न च कारण-
 प्रयुक्तिकाले कारणगता मृद्रूपता तत्रिवृत्तिकाले च कार्यगता सा परैव, तोभयत्र मृद्रूपताया 15
 एकत्वमिति वक्तव्यम्, भेदप्रतिपत्तावपि मृत्पिण्डघटरूपतया कथंचिदेकत्वस्थानाधित
 प्रत्ययगोचरत्वात्, उपलभ्यत एव हि कुम्भकारव्यापारसव्यपेक्ष मृद्रव्य पिण्डाकार-
 परित्यागेन शिवकाद्याकारतया परिणममानम्, न हि तत्रेदं कार्यमाश्रयभूत मित्रमुपजात
 पङ्क पङ्कजवदिति प्रतिपत्ति नापि तत्करणनिर्वच्यतया, दण्डोत्पादितघटादिवत् । नापि तत्क-
 र्तृताया, कुलालजन्यघटवत्, नापि तदुपादानतया, वृक्षजन्यफलवत्, तस्मात्पूर्वपर्यायविनाश 20
 उत्तरपर्यायोत्पादात्मक, तददेशकालत्वात्, उत्पादात्मवत्, अभावरूपत्वाद्वा प्रदेशस्वरूपघटाद्य
 भाववत्, प्रागभावाभावरूपत्वाद्वा घटस्वात्मवत्, एवमनभ्युपगमे पूर्वपर्यायध्वसादुत्तरस्य
 चानुत्पत्तः शून्यताप्रसक्तिरिति । उत्तरपर्यायोत्पात्तभ्युपगमे वा तदुत्पाद पूर्वपर्यायप्रध्व
 सात्मक, प्रागभावाभावरूपत्वात् प्रभ्रसाभात्तन्न । न च त्वाक्तनपर्यायविनाशात्मकत्वे उत्तर
 पर्यायभवनस्य, तद्विनाशे पूर्वपर्यायोन्मज्जनप्रसक्ति, वस्तुनोऽभावाभावमात्रत्वानभ्युपगमा- 25
 त्तस्य प्रतिनियतपरिणतिरूपत्वात्, भावाभाभयरूपतया प्रतिनियतस्य वस्तुनः, प्रादुर्भावे
 सुहृदादिव्यापारानन्तरमुपलभ्यमानस्य रूपाळद्वैरभावस्य नाहेतुकता । न चोभयस्यैकव्यापारा

१ कारणेऽपि सत्त्वाविशेषात् कार्यवत्क्रियाया प्रथमे कारणेन च त्वोरप्यभावप्रसङ्ग, जलाहरणादि
 क्रियाया अदर्शनतस्तदा तत्र कार्यस्याभावो वाच्य तदभावे च कारणस्याप्यभाव कार्यवत् एव कारण
 स्वांगीकारात् ॥

- दुत्पत्तिविरोधं, तथाप्रतीयमान विरोधसिद्धे, तत्सद्विपरीत एव विरोधसिद्धेरुभयैकान्ते
प्रमाणानुसारात् । तथात्मकैकत्वेन प्रतीयमान प्रति द्वतोर्जनकविरोधे घटक्षणसत्ताया स्व-
परमिनाशोत्पादकत्वं विरुद्धेव, एतद्वाकारणा घटक्षणात्तरोत्पत्तिर्भवत् । न च विनाशस्य
प्रसज्यपर्युदासपक्षद्वयेऽपि व्यतिरिक्तान्यतिरिक्तादिविकल्पतो हेत्वयोगानिर्हेतुकता युक्ता,
5 सत्ताहेतुत्वेऽपि तथा विकल्पनस्य समानत्वेन प्राक् प्रदर्शितत्वात्, तस्मान्नैकान्तत कार-
णेषु कार्यमसत्तिरिति युक्तम् । तदेव चेति पक्षोऽप्ययुक्त, स ह्यद्वैतवादिनाम्, तन्मते कार्यकार-
णभावस्य काल्पनिकत्वात्, मतमिदमपि मिथ्यैव, स्वकार्यकारणोभयशून्यत्वात्, एत-
द्विपाणवत्, अद्वैतमात्रस्य गगनकुमुदसदृशत्वात्, अद्वैते प्रमाणाङ्गीकारे हि द्वैतापत्ति,
जनङ्गीकारे तदसिद्धिश्च । अद्वैतस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपताया प्रतिषेधमात्रे पर्यवसितत्वेना
10 द्वैतासिद्धि, पर्युदासपक्षेऽपि द्वैतप्रसङ्ग, द्वैताद्वैतस्य व्यतिरेकात्, न हि द्वैताद्विना अद्वैत
सम्भवति हेतुना विनाऽहेतुरिव । न वाऽविद्यमानाद् द्वैताद्व्यावृत्ततासम्भव, अविद्यमानस्यापि
विद्यमानाद्व्यावृत्तिप्रसङ्गे, अन्यथा सद्रूपताया अविशेषप्रसङ्गि । तस्मादेते वादाः कारणे
परिणामिनि वा कार्य परिणामो वा सद्ब, तत् कारणेऽसदेव, न कारणमेव कार्य परिणामी
वा, परिणामस्तत्रैव किन्तु तौ पृथग्भूतावेव, न कार्यं नापि कारण परन्तु द्रव्यमात्र तत्त्व
15 मिति तदेव चेति नियमेनैकान्ताभ्युपगमे मित्वाभूता एव ॥ २७ ॥

तस्मादेकान्तरूपस्य वस्तुनोऽभावेनायनयविषयपरिहारेण निजविषये प्रवर्तमाना अपि
नया स्वविषयपरिच्छेदनसमर्थं अपि मिथ्यारूपा एवेत्युपसहरति—

णिययवयणिज्जसच्चा सच्चनया परवियालणे मोहा ।

ते उण ण दिट्ठसमओ विभयह मचे व अलिए वा ॥ २८ ॥

- 20 निजकथचनीयमत्या सर्वेनया परविचालने मोहा ।

तान् पुनर्न दृष्टसमयो विभजते सत्यान् घाऽलीमान् वा ॥ छाया ॥

- निर्नेति, सर्वे सद्ब्रह्मादयो नया निजपरिच्छेद्यविषये सम्यग्ज्ञानरूपा अपि परन्तय
परिच्छेद्यविषयोन्मूलने प्रवृत्ता मिथ्याप्रत्यया भवन्ति, स्वविषयस्यैव परन्तयविषयस्यापि सत्य
त्वेनोन्मूलयितुमशक्यत्वात्, अन्यथा स्वविषयोऽपि न स्यात्, तथा च सति निर्विषयत्वेन
25 प्रत्ययो मिथ्याभूतो भवेत्, तद्भिरस्य तद्वाहकप्रमाणस्याभावात्, अतस्तानेव नयान् दृष्ट-
समय विज्ञातानेकान्तात्मकवस्तुत्वरं सत्येतरत्तया स्वेतरविषयमवधार्यमाणोऽपि स्वेतर-
विषयतया तत्र विभजते, अपि तु इतरनयसव्यपेक्षमेव स्वनयाभिप्रेत विषय सत्यमेवा
वधारयति, प्राज्ञसत्यासत्याभ्यां प्राहकसत्यासत्ये इत्येतरमभिधानम्, तच्च दृष्टानेकान्ततत्त्व-
स्य विभजन स्यादस्यैव द्रव्याधत इत्येवरूपम् ॥ २८ ॥

अतो नवप्रमाणात्मनैकरूपताव्यवस्थितमात्मस्वरूपमनुगतव्यावृत्तात्मकम्, उत्सर्गापवा-
दरूपप्राप्तमाह कात्मकवाद्भवतिष्ठत इत्यर्थप्रदर्शनायाह—

दृवद्विषयत्तद्व सव्व सव्वेण णिच्चमवियप्प ।

आरद्धो य चिभागो पज्जवचत्तद्वमग्गो य ॥ २९ ॥

द्रव्यार्थिकवक्तव्य सर्वे सर्वेण नित्यमविरूपम् ।

5

आरद्धश्च विभाग पर्यवक्तव्यमागश्च ॥ छाया ॥

द्रव्यार्थिकेति, सद्ब्रह्मदेन्द्रव्यार्थिकस्य यत्किञ्चित्मदादिरूपेण व्यवस्थित वस्तु परिच्छेद्य
तत्सर्वं सर्वेण प्रकारेण सबकालमविरूप्य निर्भेदम्, प्रमाणविषयस्य च सर्वस्य सदसद्विशेषा
त्मकत्वात्, द्रव्यार्थिकपरिच्छेद्य वस्तु च भेदेन सम्पृक्तम्, तथा हि च स एवाविभाग, यो
द्रव्यादिनाऽऽकारेण सत्त्वारूप, पर्यायवक्तव्यमार्गश्च पर्यायास्तिकस्य यद्वक्तव्य विशेषपस्तस्य 10
मार्गो जात, पर्यायार्थिकपरिच्छेद्यस्वभावो विशेष सम्पन्न इति यावत् ॥ २९ ॥

एव भेदाभेदरूप वस्तूपदस्य पर्यायार्थिकविषयस्य भेदस्य द्वैविध्यमाह—

सो उण समासओ चिय वजणणिअओ य अत्थणिअओ य ।

अत्थगओ य अभिणणो भइघच्चो वजणविद्यप्पो ॥ ३० ॥

स पुन समासत एव ध्यजननियतध्वार्थनियतश्च ।

15

अर्थगतध्यामिधो भाग्यो व्यञ्जनविकल्प ॥ छाया ॥

म इति, स विभागस्तु व्यञ्जननयनिग्रन्थनोऽर्थनयनिवर्धनश्चेति द्विविध, अर्थगत-
स्तु विभागोऽभिन्न, सद्ब्रह्मव्यवहारजुसूत्रार्थप्रधाननयविषयोऽर्थपर्यायोऽभिन्न, असदद्रव्या-
तीतानागतव्यवच्छिन्नाभिनार्थपर्यायरूपत्वात्तद्विषया नया अपि अर्थगतो विभागोऽभिन्न
इत्युच्यन्ते । भाग्यो व्यञ्जनविकल्प इति, विकल्पित शब्दपर्यायो भिन्नोऽभिन्नश्च, अनेकामि 20
धान एक, एकाभिधानश्चैक इति कृत्वा, समानलिङ्गसङ्ख्याकालादिरनेकशब्दो घट कुट
कुम्भ इत्यादिक एकार्थ इति शब्दनय, समभिरूढस्तु भिन्नाभिधेयौ घटकुटशब्दौ भिन्नप्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वात् रूपरसादिशब्दवदित्येकार्थ एकशब्द इति मन्यते, एवम्भूतस्तु चेट्टाममय
एव घटो घटशब्दवाच्योऽन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । वदेवमभिन्नोऽर्था वाच्योऽस्येत्यभिन्नार्थो घट-
शब्द इति मन्यते ॥ ३० ॥ 25

तदन्यतो विभक्तेन स्वरूपेणैकपनेकश्च यद्वस्तूक तद्गन्तप्रमाणमित्याख्यातुमाह—

एगदवियम्मि जे अत्थपज्जवा वयणपज्जवा वावि ।

तीयाणागयभूया तावइय त ह्यइ दव्व ॥ ३१ ॥

एकद्रव्ये येऽवपर्याया वचनपर्याया वापि ।

अतीतानागतभूता तावत्क तद्भवति द्रव्यम् ॥ छाया ॥

एकंति, एकस्मिन् जीवादिद्रव्येऽर्थपर्याया, अर्थमाहका सद्ब्रह्मव्यवहारसूत्रारूपाः
तद्वाह्या वा अर्थस्वभा वचनपर्याया शब्दनयाः शब्दसमभिरुद्देवभूतास्तत्परिच्छेद्या वा

5 वस्त्वशास्ते अतीतानागतवर्त्तमानरूपतया सर्वदा विवक्षन्ते विवृता विवर्त्तिष्यन्त इति
तेषामानन्त्याद्वस्त्वपि तावत्प्रमाण भवति, तथाहि अनन्तकालेन सर्वेण वस्तुना सर्वावस्थाना
परस्परानुगमेनाऽऽसादितत्वादवस्थातुश्चावस्थाना कथञ्चिदनन्यत्वाद्वाट्टादिवस्तु पटपुरुषादिरूपे
णापि कथञ्चिद्विवृत्तमिति नव सर्वात्मक कथञ्चिदिति स्थितम्, इत्येते चैक पुद्गलद्रव्यमती-
तानागतवर्त्तमानद्रव्यगुणकर्मसान्मान्यविशेषपरिणामात्मक युगपत् क्रमेणापि वक्ष्याभूतमेव,
10 एकान्तासत उत्पादायोगात् सतश्च निरन्तरविनाशासम्भवादिति ॥ ३१ ॥

वस्तूना यवानकान्तात्मकत्वं तथा तत्प्रतिपादकवाक्यनयानामपि तथाविधमेव स्वरूप
मिति, अर्थव्यञ्जनपर्याये शक्तिव्यक्तिरूपरनन्तैरनुगतोऽर्थः, सविकल्पो निर्धिरूपश्च प्रत्य
क्षतोऽवगत, सम्प्रति पुरुषदृष्टान्तद्वारेण व्यञ्जनपर्याय तद्विकल्परकत्वनिबन्धनमर्थपर्यायश्च
तत्सविकल्पकत्वनिमित्तमिति च दर्शयितुमाह—

15 पुरिसम्मि पुरिससद्दो जम्माई मरणकालपज्जतो ।

तस्स उ बालाईआ पज्जवजोया बहुविघप्पा ॥ ३२ ॥

पुरुषे पुरुषशब्दो जन्मादिमरणकालपर्यन्त ।

तस्य तु बालादय पर्यवयोगा बहुविकल्पा ॥ छाया ॥

पुरुष इति, अतीतानागतवर्त्तमानानन्ताधव्यञ्जनपर्यायात्मके पुरुषवस्तुनि पुरुष इति
20 शब्दस्य वाच्योऽर्थः जन्मादिमरणपर्यन्त अभिन्न इत्यर्थः पुरुष इत्यभिन्नाभिधानप्रत्यय
व्यवहारप्रवृत्ते, तस्यैव पुरुषवस्तुनो बालादय पर्याययोगा परिणतिसम्बन्धा बहुविकल्पाः
अनेकभेदा प्रतिश्रणसूक्ष्मपरिणामान्तर्भूता भवन्ति, तत्रैव तथाव्यतिरेकज्ञानोत्पत्ते, एवञ्च
स्यादेव इत्यविकल्प, स्यादनक इति सविकल्प सिद्ध, अ यथाभ्युपगमे तदभाव एवेति
त्रिपक्षे बाधामभिगमाधया दर्शयिष्यति, इति प्रथमावतरणिकानुसार्थम् । अपरावतरणि
25 कापक्षे पुरुषवस्तुनि पुरुषभविर्बन्धनपर्याय, शेषो बालादिधर्मकलापोऽर्थपर्याय इति
समुदायार्थ ॥

अत्र कोऽयं पुरुषशब्द, क्व वा शब्दोऽर्थस्य पर्याय, ततोऽन्तर्भिन्नत्वान्, घटस्यैव
पट इति, तत्र वैयाकरणा, वर्गेभ्यो भिन्न अर्थनोधहेतु स्फोटारयः शब्दो, ज्ञायते, धावण-

विज्ञाने वर्णातिरिक्तस्य स्कोटस्य निगवयवस्याक्रमस्य स्फुट प्रतिभासनात् । श्रयणव्यापारान-
 न्तर हि अभिन्नाधीवभासा सविदनुभूयते, न चासौ वर्णविषया, वर्णाना परस्पर व्यावृत्तरू-
 पत्वादेकावभासजनकत्वविरोधात्, तदजनकस्य चातिप्रसङ्गेन तद्विषयकत्वानुपपत्ते । न चैय
 सामान्यविषया, वर्णत्वान्यापरसामान्यस्य गकारौकारविसर्जनीयेष्वसम्भवात्, वर्णत्वस्य च
 प्रतिनियतार्थबोधकत्वायोगात्, गकारौकारविसर्गास्तु न ककुदादिमद्वयप्रत्यायकतया शब्द-य 5
 पदेशभाज, न हि ते व्यस्ता ज्यप्रत्यायका, वर्णनेकेनैव गवाचार्थप्रतीत्युत्पादेऽपरवर्णोच्चार-
 णवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, समुदायश्च तेषा न सम्भवति, क्रमोत्पादात् क्षणिकत्वाच्च, भिन्नपुरुषा-
 पक्षया युगपदुत्पत्ताना समुदायादर्थप्रतिपत्तेरदर्शनान्, प्रतिनियतक्रमवर्णप्रतिपत्त्युत्तरणाल हि
 शाब्दी प्रतिपत्तिः सवेद्यते । अथ पूर्ववर्णानुगृहीतोऽन्त्यो वर्ण क्रमोत्पन्न स्वार्थ बोधयतीति 10
 चेन्न, पूर्ववर्णानामन्त्यवर्ण प्रत्यनुमाहत्वायोगात्, न हि पूर्वं पूर्वो वर्ण उत्तरोत्तरवर्ण प्रति जनरो
 येनान्त्यवर्ण प्रति पूजामुपकारित्व भवेत्, वर्णाद्वर्णान्तरोत्पत्तेरभावान्, प्रतिनियतस्थानक
 रणादित एव तदुत्पत्ते, वर्णाभावेऽपि वर्णोत्पत्तेर्दर्शनाच्च । न चार्थज्ञानोत्पत्तौ पूर्ववर्णाना सह
 कारित्वमेवान्त्यवर्ण प्रत्युपकारित्वमिति वाच्यम्, अन्त्यवर्णकाले तेषामभावेन सहकारित्वा-
 योगात् । अत एव न प्राक्तनवर्णज्ञानानामपि सहकारित्वम् । नापि पूर्ववर्णज्ञानसंस्कारा
 सहकारिण, संस्काराणा रजनकविज्ञानविषयकस्मृतावत्र हेतुत्वात् । न वा तस्मृतय सह 15
 कारिण्य, तासा युगपदनुत्पत्त क्रमोत्पत्तानाद्भावस्थानासम्भवान्, ततोऽवश्य वर्णव्यतिरि-
 क्तोऽर्थप्रत्यायक स्कोटारय शब्दोऽभ्युपेय, स च नित्यो व्यापकश्च सर्वत्रैकरूपतया प्रति-
 पत्तेरिति उदन्ति । वैशेषिकास्तु पूर्वपूर्ववर्णध्वनिविशिष्टोऽन्त्यो वर्णोऽर्थबोधक, न चाभावस्य
 सहकारित्व विरुद्धम्, घृन्तफलसयोगाभावस्याप्रतिबद्ध गुरुत्वफलप्रपातत्रियाजनने, पर
 माणौ पूर्वरूपप्रध्वंससहकृतोऽग्निसयोगस्य च रक्तोत्पादे सहकारदर्शनान् । अथवा पूर्ववर्ण- 20
 विज्ञानसम्भूतसंस्कारोपेक्षोऽन्त्यो वर्ण पदार्थप्रतिपत्ति जनयति, न च संस्कारो त्रिययान्तर-
 विज्ञानजनक कथमिति शङ्क्यम्, तद्भावभावितयाऽर्थबोधोपलब्धये, पूर्ववर्णविज्ञानजसंस्कार-
 रथान्त्यवर्णसहायतामित्य प्रतिपद्यते, आदौ हि वर्ण ध्रुवे तत्संस्कारस्ततो द्वितीयवर्णमुति
 त्त पूर्वसंस्कारसहितो विशिष्ट संस्कार, ततस्तृतीयवर्णविज्ञान तत पूर्वसंस्कारविशिष्टो
 विशिष्टतरः संस्कार, इत्येव यावदन्तिमो वर्णो विशिष्टसंस्कारसहाय, अथवा तयाविध- 25
 संस्कारप्रभवस्मृत्यपेक्षोऽन्त्यो वर्ण पदरूपोऽर्थबोधहेतुरिति । तदेव यद्येकसहकारिकारणा-
 पेक्षादन्त्याद्वर्णादर्थप्रतिपत्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपजायमानतया निश्चीयमाना स्कोटकल्पना
 दूरीकरोति, स्कोटक्यतिरेकेणाप्यर्थप्रतिपत्तेरुक्तरूपेण सम्भवेनान्यथानुपपत्तेरभावान्, दृष्ट-

- कारणादेव कार्योत्पत्तौ न ह्यष्टकारणपरिकल्पना व्यायसी, अतिप्रसङ्गात् । किञ्च स्फोटा-
भिव्यक्तावपि न वर्णानां सामर्थ्यमस्ति, समस्ता हि ते न स्फोटमभिव्यञ्जयन्ति सामस्त्या-
सम्भवात्, नाप्येकैकदा, अन्यवर्णवैयर्थ्यप्रसङ्गात् एकेनैव तदभिव्यक्तिजननात् । न च
पूर्ववर्णं स्फोटस्य सस्कारेऽन्वयो वर्णैस्त्वस्याभिव्यञ्जक इति न वर्णानां वैयर्थ्यमिति वाच्यम्,
5 अभिव्यक्त्यतिरिक्तसस्कारस्वरूपानुवधारणात्, वेगस्थितिरुपापकलक्षणौ हि सस्कारौ मूर्त्त-
भाविनौ नामूत स्फोटे सम्भवत, वासनालक्षणोऽपि नाचेतने स्फोटे, तस्य चैतन्यस्वीकारे
तु स्वसिद्धान्तव्यापात, न वा सस्कार स्फोटस्वरूप, वर्णैस्त्वस्य जन्यत्वापत्ते, नापि ततो
भिन्नतद्गमैरूप, सम्बन्धानुपपत्ते तच्छतोपकाराभावात्, अव्यतिरिक्तोपकाराभ्युपगमे
स्फोटस्य तज्जन्यताप्रसक्ति, व्यतिरिक्तोपकारस्वीकारे तु तस्यानभिव्यक्तस्वरूपस्य सद्भावेन
10 न पूर्ववदर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वम्, तत्स्वरूपत्यागे चानित्यताप्रसङ्ग । न च सस्कारसहायोऽसा-
वचिचलितस्वरूप एवार्थप्रतिपत्ति जनयति, एककार्यकारित्वस्यैव सहकारित्वरूपत्वात्, न
त्वतिशयोक्तादकस्य सहकारित्वमिति वाच्यम्, तथा सत्यन्यकृतोपकारनिरपक्षाणां वर्णानामे-
ककार्यनिर्वर्त्तनलक्षणसहकारित्ववत् सहकारिसहितानामर्थप्रतिपत्तिसम्भवेन स्फोटकल्पनान-
र्थक्यात् । किञ्च स्फोटस्य सस्कार, किं स्फोटविज्ञानजनन किं वा तदावरणदूरीकरणम्, न
15 प्रथमं वर्णानामर्थप्रतिपत्तिजनन इव स्फोटप्रतिपत्तिजननेऽपि सामर्थ्याभावात्, न्यायस्य
समानत्वात् । न द्वितीयं, एकैकदा तदावरणापाये सर्वदेशस्थैः सर्वदा व्यापिनित्यरूप
तथा स उपलभ्येत, अपगतावरणस्य तस्य नित्यत्वव्यापित्वाभ्यां सर्वत्र सर्वदोषलभ्यस्व-
भावत्वात्, अनुपलभ्यस्वभावत्वे वा न केनचित् कदाचित् कुत्रचित्तुपलभ्येत । यदि त्वेक-
देशेनावरणापगम स्वीक्रियते तर्ह्यवृत्तानामपृत्तत्वेन सावयवताप्रसङ्ग । अपि च एकदेशास्ते
20 यदि स्फोटादवन्तरभूता शब्दस्वरूपाश्च तदा तेषां गोशब्दस्वभावत्वे गोशब्दानेकत्वप्र-
सङ्ग, अगोशब्दस्वभावत्वे तु गवार्थैरत्यायकत्व न स्यात् । यदि ते स्फोटात्मकास्तर्हि
स्फोट एव सस्फुट इति सर्वदेशावस्थितानां व्यापिनित्यस्य प्रतिपत्तिप्रसक्ति । एव वायूनामपि
स्फोटव्यञ्जकत्व निरस्तम्, वायूनां व्यञ्जकत्वे वर्णवैयर्थ्यप्रसङ्ग, स्फोटाभिव्यक्तौ अर्थ
प्रतिपादने वा तेषामनुपयोगात् । तथा स्फोटस्य वर्णोच्चारणात् प्राक् सद्भावे वर्णानां
25 वायूनां वा व्यञ्जकत्वं स्यात्, न च तत्सद्भावं कुतश्चिन् प्रमाणादवगत इति न तत्परि-

१ एकपदपठैः वर्णाभिव्यक्तस्फोटप्रतिपत्त्यादि सपदाभिव्यक्तस्फोटप्रतिपत्त्याव्यवच्छेदाद्यं वर्णान्तरोच्चारणमिति चक्ष, तदुच्चारणेऽपि तत्प्रतिपत्तरेवानुपपत्तात् गौरिति पदस्यार्था हि गवरोच्चारणायथा प्रतीयते तथैव कपोच्चारणायथानस इति पदावपि तथा च गारिति पदादव गो आशानस इति पदद्वयं प्रतीयेत तथा किमप्यपदस्फोटाभिः प्रक्षयं भासनकवर्णाच्चारणमप्यपदस्फोटे प्रवच्छेदेन, किञ्चाऽनेकपदस्फोटाभिः पक्षय इति सद्यो वा स्थादित्यपि बोध्यम् ॥

कल्पना युक्ता । न च प्रत्यभिज्ञाज्ञान स्फोटस्य नित्यत्वप्रसादक वर्णोच्चारणात् प्रागप्य
 स्थितत्वमवबोधयतीति वाच्यम्, तस्य सादृश्यनिवन्धनत्वेनात्र विषयेऽप्रवृत्ते, एकगो
 व्यक्तौ सङ्केतितान्द्रोशब्दान्द्रोव्यक्त्यन्तरेऽन्यत्रान्यथा च नित्यत्वमन्तरेणापि प्रतिपत्तिस-
 म्भवात् । न वाऽभ्यक्ष स्फोटमवभासयति, घटादिशब्देषु परस्परव्यावृत्तानेकवर्णव्यति-
 रिक्तस्य स्फोटात्मनोऽर्थप्रत्यायकस्यैकस्याभ्यक्षप्रतिपत्तिविषयत्वेनाप्रतिभासनादिति चदन्ति । 5
 अथ गकाराद्यानुपूर्वीविशिष्टोऽन्त्यो वर्णो विशिष्टानुपूर्वीका वा गकारौकारविसर्जनीयाः
 शब्द, तथा चोक्तम् ' यावन्तो वाटशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः । वर्णा प्रज्ञातसामर्थ्या
 स्ते तथैवावबोधका ॥ [श्लो० वा० स्फोटवा० श्लो० ६९] इति मीमांसका', तत्र युक्तम्,
 आनुपूर्व्या वर्णव्यतिरेके व्यस्ताना वा समस्ताना वर्णानामर्थबोधजनकत्वस्योक्तत्वात्,
 व्यतिरेके न साऽनित्या, स्वसिद्धान्तविरोधात्, वेदिकानुपूर्व्या नित्यत्वेनाभ्युपगमात्, नापि 10
 नित्या, स्फोटपक्षोदितनिखिलशोयानुपपन्नात् । न वा वैदिकी वर्णानुपूर्वी नित्या, लौकिकतदा-
 नुपूर्व्यविशेषात् । न वा तदानुपूर्व्या वैलक्षण्यम्, अपौरुषेयत्वलक्षणवैलक्षण्यस्य प्रागेव
 निरस्तत्वान्, वैचित्र्यलक्षणवैलक्षण्यस्य चानित्यत्वेनापिरोधान्नित्यत्वाप्रसाधकत्वात्, लौ-
 किकवाक्येष्वपि वैचित्र्यस्योपलब्धेश्च । नापि वर्णाना नित्यत्वाद् व्यापित्वाच्चानुपूर्वी
 सम्भवति, देशकालकृतक्रमानुपपत्ते । न चाभिव्यक्त्यानुपूर्वी तेषा सम्भवति, अभिव्यक्ते 15
 पूर्वं निरस्तत्वात् । पूर्वपूर्ववर्णज्ञानजन्यसंस्कारसहितस्वत्स्मृतिसहायो वाऽन्त्यो वर्णं पद-
 मिति वैशेषिकाभ्युपगमोऽपि न युक्त संस्कारस्मरणादेरनुपलभ्यमानस्य तत्सहकारित्वकल्प-
 नाया प्रमाणाभावात् तदन्यथानुपपत्तेरप्यभावात् । आनुपूर्वीसम्भवेऽपि न परपक्षे अर्थ
 प्रतिपत्तिहेतवो वर्णा भवितुमर्हन्ति, अर्थप्रतिपत्तिजनकत्वभावत्वे अजनकत्वभावत्वे वा नित्य
 प्रतिपत्तेरप्रतिपत्तेर्वा प्रसङ्गात् । किञ्च नित्यसम्बन्धवादिना तदपेक्षया वर्णाना नार्थप्रत्यायक 20
 त्व सम्भवति, नित्यस्यानुपकारकतयाऽपेक्षणीयत्वायोगात् । न वा शब्दार्थयोर्नित्य सम्बन्ध
 प्रमाणसिद्ध, प्रत्याक्षेण तदननुभवात्, तदभावे च नानुमानेन तत्सिद्धि, तस्य तत्पूर्वकत्वाभ्यु-
 पगमात् । ननु शब्दार्थयोर्बहिः स्वाभाविकः सम्बन्धो न भवेत्तदा न भवेत्तदादिशब्दध्रुवणेन
 ककुदादिमतोऽर्थस्य प्रतिपत्तिर्नैवम्, तस्मादस्ति काचन शक्तिरर्थवाचिकेति चेन्न, अविज्ञात
 सम्बन्धस्यापि ततोऽर्थबोधप्रसङ्गात् । न च सकेताभिव्यक्तस्यैव स्वाभाविकसम्बन्धस्यार्थ- 25
 प्रत्यायकत्वम्, सङ्केतादेवार्थप्रतिपत्त्या स्वाभाविकसम्बन्धरूपनावेयर्थ्यप्रसङ्गात् । सङ्केतादि

१ वाच्यवाचकत्वमप्यस्य श्रोत्रादीन्द्रियेण शरणरूपेणाप्रतिभासनात् तत्सामर्थ्यात्वात्प्रियत्वात् । न च
 तीन्द्रिय प्रतिपत्त्यङ्गम् ज्ञापकस्य निवन्धात्कथं कथं वा, यन्नियमात्रेण ज्ञापनेऽतिप्रसङ्गात् । न वाऽनुमानगम्य
 ज्ञानस्य वाऽशब्दस्य वा शब्दस्य वा तद्विज्ञेयत्वेन सम्बन्धादिदे, न हि तत्पक्षाम्य तदुत्पत्तिर्वा तद्विज्ञेय तस्या
 नित्यत्वप्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥

- शब्देनानेनेत्यभूतमर्थं व्यवहारिण प्रतिपादयन्तीत्यगत्या व्यवहारकाले पुनस्तथाभूतशब्द
 श्रवणात्सङ्केतस्मरणे तत्सदृशं त वाऽर्थं प्रतिपद्यन्ते, न पुनः स्वाभाविकसम्बन्धमवगत्य पुन
 स्तत्स्मरणेऽर्थमवगच्छन्ति । न च स्वाभाविकसम्बन्धव्यतिरेकेण वाच्यवाचकयोः सङ्केतकर
 णेऽनवस्थेति वाच्यम्, वृद्धव्यवहारान् प्रभूतशब्दानां वाच्यवाचकस्वरूपावधारणात्, प्रयो
 5 ज्यप्रयोजकयोर्भ्युत्पन्नयोर्घटमानयेति शब्दप्रयोगतथानुष्ठाने पश्यन्नव्युत्पन्नसकेतो बालोऽ
 नेन घटशब्दात् घटार्थः प्रतिपन्न, आनयशब्दाज्ञानथनक्रिया, अन्यथाऽपरनिमित्ताभावेऽ
 पीदृशानुष्ठानमेतद्वाक्यश्रवणानन्तरं कथं विदध्यादित्यव्युत्पन्नानां सङ्केतावधारणादिति कथ-
 ममवस्था भवेत् । न च प्रथमसकेतविधायिनो विना स्वाभाविकसम्बन्धेन वाच्यवाच-
 कयोः कृतो वाच्यवाचकरूपावगतिरिति वाच्यम्, अनादिः प्रादस्य व्यवहारस्यापरा-
 10 परसङ्केतविधायिपूर्वकत्वेन निर्दोषत्वात् । न च वाच्यवाचकसम्बन्धस्य पुरुषकृतत्वे
 शब्दवदर्थोऽपि वाचक स्यादिति वाच्यम्, योग्यताऽनतिक्रमेण सङ्केतकरणात् । न च
 स्वाभाविकसम्बन्धव्यतिरेकेण प्रतिनियतयोग्यताया अप्यभाव इतिवाच्यम्, कृतकत्वेऽपि
 प्रतिनियतयोग्यतावता भावानामुपलब्धे, तदाहि यत्र लोहत्वं छेदिकाशक्तिसत्रैव क्रिया
 माणा दृष्टा न जलादौ, यत्रैव तन्तुत्वं मरिचं तत्रैव निष्पाद्यते पटोत्पादनशक्तिर्न तु वीरणादौ,
 15 तत्र घन्तुत्वाभावात्, एवञ्च यद्योपलभ्यते तत्तथैवाभ्युपगन्तव्यम्, दृष्टानुमितानां
 नियोगप्रतिपेधानुपपत्ते, तेन यत्रैव वणत्वादिकं निमित्तं तत्रैव वाचिका शक्तिः सङ्केते
 नोत्पाद्यते, यत्र तन्नियतं निमित्तं नास्ति न तत्र वाचिका शक्तिरिति न नित्यवाच्यवाच-
 कसम्बन्धपरिक्ल्पनया प्रयोजनम् । एकान्तनित्यस्य तु ज्ञानजनकत्वे सर्वदा ज्ञानोत्पत्ति,
 तदजनकस्वभावत्वे न कदाचिद्विज्ञानोत्पत्तिरिति प्रतिपादितम् । समयबलेन तु शब्दा
 20 र्थप्रतिपत्तौ यथा सङ्केत विशिष्टसामग्रीतः कार्योत्पत्तौ न कश्चिद्दोष । अत एवानुमानात्
 प्रमाणान्तरं शाब्दम्, अनुमानं हि पक्षधर्मैस्त्वान्वयव्यतिरेकवद्विद्वन्नलानुदयमासादयति,
 शाब्दं तु सङ्केतसव्यपेक्षशब्दोपलम्भात् प्रत्यक्षानुमानागोचरेऽर्थे प्रवर्त्तते, स्वसाध्याव्यभि-
 चारित्वात्प्रत्यनुमानस्य त्रिरूपलिङ्गोद्भूतत्वेनैव निश्चीयते शाब्दस्य तात्प्रोक्तत्वनिश्चये सति
 शब्दस्थोत्तरकालमिति । किञ्च यत्र यत्रापि पुरुषेण प्रतिपादकतया शब्दः प्रयुज्यते त तमर्थं
 25 यथासक्येन प्रतिपादयति, न त्वेव धूमादिकं लिङ्गं पुरुषेच्छावशेन जलादिकं प्रतिपादयतीत्यनु-
 मानाच्छब्दः प्रमाणात्तरसिद्धः । कथं वर्णां शब्दरूपतामुपयान्ति, उच्यते परिमितसरयाका
 पुद्गलद्रव्योपादानापरित्यागनैव परिणता अत्रावणस्वभावपरित्यागेन प्राप्तप्रावणस्वभावा वि-
 शिष्टानुक्रमयुक्ता वर्णा वाचकत्वाच्छब्दरूपा, अन्ययोक्तदोषानतिश्रुतिः स्यात् । ननु भव-
 त्पक्षेऽपि क्रमस्य वर्णोभ्यो व्यतिरेके न वणविशेषणत्वमव्यतिरेके वर्णा एव केवला, ते च

व्यस्ता समस्ता वा नार्थप्रतिपादका इति न शब्द कश्चिदर्थप्रत्यायकः, असदेतत्, वर्णव्यति-
 रिच्छाव्यतिरिक्तस्य क्रमस्य प्रतिपत्ते, तथाहि न वर्णभ्योऽर्थान्तरमेव क्रम, वर्णानुविद्धतया
 तस्य प्रतीते, नापि वर्णा एव क्रम, तद्विशिष्टतया वर्णानां प्रतिपत्ते, न च तद्विशेषणत्वेन
 प्रतीयमानस्य क्रमस्यापह्नवो युक्तः, वर्णेष्वपि तत्प्रसक्ते, नेय भ्रान्तिरूपा प्रतिपत्ति, वर्णानां
 तद्विशिष्टतयाऽवाधिताध्यक्षगोचरत्वात्, अर्थप्रतिपत्तिभ्रारणतोऽनुमितत्वाच्च । न चाभाव 5
 कस्यचिद्वावाध्यवसायितया विशेषणम्, नाप्यर्थप्रतिपत्तिहेतु, न च क्रमोऽप्यहेतु, तथा
 त्मकवर्णभ्योऽर्थप्रतीते, ततो भिन्नाभिज्ञानपूर्वी विशिष्टा वर्णा विशिष्टपरिणतियन्त, शब्द, स
 च पदवाक्यादिरूपतया व्यवस्थित, तेन विशिष्टानुक्रमवन्ति तथाभूतपरिणतिमापन्नानि
 पदान्येव वाक्यमभ्युपगन्तव्यम्, तद्व्यतिरिक्तस्य तस्य पदवदनुपपद्यमानत्वात् । ननु कथ
 शब्दो वस्त्वन्तरत्वात् पुरुषादेर्वस्तुनो धर्मो येनासौ तस्य व्यञ्जनपर्यायो भवेत्, न, नामन 10
 याभिप्रायात्, नामनामवतोरभेदात्, पुरुषशब्द एव पुरुषार्थस्य व्यञ्जनपर्याय, यद्य पुरुष
 इति शब्दो वाचको यथार्थगवतद्वान्यधर्मस्यासौ पुरुषशब्द, स चाभिधेयपरिणामो व्य-
 ञ्जनपर्याय कथं नार्थधर्म, स च व्यञ्जनपर्याय पुरुषोत्वत्तेरारभ्य आ पुरुषविनाशाद्भव-
 तीति जन्मादिर्मरणपर्यन्त उक्तः, तस्य तु बालादय पर्याययोगा बहुविकल्पा, तस्य पुरुषा
 भिधेयपरिणामवतो बालकुमारादयस्तत्रोपलभ्यमाना अर्थपर्याया भवत्यनन्तरूपा, एवञ्च 15
 पुरुषो व्यञ्जनपर्यायेणैक बालादिभिस्त्वर्थपर्यायैरनेक इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इत्थमेव सर्वं वस्त्वेकमनेक वा सर्वस्य तथैवोपलम्भादयथाऽभ्युपगमे एहातरूपमपि
 तन्न भवेदित्याह—

अत्थि त्ति णिन्द्रियस्य पुरिस जो भणइ पुरिसकालम्मि ।

सो बालाइवियस्य न लहइ तुल्ल व पावेज्जा ॥ ३३ ॥

20

अस्तीति निर्दिश्य पुरुष यो भणति पुरुषकाले ।

स बालादिविकल्पा न लभते तुल्य या प्राप्नुयात् ॥ छाया ॥

अस्तीति, योऽस्तीत्येव निर्गताविरलभेद एकरूप पुरुषद्रव्य पुरुषोत्वत्तिक्षण एव ब्रवीति
 बालादिभेदरूपतया नासौ स्वयमेव व्यवस्थिति प्राप्नुयात्, नापि तद्रूपतयाऽपरमसौ पश्येत्,
 एवञ्चाभेदरूपमेव तत्पुरुषवस्तु प्रमथ्यत तुल्य वा प्राप्नुयात्, तदप्यभेदरूप बालादि 25
 तुल्यतामेव अभावरूपतया प्राप्नुयात्, भेदाप्रतीतौ हि अभेदोऽपि न प्रतीयत एवेति अभा-
 यरूपतैवेति भाव ॥ ३३ ॥

इदमेवोपसहरति—

वज्रणपञ्जायस्स उ पुरिसो पुरिसो त्ति णिचमवियप्पो ।
वालाइवियप्प पुण पासइ से अत्थपञ्जाओ ॥ ३४ ॥

व्यञ्जनपर्यायस्य तु पुरुषः पुरुष इति नित्यमविकल्प ।
वालादिविकल्प पुन पश्यति तस्यार्थपर्याय ॥ छाया ॥

- 5 व्यञ्जनेति, व्यञ्जन शब्द, अर्थव्यस्यकत्वात्, तस्य पर्याय आजन्मतो मरणान्त
यावदभिन्नस्वरूपपुरुषद्रव्यप्रतिपादकत्व, तद्वशेन तत्प्रतिपाद्य वस्तुस्वरूप बोधचारात्, तस्य
मतेन तु एतद् द्वितयमपि पुरुषः पुरुष इत्यभेदरूपतया न भिद्यते, अत एतन्मतेन पुरुषवस्तु
सदाऽविकल्पकम्, भेद न प्रतिपद्यत इति भाव । वालादिभेद तु तस्यैव पुरुषस्यार्थपर्याय
ऋजुसूत्रादि पश्यति । अत्रापि त्रिविधिणा विषय ऋजुसूत्राद्यर्थेनयविषयः अभिन्ने पुरुषरूपे
10 भेदस्वरूपो निर्दिष्ट, उपचारात्, एवञ्चाभिन्न पुरुषवस्तु भेद प्रतिपद्यत इति यावत् । शब्दपर्या-
येणाविकल्प पुरुषो वालादिना त्वर्थपर्यायेन सविकल्प सिद्ध इति गाथातात्पर्यार्थ ॥ ३४ ॥

एव निर्विकल्पसविकल्पस्वरूपे पुरुषवस्तुनि तद्विपर्ययेण तद्वस्तु प्रतिपादयन् वस्तु-
स्वरूपानवबोध स्वात्मनिप्रकाशयतीत्याह—

सवियप्पणिच्चियप्प इय पुरिस जो भणेज्ज अवियप्प ।

- 15 सवियप्पमेव वा णिच्छण्ण ण स निच्छिओ समण ॥ ३५ ॥

सविकल्पनिर्विकल्पमिति पुरुष यो भण्यादविकल्पम् ।
सविकल्पमेव वा निश्चयेन न स निश्चितः समये ॥ छाया ॥

- सविकल्पेति, स्यात्कारपदलाञ्छित सविकल्प निर्विकल्प पुरुषद्रव्य य प्रतिपादको
निश्चयेन—अवधारणेन अविकल्पमेव सविकल्पमेव वा ब्रूयात् स यथावस्थितवस्तुप्रतिपादने
20 प्रस्तुतेऽव्याभूत वस्तु प्रतिपादयन् समये न परमार्थेन वस्तुसत्त्वस्य परिच्छेत्तेति निश्चित ।
प्रमाणपरिच्छिन्न हि तथैवाविसर्वादिवस्तु प्रतिपादयन् वस्तुत प्रतिपादक उच्यते । न चैवा-
न्ताविकल्पादिरूप वस्तु केनचित् प्रतिपन्न प्राप्यते वा येन तथाभूत वचस्तत्र प्रमाण भवेत्,
तथाभूतवचनाभिधाता वा तज्ज्ञान वा प्रमाणतया लोके व्यपदेशमासादयेदिति ॥ ३५ ॥

- इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
25 कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्दस्तम्भचिभरण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य नयसम्प
कवनिरूपण नाम एकविंशतितम सोपानम् ॥

अथ सप्तभङ्गनिरूपणम् ।

तदेव परस्परमापेक्षभेदाभेदात्मनो वस्तुन क्वञ्चित् सदसस्त्वमुक्त्वा तदभिधाय-
कस्य वचस पुरुषस्यापि तदभिधानद्वारेण सम्यङ्मिथ्यात्वमभिधाय सम्प्रति भावाभाव
विषय तथैवैकान्तानेकान्तात्मकमश प्रतिपादयतो विवक्षया सुनयदुर्नयप्रमाणरूपता उत्पत्ति
पादक वचो यथाऽनुभवति तथा प्रपञ्चत प्रतिपादयितुम्, यद्वा यथैव यद्वस्तु व्यवस्थित 5
तथैव तस्य प्रतिपादयतो वक्तुर्निपुणत्व भवति, अन्यथा सात्त्वयौद्धकणादानामिवाभिन्नभिन्न-
परस्परनिरपेक्षोभयवस्तुस्वरूपाभिधायिना अहंमत्तानुसारिणामपि स्यादस्तीत्यादि सविक
ल्परूपतामनापत्रवचन वक्तुणा स्यात्कारपदालाङ्घितवस्तुधर्म प्रतिपादयतामनिपुणता भवे-
दिति प्रपञ्चत सप्तविकल्पोत्थाननिमित्तमुपदर्शयितुमाह—

अथतरभूएहि य णियण्हि य दोहि समयमाईहिं ।

10

वयणचिसेसाईय दन्वमवत्तन्वय पडइ ॥ ३६ ॥

अर्थान्तरभूतैश्च निजकैश्च द्वाभ्या समयादिभ्याम् ।

वचनविशेषातीत द्रव्यमवकव्यक पतति ॥ छाया ॥

अर्थान्तरेति । अर्थान्तरभूत पटादि, निजो घटादि, ताभ्या निजाथान्तरभूताभ्या
घटवस्तुन सदसत्त्व प्रथमद्वितीयभङ्गनिमित्त प्रधानगुणभावेन भवतीति प्रथमद्वितीयौ 15
भङ्गौ । यदा तु द्वाभ्यामपि युगपत्तद्वस्तु अभिधित्सित भवति तदाऽवकव्यभङ्गनिमित्त
तथाभूतस्य वस्तुनोऽभावात् प्रतिपादकवचनातीतत्वात् तृतीयभङ्गसद्भावात्, वचनस्य वा
तथाभूतस्याभावात् अवकव्य वस्तु । तत्रासत्त्वमुपसर्जनीकृत्य सत्त्वस्य प्रतिपादने प्रथमो
भङ्ग सत्त्वमुपसर्जनी कृत्यासत्त्वस्य प्रतिपादने च द्वितीयो भङ्ग । द्वयोर्धर्मयोश्च मुख्यतो
गौणतो वा प्रतिपादने न किञ्चिद्वचन समर्थम्, समस्तवचनेन वाक्येन वा तत्प्रतिपाद 20
नासम्भवात् । अन्यपदार्थप्रधानत्वात् बहुव्रीहिरत्र न समर्थ, उभयप्राधान्यस्याप्रापेक्ष-
णात्, अत्रार्थेऽव्ययीभावोऽपि न प्रवर्ततेऽसम्भवात् । उभयपदप्रधानो द्वद्वसमासो द्रव्य
वृत्तिर्न प्रकृतार्थप्रतिपादक, एकत्र धर्मद्वयस्य मुत्पत्तया तेनाप्रतिपादनात् । गुणवृत्ति-
रपि द्रव्याश्रितगुणप्रतिपादक, द्रव्यमन्तरेण गुणाना विद्यतीत्यादिक्रियान्वयित्वासम्भवात्,
तस्या द्रव्याश्रितत्वादतो न प्रधानभूतयोर्गुणयो प्रतिपाद्यत्वम् । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पु- 25
ठपोऽप्यन न प्रवर्तते, सक्यावाचिपूर्वपदत्वाद् द्विगुरभ्यशक्त एव, कर्मधारयोऽपि न,
गुणाधारद्रव्यविषयत्वात् । न चान्यत् समासान्तरमस्ति येनेक्या मुख्यतया गुणद्वय
वाक्य भवेत्, अत एव न वाक्यमपि तादृगर्थप्रतिपादकमस्ति, तस्य समासाभिन्नार्थ-

- बोधकृत्वात्, न च केवल पद वाक्य वा लोकप्रसिद्धम्, तस्यापि परस्परापेक्षद्वयादिविषयतया तथाभूतार्थप्रतिपादकत्वायोगात् । शतृज्ञानधो 'तौ सदि' ति [पा० ३-२-१२७] सङ्केतिसच्छब्दयज्ञ तयो केनचित्सङ्केतितैकशब्देन वाच्यत्वम्, विकल्पप्रभवशब्दाच्चयत्वप्रसक्ते, विकल्पानाञ्च युगपदप्रवृत्त्या नैकदा तयोस्तद्वाच्यतासम्भव इत्यवाच्यत्व तृतीयो
- 5 भङ्ग इति प्रथमोऽपेक्षभेदः । यद्वा नामस्थापनाद्रव्यभावभिन्नेषु पशुषु विधित्सिताविधित्सितरूपेण प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, तत्प्रकाराभ्यां युगपदवाच्यम्, तथाभिधेयपरिणामरहितत्वात्, यदि ह्यविधित्सितरूपेणापि घट स्यात् तर्हि प्रतिनियतनामादिभेदव्यवहाराभावप्रसक्ति, तथा च विधित्सितस्यापि नात्मलाभ इति सर्वोभाव एव भवेत्, यदि विधित्सितप्रकारेणाप्यघट स्थात्तदा तत्रिभन्धनव्यवहारोच्छेद स्यात्, एकपक्षाभ्युपगमेऽपि तदित
- 10 राभावे तस्याप्यभाव इत्यवाच्य इति द्वितीयो भेद । अथवा स्वीकृतप्रतिनियतप्रकारे नामादिके तद्वदवस्तुनि य सस्थानादिस्तत्त्वरूपेण घट, इतरेण चाघट इति प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदभिधातुम शक्येत्वाच्च, अपरसस्थानादिनापि यदि घटस्तदैकस्य सर्वघटात्मकता स्यात्, विवक्षितसस्थानेनाप्यघटो यदि तर्हि पटादायिव पटार्थिनस्तत्रापृथक्तिर्भवेत्, एकान्ताभ्युपगमेऽपि तथाभूतस्य प्रमाणाविषयत्वेनासत्त्वाद्वाच्य इति तृतीय प्रकार ।
- 15 यद्वा स्वीकृतप्रतिनियतसस्थानादौ मध्यमावस्था निज रूपम्, कुशूलकपालादिलक्षणे पूर्वोत्तरावस्थे अर्थान्तररूपम्, ताभ्यां सदसत्त्व प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, युगपत्ताभ्यामभिधातुमसामर्थ्यात् अवाच्यत्व तृतीयो भङ्गः । यदि घट इतरावस्थाभ्यामपि भवेत् तदानाद्यनन्तत्त्वप्रसङ्ग । मध्यमावस्थयाप्यघटो यदि स्यात् सर्वदा घटाभावप्रसक्ति, एकान्तरूपतायामप्ययमेव प्रसङ्ग इत्यसत्त्वाद्वावाच्य इति चतुर्था भेद । अथवा तस्मिन्नेव मध्यमावस्थारूपे
- 20 वर्त्तमानावर्त्तमानक्षणाभ्यां सदसत्त्व प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदभिधातुमशक्येत्वाच्चयत्व तृतीय, पूर्वोत्तरक्षणयोरपि घटस्य सत्त्वे वर्त्तमानक्षणमेवासौ जातः पूर्वोत्तरयोर्वर्त्तमानताप्राप्ते वर्त्तमानक्षणमात्रमपि न स्यात्, पूर्वोत्तरक्षणयोरभावे तदपेक्षस्य तस्याप्यभावात् । वर्त्तमानक्षणेनाप्यघटरूपतायां सवदा तस्याभावप्रसक्ति, एकान्तपक्षेऽप्ययमेव दोष इत्यभावाद्वावाच्य इति पञ्चम । यद्वा क्षणपरिणतिरूप घटे लोचनेतरेन्द्रियजप्रतिपत्तिविषय
- 25 त्वाभ्यां सदसत्त्व प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्य, इन्द्रियान्तरजप्रतिविषयतयापि घटो यदि स्यादिन्द्रियान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्ग, इन्द्रियसङ्करप्रसक्तिश्च लोचनजप्रतिपत्तिविषयत्वेनापि न घटस्तर्हि तस्यारूपत्वप्रसक्ति एकात्तवादेऽपि तदितराभावे तस्याप्यभावाद्वाच्य एवेति षष्ठो भेद । अथवा लोचनप्रतिपत्तिविषये तत्रैव घटे घटशब्दाच्चयता निज रूप कुटशब्दाच्चयता पररूप, ताभ्यां सदसत्त्वान् प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, यौगपद्येनाभि-

दानापेक्षया त्ववाच्यता, घटो यदि कुटशब्दवाच्यतयापि भवेत्तत्र त्रिजगत् एकशब्दवाच्यता
 स्यात्, घटस्य वाऽशेषपटादिशब्दवाच्यताप्रसङ्ग इति घटशब्दवाच्यत्वप्रतिपत्तौ निखिलतद्वाच-
 कशब्दप्रतिपत्तिप्रसङ्गश्च, घटशब्देनाप्यत्राच्यश्रेष्ठशब्दोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्ग , एकान्ताभ्युपगमे
 तु तथाविधवस्त्वभावात् सङ्केतद्वारेणापि न तद्वाचरु कश्चित् शब्द इत्यवाच्य एवेति सप्तम
 प्रकार । एव घटशब्दाभिधेये तत्रैव घट हेयोपादेयान्तरङ्गगहिरङ्गोपयोगानुपयोगादितया 5
 सदसत्त्वात्प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्य, हेयगहिरङ्गानधक्रियाकार्यसन्निहित
 रूपेणापि यदि घटो भवेत् पटादीनामपि घटत्वप्रसक्ति, यद्युपादेयसन्निहितादिरूपेणाप्यघट
 स्यात्तदाऽन्तरङ्गस्य वक्तृभोक्तृगतहनुकलभूतघटाकारावबोधकविकल्पोपयोगस्याप्यभावे घटस्या
 प्यभावप्रसङ्ग इत्यवाच्य, एकान्ताभ्युपगमेऽप्यमेव प्रसङ्ग इत्यवाच्य इत्यष्टमो भेद । अथवा
 तत्रैवोपयोगेऽभिमतावीषबोधकत्वानभिमतार्थावबोधकत्वाभ्या सदसत्त्वात् प्रथमद्वितीयौ, 10
 ताभ्या युगपदादिष्टोऽवाच्य, इतरप्रकारेणापि यदि घट स्यात् प्रतिनियतोपयोगाभाव, तथा
 भ्युपगमे विविक्तरूपोपयोगप्रतिपत्तिन भवत्, स्वरूपेणापि यद्यघटो भवेत्तदा सर्वाभाव, अवि
 शेषप्रसङ्गो वा, न चैवम्, तथाऽप्रतीते, एकान्तपक्षेऽप्ययमेव प्रसङ्ग इत्यवाच्य इति नवम ।
 अथवा सत्त्वमसत्त्वं वा पररूप घटत्वञ्च नित्य रूप ताभ्या प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, अभेदेन ताभ्या
 निर्दिष्टौ घटोऽवक्तव्यो भजति, यदि हि सत्त्वमनूद्य घटत्वं विधीयते तदा सत्त्वस्य घटत्वेन 15
 व्याप्तेर्घटस्य सर्वगतत्वप्रसङ्ग, तथाभ्युपगमे प्रतिभासनाया व्यवहारविलोपश्च, तथा यद्य
 सत्त्वमनूद्य घटत्वं विधीयते तर्हि प्रागभावाद्भ्रतुर्विधस्याप्यसत्त्वस्य घटत्वेन व्याप्तेर्घटत्व
 प्रसङ्ग, यदि च घटत्वमनूद्य सदसत्त्वे विधीयते तदा घटत्वं यत्तदेव सदसत्त्वे इति घट
 मात्र सदसत्त्वे प्रसज्येते तथा च पटादीना प्रागभावादीनाञ्चाभावप्रसक्तिरिति प्राक्तनन्यायेन
 विशेषणविशेष्यलोपात् सन् घट इत्येवमवक्तव्य, असन् घट इत्येवमप्यवक्तव्य, न चैकान्त- 20
 तोऽवाच्यः, अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चिद्वाच्य इति न कश्चिद्दोष इति दशम प्रकार इति
 दिरु ॥ भङ्गा एते त्रयो गुणप्रधानभावेन सकलधर्मात्मकेऋवस्तुप्रतिपादका स्वय तथाभूता
 सन्तो निरवयवप्रतिपत्तिद्वारेण सकलादेशा, वक्ष्यमाणान्धत्वारस्तु सावयवप्रतिपत्तिद्वारेणा-
 शेषधर्मात्कान्त वस्तु प्रतिपादयन्तोऽपि पिकलादेशा इति चेच्चिन् प्रतिपत्ता । वाक्यञ्च
 सर्वमेकान्तेकात्मक सत् स्वाभिव्ययमपि तथाभूतमवबोधयति, न हि तावन्निरवयवेन 25
 वस्तुस्वरूपाभिधान सम्भवति, अनन्तवर्मात्कान्तैकात्मकत्वाद्वस्तुन, निरवयववाक्यस्य तु
 एकस्वभाववस्तुविषयत्वात् तथाभूतस्य च वस्तुनोऽसम्भ्रान्त् न निरवयवस्य तस्य

- वाक्यमभिधायकम् । नापि सावयव वाक्य वस्त्वभिधायक सम्भवति, वस्तुन एकात्मकत्वात्, न च वस्तुनस्तदशा व्यतिरिक्ता, तद्व्यतिरिक्तं तेषामप्रतीते, एकरूप-व्याप्तनेकाशप्रतिभासात्, न च तदेकात्मकमेव, अनेकाशानुरक्तस्यैवैकात्मनः प्रतिभासात्, अतो वस्तुन एकानेकरूपभावत्वात् तथाभूतवस्त्वभिधायका शब्दा अपि तथाभूता
- 5 एव, नैकान्तत सावयवा उभयेकान्तरूपा वा । तत्र विवक्षाकृतप्रधानभावसदायेकधर्मात्मकस्यापेक्षितापराशेषधर्मक्रोडीशृतस्य वाक्यार्थस्य स्यात्कारपदलाञ्छितवाक्यात् प्रतीतेः स्यादस्ति घट, स्यात्रास्ति घट, स्यादवक्तव्यो घट इत्येते प्रयो भङ्गा सकलादेशा । विवक्षान्विरचितद्वित्रिधर्मानुरक्तस्य स्यात्कारपदसूचितसकलधर्मस्वभावस्य धर्मिणो वाक्यार्थरूपस्य प्रतिपत्तेश्चत्वारो वक्ष्यमाणा विकलादेशा स्यादस्ति च नास्ति घट इति प्रथमो विकलादेशः,
- 10 स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घट इति द्वितीयः, स्यात्रास्ति चावक्तव्यश्च घट इति तृतीयः, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति चतुर्थः, एत एव सप्तभङ्गा स्यात्पदलाञ्छनविरहिणोऽवधारणैकस्वभावा विषयाभावाहुर्नया भवन्ति, धर्मान्तरोपादानप्रतिपेधाकरणात् स्वार्थमात्रप्रतिपादनप्रवणा एते एव सुनयरूपतामासादयन्ति, स्यात्पदलाञ्छनत्रिवक्षितैकधर्मावधारणवशाद्वा सुनया, सद्द्रव्यादरेकदेशस्य व्यवहारनिबन्धनत्वेन विवक्षितत्वात्, धर्मान्तरस्य चानिषिद्धत्वात् । अतः स्यादस्ति इत्यादि प्रमाणम्, अस्त्येवेत्यादि दुर्नयः, अस्ति इत्यादि सुनयः,
- 15 न तु सव्यवहारान्नम्, स्यादस्त्येव इत्यादिकस्तु नय एव व्यवहारकारणम्, स्वपराव्यावृत्तवस्तुविषयप्रवर्तकवाक्यस्य व्यवहारकारणत्वात्, अन्यथा तदयोगादिति ॥ ३६ ॥

अथ सावयववाक्यरूप चतुर्धर्माह—

अहं देसो सञ्भावे देसोऽसञ्भावपञ्जवे णियओ ।

20 त दवियमत्थि णत्थि य आणसविसेसिय जम्हा ॥ ३७ ॥

अथ देश सद्भावे देशोऽसद्भावपर्यये नियतः ।

तद्द्रव्यमस्ति नास्ति च आदेशविशेषित यस्मात् ॥ छाया ॥

- अथेति यदा वस्तुनोऽनयवलक्षणो देशोऽस्ति त्वे नियतः, सन्नेवायमित्येव निश्चितः, अपरश्च देशो नास्ति त्वे नियतः, असन्नेवायमित्यवगतः, कथञ्चिदवयवेभ्योऽवयविनोऽभेदादवयवधर्मं सोऽपि तथा व्यपदिश्यते यथा कुण्ठो देवदत्त इति, एवञ्चावयवसत्त्वासत्त्वाभ्यामवयवव्यपि सदसन् भवति, तस्मात्तद्द्रव्यमस्ति च नास्ति च भवति, उभयप्रधानावयव-

१ येन वाक्यमपि निरवयव भवेदिति भावः । अत्र वाक्ये सावयवत्वं निरवयवत्वयानेकात्मकत्वमकात्मकत्वं व्यप्यम् ॥

भागेन यस्माद्दिशेषितम्, तथाहि अत्रयवेन त्रिदिष्टधर्मेण यदादिश्यते तदस्ति च नास्ति च भवति, तथा स्त्रद्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विभक्तो घट स्वद्रव्यादिरूपेणस्ति परद्रव्यादिरूपेण च स एव नास्ति, तथा च पुरुषादिवस्तु विवक्षितपर्यायेण बालादिना परिणत कुमारादिना चापरिणतमित्यादिष्टमिति योग्यम् ॥ ३७ ॥

अथ पञ्चम भङ्ग प्रदर्शयति—

5

सम्भावे आहृष्टो देशो देशो य उभयहा जस्स ।
त अत्थि अवत्तव्य च होइ दविअ वियप्पवसा ॥ ३८ ॥

सद्भावे आदिष्टो देशो देशश्च उभयर्था यस्य ।
तदस्ति अवक्तव्यञ्च भवति द्रव्य विकल्पवशात् ॥ छाया ॥

सद्भाव इति, यस्य घटादर्धमिणो देशो धर्मोऽस्तित्वेऽवक्तव्यानुविद्धस्वभावे आदिष्ट, 10
अन्यथा तदयोगात्, न ह्यपरधर्माप्रविभक्ततामन्तरेण विवक्षितधर्मास्तिरत्र सम्भवति, सर-
विषाणादेरिव । तस्यैवापरो देश उभयथा आदिष्ट, अस्तित्वनास्तित्वप्रकाराभ्यामेकदैव
विवक्षित, अस्तित्वानुविद्ध एवावक्तव्यस्वभाव, अन्यथा तदमत्त्वप्रसक्त, न ह्यस्तित्वा
भावे उभयाविभक्तता शृङ्गादेरिव तस्य सम्भविनी, भङ्गोऽय केवलप्रथमतोऽयमङ्गस्यो
ग्यात्मको न, विवक्षाविशेषात्, तत्र हि अस्तित्व नावक्तव्यताऽनुविद्ध परस्परान्निशेषणभूतयो 15
प्रतिपाद्येनाधिगन्तुमिष्टत्वात्, अत्र तु तथाभूतधर्माक्रान्ततयेति तद्द्रव्य अस्ति चावक्त-
व्यञ्च भवति तदमविकल्पनवशात्, धर्मयोस्तथापरिणतयोस्तथाव्यपदेशे धर्म्यपि तद्वारेण
तथैव व्यपदिश्यते ॥ ३८ ॥

षष्ठ भङ्गमाह—

आहृष्टोऽसम्भावे देशो देशो य उभयहा जस्म ।
त णत्थि अवत्तव्य च होइ दविअ वियप्पवसा ॥ ३९ ॥

20

आदिष्टोऽसद्भावे देशो देशश्च उभयथा यस्य ।
तथास्ति अवक्तव्यञ्च भवति द्रव्य विस्मरणशात् ॥ छाया ॥

आदिष्ट इति, यस्य वस्तुनो देशोऽस्तित्वे निश्चित, असन्नेवायमित्यवक्तव्यानुविद्ध, 25
अपरश्चासदनुविद्धः उभयथा सत्रसञ्चैत्येव युगपत्त्रिधितस्तदा तद्द्रव्य नास्ति चावक्तव्यञ्च
भवति विकल्पवशात्, तद्द्रव्यपदेश्यावयववशात्, द्रव्यमपि तद्द्रव्यदेशमासादयति, केवल
द्वितीयवृत्तीयमङ्गव्युदासेन षष्ठो भङ्ग ॥ ३९ ॥

अथ सप्तम भङ्गमाह—

सद्भावासम्भावे देसो देसो य उभयहा जस्स ।
त अत्थि णत्थि अचत्तव्वय च दविघ वियप्पवसा ॥ ४० ॥

सद्भावासद्भावयोर्देशो देशश्च उभयथा यस्य ।

5 तदस्ति नास्ति अचक्रव्यकञ्च द्रव्य विकल्पवशात् ॥ छाया ॥

सद्भावेति, यस्य देगिनो देशोऽवयवो धर्मो वा सद्भावे निश्चितः अपरस्त्वसद्भावे, तृतीयस्तु उभयथा, इत्येव देशाना सदसद्वक्तव्यव्यपदेशात्तदपि द्रव्यमस्ति च नास्ति चावक्तव्यञ्च भवति, तथाभूतविशेषणाध्यासितस्य द्रव्यस्यानेन प्रतिपादनादपरभङ्गाना व्युदास । एते च परस्पररूपापेक्षया सप्तभङ्गात्मकाः प्रत्येक स्वार्थं प्रतिपादयन्ति नान्यथेति 10 प्रत्येक तत्समुदायो वा सप्तभङ्गात्मक प्रतिपाद्यमपि तथाभूत दर्शयतीति व्यवस्थितम् । अत्र प्रत्येकभङ्गाना भेदविशेषा अन्यत्र येभ्योऽवसेया । अनन्तधर्मात्मके वस्तुति न तत्र विपादन्वचनस्य सप्तवचनानिर्दिष्टस्याष्टमस्य सम्भव, तत्परिकल्पने त्रिशिष्टनिमित्ताभावात् कल्प्यमानवचनानामत्रैवान्तर्भावादिति ॥ ४० ॥

अन्योन्यापरित्यागेन व्यवस्थितस्वरूपवाच्यनयाना शुद्धशुद्धिविभागेन समहादिव्यप-
15 देशमासादयतां द्रव्यार्थिकपर्यायाधिकनयावेन मूलाधार इत्यादर्शयति—

एव सत्तवियप्पो वचणपटो षोड् अत्थपज्जाए ।

वजणपज्जाए उण सवियप्पो णिच्चियप्पो य ॥ ४१ ॥

एव सत्तविकल्पो वचनपथो भवति अथपर्याये ।

व्यञ्जनपर्याये पुन सविकल्पो निर्दिक्त्वश्च ॥ छाया ॥

20 एवमिति, उक्तप्रकारेण सप्तविधो वचनमार्गं सद्द्रव्यवहारजुसूत्ररूपेऽर्थनये सर्वो भवति, तत्र सामा यमाहिणि सद्भेदे प्रथम, विशेषमाहिणि व्यवहारे द्वितीय, ऋजुसूत्रे तृतीय, चतुर्थं सद्द्रव्यवहारयो, पञ्चम सद्द्रहजुसूत्रयो, षष्ठो व्यवहारजुसूत्रयो सप्तमश्च सद्द्रहव्यवहारजुसूत्रेषु । व्यञ्जनपर्याये शब्दतये सविकल्प, प्रथमे पर्यायशब्दवाच्य-
वाविकल्पसद्भावेऽप्यर्थस्यैवत्वात्, द्वितीयतृतीययोर्निर्विकल्पाः, द्रव्यार्थात्सामान्यलक्षणान्नि
25 गैवपर्यायाभिधायकत्वात्, समभिरुद्धस्य पर्यायभेदभिन्नत्वात्, एवम्भूतस्यापि विवक्षित-
क्रियाकालार्थत्वात्, लिङ्गसंज्ञाक्रियाभेदेन भिन्नस्यैकशब्दावाच्यत्वात् । शब्दादिषु तृतीय, प्रथमद्वितीयसयोगे चतुर्थं, तेष्वेव चानभिधेयसयोगे पञ्चमपष्टसप्तमवचनमार्गा भवन्ति ।

पडिपुण्णजोव्वणगुणो जह लज्जइ घालभावचरिएण ।
कुणइ य गुणपणिहाण अणागयसुहोवहाणत्थ ॥ ४३ ॥

परिपूर्णयौवनगुणो यथा लज्जते घालभावचरितेन ।
करोति च गुणप्रणिधान अनागतसुखोपधानार्थम् ॥ छाया ॥

- 5 परिपूर्णेति, यथा सम्प्राप्तयौवनगुण पुरुषो घालभावसंपृक्तनिजानुष्ठानुस्मरणात् पूर्व-
महमप्यस्पृश्यसस्पर्शादिव्यवहारमनुष्ठितवानिति लज्जते मयैतस्मात्सुरसाधनात्सुखमाप्तव्य
मिति चानागतसुरप्राप्त्यर्थं उत्साहादिगुणेष्वैकाग्र्यं करोति, अनेनातीतानागतवर्त्तमानानामैक्य-
मुक्तं भवति ॥ ४३ ॥

अत्रापि मते यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्ररूपणं न परिपूर्णमित्याह—

- 10 ण य होइ जोव्वणत्थो घालो अण्णो विलज्जइ ण तेण ।
ण वि य अणागयवयगुणसाहण जुज्जइ वि मत्ते ॥ ४४ ॥

न च भवति यौवनस्थो बालोऽन्योऽपि लज्जते न तेन ।
नापि चानागतवयगुणसाधनं युज्यतेऽविभक्ते ॥ छाया ॥

- न चेति, यौवनस्य पुरुषो न च बालो भवति, अपि तु अन्य एव, तेन बालचरिते
15 नान्योऽपि न लज्जते पुरुषान्तरवत्, नाप्यनागतवृद्धावस्थासुखादिप्रसाधनार्थमत्यन्ताभेदेऽ
विचलितस्वरूपतया तस्य प्रयत्नः सम्भवति, तस्मान्नाभेदमात्रं तत्त्वं कथञ्चिद्देवव्यवहार-
प्रतीतिवाधिलब्धान्, नापि भेदमात्रम्, एतदेवव्यवहारप्रत्ययनिराकृतत्वादिति भेदाभेदात्मक
तत्त्वमभ्युपगन्तव्यमन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ॥ ४४ ॥

- एवमभेदभेदात्मकस्य पुरुषतत्त्वस्य यथाऽतीतानागतदोषगुणनिन्दाभ्युपगमाभ्यां सम्ब-
20 न्धः तथैव भेदाभेदात्मकस्य तस्य सम्बन्धः गदिभिर्योग इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोपसंहारार्थमाह—

जाइकुलरूपलक्षणसण्णासयओ अहिगयस्स ।
चालाइभावदिद्विगयस्स जह तस्स सवधो ॥ ४५ ॥

जातिकुलरूपलक्षणसद्भासस्य धतोऽधिगतस्य ।
बालादिभावद्वयधिगतस्य यथा तस्य सम्बन्धः ॥ छाया ॥

- 25 जातीति, पुरुषत्वादिजात्या प्रतिनियतपुरुषजन्यत्वालक्षणकुलेन चक्षुर्माहूरूपादिना तिल
कादिलक्षणेन प्रतिनियतशब्दाभिधेयत्वलक्षणसद्भया च यस्तदात्मपरिणामरूपः सम्बन्धस्त
माश्रित्याधिगतस्य तदात्मकत्वेनाभिजावभासविषयस्य, अथवा सम्बन्धो जन्यजनकभाव,

तथा च जातिदुलरूपलक्षणसञ्ज्ञासम्बन्धैरविगतस्य एकत्मकस्य गालादिभावेदृष्टैर्विगतस्य उत्पादविगमात्मकस्य तस्य यथा सम्बन्ध भेदाभेदपरिणतिरूप , बाह्याध्यक्षेण भेदाभेदात्मकत्वप्रतिपत्ते तथेति अग्रे सम्बन्ध ॥ ४५ ॥

आध्यात्मिकाध्यक्षतोऽपि तथा प्रतीतेस्तद्गुणु तथाविधमेवेत्याह—

तेहि अतीतानागतसगुणदुगउणञ्भुवगमेहि ।

5

तह धमोक्षसुहृदुसम्बपत्थणा होइ जीवसस ॥ ४६ ॥

ताभ्यामतीतानागतदोषगुणजुगुप्साऽभ्युपगमाभ्याम् ।

तथा बन्धमोक्षसुहृदुसप्राधना भवति जीवस्य ॥ ४६ ॥

ताभ्यामिति, यथा ताभ्यामतीतानागतदोषगुणजुगुप्साऽभ्युपगमाभ्या भेदाभेदात्मकस्य पुरुषत्वस्य सिद्धि तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि बन्धमोक्षसुहृदु स्वप्राधेना तत्साधनोपादानपरित्यागद्वारेण भेदाभेदात्मकस्यैव जीवद्रव्यस्य भवति बाह्याद्यात्मकपुरुषद्रव्यवत्, न च जीवस्य पूर्वोत्तरभवानुभितुरभावाद्बन्धमोक्षभावस्याभाव , उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकस्य तस्यानाद्यनन्तस्योक्तत्वात् । तथाहि मरणचित्त भाव्युत्पादस्थित्यात्मकम्, मरणचित्तत्वात् जीवव्यवस्थाविनाशचित्तवत्, तथा जन्मादौ चित्तप्रादुर्भावोऽतीतचित्तस्थितिविनाशात्मकः, चित्तप्रादुर्भावत्वात्, मध्यमावस्थाचित्तप्रादुर्भाववत्, अन्यथा तस्याप्यभावप्रसक्तिः, न चेष्टापत्ति, हर्षविषादाद्यनेकविवर्त्तात्मकस्यानन्यवेद्यस्यान्तमुत्साकारतया स्वसवेदनाध्यक्षत शरीरवैलक्षण्येनानुभूतेः, तथापि तस्याभावे उद्दिष्टसाकारतया प्रतिभासमानशरीरादेरप्यभाव स्यात् । न चैकान्तेनात्मनो नित्यत्वे नूतनबुद्धिशरीरन्दिश्यैवो गवियोगलक्षणे जन्ममरणे अपि सम्भवतः कुतो बन्धमोक्षप्रसक्ति , सर्वात्मनाऽविचलितरूपत्वात् । नाप्येकान्तत उत्पादविनाशात्मके चित्ते इहलोकपरलोकव्यवस्था बन्धादिव्यवस्था वा सम्भवति, ऐहिकशरीरपरित्यागेन ह्यामुष्मिन्शरीरोपादानमेकस्य परलोकः, पूर्वग्रामपरित्यागावाप्तग्रामान्तरैकपुरुषवत् न च दृष्टान्तेऽप्येकत्वमसिद्धमिति चान्यम्, उभयावस्थयोस्तस्यै कत्वेन प्रतिपत्ते । न चेय मिथ्या, बाधकाभावात्, विरुद्धधर्मसमर्गादेर्वाचकस्याध्यक्षवाधादिना निरस्तत्वात्, न च पूर्वान्यस्यात्याग एकस्योत्तरावस्थोपादानमन्तरेण दृष्टः, घटाकारविनाशबन्धुद्रव्यस्य कपालाकारोपादानमन्तरेण तस्यादर्शनात् । न च कपालोपादानमन्तरेण घटविनाश एव न सिद्ध , घटकपालव्यतिरेकेणापरस्य नाशस्याप्रतीतेरिति वक्ष्यम्, कपालोत्पादस्यैव कथञ्चिद्घटविनाशात्मकतया प्रतिपत्ते, अत एव सहेतुकत्व विनाशस्य, कपालोत्पादस्य सहेतुकत्वात् । न च कपालाना केवल भावरूपत्वम्, तथा सति घटस्या

25

अभावस्य कारणत्वाभावाच्च । यद्यपि कपालानि घटहेतुफलानि तथापि घटसद्भावमेव गमयेयुर्न तदभावम्, न हि धूमः पावकहेतुस्तदभावगमक उपलब्ध । न चाभिन्न निमित्तजन्यतया तयो प्रतिबन्ध, अभावस्वाकार्यत्वाभ्युपगमात् । नापि तादात्म्यलक्षण, तयोस्तदभावात् । न च घटरूपव्यावृत्तत्वात्तेषां तदभावप्रतिपत्तिजनकत्वम्, सकलत्रैलोक्याभावप्रतिपत्तिजनकत्वप्रसक्ते, तेषां ततोऽपि व्यावृत्तरूपत्वात् । न च घटविनाशरूप 5 त्वात्तेषां नाय दोष, तेषां वस्तुरूपत्वात्, विनाशस्य च नि स्वभावत्वात्, तथा च तादात्म्यविरोध, अन्यथा घटानुपलम्भवत्तेषामपि तदानुपलब्धिर्भवेत्, तस्मात् प्रागभावात्मकः सन् घटो ध्वसाभावात्मकता प्रतिपद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा पूर्वाक्तसौपानतिवृत्तेः । सत्त्वलक्षणस्यापि हृत्तोरगमकत्वमनेनैत्र प्रकारेण सम्भवति, अन्यथा उत्पत्त्यभावात् स्थित्यभावात्, तदभावे विनाशस्याप्यभाव, असतो विनाशयोगान्ति स्यात्कमेक वस्त्वभ्यु 10 पगन्तव्यम्, अन्यथा तदनुपपत्तेरिति । यथा चाऽऽत्मन परलोकगामित्व शरीरमात्रव्यापकत्वञ्च तथा प्रतिपादितमेव । ननु शरीरमात्रव्यापित्वे तस्य गमनाभावादेशान्तरे तद्गुणोपलब्धिर्न भवेत्, न, तदधिष्ठितशरीरस्य गमनाविराधात्, पुरुषाधिष्ठितदारुयत्रवत् । न च मूर्त्तामूर्त्तयोर्घटाकाशयोरिदं प्रतिबन्धाभावान्मूर्त्तशरीरगमनेऽपि नामूर्त्तस्यात्मनो गमनमिति वक्तव्यम्, ससारिणस्तस्यैकान्तेनामूर्त्तत्वासिद्धेस्तत्प्रतिबद्धत्वाभावासिद्धे ॥ ४६ ॥ 15

एतेदवाह—

अण्णोपणाणुगयाण इमं यं तं यं चित्ति विभयणमयुत्त ।

जहं सुद्धपाणियाण जावतं चिसेसपज्जाया ॥ ४७ ॥

अन्योन्यानुगतयोरिदं वा तद्वेति विभजनमयुक्तम् ।

यथा दुग्धपानीययो यावतो विशेषपर्याया ॥ छाया ॥ 20

अन्योऽन्येति, परस्परानुप्रविष्टयोरात्मकर्मणोरिदं कर्मायमात्मेति पृथक्करणमघटमानकम्, प्रमाणाभावेन कर्तुमशक्यत्वात्, यथा परस्परानुप्रविष्टयोर्दुग्धपानीययो । किं परिमाणोऽयं जीवैकर्मप्रदेशयोरविभाग इत्याह—यावन्त इति, याव तो विशेषपर्यायास्त्वावान्, अत परमवस्तुत्प्रसक्ते, सर्वविशेषाणामन्यविशेषपर्यन्तत्वात्, अत्य इति विशेषणान्यथानुपपत्तेरिति ॥ ४७ ॥

जीवकर्मणोरन्योन्यानुप्रवेशे तदाधितानामन्योन्यानुप्रवेश इत्याह—

रूआइपञ्जवा जे देहे जीवदचियम्मि सुद्धम्मि ।

ते अण्णोण्णाणुगया पण्णवणिज्जा भवत्थम्मि ॥ ४८ ॥

रूपादिपर्यवा ये देहे जीवद्रव्ये शुद्धे ।

तेऽन्यो-न्यानुगता प्रज्ञापनीया भवस्थे ॥ छाया ॥

- 5 रूपादिति, रूपरसगन्धस्पर्शादयो ये देहाश्रिता पर्याया ये च विशुद्धस्वरूपे जीवद्रव्याश्रिते ज्ञानाद्यस्तेऽन्योऽन्यानुगता, जीवे रूपादयो देहे ज्ञानाद्य इति प्ररूपणीया भवस्थं ससारिणि, अकारप्रश्लेषाद्वाऽससारिणि । न च ससारावस्थाया देहात्मनोरन्योऽन्यानुबन्धाद्रूपादिसिद्धयपदेशो युक्त, मुक्त्यवस्थायान्तु तदभावात्ज्ञासौ युक्त इति वाच्यम्, तदवस्थायामपि देहाद्याश्रितरूपादिग्रहणपरिणतज्ञानदर्शनपर्यायद्वारेणात्मनस्तथाविधत्वात्तथा
- 10 व्यपदेशसम्भवात्, आत्मपुद्गलयोश्च रूपादिज्ञानादीनामन्योन्यानुप्रवेशात्, कथञ्चिदेकत्वमनेकत्वञ्च मूर्त्तत्वममूर्त्तत्वञ्च, अव्यतिरेकात्सिद्धमिति ॥ ४८ ॥

एतदेवाह—

एव एगे आया एगे दडे य होइ किरिया य ।

करणविसेसेण य तिविहजोगसिद्धी वि अचिरुद्धा ॥ ४९ ॥

- 15 एवमेव आत्मा एको दण्डश्च भवति क्रिया च ।

करणविशेषेण च त्रिविधयोगसिद्धिरप्यचिरुद्धा ॥ छाया ॥

- एवमिति, लक्षप्रकारेण मनोत्राक्षयद्रव्याणामात्मन्यनुप्रवेशादात्मैव न तद्व्यतिरिक्तास्त इति तृतायाङ्गैकस्थाने 'एगे आया' इति प्रथमसूत्रप्रतिपादित सिद्ध एक आत्मा एको दण्ड एका क्रियेति भवति, मनोवाकायेषु दण्डक्रियाशब्दौ प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयौ, क
- 20 रणविशेषेण च मनोवाकायस्वरूपेणात्मन्यनुप्रवेशावाप्तत्रिविधयोगस्वरूपत्वात् त्रिविधयोगसिद्धिरपि आत्मनोऽविरुद्धवेत्येकस्य सतस्तस्य त्रिविधयोगात्मकत्वादानेकान्तरूपता व्यवस्थितेव । न चान्योन्यानुप्रवेशादेकात्मकत्वे बाह्याभ्यन्तरविभागाभाव इति अन्तर्हृदविपादाद्यनेकवितर्त्तात्मनमक चैतन्य शक्तिर्गालकुमारयौवनाद्यनेकावस्थैकामकनेकशरीरमभ्यक्षत सवेद्यत इत्यस्य विरोध, बाह्याभ्यन्तरविभागाभावेऽपि निमित्तान्तरत्वद्रव्यपदेशसम्भवात् ॥४९॥

25 एतदेवाह—

ण य बाहिरओ भावो अब्भतरओ य अतिथ समयम्मि ।

णोइदिय पुण पटुव होइ अब्भतरविसेसो ॥ ५० ॥

न च बाह्यो भावः आभ्यन्तरश्चास्ति समये ।

नोऽन्द्रिय पुन प्रतीत्य भवति आभ्यन्तरविशेष ॥ छाया ॥

न चेति, आत्मपुद्गलयोरन्योन्यानुप्रवेशावुक्तप्रकारेणार्हत्प्रणीतशामने न बाह्योऽभ्यन्तरो वा भावः सम्भवति, मूर्त्तामूर्त्तादिरूपतया सकलवस्तुन ससारोदरवर्तिनोऽनेकान्तात्मकत्वात् । नोऽन्द्रिय मन प्रतीत्याभ्यन्तर इति व्यवदेश, तस्यात्मपरिणतिरूपस्य परा 5
प्रत्यक्षत्वात् शरीरवाचोरिव । न च शरीरात्मावयवयो परस्परानुप्रवेशाच्छरीरादभेदे आत्मनोऽपि तद्वत् परप्रत्यक्षताप्रसक्ति, इन्द्रियज्ञानस्याशेषपदार्थस्वरूपप्राहकत्वायोगादित्यस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । अतः शरीरप्रतिबद्धत्वमात्मज्ञो न भवति, अमूर्त्तत्वादिति प्रयोगे हेतुरभिद्ध । किञ्चात्मपरिणतिरूपमनसः शरीरादात्यन्तभेदे तद्विकाराविकाराभ्या शरीरस्य तत्त्व न स्यात्, तदुपकारापकाराभ्या वाऽऽत्मन सुखदुःखाद्यनुभवश्च न भवेत्, शरीरविघात 10
कृतश्च हिंसकत्वमनुपपन्न भवेत्, शरीरपुष्यादे रागाद्युपचयहेतुत्व शरीरस्य कृशोऽहं स्थूलोऽहमिति प्रत्ययविषयत्वञ्च दूरात्सारित भवेत् पुरुषान्तरशरीरस्येव घटाकाशयोरपि प्रवेशान्योन्यप्रवेशलक्षणो बन्धोऽस्त्येवेत्युक्तो दृष्टान्त, अन्यथा घटस्यावस्थितरेव न भवेत् । न चान्योन्यानुप्रवेशसङ्घोषस्याकाशवच्छरीरपरतत्रताऽऽत्मनोऽनुपपन्ना, मिथ्यात्वादे पारतन्त्र्यनिमित्तस्यात्मनि भावादाकाशे च तदभावात् । न च शरीरायत्तत्वं सति तस्य मिथ्यात्वादिबन्धहेतुभिर्योगस्तस्माच्च तत्प्रतिबद्धत्वमितीतरेतराश्रय, अनादित्वाभ्युपगमेन निरासात् । न च शरीरसम्बन्धात् प्रागात्मनोऽमूर्त्तत्वम्, सदा वैजमकार्मणशरीरसम्बन्धित्वात्सारावस्थाया तस्य, अन्यथा भवान्तरस्थूलशरीरसम्बन्धित्वायोगात्, पुद्गलोपष्टम्भयतिरेकेणोद्भूतगतिस्त्रिभुवस्यापरदिग्गमनासम्भवात्, स्थूलशरीरेणातिस्फुटमस्यात्मनो रज्ज्वादिनेवाकाशस्य सम्बन्धायोगाच्च ससारिशून्य जगत् स्यादिति सम्ययात्मनः सूक्ष्मशरीरसम्य 20
न्धित्व सर्वदाभ्युपगतव्यम् । अथ शरीरात्मनोस्तादात्म्ये शरीरावयवच्छेदे आत्मावयवस्यापि छेदप्रसक्ति, अच्छेदं तयोर्भेदप्रसङ्गः, न, क्वश्चित्छेदस्याभ्युपगमात्, अन्यथा शरीरात् पृथग्भूतावयवस्य कम्पोपलब्धिर्न भवेत्, तत्रैव पश्चादनुप्रवेशाच्च न पृथगात्मताप्रसक्ति, छिन्ने हस्तादौ कम्पादितल्लिङ्गादर्शनादिय कल्पना । न वा च्छिन्नहस्तादावेव विनष्ट, शेषस्याप्येकत्वेन विनाशप्रसङ्गात्, एवञ्च ततोऽन्यत्रोत्मावयवस्य शेषस्यापि गमनप्रसङ्गतोऽ 25
गमनात्तत्प्राप्यसत्त्वाद्बिनाशत्वाच्च तदनुप्रवेशोऽवसीयते गत्यन्तराभावात् । न चात्मन एकत्वे विभागाभावाच्छेदाभाव इति वाच्यम्, शरीरद्वारेण तस्यापि सविभागत्वात्, अन्यथा सावयवशरीरव्यापिता तस्य कथं भवेत् । न वा शरीरामर्शगतोऽसौ, तत्र सर्वत्रैव स्पर्शोपलम्भात् । नापि तदव्यापकस्य तच्छेदे छेद, अतिप्रसङ्गात् । नाप्यत्रध्वच्छेदे न च्छिन्न,

तत्र कम्पाद्युपलब्धे छिन्नाच्छिन्नयो पश्चात्कव सङ्घटनमिति चेन्न, एकान्तेन छेदाभावात्, पञ्चनालतन्तुवदविच्छेदाभ्युपगमात्, सघटनमपि तथाभूतादृष्टवशादविरुद्धमेव । न वा गति मनोऽनित्यत्व दोष, कथञ्चिदिष्टत्वात्, गृहान्तर्गतप्रदीपप्रभावत्संज्ञोच्चिकाशात्मकत्वेन तस्य न्यायप्राप्तत्वात् । न च देहात्मनोरन्योन्यानुबद्धत्वे देहभ्रमसाङ्गात् तस्यापि तथा प्रसक्ति, 5 क्षीरोदकवत् तयोर्लक्षणभेदतो भेदात्, न हि भिन्नस्वरूपयोरन्योऽन्यानुप्रवेशे सत्यपि एक-क्षयेऽपरक्षय, यथा काश्चिदमाने क्षीरे प्रथममुदकक्षयेऽपि न क्षीरक्षय, तस्मान्मूर्त्तामूर्त्ताद्यने-कान्तात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगन्तव्यमिति ॥ ५० ॥

एव सत्येवात्मनो मिथ्यात्वादिपरिणतिवशोपात्तपुद्गलाङ्गाङ्गिभावलक्षणो बन्ध तद्वशो पनतमुपद्रुःखाद्यनुभवलक्षणो भोगश्चोपपद्यते नान्यथेति, प्रदर्शितन्यायेन परस्परापेक्षद्रव्या 10 धिरूपर्यायार्थिकयोः प्ररूपणा सम्भविनी न निरपेक्षयोरिति वा प्रदर्शनायाह—

द्वन्द्वद्विगसस आया बधइ कम्म फल च वेएइ ।

यीयसस भावमेत्त ण कुणइ ण य कोइ वेणइ ॥ ५१ ॥

द्रव्यार्थिकस्याऽऽत्मा बध्नाति कर्मफलञ्च वेदयते ।

द्वितीयस्य भावमान न करोति न च कश्चिद्वेदयते ॥ छाया ॥

15 द्रव्यार्थिकेति, एक आत्मा स्थायी ज्ञानादिप्रतिबधक कर्म स्वीकरोति तत्कार्यश्च स एव बुद्धे इति द्रव्यार्थिकप्ररूपणा । नैरात्मा स्थायसि किन्तु विज्ञानमात्र न करोति न च कश्चिद्वेदयते, उत्पत्तिक्षणानन्तरध्वसिन कर्तृत्वानुभविकृत्वायोगादिति प्ररूपणा पर्यायार्थिकस्य ॥ ५१ ॥

तद्येनमपि नययोरनयोस्त्रयाभूतयो प्ररूपणेत्याह—

20 द्वन्द्वद्विगसस जो चेव कुणइ सो चेव वेयए णियमा ।

अण्णो करेइ अण्णो परिभुजइ पज्जवणयसस ॥ ५२ ॥

द्रव्यार्थिकस्य य एव करोति स एव वेदयते नियमात् ।

अन्य करोत्यन्य परिभुङ्क्ते पर्यवचनस्य ॥ छाया ॥

द्रव्यार्थिकस्यति, स्पष्टम्, पूर्वगाथायामुत्पत्तिसमनन्तरध्वस्तेन करण भोगो वा न 25 सम्भवतीत्युक्तमत्र तु उत्पत्तिक्षण एव कर्त्ता तदनन्तरक्षणश्च भोक्तैत्युच्यतेऽतो न पुनरुक्तता, 'भूतिर्येषा क्रिया सैव कारक सैव बोध्यत' इति परैरभ्युच्यत्वात् ॥ ५२ ॥

अस्युक्तयोरनयोरिय न स्वसमयप्ररूपणा, या तु स्वसमयप्ररूपणा तामाह—

जे वयणिज्जवियप्पा सज्जतेसुं होंति एण्णु ।

सा ससमयपण्णवणा तित्थयराऽऽसायणा अण्णा ॥ ५३ ॥

ये वचनीयविक्रपा सयुज्यमानयोर्भवन्त्यनयो, ।

सा स्वसमयप्रज्ञापना तीर्थकरासादनाऽन्या ॥ छाया ॥

य इति, येऽभिषेचस्य प्रतिपादका अभिधानभेदास्ते सयुज्यमानयोरन्योऽन्यसम्बद्धयो 5
 द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकवाक्यनययोर्भवन्ति, ते च कथञ्चित्त्रित्य आत्मा कथञ्चिदमूर्त्त इत्येव-
 मादय । सैषा स्वसमयार्थप्रज्ञापना, अस्या तु निरपेक्षयोरनयोर्नययोर्वा प्ररूपणा सा तीर्थ
 करस्यासादनाधिक्षेप । ' एगमेगेण जीवस्स पएसे अण्णतेहि णाणावरणिज्जपोग्गलेहि आवे
 डियपवेडिए ' इति तीर्थकू द्वचने प्रमाणोपपन्ने सत्यपि ' नामूर्त्तं मूर्त्ततामेति मूर्त्तं नायात्य
 मूर्त्तताम् । द्रव्य कालत्रयेऽपीत्य च्यवते नात्मरूपत ' इति तीर्थकून्मतमेवैतन्नयवादनिरपे 10
 क्षमिति कैश्चित्प्रतिपादयद्भिस्त्वस्याधिक्षेपप्रदानान् ॥ ५३ ॥

परस्परनिरपेक्षयोरनयो प्रज्ञापना तीर्थकरासादना इत्यस्यापवादमाह—

पुरिसज्जाय तु पट्टच्च जाणओ पण्णवेज्ज अण्णयर ।

परिकम्मणाणिमित्त दाएही सो विसेस पि ॥ ५४ ॥

पुरुषजात प्रतीत्य शक प्रज्ञापयेदयतरत् ।

परिकम्मणानिमित्त दशयिष्यत्यसौ विशेषमपि ॥ छाया ॥

15

पुरुषति, विज्ञातद्रव्यपर्यायान्यतरस्वरूप श्रोतार वाऽऽश्रित्य शकः—स्याद्वादवित् अन्य
 तरत् पर्याय द्रव्य वा प्रज्ञापयेत्, अभ्युपेतपर्यायाय द्रव्यमेव, अभ्युपेतद्रव्याय च पर्या-
 यमेव कथयेत् बुद्धिसंस्कारार्थम् । असौ स्याद्वादाभिज्ञः परिकर्मितमतये त्रिशेषमपि द्रव्य
 पर्याययो परस्पराविनिर्भागरूपमेकाश विषयविज्ञानस्य दर्शयिष्यति, अन्यथा त्रिपर्ययरूपत्वा- 20
 प्रसक्तिं तद्वित्तराभावे तद्विषयस्याप्यभावादिति ॥ ५४ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिधीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारत्रीमद्विजय-

कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्दस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय

लङ्घिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य सप्तमङ्ग

निरूपण नाम द्वाविंश सोपानम् ॥

25

निराकारो बोध प्रमाणम् । नापि साकारो बोध प्रमितिक्रियाया साधकतमत्त्वात् प्रमाणम्, बोधो हि प्रमाणस्वरूप, ततो नार्वाकार, अन्यथा प्रमेयरूपत्वापत्तेः, न हि प्रमाण प्रमेयरूपमेव, प्रमाणस्य प्रमेयग्राहकत्वेन प्रतिभासनात्, तथा सत्यपि न प्रमेयरूपतत्, प्रमाणस्यान्तर्व्यवस्थिततया प्रमेयस्य च बहिर्व्यवस्थिततया भेदेन प्रतिभासनात्, नाय प्रतिभासो बाधितः, साक्षात्करणरूपस्य तस्य प्रत्यक्षस्याव्यवस्थापकत्वात्प्रमाणान्तरतो बाधा 5
 नुपपत्ते, उक्तञ्च ' प्रमाणस्य प्रमाणेन न बाधा नाप्यनुग्रह । बाधायामप्रमाणत्वमानव्यवस्था मनुग्रहे ॥ ' इति । सर्वत्र बहिर्विन्निष्ठानार्वाक्यभासिनोऽध्यक्षस्याप्रमाणत्वे प्रमाणान्तराप्रवृत्तिरेव । न च ज्ञानमेव बहिरर्थाकारमध्यक्षेण वेद्यते न बाह्योऽथ इति कथं निराकारता तस्येति वाच्यम्, ज्ञानरूपतया बोधस्याध्यक्षे प्रतिभासनादर्थस्य च ज्ञानरूपतयाऽप्रतिपत्ते, न ह्यनहङ्कारास्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासेऽहङ्कारास्पदबोधरूपस्येव ज्ञानरूपता युक्ता, यदि 10
 त्वहङ्कारास्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासः स्यात्तदा ज्ञानरूपाद्भिन्नत्वात्तदात्मनोऽहं घट इति प्रतिभासः स्यात्, न चान्यथाभूता प्रतिपत्तिरन्यथाभूतमर्थं व्यवस्थापयति, प्रतिपत्तिव्यतिरेकेणाप्यर्थव्यवस्थाप्रसक्ते, नीलप्रतिपत्तेरपि पीतादिव्यवस्थापनाप्रसङ्गादितिप्रसक्तेश्च । ननु यदि ज्ञान साकारं न भवेत्तदा तस्य बोधमात्ररूपतया सर्वार्थान् प्रत्यविशेषोपनीलादिवेद न पीतस्येति प्रतिनियतविषयव्यवस्थापकत्वं न भवेत्, साकारत्वे चाकारनियमादाकार- 15
 प्रतिपत्त्या तज्जनकस्यार्थस्य तदाकारताऽर्थापत्त्या सिद्धतीति विषयव्यवस्था स्यादिति चेत्, निराकारबोधस्य सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वासिद्धे, चक्षुरादिवृत्त्या बोधस्य पुरोवर्त्तिनीलादावेव नियमितत्वात्, तथादर्शनात्, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, न वा चक्षुरादिभिः कथं पुरोवर्त्तिनीलादावेव तत्रियम्यवे नायरेति शङ्क्यम्, तथाविधवस्तुस्वभावे पर्यनुयोगाम्भवात्, न हि कारणानि कार्यजननप्रतिनियमे पर्यनुयोगमर्हन्ति, अन्यथा साकारत्वेऽपि पर्यनुयोगस्य 20
 समानत्वात्, साकारमपि हि ज्ञानं किमिति नीलादिकमेव पुरोवर्त्ति तत्सन्निहितमेव व्यवस्थापयति, तेनैव तथा तस्य जननादिति चेत्समानमेतन्निराकारत्वेऽपि । तथा चक्षुरादिव्यवस्था तद्विज्ञानं किमिति चक्षुराद्याकारं न भवतीति पर्यनुयोगं भवतापि वस्तुस्वभावेरप्रोत्तर

१ अथवलप्रसूतं ज्ञानं यथा नीलाकारं तथा जडतामप्यनुकर्त्तव्यं च प्रमेयमेव तस्मात्, न तु ज्ञानं लक्षणं प्रमाणमिति भावः ॥ २ ज्ञानं तामूतं सर्वत्रादिनिर्दिष्टं विषयस्तु मूर्तं जगूतं च कथं मूर्तस्य प्रतिबिम्बसम्भवः येन विषयाकारधारितत्वं युद्धे स्यात् विषयाकाररहितमेव ज्ञानमप्यङ्गणाहमहमिच्छया प्रतिपुङ्ग्य घटादिमाह्वयमनुभूयते न पुनदृश्यादिवत् प्रतिप्रित्तमिति ॥ ३ तदुत्पत्तिस्ताप्यस्य नियामकम् उभयमप्यर्थ एव घटत, नैन्द्रवादी ताद्रूप्याभावादिति चेन्न द्वितीयबोधस्य तत्त्वमथात्तदुत्पत्तनाद् यथा मङ्गाऽपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया ज्ञानात्प्रतिनियामकत्वाभावात्प्रतिनियामकत्वेन तदुत्पत्तयेन न भवदित्याशयेनाह तथति ॥

- वाच्यमिति निराकारवादेऽपि समानमेव, तस्मादस्माभिरभिधीयमान किमित्यसङ्गतं भवतः प्रतिभाति । अपि च विज्ञानस्य साधारणता किं साकारेण प्रतीयते निराकारेण वा, आद्येऽनवस्था, तत्रापि तत्प्रतिपत्तावाकारान्तस्वीकारप्रसङ्गात्, द्वितीये तु बाह्यार्थस्यापि तथाभूतेनैव प्रतिपत्त्यापत्तिः । बाह्ये प्रत्यासत्तिनियमाभावात् तथाभूतं प्रतिपत्तिरिति चेद्विद्वन्नापि
- 5 तुल्य एव प्रत्यासत्तिनियमाभावः । शुद्धे पीताकारदर्शनादध्रान्ते न प्रतिनियमाभाव इति चेत्तर्हि निराकारेऽप्यध्रान्तत्वादेव प्रतिनियमो भविष्यतीति किमाकारपरिकल्पनया । कथमाकारमन्तरेण प्रतिनियम इति चेन्न, आकारेऽप्यस्य समानत्वात्, साकारवादिनोऽपि हि कथं प्रतिनियम इति प्रेरणाया प्रतिनियताकारपरिग्रह एव प्रतिनियम इत्युत्तरं न युक्तम्, प्रतिनियताकारपरिग्रहस्यैव प्रतिनियमरूपतयोपन्यस्तस्याद्यापि विचार्यमाणत्वात् । नाप्यनुमानाद्वाह्योऽर्थः प्रती
- 10 यत इति वक्तव्यम्, व्याप्त्यसिद्धेः, न ह्यभ्यक्षतो वाह्योऽर्थः कदाचनापि सिद्धो नापि तत्प्रतिपत्त्यो ज्ञानाकार इति । नाप्यर्थोपत्त्या तत्सिद्धिः, ततोऽर्थस्वरूपप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षरूपताप्रसङ्गान् । अथ दूरस्थितवृक्षादौ तत्पिण्डाद्याकारस्य यथा बाह्यवृक्षाद्यर्थोभावे न प्रतिभासस्तथास्तम्भादौ तदाकारं सत्येव बाह्ये स्तम्भाद्यर्थे इति सिद्धो वाह्योऽर्थः । न च वृक्षादावपि पिण्डाद्याकार एव वृक्षादिरिति वाच्यम्, स्वपराभ्यां सन्निहितस्य तस्या यथाप्रतीते, मैवम्, स्वपराभ्यां
- 15 हि सन्निहितस्यास्य साकारज्ञानेन प्रतीयमानत्वेऽस्यापि ज्ञानाकारताप्राप्त्या बाह्यार्थोसिद्धितो दृष्टान्तासम्भवः, निराकारज्ञानेन स्वपराभ्यामर्थः प्रतीयत इति बाह्यार्थेन सह पिण्डाद्याकारस्य यदि प्रतिबन्धसिद्धिरित्युच्यते तर्हि निराकारज्ञानस्य बाह्यार्थप्राहकतासिद्धेः ज्ञानाकारकल्पनं व्यर्थम्, तस्मान्निराकारादेव बाह्यार्थसिद्धिरभ्युपगतव्या । ननु निराकारज्ञानं नीलादावर्थेऽभिन्नव्यापारं न प्रवर्त्तते, व्यापारव्यापारिणोर्धर्मधर्मिभावेन प्रतीतेः, भिन्नस्तु
- 20 व्यापारः सम्प्रवासिद्ध्या न सम्भवति, व्यापारस्यापि चार्थग्रहणव्यापृतावधपरो व्यापारः कल्पनीय इत्यनवस्था स्यात् । निर्व्यापारस्यापि व्यापारस्यार्थव्यापृतावधस्यापि ज्ञानग्रहणे व्यापृतिप्रसक्त्या ज्ञानं प्रत्यर्थाऽपि प्राहकं स्यात् । निराकारो बोधो निर्व्यापारोऽपि ज्ञानरूपत्वादर्थप्राहक इति न वाच्यम्, अर्थस्याप्यर्थरूपतया बोधं प्रति प्राहकतापत्ते, ततो प्राहकरूपास्यप्रशंसा न बोधो प्राहकः । न चार्थस्य प्राह्यत्वान्यथाप्युपपत्त्या ज्ञानं प्राहकम्, अन्यो-
- 25 न्याश्रयात्, प्राह्यताव्यवस्थायां प्राहकरूपस्यप्रशंसा, प्राहकताव्यवस्थायाश्च प्राह्यरूपस्यप्रशंसो विति विसृष्टिमात्रं तत्त्वमतौ न निराकारो बोधोऽर्थव्यवस्थाकारीति चेन्न बाह्यार्थस्य स प्रतिघ-

२ निराकारवादिनोऽर्थेन ज्ञानस्य सपटनाय कापि प्रत्यासत्तिरभ्युपेया या च पुरोवर्त्यसिद्धपदार्थसाधारणा ततः कथं प्रतिनियतार्थप्राहकतानियमं अस्माकं तु तदाकारधारणादिति नियमं सम्भवतीत्याद्युक्त्या स्तात्पत्त्यम् उतरतु साकारज्ञानमप्यखिलव्यवस्थाधारणमतौ न नियतार्थेन घटते तस्माद्व्यवधानार्थानामेकं ज्ञानं स्यात्, क्वचित् प्रत्यासत्तिविप्रकर्षसिद्धे, तदुपपत्त्यादीनामनियमकत्वादिति ॥

रूपतयाऽध्यक्षेण सिद्धेस्तस्यापलापासम्भवात्, तथाप्रतीयमानस्यार्थस्यैव विज्ञप्तिरिति नामक
 रणमात्रसत्त्वावासिद्धे, एवञ्च बाह्याभ्यन्तररूपतयाऽर्थविज्ञानयो प्रतिपत्त्या सिद्धेर्निराकार
 एव बोधस्तद्वाहक इति, असदत्त्, निराकार ज्ञानमर्थव्यवस्थापकमिति हि किं प्रत्यक्षतोऽ
 नुमानतोऽर्थापत्तितो वाऽभ्युपगम्यते, नाथ स्वभादिव्यतिरेकेणाभ्यस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षतोऽ
 नुपलम्भेनासत्त्वात्, न च सुखाद्यान्नरूपेणाहङ्कारास्पदतया स्वसवेदनाध्यक्षतो ज्ञान प्रतीयत 5
 एवेति वाच्यम्, अत स्पष्टव्यशरीरव्यतिरिक्ततया सुखादीनामप्रतिभासनात्, अहमिति प्रत्य
 यस्यापि तथाभूतशरीरालम्बनतया संबन्धान्, तद्व्यतिरिक्तस्य बोधस्य चाननुभवात्, अत एव
 नानुमानत, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तस्य, न वार्थापत्ति, तस्या प्रामाण्यानुपपत्ते, अनुस्मरणरूप
 त्वाच्च तस्या, न हि इदं तदित्युद्धेत्तवदनुस्मरणमदृष्टेऽर्थाप्रवृत्ते ज्ञानस्यादृष्टत्वात् । न चार्थस्य
 ज्ञानमिति निराकारस्य ज्ञानस्याविसर्वादिन प्रतीतेर्न तस्यामद्भाव इति वाच्यम्, आकार 10
 मन्तरेणार्थस्य बुद्धिरिति सयुज्य बुद्धेः प्रतीयमानत्वात्, न हि इदं तदित्यनिरूपिताकार-
 मन्तरेण नियोजनामर्हति, न च तथाऽप्रतीयमाना बुद्धिरिति व्यपदेशमासादयति, शशय
 ज्ञादेरपि बुद्धित्वप्रसक्तेः तस्मात्साकारा बुद्धिरभ्युपगन्तव्या । अथ सुखस्तभाद्याकारतया
 यथा न स्पष्टव्यशरीरादिकमेव ज्ञान प्रतिभाति न पुनस्ततो व्यतिरिक्तमपरं ज्ञान तदा सवे
 दनमात्रमेव प्रसक्तम्, एवञ्च चक्षुरादिना मया रूप प्रतीयत इति कथं प्रतीति, सम्बन्धाभा 15
 वात्, अस्ति चेय प्रतीतिः, तस्मादुपलभ्ये रूपादिकेऽभिमुखीभूत चक्षुस्तत्प्रकाशत्व विदधाति
 सा च बुद्धिरुच्यते । न च तत्राविद्यमानमेव नीलाद्याकारं प्रकाशत्वमुत्पन्नमिति वाच्यम्,
 विद्यमाननीलादिविषयचक्षुरादिव्यापारात् केवलमविद्यमानप्रकाशत्वस्यैवोत्पत्ते, नीलादस्तु
 पूर्वमेव भावात्, तथा च सत्यस्य बुद्धिरिति व्यपदेश सिद्ध एवति चेन्न, प्रकाशव्यतिरे-
 कण नीलादरुपलम्बाद्यक्षुरादिना पूर्वव्यवस्थित एव नीलादौ प्रकाशता समुदितेति वक्तुम 20
 शक्यत्वात्, न हि प्रकाशतारहित नीलादिक कदाचिदुपलब्धम्, उपलम्भे वा सर्वस्य सर्व
 दर्शित्वप्रसक्ति, न च नीलस्य प्रकाश इति व्यतिरेक उपलभ्यत इति वाच्यम्, शिलापुत्र
 कस्य शरीरम्, स्तम्भस्य स्वरूपमित्यत्रापि व्यतिरेकोपलब्धेर्व्यतिरेक स्यात्, तथा प्रकाशस्य
 प्रकाशतेति दृष्टं प्रकाशताया अपि भेद स्यात् । न चात्रैकैव प्रकाशता नापरा भेदोपल
 म्भस्तु प्रत्यक्षबाधित इति वाच्यम्, तथा सति नीलप्रकाशयोरपि न प्रत्यक्षप्रतीतो भेद इति 25
 व्यतिरेकस्यासिद्धेर्नीलाद्याकारैव प्रकाशता सा च बुद्धिरिति सिद्धा साकारता ज्ञानस्येति
 तन्नोच्यते, निराकार विज्ञानमर्थमाहक न प्रत्यक्षत प्रतीयते स्तम्भशरीरादिभेदेनानुपलम्भत-
 त्तस्यासत्त्वादिति न युक्तम्, अहङ्कारास्पदस्य सुखादर्शानविशेषस्यान्तः स्वसवेदनप्रत्यक्षेणानु
 भूयमानस्य सत्त्वात्, न च स्वसवेदनप्रत्यक्षसिद्धस्याप्यसत्त्वम्, स्वभाद्याकारस्यापि ज्ञान-

स्यासत्त्वप्रमत्ते न हि तथाप्रतिभासादपरमत्रापि सत्त्वनिबन्धनम् । न चाहम्प्रत्ययोऽन्त स्पष्ट
 व्यशरीरालम्बन , शरीरस्य सप्रतिषत्वेनापरप्रत्यक्षत्रिपयत्वेन चाज्ञानरूपतया मुख्याहम्प्रत्यय-
 विषयत्वानुपपत्त , ज्ञानस्यैवाप्रतिषत्वेन परप्रत्यक्षाविषयत्वेन मुख्याहम्प्रत्ययविषयत्वात् । न च
 निराकार ज्ञान नानुभूयतेऽनो न प्रत्यक्षतो प्राज्ञव्यतिरिक्त प्राहकस्वरूप प्रतिभातीति वाच्यम् ,
 5 नीलमह वेद्मीति वाह्यनीलार्थप्राहकस्यान्तर्प्राह्याह्वयतिरिक्तस्य स्वसवेदनाध्यक्षतो ज्ञानस्याहमह-
 मिरुया प्रतीते । न चान्त सुप्तादयो वहिश्च नीलादय परिस्फुटवपुष स्वसविदिता प्रतिभा-
 न्ति न पुनन्तव्यतिरिक्तनिराकार ज्ञानस्वरूपमर्थप्राहकमाभाति सुप्तादेरर्थप्राहकत्वायोगादिति
 वक्तव्यम् , वाग्य प्रति सुप्तादीनां प्राहकत्वस्यास्माभिरप्यनङ्गीकारात् , न हि सुप्तादयो भाव
 नोपनेयजन्मानो वहिरर्थसन्निधिमन्तरेणापि प्रादुर्भवन्त पदार्थव्यक्तीना नियमेनोद्योतका ,
 10 तेषा स्ववपु पर्यवसितस्वरूपत्वात् । चक्षुरादिप्रभवास्तु सविदो वहिरर्थमुद्गासयन्त्य स्पष्टाव
 भासा अन्वयव्यतिरेकाभ्या पृथगवसीयन्त इति पदार्थप्राहिण्यस्ता एवाभ्युपगमनीया सु
 प्तादिवेदन तु हृदि परिवर्तमान वाह्यार्थसन्निध पृथगेव , न तद्वाह्यार्थप्राहकतयाऽभ्युपगमवि-
 पय , तदेव प्राह्याह्वयतिरेकेण निराकारज्ञानस्य स्वसवेदनाध्यक्षसिद्धत्वादनुमानमपि तत्सा
 धरुत्वन प्रवर्तन एव विप्रतिपत्तिसद्भावे । न च निराकारबुद्धिप्राहिकाऽपराबुद्धिरावश्यकी,
 15 बुद्धे स्पर्शार्थप्राहकस्वरूपत्वात् , तथैव स्वसवेदने तस्या प्रतिभासमानत्वात् । न च प्रकाश-
 तारहित नीलादिक नोपलभ्यते तथोपलम्भे सर्वं सर्वदर्शी भवेत् , अतो नार्थाकारव्यति-
 रिक्ता सेति वाच्यम् , यतो ज्ञान विना नीलादिक नोपलभ्यत इत्युच्यते तदा सिद्धसाध्यता,
 तदन्तरेण तदुपलम्भस्यानिष्टत्वात् । अथ नीलमेव प्रकाशरूपमिति प्रतिपाद्यते तत्र , नीलस्य
 जडतया प्रकाशरूपत्वानुपपत्ते , जडाजडयो परस्परपरिहारस्थितिलक्षणतथैस्त्वायोगात् । य
 20 दपि नीलस्य प्रकाश इति व्यतिरेक शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादाविवामभेदेऽपि सम्भवतीति
 तदपि न समीचीनम् , दृष्टान्ते हि प्रत्यक्षावगतोऽभेदो भेदप्रतिभासस्य वाचक , न तु दार्ष्टान्ति-
 के प्रत्यक्षारूपेऽभेदप्रतिभास समस्ति , तथाहि स्तम्भादि प्राह्यरूपमनन्यव्यापृतत्वेन प्राह्यत
 याऽप्यक्षे प्रतिभाति प्रकाशता तु स्तम्भादिकर्मणि व्यापृतत्वेन प्राहकतया प्रतिभातीति न स्त
 म्भवत्सवदनोरभेदावभासोऽध्यक्षारूपोऽवभाति , न क्वचल प्राहकाकारोऽव्यापृतत्वेन प्रति-
 25 भाति क्तिन्वादादादिसवभावतया अहङ्कारास्पदश्च प्रतिभासनिश्चयाभ्यामवसीयते , तद्वाह्यस्तु

१ ज्ञानाधनार्थावतासवभाव एव सम्भ यो प्राह्यप्राहकभावाद्गम् न तु ज्ञानस्वार्थाभिरभारिवाद्वाहकत्व
 स्तत्कारणकारणत्वात् एव प्रत्ययम् ज्ञान हि स्वस्वामप्राप्रतिानयमात् प्रतिनियतावसवेदनयोमयमेवोपजायते,
 अर्थाऽऽन नामप्रापदव प्रतिनियतसवदनव्ययतायोग्य एव समुत्पद्यते, ज्ञानव स्वपरप्रकाशमिति न ज्ञानं
 स्वरूपानमन कथमर्थं प्रकाशतीति गद्व्या अवकाश ॥

तद्विपरीतत्वेन । न चाप्यक्षसिद्धभेदयोर्नीलत्वत्सवेदनयो बुद्धिश्चत् प्रमाणादेकताऽवसातु
 शक्येति न भेदप्रतिभासस्य बाधा न हि नीलादिरैव ज्ञानरूप , अह नीलादिरित्यनवग
 मात्, तस्मात्नीलाद्याकारैव प्रकाशता सा च बुद्धिरिति निरस्तम् । न च यदि प्रकाशता
 निराकारा न तर्हि प्रतिकर्म व्यवस्थेति शक्यम्, प्रकाशता हि किं नीलाद्याकारा, उत माह्ला-
 कारा वा, प्रथमे यद्येकदेशेन सा नीलाद्याकारा तर्हि सानैका प्रकाशता प्रसक्त्येनेकान्त 5
 सिद्धि । सर्वात्मना नीलाद्याकारत्वे तस्या जडरूपनीलादिस्वभावत्वाद्विज्ञप्तिरूपत्वाभाव
 प्रसक्ति , जडस्य प्रकाशरूपत्वायोगात् । द्वितीयेऽन्योऽयाश्रय , माह्लास्य प्रतिनियतरूपसिद्धौ
 तदाकारा प्रकाशता सिद्धपति, तत्सिद्धौ च माह्लास्य प्रतिनियतरूपसिद्धिरिति । न हि देव
 दत्तस्य तदाकारतासिद्धौ यज्ञदत्तस्य तदाकारतासिद्धिर्दृष्टा, न च प्रकाशतासानारताभिद्धि
 मन्तरेणापि माह्लास्य प्रतिनियतरूपसिद्धि , निराकारज्ञानस्य प्रतिकर्म व्यवस्थाहेतुत्वप्रसक्ते । 10
 न च यद्यदाकार तत् तस्य प्राहकमिति व्याप्तिसिद्धि , अन्यथा उत्तरनीलक्षण पूर्वनीलक्ष
 णस्य प्राहक स्यात् । न च तस्याज्ञानरूपत्वात्राय दोष , दवदत्तनीलज्ञानस्य यज्ञदत्तनील
 ज्ञानप्राहकतापत्ते । न च तयो कार्यकारणभावस्याभावात्त्र दोष , सट्टसमनन्तरज्ञानक्षण
 प्रत्युत्तरज्ञानक्षणस्य प्राहकताप्रसक्ते । न च तथाविधमाह्लास्याभावात्त्राय दोष इति वक्तव्यम्,
 कथञ्चित्सारूप्येऽनेकान्तवादप्रसङ्गात्, सर्वात्मना सारूप्ये चोत्तरक्षणस्य पूर्वक्षणत्वप्रसङ्गेनैक 15
 क्षणमात्र सर्वसन्तान स्यात्, न च पूर्वोत्तरक्षणयो परपक्षे भिन्नमभिन्न वैकान्तत सारूप्य
 सम्भवति, भेदपक्षे सामान्यवाद्प्रसक्ते , अभेदपक्षे तु तदभावप्रसक्ते । किञ्च यदि नीला
 कार ज्ञानमनुभूयत इति बाह्योऽप्यर्थो नीलतया व्यवस्थाप्यते तर्हि त्रैलोक्यगतनीलार्थव्यव
 स्थितस्ततो भवेत्, सर्वनीलार्थसाधारणत्वात्तस्य । अथ नीलाकारताऽविशेषेऽपि कश्चित्प्रति-
 नियमहेतुस्तत्र विशते यत पुरोवर्तिन एव नीलादेस्ततो व्यवस्था, तर्हि ज्ञानत्वानाकारत्वोऽपि 20
 तव एव नियमहेतो प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्व भविष्यतीति तत्समानाकारतापरिकल्पन
 व्यर्थम् । तस्मात् साकारज्ञानप्रमाणवादोऽभ्युपगमादोऽनेकदोषदुष्टत्वादिति स्थितम् ॥

जैमिनीयाभिमतस्य ज्ञातृव्यापारस्य प्रमाणत्व पूर्वमेव निराकृतम्, यत् तस्य विशेषण
 अनधिगतार्थगन्तुत्व प्रतिपादित तदप्यसङ्गतम्, प्रमाण ह्यधिगतेऽनधिगते वा वस्तुन्यव्य-
 भिचारादिविशिष्टा प्रमा जनप्रज्ञोपालम्भविषय । न चाधिगते वस्तुनि किं कुर्वन्तप्रमाणता 25
 माप्रोतीति वक्तव्यम्, विशिष्टप्रमा त्रिदधतस्तस्य प्रमाणताप्रतिपादनात् । न च पूर्वात्पत्रैव

१ अज्ञाननिवृत्तस्यापि प्रयोजनत्व विशेष्यम् न च हृतस्य करणयोग अज्ञाननिवृत्तान्तरर-
 णात् पुनरज्ञाननिवृत्ते किं फलमिति न वाच्यम् फलक्यस्य स्वस्य फलतराचेयणायोगात्, अन्यथा
 तदवियमप्रसङ्ग ॥

- प्रमा तेन चन्यते, प्रमित्यन्तरोत्पादकत्वेन प्रमाणत्वात् । तस्योत्पादकत्वेऽप्यधिगतविषय
 तथाऽकिञ्चित्स्वरत्वमिति चेत्, स्तद्हेतुमन्निधिगताधिगतमनधिगत वा वस्तु अधिगच्छतोऽ-
 प्रेक्षापूर्वकारित्वेनोपालम्भविषयत्वानुपपत्ते । न चैकांततोऽनधिगताधीधिगन्तृत्वे प्रामाण्यं
 तस्यावसातु शक्यम्, तद्धि अर्थतथाभावित्वरूप सवाद्यस्तदर्थोत्तरज्ञानवृत्तिनोऽवसीयते न
 5 चानधिगताधाधिगतुरेव प्रामाण्ये सवाद्यप्रत्ययस्य प्रामाण्यमुपपन्नम्, न चाप्रमाणेन सवाद्य
 प्रत्ययेन प्राक्तनस्य प्रामाण्य व्यग्रस्थापयितु शक्यमतिप्रसङ्गात्, अतो यथाऽधिगताधीधि
 गन्तुरर्थक्रियानिर्भासिज्ञानस्य प्रामाण्य तथा साधननिर्भासिनोऽप्यभ्युपगन्तव्यम् । न च सामा-
 न्यविशेषतादात्म्यवादिन एकान्ततोऽनधिगताधीधिगन्तृत्व प्रमाणस्य सम्भवति, इदानीन्त-
 नास्तित्वस्य पूर्वास्तित्वाभेदात्तस्य च पूर्वमप्यधिगतत्वसम्भवात्, कथञ्चिदनधिगताधीधिग
 10 न्तृत्वाऽभ्युपगमेऽस्मन्मतानुप्रवेशप्रसक्ति । नन्वप्रेक्षापूर्वकारितया प्रमाणस्यानुपलम्भविषय
 त्वेऽपि पुरुषस्य प्रेक्षापूर्वकारिणोऽधिगतविषयमपि प्रमाण पर्येपमाणस्योपालम्भविषयता,
 स हि पूर्वाधिगते वस्तुनि प्रेक्षापूर्वकारी किमित्यधिगमाय प्रमाणान्तरमन्वेपते, निष्पन्नप्रयोजना-
 पेक्षया हतु व्यापारयत् प्रेक्षापूर्वकारिताहानिप्रसक्तेः, मैवम्, प्रीत्यतिशयादे प्रयोजनस्यानि-
 ष्पन्नस्य भावात्, सुखसाधने हि विषये पुन पुन प्रमा जनयत् प्रीत्यतिशयजनकत्वेन
 15 सप्रयोजनत्वात् प्रमाणांतरान्वेषणस्य न तदन्वेष्टु पुरुषस्योपालम्भाहता । न च निश्चिते वि-
 षये न किञ्चिन्निश्चयान्तरेण प्रयोजनम्, भूयो भूय उपलभ्यमाने दृढतरप्रतिपत्तेर्भावात्, सुख
 साधन हि तथैव निश्चित्योपादत्ते तु समाधनञ्च तथात्वेन सुनिश्चित्य परित्यजति अन्यथा
 विपर्ययेणाप्युपादानत्यागौ भवेताम्, अत एवैकविषयाणामपि शाब्दानुमानाध्यक्षाणा प्रामा-
 ण्यमुपपन्नम्, प्रतिपत्तिविशेषस्य प्रीत्यतिशयादेश्च सद्भावात् । न च प्रथमप्रत्ययेनैवार्थक्रि-
 20 यासमर्थार्थप्रदर्शने प्रवर्तित पुरुष प्रापितश्चार्थ इति तत्रापरप्रमाणान्वेषण वैयर्थ्यमनुभवेत्,
 पुरुषप्रवृत्ते प्रमाणाधीनत्वाभावाद्दिशिष्टप्रमाया एव प्रमाणाधीनत्वात्ताञ्च जनयत् उपेक्षणी-
 यादौ विषये प्रमाणस्याप्रवर्तकस्यापि प्रमाणत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात्, प्रवृत्तेस्तु पुरुषेच्छानि-
 बन्धनत्वात् तदभाव नोक्तफलजनकस्य प्रमाणत्वव्याघात । न च पुरुषार्थसाधनप्रदर्शकत्वमेव
 तस्य प्रवर्तकत्वम्, तत्सद्भावेऽपि प्रवर्तितोऽहमनेनात्रेति तद्गृहणेच्छाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्ते । न
 25 च प्रवृत्त्यभावे तस्य प्रदर्शकत्वलक्षणो निजो व्यापार एव नोपपद्यत इति वक्तव्यम्, प्रती-
 तिवाधोपपत्ते, न हि चन्द्रार्काद्यर्थविषयमध्यक्षमप्रवर्तकत्वात् तत्प्रदर्शकमिति लोकप्रतीतिः,
 तत्र अनधिगतार्थगन्तृत्वमपि ज्ञातृव्यापारविशेषणमुपपत्तिमत । अतोऽनधिगताधीधिगन्ता
 ज्ञातृव्यापारोऽर्थप्रकटवारूपफलानुमेयो जैमिनीयपरिकल्पितो न प्रमाणमिति स्थितम् ॥
 सौगर्तश्च प्रमाणमनिसवादिज्ञानमिति वचनाद्विसवाद्यकत्व प्रमाणलक्षणम्, अविस्-

वादकत्वञ्च प्राप्तिनिमित्तप्रवृत्तिहेतुभूतार्थक्रियाप्रसाधकार्यप्रदर्शकत्वम्, अर्थक्रियार्थं हि पुरुषोऽर्थक्रियानिर्वर्तनसमर्थमर्थमवाप्तुकाम प्रमाणतन्वेपते, यदेव चार्थक्रियानिर्वर्तक वस्तुप्रदर्शक तदेव तेनान्विष्यते, प्रत्यक्षानुमाने एव तथाभूतार्थप्रदर्शके न ज्ञानान्तरमिति ते एव लक्षणाहेतयोश्च द्वयोरप्यविसवादकत्वमस्ति लक्षणम्, प्रत्यक्षेण अर्थक्रिया साधन दृष्टवयावगत प्रदर्शित भवति, अनुमानेन तु दृष्टलिङ्गाव्यभिचारितयाऽभ्यवसित 5 मित्यनयो प्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम्, न ह्याभ्या प्रदर्शितेऽर्थे प्रवृत्तौ न प्राप्तिरिति नान्यत् प्रदर्शकत्वव्यतिरेकेण प्रापकत्वम्, तच्च शक्तिरूपम्, प्रत्यक्षस्य क्षणो माह, स च न प्राप्ति विषयो निवृत्तत्वात्, सन्तानस्त्वध्यवसेय प्रवृत्तिपूर्विकाया प्राप्तिविषय इति तद्विषय प्रदर्शितार्थप्रापकत्वमध्यक्षस्य प्रामाण्यम्, अनुमानेन त्वारोपित वस्तु गृहीत स्वाकारो वा तयो द्वयोरप्यवस्तुत्वात् प्रवृत्तिविषयतेति न तद्विषय तस्य प्रापकत्वमपि तु आरोपितवाद्ययोरभे 10 दाध्यवसायेन वस्तुन्येव प्रवृत्तकत्वप्रापकत्वे द्रष्टव्ये, तेनानुमानस्य प्राप्तेऽनर्थे प्राप्तरु वाह्य स्वाकारभेदनाध्यवसित इति तद्विषयमस्यापि प्रदर्शिताद्यप्रापकत्व प्रामाण्यम्, प्रमाणस्य प्रापणशक्तिश्चार्थविनाभावनिमित्ता दर्शनगृह्यभाविना विकल्पेन निश्चीयते, तथाहि दर्शन यतोऽर्थादुत्पन्न तद्दर्शकमात्मान स्वानुरूपावसायोत्पादनाग्निश्चिन्वदर्थाविनाभावित्व प्रापण शक्तिनिमित्त प्रामाण्य स्वतो निश्चिनोतीत्युच्यते न पुनर्ज्ञानान्तर तन्निश्चायकमपेक्षते, 15 अर्थानुभूताविव, सतोऽविसवादकत्वमेव प्रमाणलक्षण युक्तमिति तन्न युक्तम् । अर्थ-प्रदर्शकत्वस्यैव प्रापकत्वाभावात्, पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् सति वस्तुन्यवप्राप्ते । उपेक्षणीये च विषये पुरुषस्य तद्विषयार्थित्वाद्यभावे प्राप्तिपरित्यागयोरभावेऽपि तत्प्रदर्शकत्वलक्षणस्य प्रामाण्यस्य न कश्चिद्व्याघात उपलभ्यते । न चेष्टानिष्टसाधनार्थं व्यतिरेकेणोपेक्षणीयार्थान्तरस्याभावात्कथ प्रापकत्वाभावेऽपि प्रदर्शकत्वसम्भव, सर्वस्य 20

१ प्रत्यक्षस्य विषयो द्विविधः सकलजगतीयविजगतीयव्यावृत्ते स्वस्वधनाकरो प्राप्तरूप एक, अथस्व माह्यत्वं स्थावरज्ञानजनकत्वमेव । ज्ञानस्य च प्राद्वक्त्वमर्थकारितया उत्पाद । अपरधाध्यवसेय सन्तानस्य तस्य चाध्यवसयत्वमगृहीतस्यापि प्रवृत्तिविषयत्वम् उपादानापादेयभावात्तथा बहव स्वलक्षणक्षणा सन्तान, अध्यवसेयार्थसन्तानापेक्षयैव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यव्यवस्था तस्मात्सन्तानाध्यवसाये सल्लविसवादकत्वेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम् । प्रत्यक्षेण सन्तानाध्यवसाय कथमिति चत् प्रत्यक्षजयविकल्पेन सन्तानस्याध्यवसितत्वात् प्रत्यक्षेणाध्यवसित इत्यभिधीयत । अनुमानस्यापि प्रत्याध्यवसयतया द्विविधो विषय, तत्राध्यवसेय स्वलक्षणम्, जातेऽनुमानेऽध्यवसायादधक्रियाकारिणि स्वलक्षण एव प्रमातु प्रवृत्त्युत्पत्त्य । प्राप्ते विषय, सामा यमेव, अनुमाने स्वलक्षणस्यात्पुनरागत सामा यस्यार्थक्रियाकारित्वाभावेन परमा रतोऽनुमान निविषयम्, स्वप्रतिभासेऽनर्थऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तत्वाद्वा-न्तथ तथात्वेऽपि प्रणादिक्रिया मूलवस्तुस्वलक्षणप्रयवत्वात्तन्निश्चयार्थं मणितुदिरिव वस्तुप्राप्ता प्रापकत्वमिति भावः ॥

- भावे वा न कारकसाकल्यम् । न च तेषामेव कर्तृकर्मरूपत्वम्, तेषां करणत्वानुपपत्ते कर्तृकर्मत्वकरणत्वानां परस्पर त्रिरोधात्, कर्तृत्वं हि ज्ञानचिकीर्षाधारत्वं स्वतन्त्रता वा, कर्मत्वं निर्वैच्यविकार्यप्राप्त्यादिवर्मयोगित्त्वम्, प्रधानक्रियानाधारत्वं च करणत्व विरुद्धान्ये-
 5 निमित्तानां तेषां सकलकारकभेदोऽभेदे कर्तृत्वादीनामप्यभेदात्, भेदे वा तेषां कारकस्यापि भेदान्, सकलकारकभिन्नत्वे च सम्बन्धासिद्धे, समवायादीनां निषिद्धत्वात् । विशेषणविशेष्यभावादिकोऽपि न सम्बन्धस्तत्रापि सम्बन्धान्तरकल्पनातोऽनवस्थाप्रसङ्गात्, न च तस्य सम्बन्धरूपतया न सम्बन्धान्तरकल्पनाप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एकान्तभेदे सम्बन्धरूपताया एवायोगात् । न द्वितीय, तस्यापि नारकान्यतिरिक्तत्वे धर्ममात्रस्य
 10 कारकमात्रस्य वा प्रसङ्गात्, व्यतिरिक्तत्वं कारकैस्तस्य सम्बन्धासिद्धिः सकलकारणेषु च युगपत्तस्य सम्बन्धे तद्भवबहुत्वं सयोगविभागसामान्यानामन्यतमस्वरूपापत्तिरिति तदुपपत्तेस्तस्यापि दूषितत्वात् । नापि तृतीय पक्ष, नित्यानां साकल्यजननस्वभावत्वे सर्वदा तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, ततश्चैकप्रमाणोत्पत्तिसमये सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्ग, तज्जनकस्वभावस्य कारणेषु पूर्वोत्तरकालभाविनस्तदेव भावात्, तथाहि यज्जनकं यदाऽ-
 15 स्ति तत्तदोत्पत्तिमत्, यथा तत्कालाभिमत प्रमाणम्, अस्ति च पूर्वोत्तरकालभाविना सर्वप्रमाणानां तदा नित्याभिमत जनकमात्मादिकं कारणमिति कथं न तदुत्पाद्यसकलप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्गः, अन्यथा तत्कारणमेव तत्र भवेदिति सक्तुदपि तत्ततो न स्यात् तत्र च प्रमाणविरुद्ध जगत् स्यात्, न च तत्करणमर्थे आत्मादिके सत्यपि प्रमाणानि स्वकाल एव भवन्तीति वाच्यम्, तत्कार्यत्वाभावप्रसङ्गात्, सत्यपि तस्मिन् तदाऽभावात्, स्वयमेवा-
 20 न्यथा च भावात् । न च त्वकालेऽपि कारणे सत्येव भवन्तीति तत्कार्यत्वमिति वाच्यम्, गगनादीनामपि सत्त्वे तेषां भारद्वाजनादिकार्यत्वात्प्रसङ्गात्, न चेद्रापत्तिं प्रमितिलक्षणस्य तत्फलस्यापि व्योमादिजन्यतयाऽऽत्मानात्मविभागाभावप्रसङ्गात्, न च प्रमितियत्र समवेता स आत्मा नाय इति विभागसम्भ्रं, समवायस्य नित्यैकसर्वगतत्वेन प्रमितेर्व्योमा-
 25 समवायाभावप्रसङ्गात्, तत्र एव विशेषान्वयसम्भवात् । अथ यदा यत्र यथा यद्भवति तदा तत्र तथा तदात्मादिकं कर्तुं समर्थमिति नैकदा सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न, स्वभावभूतसामर्थ्यभेदान्तरेण कार्यस्य कालादिभेदायोगात्, अन्यथा दृश्यपृथिव्यादिमहाभूतकार्यनानात्वस्य कारणं किमर्थमदृष्टं पृथिवीपरमाण्वादिनतुर्विधमन्युपगम्यते, एकमेवानस्य नित्यं सर्वगतं सर्वोत्पत्तिमत्ता समवायिकारणमभ्युपगम्यताम् । न च कारणज्ञातिभेदम-

न्तरेण कार्यभेदो नोपपद्यत इति वाच्यम्, कारणशक्तिभेदमन्तरेणापि न कार्यभेद उपपद्यत इत्यभ्युपगमप्रसङ्गात् । न च यथा शक्त्या एकमनेकाश्चक्षीर्विभक्तिं तत्राप्यपरापरशक्तिपरिरूपनेऽनरस्थाप्रसङ्गात्कारणजात्यैव तदनेक कार्यं विधास्यतीति न शक्तिभेदपरिरूपनेति वाच्यम्, कयाचिच्छक्त्या भिन्ना शक्षीर्विभक्तित्यनभ्युपगमात्, किंतु स्वकारणरूपात्परमाण्वादेरनेकशक्त्यात्मकत्वयैवोत्पादात्, न चैकमनेकात्मकमदृष्टमिति वाच्यम्, नानारूपात्मकैकपटादे प्रमाणत्वं प्रतिपद्ये, अन्यथा समवायस्याभावाद्गुणगुणिभाव एव न स्यात् । तस्मात्सकलकारणानि नित्यानि चेत्साकल्यजननस्वभावानि तर्हि सकलफलभाविताकल्यस्य तदैवोत्पत्तिप्रसक्ति नो चेत्तज्जननस्वभावानि नैकदापि तदुत्पत्तिरतज्जननस्वभावाविशेषात्, नित्यस्यानुपकार्यतया सहकार्यपक्षाभावेन तदपेक्षया जनकत्वस्याप्यसम्भवाच्च । नापि पदार्थान्तर साकल्यम्, निखिलपदार्थान्तरस्य साकल्यरूपताप्रसङ्गात्, तथा च यस्य कस्य चित्पदार्थांतरस्य सद्भावे सकलार्थोपलब्धिर्भवेदिति सर्वदा सर्वस्य सर्वद्वैताप्रसङ्ग इति न कारकसाकल्य प्रमाणम्, एतेन प्रमातृप्रमेययोरभावे साकल्याभाव इति निरस्तम् । सन्नित्यजननस्वरूप साधकत्वमपि तस्य साकल्यरूपतया तत्रप्रतिषेधे प्रतिपिद्धमेव । तस्मात् प्रमाण स्वार्थनिर्णीतिस्वभाव ज्ञानमित्येतदेव प्रमाणसामान्यलक्षणमनवद्यम् ॥

इति तपोमच्छनभोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूराश्वरपट्टालङ्कारध्रीमद्विजय
फलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टहरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्सोपानस्य प्रमाणप
रीक्षण नाम प्रयोविंश सोपानम् ॥

अथ स्वपरनिर्णयस्वभावस्थापनम् ।

ननु कथमर्थनिर्णीतिस्वभाव ज्ञान स्वनिर्णीतिस्वभावमपि, घटादिज्ञान स्वमाह न भवति, ज्ञानान्तरमाह वा, ज्ञेयत्वादृटादिवदिति बाधकस्यानुमानस्य सद्भावादिति नैयायिका उदन्ति तत्र हेतो स्वरूपासिद्धत्वादाश्रयासिद्धत्वाच्च, धर्मो हि ज्ञान तच्च न प्रमाणसिद्धम्, तच्च क्व तदाश्रितज्ञेयत्वधर्मप्रतिपत्ति, न हि धर्मिप्रसिद्धिरप्यक्षेण, ज्ञानस्येन्द्रियेणासन्निकर्षात्तज्जन्यत्प्रत्यक्षासम्भवात् । ननु सयुक्तसमयालक्षणसन्निकर्षेण मनसा तत्प्रत्यक्ष भवति आत्मना हि मन सयुक्तमात्मनि च ज्ञान समवेतमिति तत्प्रत्यक्षेण घटादिज्ञानस्य माहृत्वात्कथमाश्रयासिद्धादितुष्टो हेतुरिति चेन्न, मनसोऽसिद्धे, न च नानेन्द्रियविषयात्मसन्निपा-

नेऽपि युगपज्ज्ञानानि न भवन्ति ततो त्रिज्ञायतेऽस्ति किञ्चित्तत्र निमित्तम्, यस्मात्तथाऽनु-
 त्पत्ति, तदेव च मन इति तत्सिद्धिरिति वक्तव्यम्, तदनुत्पत्तिर्न प्रतिवद्वेत्त्यस्यासिद्धे,
 ननु व्यापकस्यात्मन सर्वैरर्थैः सम्प्रत्यादिन्द्रियैः पट्टभिरात्मसम्बद्धैः स्वविषयसम्बन्धैः
 एकदा किमिति ज्ञानानि नोत्पद्यन्त यद्यप्यु मनो ने त्रयैस्सम्बन्धमनुभवेत्, तत्सद्भावे तु यदै
 5 केनेन्द्रियैकदा मनः सम्प्रत्यक्षते न तदा परेण तस्य सूक्ष्मत्वादिति सिद्धा युगपज्ज्ञानानु-
 त्पत्तिर्नो निमित्तेति, मैवम्, तस्यात्मसम्बन्धसमये श्रोत्रसंज्ञकेन नभसा सयोगात् सयु-
 क्तसमवायाभिज्ञेयात् सुग्रादिवच्छब्दोपलब्धिरपि तदैव भवेत्, ततो निमित्तस्य समानत्वेऽपि
 युगपज्ज्ञानानुदयेन निमित्तान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । न च कर्णशृङ्खल्यवच्छिन्नाकाशदेशस्य
 श्रोत्रत्वात् तेन च तदा मनस सम्प्रन्धाभाव इति वाच्यम्, निरज्ञस्याकाशस्य प्रदेशभा-
 10 वात् । न च सयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रदेशव्यपदेशनिमित्तम्, उपचरितस्य व्यपदेशमात्रनिम-
 न्ननस्यार्थक्रियायानुपयोगाभावात्, न ह्युप चरितान्त्रो माणवक पाकनिर्वर्तनसमर्था दृष्ट ।
 किञ्च चक्षुरादीन्द्रियसम्बन्धापादिज्ञानोत्पत्तिकाले मनस सम्बद्धसम्प्रन्धानमानसज्ञानमपि
 भवेत्, तथापिघटादृष्टाभावादिति चेत्तर्हि युगपज्ज्ञानान्यप्यदृष्टाभावादेव न भवन्तीति न मनः
 सिद्धोन् । अथविकल्पसमये गोदर्शनानुभवाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्चासिद्धा, न च तयो
 15 ऋमिकत्वमध्यक्षत्रिरोधात् । न चोत्पलपत्रशतव्यतिभेदवदाद्युत्पत्ते क्रमेऽपि यौगपद्याभि-
 मानः, अथश्रसिद्धस्य दृष्टात्तमात्रेणा यथाकर्तुमशक्ते, क्षयोपशमापेक्षस्य चात्मनो युगपत्
 स्वपरप्रकाशस्वभावस्य स्वयममूर्त्तस्याप्राप्तार्थमाहिणो युगपत्स्वविषयग्रहणे न किञ्चिद्विरोध
 इति कुतो न युगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्भवेत् । ननु 'जुगव दो णत्थि उजओगा [आवश्यकनि० गा
 ९७९] इति वचनाद्भ्रूतोऽपि युगपज्ज्ञानानुत्पत्ति सिद्धैव, न, अस्य मानसविकल्पद्वय
 20 यौगपद्यानिषेधपरत्वात् इन्द्रियमनोविज्ञानयोर्यौगपद्यानिषेधात् । न च विनादास्पदीभूतानि
 ज्ञानानि क्रमभावीनि, ज्ञानत्वात्, मानसत्रिकल्पद्वयवदित्यनुमानाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिसिद्धि
 रिति वाच्यम्, अस्य प्रत्यक्षत्राधितकर्मनिर्देशान्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् ।
 एवञ्च मनसोऽसिद्धेर्न ततोऽप्याश्रय सिद्ध । न च घटादिज्ञानज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्ष
 25 जम्, प्रत्यक्षत्वे सति ज्ञानत्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, हेतोरस्याप्रसिद्धविशे-
 षणत्वात्, घटादिज्ञानज्ञानस्याध्यक्षत्वासिद्धे, मन इन्द्रियसिद्धौ तस्याध्यक्षतासिद्धिस्तत्सिद्धौ
 सविशेषणहेतुमिच्छा मन इन्द्रियसिद्धिरित्यन्योन्या त्रयात्, घटज्ञानाद्विज्ञस्य तद्ग्राहकस्यापरस्य
 ज्ञानस्याननुभवाद्धेतोर्विशेष्यासिद्धत्वात्, अध्यक्षत्वे सति ज्ञानत्रस्य सुरसवेदने सत्त्वन
 व्यभिचाराच्च । न चेदमाप पक्षीक्रियत इति वाच्यम्, व्यभिचारिहेत्वप्रसिद्ध्यापत्ते,
 अनित्य शब्द प्रमेयत्वाद्वदवदित्यादावपि व्यभिचारत्रिषयात्मादेरपि पक्षीकरणसम्भवात् ।

न चात्र प्रत्यक्षमावृत्ति वाच्यम्, अत्रापि समानत्वात्, न हि अविवक्षितस्वरूप सुरादिक पूर्व
घटादिवदुत्पन्न पश्चादिन्द्रियसम्बन्धोपजातज्ञानान्तराद्देशत इति लोकप्रतीतिः, अपि तु
प्रथममेव स्वरूपप्रकाशरूप तदुदयमासादयदुपलभ्यत इति । न च स्वात्मनि त्रिंशद्विरोधो
वाच्य स्वरूपण मह पश्चादेव विरोधाभावात्, अन्यथा प्रदीपादेरप्यपरप्रकाशविकलस्वरूप-
प्रकाशविरोधः स्यात्, न च तत्स्वरूपत्वं तस्यासिद्धमिति वाच्यम्, प्रदीपादावपि तथास्वभा- 5
वासिद्धिप्रसङ्गात्, तथा दर्शन-तुभ्यत्र समानम्, स्वज्ञादेरात्मनि छिदिक्रियाऽनननेऽपि न
तद्धर्मोऽयत्रापादयितुं शक्यः, अन्यथा घटनिष्ठाया स्वपराप्रकाशनताया प्रदीपेऽप्यभ्युप-
गमप्रसङ्गात् । नापि सुप्तावगमात्पूर्वं तदभ्युपगमो युक्त, ज्ञानस्यापि श्रवणसमयात्पूर्वं
पश्चाच्च सुप्ताभ्युपगमप्रसङ्गेन नित्यतापत्तेः । न चात्मनो ज्ञानाद्यैः पृथग्भूता सुखाद्योऽनुभ-
वादिविधायिनो भवेयुः, इतरथा सुप्तात्मनोऽपि ते तथा स्युः । न च तेषां तत्रासमवेत्त 10
त्वात्त्राय शेष, समान्याभावात्स्मात् सुरादिग्रहणे मनश्चिद्व्यसिद्धिः । अत एवात्मा
मनसा सयुक्त इति न युक्तम्, आत्ममनसोर्निरस्ततया सयोगामम्भवात्, एकदेशेन सयोगे
साश्रताप्रसङ्गे, सर्वात्मना सयोगे उभयोरेकताप्राप्तेः । यदि च यत्र मनः सयुक्तं तत्र सम-
वेत्तं ज्ञानं समुत्पादयति तदा सर्वात्मना व्यापित्वात् समानदर्शत्वेन मनसः तैस्सयुक्तत्वात्
सर्वात्मसमवेत्तमुत्पादयितुं नदेव मन एकं ज्ञानमुत्पादयतीति प्रतिप्राणि भिन्नमन परिकल्पन- 15
निरर्थकमासञ्चेत् । न च यस्य सम्प्रन्धिः यन्मनः तत्समवेत्तमुत्पादयति तद्वेतुरिति नाय-
शेष, प्रतिनियतात्मसम्प्रन्धित्वस्यैव तत्रामिद्वेदः, न हि तदात्मकार्यत्वेन तं मनसस्तत्सम्प्र-
न्धित्वम्, तस्य नित्यताभ्युपगमात्, तत्र चानायेयाप्रदेशातिशये तत्कार्यत्वायोगात् ।
न च यस्यादृष्टेन प्रेरितं मत्तत्प्रवर्त्तते तत्तत्सम्प्रन्धीति वाच्यम्, अदृष्टस्यापेत्तत्वेन
प्रतिनियतत्रिपये तत्प्रेरकत्वायोगात्, प्रेरकत्वे चेश्वरपरिकल्पन निरर्थकं भवेत् । न 20
चेश्वरप्रेरित एवात्मा तत्प्रेरक इति न तत्परिकल्पनव्यर्थता, अदृष्टप्रेरणामन्तरेणे-
श्वरस्य साध्यात्मनः प्रेरकत्वोपपत्तेरदृष्टपरिकल्पनाया निरर्थकत्वान् । न च सर्वसाधारण-
त्वादीश्वरयादृष्टविकलस्य मनः प्रेरकत्वे न ततस्त्वस्य प्रतिनियतात्मसम्प्रन्धित्वमिति अदृ-
ष्टस्यावश्यकतेति वक्तव्यम्, तस्याचेतनव्येश्वरसहितस्यापि प्रतिनियतमनः प्रवृत्तिहेतुत्वा-
योगात् तस्मान्न मनसोऽदृष्टादि प्रतिनियमहेतुः, किञ्च स्वसंविदितज्ञानाभ्युपगमे सत्स- 25
द्दर्शकस्यचिदेकज्ञानावलम्बन, अनेकज्ञानपश्चाद्भुविदित्यत्र पक्षीकृतैकदेशेन व्यभिचार,

१ स्वात्मा हि क्रियाया स्वरूप, तत्र क्रियाया कथं विशेषेण स्वरूपस्याभिप्रायकत्वात्, विशेषस्य
द्विष्टत्वाच्च न स्वात्मनि क्रियाविशेषः शक्यः नापि । तत्र क्रियाया क्रमतया स्वात्मनि विशेषः तदाऽप्येव च-
स्वरूपानादित्यप्राह न चिति ।

तज्ज्ञानायसदसद्वर्गयोरनेकत्वाविशेषेऽपि एकज्ञानावलम्बनत्वाभावात्, एकशाखाप्रभवत्वानुमानवत् । ईश्वरज्ञातदयसदमद्वर्गयोरनेकज्ञानावलम्बनत्वे चाभ्युपगते स्वसविदितत्वज्ञानस्य भवेत्, सर्वं ज्ञान स्वसविदित ज्ञानत्वात् सर्वज्ञानवदित्यनुमानात् तथा च सति ज्ञेयत्व हेतुर्व्यभिचारि स्यात् । किञ्च सति प्रथमज्ञाने यदि तद्वाहक द्वितीय ज्ञानमुत्पद्यते तर्हि युगपज्ज्ञानानभ्युपगमविरोधः । असति चोत्पादे प्राह्यस्यैवाभावात् तद्वाहकत्वमन्यथा द्विचन्द्रादिविज्ञानस्येव भ्रान्तरत्व तस्य भवेत् । तदेवमनेकदोषात् स्वनिर्णीतिस्वभावमेव ज्ञानमिति सिद्धम् ॥

सौगताश्च भवतु ज्ञान स्वसविदितमर्थग्रहणस्वभावता तु तस्य न युक्ता, अर्थस्यैवाभावात्, यद्भवभासते तज्ज्ञान यथा सुरादिः, अवभासते च नीलादिरिति स्वभावहेतुना सर्वस्य ज्ञानात्मत्वादिति वदति तदसत्, यतोऽत्र किं स्वतोऽवभासो हेतुः, परतो वा, अवभासमात्र वा, नाद्यः, परस्यासिद्धे, न हि परानपेक्षो नीलाद्यवभास परस्य सिद्धः, नीलमह वेदीति नीलव्यतिरिक्तस्वरूपतया प्रतिभासमानेन ज्ञानेन नीलादेर्ग्रहणाभ्युपगमात् । यदि परानपेक्षनीलाद्यवभास परस्य सिद्ध स्यात्तर्हि किमतो हेतोरपर साध्यमिति वक्तव्यम्, यदि ज्ञानरूपता साध्येत्युच्यते तर्हि सा यदि प्रकाशत्वरूपा तदा सापि हेतुसिद्धौ सिद्धैव न साध्या, न सिद्धा सा चेत्तदा हेतुरप्यसिद्धैव । ननु भ्रान्ति पुरुषधर्मः, तेन नीलादे स्वतोऽवभासनमङ्गीकुर्वन्नपि तस्य ज्ञानरूपता नेच्छति अतस्तम्प्रति साध्यते, नैवम्, को हि भावधर्म हेतुमिच्छन् भाव नेच्छेदित्यभिधानविरोधात्, भ्रान्त्या भावस्थानभ्युपगमसम्भवात् । नीलादेर्भिन्नेन ज्ञानेन ग्रहण नोपपद्यते, भिन्नकालस्य समानकालस्य वाऽर्थस्य भिन्नेन ज्ञानेन निर्व्यापारेण भिन्नाभिन्नव्यापारवता वा परोक्षेण वा स्वसविद्रूपेण वा ज्ञानान्तरवेद्येन वा ग्रहणासम्भवादतो नासिद्धो हेतुरिति चेत्, अनुमानविलोपप्रसङ्गात्, अनुमान हि त्रिरूपलिङ्गप्रभव लिङ्गज्ञानुमानाद्भिन्न भिन्नकालश्च यदि तस्य जनक भवेत् कुतो न

१ अयम्भाव ययो सहोपलम्भनियमस्तथोरभेद यथा तैमिरिकोपलम्भमानमृगाद्वृक्षयोः सहोपलम्भश्च ज्ञानायोरिति । भेदे हि तयानियमेन महोपलम्भो न स्यात् स्तम्भमुम्भयोरिव तथा यत्प्रकाशते तद्विशक्तिमात्रं यथा मुक्तादिकम् तथा यथेन वदनेन वेद्यत् तत्ततो न भिद्यते यथा वेदनस्य स्वरूपम् वेद्यत् च वेदनेन नीलाद्यः, भेद हि ज्ञाननैया वद्यत् न स्यात् नियमहेतुतादात्म्याभावात्तदुत्पत्तयक्षुरादिना व्यभिचारात् । प्रतिनियततया प्राह्यत्वेनत्वस्य प्राह्यत्वेन ज्ञानस्य प्रतीतिस्तु अनायुपगमनासनासाम्यार्थादिति ॥

२ अयम्भाव स्तम्भनिरालम्भार्थं योग्यमेव ज्ञानं यद्वाति दृश्यते हि पूर्वैचरादिलिङ्गप्रभवप्रत्ययात् भिन्नकालस्यापि प्रतिनियतस्यैव शस्त्रोदयादयस्य ग्रहणम् अ यथा किञ्चिदपि लिङ्ग साध्यस्यानुमापकं न स्यात्, भाव वा भस्मादिलिङ्गमतीतस्य पावकादरिव समस्तस्याप्यनीतस्य प्रतिपत्तिहेतु स्यात् भिन्नकालत्वाविशेषादिति ॥

तर्हि तत्समस्तानुमानजनकम्, तथाविधमपि लिङ्ग किञ्चिदेव कस्यचिदेव कारणमिति चेत्तदा
 ज्ञानमपि तथाविध किञ्चिदेव कस्यचिद्वाहकमर्थो वा भिन्नकाल कश्चिदेव कस्यचिद्वाह इति
 कुतो न स्यात् । न च भिन्नकालीनार्थमहणप्रवृत्तज्ञानस्य निर्विषयताप्रसङ्ग इति वाच्यम्,
 विनष्टानुत्पन्नालिङ्गादुपजायमानस्यापि निहतुकताप्रसङ्गात् । न च समकालमेव लिङ्ग-
 मनुमानकारणमिति वाच्यम्, समकालस्य जनकत्वविरोधात्, अन्यथाऽनुमानस्यापि 5
 लिङ्गजनकत्वापत्तेः । न चानुमान एव ज्ञयता प्रतीयत इति वाच्यम्, ग्राह्य-
 ताया इवानुमानव्यतिरेकेण ज्ञयताया अप्रतिभासनात् । अनुमानस्वरूपमेव जन्य
 तेति चेद्विज्ञेऽपि स्वरूपसद्भावेन जन्यताप्रसक्तिः । लिङ्गानुमानयो स्वरूपाविशेषेऽपि लिङ्गा-
 पेक्षजन्यता तत्रैव न तु लिङ्गेऽनुमानापेक्षजन्यतेति चेत्तर्हि नीलतत्सवेदनयो स्वरूपाविशे-
 पेऽपि नीलस्यैव तत्सवेदनापेक्षमाह्वता न तु तत्सवेदनस्य नीलापेक्षमाह्वतति समानत्वात् । 10
 न च लिङ्गमुत्पादकमनुमानोत्पत्तिकरणादिति वाच्यम्, उत्पत्तेरनुमानादव्यतिरेकात्तेन तस्यैव
 करणादुत्तरलिङ्गक्षणवदनुमानस्य लिङ्गत्वापत्तेः, लिङ्गजन्यत्वात् । न चानुमानोपादानजन्य-
 त्वात्तदनुमानमेवेति वक्तव्यम्, अनवस्थाप्रसङ्गान् तदपि श्रुपादानकारण कुतो जन्यत इति
 पर्यनुयोगेऽपरलिङ्गादिति वक्तव्यम्, तत्र च तस्य लिङ्गजन्यतया लिङ्गत्वापत्तौ पुनरप्यनुमा-
 नोपादानत्वादनुमानत्वमित्युत्तरपर्यनुयोगाविधान्वि । लिङ्गजन्यत्वाविशेषेऽपि तथा प्रतीते 15
 किञ्चिद्विज्ञे किञ्चिद्विज्ञानुमानमित्युच्यते चेत्तर्हि ज्ञानजन्यत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद्विज्ञानमपरधार्थ
 इत्यपि किं न स्यात्, तत्रैव नीलादि ज्ञान ज्ञानकार्यत्वादुत्तरज्ञानवदित्यभिधानमशुक्तमेव ।
 तस्मान्न स्वतोऽवभासन हेतुरसिद्धत्वात् । न द्वितीय, ' नाथोऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या
 नानुभवोऽपर । ग्राह्यमाहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशत ' इत्यभिधानात्तवाभिप्रायेण पर-
 प्रकाशताया कस्यचिदप्यसिद्धेर्वाच्यसिद्धत्वात् । परत प्रतिभासनानङ्गीकारे च प्रकाशनलक्ष- 20
 णस्य हेतोर्ज्ञानत्वेन न व्याप्तिसिद्धिः, ज्ञानस्य स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वेन निरलिप्तमत्रभा-
 सन ज्ञानत्वव्याप्तमिति निश्चयासम्भवात् सर्वथा सम्बन्धिनामप्रहे हि द्विष्टसम्बन्धसवित्ति
 कथं भवेत् । न चैक ज्ञानमात्मन्येव ज्ञानत्वमवभासनश्च विज्ञाय तयोर्व्याप्तिमधिगच्छतीति
 वक्तव्यम्, तथा सति तत्रैवानुमानप्रवृत्तेस्तस्य च व्यर्थत्वात् साध्यस्य सिद्धत्वात् । सकल-
 ज्ञानस्य स्वात्मनि ज्ञानासम्भवाद् व्याप्तिप्रतिपत्तेरसम्भवाच्च । न च ज्ञानत्वरूपप्रकाशनयो कुत 25
 द्विष्टप्रमाणाद्वाप्ति प्रसिद्धा, ज्ञानवज्जडस्य नीलादेरपि परतो महणसिद्धेर्हेतोर्वैभिचारप्रस-
 ङ्गात् । नैयायिकैः सुखादेर्ज्ञानरूपता न सिद्धेति सुखादिदृष्टान्तोऽपि साध्यविकल, अने-
 नैव हेतुना तत्रापि ज्ञानरूपतासाधने च निदर्शनान्तर मृग्यम्, तत्राप्येव पर्यनुयोगेऽपरापर-
 निदर्शनान्वेषणप्रसङ्गतोऽनवस्था, सुखादौ दृष्टान्तमन्तरेणापि तद्रूपतामिदौ च नीलादेरपि

- तथैव तदापत्ति । न च सुरादेर्जडत्वे न स्यात्प्रतिभास जडस्य, प्रकाशयोगित्वादिति वाच्यम्, नीलादे प्रकाशतासिद्धावप्येव वक्तुं शक्यतया सुरादिनिदर्शनवैयर्थ्यात् । न च सुरादेरज्ञानतायामनुग्रहाद्यभाव स्यादिति वाच्यम्, सुरादेरनुग्रहाद्यव्यतिरेके ज्ञानत्वेनानुग्रहस्य कापि व्याप्त्यप्रतिपत्तेरज्ञानत्वेऽनुग्रहाद्यभावोपवर्णनस्यासंगतत्वात्, व्यापकाभावे
- 5 हि नियमेन व्याप्त्याभावो भवेत्, व्यतिरेके च सुरादेर्ज्ञानरूपताधिरहेऽर्थान्तरभूतानुग्रहाद्यभावस्य क्व सिद्धि, न हि यज्ञदत्तस्य गौरत्वाभावे सति दशदत्तस्याभावो दृष्ट । ननु जैनस्य सुरादौ ज्ञानरूपतया प्रकाशमानत्व व्याप्तमिति चेन्न, एतत् प्रकाशनं हि सुखादौ ज्ञानरूपतया सिद्धम्, तच्च न स्तम्भादौ, यच्च स्तम्भादौ परत्वं प्रकाशनं जैनस्य सिद्धं न तदज्ञानरूपतया व्याप्तम्, स्तम्भादाद्युपलभ्यमानं प्रकाशनमात्रं तु जडत्वेन सदाविरुद्धत्वात्
- 10 ज्ञैकान्तेन ज्ञानरूपता साध्यतीति न प्रकाशनलक्षणो हेतुर्नीलादेर्ज्ञानरूपतासाधनसमर्थ । ननु नीलादेर्ज्ञानरूपता माभूत् तत्साधकप्रमाणाभावात्, पारमार्थिकार्थरूपतया तस्य कुत, येन तद्वादिज्ञानमर्थनिर्णायित्वरूपतया प्रमाणं भवेदिति चेदुच्यते, ज्ञानद्वयस्योपलभ्यमानो नीलादि परमार्थसत्त्वं, सुनिश्चितासम्भवाद्धाधकप्रमाणत्वात्, सुरादिसवेदनवदिति तद्रूपतासिद्धे । न हि अत्र प्रत्यक्ष बाधकमस्त्वत्प्रत्ययविषयतया सर्वैरस्य दर्शनात्, न चानुमान
- 15 बाधकमध्यक्षसिद्धेऽनुमानस्य बाधकत्वेनाप्रयुते । न च प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं सौगतस्याभीष्टमिति न सुनिश्चितासम्भवाद्धाधकप्रमाणत्वादिति हेतुरसिद्धः । अपरमार्थसत्यस्य हेतोरसम्भवात्त्रायमनैकान्तिक । ननु स्वप्नदृष्टे घटादावपरमार्थसति हेतोरस्य सद्भावादानेकान्तिरत्वम्, न हि स घटादिर्बाधकप्रमाणत्रिपय, बाध्यताया काप्यसम्भवात्, ज्ञानस्य प्रतिभासकाले बाधकेन न स्वरूपं बाध्यते, तस्य परिष्कृटरूपेण प्रतिभासनात्, नाप्युत्तरकालम्,
- 20 क्षणिकतया तदा तस्य स्वयमेवाभावात् । नापि तदज्ञानप्रमेयस्य स्वरूपं प्रतिभासमानरूपेण बाध्यते प्रतिभासनादेव । न च प्रतिभासमानरूपसहचारिणा स्पर्शादिरूपेण, तस्य ततोऽन्यत्वात्, न चान्याभावेऽन्यस्याभावोऽतिप्रसङ्गात् । न च ज्ञानस्य ज्ञेयस्य वा फलमुत्पन्नमनुत्पन्नं वा बाध्यते उत्पन्नस्य विद्यमानत्वेन बाध्यत्वायोगात्, अनुत्पन्नस्यापि स्वयमेवासत्त्वात्, मैवम्, बाधकेन ज्ञानेन ज्ञानस्यासद्विषयताया अर्थस्य वाऽसत्प्रतिभासनरूपताया ज्ञापनात्, यथाशुक्तिं चाज्ञानेन रत्नविज्ञानस्य रत्नतायर्थस्य वा, एतच्च बाध्यबाधकभावमनिच्छताप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, प्रतिभासाद्वैतं स्वन्यमन्तानादिकल्पानां स्वयमेव निर्विषयत्वोपवर्णनात्, तदुपवर्णनाभावे बाह्यभावानामेकानेकरूपतया सामान्यसामानाधिकरण्याविशेषविशेषणभावादे-
- 25

पारमार्थिकस्य भावात् प्रतिभासाद्वैतस्याभाव एव स्यात् । तस्मात् स्वप्नोपलम्बघटादौ प्रकृतहेतुव्यभिचारी । नापि निरुद्धता, परमार्थसत्त्वाभावन व्याप्त्यसिद्धे, अन्यथाऽपारमार्थिकस्वसवेदनमात्रमपि भवेदित्यसिद्धविरुद्धानैकान्तिकदोषरहितादस्माद्धेतोर्जाप्रदस्योपलम्बमानस्य घटादे परमार्थसत्त्वसिद्धि तस्माद्विज्ञानशून्यत्वाद्योर्निषेधादर्थनिर्णोतिस्वभावताऽपि प्रमाणस्य सिद्धा ॥

5

इति तपोगच्छन्तमभामिथ्रीमद्विजयानदसूरीश्वरपट्टालद्वारधीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरण प्रियं
लघिसूरीणा सङ्कलितस्य सम्प्रतितत्सोपाने स्वपरिनि
र्णयस्वभावस्थापन नाम चतुर्विंश सोपानम् ॥

10

अथ प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षणम् ।

अत्र सौगत. प्रमाण स्वार्थनिर्णोतिस्वभावमपि तदनुमानरूपम्, प्रत्यक्ष तु निर्विकल्पकत्वात् तन्निर्णयस्वभावम् तथाहि यद्यथाऽऽनमाति तत्तथा व्यग्रहृतिपथमवतरति, यथा विशदमाभासमान सुग्गादिसवेदनम्, नामोल्लेखशून्यतया चाध्यक्ष सवेदनमाभातीति स्वभावहेतु । नामोल्लेखपरित्यक्तवपुषः सन्निहोऽध्यक्षत्वरिरोधात्, साक्षात्कारि ज्ञान ह्यध्यक्षतया लोकाप्रसिद्धम्, साक्षात्कारित्वञ्च सन्निहितार्थावभासित्वम्, असन्निहिते तदभावात्, नामादिदञ्चासन्निहितत्वात् परोक्षमिति न तद्योचनामन्तरीतुमलम्, अत्र वैयर्थ्यप्रणा, न काचिदतिपत्तिर्त्राक्यसस्पर्शरहिता विद्यते शब्दानुविद्धाया एव प्रतिभासनात्, अन्यथा प्रकाशरूपवापि न स्यात्, न हि निरस्तोल्लेख स्वसवेदन व्यग्रहाररचनाचतुरमिति सविकल्पकमभ्युपगन्तव्यमिति चेन्न, अध्यक्ष हि पुर सन्निहितमेव भावात्मानमवभासयति तत्रैवाक्षट्टसे, वामूपता च न पुर सन्निहिता, अतो न सा तत्र प्रतिभासते, न चार्थदर्शने व्यापितया पदार्थात्मतया वाऽर्थदशे सन्निहितत्वात्सा तत्र प्रतिभाताति वक्तव्यम्, अर्थदशे चाचासन्निधेरवोगात् अश्रान्वये सवेदने पुरोत्सिनीलादेरेवावभासनात्, न हि तदेष एव शब्दोऽ

15

20

१ स्वप्नो हि द्विविधः सत्स्वप्नद्विपरीतः प्रथमो देवताविशेषकृतो धर्माधर्मकृतो वा कश्चित्साक्षाद्दर्शव्यभिचारी, यदेतन्नाश्रयतयाऽऽ स्वप्न प्रतिपन्न तदेतन्कालाश्रयतया ज्ञानप्रकाशात्स्वप्न प्राप्तमिदं । कश्चित्स्वप्न परम्परवाऽर्थाव्यभिचारी राजादिद्वान्न स्वप्नाभ्यायनिर्णयितव्य उदुम्बवत्त्वादे प्राप्तिहेतुत्वात्तदनुमानवत् । योऽपि वातपित्तशुद्धजनितोऽस्यत्वेन प्रसिद्ध स्वप्न सोऽपि नास्मात्प्रधानव्यभिचारी न हि स्वप्नाऽप्यननुभवेऽथ स्वप्नाऽपि, समुपजायत इति न निरात्म्येन स्वप्नप्रत्यक्ष ॥

25

- दण्डपुरुषसंयोगे ऋद्धिदण्डत्रिंशष्टतया पुरुष दण्डीति प्रतिपद्यते, अपरस्तु तत्रैव पुरुषविशिष्ट-
 तथा दण्डोऽस्यति, असंश्लेषितविशेष्यत्रिशेषणभावास्तु दण्डपुरुषाविति स्तत्र द्वयम् । वास्तव
 तु तस्मिन् योरयदशस्यप्रतिपत्तौणा दण्डपुरुषरूपयोरितु तुत्याकारतयाऽवभासो भवेत्, त
 त्वैवम्, तस्माद्दण्डपुरुषस्यरूपमेव स्तत्रप्रमध्यभावासेय विशेष्यत्रिशेषणभावस्तु काव्यविक एव ।
- 5 यन हि दण्डोपट्टपुरुषत्रितार्थत्रिया प्रागुपलब्धा तदर्थी च स तत्र विशेषणत्वेन दण्ड त्रिशे
 ष्यत्वेन च पुरुष प्रतिपद्यते प्रधानत्वात्, येन च पुरुषोपट्टदण्डेन फलमभ्युपेत स तत्र दण्ड
 प्राधान्याद्द्विशेष्यमध्यस्यति, अपरिगतकणोपकारस्य प्रथमदर्शनं स्वरूपमात्रनिर्भासान् ततोऽ
 न्ययव्यतिरेकाभ्यामवगतसामर्थ्यं द्वयमासाद्य त्रिंशष्टत्वप्रतिपत्तिः प्रागवगते च सामर्थ्ये
 नन्वित्यस्य व्यापारः, तस्यासन्निहितत्वात्, न च व्यापाराविषये तत्प्रतिपत्तिजननसमर्पम् ।
- 10 न च पुर सन्निहितस्यै प्रवर्त्तमानमिन्द्रिय तत्रापि प्रतिपत्तिमुपजनयितु समर्थम्, वर्त्तमा
 नकालालीढनीलादिदर्शनप्रवृत्तस्य चिरातीतभारपरम्परादर्शनप्रवृत्तिप्रसङ्गे सकलातीतभाव-
 विषयस्मृतेरभ्यक्षता भवेत्, तथा स्वगोचरचारिणी स्मृतिरपि स्फुटमर्थं वर्त्तमानसमयमुद्गास-
 यिष्यतीति सर्वोक्षमति स्मृतिर्भवत् । ननु वर्त्तमानमर्थमध्यक्षमेयोद्गासयति न तु स्मृतिः,
 यत्र न न दर्शनमवतरति तत्र स्मृतिं वर्त्तमाने रूपादौ स्पष्टदर्शनावतारे स्मृतिप्रवृत्तिरसम्भ
- 15 विनी विकला चेति चेत्, अतोवे विशेषणादौ स्मृतेरेव प्रवृत्तेस्तत्र विशदसविदवतारस्य व्यर्थे
 इत्वात् । सा हि विशदसवित् सन्निहितमेवार्थमवतरति न च तदा विशेषणाद्य सन्निहिता,
 तानवल्ग्यमाना निरालम्बनेन भवेत्, ततो विशुद्धरूपमात्रप्रतिभामादभ्यक्षयेदन निरस्तविशे-
 षणमर्थमत्रामयति विशेषणवोचना तु स्मरणाद्रुपचायमानाऽवास्त्वाक्षार्थसन्निधिर्मानसी । न च
 स्पष्टप्रतिभासाद्धर्तमाना र्माहिणीति वक्तव्यम्, तामन्तरेणापि स्फुटमर्थप्रतिभासनात् । न च
- 20 स्मृतिं चिनापि यद्यथात्मा विशदतनु प्रतिभातीति न तस्य प्राहिका स्मृतिस्तद्विश्वव्यापार
 सद्भावे सुखमन्तरेणापि विषयात्रगतिरस्तीति सुखमपि विषयमाहि न स्वादिति वाच्यम्,
 यतो निरस्तप्रतिपत्तिरर्थसन्निधयो भावनाभिर्भूतवनवः सुखाद्यो नार्थावदकाः, तेषा स्वप्रहणप
 र्थवसितस्वरूपत्वात् । अक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिन्यो विशदसविद एव बहिरर्थावभासिका
 पृथगवसीयन्ते सुखादिभ्यस्ता एव तदवभासिकास्तद्विकल्पोऽपि नार्थसाक्षात्करणरभावः ।
- 25 ननु पुर, स्थिता इमाही यदि न विकल्प क्व तर्हि ततस्त्रय प्रवृत्तिर्भवत्, यदेव हि विशेषण
 प्राक् तेनानुभूत तत्रैव तत्र प्रवृत्तिर्भवत्, न च स्वात्मानमनारूढेऽर्थे प्रवृत्तिविधायि विज्ञान-
 नमुपलब्धम्, अ यथा शुद्धमर्थमवतरन्ती सन्निहीत्यर्थं प्रवृत्तिका भवेत्, न च निर्विकल्प-
 कमेव सदेन वर्त्तमानाथ प्रवर्त्तकम्, सत्र विकल्पव्यतिरेकेणापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, न च
 विना सुखसाधनतान्निध्यं पुर प्रकाशनमात्रेण कस्यापि प्रवृत्तिरिति विकल्प एव प्रवर्त्त

कत्वात् पुरोवस्थितार्थमाही, अक्षानुसारित्वात्स एवाध्यक्षमिति युक्तं पूर्वदृष्टनानादिनिर्ज्ञेयण
 माही निश्चय इति चेन्न, विकल्पस्य पुरोवर्त्यर्थप्रकाशनसामर्थ्येऽपि तत्रैव प्रत्यूच्यसम्भवात्,
 प्रवृत्तिविधानसमर्थार्थत्रियायोग्यरूपानवभासनात्, तदवभासने ह्यपक्रियाविना प्रवृत्ति स्यात्,
 वर्तमानसमयसम्बन्धिन्यर्थे न हि विकल्पोऽर्थत्रियासम्बन्धमादर्शयति, तस्वास्तदानीमेभावात्,
 पदार्थस्वरूपमात्रावसायाच्च न सामर्थ्यावगतिरिति प्रसङ्गात्, तस्मात् पुरोवर्तिनि प्रवर्तमान- 5
 नोऽपि विकल्प प्रवर्तक । न च पूर्वं यस्मादधिक्रिया जायमाना दृष्टा सम्प्रत्यपि तदर्थक्रि-
 यार्थितया तदध्यवसायात् प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तद्वेदमिति निर्मासाभावे प्रत्यूच्यसिद्धे, न
 च तदध्यवसायिनी कल्पनेत्र तन्निर्भोम, कल्पनानुद्भवप्रसितवसाधस्य परमाथसद्व्यवहा-
 रातिपयत्वात्, प्रत्यक्षावगतस्यैव तद्व्यवहारविपयत्वात् तदभावे तदभावात्, तस्मान्न कल्प-
 नाऽध्यक्षविपयस्त्वम्, आद्यदर्शनानधिगतत्वादिति, अत्र प्रतिविधीयते, स्वार्थनिणयस्वभाव 10
 प्रत्यक्ष न भवतीत्येतत् किं तद्वाहकप्रमाणाभावात्, उत तद्वाहकप्रमाणसद्भावादुच्यते, न प्रथम-
 पक्ष, स्थिररसूलसाधारणस्य रत्नमादरधस्य बहिरन्तश्च सद्भवचेतनत्वाद्यनेकधर्माङ्गान्तस्य
 ज्ञानस्यैकदा निर्णयात् साक्षस्वार्थनिणयात्मनोऽध्यक्षस्य स्वसवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्तद्वाहकप्रमा-
 णाभावोऽसिद्धः । तथाहि अतर्पद्दिश्च स्वलक्षण पश्यन् लोक रसूलमेक रजगुणावयवात्मक
 ज्ञान घटादिकञ्च सङ्कल्पप्रतिपत्त्याऽध्यवस्यति, न चेय प्रतिपत्तिरनध्यक्षा, विशदस्वभावतयानु 15
 भूतेः । न च विकल्पाविकल्पयोर्मनसो युगपद्वृत्ते क्रमभावितोर्लघुवृत्तेर्गणत्वमध्यवस्यति
 जनस्तत्रैत्वविकल्पाध्यक्षगत वैशद्य विकल्पे स्वाक्षस्वार्थमध्यवसायि-
 यध्यारोपयतीति वैश-
 द्यावगति, एकस्यैव तथाभूतस्वार्थनिणयात्मनो विशदज्ञानस्यानुभूतेरनुभूयमानस्याप्यपर-
 निर्विकल्पस्य परिकल्पने बुद्धेरचैतन्यस्यापरस्य परिकल्पनाप्रसङ्ग इति साध्यमतमप्यनिषेध्य
 स्यात् । किञ्च सविकल्पाविकल्पयो क पुनरेक्यमध्यवस्यति, न तावदनुभवो विकल्पे 20
 नात्मन ऐक्यमध्यवस्यति, व्यवसायविकल्पत्वेनाभ्युपगमात्तस्य, अन्यथा भ्रान्तताप्रसङ्गात् ।
 नापि विकल्पोऽविकल्पेन स्वस्यैक्यमध्यवस्यति, तेनाविकल्पस्याविपयीकरणादन्यथा स्वल-
 क्षणगोचरताप्राप्ते, अविपयीकृतस्य चायत्राध्यारोपासम्भवात्, न ह्यप्रतिपत्तरजत शुक्ति
 क्वाया रजतमेतद्विति रजतमध्यारोपयितु समर्थ । किञ्च तयोरेक्य व्यवस्यतीत्यत्र यदि
 विकल्प व्यवहारी निर्विकल्पतया मन्यते तदा निर्विकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति विकल्पव्य 25

१ पाठान्यत्र हि प्रतीतापरनापरस्वारोप उपपन्न च न मन्त्रारोपवत् न चाष्टाशभो विकल्प स्यष्टा
 मत्र निर्विकल्पक प्रत्यक्षत प्रतातम् तथापि परिस्पृष्टरत्नानुभूयमानस्वरूप विकल्प परित्यज्यानुभूयमान
 स्वभाव निर्विकल्पक परिकल्पक परिकल्पयन् कव नाम परीक्षण स्यात् अनवस्थाप्रयत्ने, निर्विकल्पकत्व
 भावादप्यन्यादवस्वभाव प्रत्यक्षमित्यपि कल्पनापत्तेरिति ॥

- बहुरोच्चेदावन्तुमात्रप्रमाणाभाव । अथाविकल्प विकल्पकतया तदा सविकल्पकमेव सर्वे
 प्रमाणमित्यविकल्पकप्रत्यक्षबाधो विधीयते । ननु यथा य एव मणिर्मया दृष्ट स एव प्राप्त
 इत्यभिमानितो दृश्यप्राप्ययोरेकत्वाध्यवसायाद् दृश्य प्राप्यारोपात् प्राप्य तथाऽविकल्पो
 विकल्पारोपात् विकल्पो भवति, यथा च मणिप्राप्तौ मणिप्रतिभासस्य नाभाव, अन्यथा
 5 मणि प्रतिभातो न प्राप्त स्यात्, तथा सविकल्पाविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायेऽपि निर्विक
 ल्पस्य नाभाव इति चेन्न, साक्षरश्लैकस्यैवप्रतिभासव्यतिरिक्तस्य निरशक्षणिकपरमाणुप्रति
 भासलक्षणनिर्विकल्पकानुभवस्य तदैव नियमप्रसङ्गात् । अथ विकल्पेनाविकल्पस्य सहस्राणुना
 वाराचिह्नस्यैव तिरस्कारान्न तथा निर्णयस्तर्हि विकल्पस्याप्यविकल्पेन तिरस्कारात् प्रतिभा-
 मनिपयो न स्यात् । अथ विकल्पस्य प्रतीयत्वाविकल्पस्य च दुर्बलत्वात्तेन तस्य तिर-
 10 स्कार, न, विकल्पस्य हि किं प्रचुरविषयत्वाद्वलीयस्त्वम् किं वा निर्णयात्मकत्वात्, तद्य
 अविकल्पविषय एव प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, अन्यथाऽस्य गृहीतप्राहित्वासम्भवात्, न द्वितीय,
 विकल्पस्य स्वरूपे निणयात्मकत्वे भर्त्सित्तैत्तानामात्मसवेदन प्रत्यक्षमित्यस्य विरोधात्,
 एवमपि तस्य स्वरूप निर्णयात्मकत्वे चक्षुरादिज्ञान स्वपरयोस्तदात्मकं किं न भवेत्, तथा
 च स्वार्थाकाराप्यवसायाधिगमश्चक्षुरादिचेतसा सिद्ध इति केन कस्य तिरस्कारः । यदि
 15 विकल्पोऽयं निणयात्मकस्तदैवस्य विकल्पस्य निर्णयनिर्णयस्वभावरूपद्वयमायात तत्र परस्पर
 तद्वत्तत्र चोक्ता ततो भिन्नमभ्युपगम्यते तथा समयावादेरनभ्युपगमात् मन्मन्धासिद्धेर्बलवान्
 विकल्पो निर्णयात्मकत्वादित्यस्यासिद्धे । न च रूपादीनामित् परस्परमेकसामग्र्यधीनताल-
 क्षणस्तयो सम्बन्धः तद्वत्ता चाग्निधूमयोरिव तद्वत्प्रचित्तक्षण इति वक्तव्यम्, स्याभ्युपगम
 विरोधात् । यदि निर्णयातिर्णयस्वभावयोर्योन्य तद्वत्तत्र कथञ्चित्तादात्म्यं तर्हि यत्स्यात्मनि
 20 अतिर्णयात्मकं तद्विरथं च निणयस्वभाव रूप तत्साधारणमात्मन प्रतिपद्यते चेद्विकल्प स्व
 रूपऽपि सविकल्पक प्रसक्त, अन्यथा निर्णयस्वभावतादात्म्यायोगात् । न च स्वरूपमपि
 अन्वयन् विकल्पोऽयं त्रिध्विनातीति वाच्यम्, यतोऽगृहीतस्वरूपमपि ज्ञानमर्थप्रादक भवेदिति
 न नैयायिकमतप्रतिक्षेपः । न च नैयायिकाभ्युपगमेन परगृहीतस्य स्वगृहीततादोष, भय-
 न्ततऽपि परनिश्चितस्य रनिश्चितत्वप्रसक्त । यथा च परज्ञातमननुमूतत्वाप्रारम्भो विषय
 25 तथा विकल्पस्य स्वरूपमनिश्चितत्वात्तानो विषय इति समान पश्याम, न च तस्मापि
 विकल्पान्तरण निश्चयः, तस्यापि विकल्पान्तरण निश्चयापत्तेरनवस्थाप्रसक्त । न च विकल्प
 स्वरूपमनुभूतमपि क्षणिकत्वात्त्रिबन्दिनिश्चितमर्थनिश्चयक पुक्तम्, अनिश्चितस्यानुभवेऽपि
 क्षणिकत्वान्न स्वयमन्वयव्यभिक्तत्वात्प्रवर्धितस्य च साक्षरश्लैकत्वात्प्रवर्धितत्वात्

योगात् । यथा च विकल्पस्य स्वार्थनिर्णयात्मकत्वं तथा च भुरादिबुद्धीनामपि तदुक्तम्, अन्यथा तासां तद्वाहकत्वायोगान्, अथ विकल्पस्य बहिरर्थे प्रवृत्तिरेव नास्तीति कथं स तन्निर्णयात्मकं, न हि नीलज्ञान पीताप्रवृत्तिरु तन्निर्णयात्मकं वक्तुं शक्यम्, प्रतिपन्नभिप्रायवशात्, यौद्धै बाह्याभिव्यवसायात्मकत्वं विकल्पस्य परमाद्यतो निर्विषयत्वेऽपि न्यावर्षते तदुक्तम्, यत् किमिदं परमार्थतो विकल्पस्य निर्विषयत्वम्, यथात्मविषयत्व 5 तर्ह्यात्मविषय निर्विकल्पकमपि ज्ञानं निर्विषयमित्यभिनिर्णयात्मकत्वाद् यत्त्वान् विकल्पो निर्विकल्पकानुभवस्य तिरस्कारकइत्यसङ्गतं स्यात्, सविकल्पकस्यैव कस्यचिद्भावादात्मविषयस्य निर्विकल्पकस्यापि विकल्पवत् सविकल्पकस्यैव वाभावात्, नचैव कस्यचित् प्रतिपत्तुरभिप्राय । अथ साधारणस्यास्पष्टस्य स्वपरयोरविद्यमानस्याकारस्य शब्दसमर्पयोग्यस्य विषयीकरणं निर्विषयत्वम्, न, तस्य तत्र सम्बन्धाभावात्तो विषयीकरणासम्भवात्, 10 तथापि तद्विषयीकरणे सर्वमपि ज्ञानं तत्रैव स्वविषय विषयीकुर्यादिति तदुत्पत्त्यादिसम्बन्धकल्पनमनर्थकमासज्येत, न च तादात्म्यलक्षणस्य तस्य सम्बन्ध, तदाकारेऽविकल्पकत्वस्याविकल्पके वा तदाकारत्वस्य प्रसक्ते । तदुत्पत्तिसम्बन्धवशात्तेन तद्ब्रह्मणमित्येतदुत्पद्युक्तम्, तदाकारस्य तज्ज्ञानोत्पादकत्वेन स्वलक्षणत्वप्राप्ते तज्ज्ञानस्य सविषयताप्रसक्ति शोपात् । न च स्ववासनाप्रकृतिविभ्रमवशादतदुत्पन्नमतदाकारश्च तत् तद्विषयीकरोति, 15 अक्षममन्तरविशेषादन्यस्याप्युपजातस्य तदाकारविषयीकरणप्रसक्त्या सर्वत्र तदाकारतदुत्पत्तिप्रविधयकल्पनादेश्चैव प्रसक्ते । अतस्तदाकारविषयीकरणासम्भवाद्दिकल्पार्थाभावतो दृश्यविकल्पार्थावेकीकृत्य प्रवर्तते इत्युक्तमभिधानम्, ततो न जलवान् विकल्प इति कथं तेनाविकल्पकतिरस्कार इति अविकल्पनिश्चयमर्थादेव भवेत्, न चैवम्, अतो नाविकल्पस्य विकल्पेनैकत्वाध्ययसाय । तत्र विकल्पेऽविकल्पस्यैवत्वनाध्यारोप इति कुतो 20 निश्चीयते, अपष्टास्वलक्षणप्राहिणि स्पष्टस्वलक्षणप्राहित्वस्य प्रतीतस्तदध्यारोपाव्रगतिरिति चेत्, यदि हि तत्र तत्प्रतीति तर्हि कुतोऽविकल्पारोप, स्पष्टत्वादस्तद्धर्मस्य तत्र दर्शनादिति चेत्, स्पष्टत्वादिनद्धर्म इत्येतदेव कुत, तत्र दर्शनादिति चेत्, अत एव विकल्पघर्माऽप्यस्तु, अन्यथाऽविकल्पस्यापि मा भूत् । न च विकल्पव्यतिरेकेणापरमविकल्पमनुभूयते यस्य स्पष्टत्वादिधर्मं परिकल्पेत, एवमपि तत्र तत्परिकल्पने ततोऽप्यपरममनुभूयमान 25 विशदत्वादिधर्मोधार परिकल्पनीयमित्यनवस्थाप्रसक्ति । अथ किञ्चिज्ज्ञानं सविकल्पकमपरनिर्विकल्पकं राश्यन्तराभावात्, विकल्पस्यार्थसामभ्याङ्गतत्वात्सम्भवात् विशदत्वादिधर्मयोग, अविकल्पस्यापि तद्योगाभावे विशदत्वादि न कश्चिदपि भवेदित्यविकल्पकस्यैव तदभ्युपगतव्यमिति चेत्, अर्थसामर्थ्यप्रभवत्वेन चेशस्य न्याय्यभावात्, अर्थसामर्थ्यो

- ५ ज्ञेऽपि दूरस्थितपादपादिज्ञाने वैशद्याद्वरभावात्, योगिप्रत्यक्षे चार्थप्रभवत्वाभावेऽपि
 भावान्, न च तद्व्यप्यसामर्थ्योद्भूतम्, तत्समानसमयस्य चिरातीतानुपपन्नस्य चार्थस्य
 तद्रहणानुपपत्तेः । तच्चार्थप्रभवमपि यथा विशद, अन्यथा प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेस्तथाविकल्प
 ज्ञानमर्थमात्मार्थप्रभवमपि यदि विशद भवेत् को विरोधः । तस्माद्विकल्प एव वैशद्योप
 १० पत्तेर्निर्विकल्पकस्य च निरशयणिकपरमाणुमात्रावसायिन कदाचिदप्यनुपलब्धेस्तत्र वैशद्य-
 कल्पना दूरापास्ता । ननु उपसंहृतनिरिलविकल्पसमये विशदमक्षप्रभव रूपादिदर्शने
 निरिच्छन्वक सवेद्यते तथाचाध्यक्षत एव ज्ञानाना कल्पनाविरहः सिद्ध, न ह्यस्यामवस्थाया
 नामादियोजितार्थोद्देश्यो विकल्पस्वरूपोऽनुभूयते, न च विकल्पाना स्वसविदितरूपतयाऽ
 ननुभूयमानानामपि सभय इति विकल्पविकला साऽवस्था सिद्धेति चेत् तस्यामवस्थाया
 10 सविकल्पकज्ञानस्यैवानुभवान्, तदा स्थिरस्थूलस्वरभावशब्दसमर्गयोग्यपुरोवस्थितगवादि
 प्रतिभानस्यानुभूते न हि सविकल्पकत्व शब्दससर्गप्रतिभास एव, किन्तु तद्योग्याव
 भासस्यापि, अन्यथाऽव्युत्पन्नसकेतस्य ज्ञान शब्दससर्गत्रिरहात् कल्पनावत्र स्यात् । न
 च पूर्वकालदृष्टत्वस्य वर्तमानसमयभात्रिति संयोजनाच्छब्दोद्भवत्वाभावेऽपि असदर्थमिद्वि-
 15 याऽविशदप्रतिभासत्वात्तत्सविकल्पकम्, पूर्वकालदृष्टत्वस्य पूर्वदर्शननाप्रतीतावपि असत्त्वासि-
 द्वेस्तत्सम्पत्तिव्यवसाहिणोऽसदर्थत्वासिद्धेर्वैशद्याभावस्य तत्रानुपपत्तेः । शब्दससर्गयोग्यप्रतिभा-
 सस्य विशदतया विकल्परूपस्याप्यध्यक्षतोपपत्तेः शब्दयोजनाम-तरेणापि स्थिरस्थूलार्थप्रति-
 भास निर्णयात्मक ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्न भवेत् ।
 यत्रैवाशे हि नीलादौ विधिप्रतिषेधविकल्पद्वय पाश्चात् तज्जनयति तत्रैव तस्य प्रामाण्यम्,
 तदाकारोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वादावपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तेस्तदनुमानवैयर्थ्यप्रसङ्ग ।
 20 विकल्पश्च शब्दसयोजितार्थग्रहणलक्षण, तत्संयोजन च न शब्दस्मरण विना सम्भवति, पूर्वं
 तत्सन्निध्युपलब्धार्थदर्शनम-तरेण च तत्स्मरण नोपपत्ते तद्दर्शन चाध्यक्षत क्षणिकत्वादाविव
 निश्चयजननम-तरणासम्भवि, निश्चयस्तु शब्दयोजनाव्यतिरेकेण नाभ्युपगम्यत इत्यध्यक्षस्य
 कचिदप्यर्थप्रदर्शकत्वासम्भवात् प्रामाण्य न भवेत् । तस्माच्छब्दयोजनाम-तरेणापि अर्थनि-
 25 र्णयात्मकमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽविकल्पाध्यक्षेण लिङ्गस्याप्यनिर्णयात्, अनुमाना
 त्तिर्णयेऽनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्यप्रवृत्तित सकलप्रमाणादिव्यवहारविलोप स्यात् । यदपि
 निरशवस्तुमामर्थोद्भूतत्वात् प्रथमाभसत्रिपातत्र निरशवस्तुमाहि निर्विकल्पकमित्युक्तं तदपि
 न सम्पृक्तं, निरशवस्त्वभावेन तत्सामर्थ्याद्भूतत्वस्य निर्विकल्पकत्वहेतोस्तत्रासिद्धे । न च

१ तदुक्तं राहुर्य सवत्थि ता स्तिमितेना तरात्मना । स्थितोऽपि चभुपा रूपमीक्षते सावजा मति ॥
 प्रलक्षं कल्पनापोत् प्रत्यक्षेणैव सिद्धयति । प्रत्यात्मवेद्य सर्वथा विकल्पो नामसधय ॥' इति ॥

यन्निरग्रप्रभव तन्निरग्रमादीति वाच्यम्, निरग्ररूपक्षणप्रभवस्याप्युत्तररूपक्षणस्य तद्वाहि
 ष्वादीनात् । न च ज्ञानत्वं सतीति विशेषणान्नाय दोष, प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य ज्ञानत्वेऽपि
 तद्वाधानुपपत्ते, उपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचिच्छ्रवसवेदनाभ्युत्प्रभवनिर्णयेन तद्द्रवणोपपत्ते
 निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादरपि तद्गतस्य निश्चयात्
 तत्र विप्रतिपत्तिर्न भवेत् । अथानुभवस्यैवाय यथावस्थितवस्तुग्रहणलक्षण स्वभावविशेषो न 5
 विकल्पस्य तन्नायमदोषस्तर्हि यथा दानचित्तानुभव स्वसवेदनाभ्यन्तलक्षण तद्गत सद्रव्यचेत
 नादिक विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्तररूपान्यतिरिक्तत्वात् विषयीकुर्यात्
 ततश्च सद्रव्यचेतनत्वादावित्यत्र तत्रापि विवादे न भवेत् । अथ तच्चित्तादभित तत्प्रापण
 सामर्थ्यं तद्गृहे गृहीतमेव किंतु स्वसवेदनस्याविकल्पकाभ्यन्ततया तद्गृहीतस्यागृहीत
 कल्पत्वाद्दिवादात्मभव, न निर्दिश्यकाभ्यन्तविषयत्वाद्गृहीतस्यापि सामर्थ्यस्यातद्गृहीत 10
 कल्पत्व तच्चित्तस्यापि तत् एवागृहीतकल्पत्वापत्ते, अधिशेषात्, तथा च यद्दानादिचित्त
 द्बहुजन सेव्यतानिन्वनम्, यथा त्यागिनरपत्तिचित्तम्, दानादिचित्तश्च विवर्धितमित्या
 शनुमानमगमक प्रसज्येत, जाध्रयानिद्वत्त्वादिदोषात् । तस्माद्भस्तुनो निरग्रताया तच्चित्तग्रहणे
 तत्सामर्थ्यस्यापि ग्रहणप्रसक्तेरिवादाभावो भवेत्, न चैवमिति साश वस्तु तथाभूतवस्तु-
 प्राहक प्रमाणमपि साश सन् सपिक्त्वरूपम् । किञ्चार्थप्रभवत्वाज्ज्ञान यद्यप्यप्राहक तर्ह्यन्त्रि 15
 यादरपि प्राहक भवेत्, तत्प्रभवत्वात्, न चेष्टापत्ति, अतीन्द्रियत्वात्, किञ्च प्रमातृ
 प्रमाणाभ्यामर्थान्तरमर्थसहकार्येन तत्प्रमाणमिति नयायिके स्वीकृतम्, तेन न तत्प्रभवत् तत्रि
 मित्तम्, तद्भ्युपगमे वा शब्दज्ञान शब्दवत्तत्प्रमाणाधिकारणरूपेणैकैक्यव्यञ्जितजनभोदशास्य
 भोत्रेन्द्रियतत्समवाययोरपि प्रतिभास स्यादित्याकाशमवाचयिषयानुमानोपज्ञयासो वैयर्थ्य
 मनुभवत्, प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, न च समवायविषयाभ्यस्यविकल्पकत्वं गृहीतस्याप्य- 20
 गृहीतरूपत्वात्त्राय दोष इति वाच्यम्, शब्दस्य समानत्वात्, यतो नैकमेकत्र निर्णया
 त्मकमपरान्यथेत्येकान्तरादिनो बल्लु युक्तम्, एव रूपतरसामान्यसमवायेवपि वाच्यम् ।
 अथ न कारणमित्येवार्थग्रह किंतु योग्यतात्, न वेत् किं निमित्तमर्थस्य ज्ञान प्रति-
 कारणता कल्प्यते, न च तद्ग्रहणान्यथानुपपत्त्या तत्प्रति न तस्य कारणता परिकल्प्यते
 किन्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति वाच्यम्, योगिज्ञानस्य सकलातीतानागतपदार्थाभावेऽपि 25
 भावाभ्युपगमात्, न हि सर्वेऽप्यतीतानागता भावास्तदसति सर्वभावात् नित्यता-
 प्रसक्ते । न च तद्विषय तज्ज्ञात न भवति, सत्तद्दर्शन कस्यचिदकलातापलम्बन, अनेक
 त्वात् यथाह्युल्लिखदित्यनुमाननिरोधात् । अत एव नाननुष्ठानान्यव्यतिरेक कारण नाकारण
 विषय इति सौगठमत्तमध्यपास्तम्, तथाहि किं कारण विषय एव, उत कारणमेव विषय,

- नाथो रूपादिसत्रिदा चक्षुरादरपि विषयतापत्ते, तथा च यस्मिन् सत्यपि यन्न भवति तत्तदतिरिक्त्वेत्त्वपत्तयथा कुलालाभावे सत्यप्यपरकाररसमूहेऽभवन् षट् कुलाद्यपेक्षः सत्यपि च रूपादो कदाचित् भवति रूपादिज्ञानमित्यनुमानोपन्यासो व्यर्थ, अध्यक्षत एव चक्षुराद्यधिगते । द्वितीयपक्षेऽपि भविष्यति रोहिण्युत्थ कृत्तिकोदयात्, अतीतक्षपायामि
- 5 वेत्यस्यानुमानस्य भावा रोहिण्युदयोऽकारणत्वाद्धिपयो न स्यात्, न हि भावी रोहिण्युदय कृत्तिकोदयस्य परस्परस्यापि कारणम् । अत्र कारण स्वाकाराधायक विज्ञाने विषय एवेति पक्ष, अयमप्युक्तो यत्, किं कारणमेत तदाधायक तत्र, उत तत्तदाधायकमेवेति विकल्पद्वयम्, आद्ये केशोन्मुकादिज्ञान कुत कारणात्तदाकारमुपजायते, न तावदयात्, तस्य तत्कारणत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तस्याध्वान्ततापत्ते । न समनन्तरप्रत्ययात्, तस्य तदाका
- 10 रतायोगात्, नेन्द्रियादे, अत एव हेतो । नापि द्वितीय पक्ष, इन्द्रियस्यापि तदाधायकतापत्तेस्तदज्ञानत्रिपयताप्रसक्ते । अर्थस्य च सर्वात्मना तत्र स्वाकाराधाने ज्ञानस्य जडताप्रसक्ते । उत्तरार्थक्षणवदक्षदेशेन तदाधायकत्वे साक्षताप्रसक्ते, ममनन्तरप्रत्ययस्य तत्र स्वानाराधायकत्वात् जडतापत्तिलक्षणो द्वेष इति चेत् समनन्तरप्रत्ययार्थक्षणयोर्द्वयोरपि स्वाकारार्पकत्वे तज्ज्ञानस्य चेतनाचेतनरूपद्वयापत्ते, प्राक्तनज्ञानक्षणस्यैव तत्र स्वाकाराधा
- 15 यकत्वे सर्वात्मना तदाधाने तस्य पूर्वरूपताप्रसक्तिरिति कारणरूपतैव स्यात्, तथा च पूर्वं पूर्वाक्षणानामप्यत्र प्रसक्ते सर्वे एतद्व्ययस्य सन्ताना भवेदिति प्रमाणादिव्ययवह्मरलोपः । ननु किमिति विरूप न परमार्थेनोऽपि स्वतन्त्राणुकारी, सामान्यावभासादिति चेत्, ननुमावपि कुत, अनाद्यमल्यविकल्पनामनात्, तन्वेषे न दर्शन विकल्पजनकमिति यत्रैव जनयदनामित्यसङ्गत वचन स्यात् । न च तद्वामनोद्बोधकतया दर्शन हेतुरिति वाच्यम्,
- 20 इन्द्रियार्थसर्वाधानस्यैव तत्प्रयोज्यहेतुत्वात् । न च तर्हि तस्याक्षजस्य वासनाप्रभवत्वेन ध्वान्तता स्यादिति वाच्यम्, अथस्यापि कारणत्वेनानुमानवत् प्रमाणत्वात् । न च निर्विषयत्वाद्वा वसायस्याप्रामाण्यम्, अनुमानस्यापि तत्प्रसङ्गात्, प्रत्यक्षप्रभवत्रिकल्पवत्तस्याप्यवस्तुसामान्य गोचरत्वात् । न च तद्व्याप्तिपयस्यावस्तुत्वेऽपि अध्यक्षस्यैव स्वलक्षणत्वाद्दृश्यविकल्प्यावर्थावकाङ्क्षत तत्र प्रवृत्तरनुमानस्य प्रामाण्यमिति वाच्यम्, प्रकृतत्रिकल्पेऽप्यस्य समानत्वात्,
- 25 अन्यथा पक्षधर्मत्वानिश्चय प्रत्ययत क्वचिदिति कथं वचो युक्त भवेत् । न च गृहीतग्रहणा द्विकल्पोऽप्रमाणम्, क्षणक्षयानुमानस्यापि तत्प्रसक्ते, शब्दस्वरूपावभास्यभ्यक्षावगतक्षणक्ष-

१ निर्विकल्पकस्य विकल्पोत्पादकत्वं न घटते, स्वयमविकल्पोत्पादकत्वमत्र तत्र विकल्पोत्पादनमामर्ष्या विकल्पव्ययोरवस्तुक्षण परस्परं निराधस्य त्वदभिप्रायेण प्रताते, अत्र विस्मयनामना सहकारिणीमप्येव निर्विकल्पकस्य विकल्पोत्पादनमामर्ष्यं स्वीक्रियते तादृ तदाविध सामर्थ्यसमर्पितोऽर्थ एवोत्पादक स्यात्किं निर्विकल्पकेनति भावः ॥

यविपयत्वात् । न चाध्यक्षेण धर्मिस्वरूपमाहिणा शब्दग्रहणेऽपि न क्षणक्षयग्रहणम्, विरुद्ध-
 धर्माध्यासतो धर्मिण क्षणक्षयाद्ग्रहणप्रसक्ते । ननु भवत्प्रसौ विकल्प प्रमाण न च प्रमाणा-
 न्तरमनुमानेऽन्तर्भावो वादिति चेन्न, अन्वयामदशाया हि भात्रिणि प्रवर्त्तकत्वादनुमान प्रमा-
 णमिष्टम्, तच्च निश्चितरूपालिङ्गादुपजायते, निश्चयस्य चानुमानान्तर्भावे त्रैरूप्यनि-
 श्चयोऽप्यनुमान तदपि निश्चितत्रैरूप्यालिङ्गादित्यनप्रस्था स्यात् । अथ लिङ्गस्य पक्षधर्मान्वय- 5
 व्यतिरेकनिश्चयक नानुमानम्, तर्हि प्रमाणान्तरस्याभावादध्यक्ष निर्णयात्मक पक्षधर्मत्वा-
 दिनिश्चय सिद्धः, तस्मात् पुरोवर्त्तिस्विरूढस्वगुणपर्यायसाधारणस्तम्भादिप्रतिभासस्या-
 क्षप्रभवस्य निर्णयात्मनः स्वसवदनाध्यक्षतोऽनुभूते स्वार्थनिर्णयात्मकमध्यक्ष सिद्धम् । न चेद-
 मानसम्, एतद्व्यतिरेकेण निरनैकपरमाणुमाहिणोऽविकल्पस्य कदाचिदप्यनुभवात्, ततोऽ-
 ध्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात् सविकल्पक न साधकप्रमाणाभाव । तथानुमानादपि सविकल्पक 10
 त्वमध्यक्षस्य नासिद्धम्, तथाहि यज्ञज्ञान यद्विपयीकरोति तन्निरणयात्मकम्, अनुमानमिवा-
 न्यादिकम्, विपयीकरोति च स्वार्थमध्यक्षम् । न चास्याध्यक्षमाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्त-
 त्वेन कालात्ययापदिष्टत्वं, पशुस्य वाऽध्यक्षमाध, साध्यविपरीतार्थापस्थापकस्याध्यक्षस्य
 निषिद्धत्वात् । न च स्वार्थविपयीकरण विज्ञानस्यासिद्धम्, प्राक्तस्य प्रसाधितत्वात्, अतो
 नासिद्धो हेतु । न च सपक्षावृत्तित्वादसाधारणानैकान्तिक, स्वार्थनिर्णयात्मकत्वेन प्रसिद्धेऽ 15
 नुमानेऽस्य वृत्तिनिश्चयात् । न चानुमानस्याप्यर्थविपयीकरणमन्तरण तन्नियमस्वरूपता
 सम्भवति समारोपव्यवच्छेदकत्वादे प्रामाण्यनिमित्तस्य तत्रासम्भवात् तदन्तरण प्रामाण्य
 स्वैवायोगात् । न च निर्णयात्मकार्यविपयीकरणयो साध्यसाधनयोरनुमान साहचर्यदशनेऽपि
 विपर्यये बाधकप्रमाणाभावत सद्भिर्गन्धिपञ्चव्यावृत्तिकत्वादेनैकान्तिक, तद्वृत्तिसत्त्वारूप्या
 देर्निर्णयस्वभावताव्यतिरेकान्त्वत्वादेऽर्थविपयीकरणनिबन्धनस्य विज्ञानेऽसम्भवात् । अत 20
 एव न विरुद्ध, विपक्षे वृत्तेरेव विरुद्धत्वात् । ततोऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकादिदोषत्रिकला-
 वतः साधनाद्विवक्षितसाध्यमिद्धिर्भवतीति न तत्साधकप्रमाणाभावात्निर्णयात्मकाध्यक्षाभाव ।
 नापि तद्बाधकप्रमाणान्, तस्यैवासिद्धे, निरस्यल्लिङ्गिकैरुपरमाणुसवेदनस्य स्वसवेदनाध्य-
 क्षतोऽसिद्धेरध्यक्षस्य बाधकत्वासम्भवात्, अत एवाध्यक्षाभावानुमानमपि बाधकम् ।

१ नन्वधविपयीकरणलक्षणा हेतु इतो विपये निर्णयात्मक वस्तुते निर्णयानामस्यापि निर्विकल्पस्वार्थ-
 जन्यतया सारूप्येणानुमानस्य बाधविपयीकरणसम्भवादिति चेन्न तदुत्पत्तिमात्रेण तद्विपयीकरणसम्भवात् अथ
 येदिश्यादिप्रभवत्वादिदिश्यादपि विपयीकरणप्रसक्त तस्मात्तदुत्पत्तिषाहस्यादेरधविपयीकरणप्रयोजकत्वासम्भवेन
 निष्पत्त्यस्यैव निबन्धनमिति विपये हेतुमत्त्वेऽविपयीकरणताया अगम्यत्वात्तद्भाष्यता निर्णयस्वभावतयैव
 व्यप्यत इति भावः ॥

न चाभ्यक्ष सन्निहितार्थेऽवतरति नामादिभ्यश्च विशेषणमसन्निहितं न तत्रावतरतीतु समर्थे
मिति वाच्यम्, नामादिविशेषणोद्धेत्तराहित्येनाक्षमते अप्रतिभासनात् जातिगुणक्रियादि-
विशेषणविशिष्टतयैकानकत्वभावस्य स्वसवेदनाभ्यक्षान्निर्णयात्, तथा सन्निहितस्यैवार्थे
स्याध्यक्षेऽवतारे पद्ममूलपरिष्वक्काञ्चनाद्यप्यवतरेत् । न च योग्य वस्त्वेवावतरति, अञ्जनम
5 योरय स्तभादिक्रन्तु योग्यमिति वाच्यम्, नियामकाभावात्, स्तम्भादिप्रतिभासरय नियाम
कत्वे चान्योन्याश्रयात् । न च योग्यतातो न प्रतिभासव्यवस्था, किन्तु प्रतिभासाद्योग्यता
व्यवस्थाप्यते प्रतिभासनव्यवस्था च स्वसवेदनादिति वाच्यम्, तथा सति सन्निधानासन्नि
धानयोस्तनुपयोगितासिद्धे, तथा चासन्निहितस्यापि नामादरभ्यक्षयुद्धौ प्रतिभासे न कोऽपि
विरोधः, तस्माद्वाचकाभावात् साधकप्रमाणविषयत्वात्मविकल्पकमध्यक्ष सिद्धमिति स्वार्थे
10 निर्णोतिस्वभावात् ज्ञान प्रमाण व्यवस्थितमिति सूक्षेपः ॥

अथ नैयायिका, बौद्धोक्तनिर्विकल्पस्याध्यक्षप्रमाणत्वासम्भवेऽपि ' इन्द्रियार्थसन्निक-
र्षात्पन्न ज्ञानमव्यपदेश्यम व्यभिचारि व्यवसायात्मक प्रत्यक्षम् [न्यायद १-१-४] इत्येत-
द्वक्षणलक्षितं तु प्रत्यक्ष प्रमाणं भवति, अस्यार्थे इन्द्रिय द्रव्यस्वरूपत्वनियताधिष्ठानत्वाऽ
तीन्द्रियस्वे सत्यपरोक्षापलब्धिजनकत्वाच्चक्षुरादिमन पर्यन्तम्, तस्यार्थं परिच्छेद्य इन्द्रि-
15 यार्थे, तेन सन्निकर्षे प्रत्यासत्तेरिन्द्रियस्य प्राप्तिः, सन्निकर्षस्य च व्यवहितार्थानुपलब्ध्या
सद्भाव सूत्रकृता प्रतिपादितः, तत्सद्भावे च सिद्धे पारिशेष्यात्तत्सयोगादिकल्पना, द्रव्य-
स्येन्द्रियेण सयोग एव, युतसिद्धत्वात्, गुणादीनां द्रव्यसमवेतानां सयुक्तसमवाय एव,
अद्रव्यत्वे सत्यत्र समवायात्, तत्समवेतेषु सयुक्तसमवेतसमवाय एव, अन्यस्यासम्भ-
वात्, शब्दे समवाय एव, गगनस्य श्रोत्रत्वेन व्यवस्थापितत्वात्, शब्दत्वे समवेतसमवाय
20 एव परिशेष्यात्, समवायाभावाच्च विशेषणविशेष्यभाव एव, कारणकार्यस्वरूपगर्भत्वेन
लक्षणस्य च त्रैविध्यादन्वययोगव्यवच्छेदादमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमित्यभिधीयते, कार-
णत्वेऽपि दोषाद्वापारिजिहीषयाऽसाधारणकारणवचनं न त्वनुयायिकारणव्यावृत्तिः, एव
म्भूतस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव कारणत्वाभिधानम्, न तन्तं करणेन्द्रियसम्बन्धस्य, तस्या
व्यापकत्वात्, अव्यापकत्वं तु सुरादिज्ञानोत्पत्तावसम्भवात् । सम्बन्धनिर्कर्षे सन्निकर्षे, इदं
25 सन्निकर्षपट्टकप्रतिपादनार्थम्, एतदत्र सन्निकर्षपट्टं ज्ञानोत्पादने समर्थं कारणं न सयुक्त
सयोगादिकमिति, न चन्द्रियग्रहणं व्यथम्, अनुमानव्यवच्छेदार्थत्वात्, तस्याप्यर्थसन्नि
'कर्षाद्भुत्सत्ते, इन्द्रियनिषेधेऽपि सन्निकर्षाद्यद्भुत्सत्ते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमित्युक्तौ च तद्व्यवच्छेदः,
तस्येन्द्रियविषये इन्द्रियसम्बन्धादनुत्पत्तेः । तथाप्यर्थग्रहणमनर्थकमिति चेन्न, स्मृतिकल
सन्निकर्षनिवृत्त्यर्थत्वात्, आत्मान्तं कारणसम्बन्धाद्धि स्मृतिरुदेति इति तज्जनकस्यापि लक्षणे

समावेश स्यात् । न चेन्द्रियार्थसन्निकर्षणा स्मृति, अतीतरस्यापि तदाऽसत् स्मर्यमाणत्वात् । उत्पत्तिग्रहण कारकत्वज्ञापनार्थम्, ज्ञानग्रहण मुग्धादिनिवृत्त्यर्थम् । न च तुल्यकारणान्वयत्वाद्ज्ञानमुत्सादीनामेकत्वम्, अतो न ज्ञानग्रहण सार्थकमिति वाच्यम्, तुल्यकारणजन्यत्वस्यासिद्धत्वात्, आह्लादादिस्वभावा सुखाद्योऽनुभूयन्ते प्राहृतया ज्ञानत्वात्वावगमस्वभाव प्राहृततयाऽनुभूयत इति ज्ञानमुत्साद्योर्भेदोऽप्यक्षसिद्ध एव विशिष्टादृष्ट कारणजन्यत्वात् सुखादे ज्ञानत्वाद्युत्पाद्यत्वाच्च ज्ञानस्य तु तद्विन्नकारणत्वाच्च भिन्नहेतुजत्वमसिद्ध ज्ञानमुत्साद्यो, अतो बोधजनकस्य ज्ञापनार्थं युक्तं ज्ञानग्रहणम् । व्यपदेशशब्दस्तेनैन्द्रियार्थसन्निकर्षणे चोत्पादितस्याभ्यक्षतानिवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यपदोपादानम्, नन्विन्द्रियविषये शब्दस्य सामा यविषयत्वेन व्यापाराम्भवादिन्द्रियस्य च प्रलक्षणविषयत्वात् नोभयोरेकविषयत्वमिति न तज्जन्यमेकं ज्ञान सम्भवतीति चेन्न, तयोर्भिन्नविषयत्वाभावात्, तद्भावभावित्वाद्योभयजन्यत्वं ज्ञानस्यावगतमेव, चक्षुर्गान्द्रव्यापारे सति ह्यय गौरिति विशिष्टकाले ज्ञानमुपजायमानमुपलभ्यते एव, तद्भावभावित्वेन चान्यत्रापि कार्यकारणभावो व्यवस्थाप्यते, तच्चात्रापि तुल्यमिति कथं नोभयजं ज्ञानम् । न चान्त करणानविष्टितत्वदोषश्च भुप तेनाधिष्ठानात् शब्दस्य च प्रदीपवत्करणत्वात् । न च प्राहृतकाले शब्दस्य करणत्वमयुक्तम्, श्रोत्रस्यैव तदा करणत्वात् शब्दस्य तु तदा प्राहृतमेव गृहीतस्य चोत्तरकालमन्त करणाधिष्ठितवक्षु सहायस्य चार्थप्रतिपत्तौ व्यापार इत्युभयजं गौरिति ज्ञानम् । व्यपदेशकर्मत्वापन्नज्ञाननिवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यनिरोपणमिति केचित्तत्र, प्रदीपेन्द्रियमुवर्णादीनामभिवर्धमानत्वेऽपि कारणप्रमाणत्वापक्षे प्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्ते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजात शब्देनाजनिन च व्यभिचारिज्ञान न प्रत्यक्षमित्यव्यभिचारिपदोपादानम्, मरीचिपूतकज्ञानस्येन्द्रियत्वत् तद्भावभावित्वेनावसीयते मरीच्यालम्बनत्वमपि तत्र एवावसीयते, मरीचिदेश प्रतिप्रवृत्तश्च, पूर्वानुभूतोदकविषयत्वे तु तद्देश एव प्रवृत्तिर्भवेत्, न मरीचिदेशे । भ्रान्तत्वान्मरीचिदेशे स्यादिति चेन्न भ्रान्तिनिमित्ताभावात्, इन्द्रियव्यापारस्य निमित्तत्वे तु इन्द्रियजत्व सिद्धमेव, बाह्येन्द्रियजत्वाच्च न स्मृति । नचाप्रतिभासमाना मरीचय कथमुदकज्ञाननस्यालम्बनमिति शङ्क्यम्, तेषु सस्तु भावात्, कुत्रो नान्यत्र घटादाविति चेन्न, उदकेन सारूप्याभावात् । अपरे तु स्मर्यमाणशब्दसहायेन्द्रियार्थसन्निकर्षजमपि मरीचिपु उदकमित्युत्प्रेषवज्ज्ञानमव्यभिचारिपदापोहमेव मन्यते, अव्यपदेश्यपदव्यवच्छेद्य तु यत्र प्रथमत एवेन्द्रियसन्निकर्षेऽर्थं सकेतानभिज्ञस्य न्ययमाणाच्छब्दात् पनसोऽयमिति ज्ञानमुत्पद्यते तत्र शब्दस्यैव तद्वगतौ प्राधान्यादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तु विद्यमानस्यापि तद्वगतावप्रधायाचदेवाव्यपदेश्यपदव्यवच्छेद्यम्, न त्वयगतसकेतस्मर्यमाणशब्दसन्निवेशेन्द्रियार्थसन्निकर्ष

5

10

15

20

25

- प्रभवम्, तत्र तत्सन्निकर्षस्यैव प्राधान्यात्, वाचकस्य तद्विपर्ययात् । ननु सामग्र्या कस्य
 नूनतया व्यभिचार, कर्तुं करणस्य कर्मणो वा, उच्यते, तत्र स्फारस्वरणेनाकारान्तरण
 ज्ञानचनत्वात् कर्मणो व्यभिचार, कर्तृकरणयोस्तु तथाविधकर्मसहकारित्वादिति मन्यन्ते,
 स्यादथ व्यभिचारो न त्वेतन्नितृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानमर्थवत्, अनिन्द्रियार्थसन्निक
 5 पञ्जत्वादेव तन्नितृत्तिसिद्धे । न हि मरीचिकायामुदकज्ञानमिन्द्रियाप्रसन्निकर्षजम्, जलेने-
 न्द्रियसन्निकर्षाभावात्, तस्माद्यदतस्मिन्स्तदित्युत्पद्यते तद्व्यभिचारि ज्ञान तद्व्यभिच्छेदेन तस्मि
 स्तदिति ज्ञानमव्यभिचारिपदसङ्घाहम् । न च ज्ञानपदमनर्थकमव्यभिचारिपदादेव ज्ञान
 सिद्धे व्यभिचारित्वमव्यभिचारित्वात् हि ज्ञानस्यैवेति वाच्यम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पन्नस्या
 ज्ञानरूपस्यापि सुप्तस्याव्यभिचारात्तन्नितृत्त्यर्थं ज्ञानपदमर्थवत्, सुप्तस्य व्यभिचारित्वञ्चासु
 10 स्वसाधनपटाङ्गनामौ सुप्तस्य भाव मरीचिकासूदकज्ञानस्य ज्ञानतेर यदोक्तविशेषणविशिष्ट
 सक्षयज्ञान भवति अतस्तद्व्यभिच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदोपादानम्, व्यवसायतेऽनेनेति
 व्यवसायो विशेष उच्यते विशेषजनित व्यवसायात्मक ज्ञानम्, मशयज्ञानन्तु सामान्य
 जनितत्वात्त्रैवम्, अथवा निश्चयात्मक व्यवसायः, सशयज्ञानन्त्वनिश्चयात्मकमिति तन्न
 युक्तम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादेरघटमानत्वात्, इन्द्रिय यदि चक्षुर्गोलकाद्यवयवविक्षेप
 15 तदा तस्य पर्वतादि स्वविषयेण व्यवहितदेशेन सन्निकर्षोऽसिद्ध सयोगादेर्निषिद्धत्वात्,
 योऽपि कथञ्चित् पदार्थाव्यतिरिक्त सश्लेषलक्षण काष्ठजतुनोरिव सम्बन्ध प्रसिद्ध
 सोऽपि व्यवहितेन पर्वतादिना चक्षुर्गोलकस्यानुपपन्न तत्प्रसाधकप्रमाणाभावात्, न हि
 तत्र प्रत्यक्ष प्रमाणम्, दृढदत्तचक्षुस्तद्विषयेण पर्वतादिना सम्बन्धमित्येव न ह्यस्मदादेर-
 ऽप्रभवा प्रतिपत्ति, न च चक्षुःप्राप्तार्थप्रकाशक त्रयोन्द्रियत्वात्, त्रयादिवदित्यनुमान
 20 तत्सन्निकर्षप्रसाधकमिति वाच्यम्, चक्षुर्गालकतद्दृष्योरध्यक्षेणैवासन्निकर्षप्रयो प्रतिपत्तेरस्य
 हेतोः कालालयापदिष्टत्वात्, अत्रयविलक्षणचक्षुषोऽसिद्धेराश्रयासिद्धत्वात्, अत एव स्वरू
 पासिद्धेश्च, न ह्यत्रिद्यमानस्यात्रयविनो बाह्येन्द्रियत्व सिद्धम् । न च चक्षुःशब्देनात्र तद्द्रव्य
 योऽभिधीयते इति नोक्तदोष इति वक्तव्यम्, तेषामप्यसिद्धे, अन्यथाऽस्यानुमानस्य वैक
 र्स्यापत्ते । न चाननेवानुमानन तत्सिद्धि, इतरेतराश्रयात्, रश्मिसिद्ध्याश्रयासिद्धिपरि
 25 हार ततश्चातो ह्नास्तत्सिद्धिरिति । यदि गोलकबहिर्भूतरश्मिशिषेपस्य चक्षुःशब्दाच्च
 खेऽर्थप्रकाशकत्व च गोलकस्याङ्गनादिना स्फार वन्मीलनादिकश्च व्यापारो व्यर्थं स्यात् ।
 अथ ते गोलकाश्रया इति तन्निमीलनेऽसस्कारं वा तेषामपि स्वगनादससृष्टत्वाच्च विषय

प्रति प्रमन तत्प्रकाशनञ्च न स्यादतस्तद् न तदुन्मीलन तत्सस्कारश्च न व्यथ उच्यते तर्हि
गोलक्रानुपलम्बकात् प्रकाशकत्वेन स्यात्, न हि प्रदीप स्वात्मानं शलाकादिकं न प्रका-
शयति दृष्टम् । गोलक्रान्तर्गतं किञ्चित्ततोद्रव्यमस्ति तस्य रश्मय इत्यभ्युपगमेऽप्ययं दोष-
स्तुल्य, न हि काचकूपिकान्तर्गता प्रदीपादिरश्मयस्तवो निर्गच्छन्तस्तत्सम्बद्धमर्थं न प्रका-
यन्तीति, तदेव रश्मीनामसिद्धेर्न ते चतु शब्दाभिधया । अथ रसनादयो बाह्येन्द्रियत्वात् 5
प्राप्तार्थप्रकाशका उपलब्धा बाह्येन्द्रिय च चक्षुः, ततस्तदपि प्राप्तार्थप्रकाशकम्, न च गोलक
स्य बाह्यार्थप्राप्तिः सम्भावितीति पारिज्येप्यात्तद्रश्मीना तत्प्राप्तिरिति रश्मिसिद्धि, न, अ-
त्यासन्नमलाञ्जनशलाकाद् प्रकाशप्रसक्ते । किञ्च यदि गोलक्रान्तर्गत्य बाह्यार्थेनाभिसम्बद्ध
तद्रश्मयोऽर्थं प्रकाशयन्ति तर्हि न प्रत्युपसपन्नस्त उपलभ्येरन्, रूपस्पर्शविशेषवता तै-
स्राना बहुधादिवत्सत्तामनुपलम्भे निमित्ताभावात्, न चोपलभ्यन्त इत्युपलब्धिर्लक्षणप्राप्ता- 1
नामनुपलम्भात्सदृशम् । न चानुद्भूतरूपस्पर्शत्वात्तर्णतप्तोदकयोरिव तेषामनुपलम्भ इति
वाच्यम्, स्वर्णतप्तोदकयोस्तेजस्त्वासिद्धे, दृष्टानुसारेण चानुपलभ्यमानभावकल्पना प्रभ-
वति, अन्यथा रात्रौ भास्करकरा सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वान्नायन
रश्मिवदित्यपि कल्पनाप्रसक्ते । न च चक्षुस्तेजोरश्मिवन्, रूपादीना मध्ये रूपस्वैव
प्रकाशकत्वात्, प्रदीपवदित्यनुमानात्तद्रश्मिसत्त्वसिद्धिरिति वाच्यम्, गाढान्धकाराया रात्रौ 1
वृषदक्षचक्षुः, बाह्यालोकसव्यपेक्षार्थप्रकाशक चक्षुष्वान्, विधा पुरुषचक्षुर्दित्यनुमानेन तदा
भास्करकराणामपि सिद्ध्यापत्ते । न च वृषदक्षकाद्भ्राश्रुप तेजोऽस्ती न किञ्चित्प्रयोजनमनुद्भूत
भास्करकरकल्पनयेति वाच्यम्, मनुष्यादीनामपि तदस्तीति बाह्यतेजसो वैयर्थ्यापत्ते । न च
दृष्टानुसारित्वाद्भ्युपगमस्य नायन सौम्यं च तेजो मनुष्यादीना विज्ञानकारण मार्गाराद् रात्रौ 2
नायनमेव दृश्यत इति तदेव कारणमिति वाच्यम्, तथा दर्शनास्यैवाभावात्, नरनायनर
श्म्यदर्शनात् तेषामनुमेयत्वं तु रात्रौ भास्करकराणामपि तथा स्यात्, न चाधकारावष्टन्धाया
रात्रौ भास्करकरसभये नक्तञ्चराणामिव नराणामपि रूपदर्शनं स्यादिति वाच्यम्, सत्ता
मपि तत्कराणा नरान् प्रति रूपदर्शनजननासमर्थत्वात्, यथा त एव वासरे उल्लूकादीनाम्,
भावशक्तीना निचित्रत्वात्, तस्मादनुपलम्भात् क्षपाया यथा न भास्करकरास्तथा नायनार
श्मयोऽयदिति स्थितम् । यदपि चक्षुः, स्वरश्मिसम्बद्धार्थप्रकाशकम्, तेजसत्वात्, प्रदीप- 2
वदित्यनुमानम्, तदपि न सम्भूतं, किमनेन चक्षुषोरश्मय साध्यन्ते उतान्यत सिद्धाना
प्राह्यार्थसम्बन्धस्तेषा साध्यत, आद्ये तरुणनारीनयनाना दुग्धवत्त्वतया भासुररश्मिरहि
तानामभ्यक्षत प्रतीते कालात्ययापदिष्टो हतु । न चाभ्यक्षग्रहणयोग्यस्यानुपलम्भो बाध,
यथाऽनुष्णोऽग्निः सत्प्राप्तित्वाद्दौ, नायनाश्च रश्मयो नाध्यग्रहणयोग्या सदा तेषामह-

- इयत्वादिति वाच्यम्, पृथिव्यादावपि तेषां साध्यताप्रसक्तेः । न च वृषदशचक्षुषो
 रश्मयोऽभ्यक्षतो वीक्ष्य त इति नयनानां तत्साधने दुग्धधरलाघलालोचनादौ न विरोधो
 भूम्यादस्तःसाधन इवति वाच्यम्, तत्रेश्वरमात्रादन्यत्रापि तत्साधने हेम्नि पीतत्वप्रतीवौ
 रजतेऽपि पीतत्वप्रसङ्गान्, प्रमाणवाधाया उभयत्रापि तुल्यत्वात् । तैजसत्वमपि चक्षु
 5 प्यसिद्धम्, न च तैजस चक्षु, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात्, प्रदीपवदित्यनु
 मानात्तत्सिद्धिरिति वक्तव्यम्, यतोऽत्र भास्वरूपोष्णस्पर्शवत्तेजोद्रव्यसमवेतगोलकस्वभाव
 कार्यद्रव्यस्य चक्षुःशब्दवाच्यत्वेऽभ्यक्षविरोधः, तद्विपरीतरूपस्पर्शाधारतयाऽभ्यक्षत प्रतिपत्तेः
 अत्रलापारावतवलीरदादीनां चक्षुषो धरललोहितनीलरूपतयोष्णस्पर्शविकलतया चाभ्यक्षतोऽ
 10 वगमात् । न च गोलकव्यतिरिक्त चक्षु, तद्वाहकप्रमाणाभावात् तस्मादात्रयासिद्ध । रूप
 स्यैव प्रकाशकत्वादिति हेतुरपि चन्द्रकिरणादिनाऽनेकान्तिक, तस्य रूपस्यैव प्रकाशकत्वेऽपि
 अंतैतत्त्वात् । न च तस्यापि पक्षीकरणम्, अनैकान्तिकहेत्वभावप्रसक्ते, सर्वत्र व्यभि-
 चारविषयस्य पक्षीकरणसम्भवात् । न च चन्द्रकिरणान्तर्गत तेजः रूपप्रकाशकमतो न
 व्यभिचार इत्यादेइयम्, प्रदीपेऽप्यन्यस्य तदन्तर्गतस्य रूपप्रकाशकस्य प्रकल्पनया दृष्टान्ता-
 सिद्धिप्रसङ्गात् । रूपस्यैव प्रकाशनेन रूपचक्षुःसन्निकर्षण व्यभिचाराच्च । न चासौ
 15 रसादेरपि प्रकाशक, इन्द्रियान्तरकल्पनावयवभ्यैप्रसङ्गात् । रूपप्रकाशकत्वस्य रूपज्ञान
 जनकत्वस्वरूपतया रूपादौ व्यभिचारोऽपि । यदि रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाश-
 करणद्रव्यत्वादिति हेतुरुच्यते तर्हि यथा सम्भ्रन्वादेरद्रव्यादेरप्यतैजसस्य रूपज्ञानजनकता
 तथा चक्षुषोऽपि किं न स्यात् । एव प्रदीपवदिति दृष्टान्तस्यापि रूपप्रकाशकत्वासिद्धे
 साधनविकलता । न च प्रदीपे सति प्रतिनियतप्राणिनां रूपदर्शनसंभवात्तस्य रूपप्रकाशक
 20 त्वम्, अज्ञानादिसंस्कृतचक्षुषा तदभावेऽपि रूपदर्शनमद्भावात् कारणताव्यभिचारात् । न च
 प्रदीपसहस्रतद्दर्शनस्य तद्व्यभिचारित्वमिति वाच्यम्, यतो यादृशमेव रूपदर्शनमालोके
 संस्कृतचक्षुषा तदभावेऽपि तादृशमेव भवति भेदानवधारणात्, तद्वेदकल्पने हि न किञ्चित्
 क्वचिदसदृशमिति सौगतमतानुप्रवेश स्यात्, रूपप्रदीपयोश्च सदोत्पन्नयोर्गुणपददर्शने प्रदीपव-
 द्रूपस्यापि प्रदीपप्रकाशकत्वादद्रूप तैजस भवेत्, अन्यथा न प्रदीपोऽपि तैजस स्यात्,
 25 तयोस्तज्जाकरत्रिशोपात् । न चान्यथा प्रदीपस्यैव रूपप्रकाशकत्वोपलब्धे स एव तदापि
 प्रकाशक इति वाच्यमन्यथाऽप्यज्ञानादिसंस्कृतचक्षुषा तदभावेऽपि रूपदर्शनसद्भावात् तस्य
 तत्प्रकाशकत्वासिद्धे । अथ तस्मिन् सति कदाचित् कस्यचिद्रूपदर्शनात्तस्य तत्प्रदर्शकत्वं तर्हि
 नक्तवराणामन्धकारे रूपदर्शनात्तदभाव तदभावात् कायकारणभावस्य मर्त्यत्र तत्रिवन्धन
 द्वात् ततोऽपि रूपप्रकाशकत्वात् प्रदीपत्रतैजस भवेत्, अन्यथा रूपप्रकाशकत्वस्य हेतोरने

नैव तमसा व्यभिचार स्यात् । न चालोकाभाव एव तमो नातिरिक्त किञ्चिदिति वाच्यम्, आलोकस्यापि तमोऽभावरूपताप्रसक्ते, तत्रतमरूपतयोपलम्भस्योभयत्र समानत्वात् स आलोकस्य भावरूपतासाधक । आलोकप्रतिभासाभाव एव तम इति चेत्तम प्रतिभासाभाव एवालोका इत्यस्यापि समानत्वात् । न च चतुर्व्यापाराभावोऽपि तत्प्रतिभाससंबन्धात् आलोकप्रतिभासाभाव एव तम प्रतिभास, प्रतिनियतसामग्रीप्रभवविज्ञानावभासित्वात् प्रतिनियतभावानां तमस्तत्तत्प्रभवविज्ञानावभासित्वात्, आलोकस्य तद्विपर्ययात्, यद्वाऽऽलोकस्याप्यचक्षुर्जे सत्यस्त्रप्रज्ञाने प्रतिभासनात्तमोऽज्ञानाभावरूपता भवेत् । आलोकस्य रूपप्रतिपत्तौ कारणत्वात्तमभावरूपता तर्हि तमसोऽपि नक्तवरूपप्रतिपत्तौ हेतुभावो विद्यत इति नाभावरूपता भवेत्, तदेवमालोकस्य वस्तुत्व तमसोऽपि तदस्त्विति तेन हेतोर्व्यभिचार । भवतु वाऽऽलोकभावा एव तमस्तथापि न व्यभिचारपरिहार तदभावस्यावैजसस्यापि तत्प्रकाशकत्वात् । न च तमोऽभावेऽपि रूपदर्शनात् तस्य तत्प्रकाशकत्वमिति वाच्यम्, नक्तचरणामालोकाभावेऽपि रूपदर्शनादालोकस्यापि तत्प्रकाशकत्वाभावप्रसक्ते । आलोकभावेऽपि क्रिमिति नास्मदादीना रूपदर्शनमिति न शङ्क्यम्, रूपदर्शनस्य भावात्, अन्यथा न स्यादन्यकारसाक्षात्कार, बहुलतमोव्यवधानात् घटादिरूपदर्शनम्, तीमालोकतिरोहितात्पर्यवत्, तद्व्यवच्छेदाय च प्रदीपोपादानम्, प्रदीपस्य च घटरूपव्यवधायकतमोऽपनेरुत्वे तेनैव चक्षुः, रूपादीना मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति साधनविकलो ष्टान्त । अथा यतो रश्मय सिद्धा केवलमनन प्राप्तार्थप्रकाशत्वं साध्यत इति चेन्न तद्वाहकप्रमाणाभावात् । न चाप्राप्तार्थप्रकाशकत्वे सर्वं प्रकाशयदिति वाच्यम्, भावानां नियतशक्तिर्यात्, य एव हि यत्र योग्य स एव तत् प्रकाशयति, अन्यथा सयुक्तसमवायाविशेषाद्रूपादीनिव गन्धादीनिपि प्रकाशयेत् । न च तत्र योग्यता नास्तीति वक्तव्य योग्यताया अभावादेव प्रास्यभावेऽपि अतिदूरसत्रिकृष्टस्य प्रकाशासम्भवात्सर्वत्र योग्यताया एवाश्रयणस्यौचित्यात्, तत्रश्च सम्बन्धरूपाना व्यर्थैव । किञ्च यदि चतुः प्राप्तार्थपरिच्छेदक तर्हि स्फटिकाद्यन्तरित, वस्तुप्रकाशक न स्यात् तत्रश्मीना स्फटिकादिना प्रतिबन्धात् । न च रश्मिभि स्फटिकादूर्ध्वस स्फटिकव्यवहितवस्तुदर्शनबलाया स्फटिकादेरपि दर्शनात् । व्यवहितपदार्थस्यापि दर्शनं कल्पितबलाद्युत्पत्तार्थस्यापि चक्षुः प्रकाशक स्यात् । न च जलेन तत्रश्मय प्रतिबन्धन्यन्त इति वक्तव्यम्, स्वच्छजलेनापि प्रतिहितप्रसङ्गेन तत्रश्मदितार्थप्रकाशकता न स्यात्, तेषां तत्र प्रकाशनयोग्यतारूपने च तत्र एवाप्राप्तार्थप्रकाशसम्भवात्, सयुक्तसमवायादिस-

१ अत्रापि तमसो भावरूपत्व तजसोऽभावरूपत्व वा भवतु तथापि पूर्वदित्यव्यभिचारो नैव व्यपगत तथापि प्रवृत्तात्तमोऽभावरूपत्व निराकृतुं न चालोकाभाव एव तम इत्याशङ्क्यत्वापि विनयम् ॥

- त्रिर्नैकत्वनात्रैवर्थात् । एव समवायस्याभावात् सयुक्तममवायादीनामव्यभवात्न रूपप्रकाशकतया रूपस्थैर प्रकाशकत्वमसिद्धम् । इह त तुषु पठ इत्यादिवुद्ध्या समवाय साध्यत इति चेत्, न इह बुद्ध्या सम्बन्धमात्रसाधने पठतद्रूपयो कथञ्चित्तादात्म्यमन्वन्वाभ्युपगमात् सिद्धसाध्यताप्रसङ्गः । तद्बुद्धिनिमित्ततया तत्सम्बन्धाप्रतिपत्तौ कथं समवायोऽपि
- 5 तन्निमित्ततया प्रतिपत्तः । पठतद्रूपयो कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धो विरोधान्नेष्यते चेत्तर्हि भावाभावायो कथञ्चित्तादात्म्याभावे समवायाद्वरमम्भवादमन्वन्ध स्यात्, तथा चाभावेन सहोक्षाणा सन्निकर्षाभावाद्भाक्षतस्तत्प्रतिपत्ति स्यात् । न च भावाभावायोर्धिशेषणविशेष्यभाव एव सम्बन्ध इति वाच्यम्, भावाभावाभ्या तस्यानर्धान्तरत्वे तावत् स एव वा स्यात्, अर्थान्तरत्वे न भावानावाभ्या तस्य सम्बन्ध, सम्बन्धाभावात्, सम्बन्धान्तरकल्पनायामनवस्थानात् अवस्तवो कथञ्चित्तादात्म्यमभ्युपेयमन्यथाऽभायोऽव्यक्षप्रमाणप्राप्तो न स्यात् । एवञ्च
- 10 समवायासिद्ध्या नाक्षस्य रूपेण सम्बन्ध सयोगादिपञ्चसन्निकर्षाभावात् । अथ भवतोऽपि कथमप्राप्तार्थप्रकाशकत्व सिद्धमिति चेत्, अप्राप्तार्थप्रकाशक चक्षुः, अत्यासन्नार्थप्रकाशकत्वात्, यत्रैव तत्रैव यथा श्रोत्रादि, न चेद् तथा इति व्यतिरेकिहेतुना तत्साधनात्, न चायमसिद्धो हेतु, गोलकस्य कामलादं परमपुटगतस्य चाङ्गनाद्वन्तेनाप्रकाशनात् । अत्र
- 15 श्रोत्रादौ अत्यासन्नार्थप्रकाशकत्व न सिद्धमिति कथं तस्य वैधर्म्यैदृष्टान्ततेति चेत्, कर्णशङ्कुलीविष्टमशकादिशब्दस्य श्रवणात्, स्पर्शनादौ विनादाभावाच्च, एवञ्च सन्निकर्षादेधक्षुषोऽसिद्धेरिन्द्रियावैसिनिकर्षात्पञ्चन प्रत्यक्षस्यासिद्धम्, एवमेवान्त करणेन्द्रियसम्बन्धोऽपि न सम्भवति, परकल्पिता त नरणस्यासिद्धेः । यथा र्मप्रहण स्मृतिकलसन्निर्गर्पनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं तद्वपुष्कम्, स्मृतिवञ्चानस्याप्यर्थजन्यत्वासिद्धे, तज्जन्यत्वात्तस्य तद्वाहकत्वे समानसमय
- 20 पिरातीतानागतार्थप्राहकत्वं तस्य न स्यात्, तथाभूतस्यार्थस्य तत् प्रत्यजनकत्वात्, तथा च सर्वज्ञज्ञान सकलपदार्थप्राहक न भवेदिति । ज्ञानप्रहणं सुखादिनिवृत्त्यर्थमित्यप्यसङ्गतम्, ज्ञानरूपत्वानतिक्रमात्सुखादे, अन्यथाऽऽह्लादाद्यनुभवो न स्यात्, अनवस्थादोषप्रसङ्गात् । ज्ञानमुखयोरेकत्वे प्रत्यक्षविरोधो ज्ञानमर्थावरोधस्य भाव सुखादिकमाह्लादादिस्य भावमिति यदुक्तं तत्र, यत् स्वावबोध एव विज्ञानेऽव्यभिचारितो धर्म, स्मरणादौ ज्ञानरूपतायामव्य
- 25 धर्मावबोधरूपताया अभावान् स्वावबोधरूपता तु ज्ञानाव्यभिचारिता सुखादावप्यस्ति, अन्यथा तस्यानुभव एव न स्यात्, ततश्च सुखादेशानरूपताया कथमव्यभिचारोप । अव्यपदेश्यपदोपादानमप्यनर्थकम्, व्यवच्छेद्याभावात्, उभयज ज्ञान व्यपच्छेद्यमिति चेत्, तस्याव्यभक्ताया दोषाभावात् । शब्दज्ञ यत्नाद्यदि तस्य शब्दोऽन्तर्भावस्तर्हि अक्षयत्वात् किमिति अव्यक्षं नान्वर्भाव । शब्दस्य प्राधा यादिति चेत्, अक्षलिङ्गातिक्रान्त एव शब्दस्य प्राधान्येन

व्यापारयोगात् । यद्युभयजघानविषयस्यापि तद्विक्लावत् तत्र तद्व्यव्यपदेश्यपदोपादानमन्तरेणापि
 शाब्द एव तस्यान्तर्भावो भविष्यतीति तद्व्यावच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदोपादानमनर्कम् । अयो-
 भयजत्वात्स्य प्रमाणात्तरस्य अव्यपदेश्यग्रहणस्य सति स्यादिति चेत्, यतोऽक्षप्रधान्ये प्रत्यक्षता
 शब्दप्रामाण्ये तु शब्दतेति कथं प्रमाणान्तरता, न चोभयोरपि प्राधान्यम्, सामग्र्यामेकस्यैव
 साधकत्वत्वात्, तत्रैव च व्यपदेश्यप्राप्ते । अव्यभिकारादिपदमपि न व्यभिचारिज्ञाननिवृत्त्यर्थं 5
 युज्यते, तत्र विषयार्थस्य परमतनासङ्गते, तथाहि अदुष्टकारणारब्धत्व नाशरहितस्य वा ना-
 व्यभिचारित्व, प्रवृत्तिसामर्थ्यावगमव्यतिरिक्त्वात् ज्ञानुपलक्षणे, अतः प्रवृत्तिसामर्थ्यमेवाव्यभि-
 चारित्वम्, तत्र विज्ञानस्याव्यभिचारित्वं ज्ञायमानं यदि प्रतिभातविषयप्राप्त्याऽवगम्यते तर्हि
 उदकज्ञानं किमुदकावयवी प्रतिभातं प्राप्यते, उत तत्सामान्यम्, किं बोधयम् । नाद्य, अत्र
 यद्यपि पराभावात् प्रतिभासाविषयत्वात्, सत्त्वेऽपि तस्य न प्रतिभामस्य पराभ्युपगमेन 10
 प्राप्तिः, ज्ञानादिनिवृत्तिसामर्थ्यावगमनात्परक्रियादिक्रमेण ध्वंससम्भवात् । न च विद्यमान
 व्युद्देश्यव्यवहारस्य तस्य उच्चातायतया प्रतिभातस्यैव प्राप्तिरिति वाच्यम्, प्रतिभातस्य
 प्राप्तस्य चान्यत्वात्, न ह्यन्यस्य प्रतिभासनेऽन्यत्र प्राप्ताव्यभिचारिता अतिप्रसङ्गात् । न
 च प्रतिभातोदकसामान्यप्राप्त्या तदव्यभिचारीति पक्ष आश्रित इति वाच्यम्, व्यक्त्यभ्य-
 एकावगो भिन्नस्याभिन्नस्य वा सामान्यस्यासत्त्वात्, सत्त्वेऽपि तस्य नित्यतया स्वप्रतिभास 15
 ज्ञानजनकत्वायोगात्, अजनकस्याविषयत्वाभ्युपगमान्, विषयत्वस्यैव तस्य पानाद्यर्थक्रिया
 जनकत्वायोगेन प्रवृत्त्यभारप्रसङ्गात् । न च तदनगमेऽपि व्यक्तौ जयंक्रियाधना प्रवृत्तिरिति
 वाच्यम्, अन्यप्रतिभासेऽयत्र प्रवृत्त्ययोगात् । न च समवायस्यातिसूत्रमतया जातिव्यक्तयो-
 रकलातीभावेन जातिप्रतिपत्तायपि भ्रातृव्य व्यक्तौ प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तद्व्यापारस्यातिसंस्त
 द्रव्यरूपतया भ्रान्तिरूपत्वादव्यभिचारितायोगात् । तापि तृतीय, जययत्रिसामा ययोरभावे 20
 तद्व्यपदेश्यापि दुर्गापास्तत्वात् । प्रवृत्तिसामर्थ्यन पूर्वज्ञानस्याव्यभिचारिता किं लिङ्गभूतेन
 ज्ञायते ज्ञाप्यश्रुत्वेण, नागः, तत्र सह सम्बन्धानरगते, जयगतौ वा प्रवृत्तिसामर्थ्या-
 न निश्चितं प्रयोजनम् । न द्वितीय ध्वस्तन पूर्वज्ञानेन सहैन्द्रियस्य मत्रिकर्माभावात्तद्विष-
 यज्ञानस्याध्यश्रुतानुपपत्तेः, केशोन्दुकादिज्ञानरत् तस्य निरात्मनःत्वाच्च कथमव्यभिचारिता
 व्यवस्थापकत्वम् । न ह्यविद्यमानस्य कथञ्चिद्विषयभाव सम्भवति, जनकत्वाकारार्पकत्वमह- 25
 तादिधर्मोपपत्तसहोत्पादसत्त्वमात्रादीना विषयत्वहेतुत्वेन परिकल्पितानामसति पदार्थे सर्व-
 णामभावात् । अथात्मान्तं करणसम्बन्धनाव्यभिचारितादित्रिशिष्टज्ञानमुत्पन्नं गृह्यते इति
 तदव्यभिचारितावगम इति चेत् अव्यभिचारिताया ज्ञानधर्मत्वे सामान्यदूषणपीत्या नित्यता

१ उक्तप्रवृत्तिजनकत्व प्रवृत्तिसामर्थ्यम् ।

- तस्या न सम्भवति, अनित्यत्वे ज्ञानात्प्रागुत्पत्तये च न ज्ञानधर्मा भवेत्, धर्मिणोऽभावात्, सद्बोत्पादे च तादात्म्यवदुत्पत्तिसम्भवाद्यादिसम्बन्धाभावे तस्य धर्म इति व्यपदेशानुपपत्तिः पञ्चादुत्पादे पूर्वं तज्ज्ञानव्यभिचारि स्यात् । यद्यव्यभिचारितादि ज्ञानस्वरूपं तर्हि विपर्ययज्ञानेऽपि तत्प्रसक्तिः, विशिष्टज्ञानमव्यभिचारितादिस्वभावमिति चेन्न विशेषमन्तरेण विशिष्टानुपपत्तेः विशेषस्यैका ततो भेदसम्बन्धानुपपत्तिः, अभेदे च न विशिष्टता, क्वचिद्भेदे तु परपक्षसिद्धिः, तस्मान्नाव्यभिचारितापदोपादानमर्थवत् । किञ्च मरीच्युदकज्ञानस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदनैव व्यावृत्तिसम्भवादेव्यभिचारिपदोपादाननिरर्थकम्, तज्ज्ञाने ह्युदकप्रतिभाति न तेनेन्द्रियसम्बन्ध, अविद्यमानत्वात्, अन्यथा व्यभिचारिता न स्यात् न च मरीचिभिः सम्बन्धादिन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभञ्जित्वं तज्ज्ञानस्येति वाच्यम्, अप्रतिभासमानमरीच्यादरालम्बनत्वासम्भवात्, ज्ञानजनकतामात्रेणालम्बनत्वे इन्द्रियादेरप्यालम्बनता स्यात् । न चोदकाकारतया ते प्रतिभान्तीति वाच्यम्, उदकाकारतया ताभ्य अभेदे परमार्थसत्त्वे च तत्प्रतिपत्तेर्व्यभिचारित्वासम्भवात् । अपरमार्थमत्त्वे च तासामप्यपरमार्थसत्प्रसक्तिः । अपरमार्थिकोदकतादात्म्ये च मरीचीना तदुदकज्ञानवन्मरीचिज्ञानमपि वितथं भवेत् । न चोदकानार एकस्मिन् प्रतीयमाने मरीचयः प्रतीयन्त इति वक्तुं शक्यमतिप्रसङ्गात् । ताभ्यो व्यतिरेके तु उदकप्रतिपत्तौ क्वचिन्मरीचयः प्रतिभान्ति, अन्यप्रतिभासेऽप्यन्यप्रतिभासाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । न च मरीचिदेश प्रति प्रयुतेः मरीच्यालम्बनत्वम्, एवमसति तद्देशस्थालम्बनत्प्रसक्तेः । न च प्रतिभासमानमित्यर्थसन्निकर्षजत्वमुदकविज्ञानस्योपपत्तये, सत्योदकज्ञानेऽदृष्टत्वात्, अन्यथाऽनुमेयवद्विज्ञानस्यापि इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमापनीयेत, आत्ममनसन्निकर्षत्वात् । अथ प्रतीयमानवद्विज्ञानास्ति मनससम्बन्ध इति चेत्तद्देश्यं नोदकन सह चक्षुस्सम्बन्ध इति व्यर्थमव्यभिचारिपदम् । तथा व्यपदेशापदमपि न सशयज्ञानव्यपदेशार्थं सार्थम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदनैव तद्वारणसम्भवात्, न हि पराभ्युपगमेन स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सशयज्ञानमेकमुभयोऽङ्गेऽङ्गिन्द्रियार्थसन्निकर्षजसम्भवति, सामान्यप्रत्ययाद्विशेषाप्रत्ययाद्विशेषस्मृतेश्च किं सिद्धित्वमत्रवारणात्मकप्रत्ययसद्वेह, तत्र किं प्रतिभाति धर्मिमात्रवर्गो वा, यदि धर्मा वस्तुसन् प्रतिभाति तदा सम्बन्धान्त्वात् व्यपदेश्य, अत्रावस्तुसत्त्वात् प्रतिभाति तदाव्यभिचारिपदव्यावृत्तित्वात् व्यवसायपदसार्थकम्, यदि धर्मः प्रतिभाति, तथा स किं स्थाणुत्पुरुषत्वान्यतर, उभयवा, प्रथमे स्थाणुत्पुरुषणो यदि वस्तुसन् तर्हि न तज्ज्ञानव्यवच्छेद्यसम्बन्धान्त्वात्, यद्यवस्तुसन् तदा तज्ज्ञानमव्यभिचारिपदापोहमेव, पुरुषत्वधर्मप्रतिभासेऽप्येव वाच्यम्, उभयमिति पक्षेऽपि तत्रैव । एकस्य धर्मस्य तात्त्विकत्वपरधर्मस्यात्तात्त्विकत्वेऽपि तात्त्विकधर्मावभासित्वात्

तज्ज्ञानमव्यभिचारि, अतात्त्रिकधर्माभासित्वाच्च तदेव व्यभिचारीति एवमेव ज्ञान प्रमाण
 मप्रमाणञ्च प्रसक्तम्, न च सन्दिग्धाकारप्रतिभासित्वात्सन्देहज्ञानमिति वाच्यम्, परमार्थत
 सन्दिग्धाकारताया अर्थे सद्भावेऽनाधितार्थग्रहणरूपत्वात्सशयज्ञानरूपत्वायोगात् सत्यार्थज्ञान
 वत् । तस्या अर्थेऽसद्भावे तु तज्ज्ञानमव्यभिचारिपदव्यावर्त्यमेवेति न व्यवसायपद सार्थ-
 कम्, तस्मान्नेद प्रत्यक्षलक्षणमदुष्टम् । किन्तुर्दुष्ट लक्षणमिति चेदुच्यते, स्वार्थसवेदन 5
 स्पष्टमध्यक्ष मुख्यगौणत इति, सुखमतीन्द्रियज्ञानमशेषविशेषालम्बनमध्यक्षम् । गौणन्तु
 सव्यवहारनिमित्तमसर्वपर्यायद्रव्यविषयमिन्द्रियप्रभवमस्मादाद्यध्यक्ष विशदम् । अस्य च एत
 योग्योऽर्थे स्वार्थे तस्य सवेदन त्रिशदतया निर्णयस्वरूपम्, तेन सशयत्रिपर्यायाऽनध्यव
 सायलक्षणस्य ज्ञानस्य सव्यवहारानिमित्तस्य नाध्यक्षताप्रमक्ति, नाप्यज्ञानरूपस्येन्द्रियादे-
 रविकल्पस्य वा सौगताभिमतस्य प्रत्यक्षता । स्वस्वार्थश्च स्वार्थो तयो सवेदन स्वार्थ 10
 सवेदनमित्यपि व्युत्पत्त्या अर्थसवेदनस्यैव लैमिनीयत्रैशेषिकादिपरिकल्पितस्य परोक्षस्य
 तदेकार्थसमवेतान्तरज्ञानप्राप्त्यास्वसन्निहितस्वभावस्याध्यक्षताव्युदास, तथा विज्ञानवादि
 परिकल्पितस्य स्वरूपमात्रमाहकस्य । प्रमाणप्रमेयरूपस्य च सकलस्य क्रमाक्रमभाव्यनेकधर्मा
 क्रान्तस्यैकरूपस्य वस्तुन सद्भावेऽध्यक्षप्रमाणस्यैकस्य क्रमवर्तिपर्यायवशात्तथाव्यपदेशमासा-
 दयतश्चातुर्विध्यमवग्रहेहावायधारणरूपतयोपपन्नम् । तत्र विषयविषयिसन्निपातानन्तरमाद्य 15
 ग्रहणमवग्रह विषयो द्रव्यपर्यायात्कार्थे, तस्य विषयिणश्च द्रव्येन्द्रियस्य निर्वृत्त्युपकरणस्य
 लब्धुपयोगस्वभावस्य भावेन्द्रियस्य यथाक्रम सन्निपातो योग्यदेशावस्थान तदनन्तरोद्भूत
 सत्तामात्रदर्शनस्वभाव दर्शन स्वविषयव्यवस्थापनविकल्परूपमुत्तरपरिणाम प्रतिपद्यमानम
 वग्रह, अवगृहीतविषयाकाक्षणमीहा, तदीहितविशेषनिर्णयोऽनाद्य, अवेतत्रिपर्यसमृति-
 हेतुर्धारणेति । अत्र पूर्वपूर्वस्य प्रमाणता, उत्तरोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य 20
 चातुर्विध्य कश्चिद्व्यपमाणफलभेदश्चोपपन्न, प्राह्यमाहकसविवा प्रतिभासभेदेऽपि युगपदेकत्र
 निव क्रमभाविनामवग्रहादीना हेतुफलतया व्यवस्थितरूपरूपाणामपि कथञ्चिदेकत्रमत्रिक्रमम् ।
 धारणास्वरूपा च मतिरविसवात्स्वरूपसमृतिफलस्य हेतुत्वात् प्रमाण स्मृतिरपि तथाभूत-
 प्रत्यवमर्शस्वभावसज्ञाफलजनकत्वात्, सज्ञापि तथाभूततर्कस्वभावचिन्ताफलजनकत्वात्,
 चिन्ताऽप्यनुमानलक्षणाभिनिरोधफलजनकत्वात्, सोऽपि हानादिदुद्धिजनकत्वात्, तदुक्तम् 25
 ' मतिरमृतिरज्ञाचिन्ताऽभिनिरोध इत्यनर्थोत्तरम् ' [तत्त्वार्थ १-१३] अनर्थान्तरमिति
 कथञ्चिदेकविषयम् । प्राक् शब्दयोजनात्मतिज्ञानमेतत्, शेषमन्नकप्रभेद शब्दयोजनादुपजाय-
 मानमविशद ज्ञान श्रुतिमिति केचित् । सैद्धांतिकास्तु अवग्रहेहावायधारणाप्रभेदरूपाया

मतेर्वाचका पर्यायशब्दा मति स्मृति सप्ता चिंता अभिनिरोध इत्येते प्रविपन्नाः, स्मृतिसनाचिन्तादीना तु कथञ्चिद्गृहीतप्राहित्वेऽपि अविस्वादाकत्वादनुमानवत् प्रमाणताऽभ्युपेया । न चानुमानस्यागृहीतस्वल्क्षणाध्यवसायात् प्रामाण्य न यथोक्तस्मृत्यादेरिति, शब्दानित्यत्वादिषु लिङ्गलिङ्गिवियोरप्रमाणताप्रसङ्गात्, व्याप्तिप्राहकप्रमाणेन साकल्येनानधिगतस्वल्क्षणाध्यवसायिना सत्त्वानित्यत्वादेर्महणे तयो समधिगतस्वल्क्षणविपयत्वात् । अत्र च शब्दस्योचनात् प्राक् स्मृत्यादिकमविसवादिव्यवहारनिर्वर्त्तनक्षम प्रवर्त्तते तन्मति, शब्दस्योचनात् प्रादुर्भूत तु सर्वं श्रुतमिति विभाग इति दिक् ॥

इति तपोगच्छनमोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूराश्वरचरणनलिनविद्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूत्रिणा सङ्कलितस्य सम्मतितरसोपानस्य प्रत्यक्षलक्ष
णपरीक्षण नाम पञ्चविंशं सोपानम् ॥

अथ अनुमानविचारः ।

अत्र चार्वाकाः । विशद साव्यवहारिकमध्यक्ष युक्तम्, अनुमानादिकन्तूपचरितविषयत्वाद्धिपयाभावाच्च न प्रमाणमिति कथं शब्दस्योचनात् स्मृत्यादिश्रुतमुपपत्तिमन् । तदुक्तं 'प्रमाणस्यागौणत्वादानुमानादर्थनिर्णयो दुर्लभ' तथा 'अनधिगतार्थपरिच्छिन्ति प्रमाणम्' इति । न चानुमानमर्थपरिच्छिन्तिश्चभावम्, तद्धिपयाभिर्मतस्य सामान्यादेरर्थस्याभावात्, भावेऽपि यदि विशेषस्तद्धिपयोऽभ्युपगम्यते तदा तत्र हेतोरनुगमाभाव, अथ सामान्यतद्धिपयस्तदा सिद्धसाध्यताप्रसक्ति, विशेषेऽनुगमाभाव सामान्ये सिद्धसाध्यतेति न्यायात् । किञ्च व्याप्तिग्रहणे पक्षधर्मतावगमे च सत्यनुमान प्रवर्त्तते, न च व्याप्तिग्रहणमध्यक्षतः सम्भवति, तस्य सन्निहितमात्राथप्राहकत्वेन सकलपदार्थाक्षेपेण व्याप्तिग्रहणेऽनामध्यात् । नाप्यनुमान तद्ग्रहणक्षमम्, अनवस्थाप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षानुमानाभ्यामन्यस्य व्याप्तिप्राहकत्वायोगात् कुतोऽनुमान प्रमाणमिति । अत्र सौगता अस्ति प्रत्यक्षातिरिक्त प्रमाणांतरम्,

१ नवतुमाने । ई धर्मी साध्यत धर्मी वा समुदायो वा, नाथ धर्मिण प्रसिद्धत्वेन साधनवैपल्यात्, हेतोरनवयाच्च न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र पवतनितम्ब इत्यवयव सम्भवति द्वितीये किं सामा यस्पो विशेषरूपो वा धर्म साध्य तत्र सामान्यरूपे सिद्धसाधनम्, न वा तन्मात्रप्रतिपत्तौ किञ्चित् पन्मुपलभास्ये तस्य दाहप्राकादावसामर्थ्यात् । यामायात् प्रतीताथ प्रवत्तमान प्रमाता कथं नियतदिगमिमुखमव प्रवर्त्तन, न हि सामान्य नियतदिग्म् सङ्गच्छकव्यापित्वाभावप्रसक्त । विशेषोऽपि न साध्य तन्साधनस्यानवयात्, न हि पर्वतवद्विष्यक्तिमहानमादा इष्टा । नै वत्तन यन तेन सह धूमस्य व्याप्तिप्रतीतिभवत् ॥

अन्यथा प्रमाणेतरसामान्यरिधते परबुद्धिपरिच्छिते स्वर्गापूर्वदेवताप्रतिषेधस्य चाकृतस
 स्काराभि ररसप्रतिभि कर्तुमशक्ते । प्रमाणस्यागौणत्व यद्यनुपचरितलक्षणमिष्ट तदानु
 मानमप्यनुपचरितमेव अस्वल्लङ्घ्यरूपत्वात् । अथानुमानेन धर्मधर्मिसमुदाय साध्य, तेन
 च ह्यतोर्नान्वय पक्षधर्मता वा सम्भवति, तत्र पक्षधमतासिद्धये धर्मिणरसाध्यत्वमन्वयसि
 द्ध्ये च धर्मस्योपचरितमित्युपचरितविषयत्वादानुमानमुपचरितमिति चेत्, यत्र धर्मिणि 5
 धूममात्रमग्निमात्रव्याप्तमुपलभ्यते तत्रैवाग्निप्रतिपत्तेर्लोकस्य भावात्कस्याप्यत्रानुपचारात्,
 धर्मिणि केवलस्य धर्मस्य साधनेऽपि इष्टसमुदायस्य सिद्धे, न ह्यनुमानविषये साध्यज्ञानोप-
 चारऽनुमानमुपचरित भवति । न च प्रमाणस्यागौणत्वेनाध्यातत्वादानुमानस्य भ्रान्तत्वाद्प्रमा
 ण्य वाच्यम्, भ्रान्तस्यापि तस्य प्रतिग्रन्थकलादुपजायमानस्य प्रामाण्यसिद्धे, प्रत्यक्षस्य
 ह्यर्थस्यामम्भवेऽभाव एवाव्यभिचारित्वलक्षण प्रामाण्य तच्च साध्यप्रतिबद्धहेतुप्रभवस्यानु 10
 मानस्याप्यस्तीति कथं न प्रमाणम् । अनविगतार्थपरिच्छित्ति प्रमाणमित्यपि न युक्तम्,
 सर्व एव हि प्रवृत्तिकाम प्रेक्षावान् प्रवृत्तिविषयार्थप्रदर्शक प्रमाणमन्वेष्टे, प्रवृत्तिविषय-
 श्चाथक्रियासमर्थाऽर्थः, अर्थस्यानागत प्रवृत्तिसाध्यमर्थक्रियासामर्थ्यं नाध्यक्षमधिगन्तु सम
 र्थम्, भाविनि प्रमाणव्यापारासम्भवात्, तस्मात्कथं प्रत्यक्षस्यार्थपरिच्छेदमात्रात् प्रामाण्य
 युक्तम्, अत एवविषयेऽध्यक्ष तदुत्पत्त्या यत्पूर्वं मया प्ररन्धेनार्थक्रियाकारि प्रतिपन्न वस्तु 15
 तदेवेदमिति मिश्रय कुर्वन् प्रवर्त्तयत्वात् प्रमाणम्, अनुमानेऽपि चैतत्समानम्, यतोऽर्थक्रिया
 कारित्वेन निश्चितादर्थात् पारस्पर्येणोत्पत्तिरेवाव्यभिचारित्वलक्षण प्रामाण्यनुमानेऽप्यध्यक्षवत्
 पथ नाविप्रतिपत्तिविषयः, प्रतिपद्यत एव चान्यनुमानस्य तदुत्पत्त्या बाह्यग्रहणव्यवसायेन
 लोकोऽध्यक्षवत् प्रामाण्यम् । अथाध्यक्षमपि प्रमाण नेष्यते तर्हि लोकप्रतीतिराधा स्यात्, न
 च नानुमानस्य प्रामाण्य प्रतिपिष्यते त्रिन्तु लिङ्गस्य व्यादिलक्षण न केनचित्प्रमाणेन प्रसिद्ध- 20
 मित्युच्यते, अनुमानेन तद्वगमेऽनवर आपत्तेरिति वाच्यम्, पक्षधर्मात्तदशक्याप्तात् प्रमाणतोऽ
 वगतात् साध्यप्रतिपत्तिर्हि अनुमानम्, पक्षधर्मताविश्रयश्च क्वचित् प्रत्यात् क्वचिच्चाजुमानात्,
 यत्राप्यनुमानाच्चत्रिश्रयस्तत्र नानवस्थात्विदूषणम्, प्रत्यक्षादेव क्वचित्तन्निश्चयात् । तदशक्याप्ति-
 निश्रयश्च कार्यहेतो कस्यचित् ररभावहेतोश्च विनिष्टप्रत्यक्षादेव, स्वभावहेतोरप्यनित्यत्वादेर-
 ध्यक्षणेव प्रतिपत्तेस्तत्रियधन एव तन्निश्चय, अध्यक्षावगतेऽपि च क्षणिकत्वे तद्व्यवहारप्र- 25
 साधनाय प्रवर्त्तमानमनुमान न वैयर्थ्यमपुभवेत्, शिक्षात्वाद्बुद्धत्वादानुमानवत् । न च सर्व-

१ सक्षिप्राक्षिप्तचेतोमि साधकारिधर्मधर्मिसमुदाये मद्देनितोऽपि पक्षस्य दस्तदेरुदय धर्मिण्युपचरण प्रयुक्ते
 भवेन्नैतावता एव पक्षगच्छात् प्रतिपत्तो धामणे गौणता अनुमानवगते तु प्राकृतेरित तर्हिचैरप्यप्रयुक्त
 पक्षधर्मरेर धर्मिण प्रयुक्त प्रतीयमानतर क गौणता, य स्वदत्तिरेतोरपि गणनयाऽनुमानस्य गौणता
 सादिनि बोध्यम् ॥

- क्षणिकत्वचोक्तादात्म्ये षट्त्रिंशद्वेऽपरस्यापि निश्चय , अन्यथा तत्तादात्म्यायोगात् , अवच्छदनु-
 मान व्यर्थमिति वाच्यम् , निश्चयापेक्षो हि गम्यगमकभावात् , निश्चयश्चानुभवाविशेषेऽपि सत्त्व
 एव न क्षणिकत्वे , सहशापरापरोत्पत्त्यादेर्भ्रान्तिनिमित्तस्य सद्भावोद्विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्त्या
 सत्त्वक्षणिकत्वयोस्तादात्म्यसिद्धे , बाधकप्रमाणस्य च प्रतिबन्धसिद्धिरध्यक्षत इति नानव-
 5 स्थादिदोषः । न च निर्विकल्पक व्याख्या प्रतिबन्धग्रहणेऽश्वममिति शङ्क्यम् , विकल्पोत्पाद-
 नद्वारेण तत्र तस्य सामर्थ्याभ्युपगमात् । अनुमानविषयस्य सामान्यस्याभावो य उक्तस्योऽपि
 न युक्त , अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधकत्वादनुमानस्य , यद्योक्तस्य च सामान्यस्यायोग्य-
 च्छेदन प्रतिनियतदेशादिसम्बन्धितयाऽनुमानेन प्रसाधनात् , अवगततादात्म्यतदुत्पत्तिप्रति-
 बन्धस्य च लिङ्गस्य साध्यगमकत्वे न ऋश्विदोष इति नानुमानप्रामाण्यानुपपत्तिरिति न
 10 चार्वाकमत युक्तम् । तत्र हेतु पक्षधर्मत्वान्नयव्यतिरेकलक्षणकार्यस्वभावानुपलब्धिस्वरूपेण
 त्रिविधः अतोऽप्ये हेत्वाभासा , अन्येषा हेत्वभावनिश्चयश्च विरुद्धोपलब्ध्या , हेतुतदाभा-
 सयोर्विरोधश्च परस्परपरिहारस्थितिलक्षण एव , हेतुलक्षणप्रतीतिफल एव तदात्मनियतप्रति-
 भासज्ञानादत्र तद्विपरीतस्याभ्यतया तदाभासताप्रतीते , परस्परमितरेतररूपाभावनिश्चयात् ,
 तेन हेत्वाभासत्वं त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तपूपलभ्यमान स्वविरुद्ध हेतुत्व निराकरोति कुत
 15 पुन प्रमाणात्रिसरत्याचाहानामर्थाना हेत्वाभासत्वेन व्याप्तिरवगतेति चेदुच्यते , अविनाभाव
 नियमात् , लिङ्गतयाऽऽशङ्क्यमाने त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तेऽर्थे पक्षधर्मतासद्भावेऽप्यविनाभाव
 स्याभावान् , अतो हेत्वाभासत्वेनासिद्धविरुद्धानैकान्तिकसामान्यधर्मेण व्याप्तमविनाभाव
 वैकल्य प्रमेयत्वादावगममिति हेत्वाभासत्वे साध्ये तत्त्वभावहेतुस्त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तत्वा-
 देव व्यापकानुपलब्धे तदन्येषामत्रिणाभाववैकल्य सिद्धम् , अविनाभावस्य तादात्म्यतदुत्प-
 20 तिभ्या व्याप्तत्वात् , तयोरेव तस्य भावात् , अतदुत्पत्तेरतत्त्वभावस्य च तदनायत्ततया तदव्य-
 भिचारनियमाभावात् । रमात्ममानसमयस्य रूपादेः प्रतिपत्तिरपि स्वकारणाव्यभिचारनिमि-
 त्ताविनाभावनिर्धनेति तत्कारणोत्पत्तिरेवाविनाभावनिय धनमन्यथा तदनायत्तस्य तत्कार-
 णानायत्तस्य न तेनाविनाभावकल्पनाया सर्वाधीरविनाभावो भवेद्विशेषात् । तदेव तादात्म्य-
 तदुत्पत्त्योरविनाभावव्यापिकयोर्धैराभावस्तत्राविनाभावाभावाद्धेतुत्वस्याप्यर्थात् सिद्ध इति ।
 25 एतेन ' तत्पूर्वक त्रिविधमनुमान पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च ' [न्यायद १-१-५] इति
 नैयायिकोक्तानुमानलक्षण प्रतिश्लेषम् , अत्र सूत्रे तत्पूर्वकमनुमानमित्येतावदेवानुमानलक्षण
 मित्येके , तत्पूर्वक त्रिविधमनुमानमिति चान्ये , सम्पूर्णसूत्र तत्रैव परे । आद्ये तत्पदेन प्रत्यक्षप-
 रामर्श , प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमित्युक्तौ सहासरेऽतिप्रसङ्गः । अतो ज्ञानग्रहण कार्यम् , तत्पूर्वक
 ज्ञान यतो भवति तदनुमानमित्युच्यमाने स्मृत्याश्रयेणातिप्रसङ्गः , द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया

अविनाभावसम्बन्धस्मृतेस्तत्पूर्वकरत्वात् तज्जनकस्यानुमानत्प्रसङ्ग इति तत्रित्युक्तयेऽवोपल-
 ङ्घिमहण कार्यम्, स्मृतेस्त्वनर्थजन्यत्वम्, अर्थं त्रिनापि भावात्, तथापि तैद्विकप्रिपर्ययेऽति
 व्याप्ति, गवयविपाणदर्शनाद्यत्रोप्रतिपत्तिस्तत्रोविपाणसादृश्यज्ञानलक्षणप्रत्यक्षपूर्वकमिति तत्रि
 वृत्तयेऽन्यभिचारिपदमनुवर्त्तनीयम्, एवमपि सशयज्ञानजनकेऽतिप्रसङ्ग, यतो गोगवया-
 नुयायिलिङ्गदर्शनादौर्गवयो वेति सशय उपनायते तज्जनक च सदृशलिङ्गज्ञान प्रत्यक्ष तत्पूर्वक 5
 सशयज्ञानमर्थविषयञ्च तदर्थं व्यवसायपदमप्यनुवर्त्तनीयम् । तथाप्यत्रिनाभावसम्बन्धस्मरण-
 नन्तर तथा चाय धूम इति प्रदर्शनज्ञानादग्निरिति गार्क्याद्य नारिकेलद्वीपत्रासिनो विशिष्ट-
 दृष्टेऽग्निरप्रतिपत्तिरुपजायते, न च तस्यानुमानफलत्वं शान्दत्वेन व्यवस्थापनात्तत्रित्युक्तयेऽ-
 न्यपदेश्यपदानुवृत्ति, तथाप्युपमानेऽतिप्रसङ्ग, गृहीतातिदेशवाक्यस्य पुन सादृश्यज्ञान
 वाक्यार्थानुस्मरणमहायमव्यपदेश्यादित्रिशेषणत्रयविशिष्ट सक्षासञ्चिसम्बन्धज्ञान जनयदपि ना 10
 नुमानम्, तत्फलस्याव्यपदेश्यत्वञ्च त्र्यमाणवाक्यात्नितत्वात् । तस्मात्तत्पूर्वकमित्यत्र
 विग्रहद्वयमाश्रयणीय तानि ते च पूर्व यस्य तत् तत्पूर्वकम्, तानि इत्यनेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्व
 मनुमानस्य लभ्यते । ते इत्यनेन द्वे प्रत्यक्षे प्राज्ञे, तथा च तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गि-
 सम्बन्धज्ञान लिङ्गदर्शनञ्च सम्बन्ध्यते, न चोपमानफलमेवम्भूताभ्यक्षफलद्वयपूर्वमिति
 तत्फलज्ञानत्वेऽनुमानफलम् । द्वितीयपक्षे तत्पूर्वक त्रिविधमिति क्षणम्, त्रिविधपदा- 15
 नुपादाने सरकारस्मृतिशाब्दविपर्ययसशयोपमानान्पि अतिप्रसङ्ग । त्रिविधमिति पक्ष-
 धर्मान्वयव्यतिरेकलक्षणानि त्रीणि रूपाणि गृह्यन्त, पूर्ववदिति पक्षसत्त्वस्य शेषवदिति
 सपक्षसत्त्वस्य सामान्यतो दृष्टमिति विपक्षामत्त्वस्य लाभात्, एतद्रूपलिङ्गालम्बन यत्-
 त्पूर्वक तदनुमान नात सरकारादौ दोष । तथापि त्राधितसत्प्रतिपक्षेष्वतिव्याप्तिरवञ्च-
 शब्देनात्राधितविषयत्वात्प्रतिपक्षत्वयोर्ग्रहणम् । तत्राप्यन्वयिलिङ्गविवक्षाया सामान्यतो 20
 दृष्टस्य व्यतिरेकिविवक्षाया शेषधन्वित्यस्यात्तत्रिसम्बन्धात् तदालम्बनयोरसद्ग्रह, तथा चान्व
 यलिङ्गविवक्षाया विपक्षासत्त्वव्यतिरिक्तचतुर्लक्षणलिङ्गस्य व्यतिरेकिविवक्षाया सपक्षसत्त्व
 व्यतिरिक्तचतुर्लक्षणलिङ्गस्यान्वयव्यतिरेकिलिङ्गविवक्षाराञ्च पञ्चलक्षणलिङ्गस्य प्राप्तिरिति ।
 त्रिविधमिति पदमतिप्रसङ्गवारकमपि प्रकारभेदपरतयापि वर्णयन्ति, त एव भेदा पूर्ववदा
 दिशब्देनोक्ता, यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते तत्पूर्ववत् । ननु कारणात् कार्ये साध्ये कार्यस्य 25
 वर्धित्वे आश्रयासिद्धि, तस्यासिद्धत्वात्, सिद्धत्वे वा साधनवैफल्यम्, न च कार्यसत्ताया
 साध्याया कारणलक्षणो हेतुर्भाउधर्म मिद्ध, कार्यमत्तासिद्धावेव तद्वर्धतासिद्धे, नाप्य
 भाउधर्मोऽसौ, तत्सत्तामाधने तस्य विरुद्धतात् । नाप्युभयधर्म, यत्र तस्य व्यभिचारात्, न
 ह्युभयधर्मो भावमेव साधयति, किञ्च कारणात् कार्यस्थास्तित्वे साध्ये हेतुर्व्यविकरण

- स्यात्, कारणाच्च यदि प्रतिपन्नसामर्थ्यात् भाषिकार्यास्तित्व साध्यते तदाऽनेकान्तिकत्व
हेतोः, न ह्यवश्य कारणानि तद्वन्ति भवन्ति, प्रतिघ्न्यवैक्यसभवात्, मेवम्, कार्यस्य
धर्मित्वेनाकरणात्, किन्तु कारणस्यैव मेघादर्धमित्व क्रियते स च सिद्ध एव, तत्रैव घृष्टपु
त्पादकत्व धर्म साध्यते तद्धर्मोन्नतत्वादिना । मेघत्वजातियुक्ताना धर्मित्व भविष्यद्दृ-
5 ष्टपुत्पादकत्व साध्यो धर्म उन्नतत्वादिह हतुः धर्मिणो धर्मयोश्च भिन्नत्वान्न प्रतिज्ञार्थैरुद्दे-
शता । उन्नतत्वादिधर्मविशिष्टमेघस्य कारणत्वेन तद्धर्मण भविष्यद्दृष्टपुत्पादकत्वस्यानुमाने
घृष्टपुत्पादकत्वानुमानात् कारणत्वाद्यनुमानमित्युच्यते, विशिष्टोन्नतत्वादर्धर्मस्य गमकत्वेन न कार-
णात् कार्योनुमानमनैकान्तिकम्, न च विशेषोऽसर्वज्ञदुर्ज्ञेय इति वाच्यम्, सर्वानुमानो
च्छेदप्रसक्तेः, मशकादिव्यावृत्तधूमादीनामपि स्वसाध्याव्यभिचरितत्वमसर्वविदा न हि
10 निश्चेतुं शक्यम् । कार्यात् कारणानुमान शेषतः, अत्रापि कार्यगत एव साधनधर्म कश्चि
दुक्त, तेन च धर्मांतरमप्रत्यक्ष घृष्टमदेशसन्नित्वादिक कार्यगतमनुमीयते, नदीशब्दवा-
च्यो गर्तविशेषो धर्मो तस्योपरिघृष्टमदेशसम्बन्धित्वात् साध्यो धर्म, उभयतटव्यापित्वादिकस्तु
साधनधर्म, अनेकफलफनसमूहप्रवृत्तशीघ्रतरगमनत्वरकल्पत्वादिश्च तस्य विशेष साध्याव्यभि-
चारी यदा निश्चितो भवति तदा गमकत्वात् नोभयतटव्यापित्वमात्र तोयस्य । सामान्यतो
15 दृष्टमकार्यकारणभूतेन लिङ्गेन यत्र लिङ्गिनोऽयगम, अविनाभावित्वं त्रयाणामप्यविशिष्टम् ।
विश्वशिवसाध्यसाधनापेक्षयाऽकार्यकारणभूतत्वादिकस्तस्य विशेष, अन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र
दर्शनं अत्र्यापूर्वकं यथा देवदत्तादेः, तथा चादित्यस्या यशुक्षोपरि सम्बन्धितया निर्दिश्यमा-
स्यायपवतोर्ध्वभागसम्बन्धितया निर्दिश्यो दृष्ट, तेन च गत्यविनाभाविना भाव्यम् । अन्यत्र
दर्शनस्य च न गतिकार्यत्वम्, गतेर्निभागादिकायजनकत्वात् । अ यत्रदर्शनं धर्मि, गत्यविना
20 भूतमिति साध्यो धर्म, अन्यत्र दर्शनशब्दवाच्यत्वात्, देवदत्तान्यत्र दर्शनतः । तृतीयमतेऽ
प्येवमेव व्याख्यानं व्यरच्छेदोऽपि पूर्वदेव, पूर्वव्याख्याने तत्पूर्वकं त्रिविधमिति
लक्षणं पूर्ववदादयस्तु त्रिप्रकारलिङ्गविशेषणार्था । अत्र तु सर्वमेतदनुमानलक्षणमिति
विशेष इति दिशानि रूपित तन्मतम्, तदेतत्सर्वं तदुक्तलक्षणलक्षितप्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वासिद्ध्या
निरस्तम्, तत्पूर्वकत्वस्यानुमानलक्षणस्यासम्भवात् । कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तम्,
25 अप्रतिपन्नसामर्थ्यात् कारणात् कार्यानुमाने तथाभूतकारणदर्शनसमय एव कार्यस्योत्पत्तेर
नन्तरसमये तस्याभ्यस्ततादोषस्याविचलितरूपत्वात्, प्रतिबन्धाद्यनुसरणवैधर्मापत्तेः । न
च नास्त्यभ्यस्ततादोष, तथाहि निष्पाद्ये पटोऽनुपजावययक्रियस्य अन्यतन्तोर्ध्वं क्रियातो
विभागस्तदाऽविनाभावसम्बन्धसृष्टि, ततो विभागात् पूर्वसयोगनाशं तन्वन्तरेण सयो-
गोत्पत्तिर्यदेव तदैवाविनाभावसम्बन्धसमरणात् परामशङ्कानम्, यदा सयोगात्कार्योत्पादस्तदैव

परामर्शविधिग्राह्यद्वान्नुविष्यति कार्यमित्यनुमेयप्रतिपत्ति, न चोत्पादकाल एव कार्यस्य प्रत्यक्षता, तथा तत्र रूपाद्यभावादिति वाच्यम्, इत्थप्रक्रियाया प्रमाणबाधितत्वेनासिद्ध्या तदोपस्य दुर्धारत्वात् । अत्रसविदितविज्ञानान्युपगमवादिना प्रदर्शितन्यायेन उत्पत्त्यादि-
 यमाद्यसिद्धे, अवयविसयोगविशेषणविशेष्यभावादीनाञ्च परान्युपगमेनासिद्धेहेतोरश्रय
 स्वरूपप्रष्टातासिद्धिदोषा वाच्या, न हि कार्यभावान् कारणान्तराभावासिद्धिरिति ०
 सदिग्धव्यतिरेको हेतु, अप्रतिरुद्धसामर्थ्यस्य कारणविशेषस्याभावसिद्धारपि नाप्रतिरुद्ध
 सामर्थ्यत्व कारणस्य ज्ञातु शक्यम्, ज्ञातौ वा कार्यस्यैव तदा प्रत्यक्षता स्यात् । तथाऽप्य
 विरूपो नदीविशेषोऽप्यसिद्ध उभयतदव्यापित्वादिस्तु सयोगविशेषत्वात्तदभावाद्धेतु
 रप्यसिद्ध । तथाऽकायकारणभूतस्यास्वभावभूतस्य च लिङ्गस्य गमकत्वेऽविनाभावनिमित्तस्य
 नादात्म्यतद्गुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धस्याभावेऽपि गमकत्वाभ्युपगमात् सर्वस्य सर्वं प्रति गम 10
 कत्वापत्ति । न चासत्यपि जन्यजनकभाव तादात्म्ये वा स्वसाध्येनैव लिङ्गस्याविनाभावो
 नान्येनेत्यत्र नियामक स्वभावातिरिक्त किञ्चिदस्ति, न च स्वभावो यथाकारिमस्त्वदा न
 सर्ववस्तुना स्यात्, न तु कस्यचित्, न ह्यहेतोर्यथाकालनियमो युक्त । तस्माद्यनाप्रिनाभूत
 यद् दृश्यते तेन तस्य तत्त्वचिन्तकैरव्यभिचारनिबधन वाच्यम्, तच्च यथोक्तादन्य
 इत्यभिचारनिबधन नोपपत्तिम् । न च तादात्म्यतद्गुत्पत्तिव्यतिरेकेण हेतो पक्षधर्मतापि 15
 सम्भवति, सयोगादीनामसिद्धे । एव प्रष्टा तर्धर्मिणि प्रत्यक्षेण सामान्यरूपतया साध्य
 साधनयो प्रतिबन्धग्रहणेऽपि नानुमानस्योत्थान सम्भवति, साध्यधर्मिणि हेतो साध्य
 धर्मणाविनाभूतत्वाग्रहणात्, अन्यथा लोहलेह्य वन्न पार्थिवत्वात् काष्ठप्रदित्यत्रापि
 साध्यप्रतिपत्तिर्भवेत्, दृष्टान्तधर्मिणि पार्थिवत्वलोहलेह्यत्वयोरभ्यक्षत प्रतिपत्ते । न
 चात्राध्यक्षबाधा, बाधाविनाभावयोर्विरोधात्, अविनाभावव्युत्पत्त्येऽध्यक्षबाधाऽयोगात् । न च 20
 तत्रायाधितत्वं नास्तीति वक्तव्यम्, तस्याविसवादित्वप्रतिपत्तिमन्तरण ज्ञातुमशक्ये । न च
 सर्वापसहारेणाध्यक्ष दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तमध्यविनाभावगमकम्, अध्यक्षस्य निरिलदेश
 कालमाध्यमाधनावभासनसामर्थ्यविरहात्, न च मानस सर्वोपसहारेण तद्वाहकम्, तस्या
 विशदत्वात्, त्रिज्ञदावभासस्य तदवगतित्त्वभावत्वात्, तस्मात्तादात्म्यतद्गुत्पत्तिव्यवस्थापकमेव
 प्रमाण सकलोपसहारेण व्याप्तिव्यवस्थापकमिति त्रिरूपाह्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानमिति ॥ 25

इति तपोगच्छनभोमणि प्रामद्विजयानदसूरीश्वरपद्मालङ्कारधीमद्विजय
 यमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्दस्तभक्तिभरण तत्पदचरेण विजय
 लम्बिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतिरत्त्वसोपास्यानुमानवित्ता
 यत्प्रक नाम पङ्क्ति श्लोपानम् ॥

अथ प्रमाणसख्यानिर्णयः ।

अत्र प्रत्यक्षानुमानलक्षणे द्वे एव प्रमाणे, परोक्षोऽर्था हि न स्वत एव तदाकारोप
 प्रतीयते, प्रमाणेन तस्यापरोक्षत्वप्रसक्ते, विरुत्पमात्रस्य च स्वतत्रस्य राज्यादिविकल्प
 प्रमाणत्वात्, तदप्रतिबद्धस्यापश्यन्तया तदव्यभिचाराभावात् । न च स्वसाध्येन नि
 5 भूतोऽर्थो गमक अतिप्रसक्ते, धर्मिमन्त्राणापक्षस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षोभा
 सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्विकल्पो भवत्, यज्ञाप्रत्यक्षस्यार्थस्य प्रतिपत्तौ स्वसाध्येन धर्मिणा च स
 प्रमाण तदनुमानमेव तत्रैव लक्षणत्वान्, तत्र च प्रयोग, यदप्रत्यक्ष प्रमाण तदनुमानात्
 यथोभयसम्मतलिङ्गफलभावि, अप्रत्यक्षप्रमाणान्न शाब्दादिप्रमाणान्तरत्वेनाभ्युपगम्यमाना
 स्वभावहेतु । यथा यत्रान्तर्भूत तस्य न ततो नहिर्भाव यथा प्रसिद्धान्तर्भावस्य क
 10 कस्यापि, अन्तर्भूत चेद सर्व प्रत्यासत्त्यन्त प्रमाणमनुमान इति विरुद्धोपलब्धि, अ
 र्हेर्हिर्भावयो परस्परपरिहारस्थितिः प्रकृतया विरोधादिति सौगताः ।

शाब्दोपमानार्थापत्त्यभावा अत्र प्रमाणांतराणि, प्रत्यक्षावगतप्रतिबद्धलिङ्गाप्रभव
 दिति सीमासम्भवा, तत्रति सौगता, शाब्दस्य प्रैरूप्यराहित्येन सादृश्यभावादानुमाने
 भावासम्भवे शाब्दज्ञानस्य प्रामाण्यमेव न स्यात्, शब्दस्यार्थेन प्रतिप्रधाभावात्, न
 15 शब्दोऽध्यस्य स्वभाव, अत्यन्तभेदात्, नापि कार्यं तेन विनापि भावात् । न च तादा
 तदुत्पत्तिव्यतिरिक्त सम्प्रसङ्गो गमकत्वनिवन्धनमस्ति । न च सङ्केतबलाद्वास्तवप्रतिपत्तियुक्त
 शब्दानामर्थप्रकाशना सम्भवति न च सङ्केतेन व्यवस्थितार्थप्रतिपादनयोग्यता शब्दस्याभि
 ज्यते, पुरुषेच्छासादाद्यत्राय शब्दस्य सङ्केतादप्रवृत्तिप्रसक्ते, दृश्यते च पुरुषेच्छावशाद्व्यय
 निपये शब्दाना प्रवृत्ति, ततो न बाह्यार्थं शब्दाना प्रामाण्यम्, प्रतिबन्धाभावात् । उप
 20 नमपि न प्रमाणमपूर्वार्थाधिग वृत्त्याभावात्, तस्य हि सादृश्यविशिष्टो गौस्तद्विशिष्ट
 सादृश्य निपयो भवता उक्त, न हि सामा य तद्योगो वा प्रस्तु सम्भवति, तद्वाहकप्रमा
 भावात्, सम्भवोऽपि परैस्तस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभ्युपगमादुपमानस्य तद्वोचरत्वे गृहीताथ
 हित्वेन प्रामाण्य न सम्भवत्येव । तथा यत्र प्रतिपत्ता गौरुपलब्धो न गवय, न चातिवे
 वाक्य गौगिव गवय इति श्रुतम् तस्याटोया पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे उपजाते परोक्षग
 25 सादृश्यज्ञान यदुत्पद्यते अनन सादृशो गौरिति तदुपमानमिति भवद्भिरभ्युपगम्यते तत्सम्

१ शाब्दा हि नानुमान निरूपणत्र यत्वाभावात् । न हि शब्द पक्षवर्मा धर्मिणाऽयोगात्, नार्था
 तत्र तस्य सम्बन्धादि, अस्य धर्मितरसि तत्त्वमा यस्य यदि साध्यता तदा तस्य धर्मिज्ञानफल
 विद्वत्साध्यतया ननु । तस्य धामत्व यस्य साध्यत्व न तस्य हेतुताया प्रतिज्ञार्थकदेतता स्यात्, श
 न गमक र्थाभावात् तदा तावाच, अत एव न गवादि तद्वचमपि द्युरिति न निरूपहेतु क्वचिदस्तीति भा

ज्ञान कथं प्रमाणात्तरं भवेत्, यदेतद्विपाणित्वादिसादृश्यं पिण्डेऽस्मिन्नुपलभ्यते मया तद्रूप्यं
 प्युपलब्धमिति हि स्मरति ततश्च गवि अननं पिण्डेन सदृशो गौरिति गवि विपाणित्वादि
 सादृश्यप्रतिसन्धानं जायत इति । तथा नैयायिकोक्तमप्युपमानं प्रमाणं न भवति, यथा गौ
 तथा गवय इति वाक्याद्गोसदृशार्थसामान्यस्य गवयश्च द्वाच्यताप्रतिपत्त्याऽनधिगतार्थगन्तु- 5
 त्वाभावात्, अन्यथा विसृष्टमहिपाद्यं दर्शनादपि अयं न गवय इति सहासक्षिसम्बन्ध-
 प्रतिपत्तिः स्यात् । तस्माद्यथा कश्चिद् योऽङ्गदी उरी कुण्टली म राजेति कुतश्चिदुपश्रुत्याङ्गदा
 विमर्श्यदर्शनाद्यं स राजेति प्रतिपद्यते, न चासौ प्रतीतिः प्रमाणम्, उपदेशवाक्याद्वाङ्गदा
 विमतोऽर्थस्य राजश्च द्वाच्यत्वेन प्रतिपन्नत्वात्तथेहापि यथा गौरित्वा गवय इत्यतिदेशवाक्या
 त्सम्बन्धमवगत्य गवयदर्शनात्सकेतानुस्मरणे सत्यं न गवयश्च द्वाच्योऽर्थ इति प्रतिपत्तेर
 प्रमाणमुपमानम् । अतिदेशवाक्यात्सम्बन्धप्रतिपत्तेरनभ्युपगमे पश्चादपि सा न स्यात्, अन्य 10
 निमित्ताभावात्, दृश्यते चातो गृहीतग्रहणात्तद् प्रमाणम् । न च तदानीं सामान्यतः प्रतिप
 त्तावपि गवयदर्शनानन्तरं गवयविशेषं तच्छब्दवाच्यतया पूर्वमप्रतीतं प्रतिपद्यत इति न गृही-
 तमाहितेति वाच्यम्, सन्निहितगवयविशेषविषयस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षतयोपमानत्वानुपपत्तेः,
 गवयदर्शनोत्तरकालभावि तु अयं स गवयश्च द्वाच्योऽर्थ इति यज्ज्ञानं तत् प्रत्यक्षयलोत्पन्न-
 त्वात्तद्विरेचं न प्रमाणमिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धोऽर्थो येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य 15
 प्रकल्पनमर्थापत्तिरिति हि भवद्भिरर्थापत्तेर्लक्षणमुच्यते तन्न युज्यते, अग्नेर्हि दाहकत्वेन
 विनाऽग्निस्त्व नोपपद्यत इति तदादाहकत्वं परिकल्प्यते यदि तयो कश्चित्सम्बन्धो भवेत्,
 असति च तत्र सत्यप्यग्नौ दाहकत्वस्याभावोऽसत्यपि च भाव इति कथं दाहकत्वमन्तरेण
 बह्वेर्भावसिद्धिरिति दाहकत्ववदाहकत्वमपि कल्पनीयं स्यात् । अतः सम्बन्धे निश्चिते सति
 परमविनाभूतसम्बन्धिनमुपलब्धं द्वितीयस्य सम्बन्धिनं प्रकल्पना युक्तिमती, एवञ्चकल्पनेऽ 20
 नुमानत्वमेव, सम्बन्धनिश्चयपूर्वकत्वादेकस्माद् द्वितीयपरिचरूपनस्य, कृत्तत्त्वदर्शनपूर्वका
 नित्यत्वानुमानवत् । सम्बन्धश्चार्थापत्तिप्रवृत्तेः प्रागेव तयो प्रतिपत्तव्यः, एव ह्यर्थापत्त्युत्था
 पकस्यार्थस्थानन्यथाभावोऽर्थापत्तेराश्रयः सिद्धो भवत् । न च प्रकल्प्यमानार्थानन्यथाभवनम-
 र्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्थानार्थापत्तिप्रवृत्तिकाल एव सिद्धमित्यनुमानार्थापत्तेर्भेद इति वाच्यम्,
 यदि हि प्रमाणान्तरात् प्रतिपत्तं तदर्थमभवनमर्थापत्तेराश्रयस्तदाऽनुमानेऽवभावं, अथ न 25
 सिद्धं तदा नार्थापत्तिप्रवृत्तिरिति प्रसङ्गात् । अभावोऽपि त्रिप्रकारो भवद्विरच्यते प्रमाणपञ्चका
 भावः, तदन्यज्ञानं ज्ञानविनिर्मुक्तं आत्मा वेति, तत्र प्रथमो निरूपारयत्वात् किञ्चिदिति
 कथं प्रमेयाभावः परिच्छिद्यत्वात्, परिच्छिन्नेर्ज्ञानधर्मत्वात् । न च प्रमाणपञ्चकाभावो वस्तु-
 भावविषयज्ञानं प्रमाणं जनयन्नुपचारादभावारयं प्रमाणमुच्यते इति वाच्यम्, तस्यावस्तु-

- त्वेनाभावज्ञानचनरुत्प्रायोगात्, यस्त्वेव हि नायमुत्पादयति नात्रस्तु, सर्वमामर्थविकल्पान्, अन्यथा तस्यापि भावरूपताप्रसक्ति । द्वितीयपक्षेऽपि यत्तदन्यज्ञान प्रत्यक्षमेव तत् प्रमाणम्, पर्युदासगुच्या च तदेवाभावप्रमाणशब्दवाच्यतामनुभवति, तथाविधेन च तेन तदन्यभाव-
लक्षणो भाव परिच्छिद्यते एव । यत्पुनरिह घटो नास्तीति ज्ञान तत् प्रत्यक्षसामर्थ्यमभवत्ता
5 तस्मिन्नूपतामासादयत्र प्रमाणम्, तथा हि सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तपदार्थसामर्थ्योद्भूततदाकार-
दर्शनानन्तरं विरूपद्वयमिदमत्रास्ति, इदं नास्तीति दर्शनसामर्थ्यभावि तद्गृहीतमेवार्थमुल्लिखतु-
पजायते, तत्र दर्शनमेव भावाभावयो प्रतिपादकत्वात् प्रमाणं न तु विधिप्रतिषेधविकल्पौ,
गृहीतप्राहित्वात्, अन्यभावलक्षणस्य भावाभावस्याध्यक्षेणैव सिद्धत्वात्, व्यवहार एवान्योप-
लब्ध्यापि साध्यत, स्वयमेव वा नास्तीह घट इति विकल्पयति, न च तावता प्रमाणात्त-
10 रत्वम्, यथादृष्टरौव विरूपनात् । सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तस्वरूपस्याध्यक्षेण प्रदूषेऽपि य एव
निराकर्तुमिष्टो घटादिकोऽर्थ एव व्यवच्छिद्यते इति । तृतीयपक्षे त्वसम्भव एव, आत्मनोऽ-
भावात्, भावेऽपि तस्य ज्ञानाभावे क्व यस्त्वभावावदकत्व, चेदनस्य ज्ञानधर्मत्वात्,
ज्ञानत्रिनिर्मुक्तात्मनि च तस्याभावात्, तस्मात् प्रमाणपञ्चकाभायो ज्ञानविनिर्मुक्तात्मलक्षण-
श्चाभाव प्रमाणं न भवति, तदन्यज्ञानलक्षणश्चाभाव प्रत्यक्षमेवेति न प्रमाणान्तरमभावः,
15 तस्मान् प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति सौगम्यम् । अत्रोच्यते, त्रिलक्षणयोगिलिङ्ग-
नानुमापकम्, त्रिलक्षणे हेतुत्रयइत्यन्त्याऽविनाभावसङ्काव नियमाभावात्, तत्पुत्रत्वादेश्चै-
लक्षणेऽपि गमकत्वादृशनात् । न वा यत्राविनाभावित्वं तत्र त्रैलक्षण्यमत्रयम्भावीति नियम,
सर्वमनेकात्वात्मक क्षणिकं वा सत्त्वादिति साध्यत क्वचिदन्वयाभावोऽपि सत्त्वस्यानेकान्ता-
त्मकत्वेन क्षणिकत्वेन वा त्रिऽऽनुपपत्त्या गमकत्वादृशनात् । तत्र परिणामी ध्वनि क्षणिको
20 वा श्रावणत्वादित्यत्रापि न क्वचिदन्वयमद्वात्र, न चानित्यत्वमन्तरेण श्रावणस्य सम्भवति
नित्यस्य श्रावणज्ञानजनकत्वासम्भवात्, यस्मिन् सत्येव यद्भवति यदभावे च यत्र भवत्येव
कथं न तत्तस्य गमकं भवेत् । तथा सत्रोऽपि धूमोऽग्निम तरेण न कदाचित्प्रभवतीति व्याप्ति-
साधने नान्वय सम्भवति, तदसिद्धौ च कुतोऽभिमतप्रदेशे धूमादग्निनिश्चयोऽतस्त्रिलक्षण-
परिकल्पनाया व्याप्तिनिश्चयस्य सत्रसाम्भवात् कार्यस्वभावहेतुद्वयस्यापि गमकत्वं न स्यात् ।
25 तथा नास्तीह घट उपलब्धिप्राप्तस्यानुपलब्धेरित्यत्रापि दृष्टा त्वाभावात्तान्वयः सिद्ध, शश-
शृङ्गादिरष्टान्तस्त्रीकारे तत्रापि व्याप्तिनिश्चयाय दृष्टान्तान्तरकल्पनायामनवरथाप्रसक्ते । न च

१ यद्यस्य विपक्षेऽपि वस्तु न तत्तस्य अभ्यन्तम् यथा सत्त्वं बह्वं हेत्वाभाव न विपक्षे वस्तु रूप-
प्रथम्, तस्मात् हेतोस्तलक्षणम् । न चा यथाऽनुपपत्तिमत्रैरूप्यं हेतुलक्षणं न तु त्रैलक्ष्यमात्रं तत्र हेत्वा-
भावे न सम्भवतीति वाच्यम्, त्रैलक्ष्यकल्पनायैवर्थात्, न यथाऽनुपपत्तिनियमादव गमकत्वोपपत्तिरिति भावः ॥

शशशृङ्गादावनुपलम्भात् प्रवर्तिताभावव्यवहारोऽपि मूढ , अनुपलभ्यमानेऽपि प्रदर्शविशेषे घटादौ यत् व्यवहार न प्रवर्त्तयति स निमित्तदर्शनात्तत्र प्रवर्त्तयति इति भवत्येव शशशृङ्गादिरभावव्यवहारे साध्येऽनवस्थादोषविकलो दृष्टान्त , तत्रानुपलम्भेनाभावव्यवहारस्य प्रवृत्तासङ्ख्यव्यवहारशशशृङ्गादिदृष्टान्तवत्त्वान् प्रसाधनात् , प्रदर्शविशेषे घटाभावस्य त्वध्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यं , घटाभावसिद्धिर्हि घटाभावनर्णय , तस्य सिद्धत्वऽभावव्यवहारोऽपि सिद्ध , अभावनर्णयमावेऽभावव्यवहारायोगात् । न च विशेषप्रदर्शने घटाभाव निश्चिन्वानोऽपि तच्छब्दादिक कश्चिन्न प्रवर्त्तयेदित्यनुपलम्भेन प्रवर्त्तयति इति वाच्यम् , एव हि भाव निश्चिन्वानोऽपि कश्चिच्छब्द नोच्चारयेदिति तत्प्रवर्त्तनाय हृत्वन्तरं मृग्य स्यात् , ततो घटादावप्यभावस्य साधनाय दृष्टान्तान्वेषणे तत्राप्यभावो यत् दृष्टान्तान्तरात् सिद्ध तदा सैवानवस्था । अथ तत्र साध्याविनाभूतानुपलम्भादेर्लिङ्गाद् दृष्टान्ता वरमन्तरणाप्यभावनर्णय शब्दादिव्यवहारस्य च प्रवृत्तिः , तर्ह्यनुपलम्भान्वयमन्तरेणापि गमकत्वमविनाभावमात्रात् क्व नाभ्युपगत भवेत् । एतेन व्यतिरेकस्यान्वयेन त्रिनाभावादगमकत्वाद्भवेत्तत्प्राप्तम् । अनु साध्याभावे सत्र साध्याभावाव व्यतिरेक , साधनसङ्गादेऽपि साध्यसङ्गादाभावे व्यतिरेक एव न भवेत् , साधनाभावेन साध्याभावस्याव्याप्तत्वात् , य एव च साध्यसङ्गात् एव साधनसङ्गात् न एवात्र , स च दृष्टान्तधर्मिणमन्तरेणापि साध्यधर्मिण्यपि त्रिपर्यये चाधकप्रमाणत्वात्प्रिधीयमान १० कथमसन् , न चैव सति पक्षत्वेनेच्छाव्यवस्थितलक्षणैः तत्र पारमार्थिकस्य सपक्षत्वस्य बाधा , अन्यथा साध्यधर्मिण्येव हेतुत्रिगुमानसाध्यधर्मं वर्त्तमानो विकृष्ट स्यादिति तत्र तदुक्त एव वर्त्तमानं कथं न सपक्षवृत्तिरिति यत्र व्यतिरेकसङ्गात्तत्रावश्यमन्वय यत्रामौ तत्र चावश्यमभावी व्यतिरेक इति नैकसङ्गादे द्वितीयस्याभाव इति त्रेत्रन्वेमपि जाता समुद्रवृद्धि शशशृङ्गोदयादित्यादिप्रयोगेषु हेतो पक्षधर्मत्वाभावेऽपि गमकत्वोपलक्षणे २० पक्षधर्मत्व लक्षणम् , न च कालस्य देशस्य वा पक्षता , लोकस्य साध्यान्वधानुपपत्त- हेतुप्रदर्शनमात्रादेव पक्षधर्मत्वाद्यनुस्मरणमन्तरणापि साध्यप्रतिपत्तिदर्शनाश्लेषलक्षणस्य तत्र सतोऽप्यक्रिच्छिकरत्वात् । न च मौगताभ्युपगमेन पक्षधर्मता हेतो सम्भवति सामान्यस्या वस्तुतयाऽभ्युपगतस्य हेतुत्वं शशशृङ्गादिरपि पक्षधर्मताऽमम्भवात् , स्वलक्षणस्य च हेतुत्व

१ शक्योदयाद्यनुमानं कर्त्तव्यत्वाद् पक्षधर्मता सम्भवति न च कालाकाशाद् भवित्यच्छकटादयादिमत इत्तिरोदयादिमत्त्वात् इति प्रयागेण पक्षधर्मता विद्यत इति वाच्यम् , तथा न यपक्षमहेतोरप्राप्तम् , न च प्रासादावत्ये साध्यकालस्य कालो हेतुरप्यत्रार्थ इति वाच्यम् , तत्र पक्षधर्मता लोकाविवेकस्तुल्य उभयत्र तत्र पक्षधर्मता गमकत्वात् अन्वय शब्द प्राप्य वादित्यादी सपक्षत्वाभावेऽपि गमकत्वात्तदाप्यत्र गमकत्वम् ; नापि विपक्षेऽमत्वं तदङ्गम् तत्पक्षत्वस्यापि गमकत्वप्रसङ्गात् किन्तु गमकत्वस्यापि गमकत्वमित्येव तत्सङ्गात् किं त्रेत्रलक्षणादिनेति भावः ॥

पक्ष एव हेतुरिति नैनद्धमा हेतुः, अभेदे धर्मधर्मिभावस्यानुपपत्तेः स्वलक्षणस्यान्यत्राननु-
 गमात्रान्वयमिद्वि, अतद्रूपपराग्रहस्य तस्य हेतुत्वेऽपि स्वलक्षणपक्षभावी दोषस्तदवस्थ
 एव, अतद्रूपपराग्रहे स्वलक्षणादव्यतिरेकात्, व्यतिरेके अनुगतत्वे पारमार्थिकत्वे च
 मामान्यस्य भङ्गपन्तरेण हेतुत्वमन्युपगतं भवेत्, कल्पनाप्रिचितस्य हेतुत्वे कुत पक्ष-
 5 धर्मता, कल्पनाया परमार्थतो वस्तुत्वस्योपपत्तिः । न च परपक्षे पक्षधर्मस्य सम्भवति, पक्षल-
 क्षणस्यैवासम्भवात्, न च निष्ठासितविशेषो धर्मो पक्ष इति तद्व्यङ्ग्यमस्तीति वाच्यम्,
 शब्देऽनित्यत्व हि न चादी जिज्ञासितुमर्हति, स्वनिश्चयवदन्येपा निश्चयोत्पादनाय तेन
 म्वाचनप्रयोगात् । तापि प्रतिवादी, प्रतिपक्षप्रसाधनाय चाप्युक्तसाधनप्रतिघाताय च तस्य
 प्रवृत्ते, नापि प्राप्तिः, तेषां विदितव्यतया तत्र जिज्ञासाऽसम्भवात् । तस्माद्यदन्तरेण
 10 यन्नोपपद्यते तत्साधनमितरश्च साध्यमित्येतादृशं पक्षादिलक्षणमनवद्यम् । एवमेव प्रति-
 पिपादयिपितविशेषो धर्मत्वादिलक्षण निरस्त वेदितव्यम्, तदेव त्रैलक्षण्यस्यासम्भवात्,
 सम्भवऽपि मति साध्याविनाभावित्तरमणैव हेतोर्गमकत्वात् किञ्चित् पक्षधर्मत्वादिना
 रूपात्तरेण । तथाहि न कश्चित् धूमसत्ताऽपि त्रिना भाविनीति सिद्धमविनाभावित्वम्,
 तत्सिद्धौ च सत्यपि पक्षधर्मोदिवचन तथैव गमकत्वम्, न हि वास्तव रूप साध्यावि-
 15 नाभावित्वलक्षण हेतोरुपलभ्यमान पक्षधर्मत्वादिवचनेऽवचने वा स्वसाध्य न सावयति,
 न हि वस्तुबलायाना स्वसाध्यप्रतिपादनशक्ति लिङ्ग पक्षधर्मत्वादिवचनादवचनाद्वा मुञ्चति,
 वस्तुशक्तीना यचनादव्ययुक्तेः । अथ त्रैलक्षण्यमपि हेतोः सम्भवति तदपि लक्षणत्वेन प्रकल्प्यते,
 सत्य सम्भवति, किन्तु अविनाभावित्वेनैव हेतोः गमकत्व सिद्ध न किञ्चित्तलक्षणवचनेन,
 यन्पानुपपत्तेन हि हेतोः स्वरूप लक्ष्यते तदेव लक्षणत्वेनानुवदितव्यमित्यविनाभावित्वरूपा
 20 युवात्तमात्रेण हेतुलक्षणपरिसमाप्तौ पक्षधर्मत्वादि विधेयमनुवदितव्यं वा लक्षणत्वेन ।
 सम्भवमात्रेणाभिधानेऽवाधितविषयत्वमपि तादृग्विधे हेतोः सम्भवतीति लक्षणान्तरत्वेन वच-
 नीय स्यात् । न चाविनाभावित्वं सद्यपि पक्षधर्मत्वाद्यभावेऽगमकमिति वाच्यम्, व्याहृ-
 त्वात्, अविनाभावित्वं हि स्वसाध्येन विना तस्यासम्भय उच्यते, अगमकत्वन्तु विनापि
 साध्य सम्भवस्तस्यैवेति परस्पर व्याहृति । एतच्च धर्ममात्रवचनेऽपि साधारण्यैवाविना
 25 भावित्वं यथा कृतकत्वमनित्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमान कृतकत्वव्यत्येव भावेषु व्यवतिष्ठते, न
 ह्यन्यत्र तत्कृतकत्व नाप्यविनाभावीति कृतकत्वस्याविनाभावित्वमाक्षिप्तधर्मस्वरूपमेवेति
 सामर्थ्यसिद्धम् । तत्र नावश्यं तत्सत्त्वं वचनेन प्रियातव्यं धर्मोपरत्तधर्मिणि पृथक् पक्षधर्म-
 त्ववचनमन्तरेणाप्यन्यथानुपपत्तेः कृतकत्वव्यत्येव स्वरूप जानानस्तदुपलभमान एव तद्
 विनाभावित्वमपर स्वभाव ज्ञातिवि अवगच्छति, यतो नानेन पूर्वमन्यथानुपपत्तिरूपनिश्चय

समयेऽ यत्र व्यवस्थितो धूमोऽन्यत्र व्यवस्थितेन वह्निना त्रिनाऽनुपपन्न इत्यत्रिनाभाव
 प्रतीत, नापि तयोस्त्रयाविध प्रतिबन्ध, न च प्रदृश्यव्यवस्थित धूममुपलभमानोऽवश्यं यत्र
 यत्र धूमस्तत्राग्निरिति तथा चेह धूम इति पराभृद्यग्निमानिति प्रत्येति, किन्तु परिज्ञाताविना
 भावो धूमदर्शनान्तर प्रदेशेऽग्निरिति प्राक्तनानुभवदाढ्यात्स्मरति, असत्यत्र चह्यो धूम एव
 न स्यादिति लिङ्गलक्षणाविनाभावानुस्मरण प्रकृतस्मरणस्य तथाभावम तरेणाभाव इति प्रदर्श
 नार्थम् । अथात्राप्यन्यथानुपपन्न स्वरूप हतो कचिदनेन निश्चेतव्यम्, यत्र च तन्निश्चीयते
 स सपक्षः, पुनस्तथाविधरूपवेदिना यत्रासौ हेतुस्तत्रैव ततो हेतोस्तदन्यप्रतिपत्तिरिति पक्ष
 धर्मान्वयव्यतिरेकबलाद्व हेतुर्गमक इति, तत्र, यतोऽत्रिनाभावित्वरूपेणव सपक्ष सत्त्वमत्रा
 क्षिप्रमिति न रूपा तरम् । तथा हि अत्रिनाभावित्व रूप ज्ञात सद्गमकमिति तत्कचिज्ज्ञातव्य
 तेन तद्रूपपरिज्ञानोपायत्वात् तद्रूप सद्बिनाभावित्वमेवैक हतोरूप विधायमान स्वात्म
 न्यन्तर्भावयति । ज्ञेयमत्ताया ज्ञानसत्तानियनत्वात् ज्ञान यथा न प्रथमपू तथा कचित्तपक्षे
 सत्त्वमप्यवश्यतस्तद्विनाभावरूपग्रहणाभाव इति तद्वैक रूप त्रिधियमानमन्यत्स र्माक्षिप
 तीति न तस्माद्धतोरन्यद्रूप युक्तम् । अथ तैर्विना तद्वैक रूप हेतोर्न ज्ञायत इति रूपा तर
 कल्पते तर्हि न केवल सपक्ष सत्त्व विना तद्रूप न ज्ञायते किन्तु बुद्धीन्द्रियादिकमपि
 विना तन्न ज्ञायत इति तेषामपि तद्रूपताप्रसक्ति । अत एव अपक्षधमस्यापि गमकत्वे चाधु-
 पत्वमपि ज्ञेये नित्यत्वस्य गमक स्यादिति परोक्तमपारतम्, यतश्चाधुपत्वमनित्यत्वाविना-
 भावि शब्दश्चाधुपो न भवतीति कुतोऽत्र दोषावकाश । यदपि यदि धूमोऽन्यविनाभावि
 त्वमात्रादग्नि गमयेत् महाम्बुराशौ किं न गमयेत् इति तदपि न युक्तम्, यतो नान्यदशो
 धूमोऽभ्योनिधिपावकाविनाभावी सिद्ध, तद्देशसाध्याविनाभावित्वात्तस्य । अत एव यद्यप्य
 यद्देशस्था हेतुर्नान्यदशस्थसाध्याविनाभावी, तथाप्यपक्षधमोऽसौ गमको न भवतीत्यस्या
 र्थस्य ज्ञापनार्थं पृथक् पक्षधर्मत्ववचन लक्षणे त्रिधेयमिति न वक्तव्यम्, साध्यान्यथानुपप-
 न्तवैकरूपप्रतिपत्तेरेव तदर्थस्य लक्ष्यत्वात् । एव स्वभावकायानुपलम्भकल्पनामन्तरेणाप्य
 न्यथानुपपत्तिमात्राद्धेतोर्गमकत्पोपपत्तेर्नाविनाभावस्त्रिसद्वयेन हतुना व्याप्त, तथाहि वृक्षा
 च्छायानुमान लोक प्रसिद्धम् । न च वृक्षस्तच्छायाकार्यं सहभावितात्, नापि स्वभाव,
 स्वभावभेदोपलब्धे । एव तुलादर्नेमनादुच्चा माद्यनुमान चि तितम्, परभागवानिन्दु,
 अर्थाग्नभागवत्त्वाद्धटादिवदित्यत्रापि न तादात्म्य तदुत्पत्तिर्वा, पराभ्युपगमेन सम्भवति,
 5
 10
 15
 20
 25

१ ननु अन्यथानुपपत्तिरविनाभाव इत्यत्र किं निमित्त उच्यते तादात्म्यतदुत्पत्तरूपम् स्वभावहेतोर्ह
 तादात्म्य स्वगाप्याविनाभावे निबन्धनम् यो भावो यदात्मा स कथं तदुत्पन्नति, क्वहेतोस्तु तदुत्पत्तिस्तत्र
 निबन्धनम् कारणरनात्मत्वानमेव हि कारणम् तत्कथं तदन्तरेण वापि स्यात् न चाध्यायान्यो देवतश्चि
 अनुपलभे स्वभावहेतवानुपपत्तिरिति योज्या ॥

- ऊर्ध्वभागवतामधोभागवताञ्च परमाणूनां स्वभावभेदात्, सहभावाच्च एकसामग्र्यधीनताप्रतिबन्धकल्पनायां रूपादे रूमादरिवानुमानकारणात् कार्यानुमानप्रसक्तम्, समानकालभावितो हि रूपादेर्व्यङ्ग्यसतोऽनुमानतत्कारणाद्रूपजनकादनुमितादनुमानम् । न च समानकालभावि रूपजनकत्वानुमानरसहेतोरतदिति हेतुधर्मानुमानम्, कारणत्कार्यानुमानेऽप्येव दोषाभावात् ।
- 5 न चार्थेन लोकप्रतीत्यभावाद्दोष, हेतुधर्मानुमानेऽपि लोकप्रतीतेरभावात् । तथाविधरसोपलम्भाद्धि तत्समानकालतथाविधरूप अर्वाङ्गभागदर्शनाच्च परभागलोकप्रतिपद्यते न पुनर्विशिष्टकारणम् । अथाप्रतिबन्धादेकतोऽयप्रतिपत्तावतिप्रसङ्ग, न, अविनाभूतादन्वयतोऽन्वयप्रतिपत्त्यभ्युपगमात् । अथ प्रतिबन्धमन्तरेणान्यस्याविनाभाव एव कुत, ननु प्रतिबन्धोऽयपरप्रतिबन्धमन्तरेण कुत, अथ प्रतिबन्धोऽपि न वास्तवप्रतिबन्धयोरन्य, 10 नितु कारणानन्तरमपरस्य कार्यभिमत्तस्य भावो वस्तुस्वरूपमेव, तच्च पूर्वोत्तरवस्तुस्वरूपमाहितप्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां निश्चीयते, तन्निश्चयनमेव कार्यकारणभावप्रतिबन्धनिश्चयनम्, न, एवप्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामन्येनान्यस्याविनाभावित्वनिश्चयेऽपि न दोष । अथैकदा अन्येनान्यस्याविनाभावित्वदर्शनेऽपि सर्वदा सर्वत्रानयोरेवमेव भाव इति न दर्शनादर्शनाभ्यां निश्चेतुं शक्यम्, प्रतिबन्धग्रहणे तु नायदोष, कर्पूरोर्णादीन्वनस्वभावानुकारिधूमस्वरूपमाहिणा 15 विशिष्टाध्यक्षेण सकृदपि प्रवृत्तेनाग्निधूमयो कार्यकारणभावनिश्चयात् सर्वदाऽनग्निव्यावृत्ताग्निजन्योऽधूमव्यावृत्तो धूम इति निश्चीयते, अन्यथाऽन्यदैकदाऽप्यग्नेर्धूमस्योत्पादो न भवेत्, अहतो सकृदप्यभावात्, भावो वा निहत्तुकताप्रसक्ते मैत्रम्, परपक्षे कार्यधर्मानुवृत्तेरवायोगात् । एकदेशेन कार्यधर्मानुवृत्तौ कार्यस्य कारणरूपतापत्तेः कार्यकारणभावाभावप्रसङ्गात् । किञ्च सर्वत्र सर्वदा अग्निजन्यो धूम इति न प्रत्यक्षमनुपलम्भसहायमपीयतो 20 व्यापारान् कर्तुं समर्थम्, सन्निहितविषयतलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च, तदृष्टभाविनाऽपि त्रिकल्पस्य नात्रार्थे सामर्थ्यम्, तदर्थविषयतया तस्य गृहीतमाहित्वेनाप्रामाण्याभ्युपगमात् । अनुमानमपि नैव प्रतिबन्धमाहकम्, अनयस्थे तरेतग्राह्यदोषप्रसक्ते । न च भवत्पत्तेऽप्य

१ बाह्यानां मतं कार्यं हतीं वासप्रतिपात्तप्रत्यक्षानुपलम्भपथकाज्जायते परित्दर्शनाग्नेर्धूमधूमव्यतिरिक्तो भूतत्वात्तु प्रथमधूमस्यानुपलम्भ एकताऽनन्वयश्च पश्चाद्भूमस्येत्यनुपलम्भद्वयम् ततोऽग्नेरनुपलम्भोऽनन्तरधूमस्यापीति द्वानुपलम्भौ । अनुपलम्भाऽपि प्रत्यक्षविशेष एव । एव पक्षकेनैकस्यामपि व्यक्ती कार्यकारणभावमभा भवत्पत्तेः कार्यं धूम इति । स्वभावहती तत्प्रतिपत्तिव विपक्षे ग्राह्यानुमानादिनि तदयुक्तप्रत्यक्षसन्निहितमानविषयतयाऽविचारकतया च शान्तिं कर्तुं स सर्वादेशान्तरं वास्तवोत्पत्तिजमा न यज मा वा न भवतीत्यतावती व्यापारान् रज्जुनसमवमिति कथं व्याप्तिस्तद्विषयस्मान् प्रत्यक्षगृहीतमाप्राप्यवभावितदृष्टभाविविक्रयाऽपि न सर्वावसहारेण वाप्तिमाहक इति भावः ॥

विनाभावित्वग्रहणे हेतोरस्य समानो दोष , यतोऽन्यथाऽनुपपत्तेरुल्लक्षणो हेतुरित्यस्माक हेतु-
 लक्षणम्, अन्यथानुपपत्तत्वे च तदात्म्यतदुत्पत्त्यो पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोऽष्टमित्येतेषाञ्च
 तथैकात्म्यमवायिसयोगिसमवायीत्यादीनाञ्च तथा वीतमधीत वीतावात चेत्यादीनाञ्च सर्व-
 हेतूना व्यापकम्, सति गमकत्वे सर्वेषामप्यन्येषा साध्याविनाभावित्वात्, तद्विकलानाञ्च
 गमकत्वायोगात्, तस्य च प्रादुर्गमूह प्रत्यक्षानुपलम्भप्रभव, तत्राविसवात्कत्वादनक्षजत्वा 5
 लिङ्गत्वाच्च स्वाधीभवमात्ररूप मतिनिबन्धनमस्माक प्रमाणान्तरम्, परैरपि प्रमाणांतर
 त्वेनावश्यमभ्युपगन्तव्यमन्यथा व्याप्तिप्रादुर्गमप्रमाणाभावतोऽनुमानस्याप्यवृत्तिप्रसक्ते, एवञ्च
 प्रत्यक्षमनुमान चेति द्वे एव प्रमाणे इति न वक्तव्यम् प्रमाणान्तरस्यापि सत्त्वात्, शब्दस्य
 प्राप्तप्रणीतत्वेन सामान्यविशेषात्मकताह्यार्थत्रिपयस्य प्रमाणांतरत्वात् । अर्थापत्तेश्च प्रमा-
 णत्वेनानुमानोऽन्तर्भावन सिद्धसाधनमेव, अभावस्य च पृथगप्रमाण्यप्रतिपादनमस्मकमभी- 10
 ह्यमेव, सदसदात्मकवस्तुत्वरप्राहिणाभ्यक्षेण व्याख्येयपक्षम भावागवद्भावाशस्यापि ग्रह-
 णात् । केवल क्वचिदुपपत्तेर्नीकृतमज्ञस्य प्रगणतयाऽसदज्ञस्य ग्रहण क्वचिच्च वैपरीत्येन,
 न च सदज्ञासदायोरेकान्तन भेदोऽभेदो वा, उभयात्मकत्वा जात्यन्तररूपस्य वस्तुनो विरो
 धादिदोषविकलस्य सङ्काशात् । उपमानादेरस्यत्रिसवात्कस्य प्रमाणत्वे सर्वस्य परोक्षेऽत
 र्भावात्, अन्यसख्याव्युदासेन प्रत्यक्ष परोक्षश्चेति द्वे एव प्रमाणे अभ्युपगन्तव्ये, अन्यथा 15
 तत्सख्यानपरिचये । अविशदमत्रिसवात्तश्च ज्ञान परोक्षम् ।

अत्र मतिगुतात्रयिभन पर्यायकेवलज्ञानाना मध्ये मतिश्रुते मुद्रयत परोक्ष प्रमाणमव-
 धिभन पर्यायकेवलानि तु प्रत्यक्ष प्रमाणम्, मते परोक्षप्रमाणता च मुख्यया वृत्त्या, सव्य
 बहारतस्तु विशदरूपस्य मतिभेदस्य प्रत्यक्षनाभ्युपगतैवेति दिक् ॥ ५५ ॥

इति तयोगच्छन्नमोमणि श्रीमद्विजयानन्दसुराश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय 20
 कमलसूरीश्वरचरणनलिनवि यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विनय
 लडिवसूरीणा सङ्कलितस्य सम्मतितरसोपानस्य प्रमाणसख्या
 निर्णयात्मक नाम सप्तविंश सोपानम् ॥

—>><<—
अथ सर्वज्ञोपयोगविचार ।

सामान्यविशेषात्मने प्रमाणप्रमेयरूपे वस्तुनस्वे व्यवस्थिते द्रव्यास्तिकस्यालोचनमात्र
 विशेषाकाररत्यागिदर्शन यत्तत्त्वमिवरस्य तु विशेषाकार सामान्याकाररहित यदज्ञात तदत्र
 पारमार्थिकमभिप्रेतम्, प्रत्येकमेवोऽर्थपर्याय इति वचनात्, प्रमाणन्तु द्रव्यपयायौ दर्शन
 ज्ञानस्वरूपावयोऽव्याविनिर्भागवर्तिनाविति दर्शयन्नाह—

दृक्वद्विओ वि होऊण दसणे पज्जवद्विओ होइ ।
उत्तसमिथाई भाव पटुच्च णाणे उ विचरीय ॥ ५६ ॥

द्रव्यास्ति-होऽपि भूत्वा दर्शने पर्यायास्तिको भवति ।
-ओपशमिकादिभाव प्रतीत्य ज्ञाने तु विपरीतम् ॥ छाया ॥

- 5 द्रव्यास्तिरु इति, द्रव्याधरूप आत्मा चेतनालोकरात्मस्वभावात् भूत्वा तदैव विशेषा-
कारोऽपि भवति, यदा हि विशेषरूपतयाऽऽत्मा सम्पद्यते तदा सामान्यस्वभावमपरित्यजन्नेव,
विशेषाकारश्च विशेषावगमस्वभाव ज्ञान, दर्शने सामान्यालोचने प्रवृत्तोऽप्युपात्तज्ञानाकार,
न हि विशिष्टेन रूपेण त्रिणा सामान्य सम्भवति, तथा च औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमि
वादीन् भावानपक्ष्य विशेषरूपत्वेन ज्ञानस्वभावाद्द्वैपरीत्य सामान्यरूपता प्रतिपद्यते, विशेष-
10 रूप सत् स एव सामान्यरूपोऽपि भवति, न ह्यस्ति सामान्य विशेषविकल वस्तुत्वात्,
शिखादिपिकलमृत्स्वरत् । विशेषा वा सामान्यविकला न सन्ति, विशेषत्वात्, मृत्स्व
रहितशिवकादिवदिति ॥ ५६ ॥

अत्र च सामान्यविशेषात्मक प्रमेयवस्तुनि तद्वाहिप्रमाणमपि दर्शनज्ञानरूप तथापि
उद्ग्रहणोपयोगस्त्राभाव्यात् कल्पचिन्तज्ञानोपसर्जनो दर्शनोपयोग कदाचित्तु दर्शनोपसर्जनो
15 ज्ञानोपयोग इति क्रमेण ज्ञानदर्शनोपयोगौ, क्षायिके तु ज्ञानदर्शने युगपद्वर्तिनी इति दर्शयन्नाह—

मणपज्जवणाणतो णाणस्स य दरिसणस्स य निसेसो ।

केवलणाण पुण दसण ति णाण ति य समाण ॥ ५७ ॥

मन पर्यवज्ञानातो ज्ञानस्य च दर्शनस्य च विश्लेष ।

वेधलक्षण पुनदर्शनमिति ज्ञानमिति च समानम् ॥ छाया ॥

- १० मन इति, ज्ञानस्य दर्शनस्य च विश्लेष पृथग्भावो मनःपर्ववज्ञानान्त, मत्यादिपु
चतुर्षु ज्ञानदर्शनोपयोगौ क्रमेण भवत इत्यर्थ । तथाहि चक्षुरचक्षुरवधिज्ञानानि चक्षुरच
क्षुरवधिदर्शनेभ्यः पृथक्कालानि, उद्ग्रहणोपयोगात्मकज्ञानत्वात्, श्रुतमन पर्यायज्ञानवत्,
वाक्यार्थविशेषपरिपथ्य तुल्यज्ञान मनोद्रव्यविश्लेषालम्बनञ्च मन पर्यायज्ञानमेतद्रूपमपि अदर्श
नस्वभाव मत्यप्रधिज्ञानदर्शनोपयोगाद्भिन्नकालञ्च सिद्धम् । केवलाख्यो बोधस्तु दर्शनमिति च
25 ज्ञानमिति च समान समानकाल द्वयमपि युगपदेत्यर्थ । एककालौ हि केवलगतज्ञानदर्शनो
पयोगौ, तथाभूताप्रतिहेताभिर्भूततत्त्वभावत्वात्, तथाभूतादित्यप्रकाशतापात्रिभ, यदैव केवली
जानाति तदैव पश्यतीति सूदेरभिप्राय ॥ ५७ ॥

१ कर्मापयोगवादिना । ज्ञाननद्राण-इमाधमणपूज्यपादा युगपदुपयोगवादिना मत्नादिप्रभृतय यदव
वेधलक्षण तदव केव-दर्शनमिति सिद्धसेनदिव्याकरा ॥ २ युगपदावेभूतस्वभावत्वादिति भाव ॥

अयञ्जागमविरोधीति केपाञ्चिन्मतमुपदर्शयन्नाह—

केई भगति 'जाट्या जाणइ तइया ण पासइ जिणो' त्ति ।
सुत्तमवल्लभमाणा तित्थयरासायणाऽभीरू ॥ ५८ ॥

केचिद्भणति 'यदा जानाति तदा न पश्यति जिन' इति ।

सूत्रमवलम्ब्यमानास्तीर्थकराशातनाऽभीरव ॥ छाया ॥

5

केचिदिति, केचित् यदा जानाति तदा न पश्यति जिन इति सूत्रमवलम्ब्यमाना भ्रुते,
तथाहि 'केवली ण भते' इम रयगत्पभ पुढवि आयारेहि पमाणेहि हेऊहि सठाणेहि
परिवारेहि ज समय जाणइ नो त समय पामइ । हता गोयमा 'केवलीण' इत्यादिप्रज्ञा-
पनामूत्रम्, अस्यार्थ -केवली सम्पूर्णगोध ण इति प्रभ्रोऽन्त्युपगमसूचक, भते इति भग-
वन् । इमा रत्नप्रभामन्वर्थाभियाना पृथ्वीमाकारे समनिम्नोत्तताभि प्रमाणैर्देव्यादिभि 10
हेतुभिरनन्तानन्तप्रदेशिके रून्धै सरानै परिमण्डलादिभि परिवारेर्षेनोदयिरलयादिभि,
य समय इति कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे द्वितीया, यदा जानाति न तदा पश्यति, विशेषोपयोग
सामान्योपयोगान्तरित, सामान्योपयोगश्च विशेषोपयोगान्तरित तत्त्वाभाष्यादिति प्रभाष्ये
उत्तरन्तु हता गोयमा 'इत्यादिक प्रभ्रानुमोदक, हता इत्यभिमतस्यामत्रणम्, गौतम इति
गौत्रामत्रणम्, प्रभ्रानुमोदार्थ, पुनस्तदेव सूत्रमुच्चारणीयम्, हेतुप्रभस्य चात्रसूत्रे उत्तरम् 15
'साकारे से णाणे अणागारे दसणे' साकार विशेषावलम्बि अस्य क्वलिनो ज्ञान भवति
अनाकारमतिक्रान्तविशेष सामान्यालम्बिदर्शनम् । न चानकप्रत्ययोत्पत्तिरेकदा निरावरण-
स्यापि, तत्त्वाभाष्यात्, न हि चक्षुर्ज्ञानकाले श्रोत्रज्ञानोत्पत्तिरुपलभ्यते । न चाधुतत्वा-
त्तदा तदनुत्पत्तिः स्वसमयेऽप्यनुत्पत्तिप्रमज्ञात् ततो युगपदनेकप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वभाव एव
कारण निरावरणसद्भाव । सन्निहितेऽपि च द्वात्मके विषये विशेषाशमेव गृह्यन् केवली तत्रैव 20
सामर्थ्यात् सर्वज्ञ इति व्यपदिश्यते सर्वविशेषज्ञत्वात्सर्वसामान्यदर्शित्वान्तु सर्वदर्शी ।
यथैव व्याख्यायामकिञ्चिदज्ञत्व केवलिनो होढदानञ्चेति दूषण तत्र, यतो यदि तत् केवल ज्ञान-
मेव भवेत् दर्शनमेव वा तत स्याद्विञ्चिन्नता न चैवम्, आलदानमपि न सम्भवति य
समयमित्याहुक्तव्याख्याया सम्प्रदायाविन्डेहोऽपव्याख्यानत्वायोगात् न च दु मन्त्रागोऽ-
यम्, तदन्यव्याख्यातृणांमत्रिसवादात् 'य समय च ण समय भगव महावीर' इत्यन्त 25
दावप्यागमेऽसकृदुच्चार्यमाणस्यास्य शब्दस्यैतदर्थत्वेन सिद्धत्वान् । ततो दुःखीस्येषा के
यत्समकमिति भवतेव होढदान कृतम् । एत च व्याख्यातार तीर्थकरामान्तर
तीर्थकरानासाद्यन्तो न विभ्यतीति यावत्, मा च न किञ्चिज्जानाति तीर्थकराणां
अन्ययोके तीर्थकृतैवमुत्तमित्यालदानम् । तथाहि यदि विषय मान्तर

- विषयि केवल विशेषात्मक वा भवत् सामान्यात्मक वा, आद्ये नि सामान्यविशेषमाहित्वान्
 तेषा च तद्विकल्पानामभावाच्चिर्विषयतया तद्वभासिनो ज्ञानस्याभावात् इत्यकिञ्चिद्ब्रह्म सर्वज्ञस्ततो
 भवेत् । अथ सामान्यात्मकम् एवमपि विशेषविकल्पसामान्यरूपद्विषयाभावात्तो निर्विषयस्य
 दशनस्याप्यभावात्त किञ्चित् केवली पश्येत्, अथायुगपज्ज्ञानदर्शने तस्याभ्युपगम्येते तथापि
 5 यदा जानाति न तदा पश्यति यदा च पश्यति न तदा जानातीत्येकरूपाभावेऽन्यदस्याप्य
 भावात् पूर्ववद्विद्विज्ञोऽकिञ्चिद्दर्शा च स्यात्, उभयरूपे वा वस्तु-यन्वतरस्यैव ग्राहक
 त्वान् केवलोपयोगो विपर्यस्तो वा भवेत् तथाहि यदुभयरूपे वस्तुनि सामान्यस्यैव ग्राहक
 तद्विपर्यस्तम्, यथा सात्त्विकज्ञानं, तथा च सामान्यग्राहि केवलदर्शनमिति, तथा यद्विशेषाव
 भास्येत् तत्राभूते वस्तुनि तदपि विपर्यस्तम्, यथा सुगतज्ञानम्, तथा च केवलज्ञानमिति ।
 10 यथा च सामान्यविशेषात्मक वस्तु तथा प्रतिपादितगनेकधा । होदज्ञानमपि सूत्रस्यान्यथा
 व्याख्यानानुपपन्नम्, तथाहि न पूर्वप्रदर्शितस्तत्रार्थे किञ्चित्त्वयम्-केवलीमा रत्नप्रभा पृथिवी
 चैराकारादिभि समक तुल्य जानाति न चैराकारादिभि तुल्य पश्यतीति, किमेवग्राह्यम्,
 एवमित्यनुमोदात्त, ततो हेतौ पृष्टे सति तत्प्रतिवचन भिन्नालम्बनप्रदर्शकम्, तज्ज्ञान साकारं
 भवति यतो दर्शन पुनरनाकारमित्यतो भिन्नालम्बनात्ततो प्रेत्ययाविति । इदञ्चोदाहरणमात्र
 15 प्रदर्शितम्, एवञ्च सूत्राध्यवस्थितौ पूर्वार्थकथनमालम्बनमेव ॥ ५८ ॥

अगमेन यौगपद्यप्रभिधाय ज्ञानदर्शनयोरनुमानेनापि तथोस्तद्दर्शयितुमाह—

केवलणाणावरणरूपयज्ञाय केवल जहा णाण ।

तह दसण पि जुज्झइ णियआवरणरूपयस्सते ॥ ५९ ॥

- 20 केवलज्ञानावरणक्षयज्ञान केवल यथा ज्ञानम् ।
 तथा दर्शनमपि युज्यत निनावरणक्षयस्यान्ते ॥ छाया ॥

केवलति, केवलज्ञानावरणक्षये समुदपत्त यथा विशेषावरोधस्वभाव ज्ञान तथा तदैव
 दर्शनावरणक्षये सति सामान्यपरिच्छेदस्याभावात् दशनमप्युपपद्यताम्, न ह्यविकल्पकारणे
 सति कार्यानुत्पत्तिर्युक्ता तस्यात्कार्यताप्रसक्तैरितरत्राप्यविशेषतोऽनुत्पत्तिप्रसक्तैश्च । ज्ञान
 काले दर्शनस्यापि संभव तदुत्पत्तौ कारणसङ्गात्वात्, युगपदुत्पत्त्यविकल्पकारणपटपटयुग

१ रत्नप्रभाकमकारादिरुपिहापयात्त युनातिरिचविषयताकज्ञानवान् न तादृशतावदयुनानतिरिक्त
 विषयतादर्शनरुद क्वञ्चैनि पञ्चोऽऽ रत्नप्रभाकमकारादिरुपितयात्तयुनानतिरिचविषयताक ज्ञान
 न तादृशं कवलिकनृक दानमिति वा ॥

पटुपतिवत् । ननु हेतौ सैत्यपि श्रुताद्यावरणप्रयोपशमे श्रुताद्यनुत्पद्यमानमपि कदाचिद्
दृष्टमित्यनेकान्तिको हेतुः, न, श्रुतादौ क्षीणावरणत्वस्य हेतोरभावात्, श्रुतादेः क्षीणोपशा-
वरणत्वात् । भिन्नावरणत्वादेव च श्रुतावधिबन्धकत्वमेकान्ततो ज्ञानदर्शनयोरकदोभयाभ्युप-
गमवादेनैव ॥ ५९ ॥

यज्जातीये यो दृष्टस्तज्जातीय एवामाव-चत्राप्यभ्युपगमार्हा न ज्ञानन्तरे धूमवत् पाव 5
केतरभारामावयो, अन्यथानुमानादिव्यवहारविलोपप्रमद्वादित्याह—

मण्ड इत्थि खीणावरणे जह् महणाण जिणे ण सभवइ ।
तह खीणावरणिज्जे विसेसओ दसण नत्थि ॥ ६० ॥

मण्यते क्षीणावरणे यथा मतिज्ञान जिने न सभवति ।
तथा क्षीणावरणीये विश्लेषतो दशन नास्ति ॥ छाया ॥ 10

मण्यत इत्ति, यथा मतिश्रुतावधिमन पर्यवज्ञानानि जिन न सम्भवतीत्यभ्युपगम्यते
तथा तत्रैव क्षीणावरणीये ज्ञानोपयोगाद् यदा दर्शन न सम्भवतीत्यभ्युपगमन्तव्यम्, क्रमोप-
योगस्य मत्याद्यात्मत्वात् तदभावे तदभावात् ॥ ६० ॥

कमवादिनो न केवलमनुमानविरोधोऽपि त्वागमविरोधश्चेत्याह—

सुत्तमि चैव साई अपज्ववसिय ति केवल युत्त ।
सुत्तासायणभीरुहिं त च दट्टव्वय होइ ॥ ६१ ॥

सूत्रे च य साद्यपर्यवसितमिति केवलमुक्तम् ।
सूत्रासातनभीरुमिस्तच्च द्रष्टव्य भवति ॥ छाया ॥

सूत्र इति, आगमे केवलज्ञानदर्शनयो साद्यपर्यवसितत्वमुक्तम्, क्रमोपयोगे तु द्वितीय
समये तयो पर्यवमानमिति कुतोऽपर्यवसितता स्यात्, अत क्रमोपयोगवादिभि सूत्रासा 20
तनाभीरुभि, ' केवलज्ञाने ण भते ' इत्याद्यागमोक्त पर्यालोचनीय भवति, अत्र सूत्रासा
तना सर्वज्ञाधिक्येपद्वारेण, अचेतनस्य वचनस्याधिक्येपायोगात् । न च द्रव्यापेक्षयाऽपर्यव

१ मतिश्रुतज्ञानावरणयोरकदा प्रयोपशमेऽपि यथा तदुपयोगकम तथा ज्ञानदशनावरणयोरुपगमत्वमे-
केवल्युपयोगकम स्यादिति शक्याहय ॥ २ ध्रुतोपयोग मतिज्ञानस्य हेतुत्वेन " इत्यादौ प्रत्यक्षादितामस्या
प्रतिबन्धकत्वेन च तन्नाम्नव अत्र तु क्षीणावरणत्वेन परस्परसाधकारणभाषप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाद्यभावेन
विशेष इति भावः ॥ ३ क्रमोपयोगत्वस्य मत्याद्यात्मकत्वोपस्थाप्यतादिसर्व्व । मामा यविशेषाभयात्स्वन्मनोप
योगत्वस्य चावप्रहायात्मकत्वोपस्थाप्यतात् कवलयो क्रमोपयोगत्व तत्त्ववर्णनस्यविशेषात् तथा च केवलदर्शन
कवलज्ञानतुल्यकालोत्पत्तिक, तदेतन्कालोत्पत्तिकत्वमप्रकृतत्वात् तावन्तरेवदित्यनुमानप्रधान फलित ॥

सितत्वम्, द्रव्यत्रिपयप्रभोक्तप्रयुते । अथ भवतोऽपि कथं तयोरपर्यवसानता, पर्यायाणां
 मुत्पादविगमात्मकत्वात् । न च द्रव्यापेक्षयेति वाच्यम्, अस्मत्पक्षेऽप्यस्य समानत्वात् ।
 तद्विषयप्रप्रतिवचनाभावात्तत्रि चेत्तर्हि भवतोऽपि द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसानकथनमयुक्तम्, न,
 तयोर्थेगपद्रूपरसयोःरिबोत्पादान्युपगमात् ऋजुत्ववक्रतावत् । एवंमपि सपर्यवसानतेति चेन्न
 5 कथञ्चित्कवलिद्रव्यादध्यतिरंरुतस्तयोरपर्यवसितत्वात् । न च क्रमेकान्तेऽप्येव भविष्यति,
 अनेकात्तविरोधान् । न चात्रापि तथाभावात्, तथाभूतात्मकैकैवलिद्रव्याभ्युपगमात्, रूप-
 रमात्मकैकद्रव्यवत्, अक्रमरूपत्वं च द्रव्यस्य तत्त्वात्मकत्वं तयोरप्यक्रम एव न च तयो
 स्तद्रूपतया तथाभावो न स्वरूपत इति वाच्यम्, तथात्वेऽनेकान्तरूपताविरोधान्निरावरणस्या-
 क्रमस्य क्रमरूपत्वविरोधाच्च तस्यावरणकृतत्वात् । किञ्च यदि सर्वथा क्रमेणैव तथोरुत्पत्ति
 10 तर्ह्येकान्तविरोध, अथ कथञ्चित्तदा युगपदुत्पत्तिपक्षोऽप्यभ्युपगतः । न च द्वितीये क्षणे
 तयोरभावेऽपर्यवसितता छाद्यस्थिकरुहानस्येव युक्ता, पुनरुत्पादादपर्यवसितत्वे पर्यायस्याप्य
 पर्यवसितताप्रसक्ति, द्रव्यार्थतया तस्ये द्वितीयक्षणेऽपि तयो तद्भावोऽन्यथा द्रव्यार्थत्वा
 योगात् ॥ ६१ ॥

तत्रैव क्रमाभ्युपगमे तयोरामविरोध इत्युपसहरति—

15 सतमिमि केवले दसणमिमि णाणस्स सभयो णत्थि ।
 केवलणाणमिमि य दसणस्स तम्हा सणिहणाइ ॥ ६२ ॥

सति केवल दशने छानस्य सभयो नास्ति ।

केवलदशने च दर्शनस्य तस्मात् सनिधने ॥ ७० ॥

मतीति, स्पष्टम्, तस्मात्केवलज्ञानदर्शन सनिधने नाशसहिते प्रसक्ते ॥ ६२ ॥

20 अत्र प्रकरणकार, क्रमोपयोगान्ति तदुभयप्रधानाक्रमोपयोगवादिनश्च पर्यनुयुज्य
 रत्रपश्च दर्शयति—

दमणणाणावरणस्सवण समाणमिमि कस्स पुण्वअर ।

होञ्ज सम उप्पाओ हदि हुण णत्थि उवओगा ॥ ६३ ॥

दर्शनद्वानावरणक्षये समाने कस्य पूर्वतरम् ।

भवेत्सममुत्पादो हदि द्वौ न स्त उपयोगी ॥ छाया ॥

25

१ यद्वर्मावच्छिन्ने कमिकत्वप्रतिदि तद्वर्मावच्छिन्नऽवयवसितत्वावयो निराकाक्ष अ यथा ऋजुत्ववक्रत्वे
 अवयवक्षिते इति प्रथोपस्थापि प्रयत्न मम तु रूपरमात्मकैकद्रव्यवक्रमगाविविधापाधकोत्पादविगमात्मक-
 त्वपि इवश्चिद् यादव्यतिरंरुत तयोरपयवमितत्व नानुपपन्नमिति भावः ॥

दर्शनेति । सामान्यविशेषपरिच्छेदकाधरणापगमे समाने सति कस्य प्रथमतरमुत्पादो भवेत्, अन्यतरोत्पाद तदितरस्याप्युत्पाद स्यात्, न चेदन्यतरस्याप्युत्पादो न स्यात्, अविशेषादित्युभयोरप्यभावप्रसक्तिः, अक्रमोपयोगवादिनश्च तयोरककालमुत्पादो भवेत्, सत्यक्रमकारणे कार्यस्याप्यक्रमस्य भावात् इत्यक्रमौ द्वानुपयोगौ । एकोपयोगवाद्याह हृदि द्वात्रुपयोगौ नैकदेति ज्ञार्यताम्, सामान्यविशेषपरिच्छेदात्मकत्वात् केवलस्येति ॥ ६३ ॥ 5

यदेव ज्ञान तदेव दर्शनमित्यतस्मिन्नेव वादे सर्वज्ञतासम्भव इत्याह—

जइ सञ्च सायार जाणइ एकसमएण सञ्चण्णु ।

जुज्जइ सयाचि एव अहवा सञ्च ण याणाइ ॥ ६४ ॥

यदि सर्वं साकार जानाति एकसमयेन सर्वज्ञ ।

युज्यते सदाप्येव अथवा सर्वं न जानाति ॥ उाया ॥

10

यदाति । यदि सर्वं साकार जानस्तदात्मक सामा य तदैव पश्यति, तन् पश्यन् वा तदव्यतिरिक्त विशेषे तदैव जानाति, उभयात्मस्वरवचनोपैकरूपत्वात् सर्वज्ञोपयोगस्य तदा सर्वज्ञत्व सर्वदर्शित्वञ्च तस्य सर्वकाल युज्यते, प्रतिक्षणमुभयात्मकैकरूपत्वात्तस्य । अथवा सर्वं सामान्य साकार वा वस्तु न पश्यति न जानाति च, तथाभूतयो तयोरसत्त्वात्, जात्य वयन् आकाशवद्वा । अथवा सर्वं न जानात्येकदेशोपयोगवृत्तित्वात्, मतिज्ञानियत् । युगपत् 15 क्रमेण चैकान्तभिन्नोपयोगद्वयवादिमते न सर्वज्ञता सर्वदर्शिता चेत्याशय आचार्यस्य । तत्र चिनमद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यानामयुगपद्वाव्युपयोगद्वयमभिमतम्, मल्लवादिनस्तु युगपद्भवि तद्व्यमिति, प्रकरणकारस्य तयोरुपयोगयोरभेद इति मतम् ॥ ६४ ॥

साकारानाकारोपयोगयोर्नैकान्ततो भेद इति दर्शयितुमाह—

परिशुद्ध सायार अवियत्त दसण अणायार ।

20

ण य न्वीणावरणिज्जे जुज्जइ सुवियत्तमयियत्त ॥ ६५ ॥

परिशुद्ध साकारमव्यक्त दर्शनमनाकारम् ।

न च क्षीणावरणीये युज्यते मुख्यकमव्यक्तम् ॥ उाया ॥

परिशुद्धमिति । ज्ञानस्य रूप व्यक्तता दर्शनस्य चान्व्यक्तता । क्षीणावरणे चार्हति व्यक्तताव्यक्तत्वे न युज्येते तस्मात् सामान्यविशेषज्ञेयस्पर्शा उभयैकस्वभाव एवाय केवलि- 25

१ यदेव ज्ञान तदेव दर्शनम् उभयहतुसमान समुदात्मबन्धोत्पादस्यैवा यत्र दृष्टत्वात् नात्रापरिदृष्टत्वं नाहञ्च इति भावः ॥

प्रत्ययः, न च ग्राह्यद्विजाद्ग्राह्यकृद्विजमिति तत्र सम्भावना युक्ता, केवलज्ञानस्य ग्राह्यानन्त्ये
 नान-तत्तापत्ते, अन्योऽन्यानुविद्धग्राह्याशङ्क्यमभेदाद्ग्राह्यस्य तत्रा त्वकल्पने एकत्वानति
 क्रयान्त्त रोप इति । अत्रायमभिप्राय न चैकरूपभावस्य प्रत्ययस्य शीतोष्णस्पर्शवत् परस्पर-
 निभिन्नरूपभावद्वयप्ररोधो दर्शनस्पर्शाशक्तिस्यात्कैऋदेवदत्तवत्, स्वभावद्वयात्मकैकप्रत्ययस्य
 5 केवलद्विजविरोधान्, अनकारतवात्स्य प्रमाणोपपन्नतादिति ॥ ६५ ॥

कामोपयोगद्वयाभ्युपगमे तु भगवत इदमापन्नमिति दर्शयति—

अद्विष्टं अण्णाय च केवली एव भासइ सया वि ।
 एणसमयम्मि इदी वयणचियप्पो न सभवइ ॥ ६६ ॥

अद्विष्टमज्ञातञ्च केवली एव भापत सदापि ।

10 एकसमये इदी वचनविकल्पो न सम्भवति ॥ छाया ॥

अद्विष्टमिति । कवली जात्यन्धहस्तिपरिज्ञानवदद्विष्टमेव ज्ञात तयाऽज्ञातचरुदर्शनवद
 ज्ञातमेव च दृष्ट सर्वदा भापत इत्यत्रमोपयोगपक्षे प्रसक्तम्, क्रमवर्त्युपयोगपक्षे तु यदेकस्मिन्
 समय जानाति तदेव भापते ज्ञात न तु दृष्टम्, समया तरे तु यदा पश्यति तदापि दृष्ट
 भापते न तु ज्ञातम्, बोधानुरूपण वाच प्रवर्त्तनान्, बोधस्य चाक्रमोपयोगपक्षे एकाशाव
 15 लम्बित्वात्, क्रमोपयोगे तु तत्त्वाद्भिन्नसमयत्वाच्च एकस्मिन् समये दृष्ट ज्ञातञ्च भापत
 इत्येष वचनविशेषो भवदर्शन न सम्भवताति ग्राह्यताम् ॥ ६६ ॥

तथा च सर्वज्ञत्व न सम्भवतात्याह—

अण्णाय पासतो अद्विष्ट च अरहा वियाणतो ।
 किं जाणइ किं पासइ कह सवण्णु त्ति वा होइ ॥ ६७ ॥

20 अज्ञात पदपन्नद्विष्टञ्चाहर्न् विजानान ।
 किं जानाति किं पश्यति कथ सर्वज्ञ इति वा भवति ॥ छाया ॥

अज्ञातमिति । अज्ञात पश्यत दृष्टञ्च जानान किं जानाति किं पश्यति न किञ्चिद्-
 पीति भाव । कथ वा तस्य सर्वज्ञता भवेत् ॥ ६७ ॥

ज्ञानदर्शनयोरकसख्यत्वात्प्रेक्यमित्याह—

केवलणाणमणत जहे च तह दसण पि पणत्त ।
 20 सागारग्गहणाहि य णियमपरित्त अणामार ॥ ६८ ॥

केवलज्ञानमनन्त एवेव तथा दशनमपि प्रकृतम् ।

साकारग्रहणाच्च नियमपरीतमनाकारम् ॥ छाया ॥

क्रेवलेति, यद्येकत्व ज्ञानदर्शनयोर्न स्यात्ततोऽल्पविषयत्वादर्शनमनन्त न स्यादिति
 " अणते केवलणाणे अणते केवलदसणे " इत्यागमविरोध प्रसज्येत, दर्शनस्य ज्ञानाद्भेदे
 हि साकारग्रहणादनन्तविशेषोपवर्तिज्ञानादनाकार सामान्यमात्रालम्बिकेवलदर्शन यतो नियमे
 नैकात्तैव परीतमल्प भवतीति कुतो विषयभेदादनन्तता ॥ ६८ ॥

क्रमवादिदर्शनं ज्ञानदर्शनयोरपर्यवसितत्वादिक् नोपपद्यत इति यत् प्रेरितमेकत्ववादिना
 क्त्वरिहारार्थमाह—

भण्णइ जइ चउणाणी जुञ्जइ णियमा तहेव एय पि ।

भण्णइ ण पचणाणी जहेअ अरहा तहेयपि ॥ ६९ ॥

10

भण्यते यथा चतुर्हानी युज्यते नियमात्तथैतदपि ।

भण्यते न पञ्चज्ञानी यथेवाहस्तयैतदपि ॥ छाया ॥

भण्यत इति, भण्यते आक्षिप्यते यथा क्रमोपयोगप्रवृत्तोऽपि मत्यादिचतुर्हानी अपर्य
 वसितचतुर्हान उत्पद्यमानतज्ज्ञानसर्वदोषलब्धिको व्यक्त्रोधो ज्ञातदृष्टभापी ज्ञाता दृष्टा चा
 वश्यमेव युज्यते तच्छक्तिसमन्वयात्, तथैतदपि एकत्ववादिना यदपर्यवसितत्वादि केवललिनि 15
 कथमिति यत् प्रेर्यते तगुज्यत एव, सार्वदिककेवलज्ञानदर्शनशक्तिसमन्वयात् । अत्रैकत्ववा-
 दिना प्रति समाधानं भण्यते यथेवाहस्तं पञ्चज्ञानी भवति तथैतदपि क्रमवादिना यदुज्यते
 भेदतो ज्ञानवान् दशनवानिति च तदपि न भवतीति सूत्रकृतोऽभिप्रायः । अत्र च छद्मस्थे
 किल उपयोगक्रमस्य दृष्टत्वात् केवललिनि च छद्माभावात् क्रमवान ज्ञानदर्शनोपयोग इत्ययम
 प्रार्थो विवक्षित इति केचित् प्रतिपन्ना, न हि यो यज्जातीये दृष्ट सोऽवज्जातीयेऽपि भवत्य- 20
 तिप्रसङ्गात्, अन्यथा छद्मस्था अपि केवलित् क्रमोपयोगित्यात् सर्वज्ञा श्चु, सोऽपि वा
 न भवेत्, तत एव सर्वज्ञवन्निरावरणास्ते, सोऽपि वा सावरण, तत एव एकज्ञानिनो वा त,
 सोऽपि चतुर्हानी वा स्यात् । अत एव छद्मस्थे भुक्तिक्रियादर्शनात् केवललिनि तद्विजातीये
 भुक्तिक्रियाकल्पना न युक्ता, अन्यथा चतुर्हानित्वात्केवलित्वसंसारित्वादयोऽपि तत्र श्चु, न च
 देहित्वं तद्वक्तिकारणम्, तन्नाभूतशक्त्यायुष्कर्मणोस्तद्वेतुत्वात्कैकल्ये तदभावान्, औदा 25

१ तथा प्रयोगां विकारस्य कवरी न कर्माहारवान् भवति, छद्मस्थाद्भजातीयत्वात् उत तत्र
 यथास्मदादि । न च देहितात्कलाहारानिस्तदुमानेन चापत् पक्ष इति वाच्यम्, देहिनामपि विदशा
 शोना कवलाहारभावेन देहित्वस्य विभिचारादिति ॥

- रिच्यपदशोऽप्युदारत्वात्, न तु युक्ते । यदपि एकेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारित्वस्य सूत्रोपदेशात् केवलिन कलहाहारित्वे हेतुत्वं प्रतिपत्ता, तदपि सूत्रार्थोपरिष्ठानात्, तत्र ह्येकेन्द्रियादिभि सह भगवतो निर्देशान्निगन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुत्रलप्रक्षणाहारत्वेन विवक्षितम-यथा क्षणत्रयमात्रपण्डाय समुद्रावावस्थाया निरन्तराहारो भगवा
- 5 स्तनाहारण भवेत् । यदपि यथामम्भजमाहारव्यवस्थिते सहर्निर्देशेऽपि केवलहार एव केवलिनो युक्त्या व्यवस्थाप्यत, अन्यथा तत्र शरीरस्थितेरभावादिति, तदपि न युक्तिसम्भवं, अस्मदादर्हि प्रकृताहारम-तरण औदारिकशरीरस्थिते प्रमूतकालमभावात् केवलिनोऽपि यदि तथाऽनुमीयते तर्हि तस्य सर्वज्ञता परसातु शक्या, दृष्टव्यतिक्रमप्रकल्पनाऽयोग्यात्, श्रूयते च प्रकृताहारम तरणापि निरन्तरकारण औदारिकशरीरस्थितिः प्रथमतीर्षकप्रभृती
- 10 नामिति, अत्रोच्यत, उपयोगक्रमे न लक्षणान्तरणम्, किन्तु क्षयोपशमकार्य क्रमोपयोग केवलिन च तदभावात्तत्त्वस्य क्रमोपयोगमात्रमात्र, यद्यत्कारणक तत्त्वभावे न भवति, यथा चक्षुरभाव उल्लानम्, क्षयोपशममात्राच्च क्रमोपयोग इति क्षायिकोपयोगवति केवलिन क्रमोपयोगाभावात् । न च भवतु गत्यादिकमवदुपयोगाभाव क्षयोपशमाभावात्, कवलज्ञानदर्शनयोस्तु क्षायिकत्वात् तत्र क्षयोपशमाभावे क्रमाभावा इति वाच्यम्, अतिक
- 15 लक्षणतयाऽन्यत्र प्रादुर्भावात्, यद्धि यदाऽपिकलकारणम् तत्तदाऽन्यद्व्यन्तया प्रादुर्भवति, यथाऽन्त्यसामग्रीशलेऽङ्कुर, अतिकलकारणस्य कवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनम्, स्वाघरणस्यलक्षणविकलकारणसङ्गात्रेऽपि तदः तस्यानुत्पत्तावतद्धेतु कृताप्रसक्तेर्देशकालाकारणियमो न भवत्, जनायत्तस्य तदमम्भवार । क्रमोत्पत्तिस्वभावप्रकल्पनाया क्षायिकत्व तस्य परित्यक्त स्यात्, अप्यक्षसिद्धे च क्रमे त स्वभावप्रकल्पना युक्तिसङ्गता, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः ।
- 20 सर्वभावाव्यवस्थानिलोपप्रसक्ते । न वा यो यज्जातीये दृष्ट सोऽन्यत्रावज्जातीये न भवतीत्यतदत्र विवक्षितम्, किन्तु कारणभावे कार्यं न भवति, अतिकलकारणञ्चाविलम्बितात् तिक्रमित्येतदत्र प्रतिपाद्यितुमभिप्रेतमाचार्यस्य । एव केवलिनो भुक्त्यभावाभिधायस्तदा स्याद्यपि मुक्तिकारणाभावात् सिद्धो भवत्, स्वकार्यकरणे कारणस्य प्रतिषेद्धत्व वा सिद्ध भवत्, न चैतदुभयमपि भवत्येकैवलिन सिद्धम्, अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य सुद्वेदनीयकर्मोद्भवस्य
- 95 तत्र सङ्गात्वात् अत एव न चतुर्लोकान्तराकेवलित्वादिप्रसङ्ग, तत्कारणस्य तत्राभावात् त्रिनिमित्तस्य च कायस्यामम्भवान् । किञ्च केवलिन किमतज्जातीयत्वमरसदाद्यपेक्षया किं वाऽऽत्मीयदृष्ट्यान्तराभापेक्षयाऽभिप्रेतम्, आद्ये सिद्धसाध्यता । द्वितीयेऽपि किं याति कर्मोपेक्षया तत्तस्याभ्युपगम्यते किं वा मुक्तिनिमित्तकर्मोपेक्षया, प्रथमे सिद्ध विजातीयत्व न तु तावता तस्य मुक्तिप्रतिषेध, अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य मुक्तिकारणस्य तथाविचाती

यत्वेऽपि स्वकार्यनिर्वर्त्तकत्वात् । न द्वितीयोऽतज्जातीयत्वस्यैवासिद्धत्वात् तन्निमित्तस्य कर्मणो भवस्थकेवल्लिनि पर्यन्तसमय यावदनुवृत्ते । यदपि न दृष्टित्वं भुक्तिजागणमित्यागुक्तं तदपि नोचितम्, विशिष्टकर्मोदयसामग्र्या भुक्तिकारणभूतायास्ततोऽद्याप्यन्यावृत्ते, तथाभूतशक्त्या युक्तकर्मणोऽैकरस्यापि वैकल्यासिद्धेरकवैकृत्ये तदभावादित्यसिद्धम् । यद्यौदारिकव्यपदेशोऽप्युदारत्वान्न भुक्तेरिति तदपि न युक्तम्, औदारिकशरीरित्वे स्वकारणाधीनाया मुक्तेरप्रतिपे- 5 धान, व्यपदेशस्योदारत्वनिमित्तत्वेऽपि स्वकारणनिमित्तप्रकृतभुक्तिमिद्धेः । यदपि एवेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारिणा सूत्र उपदेश इत्याद्युक्तं तदप्यसाम्प्रतम्, एवेन्द्रियादिमहश्चित्तस्वनिरन्तराहारोपदेशत्वाद्य-तरेणापि ' विग्गहाराइमावण्णा केवल्लिणो समुह्या अयोगीया । सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारगा जीवा ॥ ' इत्यादिसूत्रमन्दर्भस्य केवल्लिभुक्तिप्रतिपादकस्यागमे सद्भावात् । न च तन्माप्रामाण्यम्, सर्वज्ञप्रणीतत्वेनाभ्युपगतसूत्रस्येव प्रामा- 10 ण्योपपत्ते । न च तत्प्रणीतागमैकवाक्यतया प्रतीयमानस्याप्यतत्प्रणीतत्वम्, अन्यत्रापि तत्प्रसक्ते । यद्युक्तं निरन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलप्रहणमाहारत्वेन विवक्षितमन्यथा क्षणत्रयमात्रमपहाय समुद्धातावस्थाया निरन्तराहारो भगवास्तेनाहारेण भवेदिति तदपि न, यदा विग्रहात्पापन्नसमवहतकेवल्ययोगिसिद्धव्यतिरिक्तशेषप्राणिगणस्य शरीरप्रायोग्यपुद्गलप्रहणमेवाहारशब्दान्वयमिह सूत्रेऽभिप्रेतमिति कोऽयं सामयिकशब्दार्थविशेषो भवतोऽभिधातु 15 समर्थः । विशिष्टाहारस्य च विशिष्टकारणप्रभवत्वात् तस्य प्रतिक्षणं कथं सम्भव, यस्तु पुद्गलादानलक्षणो लोमाद्याहारस्तस्य प्रतिक्षणं सद्भावेऽप्यदोष एव । यथासम्भवमाहारव्यवस्थोक्तिस्तु युक्तेव, न हि देशेनपूर्वकोटिं यावत् अन्तरेण विशिष्टाहारं विशिष्टौदारिकशरीरस्थितिं सम्भविनी । न च तच्छब्दावस्थावस्थात केवल्यवस्थायामालम्बितकं तच्छरीरस्य विजातीयत्वम्, येन प्रकृताहारविरहेऽपि तच्छरीरस्थितेरविरोधो भवेत्, ज्ञानाद्यति 20 शयेऽपि प्राक्तनसहननाद्यभिप्रेतस्य तस्यैवापातमनुवृत्ते । अस्मदाद्यौदारिकशरीरविशिष्टस्थितेर्विशिष्टाहारनिमित्तत्व प्रत्यक्षानुपलम्भप्रभवप्रमाणेन सर्वत्राधिगतमिति विशिष्टाहारमन्तरेण तस्मिन्तरेऽयं सद्भावे सकृदपि तस्मिन्व्यतिस्तज्जिमिच्छा न भवेत्, अहेतोः सकृदपि सद्भावाभावात् । यदि तु त्रिजिष्टाहारनिमित्ताप्यस्मदादिषु विशिष्टशरीरस्थिति पुरुषान्तरे वद्व्यतिरेकेणापि भवेत् तर्हि महानसादौ धूमपञ्जप्रभवोऽपि धूम पर्वतादौ तमन्तरेणापि 25 भवेदिति । धूमादेरं याद्यनुमानमसद्गतं भवेत्, व्यभिचारात् । अथैतज्जातीयो धूम एव जातीयान्निप्रभव सर्वत्र सकृत् प्रवृत्तेनैव प्रमाणेन व्यवस्थाप्यते, तत्कार्यताप्रतिपत्तिमलाद्गमिस्वभावादन्यत्र तस्य भावे सकृदप्यग्नेर्न भाव स्यात्, अप्रिस्वभावादजन्यत्वात्तस्य भवति चाग्निस्वभावान्महानसादौ धूम इति सर्वत्र सर्वदा तत्प्रभावाद् न तस्योत्पादेऽतदु-

- त्वधिकस्याधूमस्वभावत्वादिति न धूमादेरग्याद्यनुमाने व्यभिचारस्तर्हि प्रकृतेऽप्यय प्रकार समान , विशिष्टौदारिकशरीरस्थितेर्विशिष्टाहारमन्तरेणापि भावे तच्छरीरस्थितरेवासौ १ भवेत्, न चात्यन्तविजातीय च तस्या इत्युक्तमेव । सर्वथा समानजातीयत्वन्तु महान्त-
सपर्वतोपलब्धधूमयोरप्यसम्भवि । ततोऽस्मदादेरिव केवलिनोऽपि प्रकृताहारमन्तरेणौदारि-
5 कशरीरस्थितिर्चिरकाला समयतीत्यनुमान प्रवर्तत एव, अन्यथा धूमादेरग्याद्यनुमानमपि न स्यात् । यदपि कुतस्तस्यैव भवेत्तन्मिद्धिरित्यभिधान तदप्यसङ्गतम्, घातिकर्मक्षयप्रभव सर्वज्ञताद् प्रकृताहारेण तत्कार्येण वा चिरकालभाव्यौदारिकशरीरस्थित्यादिना विरोधा सम्भवात्, सर्वज्ञतासिद्धिनिग्रहणस्य प्रमाणस्य च पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । यदपि निराहारादौदारिकशरीरस्थितं प्रथमतीर्थकप्रभृतीनामतिशयश्रवणात्तदियत्तानियमप्रतिपादकप्रमाणा-
10 भावाच्च तदप्यसाम्प्रतम्, तस्य प्रामाण्ये तदियत्तानियमस्यापि तत एव सिद्धे, तदधिक निराहारतच्छरीरस्थिते सूत्रे निषेधाभिरज्ञानकालस्य तावदेवोत्कृष्टताप्रतिपादनाच्च । भूयासि प्रकृताहारप्रतिपादकानि केवलिन सूत्राण्यागम उपलभ्यन्ते, प्रतिनियतकालप्रकृता-
द्वारनिषेधकानि च, यथा च प्रथमतीर्थकृत एव चतुर्विंशभक्तनिषेधेनाष्टापदनग दशसहस्रकेवलि महितस्य निर्वाणमतिप्रतिपादकानि सूत्राणि । तदत्र बाधकप्रमाणाभावात् साधकस्य च
15 सद्भावात् केवलिभुक्ति सिद्धा ॥ ६९ ॥

क्रमेण युगपद्वा परस्परनिरपक्षस्वविषयपर्यवसितज्ञानदर्शनोपयोगौ केवलिन्यसर्वार्थ-
त्वात्तद्विज्ञानचतुष्टयत्र स्त इति दृष्टान्तभावनयाह—

पण्णपणिजा भावा समत्तसुयणाणदम्मणा विसओ ।

ओहिमणपज्जवाण उ अण्णोण्णविलम्बणा विसओ ॥ ७० ॥

- 20 प्रज्ञापनीया भावा समस्तश्रुतज्ञानदर्शना विषय ।
अधिमन पर्यवयोस्तु अ योयविलक्षणा विषय ॥ छाया ॥
प्रज्ञेति, द्वादशाङ्गवाक्यात्मकस्य समस्तश्रुतज्ञानस्य दर्शनप्रयोजिनायास्तद्वाक्योपजाताया
बुद्धेः शब्दाभिलष्या द्रव्यादयो भावा विषय आलम्बनम्, मतेरपि त एव शब्दानभिधया
विषय, मतिश्रुतयो अमर्षपर्यायसवद्रव्यविषयत्वेनाभिन्नार्थत्वात् मूले श्रुतस्य भावनया
25 मापि भाविता । अधिमन पर्याययोस्तु अन्यो यविलक्षणा भावा विषय, अवधेः पुद्गला,
गण पर्यवज्ञानस्य मन्वमानानि द्रव्यमत्रासि विषय इति, असर्वार्थान्येतानि मत्यादिज्ञानानि
परस्परविलक्षणविषयाणि च, अत एव भिन्नोपयोगरूपाणि ॥ ७० ॥

एवममकलावत्त्व भिन्नोपयोगपक्षे दृष्टान्तसमर्थनद्वारेण प्रदर्श्य उपसहारद्वारेण अक्रमो-
पयोगद्वयात्मकमेक केवलमन्यथा सकलार्थता तस्यानुपपत्तेरिति दर्शयति—

तस्माच्च उच्यते भागो जुञ्जइ ण उ णाणदसणजिणाण ।

सयलमणावरणमणतमङ्गल्य केवल जम्हा ॥ ७१ ॥

तस्माच्चतुर्विभागो युज्यते न तु ज्ञानदर्शनजिनानाम् ।

सकलमनावरणमा तमक्षय केवल यस्मात् ॥ छाया ॥

तस्मादिति, यस्मात् केवल सकल सकलविषय न तु ज्ञानदर्शनप्रधानाना निर्मूलिता 5
 श्लेषातिकर्मणा जिनाना छद्मस्यावस्थोपलब्धतत्तदावरणश्लेषोपगमकारणभेदप्रभवमत्यादिच-
 तुर्हानिष्विव ज्ञानदर्शनयो पृथक् क्रमाक्रमविभागो युज्यते । कुत पुन सकलविषयत्वं भग
 वति केवलस्य, अनावरणत्वात्, न ह्यनावृत असकलविषय भवति, न च प्रदीपादिना व्य
 भिचारोऽन-वत्वात्, अनन्तत्वञ्च द्रव्यपर्यायारम्भकानन्तार्थग्रहणप्रवृत्तोत्पादव्ययप्रौढ्यात्मको-
 पयोगवृत्तत्वेनाक्षयत्वात्, ततोऽक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकमिति शिवतम्, न चाक्रमोपयोगद्वया 10
 त्मकत्वे कथ तस्य केवलस्यपदस्य इति क्रमाक्रमविभागोपयोगादिना प्रेर्यम्, इन्द्रियालोकम
 नोव्यापारनिरपेक्षनिरावरणात्मसत्तामात्रनिबन्धनतथात्रिधार्थत्रिपयप्रतिभासस्य तथाविधव्य
 पदेशविषयत्वात् । अद्वैतैकात्मकत्वन्तु तत्र भवति सामान्यविशेषोभयानुभयविकल्पचतु
 ष्षेऽपि दोषानतिक्रमात् । तथाहि न तावत् सामान्यरूपतया तद्द्वय सामान्यस्य विशेष 15
 निबन्धनत्वात्तदभावं तस्याप्यभावात् । नापि विशेषमात्रत्वात्तद्द्वयम्, अवयवावयवविक-
 ल्पद्वयानतिक्रमात्, न तावदवयवरूपम्, अत्रयव्यभावे तदपश्चात्त्रयवरूपत्वासम्भवात्, न चा
 वयवरूपम्, अवयवाभावे तद्रूपस्यासम्भवात्, न च तद्रूपातिरिक्तविशेषरूपम्, अमदविशेष
 प्रसङ्गान् न चैकान्तव्यापृत्तोभयरूपम्, उभयदोषानतिक्रमात् । न चानुभयस्वरभावम्, अस
 त्प्रसङ्गे । न च प्राणमाहकविनिर्मुखाद्वयस्वरूपम्, तथाभूतस्यात्मन कदाचिदप्यननुभ
 वात्, सुषुप्तावस्थायामपि न माक्षमाहकस्वरूपविरुद्धमद्वय ज्ञानमनुभूयत इति ॥ ७१ ॥ 20

ज्ञानदर्शनोपयोगात्मकैकेवलोपयोगवादी स्वपक्षे आगमविरोधे परिहरन्नाह—

परवत्तव्वयपङ्गवाअविसिद्धा तेसु तेसु सुत्तेसु ।

अत्थगईअ उ तेसिं वियजण जाणओ कुणइ ॥ ७२ ॥

परवत्तव्यपक्षाविसिद्धा तेषु तेषु सूत्रेषु ।

अर्थगत्या तु तेषा व्यञ्जन शायक, करोति ॥ छाया ॥

परेति, युगपज्ज्ञानानुत्पत्ति, नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरित्यात्किंवा ये वैशेषिका-
 दिप्रतिपाद्याभ्युपगमास्तैरविसिद्धा भगव-मुरामोत्रनिगतेषु तेषु तेषु सूत्रेषु ' न समय पासइ
 णो व समय जाणइ ' इत्यादिषु प्रतिभास-त्वे, न च ते तथैव व्याख्येया प्रमाणनाथनात्

तस्मादर्धगत्यैव सामर्थ्यनेव तेषां यत्किञ्चिदसकलवस्तुव्याप्यनेकान्तात्मकैककेवलत्वबोधप्रभव
द्वादशाङ्गैरश्रुतरूपाधिविरोधन व्याख्या ज्ञायन् ज्ञाता करोति । श्रुतावधिमनःपर्यायकेवली
त्रिनिधो ' ज समय पामइ तो त समय जाणइ ' नत्वेव केवलकेवली, तस्यासर्वज्ञताप्राप्ते
रिति सूरेरभिप्राय ॥ ७२ ॥

- 5 यत्कर्मोपयोगद्वयात्मकमेक केवल किमिति मन पर्यायज्ञानवत् तज्ज्ञानत्वेनैव न निर्दि
ष्टम्, तस्मात् ' केवलनाणे केवलदक्षणे ' इति भेदन सूत्रनिर्देशात् क्रमेण युगपद्वा भिन्नमुप-
योगद्वय केवलावबोधरूपमित्याशङ्क्याह—

जेण मनोविसयगयाण दसण णत्थि दच्चजायाण ।
तो मणपज्जवणाण णियमा णाण तु णिद्धि ॥ ७३ ॥

- 10 येन मनोविषयगतानां दशन नास्ति द्रव्यजातानाम् ।
ततो मन पर्यवज्ञान नियमाज्ञान तु निर्दिष्टम् ॥ छाया ॥

- युनेति, यतो मन पर्यायज्ञानविषयगतानां परमनोद्रव्यविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्य
स्य चिन्त्यमानस्य घटादेर्लिङ्गिनो गमकत्योपपत्तेर्दृग्जन सामान्यरूप नास्ति, द्रव्यरूपाणां
चिन्त्यमानालम्बनपरमनोद्रव्यगतानां चिन्त्याविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्यार्थगमकत्वात्
15 तद्वाहि मन पर्यायज्ञान विशेषाकारत्वान् ज्ञानमेव, ग्राह्यदर्शनाभावात् ग्राह्यैरेऽपि तदभाव,
ततो मन पर्यवकारयो बोधो नियमाज्ञानमेजागमे निर्दिष्टो न तु दर्शनम् । केवलन्तु सामा-
न्यविशेषोपयोगैकरूपत्वान् केवल ज्ञान केवल दर्शन चेत्यागमे निर्दिष्टम् ॥ ७३ ॥

तथा पुनरप्येकरूपानुविद्वामनेकरूपता दर्शयन्नाह—

चक्रसुअचरखुअवत्तिकेवलण समयम्मि दसणविअप्पा ।
परिपठिया केवलपाणदसणा तेण ते अण्णा ॥ ७४ ॥

- 20 चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां समये दशनविकल्पा ।
परिपठिता केवलज्ञानदर्शने तेन ते अये ॥ छाया ॥

- चक्षुरिति, एतसमये चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां दर्शनभेदा परिपठिता, तेन दर्शनम
ध्ये पाठादर्शनामपि केवल ज्ञानमध्ये पाठाज्ञानमपि, अतः केवलज्ञानदर्शने भिन्ने, न चाल्प-
25 तयोभद् एव, केवलान्तर्भूतत्वेन तयोरभेदात्, न चैवमभेदाद्वैतमेव, सूत्रयुक्तिविरोधात्,
तत्परिच्छेदकस्वभावतया च अस्मिन्नेकत्वोऽपि तथा तद्व्यपदेशात् ॥ ७४ ॥

एतदेव दृष्टा तद्वारेणाह—

दसणमुग्गहमेत्त घटो त्ति णिच्चत्तणा ह्वइ णाण ।

जह् एत्थ केवलाण वि विसेसण एत्तिय चेव ॥ ७५ ॥

दर्शनमद्यग्रहमात्र घट इति निर्वणना भवति ज्ञानम् ।

यथात्र केवलयोरपि विशाषणमेतावच्छेध ॥ छाया ॥

दर्शनमिति, मतिरूपे बोधेऽवग्रहमात्र दर्शनम् इदं तद्विलयपदेऽप्यम, घट इति निश्च 5
यन वर्णना निश्चयात्मिका, यथा मतिज्ञान तदेहापि केवलयोरप्येतन्मात्रेणैव विशेष, एका-
न्तभेदाभेदपक्षे तत्त्वभावयो पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात्, अत्र ह्युच्यते कस्यचिद्विषयैक्येणैवाग्निनिरोधिरूप
योस्तत्तद्रूपतया तथाव्यपदेशस्याभादानात् कथञ्चिद्विकानेकार्थमकारोपपत्तेर्भेदैकान्ते तयोरप्य
भावापत्ते ॥ ७५ ॥

इतश्च कथञ्चिद्भेद इत्याह—

10

दसणपुञ्च णाण णाणणिमित्त तु दसण णत्थि ।

तेण सुविणिच्छियामो दसणणाणाण अपणत्त ॥ ७६ ॥

दर्शनपूर्वं ज्ञान ज्ञाननिमित्त तु दर्शन नास्ति ।

तेन सुविनिश्चिनुम दर्शनज्ञानयोरप्यत्वम् ॥ छाया ॥

दर्शनमिति, दर्शनपूर्वं ज्ञान ज्ञाननिमित्त तु दर्शन नास्ति, यत सामान्यमुपलभ्य पश्चा 15
द्विशेषमुपलभते न विपर्ययेणेत्यत्र छद्मस्थावस्थाया हेतुहेतुमद्भावकम् । तेनाप्यस्यच्छाम
कथञ्चित्तयोर्भेद इति, अथश्च क्षयोपशमनिवन्धन, केवलानि च तदभावादकम् इति ॥७६॥

नचवग्रहमात्र मतिज्ञान दर्शनमिति, तदयुक्तमिति व्यतिरेकित्वाह—

जइ उग्गहमित्त दसण ति मण्णस्सि विसेसिअ णाण ।

मइणाणमेव दसणमेव सह होइ निष्फण ॥ ७७ ॥

20

यद्यद्यग्रहमात्र दर्शनमिति मभ्यस्ते विशेषित ज्ञानम् ।

मतिज्ञानमेव दर्शनमेव सति भवति निष्फणम् ॥ छाया ॥

१ षण्णस्यारिभिलापजनक घटे मतिज्ञानमित्यर्थ । विशेष इति एकमेव करल सामा याये दान विशेष
पात्र च ज्ञानमित्यर्थ ॥ २ क्रमानुपगमे द्वि कर्वात्तनि नियमाज्ञानात्त दान वाच्यम्, उवाचा लोकीना
साक्षात्पराप्राप्त्यवन् प्रथम ज्ञानात्पश्युपगमोचित्वात्, तथा च ज्ञानहेतुत्वमेव केवलानि दर्शनमनुपगमत्व
तथात्वं त दर्शनम्याहृतमिति भाव ॥

त्यात् शुक्लशब्दस्य प्रत्यक्षं न यान्ति अतो न शुक्लं चक्षुर्दर्शनसद्मानसचक्षुर्दर्शनं श्रुतं भविष्यतीत्येतदपि नास्ति, ज्ञानमहस्य मतिरूपेण पूर्वमेव दर्शनतया निरस्तत्वात् ॥ ८२ ॥

न च यत्र मवधिदर्शनस्याप्यभाव इत्यादित्याह—

ज अपुष्टा भावा ओष्ठिणाणस्तस्य ह्येति पञ्चस्वा ।

तस्मात् ओष्ठिणाणे दसणमहो वि उच्यते ॥ ८३ ॥

यस्मादस्पृष्टा भावा भवद्विद्वानस्य भवन्ति प्रत्यक्षा ।

तस्मादध्विषणे दर्शनशब्दोऽप्युपयुक्तः ॥ छाया ॥

यस्मादिति, यस्मादस्पृष्टा भावा अण्वादयोऽत्रधिज्ञानस्य प्रत्यक्षा भवन्ति चक्षुर्दर्शनस्यैव रूपसामा यम, ततस्तत्रैव दर्शनशब्दोऽप्युपयुक्तः ॥ ८३ ॥

10 केवलज्ञानोपपत्तौ ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मको ज्ञानमेव सददर्शनमप्युच्यते इत्याह—

ज अपुष्टे भावे जाणइ पासइ य केवली णियमा ।

तस्मात् त जाण दसण च अपिसेसओ सिद्ध ॥ ८४ ॥

यस्मादस्पृष्टान् भावान् जानाति पश्यति च केवली नियमात् ।

तस्मात्तज्ज्ञानं दर्शनञ्चापिशेषतः सिद्धम् ॥ छाया ॥

- 15 यस्मादिति, केवली यतोऽस्पृष्टान् भावानवश्यन्तया चक्षुष्मानियं पुर स्थित उभय प्राधान्येन पश्यति जानाति च, तस्मात्तत्रैकेवलज्ञानोपपत्तौ ज्ञानमप्युच्यते, दर्शनमपि, उभयाभिधाननिमित्तस्यापिशेषात्, न पुनर्ज्ञानमेव सद्विशेषतोऽभेदतो दर्शनमिति सिद्धम्, यतो न ज्ञानमात्रमेव तत्, नापि दर्शनमात्रं केवलं ताप्युभयाक्रमरूपं परस्परविविक्तम्, नापि क्रमस्वभावम्, अपि तु ज्ञानदर्शनात्मकमेकं प्रमाणमन्योक्तं तदभावात्प्रसङ्गात् । छद्मस्था
- 20 वस्थायां तु प्रमाणप्रमेययो सामान्यविशेषात्मकत्वेऽप्यनपगतात्परणस्यात्मनो दर्शनोपयोग समये ज्ञानोपयोगस्यात्मज्ञानादप्यप्यनयनमनं प्रभारार्थव्यमहादिमतिज्ञानोपयोगप्राप्तौ अत्रस्था अस्पृष्टात्रभास्तिप्राप्त्याहस्त्वपरिणत्यवस्थाव्यवस्थित्यात्माप्रबोधरूपा चक्षुर्चक्षुर्दर्शनव्यपदेशमासाद्यति । द्रव्यभावेन्द्रियालोक्रमतिज्ञानात्परणकर्मक्षयोपशमादिसामान्यीप्रभव-रूपादिविषयमहणपरिणतिश्चात्मनोऽत्रमहादिरूपा मतिज्ञानशब्दवाच्यतामश्रुते श्रुतज्ञानात्परण

95 २ अत्रस्थैव तद्विहारतः प्रत्यक्षत्वात् तत्र व्यग्रभावमहाविषयव्यपदेशत्वेन दर्शनत्वं, अत्र तु दर्शनमित्यत्र न च पशुत्वात्प्रत्यक्षत्वात् तत्र मनस एव च तद्विज्ञानात्मानमदानमेव प्रकृतं प्राणादिदर्शनम् ॥

कर्मक्षयोपशमवाक्यश्रवणादिसामग्रीविशेषनिमित्तप्रादुर्भूतो वाक्यार्थग्रहणपरिणतिस्वभावो वाक्यश्रवणानिमित्तो वा आत्मन श्रुतज्ञानमिति शब्दाभिधेयनामाप्नोति । रूपिद्रव्यग्रहणपरिणतिविशेषस्तु जीवस्य भवगुणप्रत्ययावधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतो लोचनोदियाद्यनिमित्तनिरपेक्षोऽवधिज्ञानमिति व्यपदिश्यते तद्वै, अत्रधिदर्शनावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतस्तु स एव तद्रव्यसामान्यपर्यालोचनस्वभावोऽवधिदर्शनभागभवति, अर्धतृतीयद्वी 5 पसमुद्रा तर्वात्सिकलमनोविकल्पग्रहणपरिणतिर्भन पर्यायज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिविशिष्टसामग्रीसमुत्पादिता चक्षुरादिकरणनिरपेक्षस्यात्मनो मन पर्यायज्ञानमिति वदन्ति विद्वांस । छायास्थिकोपयोगञ्चात्मा स्वप्रदेशावरणक्षयोपशमद्वारण प्रतिपद्यत न त्वनन्तज्ञेयज्ञानस्वभावस्यात्मन, एतेदेव रणदश प्रतिपत्तिलक्षण पारमार्थिक रूप सामान्यविशेषात्मकवस्तुधिस्तरव्यापि, युगपत्परिच्छेदस्वभावद्वयात्मकैककेवलत्वबोधोपधत्तत्त्वात्तस्य । तच्च 10 तस्य स्वरूप केवलज्ञानदर्शनावरणकर्मक्षयाविर्भूत करणक्रमव्यवधानातिवर्तिसकललोकालोकविषयत्रिकालस्वभावपरिणामभेदानन्तपदार्थयुगपत्सामान्यविशेषसाक्षात्करणप्रवृत्त केवलज्ञानकेवलदर्शनमिति च व्यपदिश्यते । तेनावग्रहरूप आभिनिबोधो दर्शन स एव चेद्वाविरूपो विशेषमाहको ज्ञान तद्व्यतिरिक्तस्यापरस्य माहकस्याभावात् तस्यैकैकस्य तथाग्रहणात् तथा व्यपदेशादुत्कणविकणावस्थासर्पद्रव्यवत् तवस्तयोरवस्थयोरव्यतिरेकात्, तस्य च तद्रूपत्वा 15 देक एवाभिनिबोधो दर्शन मतिज्ञान चाभिधीयत इति सूत्रकृतोऽभिप्राय इति यत्कैश्चिद्भ्याख्यात तदमङ्गल लक्ष्यते, आगमविरोधात्, युक्तिविरोधाच्च, न ह्येकाततोऽभेदे पूर्वमवग्रहो दर्शन पश्चादीहाविक ज्ञान तयोश्च तत्रान्तर्भाव इति शक्यमभिधातुम्, कथञ्चिद्वेदनिबन्धनत्वादस्य, आत्मरूपतया तु तयोर्भेदोऽभ्युपगम्यत एव । न चैकस्यैव मतिज्ञानस्योभयमभ्युपातादुभयव्यपदेश, अवग्रहस्य दर्शनत्वे अवग्रहादिधारणत्वे त मनिज्ञानमित्यस्य व्याहृते, 20 तस्य वाऽदर्शनत्वे अवग्रहमात्र दर्शनमित्यस्य विरोधात्, आगमविरोधश्च तद्व्यतिरेकेण दर्शनानभ्युपगमे तदभ्युपगमे वा अष्टाविंशतिभेदमतिज्ञानव्यतिरिक्तदर्शनाभ्युपगमात् कुतो ज्ञानमेव दर्शनं छद्मस्थावस्थायाम्, केवल्यवस्थाया तु क्षीणावरणस्यात्मनो नित्योपयुक्तत्वात् सदैव दर्शनावस्था, वर्तमानपरिणतेर्वस्तुनोऽवगमरूपाया प्राक् तथाभूतानयनोधरूपत्वात्सम्भवात्, तथाभूतज्ञानविकलावस्थासम्भवे वा प्रागितरपुरुषाविशेषप्रमङ्गात् । ततो युगपज्ज्ञान 25 दर्शनोपयोगद्वयात्मकैकोपयोगरूप केवलावबोधोऽभ्युपगन्तव्य इति सुरेरभिप्राय ॥ ८४ ॥

ज्ञातमक एक एव केवलावबोध इति दर्शयन्नाह—

साईअपज्जवमिय ति दो वि ते ससमय ह्रइ एव ।

परतित्थिपवत्तव्य च एगसमयतरूपाओ ॥ ८५ ॥

साद्यपर्यवसिते इति द्व अपि ते स्वसमयो भवत्येवम् ।
परतीर्थिष्वक्त्यञ्च एवसमया तरोत्पाद ॥ छाया ॥

सादीनि, द्व अपि ते ज्ञानदर्शने यदि युगपत्प्राप्तौ न भवत्तदा स्वसिद्धान्त, साद्यप-
यवमिते इति घटते, तन्तु तयोरेवसमयान्वरोत्पाद यदा जानाति तदा न पश्यतीत्येवम्
5 भिवीयते स परतीर्थिकशास्त्रार्हद्वयन नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति ॥ ८५ ॥

एवम्भूत वस्तुतस्व श्रद्धान् सम्प्रज्ञानपानव पुरुषः सम्यग्प्रतिरित्वाह—

एत्र जिणपण्णत्ते महत्तमानस्स भावओ भावे ।
पुरिसस्सत्ताभिणिचोहे दसणस्सदो हवइ जुत्तो ॥ ८६ ॥

एत्र चित्तप्रसप्तान् श्रद्धानस्य भावतो भावान् ।
10 पुरुषस्याभिनिचोहे दशनशब्दो भवति युक्त ॥ छाया ॥

एवमिति, एवम्भन तरोत्कृतिरिना चित्तप्रसप्तान् भावान् श्रद्धानस्य पुरुषस्य यदा
मिनिचोधिद ज्ञान तद्व सम्यग्दर्शनं विशिष्टारोधरूपाया रुचे सम्यग्दर्शनस्योद्वाच्य-
त्वादिनि भाव ॥ ८६ ॥

ननु यदि सम्यग्ज्ञाने सम्प्रदर्शनं नियमेन, दर्शनेऽपि रुचिलक्षणे सम्यग्ज्ञानं किमिति
15 न स्यात्, न, एका-तरुचावपि सम्यग्ज्ञानप्रसफेरित्वाह—

सम्मण्णाणे णियमेण दसण दसणे उ भयणिञ्ज ।
सम्मण्णाण च इम ति अत्थओ होइ उवचण्ण ॥ ८७ ॥

सम्यग्ज्ञाने नियमेन दशन दर्शने तु भजनीयम् ।
सम्यग्ज्ञानञ्चेदमित्यर्थतो भवति उपपन्नम् ॥ छाया ॥

20 सम्यग्ज्ञान इति, सम्यग्ज्ञाने नियमेन सम्यग्दर्शनम्, सम्यग्दर्शने तु विकल्पनीय
सम्यग्ज्ञानम्, एकात्मरुचौ न सम्भवति अन्तर्गतरुचौ तु सम्यग्दर्शने समस्ति । यत्रै-
वमत सम्यग्ज्ञानञ्चेद मस्यग्दर्शनञ्च विशिष्टरुचिस्वभावमवरोधरूपमर्थतः सामर्थ्यादुपपन्न
भवति ॥ ८७ ॥

अत्र साद्यपर्यवसित केवलज्ञान सूत्रे प्रदर्शितम्, अनुमानञ्च तथाभूतस्य तस्य प्रति
25 पादक सम्भवति, तथाहि घातिकर्मचतुष्टयप्रक्षयाविभूतत्वान् केवल सादि, न च तयोत्पन्नस्य
पश्चात्तस्यावरणमस्ति, अतोऽनन्तमिति न पुरारूपद्यते विनाशपूर्वकत्वाद्दुत्पादस्य, न हि घट-
स्याविनाशे कपालानामुत्पादो ष्ट इत्यनुत्पादोऽप्यथात्मक केवलमित्यभ्युपगमवतो निराकर्तुमाह—

पक्षस्य पुरुषसामान्यस्य नराधिपपर्यायोऽयं जातः, अभेदाध्यासितभेदात्मकत्वात् पर्यायस्य, नराधिपपर्यायात्मकत्वेन चायं पुरुष पुनरातो भेदापुपक्षाभेदात्मकत्वात् सामान्यस्य, एका न्तभेदऽभेदे वा तयोरभावप्रसङ्गात्, निराश्रयस्य पर्यायप्रादुर्भासस्य तद्विकलस्य वा सामान्यस्यासम्भवात् ॥ ९४ ॥

दृष्टान्त प्रसाध्य दार्ष्टान्तिकयोचनायाह—

5

एव जीवद्वयव अणाङ्गिणहणमविसेसिय जम्हा ।

रायसरिसो उ केवलपज्जाओ तस्स सविसेसो ॥ ९५ ॥

एव जीवद्वयमनादिनिधनमविशेषित यस्मात् ।

राजसदृशस्तु केवलपर्यायस्तस्य सविशेष ॥ उाया ॥

एवमिति, उक्तदृष्टान्तज्जीवद्वयमनादिनिधनमविशेषितभेदवीवरूप सामान्य यतो 10
राजत्वपर्यायसदृशः केवलित्वपर्यायस्यवाभूतजीवद्वयस्य विशेष, तस्मात्तेन रूपेण जीवद्वय
सामान्यस्यापि कथञ्चिदुत्पत्ते, सामान्यमप्युत्पन्न प्राक्तनरूपस्य विगमात् सामान्यमपि तद्
भिन्न कथञ्चिद्विगतम्, पूर्वोत्तरविषयव्यतिरिक्तपर्यायपरित्यागोपादानप्रवृत्तैकमृद्व्यवत्, केवलजीव-
रूपतया वाऽनादिनिधनत्वात्तस्य द्रव्यमभ्युपगतद्रव्यम्, प्रतिक्षणभाविपर्यायानुस्यूतस्य मृद्
न्यस्याप्यक्षतोऽनुभूतेर्न दृष्टान्तासिद्धि, तस्मात् केवल कथञ्चित्सादि कथञ्चिदनादि, कथ 15
ञ्चित्सपर्यवसान कथञ्चिदपर्यवसान सत्त्वादात्मप्रदिति स्थितम् ॥ ९५ ॥

न द्रव्य पर्यायेभ्यो भिन्नमेवत्याह—

जीवो अणाङ्गिणहणो जीवत्ति य णियमओ ण वत्तव्यो ।

ज पुरिसाउयजीवो देवाउयजीवियविसिद्धो ॥ ९६ ॥

20-

जीरोऽनादिनिधनो जीव इति च नियमता न वक्तव्यम् ।

यत् पुरुषायुष्कज्ञानो देवायुष्कनीमितत्रिशिष्ट ॥ उाया ॥

जीव इति, जीरोऽनादिनिधन, जीव एव विश्वविक्रल इति नियमतो न वक्तव्यम्,
यत् पुरुषायुष्कजीवो देवायुष्कजीवादिशिष्ट, जीव एवेति त्वभेदं पुरुषजीव इत्यादि
भेदो न भवेत्, केवलस्य सामान्यस्य विशेषप्रत्ययाभिधानानिरवनत्वात्, निर्निमित्तस्यापि 20
विशेषप्रत्ययाभिधानस्य सम्भवे सामान्यप्रत्ययाभिधानस्यापि निर्निमित्तस्यैव भावान् तन्नि
ययनसामान्याभ्युपगमोऽप्ययुक्तः स्यादिति सर्वभाव । न च विशेषप्रत्ययस्य वावा-
रहितस्यापि मिथ्यात्वम्, अन्यत्रानि तत्प्रमत्तेरिति ॥ ९६ ॥

जीवोऽनादिनिधन केवलज्ञान तु सादिकमतन्तम् ।
इति रघूः प्रशये फय जाय केवल भवेत् ॥ छाया ॥

जीव इति, जीवोऽनादिनिधन केवलज्ञानन्तु साधपर्यवसितमिति स्थूरे विरुद्धधर्मा
ध्यामलक्षणे विशेषे छायातपवदन्त्यन्तमेदान् नय जीव केवल भवेत्, जीवस्यैव तावत्
5 केवलरूपता असङ्गता, दूरात सहानादेरिति भाव ॥ ९१ ॥

तस्मात् अणो जीवो अणो णाणाइपज्जवा तस्स ।
उवममियाईलरुणविसेमओ केइ इच्छति ॥ ९२ ॥

तस्मादप्य जीवोऽ ये प्राणादिपर्यवा तस्य ।
जीवशमिकादिलक्षणविशेषत केचिदिच्छति ॥ छाया ॥

10 तस्मादिति, विरुद्धधर्माभ्यासतोऽन्यो जीवो ज्ञानादिपर्यायेभ्य, अन्ये च ततो ज्ञाना
दिपर्याय, उक्षणभेदात् तयोर्भेद, तथाहि ज्ञानदर्शनयो क्षायिक क्षायोपशमिको वा भावो
लक्षणम्, जीवस्य तु परिणामिकादिर्भावो लक्षणमिति केचिद्व्याख्यातार प्रतिपन्ना ॥९२॥

पत्रिपेधायह—

अह पुण पुत्रप्रयुत्तो अत्थो एगन्तपत्तपडिसेहे ।
15 तहधि उयाहरणमिण ति हेउपडिजोअण वोच्छ ॥ ९३ ॥

अथ पुन प्रप्रयुक्तोऽयं एका तपक्षप्रतिषेध ।
तथापि उदाहरणमिदमिति हेतुप्रतियोजन वक्ष्ये ॥ छाया ॥

अति, अत्रैव पूर्वमेव द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदैकान्तपक्षप्रतिषेधलक्षणोऽयं प्रयुक्त
'उत्पादस्थितिभङ्गा' (मा १०) इत्यादिनाऽनेकान्तव्यवस्थापनात्, तथापि केवलज्ञानेऽनेका
20 न्तात्मकैकरूपप्रसाधनस्य हेतो साध्येनानुगमप्रदर्शकप्रमाणविषयमुदाहरणमिद वक्ष्ये ॥९३॥

तदत्रह—

जह कोइ सट्टिवरिसो तीसइवरिसो णराहिवो जाओ ।
उभयत्थ जायसद्धो वरिसविभाग विसेसेइ ॥ ९४ ॥

25 यथा कश्चित् पट्टिवर्षं त्रिशद्वर्षो नराधिपो जात ।
उभयत्र जातशब्दो वपविभाग विशेषयति ॥ छाया ॥

यथेति, यथा कश्चित् पुरुष पट्टिवष सर्वायुष्कमाभित्य त्रिशद्वर्षं सन्नराधिपो जात,
उभयत्र मनुष्ये राजनि च जातशब्दोऽयं प्रयुक्ते वर्षविभागमेवास्य दर्शयति, पट्टिवर्षायु-

न्यस्याप्यभावप्रसक्ते । यद्यदात्मनः तत्तदभावे न भवति, घटाद्यन्यतमविशेषाभावे मृदन्, विशेषात्मकश्च सामान्यमिति तदभावं तस्याप्यभावः स्यात् । तथा तस्य विशेष द्वितीयपक्षे सामान्यात्मनि नियमयति, विशेष सामान्यात्मक एव, तदभावे तस्याप्यभावरसङ्गात्, यत् सामान्यात्मकस्य विशेषस्य सामान्यभावः घटादेरिव मृदभावे न युक्तो भावः ॥ ९८ ॥

न चैकान्तेन सामान्य विशेषादन्यत्, न या विशेषास्ततोऽन्ये नियमेन, प्रमाण- 5
विरोधादित्याह—

एगतण्डिसस एगतविसेसिय च वयमाणो ।

वव्वस्स पज्जेवे पज्जवाहि दविय णियत्तेइ ॥ ९९ ॥

एकान्तनिर्दिशेष एका तविशेषञ्च वदन् ।

द्रव्यस्य पर्यायान् पर्यायेभ्यो द्रव्य नियत्तयति ॥ छाया ॥

10

एकान्तेति, एकान्तेन विशेषविकल सामान्य वदन् द्रव्यस्य पर्यायान् ऋजुत्वादीन् निवृत्तयति, ऋजुवक्रतापर्यायात्मकाङ्गुल्यादिद्रव्यस्याध्यक्षादिप्रमाणप्रतीयमानस्य यिनिवृत्ति- प्रसक्तेरध्यक्षादिप्रमाणनाथापत्ति, तथा एकान्तत सामान्यरहित विशेष वदन् तेभ्यो द्रव्य नियत्तयति, अङ्गुल्यादिद्रव्याभ्यतिरिक्तर्तुवक्रनादिविशेषस्य अत्यक्षाद्यगतस्यैवसति निवृत्ति- प्रसङ्ग । न चात्राधितप्रमाणत्रिपयीकृतस्य तथाभूतस्य तस्य निवृत्तिर्वुक्ता, सर्वभावनिवृत्ति- 10
प्रसक्ते, अन्यभावाभ्युपगमस्यापि तन्निवृत्तधनत्वात्, तत्प्रतीतस्याप्यभावं सर्वव्यवहाराभाव इति ॥ ९९ ॥

सामान्यविशेषानेकान्तात्मकरस्तुप्रतिपादक उचनमाप्तस्य, इतरदितरस्येत्याह—

पञ्चुप्पन्न भाव त्रिगय भविस्मेहिं ज समण्णेइ ।

एय पडुच्चउयण दउत्तरणिसिसय ज च ॥ १०० ॥

20

प्रत्युत्पन्न भाव विगतभविष्यद्गया यत् समवेति ।

एतत् प्रतीत्यवचनं द्रव्या तरनिस्मृतं यच्च ॥ छाया ॥

१ तथा च प्रयोग, अथ सामान्यविशेषात्मा असाध्यनातुवृत्तस्य इत्यन्यवगात्रात्मनातुवृत्तस्य पटुपु पटो घट इत्यनुवृत्तप्रत्ययस्य, तथा भावार्थक भौतग, पद्यदेस न नवलापि एवमवृत्तप्रत्ययस्य जयाप्य मानस्य प्रतिप्रामि प्रनातराक्षत्र घा. रनेनविद्यम्, न चान प्रयया भो उ तावकत्वकालन अन्त्य विर्व कस्यक वन निर्विकारकस्यापि त्रा तत्तपश्येऽत्र त काय प्रच । न नदन् अ कामर्षज्जम्बत्वस्य विर्विकारप्रभ-दत्तानां नियामकत्वं तु न तम्भवन जस्यात्तस्य गविरुत्तकडोरे पुन्त्यादिदि विद्वान्- वेकान्तद्वारापेक्षु रादेव नस्तीति ॥

केवलज्ञानस्य कथञ्चिदात्मव्यतिरेकादात्मनो वा केवलज्ञानाव्यतिरेकान् कथञ्चिदेकत्व
तयोरित्याह—

संग्रेज्जनसंग्रेज्ज अणतकृष्ण च केचल गाण ।

तद् रागदोसमोहा अणणे वि य जीवपज्जाया ॥ ९७ ॥

5 सख्येयमसरयेयमन-तरुणपञ्च केचल ज्ञानम् ।
तथा रागदोसमोहा अयेऽपि च जीवपर्यायाः ॥ छाया ॥

मन्वयेयमिति आ मन एरुयान् कश्चित्तदव्यतिरिक्त केवलमप्येक केवलस्य वा
ज्ञानदर्शनस्य वा द्विरूप वात्तदव्यतिरिक्त आत्मापि द्विरूप, असख्येयप्रदेशात्मकत्वादात्मनः
केवलमप्यसख्येयम्, जननार्थविषयतया केवलस्यान-तत्वादात्माऽप्यनन्त । एव रागदोसमोहा
10 अन्येऽपि जीवपर्यायाश्चैवावस्थाभाविनः सख्येयासख्येयानन्तप्रकारा, आलम्ब्यभेदात्
दात्मकत्वात्तन्मायाभावि तद्वत्त्वैव स्यात्, रागादीनाञ्चैकाद्यन्तभेदत्वमात्मपर्यायत्वात्,
यो यात्पर्यायः स एकाद्यन्तभेदो यथा केवलभावप्रोधस्तथा च रागाद्य इति स्थित्युत्पत्ति
निरोधात्तत्त्वमर्हत्यपि सिद्धमिति ॥ ९७ ॥

15 इति तपोगच्छनभामणिधीमद्विजयान-न्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधामद्विजय-
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसुरिणा सद्बलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य सर्वश्लोप
योगविचारः तत्कमष्टाविंश सोपानम् ॥

20 सामान्यविशेषात्मकत्वस्थापनम् ।

अथ ज्ञानदर्शनयोरिव सामान्यविशेषयोरपि परस्परविनिर्भागरूपतामाह—

सामणमिमि विसेसो विसेसपक्खे य वयणविणिवेसो ।

दन्वपरिणाममण दाणइ तय च णियमेइ ॥ ९८ ॥

25 सामा ये विशेषो विशयपपभे च वचनविनिवेश ।
द्रव्यपरिणामम य दशयति तरु च नियमयति ॥ छाया ॥

सामान्य इति, अस्तीत्येतस्मिन् सामान्ये द्रव्यमित्यय विशेष, तथा विशेषपक्षे च
घटादौ नामनामप्रतीतिभेदाद्वयनस्य सत्तासामान्यस्य विनिवेश प्रदर्शनम् । सत्तास्यस्य
द्रव्यस्य पृथिव्यास्य परिणाम सत्तारूपापरित्यागेनैव वृत्तमय दर्शयति, विशेषाभावे सामा-

प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्यवचनम् । तथाहि ऋणुरूपतया परमाणव प्रादुर्भूता द्रव्य-
 क्तया प्रच्युता परमाणुरूपतया अत्रिचलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्या, अन्यथा तद्रू-
 पतयातुत्यादे प्राक्तनरूपताऽपगमो न स्यात्, तन्नपगमे च नोत्तररूपतयोत्पत्तिस्तदव-
 स्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वोत्तरावस्थयोर्निराधारनिगमप्रादुर्भाव-
 प्रसक्तिः । न च पूर्वोत्तरावस्थविनाशप्रादुर्भावाभ्यां न कारणविनाशप्रादुर्भावो विवक्ष्यम्, 5
 उतस्तस्यैकान्ततो हिमवद्विन्ध्ययोरिव भेदप्रसक्तेः । न च कारणाश्रितस्य कायद्रव्यस्योत्पत्ते-
 र्नायं दोषः, तयोर्युतसिद्धित्वात् कुण्डनदरवत् पृथगुपलब्धिसम्भवात्, अयुतसिद्धयङ्गीकारे
 कार्योत्पत्तौ कारणस्याप्युत्पत्तिः स्यात्, अन्यथाऽयुतसिद्धयसम्भवात्, न चायुताभयसम-
 वायित्वमयुतसिद्धिः, समवायनिषेधात् । न चायुतसिद्धित्वात् समवायसिद्धिः, अन्योन्या-
 श्रयात्, न च समवायस्याभ्यक्षतसिद्धिः, तत्त्वात्मकपटप्रतिभासमन्तरेणापरसमवायस्या- 10
 भ्यक्षप्रतिपत्तावप्रतिपत्तेः । तस्मात्तथाभूतयस्तुप्रतिपादकमेवाऽऽवचनम्, एकान्तप्रतिपाद-
 क्तु नाप्तवचनमिति ॥ १०० ॥

ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य रकालवदतीतानागतकालयोः सत्त्वेऽतीतानागतकालयोर्वैतमान-
 कालतापत्तिः, अन्यथा तद्रूपतया तयोस्तत्सत्त्वासम्भवात्, त्रैकाल्यायोगात् तस्य, तद्वि-
 शिष्टतानुपपत्तेस्तथाभूतार्थप्रतिपादकवचनमप्रतात्यवचनमेवेत्यत्राह— 15

द्रव्यं जहा परिणय तद्देव अतिथिं तस्मिन् समयस्मिन् ।
 विगतमभविस्सेहिं उ पञ्जएहिं भयणा विभयणा च ॥ १ ॥

द्रव्यं यथा परिणतं तदेवास्तीति तस्मिन् समये ।
 विगतमभविष्यद्विस्तु पर्यायैर्भजना विभजना वा ॥ छाया ॥

द्रव्यमिति, चेतनाचेतनं द्रव्यं तदाकारार्थग्रहणरूपतया घटादिरूपतया वा यथा परिणतं 20
 वैतमानसमये तत्तथैवास्ति विगतमभविष्यद्विस्तु पर्यायैर्भजना कथञ्चित्तैस्तस्यैकत्वम्, विभ-
 जना—कथञ्चिन्नानात्व वा शब्दस्य कथञ्चिदर्थत्वात् । तत् प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य विगतमभविष्य-
 द्भवा न सर्वथैकत्वमिति कथं तत्प्रतिपादकवचनस्याप्रतीत्यवचनतेति भावः ॥ १ ॥

ननु घटादेरर्थस्य कैः पर्यायैरस्ति त्वन्नस्ति च वेत्यत्राह—

परपञ्जवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिचमवि नत्थि ।
 सरिसेहिं पि चजणओ अत्थि ण पुणत्थपज्जाये ॥ २ ॥

परपर्यायैरसदृशगमनिषमेन नित्यमपि नास्ति ।
 सदृशैरपि व्यञ्जनतोऽस्ति न पुनरर्थपयादे ॥ छाया ॥

- प्रत्युत्पन्नमिति, प्रत्युत्पन्न भाग वस्तुनो वर्तमानपरिणाम विगतभरिष्यद्भ्या पर्याया
 ५ भा यत्समानरूपतया नयति—प्रतिपादयति वच तत्प्रतीत्यवयव समीक्षितार्थवचन सर्वज्ञ
 वचनमित्यर्थ अन्यज्ञानास्रवचनम् । ननु वर्तमानपर्यायो यदि पूर्वमपि स्यात् तर्हि कारक
 व्यापारो व्यर्थ , क्रियागुणव्यपदेशानाञ्च प्रागप्युपलम्भ स्यात्, तयोत्तरकालमपि यदि
 5 भवत्तदा विनाशहेतुव्यापारो व्यर्थ उपलब्ध्यादिश्च भवत्, तस्माद्यदैवोपलम्भादिकार्यकृत्
 तत्तदैव, न त्राष्ट्र न त्रा पश्चात्, अर्थक्रियालक्षणसत्त्वविरह च वस्तुनोऽभावादिति, मैवम्,
 प्रागसत्त्वे तस्यादर्शस्थोत्पत्त्ययोगात्, न चात्मादिद्रव्य विज्ञानादिपर्यायोत्पत्तौ दलम्, तस्य
 निष्पत्तत्वात्, न च निष्पत्तस्यैव पुनर्निष्पत्ति, अनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तत्र विद्यमान
 एक ज्ञानादिद्रव्योऽपि, तत्रेति सम्बन्धाभावतो व्यपदेशाभावप्रसङ्गात् । समवायसम्बन्ध
 10 सम्पन्नाद्यो तस्य भवत्तत्रिज्ञोपात्तद्वदाकाशादायपि तत्स्यात् । अथात्मादिद्रव्यमेव तेनाका
 रेणोत्पद्यते इति नात्तो पत्ति कार्थस्य, मत्स्यम्, भवत्त्वेवमुत्पत्ति, किंत्वात्तद्रव्य पूर्वमप्या
 सीत्, पश्चादपि नविष्यति, तत्सर्वावस्थासु तादात्म्यप्रतीते, अन्यथा पूर्वोत्तरावक्षयोः
 तत्प्रतिभाते न स्यात्, न चायमेतत्प्रतिभामो भ्रान्त, बाधकाभावे भ्रान्त्यसिद्धे, न
 चार्थान्तरापरिचयो नित्यत्वे बाधक, अनित्यत्व एव तस्य बाधकत्वेन प्रतिपादनात् । उत्पाद-
 15 त्रि तत्स्योरपि तत्र प्रतिपत्तौ न वैकान्ततो नित्यत्वमेव, परिणामनिश्चतया तस्य नित्यत्वात्,
 अथवा स्वरविपाणवत्तथाभावप्रसङ्गात् । न चैव तस्य विकारित्वप्रसङ्गो दोषाय, अभीष्ट-
 त्वात् । न च नित्यत्वविरोध, तथैव तत्तत्प्रतीते, न चैव भ्रान्ति, बाधकाभावात् ।
 जय ज्ञानपर्यायात्मानो व्यतिरेके भेदनोपलम्भ स्यात्, अव्यतिरेके पर्यायमात्र द्रव्य
 मात्र वा नवत्, उभयपक्षश्च विरुद्ध, अनुभयपक्षस्तु अन्योऽन्यव्ययच्छेदरूपाणामेकनिपेयं
 20 नापरिविधानादसङ्गत, मयम्, व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षस्याभ्युपगमात् । न च व्यतिरेक
 पक्षोक्तस्तत्पृथगुपलब्धिप्रसङ्गो दोष, एकज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरेऽपि तस्य प्रतीतेर्व्यति
 रेकोपलम्भस्य सङ्गात्, अव्यतिरेकोऽपि ज्ञानात्मकत्वेन तस्य प्रतीतेः । न च व्यतिरे-
 काव्यतिरेकयोरन्योऽन्यपरिहारेणावस्थानाद्विरोध, अत्राधितप्रमाणविपयीकृते वस्तुतत्त्वे
 25 निगोपासम्भवात्, अन्यथा सशयज्ञानसंज्ञानकरूपस्य वैशेषिकेण, प्राह्यप्राहकसवित्तिरूप
 स्य बुद्धज्ञाननक्षेत्रानकरूपभावस्य सौगतेन कथ प्रतिपादनमुपपत्तिमद्भवेद्यादि प्रमाणप्रति
 पत्ते वस्तुतत्त्व विरोध सङ्गच्छेत्, एतन्न वर्तमानपर्यायस्थान्वयिद्रव्यद्वारेण त्रिकाला-
 रिज्ज्वप्रतिपादक प्रतीत्यवचनमिति सिद्धम् । परमाण्वारम्भकद्रव्यात् कार्यद्रव्य द्रव्य
 कादि द्रव्या तर चशेषिनाभिप्रायत, तेन नि सृत् सम्बद्ध कारण परमाण्वादि यत्

प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्यवचनम् । तथाहि त्र्यणुकरूपतया परमाणव प्रादुर्भूता त्र्यणु
 तया प्रच्युता परमाणुरूपतया अत्रिलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्या, अन्यथा तद्रू
 पतयानुत्पादं प्राक्तनरूपताऽपगमो न स्यात्, तदतपगमे च नोत्तररूपतयोत्पत्तिस्तदव-
 स्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वोत्तरावस्थयोर्निराधारविगमप्रादुर्भाव
 प्रसक्तिः । न च पूर्वोत्तरावस्थाधिनाऽप्रादुर्भावाभ्यां न कारणप्रिनाऽप्रादुर्भावाविति वक्तव्यम्, 5
 ततस्त्वस्यैकान्ततो हिमवद्विन्ध्ययोरिव भेदप्रसक्तेः । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्योत्पत्ते
 र्नायं दोषः, तयोर्भूतसिद्धितं कुण्डनदत्तयत् पृथगुपलब्धिप्रसङ्गात्, अयुतसिद्धयङ्गीकारे
 ङ्कार्योत्पत्तौ कारणस्याप्युत्पत्तिः स्यात्, अन्यथाऽयुतसिद्धिसम्भवान्, न चायुताश्रयसम-
 वायित्वमयुतसिद्धिः, समवायनिषेधात् । न चायुतसिद्धित एव समवायसिद्धिः, अन्योन्या-
 श्रयात्, न च समवायस्याप्यक्षतं सिद्धिः, तत्त्वात्मरूपप्रतिभासमन्तरेणापरसमवायस्था- 10
 न्यक्षप्रतिपत्तावप्रतिपत्तेः । तस्मात्तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवाऽऽप्तवचनम्, एकान्तप्रतिपाद-
 क्तुं नाप्तवचनमिति ॥ १०० ॥

ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य स्वकालवदतीतानागतकालयोः सत्त्वेऽतीतानागतकालयोर्नैतमा-
 नकालतापत्तिः, अन्यथा तद्रूपतया तयोस्तत्सत्त्वासम्भवान्, त्रैकाल्यायोगात् तस्य, तद्वि-
 शेषत्वानुपपत्तेस्तथाभूतार्थप्रतिपादकं वचनमप्रतीत्यवचनमेवेत्यत्राह—

15

द्रव्यं जहा परिणय तद्देव अतिथिं तस्मिन् समयस्मि ।

विगमय नचिस्सेहिं उ पञ्जर्हि भयणा विसयणा च ॥ १ ॥

द्रव्यं यथा परिणतं तथैवास्तीति तस्मिन् समये ।

विगतमविष्यद्भिस्तु पर्यायैर्भङ्गना विभजना वा ॥ छाया ॥

द्रव्यमिति, चेतनाचेतनं द्रव्यं तदाकारार्थप्रहणरूपतया घटादिरूपतया वा यथा परिणतं 80
 नैतमानसमये तत्तथैवास्ति विगतमविष्यद्भिस्तु पर्यायैर्भङ्गना कथञ्चित्तैस्तस्यैकत्वम्, विभ-
 जना—कथञ्चिन्नानात्वं वा शब्दस्य कथञ्चिदर्थत्वात् । तत् प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य विगतमविष्य-
 द्भ्यां न सर्वैकत्वमिति कथं तत्प्रतिपादकरवचनस्याप्रतीत्यवचनतेति भावः ॥ १ ॥

ननु घटादेरर्थस्य कैः पर्यायैरस्ति तस्मिन्स्ति त्वं वेत्यत्राह—

परपञ्चवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिचमवि नत्थि ।

सरिसेहिं पि वज्जणओ अत्थि ण पुणत्थपज्जाये ॥ २ ॥

25

परपर्यायैरसदृशागमैर्नियमेन नित्यमपि नास्ति ।

सदृशैरपि व्यञ्जनतोऽस्ति न पुनरर्थपयाये ॥ छाया ॥

परेति, वर्तमानपथाव्यतिरिक्तमूनभ्रिप्यत्पर्याये विनातीयज्ञानप्राप्ते नियमेन सदा नास्ति तद्द्रव्यम्, तैगपि तदा तस्य मद्भावेऽनस्थासर्जीर्णताप्रसक्ते, सामान्यधर्मैः सद्रव्यपृथिवीत्वादिभिर्विशेषात्मैश्च शब्दप्रतिपादयैरस्ति, सामान्यप्रतिपादकस्य शब्दवाच्यत्वात्, सामान्यमात्रस्य तद्वाच्यत्वे शब्दादप्रवृत्तिप्रसक्तेर्यक्रियासमर्थस्य तेनानुक्तत्वात्, विशेष

5 मन्तरेण सामान्यामम्भवात् सामान्यप्रतिपादनद्वारेण लक्षणया विशेषप्रतिपादनमपि शब्दात् सम्भवति, क्रमप्रतिपत्तेरसवेदनात्, विशेषाणान्त्वानन्त्यात् सफेतासम्भवतो न शब्दवाच्यत्वम्, परस्परव्यावृत्तसामान्यविशेषयोश्चवाच्यत्वम्, उभयदोषप्रसङ्गात् । तत उभयात्मक वस्तु गुणप्रधानभावन शब्देनाभिधीयतेऽन सद्रव्यैश्च नतोऽस्तीत्युपपन्नम्, ऋजुसूत्राभिमतार्थपर्यायण तत्रैवास्ति, अन्योऽन्यव्यावृत्तप्रस्तुतलक्षणप्राहृत्वात्तस्य ॥ २ ॥

10 ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायेण भावस्यास्तित्वनियमे एका तवादापत्तिरित्याशङ्क्याह—

पच्युत्पण्णम्मि पि पज्जयम्मि भयणागइ पडइ दव्व ।

ज एगगुणार्इया अणतकप्पा गमविसेसा ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नस्य पर्याये भजनागति पतति द्रव्यम् ।

यदकगुणाद्योऽनन्तकल्पा गमविशेषा ॥ छाया ॥

15 प्रत्युत्पन्नेऽपीति, वर्तमानेऽपि परिणामे स्वपररूपतया सदसदात्मरूपता अधोमधोधर्मादिरूपेण च भेदाभेदात्मज्ञता द्रव्य भजनागतिमासादयति, यत एरुगुणकृष्णत्वादयोऽनन्तप्रकारास्तत्र गमविशेषा, तेषां च मध्ये केनचिद्गुणविशेषेण युक्तं तत्, तथाहि कृष्णद्रव्य तद्द्रव्यान्तरेण तुल्यमधिभूतं वा भवेत् प्रकारान्तराभावान्, प्रथमपक्षे सर्वथा तुल्यत्वे तदन्वयापत्ति उत्तरपक्षयोः सख्येयादिभागगुणवृद्धिहानिभ्यां पदस्थानकप्रतिपत्तिरवश्य

20 भाविनी । ननु पुद्गलद्रव्यस्यापरपुद्गलद्रव्यापक्षयाऽनेकान्तररूपता भवतु, प्रत्युत्पन्ने स्वात्मद्रव्यपर्याये कथमनंका तरूपता, न, जात्मपर्यायस्यापि ज्ञानादस्तत्तद्वाह्यार्थोपेक्षयाऽनेकान्तररूपत्वे पुद्गलवद्विरोधात्, द्रव्यरूपाययोगोपयोगज्ञानदर्शनचारिभ्रवीर्यप्रभेदात्मकत्वादात्मनोऽनेकान्तररूपताया आगमे प्रतिपादितत्वाच्च ॥ ३ ॥

इतश्चानेन तात्मकताऽऽत्मन इत्याह—

25 कोव उप्पायतो पुरिसो जीवस्स कारओ होइ ।

तत्तो चि भएयव्वो परम्मि सयमेव भइयव्वो ॥ ४ ॥

कोपमुपनयन् पुरुषो जावस्य कारको भवति ।

ततो विभजनीय परस्मिन् स्वयमेव भवतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

कोपमिति, पुरुष कोपपरिणतिमुपनयन् जीवस्य परभवप्राटुर्भावनिर्वर्तको भवति, तन्नमित्तकर्मोपादानात् । कोपपरिणाममापद्यमान पुरुष परभवजीवाद्भिन्नो व्यवस्थापनीय, मृत्पिण्डषट्चत्कार्यकारणयो कथञ्चिद्भेदात्, अन्यथा कार्यकारणभावो न स्यात् । न चासौ ततो भिन्न एव परभवे स्वयमेव पुरुषो भजनीय, आत्मरूपतयाऽभेदेन व्यवस्थाप्यत इति भावः, घटाद्याकारपरिणतमृद्भव्यवत् कथञ्चिदभिन्न इत्यनेकान्त ॥ ४ ॥

5

द्रव्य गुणादिभ्योऽन्यत्, तदपि द्रव्यादन्य एवत्यनेकान्तानभ्युपगमवादिन आहु —

रूपरसगन्धस्पर्शा असमानगगहणलक्षणता जम्हा ।

तम्हा द्रव्याणुगता गुणा त्ति ते केइ इच्छति ॥ ५ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शा असमानग्रहणलक्षणा यस्मात् ।

तस्माद् द्रव्यानुगता गुणा इति ते केचिदिच्छति ॥ छाया ॥

10

रूपति, यस्माद् रूपाद्यो भिन्नप्रमाणप्राह्या भिन्नलक्षणाश्च स्तम्भकुम्भादिवत्, ततो द्रव्याद्भिन्ना गुणा इति वैशेषिकादय, सिद्धान्तानभिज्ञा स्वयूच्या वा केचनाभ्युपगच्छन्ति, वदन्ति चोक्तौ हेतु नासिद्धौ, द्रव्यस्य यमहमद्राश्च तमेव स्पृशामीति अनुसधानाध्यक्षप्राह्यत्वात्, रूपादीनाञ्च प्रतिनियतेन्द्रियनन्यप्रत्ययप्रेषत्वात् । दार्शन स्पर्शनश्च द्रव्यमित्याद्यभिधानादसमानग्रहणता द्रव्यगुणयो सिद्धा, गुणयद्रव्य, अगुणयान् द्रव्याश्रयी सयोगविभागेष्वकारण मनपेक्षो गुण इति विभिन्नलक्षणत्वमपि इति ॥ ५ ॥

15

अभेदवादी परिहारमस्याह—

दूरे ता अपणत्त गुणसद्दे चेव ताव पारिच्छ ।

किं पञ्जयाहिओ होज्ज पञ्जवे चेव गुणसण्णा ॥ ६ ॥

दूरे तावद् यत्थ गुणसद्दे एव तावत् पारीक्ष्यम् ।

किं पर्यायाधिको भवति पर्याये चेव गुणसज्ञा ॥ छाया ॥

20

दूर इति, गुणगुणिनोरेकान्तेनान्यत्व तावदूरे, असम्भावनीयमिति यावत् गुणात्मकद्रव्यप्रत्ययवाधितत्वाद्कान्ततद्भेदस्य, न चायमभेदप्रत्यय समवायनिमित्त, तस्य निषिद्धत्वात्, न चैकत्वप्रत्ययस्य प्रागुक्तानुमाननाथा, तस्य एकत्वप्रत्ययाध्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वं फालात्ययापविष्टत्वात्, ततस्तयोरेकान्तान्यत्प्रस्थानम्भवात् गुणसद्दे एव तावत् किं पर्यायाधिके गुणसद्दे, उत पर्याय एव प्रयुक्त इति पारीक्ष्यमस्ति अभिप्रायश्च न पर्यायादन्यो गुण, पर्यायश्च कथञ्चिद्द्रव्यात्मक इति विकल्प कृत ॥ ६ ॥

25

यदि पर्यायादन्यो गुण पर्यायार्थिकपट्टणार्थिकोऽपि तयो वक्तव्य स्यादित्याह—

द्रव्यपर्याययो तादात्म्यात्मादाऽविनिभाप्रसित्वात्, अन्यथा प्रमाणवाधोपपत्तेः, सक्षा
सख्यास्वलक्षणार्थक्रियामेदाद्वा क्वञ्चित्तयोरभेदऽपि भेदमित्तेर्न मनुयतुपपत्तिः ॥ १२ ॥

एव द्रव्यपर्याययोर्भेदेकान्तप्रतिषेधेऽभेदेकान्तवागाद्—

एतत्पञ्चवाओ जो उण द्रव्यगुणजाइभेयम्मि ।

अह पुव्वपरिकुट्टो उआहरणमित्तमेय तु ॥ १३ ॥

एकान्तपक्षवादो यः पुनर्द्रव्यगुणजानिभेदपु ।

अथ पूर्वप्रतिकुट्ट उदाहरणमाशमेतत्तु ॥ छाया ॥

एकान्तप्रति, यः पुनर्द्रव्यगुणजातिभेदपु एकान्तव्यतिरिक्ताभ्युपगमवाद् स पूर्वमेव
प्रतिगम्य, वद्वान् रूपमाणाभावात्, अभेदप्राहकस्य सवमेक सद्भिज्ञेषात्, विशेषे वा विय-
10 क्युमपदमत्त्वजननादिति प्रदर्शितत्वात्, तथापि तत्स्वरूपे दाह्योत्पादनार्थमुदाहरणमात्र
वक्ष्ये ॥ १२ ॥

उदाह—

पिउपुत्तणत्तु मवरय नाऊण एगपुरिससवधो ।

ण य सो एगस्स पियत्ति सेसयाणं पिया होइ ॥ १४ ॥

15 पितृपुत्रपृथग्भानेयभ्रातृणामेकपुरुषसम्भवं ।

न च स एकस्य पितृति शेषाणां पिता भवति ॥ छाया ॥

पितृति, पितृत्वाभिर्भिर् एकस्य पुरुषस्य मन्वन्ध तेनासावेक एव पित्रादिव्यपदेश
मासायति, न चासावेकस्य पितापुत्रमन्वन्धत इति शेषाणामपि पिता भवति ॥ १४ ॥

उपनयति—

20 जह सवधिसिद्धो सो पुरिम भावणिरइसओ ।

तह दव्वमिदियगय रूवाइविसेसण लहइ ॥ १५ ॥

यथा सन्ध धविसिद्धोऽसौ पुरुष पुरुषभावनिरतिशयः ।

तथा द्रव्यमिदियगत रूपादिविषयण लभते ॥ छाया ॥

यति, यथोक्तसम्भवंविशिष्ट पित्रादिव्यपदेशमाभित्यासौ पुरुषरूपतया निरतिश
25 योऽपि सन् तथा द्रव्यमपि प्रागरमत्त्वशुक्लरुद्रोऽस्यन्धमवाप्य रूपसगन्वस्पर्शशब्दव्य-
पदशमात्र लभते द्रव्यस्वरूपणाविशिष्टमपि, न हि शत्रु-त्रादिशब्दभेदाद्वीर्वाणनाथस्येव रूपा
दिसब्दभेदात् यस्तुभेदो युक्त, तथा द्रव्याद्वैकान्तप्रतिषेधे क्वञ्चित्तैदाभेदादो द्रव्यगुण-
योर्मिव्यावाद इति ॥ १५ ॥

अस्य निराकरणायाह—

होञ्जाहि दुगुणमधुर अणतगुणकालय तु ज दन्व ।
ण उ ड्टरओ महह्लो वा ङोइ सवधओ पुरिसो ॥ १६ ॥

भवेद् द्विगुणमधुर अणतगुणकृष्ण तु यद्रव्यम् ।
न त्वल्पको महान्या भवति सम्यन्ध पुरुष ॥ छाया ॥

5

भवेदिति, यदि नाम आम्रादिद्रव्यमेव रसनसम्बन्धात् रस इति व्यपदेशमात्रमासा-
दयन्, द्विगुणमधुर रमत कुतो भवत्, तथा नयनसम्यन्धाद्यदि नाम कृष्णमिति भवेदन-
न्तगुणकृष्ण नत् कुत स्यात्, वैषम्यभेदावगतेर्नयनादिसम्यन्धमात्रादसम्भवात्, तथा
पुत्रादिसम्यन्धद्वारण पित्रान्द्वेष पुरुषो भवेत्, न त्वल्पो महान् वेति युक्त, विशेषप्रतिपत्ते
रुपचरित्व मिथ्यात्वे वा सामान्यप्रतिपत्तावपि तथाप्रसङ्गेरिति भाव ॥ १६ ॥

10

अभेदेकातवाद्याह—

भणण्ड सम्यन्धवसा जइ सधधत्तण अणुमय ते ।
णणु सधधविसेसे सधधिमिसेसण सिद्ध ॥ १७ ॥

अण्यते सम्यन्धशब्दाद्यदि सम्यन्धित्यनुमत तथ ।
ननु सम्यन्धविशेषे सम्यन्धिविशेषण सिद्धम् ॥ छाया ॥

15

भण्यत इति, यदि सम्यन्धसामान्यवशात्सम्यन्धित्यनुमान्य तवानुमत ननु सम्यन्ध-
विशेषद्वारण तर्ध्व सम्यन्धिविशेषोऽपि किं नाभ्युपगम्यत ॥ १७ ॥

सिद्धान्तवाद्याह—

जुञ्जइ सधधवसा सधधिविसेसण ण उण मय ।
णयणाइविसेसगओ रूपाइविसेसपरिणामो ॥ १८ ॥

20

युज्यते सम्यन्धवशात्सम्यन्धिविशेषण न पुनरेतत् ।
नयनादिविशेषगतो रूपादिविशेषपरिणाम ॥ छाया ॥

युज्यत इति, सम्यन्धिविशेष सवन्धवशाद्युज्यते यथा दण्डादिसम्यन्धिविशेषजनितस-
म्यन्धिविशेषसमासादितसम्यन्धिविशेषोऽवगत । द्रव्याद्वैतवादिनस्तु न सम्यन्धिविशेष,
नापि सम्यन्धिविशेष सङ्गच्छत इति कुतो नयनादिविशेषसम्यन्धिविशेषजनितो रूपादिवि-
शेषपरिणामः ॥ १८ ॥

25

नन्वेकान्तवादिनोऽपि रूपरभादेरनन्तद्विगुणादिवैपमपरिणति कथमुपपन्नेत्यत्राह—

भण्यते त्रिसमपरिणय कश्च एव होति इति उच्यते ।
त होति परिणमित्तं वा वृत्तिरिति एवमती ॥ १९ ॥

भण्यते विपमपरिणत इत्येतद्भविष्यतीत्युपनीतम् ।

तद्भवति परिणमित्तं न वेत्यत्राम्येकान्त ॥ छाया ॥

5

भण्यते इति, शीतोष्णस्पर्शरसद्वैक्यविरोधादकृत्रास्रकलादौ विपमपरिणति कथमिति यदि भण्यते तत्राप्तेन परिणमित्तं तद्भवतीत्युपनीतम्, द्रव्यक्षेत्रकालभावानां सहकारिणा वैचित्र्यात् कार्यमपि वैचित्र्यमासादयति, तदास्मान्निवस्तु विपमरूपतया परिणमित्तं भवति, तत्रा परिणमित्तमेवेत्यत्राप्येकान्तोऽस्ति, स्वरूपस्यापि कथञ्चिन्निमित्तत्वात्, तत्र

10 द्रव्याद्वैक्यकान्तं सम्भवी ॥ १९ ॥

द्रव्यगुणयोर्भेदकान्तवान्निना प्राक् प्रदर्शिततल्लक्षणस्थैरन्तःप्रतिपत्त्यभ्यक्षवाधितत्वाल्लक्षणा तर वक्तव्यं तदाह—

द्वयस्स तिर्ई जन्मविगमा य गुणलक्षणवण ति वक्तव्य ।
एव सद् केवलिनो जुञ्जइ त णो उ दपियस्स ॥ २० ॥

15

द्रव्यस्य स्थितिज मविगमौ च गुणलक्षणमिति वक्तव्यम् ।

एव सति केवलिनो युज्यते तत्र तु द्रव्यस्य ॥ छाया ॥

द्रव्यस्येति, द्रव्यस्य लक्षण स्थितिर्गुणानाञ्च जन्मविगमौ लक्षणमिति वक्तव्यम्, एव सति केवलिन एतल्लक्षण युज्यते, तत्र किल केवलात्मना स्थित एव चेतनाचेतनरूपा अन्येऽर्थो ज्ञेयभावेनोपचरन्ते, अज्ञेयरूपतया च नश्यन्ति, न तु द्रव्यस्याप्यदेर्लक्षणमिदम्, न 20 क्षणौ रूपादयो जायन्ते अत्यन्तभिन्नत्वाद्व्यभवादिनात्, अथवा केवलिनोऽपि सकलज्ञेयप्राहिणो नैतल्लक्षण युज्यते, न चापि द्रव्यस्याचेतनस्य गुणगुणिनोरत्यन्तभेदोऽसत्त्वापत्तेः, असतोश्च स्वरूपाणादखिल लक्षणासम्भवादिति ॥ २० ॥

द्वयत्थतरभूया मुत्ता मुत्ता य ते गुणा होञ्ज ।

जइ मुत्ता परमाणू णत्थि अमुत्तेसु अग्गहण ॥ २१ ॥

25

द्रव्याथा तरभूता मूत्ता अमूत्ताश्च ते गुणा भवेयुः ।

यदि मूर्त्ता परमाणवो न सति अमूर्त्तैरग्रहणम् ॥ छाया ॥

द्रव्यति, द्रव्याथा तरभूतगुणादिनो द्रव्यादर्थान्तरभूता गुणा मूर्त्ता अमूर्त्ता वा भवेयुः,

यदि मूर्त्ता न तर्हि परमाणुो भवन्ति, मूर्त्तिमद्रूपाद्याधारत्वात्, अनकप्रदृशिहरकन्धद्रव्य-
वत्, अधामूर्त्ता, अमक्षण तथा, अमूर्त्तत्वादाकाशवत्, ततो द्रव्यगुणयो कथञ्चिद्भेदाभेदा-
वभ्युपगमनीयो, अयथोक्तदोषप्रसक्त । तथा हि द्रव्यगुणयोः कथञ्चिद्भेदः ऋषाकर्मनेका-
नकप्रत्ययावसेयत्वान्, कथञ्चिद्भेदोऽपि रूपात्मात्मना द्रव्यध्वरूपस्य रूपादीनाञ्च द्रव्यात्म
कतया प्रकृते, अन्यथा तदभावापत्ते ॥ २१ ॥

5

तत्र —

सीसमईत्रिष्कारणमेत्तत्थोऽय ऋओ समुह्यायो ।

इहारा कृतासुह चैत्र णत्थि णय सममयम्मि ॥ २२ ॥

शिष्यमतिविस्फारणमात्रार्थाऽय एत समुह्यापः ।

इतरथा कथामुपमेव नास्ति एव स्वममये ॥ छत्या ॥

10

शिष्येति, शिष्यबुद्धिविकसनमात्रार्थाऽय कृत प्रयन्ध, इतरथा कथैवैषा नास्ति
स्वसिद्धान्त, किमेते गुणा गुणिनो भिन्ना आहोस्तिरदभिन्ना इति, अनकान्तात्मकत्वात्मकल-
वस्तुन ॥ २२ ॥

पररूपे च वस्तुतत्त्वेऽयथारूप तत्प्रतिपाद्यन्तो मिथ्यावादिन एवेत्याह—

ण त्रि अत्थि अण्णवादो ण वि तत्त्वाओ जिणोवणसम्मि ।

त चैत्र य मण्णता अवमण्णता ण याणत्ति ॥ २३ ॥

नाप्यस्वययत्वादो नापि तद्वादो जिनापदशे ।

तदेव च मयमाना जयमयमाना न जानत्ति ॥ छत्या ॥

15

नेत्रि, गुणगुणिनोरत्यवाधो नैवास्ति नाप्यनन्यवाणे जिनोपदगे द्वादशान्ते प्रवचो,
सर्वत्र कथञ्चिन्तिलाधरणान्, तदेव अन्यद्वेवि या मन्वमाना स्वमननीयमेवारमन्यमाना
वादिनोऽभ्युपगमविषयारम्भात्रिधाचित्वात् न्ना भवन्ति, अभ्युपगमनीयवस्त्वस्तिवप्रतिपादको
पायनिन्तत्वापरिहानान्मूपावादिवन्ति तात्वयार्थे । तत्रोऽनकान्तत्वाद् एव व्यपरिहितः ॥ २३ ॥

20

ननु सर्वज्ञानेकान्त इति नियनेऽनकान्तेऽप्यनेकान्तादाका तत्रमक्ति, अथ न तत्राने-
कान्तस्तदाऽव्यापकोऽनेकान्तत्वाद् इत्यत्राह—

अयणा त्रि हु भइयत्ता जह अयणा भयइ मन्वदत्त्वाइ ।

णव अयणाणियमो त्रि होइ समयाचिराहेण ॥ २४ ॥

भजनापि सलु भवतया यत्र भजना भजते सवद्रव्याणि ।

एव भजनाणियमोऽपि भवति समयविरोधेन ॥ छत्या ॥

25

भजनेति, यथा भजना अनेकान्तो भजते सर्व्ववस्तूनि, तदतस्त्वभावतया नापयति
 तथा भजनापि भजनीया, अनेकान्तोऽप्यनेका त इत्यर्थ, नयप्रमाणापेक्षया ऋकान्तश्चाने
 कान्तश्चेति नापनीय, एतच्च भजना सम्भरति नियमश्च, अनेकान्त एकान्तश्चेत्यर्थ । सि-
 5 द्धान्तस्य 'रयणप्पभासिया सासया मियाऽसामया' (जीवाजीयाभि० प्रतिप० ३ ३० १,
 5 सू० ७८) इत्येवमनकान्तप्रतिपादकस्य 'दृष्वदृष्याए मासया पञ्चदृष्याए असासया'
 इत्येव चैकान्ताभिधायकस्याविराधेन । न चैवमव्यापकोऽनेका-तवाद्, स्यात्पदससूचितानेका-
 न्तगर्भस्यैका तस्य तत्त्वान्, अनकान्तस्यापि स्यात्कारलाञ्छनैकान्तगर्भस्यानेकान्तस्वभाव
 त्वात्, न चावस्था, अन्यनिरपेक्षस्वरूपत एव तथात्वोपपत्ते, यद्वा स्वरूपत एवानेका-
 न्तस्यैकान्तप्रतिपेधेनानेकान्तरूपत्वान्, स्यादेकान्त स्यादेकान्त इति कथ नानेकान्तेऽने-
 10 कान्तोऽपि । अनेकान्तात्मकवस्तुव्यवस्थापकस्य तद्व्यवस्थापकस्य स्वयमनेकान्तात्मकत्व
 मन्तरेणानेकान्तस्यानुपपन्नमिति न तत्राव्यापकत्वादिदोष इत्यसकृदावेदितमिति ॥ २४ ॥

नन्वनेकान्तस्य व्यापकत्वे पट्जीवनिकाया, तदघाते वा धर्म इत्याप्राप्यनेकान्त एव
 स्यादित्यत्राह—

नियमेण सद्वृत्तो उक्ताए भावओ न सद्वृत् ।

15 हृदि अपञ्जवेसु वि सद्वृत्ता होइ अविभक्ता ॥ २५ ॥

नियमेन श्रद्धधानः पट्कायान् भावतो न श्रद्धते ।

हृदि अपयत्वेष्वपि श्रद्धा भवत्यभिक्ता ॥ छाया ॥

नियमेनेति, पडेवैते जीवा कायाश्चेति नियमेन श्रद्धधान पट्कायान् भावतः पर-
 मार्थतो न श्रद्धते जीवराश्यपेक्षया तेषामेकत्वात् कायानामपि पुद्गलतयैकत्वात्, जीवपुद्ग-
 20 लप्रदेशाना परस्पराविनिभागवर्तित्वाच्च जीवप्रदेशाना स्यादवीच्य प्रत्येक प्राधान्यविवक्षया
 स्यादनिकायत्वम्, सूत्रविहितन्यायेन प्रवृत्तस्याप्रमत्तस्य हिमाऽप्यहिंसेति तद्वाते स्यादधर्म
 इति, न भावसम्यग्दृष्टिरसौ स्यात्, द्रव्यमस्यग्दृष्टिस्तु स्यात्, भगवतेवमुक्तमिति जिन
 वचनरुचिस्वभावत्वात् । ततोऽपर्यायेष्वपि न विद्यन्ते अविर्मुमुंसादयो विवक्षितपर्याया येषु
 पुद्गलेषु तेष्वपि अविभक्तश्रद्धान यत्तदपि भावत एव भवेत्, अविष्मानय भावो भूतो भावी
 25 वेति, तत्राव्यापकोऽनेका-तवाद् ॥ २५ ॥

नन्वनेकान्तस्य व्यापकत्वे गच्छति तिष्ठतीत्यप्राप्यनेकान्त स्यात्, तथाऽभ्युपगमे च
 तयोरभावप्रसक्तिरित्यत्राह—

१ इतिर्विपादविकल्पपथात्तापनिधयसत्त्वपु वनने ॥

गङ्गपरिगम्य गर्ई चेव केड णियमेण दवियमिच्छति ।

त पि य उड्ढुगईय तथा गर्ई अन्नहा अगई ॥ २६ ॥

गतिपरिगत गत्येव केचिन्नियमेन द्रव्यमिच्छति ।

तदपि चोष्यगतिक तथा गतिरन्यथाऽगतिः ॥ छाया ॥

गतीति । गतिक्रियापरिणाम द्रव्य गतिमदवेति केचिन्मन्यन्त तदपि गतिक्रियापरि-
गत जीवद्रव्य सर्वतो गमनायोगादूर्ध्वान्प्रतिनियतदिगतिक तैर्वादिभिरभ्युपगन्तव्यम्,
एवञ्च तत् प्रतिनियतदिग्गमननेव गतिमत्, अन्यथापि गतिमत्स्यात्, तथाचाभिप्रेतदेश-
प्राप्तिवदनभिप्रेतदेशप्राप्तिरपि तस्य भवेदित्यनुपलभ्यमानयुगपद्विरुद्धोभयदेशप्राप्तिप्रसङ्गेऽत्रा-
प्यनेकान्तो नाव्यापकः, अभिप्रेतगतिरेव तत्रानभिप्रेताऽगतितिरिति चेन्न, अनभिप्रेतगत्य-
भावाभावे प्रतिनियतगतिभाव एव न भवेत्, तस्माद्वाप्ये वा तदवस्थोऽनेकान्त ॥ २६ ॥ 11

स्यादेतत्, दहनादहन पवनान् पवन इत्यत्राप्यनेकान्त दहनादावदहनादेर्विरुद्धरूपस्य
सम्भवात्स्वरूपाभाव स्यादित्यत्राह—

गुणनिवृत्तियमपणा एव दहणादओ वि ददृश्या ।

ज तु जहा पटिसिद्ध दव्यमदन्व तथा होड ॥ २७ ॥

गुणनिवृत्तिसत्ता एव दहनादयोऽपि द्रष्टव्या ।

यत्तु यथा प्रतिपिद्ध द्रव्यमद्रव्य तथा भवति ॥ छाया ॥

गुणेति । येषां दहनादिना गुणेनोत्पादिता सत्ता तेऽपि दहनपवननादय एवनेदन्त-
न्तात्मका द्रष्टव्या, तथाहि दाक्षपरिणामयोग्य तृणादिक दहतीति दहन, तदपि दहने-
भाव स्वात्माकाशाप्राप्तव्यादिक न दहतीति । तेन यद्रव्य यथा दहनरूपतया प्रतिपिद्धं
द्रव्यमदहनादिरूपम्, तथा भजनाप्रकारेण स्यादहन स्यान्नेति भवति ततो न दहन्ते
कान्त । तथाऽदहन इत्यत्राप्यनेकान्त, तथाहि यदुदकरुद्रव्य यथा दहनरूपेण विरुद्धं
दहनो न भवतीति अदहन इति तदपि न सर्वथाऽदहनद्रव्य भवति, पृथिव्यादिक-
द्रव्यावृत्तत्वात्, अन्यथा दहनव्यतिरिक्तभूतैकत्वप्रसङ्ग इत्यनेकान्त एव, दहनद्रव्य-
वद्रव्यत्वात् ॥ २७ ॥

नन्वेव तदवद्रव्यत्वाज्जीवद्रव्यमजीवद्रव्यम्, अजीवद्रव्यञ्च जीवद्रव्यं तद्वदहन्ते— 21

कुम्भो ण जीवदविय जीवो वि ण होइ कुम्भदविये ।

तस्मा दो वि अदविय अपणोणविसैसिया होइ ॥ २८ ॥

कुम्भो न जीवद्रव्य जायोऽपि न भवति कुम्भद्रव्ये ।

तस्माद्वाप्यद्रव्य अन्योऽयविशपितौ भवत ॥ २८ ॥

कुम्भ इति, कुम्भो जीवद्रव्य न भवति जीवोऽपि न भवति घटद्रव्यम्, तस्माद्वा
वप्यद्रव्यमन्योऽन्यत्रिशेषितौ—परस्पराभावात्मकौ । तथाहि जीवद्रव्य कुम्भादेरजीवद्रव्या
द्व्यावृत्त अव्यावृत्त वा, आद्ये स्वरूपापेक्षया जीवो जीवद्रव्यम्, कुम्भाद्यजीवद्रव्यापेक्षया
च न जीवद्रव्यमित्युभयरूपत्वादानेकान्त एव, द्वितीये च सर्वस्य सर्वात्मकतापत्ते प्रतिनिय-
5 तरूपाभावतस्तयोरभाव खरत्रिपाणवत्, ततः सर्वमनेकान्तात्मकमन्यथा प्रतिनियतरूपताऽ
नुपपत्तेरिति व्यवस्थितम् ॥ २८ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिध्रीमद्विजयानदसूरीवरपट्टालद्वारधीमद्विजय
कमलसूरीभ्ररचरणनलिनधि यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य सामान्य-
विशेषात्मकत्वाद्यापन नाम एकोनविंश सोपानम् ॥

10

उत्पादादिविशेषानिरूपणम् ।

अथ प्रत्युपपत्पर्याय विगतभविष्यद्भवा यत्समानयति वचन तत्प्रतीत्यवचनमिति
यदुक्त तत्र वचनादिकोऽपि पर्याय, स चाप्रयत्नानन्तरीयको वचनविशेषलक्षण, घटा
15 विकस्तु प्रयत्नानन्तरीयक इति त्रैचित्सप्रतिपत्ता, तत्रिराकरणाय यद्यतोऽन्यव्यतिरे-
काभ्या प्रतीयते तत्त एवाभ्युपगन्तव्यमन्यथा कार्यकारणभावाभावप्रसक्तिरित्याह—

उत्पादो दुवियप्पो पओगजणिओ य वीससा चैव ।

तत्थ उ पओगजणिओ समुदयवाधो अपरिसुद्धो ॥ २९ ॥

उत्पादो द्विविकल्प प्रयोगजनितश्च विस्त्रसा चैव ।

20 तत्र तु प्रयोगजनितस्समुदयवादोऽपरिशुद्ध ॥ छया ॥

उत्पाद इति, द्विविध उत्पाद, पुरुषेतरकारकव्यापारजन्यतया अध्यक्षानुमानाभ्या
तथा तस्य प्रतीते । पुरुषव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेऽपि शब्दविशेषस्य तदज-
न्यत्वे घटादरपि तदन्वयताप्रसक्ते, विशेषाभावात्, प्रत्यभिज्ञानादेश्च विशेषस्य प्रागेव
निरासात् । तत्र प्रयोगेण यो जनित—उत्पाद, मूर्त्तिमद्भव्याख्यावयवकृतत्वात्स समुदाय
25 वाद, तथाभूताऽऽरब्धस्य समुदायात्मकत्वात्, तत एवासावपरिशुद्ध, सावयवात्मकस्य
तच्छब्दवाच्यत्वेनाभिप्रेतत्वात् ॥ २९ ॥

विस्त्रसाजनितोऽप्युत्पादो द्विविध इत्याह—

साभाविको वि समुदयकओ व्व ण्गत्तिओव्व होज्जाहि ।
आगासाईआण तिण्ह परपच्चओऽणियमा ॥ ३० ॥

स्वाभाविकोऽपि समुदायकतो वा एकत्विको वा भवेत् ।
आनाशादीना त्रयाणा परप्रत्ययोऽनियमात् ॥ छाया ॥

स्वाभाविक इति, स्वाभाविकश्च द्विविध उत्पाद, एक समुदायकृत, प्राक्प्रतिपा- 5
दितावयवारब्धो घटादिवत्, अपरत्रैकत्विक अनुत्पादितामूर्तिमद्भव्यावयवारब्ध, आका
शादिवत्, आकाशादीनाञ्च त्रयाणा द्रव्याणामवगोहकादिघटादिपरद्रव्यनिमित्तोऽवगाहनादि
क्रियोत्पादोऽनियमात्—अनेकान्ताद्भवेत्, अत्रगाहकगन्तृस्यावृत्तद्रव्यसन्निधानतोऽस्यरधर्माधर्म-
ष्ववगाहनगतिस्थितिक्रियोत्पत्तिनिमित्तभावोत्पत्तिरित्यभिप्राय ॥ ननु अनारब्ध्यामूर्तिमद्-
व्यावयवत्व गगनादीना निरवयवत्वप्रसक्तेरनेकान्तात्मकत्वव्याघात, न, मूर्तिमद्भव्याना- 10
रब्धानामपि तेषा सावयवत्वात्, प्रदक्षव्यवहारस्याकाशे न्दर्शनात् । न च तद्व्यवहारो मिथ्या,
मिथ्यात्वनिमित्ताभावात्, न च सयोगस्याव्याप्यवृत्तिसयोगाधारत्वात्तन्निमित्त सावयव
त्वाधारोपो मिथ्यात्वकारणम्, निरवयवोऽव्याप्यवृत्ति सयोगाधारत्वस्याधारोपनिमित्तस्थे-
वापुपपत्ते, आकाशस्य निरवयवत्वे श्रोत्राकाशसमवेतत्वेवान्यत्र समवेते शब्दस्याप्यस्मदादे-
रुपलम्भप्रसङ्गाच्च, निरवयवैकाकाशसमवेतत्वात् । धर्माधर्माभिसंस्कृतकर्णशङ्कुत्ववरुद्धाका 15
शदेश एव श्रोत्रमन्यत्र समवेतन्तु न तत्र समवतमिति चेत् सावयवत्वप्रसङ्गात्, श्रोत्राकाश
प्रदेशादन्यत्र समवेतशब्दाधाराकाशदेशस्यान्यत्रात्, सावयवत्वाभावेऽस्परस्य शब्दस्य नित्य
त्वसवगतत्प्रसङ्गाच्च, आकाशैकगुणत्वात्तन्महत्त्वं च, क्षणिकदेशवृत्तिविशेषगुणत्व शब्द-
स्य प्रमाणत सिद्धत्वान्नाय दोष इति चेन्न सावयवत्वप्रसङ्गात्, तदेकदेशवृत्तिनाच्छब्दस्य,
नहि निरवयवत्वे तस्यैकदेश सङ्गच्छते । न च सयोगस्याव्याप्यवृत्तिनिबन्धनोऽयमेक 20
देशव्यपदेश इति वाच्यम्, आकाश व्याप्य सयोगो न र्जते तदेकदेशे वर्तत इत्य
भ्युपगमप्रसङ्गात्, व्याप्यवृत्तिर हि सामस्त्यवृत्तिर तत्प्रतिषेधश्च पर्युदासैपक्षे एकदे-
शवृत्तित्वमेव, प्रसज्यपक्षे तु वृत्तिप्रतिषेध एव, न चासौ युक्त, सयोगस्य गुणत्वेन
द्रव्याश्रितत्वात्, तदभावे तदभावात्, आकाशस्य निरवयवत्वे सन्वानवृत्त्या शब्दस्या

१ गुणपञ्चिखिलद्रव्यावगोह साधारणकारणो गुणपञ्चिखिलद्रव्यावगोहत्वात्, य एव स एवम् उच्यते
कसर सङ्कल्पान्त पातिमत्स्याद्यवगोह तथावगोहधायम् तस्मात्तथा, यथापेक्षणोपपन्न साधारण कारण तदा
काममिति, अत्र विश्वस्तत्त्वसावविभाकरे द्रष्टव्य एव धमादिनिर्दारपि ॥ २ पर्यायाधदेशान् पूर्वपूर्वा
काशप्रदेशेभ्य उच्यतेतत्काशप्रदेशात्पत्त्या नवचित्तदमित्तस्य व्योम्नोऽपि समुत्पादात् सावयवत्वमिति भाव ।
३ प्रसज्यपक्षे त्राप्यवृत्तिरितिवाचा न नमस एकदेशान्भ्युपगमे तन्नापि त्वयमन्भवे वृत्तिमात्रत्वापि प्रति
पेध स्यात्, न चैतत्तथोपपत्तये शब्दस्य गुणत्वस्वीकारादुक्तस्य तत्रत्य दम्बान्तरवादितात् ॥

- गतस्य श्रोत्रेणानुपलब्धिप्रसङ्गश्च, अथान्याहाशदशोत्पत्तिद्वारण तस्य ध्रोत्रसमवेतत्वानुप-
पत्ते, वीचीतरङ्गन्यायेनेतरेतराकाशादेसादाजन्यान्यशब्दोत्पत्तिप्रकल्पनाया कथं नाकाशस्य
सावयवता, त्रिञ्च शब्द प्रत्याकाशस्य समवायिकारणताऽङ्गीक्रियत, यद्य समवायिकारण
तत्सावयवम्, यथा तन्त्रादि, समवायिकारणञ्च शब्द प्रत्याकाश परेणान्युपगतम्, न च
5 परमाण्वादिना व्यभिचार, तस्यापि सावयवत्वान्, अन्यथा द्रव्युकुब्जत्वादेस्तत्कार्यस्य
सावयवत्वं न स्यात्, न च बुद्ध्यादे सावयवत्वमसिद्धम्, आत्मन सावयवत्वं तद्विशेषगु-
णस्य बुद्ध्यादे नञ्चित्तादात्म्यात् सावयवत्वोपपत्तः । अपि च मात्रयवमाकाश तद्विनाशा-
न्यथानुपपत्ते, अनित्यव्याकाश तद्विशेषगुणामिमतश्चन्दविनाशन्यान्यथानुपपत्ते तथाहि शब्दो
न तावदाश्रयविनाशाद्विन्दयति, तस्य नित्यत्वान्युपगमात्, न विरोधिगुणप्रादुर्भावान्,
10 तमहत्त्वादेरकार्यसमवायित्वेन रूपरमणोरिव विरोधित्वासिद्धे, विरोधित्वे वा ध्वषण
समयेऽपि तन्भाव स्यात्, तदापि तमहत्त्वस्य भावान् । नापि सयोगादिर्विरोधिगुण,
तस्य तत्कारणत्वात् । नापि सरकार, तस्य गुणत्वं शब्देऽसम्भवात्, सम्भवे वा शब्दस्य
द्रव्यत्वप्रसक्ति, आकाशस्य द्रव्यत्वं तत्सम्भवेऽपि तस्याभावे आकाशस्याप्यभावप्रसक्ति
तस्य तदव्यतिरेकान्, व्यतिरेक वा तस्येति सम्बन्धायोगात् । नापि शब्दोत्पत्तिप्रसक्त
15 धर्मोद्यभावात् तदभाव, विभिन्नाश्रयस्य तत्त्वान्न विनाशयितुमशक्यत्वान्, शून्यत्वे वा
तदाधारस्यापि विनाशप्रसङ्ग, तस्य तदव्यतिरेकान्, तस्माद्भ्रूवरिशेषगुणत्वे शब्दस्य
तद्विनाशन्यान्यथानुपपत्त्या तस्यापि विनाशित्वम्, ततोऽपि मात्रयवत्वम्, एवञ्च सर्ववस्तुत्वा
विनाशरित्यात्मकत्वात् कथञ्चित् सावयव सिद्धम्, तव प्रयोगविश्रुतात्मकमूर्तिमद्रव्या
नारब्धत्वेनाकाशात्केरुत्वात् एकत्विकोऽभिधीयत, न पुनर्निर्वयवकृतत्वादिकत्विक, अयमपि
20 स्यादेकत्विक न स्यादनेकत्विक न त्वैकत्विक एव, एव मूर्तिमद्रमूर्तिमद्रवयवद्रव्यद्वयोत्पादा
वगाहगतिस्थितीना यथोक्तप्रकारेण तत्रोत्पत्तेरवगाहगतिस्थितिसंभारस्य च विशिष्टकार्यत्वाद्
विशिष्टकारणपूर्वकत्वसिद्धेस्तत्कारेण आकाशादिसञ्जा समयनिवधना सिद्धा ॥ ३० ॥

उत्पादवद्विगमोऽपि तथाविध एवत्याह—

विगमस्तस्यि एत विही समुदयजणियम्मि सो उ दुवियप्पो ।
25 समुदयविभागमेत्त अत्थतरभायगमण च ॥ ३१ ॥

विगमस्याप्यप्य विधि समुदयजनिते स तु द्वित्रिकल्प ।

समुदयविभागमाश्रमर्थात्तरभायगमनञ्च ॥ छाया ॥

विगमस्येति, स्वाभाविक प्रयोगजनितश्चेति विगमोऽपि द्विविध, तद्व्यातिरिक्तत्वं

भावात्, पूर्वावस्थाविगमव्यतिरेकेण उत्तरावस्थोत्पत्त्यनुपपत्त, न हि वीणादीनामविनाशोऽङ्कु
 रादिकार्यप्रादुर्भावो दृष्ट, न चावगाहगतिस्थित्याधारत्वात् तदनाधारत्वस्वभावप्राप्तननावस्थाश्च
 समन्तरेण सम्भवति तत्र समुद्यज्जिते यो विनाश स उभयत्रापि द्विविध, एक समुद्य-
 विभागमात्रप्रकारो विनाश, यथा पटादे कार्थस्य तत्कारणपृथकरणे तन्तुविभागमात्रम्, द्विती
 यप्रकारस्त्वर्धान्तरभावगमन विनाश, यथा मृत्पिण्डस्य घटार्थान्तरभावोत्पादो विनाश । न 5
 चार्धान्तररूपविनाशविनाशो मृत्पिण्डप्रादुर्भावप्रसक्तिरिति वक्ष्यम्, पूर्वोत्तरकालावस्थयोरस-
 कीर्णत्वात्, अतीतवत्त्वेन प्राक्तनावस्थाया उत्पत्ते, अतीतस्य च वर्त्तमानताऽयोगान्, तयो
 स्वस्वभावापरित्यागतत्वान्निवृत्तत्वात्, तुच्छरूपस्य स्वभावस्याभावात् स्यादपि तद्व्यवहार-
 न तु वस्त्वन्तरादुपजायमान वस्त्वन्तरमतीतवत्त्वात् अतीतवत्त्वरूप भवितुमर्हति, तरतमप्रत्ययार्थव्य
 वहाराभावप्रसक्ते ॥ ३१ ॥

10

न चोत्पादविनाशयोरैकान्तिकतद्रूपताऽभ्युपगमेऽनेकान्तवादव्याघात, कथञ्चित्तयोस्त
 द्रूपत्वाभ्युपगमादित्याह—

तिपिण वि उत्पायाई अभिण्णकालो य भिण्णकाला य ।

अत्थतर अणत्थतर च दणियाहि णायञ्वा ॥ ३२ ॥

अथोऽनुत्पादादयोऽभिन्नकालाश्च भिन्नकालाश्च ।

15

अर्धान्तरमनघा तरञ्च द्रव्याऽघातव्या ॥ छाया ॥

अथ इति, उत्पादविगमस्थितिस्वभावास्तयोऽपि परस्परतोऽन्यकाला, एते च पटादेक
 त्पादसमय एव विनाश, तस्यानुत्पत्तिप्रसक्ते, नापि तद्विनाशसमये तस्यैवोत्पत्ति,
 अविनाशापत्तेः, न च तत्प्रादुर्भावसमय एव तस्मिन्, तद्रूपेणैवास्थितस्यानवस्थाप्रसक्तित
 प्रादुर्भावयोगान्, न च घटरूपमृत्पिण्डकाले तस्याविनाश, तद्रूपेणावस्थितस्य विनाशा 20
 नुपपत्ते, न च घटविनाशविशिष्टकाले तस्या एवोत्पादो दृष्ट, नापि तदुत्पादविशिष्ट
 मृत्समये तस्या एव स्वसोऽनुत्पत्तिप्रसङ्गत एव तत्तत्प्रमाणमपि भिन्नकालत्वात्तद्रव्य
 मर्यान्तर नानास्वभावम्, न ह्यन्योऽन्यव्यतिरिक्तकालोत्पादविगमधौव्याव्यतिरिक्तमेकस्व-
 रूप द्रव्यमुपपद्यते, तस्य तेभ्योऽभेदप्रसक्ते । न च तद्विभ्रमेवास्तु, तद्विभवविकलस्य
 तस्य तथाऽनुपलब्धितोऽमत्त्वान्, न चैकस्य द्रव्यस्याभावादान्ताभावप्रसक्ति, यतोऽभि 25
 प्रकालाभ्योत्पादादय, न हि कुशुलविनाशपटोत्पादयोर्भिन्नकालता, अन्यथा विनाशात् कार्यो
 त्पत्ति स्यात्, घटानुत्तरपर्यायानुत्पत्तावपि प्राक्तनपर्यायध्वंसप्रसक्तिश्च स्यात्, पूर्वोत्तरप-
 र्यायविनाशोत्पादकियाया निराधाराया असोगात्तदावारभूतद्रव्यस्थितिरपि तदाऽभ्युपग-

न्तव्या, न च क्रियाफलमेव क्रियाधार, तस्य प्रागमत्त्वान्, सत्त्वे वा क्रियावैफल्यान्, तत्
 स्वयणामभिन्नकालत्वात्तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यमभिन्नम् । न च घटोत्पादविनाशापेक्षया भिन्न
 कालतयाऽर्थान्तरत्वम्, कुशुलघटविनाशोत्पादापेक्षयाऽभिन्नकालत्वेनानर्थान्तरत्वादेकान्त इति
 वक्तव्यम्, द्रव्यस्य पूर्ववस्थया भिन्नाभिन्नतया प्रतीयमानस्योत्तरावस्थायामपि भिन्ना
 5 भिन्नतया तस्यैव प्रतीतेरन्तकान्ताव्याहते । न चाधाधिताध्यश्वादिप्रतिपत्तिविषयस्य तस्य
 विरोधाद्युद्भावनं युक्तिसङ्गतं सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, अत एवार्थान्तर
 मनर्थान्तरस्योत्पादादयो द्रव्यान्, तद्वा तेभ्यस्तथेति प्रतिज्ञेयम्, द्रव्यात्तथाभूततद्वाहकत्वपरि
 णतादात्म्यलक्षणात् प्रमाणादित्यपि व्याख्येयम्, न हि तथाभूतप्रमाणप्रवृत्तिस्तथाभूतार्थमन्तरे
 णोपपत्ता धूम इव धूमध्वजान्तरेण, संवेद्यते च तथाभूतग्राह्यमाहकरूपतया अनेकान्तात्मक
 10 प्रमाणमिति न तदपलापं कर्तुं शक्यं, अन्यथातिप्रसङ्गात् । यद्वा देशादिविप्रकृष्टा उत्पत्ति
 विनाशस्थितिस्वभावा भिन्नाभिन्नकाला अर्थान्तरानर्थान्तररूपा, द्रव्यत्वात् द्रव्याव्यतिरिक्त
 त्वादित्यर्थं, अन्यथोत्पादादीनामभावप्रसक्ते, तेभ्यो वा द्रव्यमर्थान्तरानर्थान्तरम् द्रव्य
 त्वात्, प्रतिज्ञार्थैकदेशता च हेतुर्नाशङ्कनीया द्रव्यविशेषे साध्ये द्रव्यसामान्यस्य हेतुत्वेनो
 पन्यासात् ॥ ३२ ॥

15 अत्रैवार्थे प्रत्यक्षप्रतीतमुदाहरणमाह—

जो आउचणकालो सो च्चैव पसारियस्स चि ण जुत्तो ।
 तेसिं पुण पड्डिवत्तीविगमे कालतर णत्थि ॥ ३३ ॥

य आकुञ्चनकाल स एव प्रसारितस्यापि न युक्त ।
 तयो पुन प्रतिपत्तिविगमयो कालान्तर नास्ति ॥ ज्ञया ॥

20 य इति, अङ्गुल्यादेद्रव्यस्य च आकुञ्चनकाल स एव तत्प्रसारणस्य न युक्तं भिन्न
 कालतया आकुञ्चनप्रसारणयो प्रतीतेस्तयोर्भेदं, अ यथा तयो स्वरूपाभावापत्ते, तत्तत्प
 र्यायाभिन्नस्याङ्गुल्यादिद्रव्यस्यापि तथाविधत्वात्तदपि भिन्नमभ्युपगन्तव्यमन्यथा तदनुपल
 25 भ्भात्, अभिन्नञ्च, तदवस्थयोस्तस्यैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तयोः पुनरुत्पादविनाशयोः
 प्रतिपत्तिं प्रादुर्भाव, विगमो—प्रपत्ति तत्र कालान्तर भिन्नकालत्वं अङ्गुलिद्रव्यस्य च नास्ति,
 पूर्वपर्यायविनाशोत्तरपर्यायोत्पत्त्यङ्गुलिद्रव्यावस्थितीनामभिन्नकालताऽभिन्नरूपता च प्रतीयते,
 एकस्यैव द्रव्यस्य तथाविवर्त्तात्मकस्याभ्यक्षत प्रतीते ॥ ३३ ॥

यथोत्पादव्ययसिंघतीना प्रत्येकमेकैक रूपं ज्यात्मकं तथाभूतवर्त्तमानमविव्यङ्गिरत्येकैक
 रूपं त्रिकालतामासादयतीत्याह—

उत्पन्नमाणाकाल उत्पण्ण ति विगय विगच्छत ।
द्विय पण्णवयतो तिकालविसय विसेसेइ ॥ ३४ ॥

उत्पद्यमानकालमुत्पन्नमिति विगत विगच्छत् ।
द्रव्य प्रज्ञापयस्त्रिकालविषय विशिनष्टि ॥ छाया ॥

उत्पद्यमानेति, उत्पद्यमानसमय एव यत्किञ्चिन् पटद्रव्य तावदुत्पन्न यथैकतन्तुप्रवेश 5
क्रियासमये तद्द्रव्य तेन रूपेण नोत्पन्न तद्गुणरत्रापि तन्नोत्पन्नमित्यन्तानुत्पत्तिप्रसक्तितस्य
स्यात्, न चोत्पन्नाशेन तेनैव पुनस्तदुत्पद्यते तावन्मात्रपटादिद्रव्योत्पत्तिप्रसक्तेरुचरोत्तर
क्रियाक्षणस्य तावन्मात्रफलोत्पादने एव प्रक्षयादपरफलान्तरस्यानुत्पत्तिप्रसक्ते, यदि च
विद्यमाना एकतन्तुप्रवेशक्रिया न फलोत्पादिका विनष्टा सुतरा न भवेत्, असत्त्वादानुत्पत्त्य
वस्थावत्, न ह्यनुत्पन्नविनष्टयोरसत्त्वे कश्चिद्विशेष । तत प्रथमक्रियाक्षण केनचिद्रूपेण 10
द्रव्यमुत्पादयति द्वितीयस्त्वसौ तदेवांशान्तररेणोत्पादयति, अन्यथा क्रियाक्षणान्तरस्य वैफल्य
प्रसक्ते, एकाशेनोत्पन्न सदुत्तरक्रियाक्षणफलाशेन यद्यपूर्वमपूर्वं तदुत्पद्येत तदोत्पन्न भवं
ज्ञान्यथेति प्रथमतस्तुप्रवेशादारभ्यान्यतन्तुसयोगावधि यावदुत्पद्यमान प्रत्येन तद्रूप
वयोत्पन्नमभिप्रेतनिष्ठारूपतया चोत्पत्स्यत इत्युत्पद्यमानमुत्पन्नमुत्पत्स्यमानश्च भवति, एव
मुत्पन्नमपि उत्पद्यमानमुत्पत्स्यमानश्च भवति, तथोत्पत्स्यमानमपि उत्पद्यमानमुत्पन्नश्चेत्येकैक- 15
मुत्पन्नादिकालत्रयेण यथा त्रैकाल्य प्रतिपद्यते तथा विगच्छदादिकालत्रयेणाप्युत्पादादिरेकैक
त्रैकाल्य प्रतिपद्यते, तथाहि यथा यद्यदैवोत्पद्यते तत्तदैवोत्पन्नमुत्पत्स्यते च, यद्यदैवोत्पन्न
तत्तदैवोत्पद्यते उत्पत्स्यते च, यद्यदैवोत्पत्स्यते तत्तदैवोत्पद्यते उत्पन्नश्च । तथा तदैव तदैव
यदुत्पद्यते तत्तदैव विगतं विगच्छद्विगमिष्यच्च, तथा यदैव यदैवोत्पन्न तदैव तदैव
विगत विगच्छद्विगमिष्यच्च तथा यदैव यदैवोत्पत्स्यते तदैव तदैव विगत विगच्छद्विगमि 20
ष्यच्च, एव विगमोऽपि त्रिकाल उत्पादादिना दर्शनीय, तथा स्थित्यापि त्रिकाल एव
सप्रपञ्चः प्रदर्शनीय, एव स्थितिरपि उत्पादविनाशाभ्या सप्रपञ्चाभ्यामेकैकाभ्या त्रिकाला-
प्रदर्शनीयेति द्रव्यमन्योन्यात्मकतया भूतकालत्रयात्मकोत्पादविनाशस्थित्यात्मक प्रज्ञापयस्त्रि-
कालविषयप्रादुर्भवद्वर्धमाधारतया तद्विशिनष्टि, अनेन प्रकारेण त्रिकालविषय द्रव्यस्वरूप प्रति-
पादित भवति, अन्यथा द्रव्यस्याभावात् तद्वचनस्य मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति भाव ॥ ३४ ॥ 25

नन्वर्थान्तरगमनलक्षणस्य त्रिनाशस्यासम्भवाद्द्विभागजस्य चोत्पादस्य, तद्व्याभावे स्थि-
तेरप्यभावात् तत्रैकाल्य दूरोत्सारितमेवेति मन्यमानान् वादिन प्रति तदभ्युपगम प्रदर्शन
पूर्वकमाह—

द्रव्यतरसयोगादि केचिद्व्ययस्स णेति उप्पाय ।
उप्पायत्थाकुमला वि भागजाय ण इच्छन्ति ॥ ३५ ॥

द्रव्यातरसयोगे केचिद्रव्यस्य द्रुवत उत्पादम् ।
उत्पादाधाकुशला विभागजात नेच्छन्ति ॥ छाया ॥

5 द्रव्यान्तरेति, मनातीयद्रव्यान्तरादथ समवायिकारणात्तत्सयोगासमवायिकारणनि
मित्तकारणादिसव्यपेक्षादत्रयमि कार्यद्रव्य भिन्न कारणद्रव्येभ्य उत्पद्यत इति द्रव्यस्योत्पाद
केचन द्रुवते, ते चोत्पादाधानमिच्छा विभागजात नेच्छन्ति ॥ ३५ ॥

कृत पुनर्विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन उत्पादाधानमिच्छा इत्यत्राह—

अणु दुअणुएहिं दव्वे आरद्वे तिअणुपति चवएसो ।
तत्तो य पुण विभत्तो अणुत्ति जाओ अणु होइ ॥ ३६ ॥

10

अणु द्रवणुकाभ्या द्रव्ये आरब्धे त्र्यणुकमिति व्यपदेश ।
ततश्च पुनर्विभक्त अणुरिति जातोऽणुर्भवति ॥ छाया ॥

अणुरिति, द्वाभ्या परमाणुभ्या कार्यद्रव्ये आरब्धे अणुरिति व्यपदेश परमाणुद्वयार-
ब्धस्य त्र्यणुकराणुपरिमाणत्वात्, त्रिभिश्चतुर्भिर्वा द्रवणुकैरारब्धे त्र्यणुकमिति व्यपदेशः, अ
15 न्यवोत्पत्तावुपलब्धिनिमित्तस्य महत्त्वस्याभावप्रसक्ते । अत्र किल त्रिभिश्चतुर्भिर्वा प्रत्येक पर
माणुभिरारब्धमणुपरिमाणमेव कार्यमिति त्र्यादिपरमाणूनामारम्भकत्वे आरम्भवैयर्थ्यप्रसक्ति
रिति द्वाभ्या परमाणुभ्या त्र्यणुकमारभ्यते, त्र्यणुकमपि न द्वाभ्यामणुभ्यामारभ्यते, कारणवि
शेषपरिमाणतोऽनुपभोग्यत्वप्रसक्ते, यतो महत्त्वपरिमाणयुक्त तदुपलब्धियोग्य स्यात्, तथा
चोपभोग्य कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयजन्यश्च महत्त्वम्, न च द्वित्रिपरमाण्वारब्धे कार्ये महत्त्वम्,
20 तत्र महत्परिमाणाभावात् तेषामणुपरिमाणत्वात् प्रचयोऽप्यवयवाभावात् सम्भवति तेषाम् ।
नापि द्वाभ्यामणुभ्या कारणबहुत्वाभावात्, न प्रचयोऽपि प्रशिथिलावयवसयोगाभावात्,
उपलभ्यते च समानपरिमाणैस्त्रिभि पिण्डैरारब्धे कार्ये महत्त्व न द्वाभ्यामिति महत्परिमाणा
भ्या चाभ्यामेवारब्धे महत्त्वम्, न त्रिभिरल्पपरिमाणैरारब्ध इति समानसख्यातुलापरिमा-
णाभ्या तन्तुपिण्डाभ्यामारब्धे पटादिकार्ये प्रशिथिलावयवतन्तुसयोगकृत महत्त्वमुपलभ्य
25 ते न तद्विवरति । नन्वेव यदि कार्यारम्भस्तदा द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते द्वे बहूनि वा

१ कतिनारभगत बहुत्वं क्वचिन्महत्त्वं क्वचिन्न प्रचय कायगत महत्त्वे कारणम् तत्र प्रचयो नाम
शिथिलरूपोऽवयव सवागविशेष इति नैयायिकास्तदेत मत प्रथम प्रदर्श्य नन्वेवमित्यादिना निराक्रियते ॥

समानजातीयानि, इत्यभ्युपगम परित्यज्यताम्, यतो न परमाणुद्रवणुकादीनामपरित्यक्ताजन
 वावस्थानामनद्वीकृतस्वरकार्यजननस्वभावानाञ्च द्व्यणुकत्र्यणुकादिकार्यनिर्वर्तकत्वम्, अन्यथा
 प्रागपि तत्कार्यप्रसङ्गात् । अथ न तेषामजनकावस्थात्यागतो जनकस्वभावानन्तरोत्पत्तौ कार्य
 जनकरं किन्तु पूर्वस्वभावव्यवस्थितानामेव सयोगलक्षणसहकारिशक्तिमज्ञावात् कार्य
 निर्वर्तकत्व प्राक् तु तदभावात् कार्योत्पत्ति कारणानामविचलितस्वरूपत्वेऽपि । न च सयो 5
 गन तेषामनतिशयो व्यावर्त्यते, अतिशयो वा कश्चिदुत्पद्यते, अभिन्नो वा भिन्नो वा सयोग
 स्यैवातिशयत्वात् । न च रुधमन्यस्तेषां सयोगोऽतिशय इति वाच्यम्, अनन्यस्याप्यतिश-
 यत्वायोगात्, न हि स एव तस्यातिशय इत्युपलब्धम्, तस्मात्तत्सयोगे सति कायमुपलब्धते
 तदभावे तु नोपलभ्यत इति सयोग एव कार्योत्पादने तेषामतिशय इति न तदुत्पत्तौ तेषा
 स्वभावानन्तरोत्पत्ति सयोगोऽतिशयस्य तेष्यो भिन्नत्वादिति मैवम्, यत कार्यात्पत्तौ तेषा 10
 सयोगोऽतिशयो भवतु, सयोगोत्पत्तौ तु तथा कोऽतिशय इति वाच्यम्, न तावत् स एव
 सयोगस्तस्याद्याप्यनुत्पत्ते, नापि सयोगान्तर तस्यानभ्युपगमात्, अभ्युपगमेऽपि तदुत्पत्ता
 वप्यपरसयोगातिशयप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसत्ते । न च क्रियाऽतिशय, तदुत्पत्तावपि पूर्वो-
 क्तदोषप्रसङ्गात्, किञ्चादृष्टापेक्षात्मानुसयोगात् परमाणुक्रियोत्पद्यत इत्यभ्युपगमादात्मपर
 ,माणुसयोगोत्पत्तावप्यपरोऽतिशयो वाच्य तत्र च तदेव दूषणम् । किञ्चासौ सयोगो द्व्यणुक 15
 निर्वर्तक किं परमाणवाश्रित, उत तदन्याश्रित किंवाऽनाश्रित, प्रथमेऽपि तदुत्पत्तौ
 यदि परमाणुत्पद्यते तदा सयोगवत्तस्य कार्योत्पादप्रसङ्ग, यदि नोत्पद्यते तदा सयोग
 स्वदाश्रितो न स्यात्, समवायस्याभावात्, परमाणूनां सयोग प्रत्यकारकत्वात्, तद
 कारकत्वन्तु तत्र तस्य प्रागभावाभियुक्ते, तदयगुणान्तरवत्, तदस्तेषां कार्यरूपतया
 परिणतिरभ्युपगन्तव्या, अन्यथा तदाश्रितत्व सयोगस्य न स्यात्, अन्याश्रितत्वेऽपि 20
 पूर्वोक्तदोषप्रसङ्ग, अनाश्रितत्वे तु निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसक्ति । अथ सयोगस्यानुत्पादाङ्गी
 कारे तस्य सद्रूपत्वे नित्यताप्रसङ्गोऽकारणत्वात्, अथासद्रूपत्व तर्हि कार्यानुदय स्यात्,
 तदभावे प्राग्वत् प्रिण्टपरिणामोपेतकार्यद्रव्योत्पत्त्यभावात्, तथा च जगतोऽदृश्यता-
 प्रसक्तिरिति सयोगैकत्वसंख्यापरिमाणमहत्त्वपरत्वाद्यनकगुणानां तत्रोत्पत्तिरभ्युपेया कारण
 गुणपूर्वप्रक्रमेण कायात्पत्त्यभ्युपगमात्, दृष्टमेवैतदिति चेन्न, आश्रयस्य वाच्यत्वात्, न च 25
 कार्यमाश्रय, तदुत्पत्ते प्राक् तस्यासत्त्वात्, सत्त्वे चोत्पत्तिविरोधात्, न च निगुणमेव
 कार्यं गुणोत्पत्तेः प्रागस्तीति वक्तव्यम्, गुणसंम्य-धवत्सत्तासम्बन्धस्याप्याश्रयभवेन
 तत्सत्त्वासम्बन्धात् । न चोत्पत्तिकाल एव सत्तासम्बन्ध, रूपादिगुणसमवायाभाव

१ उत्पन्नद-यस्य क्षण निगुणत्वनिष्कृत्ववञ्जि क्षमा यताया अपि दुवारतैवति नाय ।

- तस्तदाऽनुपलम्भे तत्सत्त्वत्तत्सम्बन्धव्यवस्थापनासम्भवात्, ततो न कार्यं तदाश्रय, नाप्य-
 गुस्तदाश्रय, तस्य कायद्रव्यभूतस्याप्याश्रयतया कार्यंकार्यभूतगुणयोरेकाश्रयताप्राप्तेः, न चेष्टा
 पत्ति, तयो कुण्डनदरवदाश्रयाश्रयिभावेऽकार्यकारणभावप्रसङ्गात्, न वाऽयुतसिद्धयोस्तथा,
 अयुतसिद्ध्याऽऽश्रयाश्रयिभावविरोधान्, तथाहि अपृथक्सिद्ध इत्यनेन भेदनिषेध. प्रतिपा
 5 द्यते समवायाभावेऽन्यस्यायस्यात्रासम्भवात्, आधाराद्येयभाव इत्यनेन चैकत्वनिषेध क्रियते
 इति कथमनयोरेकत्र सद्भाव । यदि च परमाणव स्वरूपापरित्यागत कार्यद्रव्यमारभते
 स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तं तदा कार्यद्रव्यानुत्पत्तिप्रसक्ति, न हि कार्यद्रव्ये परमाणुस्वरूपापरित्यागे
 स्थूलत्वस्य सद्भाव, तस्य तदभावात्मकत्वात्, तस्मात् परमाणुरूपतापरित्यागेन सूक्ष्म स्थूल
 कार्यस्वरूपमासाद्यति तद्रूपतापरित्यागेन च पुनरपि परमाणुरूपतामनुभवतीति बल्य
 10 वत् पुत्रलद्रव्यपरिणतेरादिरतो वान विद्यते इति न कार्यद्रव्य कारणेभ्यो भिन्नम्, न चार्था
 न्तरभावगमन जिनाशोऽयुक्त इति तद्रूपपरित्यागोपादानात्मकस्थितिस्वभावस्य द्रव्यस्य
 त्रैकाल्य नानुपपन्नम् । यथा चैकत्वसरयासयोगमहत्त्वापरत्वादिपयायै परमाणूनामुत्पत्ते
 कार्यरूपा परमाणवस्तथा बहुत्वसख्याविभारात्परिमाणपरत्वात्मकत्वेन प्रादुर्भावात् पर
 माणव कार्यद्रव्यवत् तथोत्पन्नाश्चाभ्युपगन्तव्या । कारणान्वयव्यतिरेकानुविधानोपलम्भस्य
 15 कार्यताव्यवस्थानिग्रन्धनस्यात्रापि सद्भावात्, तदाह तस्मादिति, एकपरिमाणद्रव्यात् विभक्तः
 विभागात्मकत्वेनोत्पन्न अणुरिति अणुर्नातो भवति, एतदवस्थायाः प्राक् तदसत्त्वात्, सत्त्वे
 वेदान्तीमिव प्रागपि स्थूलरूपकार्यभावप्रसङ्गात्, इदानीं वा तद्रूपता तद्रूपाविशेषान् प्राक्तना
 वस्थायामिव स्यात् । पर चतुर्विधकार्यद्रव्याभ्युपगमोऽसङ्गत, न च य एव कार्यद्रव्यार
 म्भका परमाणव त एव तद्रव्यजिनाशोत्तरकाल स्वरूपेण व्यवस्थिता, कार्यद्रव्यप्रागभाव
 20 प्रध्वनाभावयोरेकत्वविरोधान्, घटद्रव्यप्रागभावप्रध्वनाभावमृत्पिण्डकपालवत् । न च प्राग
 भावप्रध्वनाभावयोस्तुच्छरूपतया मृत्पिण्डकपालरूपत्वमसिद्धम्, तुच्छरूपाभावस्य प्रमाणा
 जनकत्वेन तदविषयत्वतो व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । न च कपालसयोगान् घटद्रव्यमुप-
 जायते तद्विभागाच्च विनश्यतीति मृत्पिण्डस्य घटद्रव्य प्रति समवायिकारणत्वमयुक्तमिति
 वाच्यम्, अध्यक्षत एव मृत्पिण्डोपादानत्वेन तस्य प्रतीतेः अत एव घटस्य कपालसमवायि
 25 कारणत्वानुमानमध्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टम् । न चाल्प
 परिमाणवन्तुप्रभव महत्परिमाण पटकार्यमुपलक्ष्यमिति घटाविक्रमपि तदल्पपरिमाणानेक-

२ यथा हि घटद्रव्यप्रागभावो मृत्पिण्डात्मको घटद्रव्यप्रध्वनाभावश्च कपालगता, तयोरेकत्व विरुद्धं तथैव
 परमाणोस्तादवस्थे भाविकार्येण यप्रागभावोत्पन्न भूतकार्यध्वनात्मा स भवत्, विरुद्ध तथाभ्युपगम इति पर
 माणो कथयिष्यतिरभ्युपेयेति भाव ॥

कारणप्रभवमिति वाच्यम् विपर्ययेणापि कल्पनाया प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, अभ्यक्षवाधस्यात्रापि समानत्वात् । किञ्च परमाणूना सर्पदैरु रूपमभ्युपगच्छन्नभावमेव तेषामभ्युपगच्छेत्, अकारकत्वप्रसङ्गात्, तच्च प्रागभावप्रभञ्जसाभावविकलत्वेनानाघेयातिशयत्वाद्धियत्कुमुभवन्, तदसत्त्वे च कार्यद्रव्यस्याप्यभाव, अहेतोस्तस्यासत्त्वात् । तदभावे च परापरत्वादिप्रत्ययादेर-योगात् कालादेरप्यमूर्तद्रव्यस्याभाव इति सर्वाभावप्रसक्ति ॥ ३६ ॥

5

प्रस्तुतमेवाक्षेपद्वारेणोपसहरति—

बहुयाण एगसहे जइ सजोगाहि होइ उप्पाओ ।

णणु णगविभागम्मि चि जुज्जइ बहुयाण उप्पाओ ॥ ३७ ॥

बहुनामैकशब्दो यदि सयोगैभवति उत्पाद ।

ननु एकविभागेऽपि युज्यते बहुनामुत्पाद ॥ छाया ॥

10

बहुनामिति, द्व्यणुकादीना सयोगे यथेरुस्य त्र्यणुकादे कार्यद्रव्यस्योत्पादो भवति, अन्यथैकामिधानप्रत्ययव्यवहारयोगात्, न हि बहुषु एको घट उत्पन्न इत्यादिव्यवहारो युक्त, नन्वित्यक्षमायाम्, एकस्य कार्यद्रव्यस्य विनाशेऽपि युज्यते एव बहुना समानजाती याना तत्कार्यद्रव्यविनाशात्मकाना प्रभूततया विभक्तानामुत्पाद इति, तथाहि घटविनाशा-द्रह्नि कपालानि उत्पन्नानीत्यनेकाभिधानप्रत्ययव्यवहारो युक्त, अन्यथा तदसम्भवात्, 15 तत, प्रत्येक त्र्यात्मकास्त्रिकालाश्चोत्पादादयो व्यवस्थिता इत्यनन्तपर्यायात्मकमेक द्रव्यम् ॥ ३७ ॥

नन्वनन्ते काले भवत्वनन्तपर्यायमेक द्रव्यम्, एकसमये तु कथं तत्तदात्मकमवसीयते इत्यत्राह—

एगसमयम्मि एगदविचरस बहुयाचि होति उप्पाया ।

उप्पायसमा विगमा ठिईउ उरसग्गओ णिगमा ॥ ३८ ॥

20

एकसमये एकद्रव्यस्य बहवोऽपि भवन्त्युत्पादा ।

उत्पादसमा विगमा स्थितिस्तु उत्सगतो नियमात् ॥ छाया ॥

एकसमय इति, एकस्मिन् समये एकद्रव्यस्य बहव उत्पादा भवन्ति, उत्पादसमान-सक्या विगमा अपि तस्यैव तदैवोत्पद्यन्ते विनाशमन्तरेणोत्पादस्यासम्भवात् न हि पूर्वं पर्यायाविनाशे उत्तरपर्यायो भवति, भावे वा सर्वस्य सर्वकार्यताप्रसक्ति तदकार्यत्व वा 25 कार्यो वरस्येव स्यात् । स्थितिरपि सामान्यरूपतया तस्यैव नियता स्थितिरहितस्योत्पादस्या-भावात्, भावे वा शशशूद्रादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ३८ ॥

एतदेव दृष्टान्तद्वारेण समर्थयति—

कायमणवयणकिरियारूवाहृगईविसेसओ वावि ।

सजोयभेयओ जाणणाय दरियस्स उप्पाओ ॥ ३९ ॥

कायमनोपचनक्रियारूपादिगतिविशेषा वापि ।

सयोगभेदतो ज्ञातव्याश्च द्रव्यस्योत्पादा ॥ छाया ॥

कायेति, यदेवानन्तप्रदेशिकाहारभावपरिणतपुद्गलोपयोगोपजातरसकृधिरादिपरिणतिव
शाविर्भूतशिरोऽङ्गुल्याद्यद्गोपाङ्गभावपरिणतस्वूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरादिभेदभिन्नावयवात्मकस्य का-
यस्योत्पत्तिम्वदेवानन्तानन्तरमाणूपचितमनोवर्गणापरिणति प्रतिलभ्य मनउत्पादोऽपि, तदेव
वचनस्यापि कायोत्सृष्टवरचर्गणोत्पत्तिप्रतिलब्धवृत्तिरुत्पाद, तदैव च कायात्मनोरन्योन्यानुप्र
वशाद्विषयीकृतासख्यातात्मप्रदेशे कायप्रियोत्पत्ति, तदैव च रूपादीनामपि प्रतिक्षणोत्पत्तिवि
नश्वराणामुत्पत्ति, तदैव च मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकपायादिपरिणतिसमुत्पादितकर्मबन्धनि
मिच्छाऽऽगमिगतिविशेषाणामप्युत्पत्ति, तदैव चोत्सृज्यमानोपादीयमानानन्तानन्तपरमा
ण्वापादिततत्प्रमाणसयोगविभागानामुत्पत्ति । यद्वा यदेव शरीरादेर्द्रव्यस्योत्पत्तिस्तदैव त्रेलो
क्यान्तर्गतसमस्तद्रव्यै सह साक्षान् पारस्पर्येण वा सम्बन्धानामुत्पत्ति सर्वैर्द्रव्यव्याप्तिव्यव
स्थिताकाशधर्माधर्मादिद्रव्यसम्बन्धान्, तदैव च भाविस्वपर्यायपरज्ञानविषयत्वादीनाञ्चोत्पाद
नशक्तीनामप्युत्पाद शिरोप्रावाचञ्चुनेत्रपिच्छोदरचरणानेकावयवान्तर्भावक्रमयूराण्डकर
सशक्तीनामिव, अन्यथा तत्र तपामुत्तरकालमप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । उत्पादविनाशस्थित्यात्मकाश्च
प्रतिक्षण भावा शीतोष्णसम्पर्कादिवशादान्तरसूक्ष्मतरतमादिभेदेन तदैव स्वपरापेक्षया
युगपत् क्रमेण चोपलब्धे, न च तरतमादिभेदेन नवपुराणतया क्रमेणोपलब्धि-प्रतिक्षण
तथोत्पत्तिमन्तरेण सम्भवति । न चास्मदाद्यध्यक्ष निरवशेषधर्मात्मकवस्तुमाहकम्, येना
नन्तधर्माणामेकदा वस्तुन्यप्रतिपत्तेरभाव इत्युच्यते, अनुमानत प्रतिक्षणमनन्तधर्मात्मकस्य
तस्य प्रदर्शितन्यायेन प्रतिपत्ते, सकलत्रलोक्यव्यावृत्तस्य च वस्तुनोऽध्यक्षेण ग्रहणे तद्वावृ
त्तीना पारमार्थिकतद्धर्मरूपतया कथ नानन्तधर्माणा वस्तुन्यध्यक्षेण ग्रहणम्, अन्यथा तस्य
तद्वावृत्तताऽयोगात् ॥ ३९ ॥

25

इति तपोगच्छनभोमणिश्रोमद्विजयानदसूरीश्वरपट्टालङ्कारत्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनपिन्यस्तभक्तिभरण तत्पट्टधरेण त्रिजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपाने उत्पादादि
विशेषनिरूपण नाम विश्व सोपानम् ॥

हेतुहेतुवादस्वरूपम् ।

इदानीं विदितनयत्वाद्विशिष्टप्रज्ञ गिष्यो विगृह्य कथनयोग्य सम्पन्न इति विमर्श-
रूपनोपदेशमाह—

दुबिहो धम्मावाओ अहेउवाओ य हेउवाओ य ।

तत्थ उ अहेउवाओ भयियाऽभवियादओ भावा ॥ ४० ॥

5

द्विविधो धर्माऽऽवादोऽहेतुवादश्च हेतुवादश्च ।

तत्र त्वहेतुवादे भव्याभव्यादयो भावा ॥ छाया ॥

द्विविध इति, अथवा प्रत्यक्षपरोक्षरूप आत्मन उपयोग संक्षेपेण द्विविध, प्रत्यक्षोप-
योगोऽव्यभिचय पर्यवकेवलभेदेन त्रिविध, तत्र केवलोपयोग सकलविषय प्रागुक्त, इतरो
चामकलविषयो अस्मदादिभिरागमगम्यो । मतिद्रुतभेदेन परोक्षोपयोगोऽपि द्विविध, 10
तत्राक्षलिङ्गप्रभवमत्युपयोगस्य स्वरूपमुक्तम्, श्रुतोपयोगस्य त्वाचार्यस्तद्वेत्तुभूतहेतुहेतुवाद-
भेदनिर्माणमप्रतिपादनद्वारेण स्वरूपमाह द्विविध इति, वस्तुधर्माणामस्तिष्वादीना आस-
भन्त्वाद्वादः प्रतिपादक आगमोऽहेतुहेतुवादभेदेन द्वैविध्य प्रतिपद्यते, प्रमाणान्तरानवगत
वस्तुप्रतिपादक आगमोऽहेतुवाद, तद्विपरीतस्त्वसौ हेतुवाद ह्योरभिधानात्, यस्तु
वस्तुस्वरूपप्रतिपादकत्वेऽपि तद्विपरीतोऽसावहेतुवात्नो दृष्टिर्नादात् प्रायेणान्य । तत्र त्वहेतु 15
वादो भव्याभव्यस्वरूपप्रतिपादक आगम, तद्विभागप्रतिपादनेऽप्येतादे प्रमाणान्तरस्या
प्रवृत्ते, न ह्यय भव्योऽप्यन्वभव्य इत्यत्रागममन्तरेण प्रमाणान्तरप्रवृत्तिसम्भवोऽस्मदाद्य
पक्षया ॥ ननु तद्विभागप्रतिपादक वचो यदार्थमहं द्वचनत्वात्, अनेकान्तात्मकरस्तुप्रतिपाद
कवचनवदित्यनुमानात्तद्विभागप्रतिपत्तौ कथ न तस्यानुमानविषयता, न, एवमप्यागमादेव
तद्विभागप्रतिपत्ते, तद्व्यतिरेकेण प्रमाणान्तरस्य तत्प्रतिपत्तिनिवन्धनस्याभावान् । अर्हदाग 20
मस्य च प्रधानार्थसंघादनिवन्धनतत्प्रणीतत्वनिश्चयेऽनुमानतोऽतीन्द्रियार्थविषये प्रामाण्य
निश्चीयत इत्यभ्युपगम्यत एव । आगमनिरपेक्षस्य तु प्रमाणान्तरस्यास्त्वादेस्तत्र प्रवृत्तिर्न
विद्यत इत्येतावताऽहेतुवादत्वमेतद्विषयागमस्योच्यत इति ॥ ४० ॥

वचनव्यापार केवलमपेक्षयाच क्रम, यदा तु ज्ञानदशनचारित्रित्तये यथावदनुष्ठान-
प्रवृत्तौ तद्विकलश्च प्रतीयते तदाऽनुमानगम्योऽपि तद्विभागो भवति, यथा भव्योऽभव्यो वाय 25

१ दृष्टयो दत्तानि नया वा यत्रामी अवतरत्तमी दृष्टिवाद सवभावप्ररूपणपर सर्वाऽय व्यवच्छिन्न
प्रयोऽपि परिहृतत्पूवगतानुवोगचूलिजनदन पचविध ॥

तिपादक प्रवर्त्तते स्यान्नित्यमित्यादिक तदा भवति, प्रमाणपरिशुद्धागमार्थमात्रस्य न्यूनाधिक्यवच्छेदेन प्रतिपादनात्, अधिकस्यासम्भवेन न्यूनस्य च नयानामसर्वार्थत्वप्रसङ्गतोऽर्थस्य परिशुद्धागमविषयत्वायोगात् । स एव नयवाद इतरनिरपेक्षैकरूपप्रतिपादकत्वेन यदा दुर्निक्षिप्त-प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनाऽवतारितस्तदा द्वितीयधमनिरपेक्षस्य प्रतिपाद्य 5 र्मस्याप्यभावतोऽप्रतिपादनात्परिशुद्धो भवति, प्रमाणविरुद्धस्य तथा तदर्थस्य व्यवस्थापवि तुमशक्यत्वात् ॥ ४३ ॥

अपरिशुद्धश्च नयवाद परसमय स कियद्भेदो भवतीत्यत्राह—

जायङ्गया वयणवहा तावङ्गया चेत्त ह्येति णयवाया ।

जावङ्गया णयवाया तावङ्गया चेत्त परसमया ॥ ४४ ॥

10 यावतो वचनपथास्तावत् एव भवन्ति नयवादा ।
याव तो नयवादास्तावत् एव परसमया ॥ छाया ॥

यावन्त इति, अनेकान्तात्मनस्य वस्तुन एकदेशस्य यदन्यनिरपेक्षस्यावधारण अपरिशुद्धो नयवादात्प्रतिपादकत्वात् वाचकाना शब्दाना यावन्तो मार्गा हेतवो नयास्तावन्त एव भवति नयवादास्तत्प्रतिपादका शब्दा । यावन्तो नयवादास्तावन्त एव परसमया भवन्ति 15 स्वेच्छाप्रकल्पितनियन्धनत्वान् परसमयाना परिमितिर्न विद्यते । ननु यद्यपरिमिता परसमया कथं तन्नियन्धनभूताना नयाना सख्यानियम ' नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रसन्दसमभिरुद्धैरभूता यः ' [तत्त्वार्थ सू० १-३३] इति श्रूयते, न, स्थूलतस्तच्छ्रुते, अवा-न्तरभेदेन तु तेषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाश्लिष्यघटितविकल्पानामनियतत्वात्, तदुक्त्य प्रवादानामपि तत्सरवापरिमाणत्वात् ॥ ४४ ॥

20 ननु क नयमाश्लिष्य क परसमय प्रवृत्त, को वा कस्य विषय इत्यत्राह—

ज क्वाचिल दरिसण एय दन्त्रट्टियस्त वत्तव्वम् ।

सुद्धोअणत्तणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥ ४५ ॥

यत् कापिल दशन एतद्भव्यार्थिकस्य वक्तव्यम् ।

शुद्धोदनतनयस्य तु परिशुद्ध पर्यायविकल्प ॥ छाया ॥

25 यदिति, यत्कापिल दर्शनेन सारयमेवद्भव्यास्तिकनयस्य वक्तव्यं तद्विषयविषयम्, तदु-त्थापितश्चेति भावः, शौद्धोदनेस्तु परिशुद्ध पर्यायविशेष एव वक्तव्य परिशुद्धपर्यायास्तिक-

नयविज्ञेयविषय तदुत्थापितश्च सौगतमतमित्यभिप्राय , मिथ्यास्वरूपनयप्रभवत्वादनयो
मिथ्यात्व प्राक् प्रदर्शितमेव ॥ ४५ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिधीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधीमद्विजय-
कमलसूरीश्वरचरणनलिनचिन्त्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लन्धिसुरिणा सद्गलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य हेत्यहेतु
यादस्वरूपव्यावर्णन नामैकप्रिशा सोपानम् ॥

5

अथ कणादोक्तज्ञेयनिरसनम् ।

ननु भवतु परस्परनिरपेक्षैकैकनयावलम्बिनो साख्यसौगतमतयोर्मिथ्यात्वम्, कणमुद्-
मतस्य द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयावलम्बिन कथ मिथ्यात्वमित्यत्राह—

10

दोहिवि णएहि णीअ सत्थमुल्लूण तह्वि मिच्छत्त ।

जं सविसअप्पहाणत्तणेण अण्णोपणानिरवेक्खा ॥ ४६ ॥

द्वाभ्यामपि तथाभ्या नीत शास्त्रमुल्लूकेन तथापि मिथ्यात्वम् ।

यत् स्वविषयप्रधानत्वेन अन्योन्यनिरपेक्षात् ॥ छाया ॥

द्वाभ्यामिति, द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयाभ्यामुल्लूकेन वैशेषिकशास्त्रकर्त्रा प्रणीत शास्त्रं 15
द्रव्यगुणादिपदार्थपट्टस्य नित्यानित्यैकान्तरूपतया प्रतिपादनान्मिथ्यात्व तत्प्रदर्शितपदार्थपट्ट
स्य प्रमाणत्वाधितत्वात्, यत् स्वविषयप्रधानताऽन्योन्यनिरपेक्षोभयनयाधित तत्, अन्योन्य
निरपेक्षनयाधितत्वस्य मिथ्यात्वादिनाऽविनाभूतत्वात् । तथाहि तन्मत द्रव्यगुणकर्मसामा
न्यविशेषसमवायाख्या पदेव पदार्था -यूनाधिकप्रतिपादकप्रमाणाभावे परस्परविविक्तस्वरूप
पट्टपदार्थव्यवस्थापकप्रमाणविषयत्वात्, उभयाभिमतघटादिपट्टपदार्थवत् । पृथिव्यग्नेजोवाध्या 20
काशकालदिगात्ममनासि नव द्रव्याणि, आद्य चतुर्द्रव्य नित्यानित्यभेदेन प्रत्येक द्विविधम्,
नित्य परमाणुस्वरूप पृथिव्यादि, द्रव्यणुकादिरूपमनित्यम्, आनाशादिक नित्यमेव, अनुत्पत्ति-
मत्त्वात् । रूपाद्यश्चतुर्विंशतिर्गुणा, उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि, परापरभेदेन द्विविध सा
मान्यमनुगतज्ञानकारणम् । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिद्वयव ।
अनुत्पत्तिद्वानामाधार्याधारभूतानामिहेति प्रत्ययहेतुर्ये सम्बन्ध स समवाय एको व्याप- 25
कश्च, गुणा अपि केचिन्नित्या एव केचिदनित्या एव, कर्मानित्यमेव, सामान्यविशेषसमवाया
स्तु नित्या एवेति तदसङ्गतम्, पृथिव्यादिपरमाणुचतुष्टयस्यैकान्ताक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्या
मर्थक्रियाविरोधतस्तस्मात्तद्गुणसत्त्वव्यावृत्त्याऽसत्त्वात् । तेषा जनकैकस्वभावत्वेऽविकलकार-

णतया समानोत्पादानेऽङ्कुराणामिव सकलकार्याणां सृष्टेवोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च, अन्यथा विज्ञे
 पाभावात् सर्वदाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् । न च समजायिकारणभूतसयोगादेरपेक्षणीयस्यास
 त्रिधेरत्रिकलकारणत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, अपूना नित्याना सयोगादिना अनाघेयातिश
 याना तदपेक्षाऽसम्भवात्, न च तनुकरणादीना कार्याणां सकृत् प्रादुर्भावो दृश्यते, अत
 5 प्रभवत्कार्यकर्तृत्वात् क्रमवदङ्कुरादिनिर्गतकवीजादीनामिव परमाणूनामनित्यत्वमेव स्यात् ।
 न च परमाणूत्पादकाभिमत न सद्धर्मोपेत सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणाविषयत्वात्, शशशृङ्गवदि
 त्यनुमानान्नित्यत्व तेषामिति वाच्यम्, असिद्धत्वात्, कुविन्दोदेरणूत्पादकारणस्य सत्त्वप्र
 तिपादकप्रमाणविषयत्वात्, यथा च पटादय परमाण्वात्मका कुविन्दोत्पादास्तथापे वक्ष्यते ।
 अनेकान्तिनोऽपि हेतु, देशकालस्वभावप्रिकृष्टाना भावाना सदुपलम्भकप्रमाणनिवृत्तावपि
 10 मत्त्वाविराधात् । न च यत एव प्रमाणात् परमाणव प्रसिद्धा तव एव नित्यत्वधर्मोपेता
 अपि ते इति तद्वाहकप्रमाणनाधितमनित्यत्व तेषा नातोऽनित्यत्वानुमानेन प्रकृतप्रतिज्ञा वा
 धिना, तेन च प्रमाणतोऽप्रसिद्धौ आश्रयासिद्धतया अनित्यत्वानुमानानुत्थानादिति वाच्यम्,
 अनित्यत्वधर्मोपेतस्यैव भवस्य सर्वप्रमाणविषयत्वात्, अन्यथाभूतस्य प्रमाणाजनकत्वेन
 तद्विषयत्वानुपपत्ते, नित्यस्य चाकारणत्वात्तत्रतु सख्य परमाण्वात्मक नित्यद्रव्य सम्भ
 15 वति । नापि तदारभ्यमवयविविद्रव्य द्वयशुकादिक सम्भवति, गुणावयवभिन्नस्य तस्यानुप
 लब्धे, न हि शुद्धादिगुणेऽन्यस्तन्वाद्यवयवेभ्यश्च भिन्न पटादिद्रव्य चक्षुरादिज्ञानेऽवभासते,
 परमाणूनामेव त्रिशिष्टाकारतयोत्पन्नाना प्रतिभासविषयतया गुणावयवार्थान्तरभूतो दृश्यत्वे
 नाभिमतो गुण्यवयवी तत्रैव दृशे नास्ति, उपलब्धिपक्षेण प्राप्त्वे सति तत्रानुपलम्भात्, यथा
 क्वचित् प्रदृशेऽनुपलम्भविषयो घटादिरित्यनुमानेन तदभावसिद्धे, महत्यनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपा
 20 चोपलब्धिरिति वचनात्ततोर्दृश्यत्वेनाभ्युपगमात् हेतोर्विशेषणमसिद्धम् । अथ गुणव्यतिरिक्तो
 गुणी उपलब्धयत एव, तद्रूपग्रहणेऽपि मन्दमन्दप्रकाशे बलाकादीनामुपलम्भात्, स्वगतशुद्ध
 गुणग्रहणेऽपि च सन्निहितोपधानारस्याया स्फटिकोपलो गृह्यत एव, तथाऽऽप्रपदीनक
 ञ्चुकावच्छत्रशरीर पुमास्तद्वनश्यामादिरूपाप्रतिभासेऽपि पुमानिति प्रत्ययोत्पत्ते प्रति
 भालेव, एव यद्यद्व्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते तत्ततो भिन्नम्, यथा देवदत्तादध, गुणिव्यवच्छे
 25 द्यत्वेन नीलोत्पलस्य रूपादय प्रतीयन्ते च, एव पृथिव्यप्तेजोवायवो द्रव्याणि रूपरसगन्ध
 स्पर्शेभ्यो भिन्नानि, एकवचनरहुवचनविषयत्वात्, यथा चन्द्रो नक्षत्राणीति, तथा च पृथि
 वास्तेकवचनम्, रूपरसगन्धस्पर्शा इति बहुवचनमुपलभ्यत इत्यनुमानतोऽपि तयोर्भेद ।

१ तदीयरूपवत् कार्यायमेव स्यात्तादृ बलाकोपलम्भे तदीयस्वाभाविकरूपोत्पत्तेऽपि स्यात् चोपलम्भते
 तस्मात्तयोर्भेद इति भाव । २ जवाकुमुमसाज्ञधान इत्यथ ॥

तथा पटस्त-तुभ्यो भिन्न, भिन्नरुर्ध्वकत्वात्, घटादिवत्, भिन्नशक्तित्वाद्विपागदवत्, पूर्वतरकाळभाषित्वात् पितापुत्रवत्, विभिन्नपरिमाणत्वाद्वा कुवळविन्ववदिति प्रमाणेना वयवावयविनोरपि भेद सिद्ध, विरुद्धधर्माभ्यामनिरन्धनो हि परत्रापि भावान्ना भेद स चात्राप्यस्तीति कथं न भेद, यदि चावयवावयविनोर्भेदो न भवेत् भवेत् स्थूल-प्रतिभास, परमाणूना सूक्ष्मत्वात् । न चान्यथाभूत प्रतिभासोऽन्यादृशव्यवस्थापकोऽति प्रसङ्गात्, न च स्थूलाभावे परमाणुरिति व्यपदेशोऽपि सम्भवी, स्थूलापेक्षत्वाद्गुणत्वस्येति चेन्न, स्वगतगुणानुपलम्भे बलाकाद्युपलम्भस्य भ्रान्ततया निर्निपयत्वात्, तलाकादयो हि गुणा सन्त इयामादिरूपतया तदोपलभ्यन्ते, न च तेषा तद्रूप तास्त्विदम्, न च तदा इयामादिरूपादव्यो तलाकादिस्य भाव उपलभ्यते, इयामादिरूपैर्योपलम्भात्, न चातद्रूपा अपि बलाकादय इयामादिरूपेणोपलभ्यन्ते, यत् आकारवशेन प्रतिनियतायता ज्ञानस्य व्यवस्था-प्यते, अन्याकारस्यापि तस्यान्यायताया रूपज्ञानस्यापि रसविषयताप्रसक्तिरविशेषात् । कञ्चुकावच्छत्रे च पुंसि पुमानिति ज्ञानमयत्रिव्यवस्थापकतयोपन्यस्त नाभ्यन्तरूपम्, श-न्द्रानुविद्धत्वाद्मपष्टाकारत्वाच्च, किन्तु रूपादिसहतिमात्रलक्षणपुरुषविषयमनुमानमेतत् । रूपादिप्रचयात्मकपुरुषहेतुको हि कञ्चुकसृजिवेश उपलभ्यमान स्वकारणमनुमापयति, धूम इवाग्निम् । पक्षीवचनभेदादेरपि स्वेच्छामात्रभाविनो न बाह्यवस्तुगतभेदाऽव्यभिचारित्वा येन ततो गुणगुणिभेदसिद्धिर्भवेत् । तेन यद्यद्व्यवच्छिन्नमित्यादिप्रयोगानुपपत्ति, स्वस्य भाव, पण्णापदार्थानामस्तित्व दारा सिकता इत्यादौ वस्तुगतभेदम-तरेण पप्रदादरभावाङ्गीकारे पप्रदादेर्वृत्तिर्न स्यात्, भावादेर्व्यतिरिक्तस्य तत्रिनन्धनस्याभावात् । न च पण्णामस्तित्व सनुप-लम्भकप्रमाणविषयत्वलक्षण धर्मान्तरमिति वाच्यम्, पदपदार्थाभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गात् । न च पदपदार्थभिन्नानामपि धर्माणामभ्युपगमान्न दोष इति वक्ष्यम्, तैस्तेषा सम्प्रधानुपपत्त्या धर्मधर्मिभावायोगात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । न च सयोगसम्बन्धोऽत्र सम्भवति, तस्य गुण-त्वेन द्रव्येष्वेव भावात्, नापि समवाय, सत्तावत्तस्य सवत्रैकत्वाभ्युपगमेन तस्य सम्बन्धा-तरापेक्षायामनवस्थानात्, समवायेन सह समवायसम्बन्धे द्वितीयसमवायाङ्गीकारप्रसङ्गात् । न च पद्विभि पदार्थैस्सह धर्माणामुत्पत्तेस्तेषा त इति व्यपदेशो भविष्यतीति वाच्यम्, कुण्डादि सम्बन्धिना उद्रादीनामपि तथाप्रसङ्गेन सयोगादिसम्बन्धान्तररूपनानर्थक्यात् । पण्णा पदा-र्थाना धर्मान्तरभूतास्तित्वस्याङ्गीकारेऽपि तत्रापरास्तित्वाद्यभावेऽपि तदस्तित्वास्यास्तित्वप्रमे-यत्वाविधेयत्वानीति पप्रदादिप्रवृत्तिदुर्वारं, तत्राप्यपरास्तित्वादिकल्पनऽनवस्था, इष्टापत्तौ च सर्वेषामप्युत्तरोत्तरधर्माधारतया धर्मत्वप्रमत्तया पडेव धर्मिण इत्येतस्यानुपपत्ति । न च धर्मिरूपणामेव पदकेनाभिधानात् दोष इति साम्प्रतम्, धर्मरूपणामपि गुणादीनामनिर्देशप्रस

- ज्ञात् । भिन्नकर्तृत्वानुमानमप्यसङ्गतम्, तथाहि किमत्र साध्यते प्राक्तनावस्थेभ्योऽप्राप्तपदस्य पदेशेभ्यस्तुभ्य पदस्य भेद, क्रिया पटावस्थायामेव तत्तवस्तुभ्य पदस्य भेद, नापः सर्वभावानामक्षणिकत्वेन तद्विद्वन्नपटाख्यपदार्थानुत्पादोऽपि प्रतिक्षण भेदेन सिद्धसाधनात् । न द्वितीय, हेतूनामसिद्धत्वात्, न हि तद्वत्स्थाभाजित्तुभ्यः पदस्य भेदाप्रसिद्धौ भिन्नकर्तृ
- 5 कत्वादयो धमा सिद्धयति, नास्ति तस्मिन्निदं सम्प्रत्येव तत्सिद्धयर्थं हेतूपन्यासान् । न च त तव पट इति सहाभेदाद्वेदसिद्धि, प्रयोजनान्तरवशेनापि सद्धान्तरस्य सङ्केतनात् । योपिर्कर्तृकास्ततयो हि शीतापनोदायार्थसमर्थास्तन्तुव्यपदेशभाज, कुविन्दकर्तृका त्रिष्विष्टावस्थाप्राप्ता प्रावरणाद्यर्थक्रियाममर्था पदव्यपदेशविषया, तद्व्यपदेशप्रतिपादनाय व्यवहाराभिहितत्वात् सङ्केतकरणत्, अन्यथा गौरवाशक्तिप्रत्ययप्रसङ्गात् । यदि हि यावन्तो भावा
- 10 विवक्षितैककारनिर्पत्तनसमर्थास्तेषु ताव त शब्दा निवेश्यन्ते तदा गौरवदोष, तेषाम साधारण रूप निर्देष्टु शक्यमित्यसिद्धिदोष, उत्प्रेक्षितसामान्यकारेण निर्देशे वर पट इत्येकदैव ध्रुत्वा प्रतिपादन कृतमिति न किञ्चित् फलमस्य प्रत्येक पृथगभिधानप्रयासस्य पदार्थम इति वैकल्यदोष । सागस्त्येन त्वभिधाने सति व्यवहारलापवार्थदिर्गुण इत्येकार्थक्रियाकारिषु अनेकेषु एकशब्दसङ्केत उपपन्न, सकलवस्तुविवक्षाया जगत्त्रिभुवनविश्वादिशब्दवत्, पत्र-
- 15 मेकत्रचनादिक साङ्केतिक व्यवहारलापवार्थमुपादीयमान न वास्तव तयोर्भेद प्रसाध्यति, विशिष्टावस्थाप्राप्तानामाणूनामिन्द्रियमाहत्त्वात् तन्निद्रयत्नसिद्धमिति नाप्यव्यभावे प्रतिभास विरतिप्रसक्तिर्दूषणम्, न हि सर्वदैवैन्द्रियातिक्रान्तस्वरूपा परमाणव क्षणिकवादिभिरभ्युपगम्यन्ते, तेषा सर्वदैकस्वभावाविरहात्, तत परस्परविनिर्भागवर्तितया सहकारिवशाद्दत्तानां परमाणव एवाभ्युपगम्यतामुपायन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा विजातीयानां द्रव्या-
- 20 नारम्भकत्वात् पावकतप्तोपलहेमसूतादरुपलम्भो न स्यात्, न च तत्र सयोगश्लेषोपलम्भता, अदृष्टाद्यस्य तस्यापि उपलम्भाविषयत्वात् वाय्वाकाशसयोगवत् । न च पौर्वापर्यादिदिग्भेदेन व्यवस्थिता परमाणव, न च ते तद्रूपेणोपलम्भन्त इति कथमध्यक्षतेपामिति वाच्यम्, सर्वाकारानुभवेऽपि यत्रैवाशेऽभासादिकारणसद्भावातिशयस्तत्रैवाभ्यक्षत्रियताव्यवस्थापनात्, अन्यत्र तु गृहीतस्यापि व्यवहारायोग्यत्वेन निश्चयानुत्पत्तेरगृहीतकल्पत्वात् । न
- 25 चावयव्यभावे बहुषु परमाणुषु एक पट इत्यक्षयापारेण कथं प्रत्यय इति शङ्क्यम्, अनेकसूक्ष्मतरपदार्थसंवेदनत एक इति विभ्रमोत्पत्तेः, प्रदीपादौ नैरन्तर्यात्पन्नसदृशापरापरज्वालादिपदार्थसंवेदनेऽपि एकत्वविभ्रमवत् । भेदेनानुपलक्ष्यमाणा परमाणव कथमव्यक्षा इति चेन्न, विवेकेनानवधार्यमाणस्यानध्यक्षत्वं प्रदीपादौ पूर्वापरविभागेनानुपलक्ष्यमाणेऽनध्यक्षताप्रसङ्गः, अवयवविवेकेन वाऽगृह्यमाणोऽपि कथमवयवी तथाप्रत्यक्षत्वेनष्ट । किञ्च नीलादि निर्भासे-

नेरुम्भभावत्वायोगाद्देदप्रसङ्गात्, न चैकस्य पृथुतरदशावस्थान युक्त निरसत्वात्, अन्यथा ।
 सर्वोपामेधोदक जन्तुहस्त्यादीनामेकत्वेनापिशेषात् स्थूलसूक्ष्मादिभेदो न भवेत् । न चास
 विशेषोऽल्पबहुवयवारम्भाविहृत, तथाभेदोऽप्यययिना निरसतया परस्पर विशेषाभावात्
 अवयवान्तरहुत्वग्रहणदृष्टे च स्थूलादिव्यवहारेऽप्ययवमात्रमेवाभ्युपगत दृश्यत्वेन स्यात्
 5 स्थूलादिव्यतिरेकेणान्यस्याऽप्ययमानत्वात् । अवयवाल्पबहुत्वकृते च तथाभेदेऽवयवा प
 तथा तथोत्पद्यमाना जन्पत्रहृतरा स्थूलसूक्ष्मादिव्यवस्थानिबन्धन भविष्यतीति किं तदारम्भ
 वयविकल्पनया, तस्य रुदाच्चिदप्यष्टमामर्शत्वात् । किञ्चाव्याप्यवृत्ति सयोग इत्यस्य यदि स
 द्रव्य न व्याप्नोति इत्ययमर्थस्तदा द्रव्यस्य सर्वज्ञानाविषयत्वाभ्युपगमादयुक्त, अथ तद
 दृग्गुचिरिति तत्र तस्यैकदेशाम्भवात् । न च तदारम्भकेऽवयवे वर्तते इत्यर्थो युक्त, त
 10 रम्भकस्याप्यवयवित्वात् । जवाणुरूपस्तराणूनामतीन्द्रियत्वात् तदाधित सयोगोऽप्यतीन्द्रि
 एवेति रक्षोपलम्भो न भवेत् । न च यथाऽहुलिरूपस्याऽऽश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिर्न त
 सयोगस्याश्रयोपलब्धावश्रयोपलब्धि रित्यव्याप्यवृत्तिरिति वक्तव्यम्, सयोगस्याप्याश्रयानुपलब्ध
 षप्यनुपपत्त्याः, अन्यथा घटपिशाचसयोगस्याप्युपलब्धि म्यात्, न चान्य सयोगोपलम्भं
 पाय आश्रयोपलम्भात्ममस्ति तस्मान्नैकरूप द्रव्यम्, अनेकरूपमपि अणुसञ्चयात्मकमे
 15 सामर्थ्यात् सिद्धम्, विद्यमानावयवस्यैकत्वायोगात्, एत पटादीना परमाणुरूपत्वाज्जीर्णा
 परमाणूनामाकार, स्थूलरूपस्यैकस्यापरस्य विषयस्थाभावात्, परमाणुरिति व्यपदेश स्थू
 स्यैकस्थाभावेऽपि कल्पितस्थूलरूपे नया मम्भयति, ततो न स्थूलमेक द्रव्यमवयवानारम्भम
 घटते, तदारब्धन्तु सुतरामम्भयति । तथा च यदनेक न तदकद्रव्यानुगतम्, यथा घ
 कुण्डादय, अनके च न त्वाय इति व्यापकविरुद्धोपलब्धि, यद्वा यदेक न तदनेकद्रव्य
 20 धितम्, यथैकरमाणु, एकव्यवयविसंज्ञित द्रव्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिविप्रयो
 प्रसन्नसाधनरूप, प्रयोगद्वयऽप्यययिनाऽवयवेषु वृत्त्यनुपपत्तिर्विपर्यये बाधक, प्रमाणम्, वृत्ति
 हिं किमेकावयवक्रोडीकृतेन स्वभावेनावयवान्तरेऽवययिनः स्यात्, किं वा स्वभावान्तरेण,
 न प्रथम, एकावयवक्रोडीकृतस्वभावान्यत्र वर्तितुमशक्ये, शक्यौ वा तस्य तत्रावयवे सर्वा
 त्मना वृत्त्यनुपपत्ति, जपरन्वभावाभावादन्याययवृत्तिस्वभावासम्भवात्, सभवे वा एकत्वहा
 25 निप्रसक्त, यथेकक्रोडीकृत न तत्तदवान्यत्र वर्तते, यथैकभावनक्रोडीकृतमात्रादि, एकावय
 वक्रोडीकृतव्यवयविस्वरूपमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धि, एकावयवसम्बद्धस्वभावस्यातद्देशा
 वयवान्तरसम्बद्धस्वभावानाऽभ्युपगमे तदनययानामेकदशताप्रमत्तिर्विपर्यये बाधक प्रमाणम् ।
 न द्वितीय, एकस्यानेकवृत्तित्वात्मम्भवात्, स्वभावभेदात्मकत्वाद्भस्त्रुभेदस्य, अन्यथा तदयो
 गान् । किञ्च प्रत्येकमवयवेषु सर्वात्मनाऽवयविनो वृत्तौ यावन्तोऽवयवास्तावन्त एवावयविन

२५, विना स्वभावभेद तावत्स्ववचनेषु प्रत्येक सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्ते, एतच्च युगपदनेक
 कुण्ठादिव्यवस्थितवित्वादिबदनेकावयव्युपलब्धि स्यात् । एकदेशेन वर्तमाने त्वनवस्था
 वेधव्यवचनेषु वृत्तौ अपरैकदेशवृत्तिकल्पनाप्रसङ्गात्, यदि तु यैरुदेशैरवयवी अवयवेषु
 वर्तते ते तस्य स्वात्मभूता इति नानवस्थस्युच्यते तर्हि पाण्यादयोऽप्यवयवास्तस्य स्वात्मभूता
 किं नान्युपगम्यन्ते, तथाभ्युपगमे चापरावयविप्रकल्पना न स्यात्, तस्यावयवप्रचयात्मक- 5
 त्वान् । ननु किमिदं काल्पन्यैकदेशाभ्या वृत्तिविकल्पानुपपत्ति स्वतंत्रमायन प्रसङ्गसाधन
 वा, तत्रोभयमपि अवयव्युपलब्धौ सत्या प्रवर्तते, अन्यथाऽऽश्रयामिद्धता स्यात् । न वा
 काल्पन्यैकदेशाभ्या वृत्ति कचन लक्षिता, यस्या असम्भवात् अवयव्यादेर्नव्यासत्त्व भवेत्,
 उभयविधवृत्तिप्रतिषेधेऽपि प्रकारान्तरेण वृत्ति कुतो न स्यात्, इह त तुष्विद वस्त्रादीत्येव-
 भूतात् प्रत्यक्षात्समवायलक्षणवृत्तेरवयविन सिद्धे, स च समवायसत्त्वत्रैकत्वात्त्रयवत्त्वाच्च 10
 न कृत्स्नैकदेशवृत्तिप्रयः, नैरम्, प्रसङ्गसाधनाभिधानान्, तच्च व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ
 व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयक, व्यापकनिवृत्तिर्वा व्याप्यनिवृत्त्यपिनाभावि
 नीत्येवप्रदर्शनफल प्रवर्तते एव, व्याप्यव्यापकभावसिद्धिश्चात्र लोकप्रसिद्धैव भवताप्यभ्युप
 गमनीया, लोकश्च कस्यचित् सर्वात्मना वृत्ति श्रीफलस्य कुण्ठादौ, क्वचिच्च कस्यचिदुदेशेन
 यथानेकपीठाधिष्ठितचैत्रादेरभ्युपगच्छति, यत्र प्रकारद्वय वृत्तेर्न्योवृत्त तत्र वृत्तेरभाव एव 15
 कथ न व्याप्तिरितिनात्र प्रसङ्गसाधनस्यावकाशो न स्यात्, निरस्ता च प्राग्नेकस्ति-
 नेकस्य वृत्ति, इह तन्तुष्विद वस्त्रादीत्येव भूत प्रत्यक्षमपि न लोके प्रवर्तते, किन्तु इह गवि
 गृह्ण पटे तन्तव इत्येवमेव विकल्पिना बुद्धि । नाप्यध्यश्चेतसि तन्त्रादिसमयेत तद्व्यति
 र्द्विवस्त्रादिरूप प्रतिभासते, न च विवेकेनाप्रतिभासिते सतीदमिह वर्तते इति धीर्भवेत्, न
 हि कुण्ठादौ विवेकिनामप्रतिभासमाने पयसि भवति सलिलमिहेति प्रत्ययाः, किञ्च यदरादे 20
 कुण्ठादौ सर्वात्मना स्तम्भादौ वशादेरुदेशेन वृत्तेरुपलब्धनात् काल्पन्यैकदेशाभ्या वृत्तेर्नानु
 पलक्षण क्वचित् । कृत्स्नमिति चरुस्याशेषमिधानम्, एतदेश इति चानेकत्वे सति कस्य
 चिदमिधानम्, तयोः कृत्स्न पट कुण्ठे वर्तते, एकदेशेन वा इत्येव पटादिषु प्रवृत्तिदर्शना
 चावयवविन्यनुपपन्नावित्यभिधानमपि न सङ्गतम्, न चेषमुपचरिता, अस्पष्टवृत्तित्वात्, त-
 स्मान्न नित्यानित्यरूपवृष्टिव्यादिचतुःसक्य द्रव्य युक्त्युपपत्तम् । आशान्नाख्यनित्यैकद्रव्यप्रसिद्धये 25
 शब्द गुणत्वाद्भिन्नत्वेन प्रतिपादयति, उत्पत्तिमत्त्वे सति विनादित्वाद्द्रादिवच्छब्द क्वचि-
 दाश्रित इति, तत्राश्रितत्वमात्रसाधने सिद्धसाध्यता, कारणप्रतिनद्धात्मतया कार्यस्य तदाश्रि-
 तत्वाभ्युपगमात्, एकनित्यामूर्त्तविभुद्रव्यसमवेतत्वेन शब्दानामाश्रितत्वसाधन तथाभूतसा
 ध्यावितहेतोर्नष्टात्तेऽभावादनैकान्तिता, प्रतिज्ञायाश्चानुमानविरोधित्वम्, यदि हि नित्ये-

- कव्यापिनभोद्रव्यसमयेता शब्दा भवेयुस्तदैरदोत्पन्नानेकशब्दवदन्यकाला अपि ते सदैव
 स्युरविकलकारणत्वाद्काश्रयत्वाच्च, न च सहस्यैपेक्षा नित्यस्य सम्भवति । नापि समवायि
 त्वमनुपकारिणो युक्तम्, अतिप्रमद्धान्, तत्राऽऽक्रमभावित्वप्रसङ्गो ज्यवस्थित । तत्कारणस्य
 नित्यत्वे व्यापित्वं च शब्दानां मध्यपुरुषैर्ग्रहणप्रसङ्गं, आकाशात्मक हि श्रोत्र तदक्रमेवेति
 5 तत्प्राप्तानां सर्वेषामपि श्रवणं स्यात् । तद्दि निरवयवाकाशे इदमात्मीयं श्रोत्रमिदञ्च परकीय
 मिति त्रिभागं सम्भवति, न च यदीयधर्माधर्माभिसंस्कृतकणज्ञप्कृत्यवरुद्धं नभस्तत्तस्य श्रो
 त्रमिति त्रिभागो युज्यते, अन्तःप्राज्ञभस, पारमार्थिकत्रिभागनिष्पाद्यफलस्य परिकल्पितावय-
 वविभागेन निर्दिष्टमित्युक्तं, अतिप्रमद्धान्, अन्यथा मलयजरादिकमपि पावक-
 प्रन्तपनाया श्लोकात्परिचयं सिद्धयान् । किञ्चात्रलक्षणशङ्कृत्याद्योऽपि समानदेशा स्युरभिज्ञै-
 10 क्तमभ ससर्गित्वात्, येन तस्यो त्रियत्स्यभाजनं सयुक्तं तनैवापरोऽपीति सोऽपि तद्देशभावी
 स्यात्, तत्सपुष्टम्वभावनित्समर्गित्वाच्चेदेषावस्थितानलवत्, अत एव शब्दानामप्येकदेशत्वा-
 देकोपलम्भे मूर्त्तपलम्बित्वं स्यात्, दूरासंवाद्यवस्थायिता तु भावानां प्रतीतिगोचरा बिरोधिनी
 य भवेदिति तत्रैकैकव्याप्याद्यास्तिसिद्धिः । तत्रा परापरव्यतिकरयोगपद्यायोगपद्यचिरक्षिप्र
 प्रत्ययसिद्धं कालो द्रव्यान्तरम्, तथाहि पर पिता, अपर पुत्र, युगपत्, चिर क्षिप्र क्रि-
 15 यते कृत्वा चरिष्यत इति यत् परापराज्ञानं तदादित्यादिक्रियाद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिव-
 न्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययान्, योऽस्य हेतु पारिशेष्योत्स काल इति,
 आकाशवद्वास्य विभुनित्यैकत्वादयो धमा । त्रिगुणिकादिधर्मोपेतं द्रव्यं प्रमाणतः सिद्धम्,
 तथाहि मूर्त्तपत्रेण द्रव्येण मूर्त्तं द्रव्यमवतिष्ठत्वा इदमस्मात् पूर्वणं वक्षिणेन पश्चिमेन उत्तरे
 णे यादि न्दाप्रत्यया यतो भवति सा त्रिगुणिका, न हेतु प्रत्यया आकस्मिका न परस्परापेक्ष
 20 मूर्त्तद्रव्यनिमित्ता, इतरेतराद्यन्तर्भावप्रत्ययाभावप्रसङ्गे, ततोऽन्यनिमित्तोत्पाद्यत्वासम्भ-
 वादेते दिशो लिङ्गभूता, एतस्या एतत्त्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्व कार्यत्रिशेषाद्व्यवस्थि-
 तम्, प्रयोगश्चात्र यदतत् पूर्वापरादिज्ञानं त मूर्त्तद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनियन्धनम्, तत्प्रत्यय
 विलक्षणत्वात् मुग्धादिज्ञानवदिति, आकाशप्रदेशस्य नित्यत्वादिधर्मा इति, तदपि न सम्यक्,
 मामा येन मायनं सिद्धसाध्यताया विशेषमायनं हेतोरन्वयाद्यसिद्धे प्रतिज्ञाया अनुमान
 25 वायित्वस्य दुर्गात्त्वात्, तथाहि पूर्वापरोत्पत्तपदार्थविषयपूर्वापरशब्दमङ्केतवशोऽतसस्कार
 नियन्धनत्वात् प्रकृतप्रत्ययस्य कारणमात्रे माध्ये कथं न सिद्धसाध्यता, विशेषे च कथं ना-
 न्वयासिद्धिः, अनुमानवाधा च पूर्ववद्भावनया, अत एव नेतरेतराश्रयदोऽपि पूर्वपक्षोदित,
 विशिष्टपदार्थसङ्केतप्रभवत्वादस्य प्रत्ययस्य । किञ्च निरशोकदिक्कालाख्यपदार्थनिमित्तत्व परा-
 परादिप्रत्ययस्य साध्यितुमभ्युपगतम्, तथायुक्तम्, स्वाकारानुकारिप्रत्ययजनकस्य तद्विप

यत्नान्, निरंशस्य च पौर्वापर्यादिरिगिभगाभावावतस्तथाभूतप्रत्ययोत्पादकत्वाम्भवात्, तथा
 भूतप्रत्ययाद्विपरीनापसिद्धेरिष्टविपर्ययमाधनाद्विरुद्धश्च हेतु स्यात्, अथ बाह्याभ्यात्मिक-
 मावर्षावर्षानिध धनस्य विहालयो पौर्वापर्यव्यपदेशस्य भागान्न हेतोर्विरुद्धता, १, तथा
 सति दिक्कालकल्पनायैयध्यान्, तत्साध्याभिमतकार्यस्य साध्याध्यात्मिके सम्बन्धिभिर
 निर्वर्तितत्वान्, तथाहि दिक् पूर्वापरादिव्यवस्थाहेतुरिष्यते कालश्च पूर्वापरक्षणलवनिमेक
 लामुत्तमप्रहरदिवसाहोरात्रपक्षमासत्वेनसवत्सरादिप्रत्ययप्रमत्रनिमित्तोऽभ्युपगत, अथ च
 स्वरूपभेदः स्वात्मनि तयो समस्तोऽप्यसम्भवी, तत्सम्बन्धिषु पुनर्भावेषु विद्यमानस्तत्र प्रत्य
 यहेतुरिति व्यर्थं तत्प्रकल्पना । अथ तत्सम्बन्धिष्वप्य भेदोऽपरक्रियादिभेदनिमित्तसिद्धिं तत्रा
 प्येवमित्यनवस्थाप्रसक्तिः, अथ पदार्थेषु पूर्वापरभेद काठमित्त, ननु कालेऽप्यसौ न स्वत
 ह्यपरकालनिमित्तो यद्यभ्युपगम्यते तदाऽनवस्था । अथ पदार्थभेदनिमित्त तदेतरेतराश्रयत्व
 प्रसङ्ग, अथ तत्र एत एवाय भेद, पदार्थेष्वपि स्वत एवाय किं नाभ्युपगम्यते ततश्च पुनरपि
 दिक्कालप्रकल्पन व्यर्थमिति । विगुत्तादिधर्मापतमात्मद्रव्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धम् । मनोद्रव्यस्य
 तु युगपच्छानानुत्पत्तिर्लिङ्गमुक्तम्, तत्रापि कारणमात्रे माय्ये चक्षुरादिभिन्नमनस्कारादे
 कारणत्वाभ्युपगमेन सिद्धसाध्यता, नित्यैकमन साधनऽनवयदोष, प्रतिष्ठाया अनुमान
 बाधा, इष्टविपर्ययसाधनात् विरुद्धश्च हेतुरिति दोषा पूर्ववद्वाच्या, चक्षुरादिव्यनिरिच्छानित्य
 कारणसापेक्षत्वस्य साधनाद्विरुद्धता प्रकटव, अन्यथा नित्यकारणत्वे चेतसामधिकउत्कारण
 एवमोत्पत्तिर्विरुद्धव भवेत्, तस्मान्न पृथिव्यात्न्द्रव्यनरकस्य प्रमाणतः सिद्धि । द्रव्याभा
 वादेव तदाश्रितत्वेनाभ्युपगता गुणादिविशेषपर्यन्ता जस-त एव, आध्याभावे तदाभिताना
 उत्तरतरतयाऽनस्थानासम्भवान्, ततो द्रव्यनिषेधादेवाशेषपदार्थनिषेधसिद्धावपि विशेषतो
 गुणादिप्रतिषेध क्रियते, परदोषस्य सर्वथाऽयुक्तत्वप्रदर्शनावश्यकत्वात् । तत्र रूपरसगन्ध
 स्पर्शसंख्यापरिमाणवृषकत्वसयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रव्यरसनहस्रस्पर्शसुद्धिसुगन्धु
 च्छब्दा
 द्रव्यप्रत्ययधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विधसिद्धिर्गुणा, तत्र रूप चक्षुर्मात्रे पृथिव्युद्भवत्वात्पृथि, रसो
 रसनेन्द्रियमाह पृथिव्युद्भवत्वात्, गन्धो घ्राणमाह प्रथिवीवृत्ति, स्पर्शस्त्वगिन्द्रियमाह
 पृथिव्युद्भवत्वनपवनवृत्तिरिति तत्र, एव महति द्रव्ये एवमेवमानयव नीलादीप्यत
 तत्र सूक्ष्मेणापि बुद्धिक्वादिविवरवर्तिना प्रदीपाद्यालोकनाववरकादिस्थितवृथुतएटादिद्र-
 व्यसमवेतस्य नीलादिरूपस्याभिव्यक्तौ सकलस्यैव यावद्द्रव्यवर्तिनोरभिव्यक्तिरुपलब्धिश्च
 प्राप्नोति निरवयवत्वान्, १ हेतुस्या अवयवा मन्ति यनेरदत्ताभिव्यक्तिर्भवेत् । एव गन्ध
 रसस्पर्शानामपि तदाधारैरुद्गस्थानामभिव्यक्तौ यावद्द्रव्यभाविनामुपलब्धिप्रसङ्ग । अथ
 अवयव सकलस्य नीलादेरुपलब्धिपरिति यत्र तदा हि र-यालोकने नीलादरगुणो भेदेऽङ्गा

क्रियमाणे पृथिव्यादिपरमाणुद्रव्यवदणुपरिमाणयोगित्वेन गुणवत्त्वाद्द्रव्यरूपतैव स्यात्, न गुणत्वम्, एवम्भूतानां प्राणुशो भिन्नानां गुण इति सद्भाकरणे न नास्ति विवादः, न चाणुत्वोऽप्याश्रितत्वाद्गुणत्वयुक्तम्, सदसतोराभयानुपपत्तेरतिप्रसङ्गाच्च, अवयवविद्रव्यस्यापि अवयवद्रव्याश्रितत्वापत्तेः । सरुया चैकत्वादिव्यवहारहेतुरेकत्वाविस्तररूपा । सा एकद्रव्या

५ जानेकद्रव्या च, तत्रैकसत्त्वा एवद्रव्या सलिलादिपरमाणुद्रव्यादिगतरूपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तिरूपा अनेकद्रव्या द्वित्वादिसरुया, अनेकप्रिययुद्धिसहितेभ्य एकत्वेभ्यो निष्पन्ना, तस्या अपेक्षादुद्धिनाशाद्विनाश कश्चिदाश्रयविनाशात्, इय द्विधापि सरुया प्रत्यभूत एव सिद्धेति परमात्म, तत्र, एतत्त्वादिसद्भाविषयपर्यायव्यतिरेकेणोपलब्धिलक्षणप्राप्ताया सत्त्वाया शशविषा एवदनुपलब्धेरसत्त्वात्, न चोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमसिद्धम्, तस्या दृश्यत्वेनाभ्युपगमात् । यथा चैकं ज्ञानं द्वं ज्ञानं इत्यादियुद्धे सत्त्वाभन्तरेणापि निर्वाहस्तथैको घट इत्यादियुद्धेरपि अमहायादिषु घटादिषु ग्वेच्छाकल्पितैकत्वादिशब्दसकेतविहितमनस्कारप्रभृत्त्वाद्द्वेषेषुद्धिलोऽपि न सरुयासिद्धिः, न हि ज्ञानादौ गुणत्वात्सरुयाऽस्ति तस्याद्रव्यत्वात् सत्त्वायाश्च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात्तो न दृष्टान्तसिद्धिः । न च ज्ञानादौ एकत्वादिज्ञानमुपचरितम्, असर्लद्धुत्तित्वात्, द्रव्यसमवतादकत्वादेरेकाधसमवायित्वादेतज्ज्ञानं गुणादौ

१५ भिन्निप्रतीतिरिति, एकस्मिन् द्रव्ये रूपादयो बहुवो गुणा इति ज्ञानानुदयप्रसङ्गात्, आश्रये द्रव्ये बहुत्वसरुयाया अभावात्, एकार्थसमवायादेश्चायमानप्रत्ययस्य गौणतापत्त्या माणबकेऽन्तरप्रत्ययवत्सम्बन्धितताप्रसङ्गाच्च । न च गजतुरगादौ सरुयाप्रत्ययो गजादिव्यतिरिक्तनिबन्धनो गजादिव्यतिरिक्तप्रत्ययत्वात्, नीलपटप्रत्ययवदिति सरुयासिद्धिरिति वाच्यम्, निमित्तमात्रसाधने इच्छार्थितसकेतमनस्कारादिनिमित्ताभ्युपगमेन सिद्धसाधनात्, एतद्व्यतिरिक्तनिमित्तसाधने बुद्ध्यादायनैरान्तरत्वात्, तत्रैकादियुद्धेर्विलक्षणत्वेऽपि सरुयानिबन्धनत्वाभावात् । अनेकद्रव्या द्वित्वादिसरुयापि संकेताभोगमात्रेणोपपद्यते, एव सति अदृष्टसामर्थ्यस्य हेतुत्व न कल्पितं स्यात्, अन्यथाऽपेक्षायुद्धेरदृष्टसामर्थ्यायाः तद्धेतुत्वेऽन्यस्यापि तद्धेतुताप्रसङ्गेतानवस्था भवेत् । तथा द्वित्वादिसरुयाया एकस्या अनेकवृत्तित्वासम्भव, एव एवनेकवृत्त प्रतिपिद्धत्वात् । परिमाणव्यवहारकारणं महत्तुदीर्घह्रस्वभेदं नित्यानित्यविभाग

२५ रूपादिप्रत्ययविलक्षणमुद्धिप्राज्ञतया रूपादिभ्योऽर्थांतरत्वेन सिद्ध परिमाणं परो मन्यते, तत्र रूपादिविषयि द्वययुद्धिलक्षणप्रत्ययभाह्यत्वाद्रूपादिभ्यस्तस्यार्थांतरत्वेन साधने हेतु

१ यथा व हाको गौरति प्रत्यय स्वरति गौरि व गार्ने तु गारेव सास्नाद्यभावादिति, न तथा स्वरति एकमित्तेकं ज्ञानादि न त्वकमवति, किं नाई यादशी घटादिष्वस्वर्णिता युद्धिर्भवति तादृशी ज्ञानादिष्वपीति भावः ॥

रसिद्ध, तथाव्यवस्थितरूपादिपदादेव्यतिरेकेण महदादिपरिमाणस्याध्यक्षप्रत्ययप्राह्यत्वेना
सवेदनात्, अथाणुमहदादीत्येव या त्रिकल्पिका बुद्धि सा रूपादिप्रत्ययविलक्षणबुद्धिपद-
नानिप्रेतेति चेन्न, हेतोर्विपक्षे चाधकप्रमाणाभावेनानेकान्तिकत्वान्, न ह्यस्या परमार्थत
किञ्चिदपि प्राह्यमस्ति कल्पनाबुद्धित्वात्, केवल तेष्वेव रूपादिषु एकदिङ्मुखादिप्रवृत्तेषु
दृष्टेषु वद्विलक्षणरूपादिभेदप्रतिपादनाय कृतसमयानुरोधान्महदित्यव्यवस्थंती बुद्धिर्चायते 5
नातो वस्तुव्यवस्था, न च रूपादिव्यतिरिक्तप्राह्यमप्यस्तीत्यसिद्धतापि हेतो, प्रतिज्ञायाश्च
प्रत्यक्षवाधा, प्रत्यक्षत्वेनेष्टस्य महदादे रूपादिव्यतिरेकणानुपलब्धे । ततो दृष्टे स्पष्टे वा रूपा
दिके एकदिङ्मुखप्रवृत्ते भूयसि अतद्रूपपरावृत्ते दीर्घमिति व्यग्रहार प्रवृत्ते परिमाणाभा-
वेऽपि, तदपेक्षया चाल्पीयसि रूपादौ समुत्पन्ने ह्रस्वमिति, एव महदादावपि योग्यम्, एका
नेकविकल्पाभ्या रूपादिवन् महदाद्यनुपपत्तेश्चाभाव । अविद्यमानेऽपि महादादौ भवत्प्रक 10
ल्पिते प्रासादमालादिषु महदादिप्रत्ययप्राहुर्भूतिरनुभूयते । न च यत्रैव प्रासादादिषु माला
रूपो गुण ममवेतस्त्र महत्त्वादिकमपीति एकार्थसमवायउलानमहतीत्येव तन्मालादि व्य
पदिश्यत इति वाच्यम्, प्रासादस्यावयवित्वेनानभ्युपगमात्, विजातीयाना द्रव्यानारम्भ
कत्वान्, किं तु स सयोगात्मको गुण, स च न परिमाणवान्, निर्गुणत्वाद्गुणानाम्,
ततो मालारूपस्य गुणस्य प्रासादादिष्वभावात् प्रासादमाले इत्ययमेव प्रत्ययस्तावद्युक्तो दूरतो 15
महती ह्रस्वा वा सेति प्रत्ययव्यपदेश, मालाया सख्यात्वेन प्रासादादीना सयोगत्वेन
महत्त्वादिश्च परिमाणत्वेन परैरभ्युपगमात्, तस्मान्न परिमाण रूपादिषु पृथग् गुण इति
स्थितम् । इदमस्मात् पृथगिति यद्वासात्संयुक्तमपि द्रव्यमपोद्ध्रियते तदपोद्धारकारण पृथक्त्वं
नाम गुणो घटादिभ्योऽर्थान्तर तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिप्राह्यत्वादिति कणादा, तन्न रूपादिभ्यो
विधेकेनार्थान्तरभूतस्य तस्य प्रत्यक्षबुद्धावप्रतिभासनाडेतेरसिद्धे, अत एव च तस्योपलब्धि 20
लक्षणप्राप्तत्वेनाभिमतस्यानुपलम्भादसत्त्वमेव, न च प्रथगिति विकल्पबुद्धिवलनं तस्य सिद्धि,
तत्प्रत्ययस्य सजातीयत्रिजातीयव्यावृत्तरूपाद्यनुभवेनिरन्धनत्वान्, व्यावृत्तता च भावाना
स्वस्वभावव्यवस्थितो, अन्यथा स्वतोऽव्यावृत्तस्वरूपाणा पृथक्त्वादिब्रह्मादपि प्रथमपत्त्या
सिद्धे । किञ्च सुखदुःखादिगुणेषु यथा परस्परव्यावृत्तात्मतया पृथगिति प्रत्ययविपयता
पृथक्त्वगुणाभावेऽपि तथा घटादिष्वपि भविष्यतीति हेतोरनेकान्तिकत्वम् । न चापि तेषु 25
भाक्तोऽय प्रत्यय, मुख्यप्रत्ययाविशिष्टवात् । प्रथमित्यपोद्धारव्यग्रहारस्य स्वरूपत्रिभिन्नप
दार्थानिरन्धनत्वान् परोपन्यस्तानुमान प्रतिज्ञाया अनुमानवाधा तथा च प्रयोगो ये परस्पर-
व्यावृत्तात्मानस्ते न स्वव्यतिरिक्तपृथक्त्वसमाध्या, यथा सुखाद्य, परस्परव्यावृत्तात्मा
नश्च घटादय इति स्वभावहेतु, एकस्यानेकवृत्तसंभव सम्प्रन्धाभाव सुखादिषु तद्व्यवहा-

राभात्रसदश्च त्रिपर्यये चाधक प्रमाणम्, तस्मात् पृथक्च गुण । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्ति
 सयोगः, प्राप्तिपूर्विका चाप्राप्तिर्विभागात् । एतौ द्रव्येषु यथाक्रमं सयुक्तविभक्तप्रत्ययद्वय
 अन्तरोपपन्नौ सयोगविभागो च यथाक्रमम् । द्रव्यविशेषणतया सयोगस्याभ्यस्त
 प्रतायमानत्वात्सद्व्यवहारविषयता, कश्चित् केचित् सयुक्ते द्रव्ये आहरेत्तुक्तो हि यथोर
 5 द्रव्ययोः सयोगमुपलभ्यते ते एकाहरति च द्रव्यमात्रम्, अन्यथा हि यद्विरुद्धिदाहरेत्,
 एतद्विपर्ययेण विभागसाधनं सपि योऽत्रम्, तत्र युक्तम्, सयुक्तपदार्थादन्तरभूतसयोगस्य
 कदाचित् प्रतिपत्तुर्नपत्रात्रवारात्, न हि सयोगदर्शनं विशिष्टं द्रव्यमाहरति, किन्तु
 प्राग्भाषिणीयं सान्तरजातावस्थे तयो विशिष्टे निरन्तरावस्थे यं समुत्पन्ने वस्तुनी ते एव स
 युक्तप्रत्ययत्रिपर्यये तच्छ-दानात् च, अवस्थाविशेषे सयुक्तशब्दस्य सङ्घटितत्वात्, तथाविध
 10 वस्तुनी पश्यताहरति, ना ये, न हि शब्दनायोधितोऽपि शब्दान् प्रवर्तते प्रेक्षावान् । सयोगवि
 भागयोर्त्रिपर्ययी तन्मूयोरभावेऽपि वस्तुन्तरमेव तत्रा तथोत्पद्यमानं मान्तरमिदं वस्तु निर
 तरमिति च बुद्धिभेदविन्ययनं न विष्यति न सयोगविभागयोस्तथाविधप्रत्ययविशेषात् सि
 द्धम् । यद्वि विच्छिन्नमुत्पन्नं वस्तु तन्मान्तरमुद्बन्निमित्तं हिमत्रद्विभ्यादिवत् । अविच्छिन्नोत्प
 त्तिकञ्च निरन्तरमुद्बन्निमित्तं, निरन्तरापरचित्तद्वयसत्त्वगृह्यत्, न हि गृह्यो परे
 15 णापि सयोगगुणाध्रयत्वमनुपगम्यते, तयोः सयोगात्मकत्वेन गुणत्वान्, नापि हिम
 द्विभयोर्विभागाध्रयत्वम्, प्राप्तिपूर्विकाप्राप्तेस्तद्व्यवस्थाभागात् । मिथ्याबुद्धिर्था दूरे धव
 यदिरादौ सान्तरं निरन्तरावस्थारूपा परतन्निग्रासकत्वाकादौ सान्तरत्वाभ्यवसायिनी
 तथापि न सर्वोऽपि न साधर्म्यमहणादुत्पद्यते, येन मुख्यपदार्थसिद्धिः स्यात्, तदन्तरेणापि
 20 इन्द्रियैर्गुण्यमात्रादात्तस्त्वुत्पन्नं, अन्यगत्पत्रम नैमिरित्यस्य द्विचन्द्रायविकल्पबुद्धि
 वत् । विच्छिन्नाविच्छिन्नरूपतरोपपत्तस्य वस्तुन प्रधानभूतस्य तद्विद्विनिश्चयनस्य सङ्घ
 वाद्यं न तदथात्तरात्त्वयसयोगावभागासिद्धिः । यदपि कुण्डली द्वादत्त इति मतिरियमुप
 जायमाना हि निरधना, न च पुरुषकुण्डलभावाभावाविनी, सर्वदा देवदत्तकुण्डलयोस्त
 स्या उदयप्रसङ्गात्, किञ्च तद्वयं केनचित् कश्चिदुपलब्धसत्त्वं तस्यैवान्यत्र विधिप्रतिषेध
 मुखेन तोकव्यवहारप्रवृत्तिर्नष्टा, यदि तु सयोगो न स्यात् कथं विभागोत्तस्य त्रयोऽकुण्डल
 25 कुण्डली वत्प्रयं प्रतियधो विधिश्च भवेत्, त्रयोऽकुण्डलीत्यनेन हि न कुण्डलं प्रतिविध्यते,
 तस्य देवकालभेदनं सत्त्वाभ्यासितमूर्ते प्रतिपद्मशक्यत्वात्, नापि त्रयस्य, अत एव,

१ पक्षिनिखरश्च सयोग विभागात्तरक्रमज, मयद्वयगतिपात पृथग्भावात्सोभर्वकर्मज इत्य
 पुस्तकयोः सयोगविभागात्तरात्तरपुस्तकयोः सयोग विभागो वा सयोगजसयोगो विभागजविभागो वा
 उच्यते ॥

तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसयोग प्रविधिष्यते, चैत्र कुण्डलीत्यनेनापि सयोगस्यैवाप्रतीतस्य विधि
रिति वास्तव सयोगादिरस्त्येव यद्गणाद्विधाननिषेधप्रवृत्तिः, तथा सयोगाभावे वीजादयः,
सर्वदवाविशिष्टत्वात्स्वकार्यमङ्कुरादिक विदध्यु, १ चैत्रम्, सर्वदा तेषां कार्यानास्मभ्यात्, अतो
वीजादयः स्वकार्यकरणे कारणान्तरसव्यपेक्षा, मृत्विण्डदण्डचक्रमूत्रादय इव घटादिकरणे,
याऽसावपेक्ष्य' स सयोग इति तदप्यसङ्गतम्, यथाहि चैत्रकुण्डलयोर्विशिष्टावस्थाप्राप्तौ 5
सयोग प्राप्तुर्भवति न सर्वदा तथा चैत्र कुण्डलीति मतिरपि तद्व्यवस्थानिरोपनिबन्धना कदाचि
देव भविष्यति न सर्वदा तत्किमर्थान्तरभूतसयोगकल्पनया, उपलभ्यस्वभावाया उक्तविशि
ष्टावस्थायाश्चान्यत्रानुपलम्भत प्रतिपेक्षोऽप्युपपद्यत इति सयोगिपदार्थभिन्नसयोगाप्रतीत्या
न ततो विधिः प्रतिपेक्षो वा सम्भवति, सर्वभाषाणां प्रतिष्ठाणविशारदतया च विशिष्टा-
वस्थाप्राप्तानां वीजादीनामङ्कुरादिजनकतया सयोगाभावे वीजादीनामविशिष्टत्वमसिद्धम्, तथा 10
वीजादीनां स्वकार्यजनने सापेक्षत्वसाधने सिद्धमाध्यता, अन्यत्रधानाद्यवस्थान्तरसापे
क्षाणां वीजादीनामङ्कुरादिरस्वकार्यनिवर्त्तनस्थास्माभिरभ्युपगमात्, सयोगारण्यपदार्थान्तरसा
पेक्षत्वसाधने त्यनन्वयित्व हेतोः । न चावस्थासापेक्षा एव वीजादयः स्वकार्यनिवर्त्तका
न तु सयोगापेक्षा इति कुत सिद्धयेन सापेक्षत्वमात्रमाधेते सिद्धसाध्यता भवेदिति
वाच्यम्, सयोगमात्रापेक्षायां प्रथमोपनिपातत एव क्षित्यादिभ्योऽङ्कुरादिकार्योदयप्रसङ्गात्, 15
पश्चाद्द्विकलकारणत्वात्, पश्चाद्वा न स्यात्, पूर्वद्विकलकारणत्वात्, १ वाऽनुपकारिणि
सयोग वीजादरपक्षा युक्ता, अतिप्रसङ्गात्तस्मात् सयोगविभागगुणद्वयसङ्गाव । इदं परमिद-
मपरमिति ज्येष्ठरुनिष्ठयोर्दूरासन्नैकदिकवस्तुनोर्यतोऽभिधानप्रत्ययौ भवतस्तथाक्रम कालिक
परत्वमपरत्व द्वैशिक परत्वमपरत्वञ्च सिद्धम्, स च प्रत्ययो ज्येष्ठादिवस्त्वतिरिक्तनिवन्धन
विलक्षणप्रत्ययत्वात्, ज्येष्ठरुनिष्ठयोः कालकृत परत्वमपरत्वञ्च, एकस्या दिशि स्थितयोस्तद्वि-
वृतम्, एकस्या दिशि काले च स्थितयोस्तत्प्रत्ययोत्पत्ते, न तावदयः कालदिग्मात्रनिवन्ध
इति मत् तद्व्याहृ, साध्यत्रिपक्षे हेतोर्वृत्तेरनेका तक्तत्वात्, असत्यपि परत्वापरत्वलक्षणे जु-
नीलादी क्रमेणोत्पादात् क्रमेण च व्यवस्थानात्, कालोपाधेर्दिग्मुपाधेश्च परं नीलमपरत्वेति द-
परयोत्पत्तिदर्शनात्, उदन्त पटादात्रपि भविष्यतीत्यर्थान्तरनिमित्तत्वमात्रसाधनस्यैव
हेतोः, तस्य त्रिपक्षवृत्तित्वान्, नित्यमूलदिक्कालनिमित्तकगुणत्रिोपनिमित्ततासाधन इति 25
रन्त्वित्यम्, परापरप्रत्यय अर्थमात्रमृत्तत्रमोत्पादव्यवस्थानिबन्धन परापरप्रत्यय
रूपादिषु परापरप्रत्ययवदित्यनुमाननाधिता च सा प्रतिज्ञा, रूपादिषु परापरप्रत्यय
अस्सलद्वृत्तित्वात्प्रचारित्वम् । नापि दिक्कालयोर्भवत प्रदशा सति इति 30

बुद्धिमहितात् महत्वादेरुपत्तिरस्यात्, तयोरेकत्वेन निरवयवत्वात् । न चैव सरयाद्यो गुणा द्रव्याणाव्यतिरेकिण, तेषा तद्व्यवच्छेदहेतुत्वान्, दयदत्तव्यवच्छेदकदण्डादिवदित्यनुमाणात्तेषा द्रव्यादेः सिद्धतीति वाच्यम्, सद्युतिसवामवस्तुतया तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यताया अमीष्टत्वेन सामान्यतोऽव्यतिरेकनिषेधमात्रसाधने सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात् ।

- 5 न च प्रतिनियतधर्मयोगित्वाद्गुणरसादिवत्समूहसन्तानावस्थाविशेषास्तत्त्वान्यत्वाभ्यामववनीया न भवन्तीति वाच्यम्, तेषु पागमार्थिग्नियतधर्मत्वासिद्धे, तत्रतो नि स्वभावत्वात् स्वरपद्मवत् । प्रतिषेधद्वयेन प्रकृतार्थगत्यर्थेदि द्रव्याद्व्यतिरेकित्वसाध्यं तर्हि द्रव्यव्यतिरेकेण सरयादेरनुपलम्भादाभ्यासिद्धा हेतु, तदात्मनस्तथा भेदे तस्य निःस्वभावताप्रसक्त्येति न द्रव्यव्यतिरेकित्वं ह्युत्पिन् प्रमाणात्प्रतीयतेऽतो न तथा ते तद्व्यवहारत्रिपया । बुद्ध्या
- 10 दयस्तु प्रयत्नान्ता आत्माश्रितत्वेन तद्गुणा इष्टा, ते चात्मनिषेधादेव निषिद्धा, अमीषा गुणव्यतिरेकत्वेनात्मनः अन्तरवे हि तेषा सर्वदोषव्यतिरेकप्रसङ्ग, अनाधेयातिशयस्य सहकार्यपेक्षायोगान्, न वा त्वेन प्रमथौगपद्योगात्कार्योत्पादनमामर्थ्यसम्भव, नित्यस्य क्रमयोगपद्याभ्यामर्थविशेषादशक्योक्तत्वात् । नापि स्थितिहेतुत्वयाऽऽश्रयत्वमात्मन, स्थितस्यातुरव्यतिरेक्यमानरूपत्वान्, तद्व्युत्पत्तेरव्यवहारत्वमेवोक्तं स्यात् तच्चानन्तरमेव निषिद्धम् ।
- 15 न च परिनिष्ठितात्मरूपत्वान् स्थानु कश्चिद्धेतु सम्भवा, तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् । व्यतिरेकेऽपि स्थिते स्वातुस्तन न किञ्चित्कृतमर्थान्तरभूताया स्थिते करणात्, तत्रश्चाकिञ्चित्कर कथं तस्याश्रयो भवेत् । नापि तत्सम्प्रन्विताया स्थिते करणात्तस्यायमुपकारको युक्तत्वं तत्सम्प्रन्वितासिद्धे । न च तस्य स्थितिं प्रति हेतुत्वमपि युक्तं नित्यस्य कश्चिदपि सामर्थ्यानुपपत्ते, तत्रैव समाप्तो बुद्ध्यादियदि तत्रयमस्थितस्वभाव कथं परेण स्थापयितुं शक्य,
- 20 तत्स्वभावहानिप्रसङ्गात्, अथ स्थितिरस्वभाव तथापि स्थापकोऽकिञ्चित्कर एव, तत्रयमेव तत्स्वभावतया तस्य स्थितिसिद्धे, तत्रैव चे मूर्तास्तेषामधोगमनप्रतिबन्धकत्वेन भवेदाश्रयवरूपता, बुद्ध्यादेस्तन्मूर्ततया नावोगमनमस्ताति किं कुर्याण आत्मादिस्तेषामाश्रयो भवेत् । अपि न नोत्पन्नाना बुद्ध्यादीना तद्विहास्य, सता निराश्रयतयाऽऽश्रितत्वानुपपत्ते, नाप्यनुत्पन्नाना निरपारूपतया तेषा तत्रयोगान् । किञ्च बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति [न्यायव० १-१-१५] वचनाद्बुद्धज्ञानरूपता परैरभ्युपगता, न च तस्या स्वसन्निहितत्वमभ्युपगतम्, बुद्ध्या तत्रप्राप्तताभ्युपगमात् । न च तथाभूतायास्तस्या कर्मादिव बुद्धित्वं युक्तम् । सुखदुःखेन्द्रियप्रयत्नानामज्ञानरूपत्वे नात्मविशेषगुणताऽभ्युपगन्तुं युक्तरूपादिव, ज्ञानरूपत्वे बुद्धेर्भेदानाभिधानमसङ्गतमेव, कश्चिद्विशेषगुणादाय ज्ञानात्मकानामपि ततो भेदानाभिधानाऽभिमानादीनामपि भेदानाभिधानं कार्यमिति । गुरुत्वं पृथिव्युदकं

वृत्ति पतनप्रिया निबन्धनम्, द्रवत्प पृथि-युदकज्वलनवृत्ति स्यन्दनहेतु, स्निग्धप्रत्ययहेतु
 स्नद्रस्त्वम्भसीत्यादिप्रक्रिया पृथिव्यादीनामाधारत्वनिषेधात् तद्रूपपादिनिषेधाच्च निषिद्धैव,
 वगभावनास्थितिस्थापकभेद सस्कार तत्र वेगो मूर्त्तिमद्रव्येषु प्रयत्नाभिधानविशेषापेक्षात्
 कर्मणो जायते नियतदिकृत्क्रियाप्रबन्धहेतु र्पक्षद्रव्यसयोगविरोधी च । भावना चात्मगुणो
 ज्ञानतो ज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेऽप्येषु स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योत्तीयमानसद्भाव । मूर्त्तिमद्र 5
 व्यगुण स्थितिरथापक स हि घनावयवसन्निवेशशिष्ट कालान्तरस्थायिर्न स्वमाश्रय प्रयत्ने-
 नायथाकृत पूर्ववद्यथास्थित स्थापयतीति परमतम्, तदसत्, अणभङ्गमिद्धौ वेगाख्यसस्का-
 रकार्यस्य कर्मप्रबन्धस्यासिद्धे, न ह्युत्पद्यन्न्तरविनाशिनो भावे नियतदिकृत्क्रियाप्रबन्धस्य
 तद्धेतोश्च सस्कारस्योत्पत्ति । न च रजोपादानदृशपरिहारेणानन्तरदेशोत्पाद एव भावना
 क्रियाप्रबन्ध इति वाच्यम्, ततो हि प्राक्तनस्वहेतव एव सेत्स्यन्ति न यथोक्तसस्कार, तेन 10
 सह षचिदध्यन्वयासिद्धे । यदि च तथाविधसस्कारादिष्व्यादीनामपतन स्यात्तदा न कदापि
 दपि ते पतेषु सर्वदा पातप्रतिबन्धहेतोर्वगस्यास्थितत्वात्, एवञ्चाकाशप्रसर्पिण शरस्या-
 कस्माद्यदेतत्पतनमुपलभ्यते तत्कथमुपपद्यते, न च मूर्त्तिमता सता रागादीना सयोगादुप-
 ह्वगत्किञ्चिद्देशस्य विनाशान् पतनमिति वक्तुं शक्यम्, अर्थागेव पतनप्रमद्भाग, तद्विरोधिना
 वायुसयोगस्य सर्वत्रैव सत्त्वात् । न च तदानीं वेगो यलीयान्, पश्चात्तस्यावलीयस्त्वे हेत्वभावात्, 15
 न च तदानीं तदुत्पादकर्मणोऽभावाद्बुधैर्ल इति वाच्यम्, तस्याप्यभावे निमित्ताभावात् ।
 भावनापि सामान्यत स्मृत्यादिकार्यात्साध्यते यदि तदा सिद्धमायता, पूर्वानुभवाहितसामर्थ्य
 दक्षणाज्ञानात्मभूतायान्तस्या स्मृतिहेतुत्वेनाभ्युपगमात्, यस्यात्मनात्वन प्रसिद्धि । अथात्म-
 गुणस्वरूपा भावना सिपाधयिपिता तदा न ह्यतोरन्यथितम्, तथाविधया सह स्मृत्यादीनामव-
 यासिद्धे, ये यदाश्रिता ते तस्याभावे नावस्थितिमभ्युपगते यथा चित्र कुण्ड्याद्यभावे, आश्रित- 20
 आत्मान सस्कार परमतेनेति व्यापकविरुद्धोपलक्ष्ये सस्कारस्यासत्त्वादनुमानवायिता प्रतिज्ञा
 च, आत्मनः प्राङ्निषिद्धत्वात् । स्थितिरथापकोऽध्यत्यन्तममद्भव एव, स्वयमस्थिरस्वभावस्य
 पदार्थस्यानेन स्थापयितुमशक्यत्वात्, क्षणादूर्ध्वं तस्याभावात्, स्थिरस्वभावस्य चाप्रच्युतस्थित-
 रूपत्वात् स्थापनस्याकिञ्चित्कतैव । न च सर्वभावाना अणिकत्वेऽपि णकक्षणावस्थितौ प्र-
 वधेनोत्तरकालमनुवृत्तौ तस्य सामर्थ्यमिति वाच्यम्, स्वरूपप्रतिलम्बलभ्यणैव हि भावना 25

१ चण क्रियाविशेष एव चात्म तपि वर्तत न च क्रियातोऽवा तर वेग, वेगेन गच्छति शीघ्र गच्छ-
 तीति पथावत्त्वात् न च क्रियात क्रियोत्पादेऽनुपरम स्यादिति वाच्यम्, अदृश्य शब्दा तरारम्भक-
 त्वेपि तदुपरमादित्वात् अभ्युपरमसम्भवात्स्वित्पि यो यम् ॥ २ अत्र प्रतिषेध्यावस्थितिप्राप्ति तद्भावात् आश्रयम
 ज्ञान तद्विरुद्धस्या त्रयाभावस्यावलीयत्वापकविरुद्धापत्तिः ।

स्वितिरुच्यते, न तु प्रतिलयात्मसत्तामानामुत्तरफालमात्मरूपसन्धानलक्षणा, स्वयं चलात्मन उत्तरफालानस्यापसम्भवात्, अत्रस्थाने वा कदाचिदप्यनिवृत्तिप्रसङ्ग, पूर्ववत् पश्चादप्यनिश्चितत्वात्, अतस्त्वंभावप्रसङ्गात् । न च शून्यस्वितिप्रत्ययेऽपि स्थापकस्य सामर्थ्यसिद्धिः, पूर्वपूर्वकारणसामर्थ्यकृतस्योत्तरोत्तरार्थप्रसवस्य सस्फारमन्तरेणापि सिद्धे । अक्षणिकस्य त्वन्यथात्वासम्भवात्स्वत एव स्वितिरिति न तत्रापि स्थापकोपयोग । कर्मफलदायी आत्मगुण आत्मन सयोगज, स्वकार्यवाइयो धर्माधर्मरूपतया भेदानानुदृष्टारूपो गुण वैशेषिकैः परोक्षलक्षण उपवर्णित, सोऽपि तत्त्वमयाधिकारणस्यात्मनो मनसः तयो सयोगस्य च निमित्तासमवायिकारणत्वेनाभ्युपगतस्य निषिद्धतात्कारणाभावादेवासन् सिद्धः । शुद्धस्त्वाकाशगुणत्वेनाभिमतः सोऽपि पूर्वं निषिद्ध इति न चतुर्विधतिरपि गुणा प्रमाणोपपत्तिवा ।

० इक्षेपणपक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनलक्षणानि पञ्च कर्माणि, ऊर्ध्वाध प्रवेशाभ्यां सयोगविभागकारण कर्म त्रक्षेपणम् । एतद्विपरीतसयोगविभागकारणञ्च कर्मापक्षेपणम्, ऋजुत्रयस्य कुटिलत्वकारण कर्माऽऽकुञ्चनम्, एतद्विपर्ययकारण कर्म प्रसारणम्, अनियतदिन्दैर्यत्सयोगविभागकारण कर्म तद्रसनम्, पञ्चत्रिधस्याप्यस्य मूर्च्छिभ्रमसयोगविभागलक्षणकार्योपलम्भादनुमानत इति त्रयव्यापारेण गच्छतीत्यादिप्रतीत्युत्पत्तेरध्यक्षतश्च प्रसिद्धिरिति तत्र युक्तम्, सयोगविभागलक्षणतत्कार्यस्य तयोनिषिद्धत्वेनासिद्धत्वात्, नैरन्तर्योत्पादसान्तरतोपत्तिमात्रलक्षणौ सयोगविभागौ तत्कार्यतया यदि हेतुत्वेनेष्टौ तदानैकान्तिकता, तयोस्त्वयाधिधर्मणा काप्यन्वयासिद्धे, साध्यविपर्ययेण हेतोर्व्याप्तेर्विकरुद्धतापि, कारणमात्रास्तित्वे साध्ये वात्रातीना तथाविपसयोगविभागकारणत्वेनेष्टतया सिद्धसाध्यता च, कारणविशेषास्तित्वे च साध्येऽनुमानाया प्रतिज्ञाया, तथाहि पदार्थानां क्रिया भवन्ती क्षणिकाना भवेदक्षणिकाना वा, नात्र, तस्य जन्मदशे एव ऋयुतेर्देशान्तरप्राप्त्यभावात् । यो यत्र दशे ध्वसते न तद् यदेशमाकामति, यथा प्रदीपादि, जन्मदेश एव च ध्वसन्ते सर्वभावा इति व्यापकविकरुद्धोपलब्धिः, न चास्य हेतोरसिद्धता, अन्यस्य क्षणिकत्वायोगात् । न च भावाना क्षणिकत्वेऽप्युत्पत्तिकाल एव क्रिया भविष्यतीति वाच्यम्, क्षणमात्रभाविन एरुस्य क्रियाकालविलम्बासम्भवात्, पाश्चात्यदेशविशेषे पुरोऽसिद्धेशश्रेणे च सति हि गन्ता भावो भवति नाकाशादि,

२५ क्षणिकत्वाच्च भावाना प्राक्तनदेशपरिहारेण न तेऽन्यदेशमाक्रमेयु, सत्ताकाल एव ध्वसवशीकृत

१ गरीशवये तत्त्वम्वदे वा मूलमद्वये ऊर्ध्वदिग्भाविभिराकाशप्रदेशैश्च सयोगस्तद्धतु अधोदिग् वच्छे, नाकाशप्रदेशव्यभिभागस्तत्कारणत वम उत्पणम् । अङ्गुल्याद्यप्रावयवाया तत्त्वयुक्तकाशप्रदेशैर्विभागात्तर मूलप्रदेश सयोगे सति यनाङ्गुल्याद् कुण्डले भवति तत्त्वमाङ्गुलनमित्यर्थ ॥ २ अत्र प्रतिषेध्य तद् प्रदेश रूपेण तत्राप्यत्र तत्र देशे ध्वसनाय तद्विरुद्धस्य तत्र देशे ध्वसस्योपपत्तिध्वस्यपक विरुद्धोपपत्ति ॥

त्वात् । नाप्यश्रणि इत्यासौ युक्ता, तस्यैवरूपत्वेऽस्य सदाऽविशिष्टत्वात्, न च प्रकृत्यैव तस्य
 गन्तृत्वात् क्रियापत्त्वम्, तथा सति सर्वदैकरूपतया कदाचिदपि निश्चलता ऽस्यात् । यथा
 गन्तृरूपत्वात्प्रेषामङ्गीक्रियते तर्ह्याऽश्रवणैकरूपत्वाद्गन्तृत्वमेव ऽस्यात्, एवञ्च गत्यपस्थाया
 मप्यवलत्वप्रसङ्गः अपरित्यक्तगतिरूपत्वात् । उभयरूपत्वरन्तु गन्तृत्वात् त्वलक्षणविरुद्धप
 र्माण्यासादेकत्वव्याहृतिप्रसङ्गेन श्रणिकतापत्त्या न युक्तम्, एव प्रत्यक्षमाधितमपि कर्म, 5
 यदुपलब्धिष्वलक्षणमात्रं सन्नोपलभ्यते न तत्रेऽत्रता सतिवि व्यग्रहत्तव्यम्, यथा क्वचित्
 प्रदेष्टुविशेषेऽनुपलभ्यमानो घट, नोपलभ्यते च विशिष्टरूपादिव्यतिरेकेण कर्मति स्वभावा
 नुपलब्धिः, न हि तथाद्दशान्तरावष्टम्भोत्पादितरूपादि-यतिरेकेणैन्द्रियज्ञाने कर्म प्रतिभा
 समानमुपलभ्यते, या चैवमुत्प्रेषणमवक्षेपणमिति जल्पानुपपत्तिणी युद्धिरूपजायते सा साभि
 त्पत्त्वात् प्रत्यक्षम्, नाप्येषा कर्मपदार्थानुभवभाविनी, रूपादरेव तथा तयोत्पद्यमानस्य 10
 दर्शनात्, गतिव्यवहारस्तु लोके अपरापरनैरन्तर्योत्पत्तिमत्पदार्थापलब्ध्य म एवाय गच्छतीति
 ध्यात्युत्पत्ते प्रदीपादौ गमन-व्यवहाररदुपपद्यते, अतो न व्यवहारमात्रादप्यवामिद्धाह्वय
 व्यतिरिक्तकर्मोभ्युपगमाः श्रेयानिति स्थितम् । परापरभेदमित्त् सामान्यमपि द्रव्यगुणकर्मो-
 त्तरूपदार्थत्रयाभित्त्वाभ्युपगमात्त्रिरापरणात्वापात्तम्, आश्रयाभावेऽपि सत्त्वेऽनाभित्त्वं
 प्रसङ्गात्, तथापि सम्प्रति विशेषतः प्रतिषेधमार्गं प्रदर्शयते, तत्र पर सामान्य सत्तास्य 15
 सर्वेष्वनुत्तिप्रत्ययकारणत्वात्सामान्यमेव, द्रव्यत्वादिलक्षणमपरन्तु स्वाश्रयेष्वनुत्तिप्रत्य
 यहेतुत्वात्सामान्यम्, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुतया विशेषणात्सामा
 न्यमपि सद्भिन्नेष्वस्य लभते, सामान्यस्याक्षा-व्यवहारतिरेकानुविधान्यनुगताकारप्रत्ययमा-
 ह्यत्वात्प्रत्ययः प्रसिद्धम्, तथा व्यावृत्तेषु एष्वनुगताकारलेयादिषु अनुगताकारप्रत्ययस्तद्वत्
 तिरिक्तानुगताकारनिमित्तनिबन्धन, व्यावृत्तेष्वनुगताकारप्रत्ययत्वात्, यथा चर्मचीरकम् 20
 लेषु नीलप्रत्ययः, तथाचाय शशलेयादिषु गौर्गौरिति प्रत्यय इत्यनुमानेनापि तस्मिद्धम् । न
 चेवमनुगतमतिनिर्निबन्धना, कादाचित्कत्वात्, नापि शशलेयादिष्विण्डुनिबधना, तथा च्या
 वृत्तरूपत्वात्, विण्डुमात्रनिबन्धनत्वं च कर्कादापि गौर्गौरिति प्रत्ययोत्पादप्रसङ्गाद्विशेषे
 ष्यात् । न च वाहदोहाद्यक्रियानिबन्धनेष्वेव तथाप्रत्यय इति वाच्यम्, यत्सादौ तद्गुणु
 ष्यात्, महिष्यादावनुदधात्, अथक्रियाया अपि प्रतिव्यक्ति भेदतानुगतमतिनिमित्तत्वास 25
 म्भावश्चेति सामान्यनिमित्तता सिद्धिरिति परस्य मतं तदपुक्तम्, अज्ञेये प्रत्यय शशलेया
 दिव्यतिरेकेणान्यानुगताकारस्य सामान्यस्याप्रतिभासनात्, न हि शश-दादिषु सूत्रेणुष्टे
 गुण इवापरं सामान्य केनचिद्व्ययत, गौर्गौरिति विरुद्ध्यानेनापि त एव ममानाकारा

वृत्तित्त्वरूपादेरित्युक्तम्, अथ यथैकस्य रूपादेरकवृत्तित्त्वरूपोपलम्भाद्भ्युपगम्यते तथैकस्य सामान्यस्याप्युक्तित्त्वरमनेकरोपलम्भात् किं नान्युपगम्यते, अत्राधितोपलम्भस्य भावरूपव्यवस्थानिरन्धरादिति चेत्, स्वरूपतोऽनकवृत्तिव्यक्तिभिर्नेकसामान्यस्य कुत्रचित् प्रत्ययेऽप्रतिभासनात् । न दशव्याप्ति कालव्याप्तिर्वा कस्यचिद्वापस्य क्वचित् प्रमाणेन प्रतिपत्तुं शक्यति त्वसिद्धावदिति । किञ्चानुगतप्रत्यय पिण्डव्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनिवृत्तौ इति प्रतिज्ञाऽनुमानाश्रिता, साधयितुमिष्टस्य व्यक्तिभिर्नानुगतनिमित्तस्य तत्राप्रतिभासनात्, यथाट्टव्यवस्थास्यैवाप्यस्य तत्र प्रतिभासनाच्च तद्रूपविकलतया सामान्यस्य परैरभ्युपगमात् क्व तत्प्रतिभासे तस्य प्रतिभास, अन्याकारस्य विज्ञानस्यान्यालम्बनत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न च क्षणिकत्वचन प्रतिभासमानमपि सामान्य व्यक्तिभेदेन नोपलक्ष्यते इति वक्तव्यम्, अनुपलभितस्य व्यक्तिप्रभित्रधीध्वनिनिमित्तत्वायोगात्, न हि विशेषणानुपलक्षणे विशेष्ये बुद्धिरूपजायते, दण्डानुपलक्षणे दण्डबुद्धिश्च । किञ्चाविकल्पविज्ञानादिति प्रतिभासानुपलक्षण युज्येतापि, सचिकल्पकाध्यक्षवादिनो गृहीतानुपलक्षणमयुक्तम्, निश्चयानामुपलक्षणं तरणापरग्रहणासम्भवात्, न हि निश्चयैरनिश्चितं गृहीतं नाम । किञ्चानुगतप्रत्ययस्यान्यनिमित्तत्वसिद्धावपि तस्यानुगतनित्यनिमित्तत्वेन साधने त्वसिद्धिरेव स्यात्, तथाहि अनुगवाभिधानप्रत्यया क्रमवत्कारणप्रभवा, क्रमेणोपजायमानत्वात्, प्रदीपवत्प्रदीपप्रभवक्रममात्रित्यव्यवदिति विषयसिद्धे । यदि त्वक्रमसामान्यहेतुका एते अमविध्यत्र क्रमशोत्पत्तिमासादिविषय, अत्रिकलकारणात्, तथापि तद्वेत्तुक्त्वे सर्वे सर्वे हेतुरु स्यादिति प्रतिनियतकारणभावव्यवस्थानिलोपप्रसक्ति । न चानुगतनिमित्ताभावेऽप्यस्य भाव प्रत्ययभेदकता विषयभेदव्यवस्था न स्यादिति रूपादिप्रत्ययानामपि न स्वविषयव्यवस्थापकत्वं भवेदिति वाच्यम्, अनुगतप्रत्ययस्याविष्टाभिलाषत्वेन स्वलक्षणाविषयी करणात्तद्व्यवस्थापकत्वायोगात्, यथासङ्केत तत्तद्व्यावृत्तिमादायैकत्राप्यनेकविकल्परूपव्यवस्थापकत्वप्रसूतरविराधात् । यदि चानुगतनिमित्तमन्तरेण नानुगतप्रत्ययो भवेत्तर्हि यदृच्छाजातेषु इच्छाविरचितरूपेषु भावेषु च क्व स भवेत् न हि तत्रापि सामान्यसङ्गाव्यवस्थाभावे तदाश्रितस्य तस्याप्यभावात् । न च परेणापि केवलस्य सामान्यस्य ग्रहणमभ्युपगम्यते, अभ्युपगमे वा सामान्यप्रत्ययस्य व्यवस्थापकसाधो न प्राप्नोति, व्यक्तेरुदात्तनाम भावाद्भवन्तीना सामान्यमिदमिति सम्बन्धश्च न स्यान्निमित्ताभावात् । तथाहि सम्बन्धस्य निमित्तं भवत् सामान्यस्य किं तद्व्यवस्था भवत्, तन्न्यता वा तद्व्यवस्थापेक्षग्रहणता वा, तत्र न तावद्व्यक्तिभिर्व्यवस्थासामान्य ताभि सम्बद्धम्, परैरनुपकार्यस्य नित्यत्वात्

मामा-यस्याविशेषतो व्यङ्ग्यत्वानुपपत्ते , यो हि यस्यानुपकार्यं स तस्य ताभिव्यङ्ग्य , यथा हि
मवान् विध्यस्य, अनुपकार्यं च सामान्य व्यक्तिभिरित्यनुपकार्यस्यापि व्यङ्ग्यत्वं सर्वं सर्वस्य
व्यङ्ग्य स्यादित्यतिप्रसङ्ग । १ द्वितीय , तस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्, त्रेत्रलस्यापि प्रहणाभ्यु
पगमाच्च । नापि तृतीय , परैरनाधेयातिशयस्य कश्चिदप्यपेक्षायोगात्, अतो यदि तन् स्वविषय
ज्ञानोत्पादनसमर्थं तदा सर्वत्रैव तज्जनयेत्, अथासमर्थं न तदाचिदपि जनयेत्, सामर्थ्यासा- 5
मर्थ्यासाक्षरूपयो केनचिद-नया कर्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा नित्यत्व तस्य न स्यात् । अत एव
तस्य चर्चात्पु वृत्तिरानुपपत्ता, तथाहि अस्य वृत्ति किं स्थितिलक्षणा, उताभिव्यक्तिल
क्षणा, स्थितिरपि किं स्वभावाप्रच्युति किं वाऽधोगतिरतिवन्-स्वरूपा, नाथ, सामान्यस्य
नित्यतया स्वभावाप्रच्युत स्वत सिद्धत्वात्, नापि द्वितीय , अमूर्त्तसर्वगतत्वाभ्या निष्क्रिय
तवाऽधोगमनासम्भवात् प्रतिवधकृतैरर्थान् । न च स्वव्यक्तिपु समवाय एव स्थितिरभ्यु 10
पगत्वव्या, तस्यैव विचायमाणत्वात्, अदृथक्सिद्धातामाश्रयाश्रयिभावलक्षणो हि सम्बन्ध
समवाय उच्यते, तच्चात्रित्व सामान्यस्य व्यक्तिरतिप्रदस्थितितया वा भवेत्, तदभिव्य
ङ्ग्यतया वेति । न हि परस्परसङ्कीर्णतामनामकिञ्चित्करोऽर्गन्तर समवायो युक्तोऽतिप्रस-
ङ्गात्, यागे वा सर्वं सर्वस्य समवाय प्रसज्येत, व्यावृत्तध्वरूपान् हि भावात् सश्रेयस्य
पदार्थं समवाय प्रकल्पित, न चार्थान्तरसम्बन्धसङ्कावेऽपि स्वात्मनि व्यवस्थिता भावा पर 15
स्परस्वभावमन्वाविशन्ति, स्वरूपहानिप्रसङ्गात्, तस्य चार्थांतरस्याश्रेयकारिण समवाय इति
नामकरणेऽपि न काचित् क्षतिः । न च श्रेयकरणात् समवायरूपत्वं सश्रेयस्य, सश्रेयमाण-
पदार्थेभ्यो भिन्नस्य करणे तैस्त्वस्य सम्बन्धासिद्धे , अभिन्नस्य करणे सामान्यादे कार्यत्वेना-
नित्यत्वप्रसक्त तत्र सामान्यस्य व्यक्तिपु स्थितिर्दृष्टि । नाप्यभिव्यक्तिलक्षणाऽसौ युक्ता,
असौ हि तद्विपरज्ञानोत्पादनमेव स्यात्, न तु स्वभावपरिपोषलक्षणा, नित्यस्य स्वभावा- 20
न्यथाकरणासम्भवात्, तथा च सामान्यस्य स्वतो यदि ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यं तदाऽभिव्यक्ति-
कारणानि व्यर्थानि भवेयु, यद्यसामर्थ्यं तदा परैरनाधेयविशेषत्वात्तदपेक्षा न युक्ता, परैरा-
धेयविशेषत्वे चाङ्गीक्रियमाणे सत्त्वनित्यत्वप्रसङ्ग , ततश्च व्यक्तिरद्वैतासाधारणत्वात्तत्र सामा-
न्य स्यात्, तेन सामान्यस्य व्यक्तिपु वृत्तिनिबन्धनाभावादवृत्ता, तदेव व्यवस्थितमसत्
सामान्य तत्साधकप्रमाणाभावात्, साधकप्रमाणापपत्तेश्चेति । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽत्या विशेषा, 25
परस्परमत्त्व-तव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वात् स्याश्रयमन्यतो विशेषय ताति विशेषा उच्यन्ते, तत्स

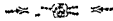
१ परमाण्वासाक्षर्या तदिगात्मनस सु वृत्तनित्यद्रव्यवृत्तय परमाण्वा जगद्विनाशारम्भरोतिभूतत्वात् मुखा
त्मना मुक्तमनसाञ्च सत्त्वारय-तरुत्वादे-तत्त्वं तेषु भवा जन्ता इति परद्वयार्थ । विनाशारम्भरहितनित्य
न्येषु प्रतिद्वयमन्वैकशा वत्तमाना अत्य तव्यावृत्तबुद्धिहेतवो विशेषा इति केचित् ॥
३९

- रूपादिषु साधारणशक्तिविशेषप्रतिपादनेऽप्युच्यते तद्व्यवहाररूपादिव्यवच्छेदेन घटादिशब्दस्य सङ्केतः, रूपादिशब्दस्य तु प्रत्येकसाधारणपुरुर्नादिकायात्पादनमामर्थ्यगतनाय समयकरणम्, अतो घटादिशब्देन न रूपादीन् भेदानाश्लिषति तन्नामानाधिकरण्यभावात् । रूपादिशब्दाश्च घटपटादिसर्वावस्वरूपादिवाचका इति रूपादिशब्दस्य केवलेभ्यो विशेषाप्रतीतेस्तत्प्रतिपादनाय
- 5 घट रूपावय इत्येवमुभयपदप्रयोगः क्रियते, तथा च घटात्मकास्त इति रूपादय पटादिव्यवच्छेदेन प्रतीयन्ते, घटशब्दोऽपि गुह्यनीलपीतचलनिश्चलादिसर्वावस्थ द्रूतेऽतो न केवलद्विशेषप्रतीतिर्घटं गुह्य रूपमित्यभिधाने तु तद्व्यवहाररूपादिव्यवच्छेदेन प्रतिपत्तिर्भवति, अवच्छेदयोगः । तस्मात्सङ्केतवशादिह घटे रूपादय इत्यादिसिद्धेन तथाभूतपदार्थनियन्धनं न तु समवायव्यवधनम्, यदरूपादिसमवायानां परस्पर भेदस्योपलब्ध्यप्रियत्वात्, तस्मात्
- 10 परोप यस्तो ह्यतुरेनान्तित्वात् प्रतिज्ञा चोक्तन्यायेनानुमानायाधितेति कथं समवायमिद्धि । किञ्च यथेक एव समवायस्ति रूपादिष्वपि पटादयः सद्भावप्रसङ्गः, यथाहि समवायस्य तु पट आश्रितस्तथैव तस्यैव समवायस्य कपालादौ सत्त्वं तत्र पटोऽस्तीति बुद्धिः कुतो न भवेत्, समवायस्यैकत्वेन सर्वत्रापिशेषात्, तथा च द्रव्यगुणकमणा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिविशेषणैः सम्बन्धस्यैकत्वात् पदाधपत्रस्य विभागो न भवेत् ।
- 15 7 च तस्यैकत्वेऽपि द्रव्यत्वेन द्रव्यत्व गुणत्वेन गुणत्वमिति प्रतिनियताधाराधेयनियमात्र पदार्थसङ्कर इति वाच्यम्, एव तद्धि समवायस्य प्रतिपदार्थं भिन्नत्वापत्तिरस्यात् । न च कुण्डलिनो सयोगस्यैकत्वेऽपि यथाऽऽधाराधेयप्रतिनियमस्तथा तस्यैकत्वऽपि व्यङ्ग्ययत्नकशक्तिर्भेदात् जाधाराधेयप्रतिनियमसम्भवेन न पदार्थसङ्करस्य सङ्कीर्णता, समवायजिमित्तस्येहेति प्रत्ययस्य सर्वत्रैकरूपतया दर्शनादेकत्वसिद्धे द्रव्यत्वादीनाञ्च प्रति
- 20 नियताधारेणैव भावात्, प्रमाणनिबन्धनत्वात् प्रमेयव्यवस्थाया इति वाच्यम्, अस्माकं रूपत्वादीनां रूपादिष्वधेयनियमसिद्धे, भवताञ्चैक समवाय सर्वत्राभ्युपगच्छता स दुर्घटद्वयादिप्रसङ्गापादनस्याग्माभिः क्रियमाणत्वात् । द्रव्ये एव द्रव्यत्वादीनां यो नियम इष्यते स समवायपलादेव, तस्य च द्रव्यत्वादेर्यस्तमत्राय स एव गुणादिष्वधेयसिद्धे, गुणत्वजात्या तस्य सम्बद्धत्वादिति, तथा च कथं न पदावसङ्करप्रसङ्गः, द्रव्यत्वस्य य समवाय स न
- 25 गुणादाविति चेत्तर्हि सयोगवत्प्रत्याधार तस्य भेदः प्रसज्येत । स्वरूपतः समवायस्याभेदेऽपि द्रव्यत्वादीनां भेदाद्भेद इति चेत्समवायस्याभेदे कुतो द्रव्यत्वादीनां विशेषणानां भेदः, यदि स्वत एव तदाऽऽधेयतानियमोऽपि स्वत एव स्यात् किं समवायेन । द्रव्यत्वादीनां प्रतिनियताधारेणैव उत्तरेण्यत्र तस्य व्यतिरेक इत्युक्तिरपि न युक्ता, अत्रिकलनमित्तसद्भावे कार्यस्याभावायोगादयथाऽऽतत्कार्यत्वप्रसङ्गात्, एतन्न धिया व्यतिरेकायोगात्तद्भावादाधा

राक्ष्यभावनियमो न सङ्गच्छते, न च द्रव्य एव द्रव्यत्वमाश्रितमिति व्यपदेशाद्वाङ्मयव्य-
 ख्वाकृतिप्रतिनियमाद्वा तत्रियम, समवायवलेनैव तद्भवत्वापनीयतया तस्य सर्वत्राविशिष्ट
 त्वात्, न हि ज्ञानोत्पादनयोग्यस्वभावोत्पादनाद्भवव्यञ्जकभाव इष्ट, नित्यानामपि सत्ता
 दीना समवायस्येष्टतया तद्रूपत्तरयोगात् । द्रव्यदुष्टस्योद्यत्तान्तोऽप्यस्यान् प्रत्यसिद्ध एव
 सयोगस्य निषिद्धत्वात्, तत्सद्भावेऽपि चाय पर्यनुयोगस्तत्रापि तुल्य । किञ्च नेहप्रत्यया 5
 त्समवायस्य सिद्धिरनैकान्तिकत्वात्, इह समवायिषु समवाय इतीहप्रत्ययस्यापरसमवाया
 निरन्धनत्वात्, अन्यथाऽनरस्थाप्रसङ्गात् । अपि च कारणानुपलभ्या यदि नित्य सम
 वाय स्यात्तर्हि घटादीनामपि नित्यताप्रसङ्ग, पटादीना समवायसित्वादेव एवाधारेणैव
 स्थानात्समवायस्य नित्यत्वे तेषामप्यवस्थानात् । न च सत्यपि समवाये पटाद्यास्मरुका
 वयनात् त्रिनाशाद्विभागाद्वा सहकारिकारणान्तराभावाद्दिरोविप्रत्ययोपनिपाताच्च न घटा 10
 दीना नित्यतेति वाच्यम्, आरम्भकरूपालाद्यवयवानामपि स्वायवबु सर्वदा सद्भावेन
 कपालादर्विनाशविभागानुपपत्ते । तद्विनाशाद्यभ्युपगमे तु समवायत्रिनाशस्यापि नैयत्य
 भवेत् सम्यन्धिनिवृत्तौ सम्बन्धमद्भावस्य दुर्वटत्वात्, नष्टसयोगिसयोगवन्न नित्य सम-
 वाय स्यात् । 'न च सर्वसम्बन्धिनिनाशो न क्वचिदस्ति, अन्तत परमाणूना सत्त्वात्,
 यत्किञ्चित्सम्बन्धिनिनाशे चापरसम्बन्धिनिरन्धनास्थान समवायस्य भविष्यतीति करम 15
 नित्यतेति वाच्यम्, अतया गीत्या सयोगस्यापि नित्यत्वप्राप्ते । न च सयोगस्य प्रति
 सयोगिभेदाद्वनित्यत्वम्, समवायगतु इहप्रत्ययनिरन्धनोऽभिन्नत्वादेक एवेति वाच्यम्,
 यतो योऽय पटस्य समवायस्तदवयवकपालेषु वृत्त्यात्मक म एव तेषु त्रिन-
 ष्टु सम्बन्ध तरेणस्थित, आहोस्तिद य एव, प्रमे प्रागवस्थावदप्रच्युतवृत्तित्वाद्घटाद-
 योऽवस्थिता एव स्यु, अथवा तेषामनवस्थितवृत्तित्वात्त्रावस्थिति समवायस्य प्राप्तेति, 20
 तस्य वृत्त्यात्मकत्वात्, अन्यथा तस्य तद्रूपत्वानुपपत्ते, एतत्प्रस्य तदनुपकारिण त्रुत्ति
 समवाय इति वा नामकरणे सज्जामात्रमेव भवेत्, न तन्तुतथाभाव, तथा चात्रिनष्ट
 सम्य ध्ववस्थायामपि घटादयो न समवायमद्भावत्वात्स्वाश्रयवृत्ता मिद्धेयु, पश्चाद्विन
 परमार्थतो वृत्त्यभावात् । द्वितीयपक्षे तु सयोगान्वित्समवायवद्भूत प्राप्नुयात्, तथा चाभ्यु
 पगमहानिर्भवेत्, नित्यत्वे च समवायस्याङ्गीक्रियमाणे स्वकारणसमवायस्य स्वमत्तासमवा- 25
 यस्य च जन्मशब्दान्धस्य सर्वदा सद्भावात् वार्यन्मनि त्रचिदपि कारणाना साक्य्य त
 स्यात्, तथा चाभ्युत्पादित्रिगोथ, तन्वादे पटात्कार्यैतन्नत्वेनाध्यक्षादिना प्रतीत, सम-
 वायलक्षणस्य चन्मनो नित्यतया प्रमामम्भवाद्भावात् क्रमोत्पत्तिरुपलभ्यमाना विरुद्धा च

स्यात् । तथा जगदनुपपत्तौ फकारकभूतमिति शास्त्रप्रणयनमसङ्गतं भवेत्, तदेव नित्यसम-
वायन्पनमसमञ्जनमिति सधेप ॥

इति तपोमच्छन्दभोमणि नामद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वाराश्रीमद्विजय
जमलसूरी प्ररचरणनग्निनि यस्तभक्तिभरण तत्पट्टधरेण विजय
लक्ष्मिगुणा सद्गुणिते सम्मतितत्त्वसोपाने कृणादोक्तयेय
निरसन नाम द्वारिणो मोपानम् ॥

सदार्थकान्तवादभङ्गनम् ।

अ यो-यनिरपेक्षनयाधितस्य मिश्रत्वाविनाभूतत्वमेवाह—

जे सतवायदोसे सधोल्लुया भणति सग्वाण ।

सग्वा य असग्वाण तेसि सग्वे वि ते सग्वा ॥ ५० ॥

यान् सद्वादोपान् शान्त्यौल्लुस्या भणन्ति सात्यानाम् ।

सात्याश्वासद्वादे तेषा सयऽपि त सत्या ॥ अथा ॥

- गानिति, द्रव्यास्तिकाभ्युपगतपदार्थाभ्युपगमे सात्यानामेकान्तसद्वादपक्षे क्रियागुण-
व्यपदेशोपलब्ध्यादिलक्षणान् यान् दोपान् शाक्यौल्लुक्त्वा वदति, ते सर्वेऽपि तेषा सत्या,
ते न दोषा एव मत्या स्यु चदन्यनिरपेक्षनयाभ्युपगतपदार्थप्रतिपादकं तच्छास्त्रं स्यात्,
रायव जात प्रागपि तपामेकान्तेन सत्परिनिवन्धनत्वात्, अन्यथा कथंचित्सत्त्वेऽनेकान्त-
वादापत्तेर्दोषाभावात् एव स्यात् । एव सात्या अप्यसत्कार्यवाददोषानसदकरणादीन् यान् वद-
ति ते सर्वे सत्या एव, एकान्तासति कारणव्यापारासम्भवात्, अन्यथा शशशृङ्गादिरपि
कारणव्यापारादुत्पत्तिः स्यात् । अथ कारणवस्थाया न शशशृङ्गस्यासद्भावानुत्पत्तिः किन्तु
कारणभावात्, घटादेस्तत्सतोऽपि कारणसद्भावादुत्पत्तिरिति चेत् शशशृङ्गस्य हि कारण-
भावात्सत्त्वात्सन्ताभावाद्वाच्यं तदभावश्च कारणभावादित्यन्योन्याश्रयः स्यात् । किञ्च घटा-
दीना मृत्पिण्डान्तरायात्मसत्त्वं कुतः कारणसद्भावः, सति कारणव्यापारासम्भवात्, तत्र प्राग-
सत्त्वादेव कारणसद्भाव इति चेत्, तत्र घटस्य सत्त्वे प्रागनवस्थायोगात्, असत्त्वे शशशृ-
ङ्गस्येव तदनुपपत्तेः । न च घटस्योत्पत्तिदर्शनात् प्राक् अभावो न शशशृङ्गस्येति वाच्यम्,
अ यो-याधयान्, घटस्य हि पूर्वसमाप्तमिद्वाबुत्पत्तिमिद्विस्तस्या सिद्धौ तत्सिद्धिर्नान्य-
धेति । न च कारणस्य कायशून्यतालक्षणप्रागभावात् प्रागेव सिद्ध इति वाच्यम्, अकारण-
स्यापि कार्यशून्यतापेक्षेन तत्सम्बन्धाददृश्यत्वात्कार्यताप्रसक्तेः, यस्य हि प्रागभावित्व

तस्य कार्यता, तच्च कार्यशून्य पदावान्तर कारकाभिमतान् अन्यदपि च तत्प्रागभावस्वभाव प्राप्त
 तत्सम्पन्नेन च घटाद् दशम-वृद्धादिव्यवच्छेदन कार्यताऽभ्युपगतेति सूत्रपिण्डकार्यताऽपि घट
 स्वैव भवन् । तदन्वयव्यतिरेकाभावात् तत्कार्यतेति चेत्, तस्य तत्रासत्त्वनियन्त्वान् । न त्र
 प्रागभाव प्रत्यक्षादिप्राप्त, मृत्पिण्डरूपमात्रस्यैव तत्र प्रतिभासनात् । न च कारणरूपमेव
 प्रागभावो निर्विशेषणस्य स्वरूपमात्रस्य कार्यऽपि सद्भावात्तस्यापि प्रागभावरूपताप्रसक्त, अथ
 कार्यन्तरापेक्षया तस्यापि प्रागभावरूपता कारणरूपभावाऽभ्युपगम्यत एव, न, कारणाभिमतपे-
 क्षयापि तद्रूपताप्रसक्ते । तथाप्रतीत्यभावात् तद्रूपतति चेत्, अनपेक्षितवस्तुस्वरूपात् प्रतीतिमा
 शब्दस्तुव्यवस्थाऽयोगात्, ततो मृत्पिण्डादिरूपतया वस्तु गृह्यतेऽभ्यवृत्तादिना न पुनस्तद्व्यतिरि
 च्छकारणादिरूपतया, तस्य तत्राप्रतिभासनात्, प्रतिभासनेऽपि विज्ञिष्टत्वायापेक्षया कारण
 त्वस्य प्रतिपत्तौ कार्यप्रतिभासमन्तरेण तत्कारणत्वस्याप्रतीते, असत् कार्यस्य तदानीम
 प्रतिभासनात् प्रत्यक्षस्यासदर्थमाहकत्वेन भ्रान्तताप्रसक्ते तदा तत्कार्यस्य मत्प्रसक्ति
 स्यादिति कथमसति कारण-यापार प्रतीयेत, तत्र युक्तमसत् कार्यत्वम् ॥ नाप्यसत्कारण
 कार्यम्, कारणस्य तदानीमभावे तस्य तच्छ्रुतत्वायोगात्, क्षणिकस्य कारणस्य स्वभावात्
 व्यवस्थितेरन्यत्र व्यापारायोगात् । न च तदनन्तर कार्यस्य भावात् प्रागभावित्वमात्रमेव
 कारणस्य व्यापार इति वाच्यम्, सवभावेषु तत्पूर्वकालभावित्वस्य सत्त्वेन तत्कारणत्वा
 पत्ते, तदनन्तर विवक्षितकार्यस्योदयात् । न च सर्वभावक्षणाभावेऽपि तद्भावात् तस्य
 तत्कार्यत्वमिति युक्तम्, विवक्षितक्षणाभावात् एव विवक्षितकार्यमद्भावात्, सर्वत्र चात्रिंशि
 ष्टत्वात् । विशिष्टभावक्षणाधमानुविधानात्तस्य तत्कार्यताव्यवस्थेति चेत्, सर्वथा तदमानु-
 विधाने तस्य कारणरूपतापत्ते, तत्प्राक्कालभावितया तत्कार्यताव्यविक्रमात्, कथञ्चित्तद
 गानुविधाने चान्तेऽन्तत्रादापत्तेरसत्कारण कार्यमित्यभ्युपगमव्याघातात्, मन्तानापेक्षया
 कार्यकारणभावे तु तस्य पूजापरक्षणव्यतिरेकेण सद्भावे कार्यकारणरूपस्य तस्यैवाधकिया
 सामर्थ्यान् मत्त्वं स्यान्न तु क्षणानामधकियासामर्थ्यविरहात्, अन्यव्यतिरेकेण च सद्भावं सैव
 कार्यकारणभावानुपपत्ति । अथ सन्तानस्य क्षणसम्बन्धित्वात्तस्य कार्यकारणभावं अणाना-
 मपि स्यादिति चेत् सन्तानक्षणाभिन्नयोः कायकारणभावादन्यस्य सम्बन्धस्याभावेन सन्ता
 नस्य निस्त्रिंक्षणानन्तरमात्रित्वेन सत्सन्तानताप्रसक्ति स्यात्, किञ्च तस्यापि नित्यत्वे क्षण
 कार्यत्वे च सत्कायवादप्रसक्ति, क्षणिकत्व चात्रयाप्रसिद्धेस्वस्य तत्कार्यत्वाप्रसिद्धि, व्यति-
 रकस्य कार्यकारणभावनियन्धनक्षणीरूपत्वे त सम्भनतीति प्रतिपादितमेव । निश्च क्षणिकभा-
 वाभ्युपगमवादिनो यदि भिन्नकार्यादिकाकारणस्य सत्त्वमभिमत तदा तत्कार्यस्याप्यपरकार्याद्
 यान् सत्त्वसिद्धिरित्यनवस्थापत्तेर्न कश्चित् सत्त्वव्यवस्था स्यादिति कुनस्तद्व्यवच्छेदनासत् कार्य-

10

15

20

25

- वैशेषिकस्य परस्परविभक्त्युपनिनाकारूपेभ्यर्त्तन्त्रैकगुणोत्पादामम्भवाच्च, शुद्धादिरूपाणा
समानरूपारम्भत्वोपलम्भान् । किञ्च शुद्धाच्छुद्धमित्यादिप्रतीते समानजातीयगुणारम्भ
कत्वमेव यदि कारणगुणानामित्यभ्युपगम्यते तर्हि कारणगतशुद्धादिरूपविशेषेभ्य कार्योपा-
स्ततद्विशेषस्य रूपमात्रस्य कथमुत्पत्तिर्भवेत्, तेभ्यस्तस्यासमानत्वात् । अथ तद्गतरूपमात्रेभ्यस्त
- 5 द्रूपमात्रस्योत्पत्तेर्न दोष इति चेत् शुद्धादिविशेषरूपपरतिरेकरण रूपत्वादिसामान्यमपहाय रूप
मात्रस्याभावात्, सामान्यम्य च नित्यत्वोपात्तन्यत्वात्, न च रूपमात्रनिबन्धन चित्ररूपः पट
इति प्रतिभासो युक्तः, शुद्धादिप्रत्ययस्यापि तत्रिबन्धनत्वन शुद्धादिरूपविशेषपरत्वाप्यभावप्रसङ्गे,
न चावयवगतचित्ररूपात् पट चित्रप्रतिभास, अवयवेऽपि तद्रूपात्तम्भवात्, न चान्यरूप
स्यान्यत्र विशिष्टप्रतिपत्तिजनकत्वम्, पृथिवीगतचित्ररूपाद्वायौ चित्ररूपप्रतिपत्तिप्रसङ्गे ।
- 10 यदि च रूपमात्रमेव तत्र स्यात् अितावनेकप्रकारं रूपमिति विरुद्धत, अनेकप्रकार हि
शुद्धत्वादिभेदभिः समुच्यते रूपमात्रञ्च शुद्धादिविशेषपरहित तस्य शुद्धादिविशेषेऽनन्वर्भा
वात् क्व न विरोध । न च नीलादिरूपरेखरूपारंभादेकमेव पट चित्र रूपम्, यथाहि
रूपस्य विशेषे शुद्धादिस्तथा चित्रमपि रूपविशेष एव चित्रशब्दवाच्य इति वक्तव्यम्,
अत्रैकाकारस्यैकत्वं चित्रैकशब्दवाच्यत्वं वा सद्मदनेकाकारगुणगतस्यैकस्य कारणादिशब्दवा
न्यत्वेनाभ्युपगमप्रसङ्गात् । यथा च तद्गता तन्त्वादिगतनीलादिरूपाणा पटगतैकचित्ररूपार
- 15 म्भक्तत्वं दृष्टत्वाद्विरुद्ध त्वानेकाकारस्यैकरूपत्वं अस्तु नो नष्टत्वादेवाविरुद्धमभ्युपगन्तव्यम्,
अत एवानेकरूपत्वाच्चित्ररूपस्य एकारयवसहितोऽवयविभ्युपगन्तव्यमाने शेषावयवावरणे चित्र
प्रतिभासाभावात् उपपत्तिमात् । सद्यथा त्वैकरूपत्वे तत्रापि चित्रप्रतिभासः स्यात्, अवयवि
न्यास्या तन्पुन्य वृत्त । न चावयवजनानारूपोपलम्भसहकारिन्निद्रयमवयविनि चित्रप्रतिभास
- 20 जनयतीति तत्र सहकार्यभावाच्चित्रप्रतिभासानुत्पत्तिरिति वाच्यम्, अवयविनोऽप्यनुपलब्धि
प्रसङ्गात्, न हि चाभ्युपप्रतिपत्त्याऽगृह्यमाणरूपस्यावयवितो वायोरिव ग्रहण दृष्टम्, न च
चित्ररूपव्यतिरेकेणापर तत्र रूपमस्ति यतस्तत्प्रतिपत्त्या पटग्रहण भवेत् । नाप्यवयवरूपोपल-
म्भोऽवयविरूपप्रतिपत्तावयवसहकारी, तद्वाच्यं ना तदवयवरूपोपलम्भोऽपि स्वावयवरूपोप-
लम्भात्सहकारीति तत्र तरेण स न स्यादित्येव पूर्वपूर्वावयवरूपोपलम्भापेक्षया परमाणुरूपो
- 25 पलम्भाभावात्तत्र यद्गणुत्पाद्यत्रयिरूपोपलम्भासम्भवान्न कचिदपि रूपोपलब्धि स्यात्,
तदभाव च नावयव्युपलब्धिवरिति तद्वाश्रितपदार्थानामप्युपलम्भाभावात् सर्वप्रतिभासाभावः
स्यात् । तत्र एतानेकस्वभावात् चित्रपटरूपबद्धस्तु परेणाप्यभ्युपगन्तव्यमेव । बौद्धेनापि चित्र
पटप्रतिभासस्यैकानेकरूपतामभ्युपगच्छता एकानेकरूप वस्त्वभ्युपगतमेव । अथ प्रतिभासोऽ
त्येकानेकरूपो नाभ्युपगम्यते तर्हि सर्वथा प्रतिभासाभाव स्यादिति असकृदावेदितम् । तत्र

एकावतोऽसति कार्यं न कारणव्यापारस्तेनाभ्युपगतव्य अनति तत्र, तदभावात्, नापि सति, मूर्तिपण्डे तस्य तमन्तरेणापि तव प्रागेव निष्पन्नत्वात् । न च मूर्तिपण्डे कारकव्यापार अत्र पृथुधुधोदराद्याकारस्तत्फलम्, अन्यत्र व्यापारेऽन्यत्र फलाम्भवात्, स एव मूर्तिपण्डः कारकव्यापारात् पृथुधुधोदराद्याकारता प्रतिपद्यत इति कारकव्यापारफलयोरेक विषयत्वे अनेना-ववादसिद्धिः, तस्माद्भव्यास्तिरूपर्यायास्तिद्याभ्यां देवता-या मूर्तिता-याम- 5 बोधनिरपेक्षा-या व्यधस्थापित वस्तु असत्त्वमिति तत्प्रतिपादनं शास्त्रं सर्वं भिद्येति व्यवसिधतम् ॥ ५० ॥

अमुनेवार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रुतीकसुमाह—

ते उ भयणोऽणीया सम्महमणमणुत्तरं इति ।

जं भवदुक्कचिमोऽस्य दो वि न पूरति पाटिष्य ॥ ५१ ॥ 10

तौ तु भजनोपनीतौ सम्यग्दशामनुत्तरं भवत ।

यस्माद्भवदु गमिमोऽहं द्वापयि न पूरयत प्रत्येकम् ॥ उवाच ॥

तामिति, द्रव्यपर्यायास्तिकनयो भजनया परस्परस्वभावाविनाभूततया मदसद्रूपैकान्त व्यवच्छेदेन तन्मरमकैककार्यकारणादिवस्तुप्रतिपादकत्वेन उपयोचितौ यदा भवतस्तदानुत्तर मन्मन्शनं भवत परस्परानिनिर्भागवर्तिद्रव्यपर्यायात्मकैरवस्तुतत्त्वविषयकन्यात्मकाना- 15 यितावबोधस्वभावत्वात् । यदा त्वन्योन्यनिरपेक्षद्वयपर्यायप्रतिपादनत्वेनोपनीतौ भवतो न तदा सम्यक्त्व प्रतिपद्येते तस्मात् ससारभाविजन्मादिदु स्वनिर्भोक्ष तौ द्वापयि प्रत्येकं न विवच मिष्याज्ञानात् सम्यक्क्रियानङ्गतया आत्यन्तिकभरोपद्रव्यानिवृत्त्यसिद्धे तद्विपर्यय कारणत्वात् । ततः कारणात् कार्यं कथञ्चिदन-यन् अत एव तदतद्रूपतया सधासवेति ॥५१॥

अमुनेवार्थमुपसहरति—

नस्थि पुढवीचिसिद्धो घटो स्ति ज तेण जुज्झइ अणणो ।

ज पुण घटो स्ति पुढ्व ण आसि पुढवी तओ जणो ॥ ५२ ॥

नास्ति पृथिवीचिशिषो षट इति यत्तेन युज्यतेऽन य ।

यत् पुन घट इति पूर्वं नासीत् पृथिवी ततोऽन्य ॥ उवाच ॥

नास्तीति, सद्रव्यमृत्पृथिवीत्वादिभ्यो भित्तो नास्ति घट, मदादिव्यतिरिक्तस्वभाव 25 वया तस्यानुपलम्भात्, यदि मत्त्वादिधर्माणां घटादेरान्ततो भेद तेभ्योऽपि घटो भित्तो न तदा घटस्य सदात्तत्वं स्यात्, त्वतोऽमदादरन्त्यमर्भयोनेऽपि सप्तद्विद्विष तधात्वा

योगात्, सदादेरपि घटागाकारादत्यन्तभेदे निराकारतया अत्यन्ताभावस्येवोपलम्भविषय
 त्वायोगात्, क्षेत्रत्वप्रमेयत्वादिवर्माणामपि सगन्धिर्मैभ्यो भेदेऽसत्त्वम्, सदादेश्च तेभ्यो
 भेदेऽज्ञेयत्वादसत्त्वमेव, तत मदादिरूपतयोपलभ्यमानत्वाद्वटस्य तेभ्योऽभिन्नताऽभ्युपग
 त्तव्या, प्रमेयव्यवस्थिते प्रमाणनिबन्धनत्वात् । यत पुन पृथुबुधोदराद्याकारतया पूर्व
 5 सदादिर्नासीत् ततोऽसौ तेभ्योऽन्य, घटादिरूपतया पूर्वं सदादेरनुपलम्भान्, प्रागपि
 तद्रूपस्य सदानौ सत्त्वेऽनुपलम्भायोगान्, दृश्यानुपलम्भस्य चाभावाव्यभिचारित्वात्,
 तद्वत्पूपायाञ्च विरोधाभावात्, प्रतीयमात्राया तदयोगात्, अत्राधितप्रत्ययस्य च मिथ्या
 त्वासम्भवान् ॥ ५२ ॥

इति तपोमत्तमभोमणि त्रीमद्विजयात-दसूरीश्वरपट्टालद्वारधीमद्विजय-
 10 मलसूरीश्वरचरणनतिगधि-यस्तभक्तिभरण तत्पट्टधरण विजय
 लधिमूरिणा सङ्कलित सम्प्रतिपत्त्वसोपाने सदाद्येका
 तवाद्मद्वय नाम त्रयस्त्रिंशत् सोपानम् ॥

कालाद्येकान्तवादभजनम् ।

15 सदाद्येकात्वादन्त कालाद्येकात्वादऽपि मिथ्यात्वमेवेत्याह—

कालो महात्र णियई पुत्रकथं पुरिभकारणेगता ।
 मित्रउत्त ते चेत् उ समासओ होंति सम्मत्त ॥ ५३ ॥

काल स्यभावनियती पूरवृत्त पुरुषकारणेवात्ता ।
 मिथ्यात्वे त एव उ समासतो भवति सम्यक्त्वम् ॥ छाया ॥

20 काल इति । कालस्य भावनियतिपूर्वकृतपुरुषकारणरूपा एकान्ता सर्वेऽप्येकवा मिथ्या
 त्वम्, त एव समुदिता परस्परानहद्दुत्तय सम्यक्त्वरूपता प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।

तत्र काल एव एका तेन जगत कारणम्, सर्वस्य हि शीतोष्णवर्षवर्षास्पतिपुरुषादे
 जगत उत्पत्तिस्थितिविनाशेषु महोपरागवृत्तियुद्धोदयास्तमयगतिगमनागमनादी च काल
 कारणम्, त विनाऽयकारणत्वेनाभिमतभासद्भावेऽपि सर्वस्यास्याभावात् तत्सद्भावे च
 25 भावात्, तदुक्तम् 'काल पचति भूतानि काल सहरति प्रजा । काल सुतेषु जागर्ति
 कालो हि दुरतिक्रमः' [महाभार० आन्धि० अ० १, श्लो० ७७३] इति कालवादिन
 प्राहुः, असदेतत्, तत्सद्भावेऽपि कदाचिद्दृश्यादेरदर्शनात् । न च कालविशेषाभावात् तद
 भवागिति वाच्यम्, नित्यैरूपस्य तस्य विशेषाभावात्, विशेषे वा तज्जाताजननस्वभाव

प्रसङ्गतो नित्यव्यव्याहते, स्वभावभेदतो भेदान् । न वा प्रथमण्डलादित्तो वर्षादिर्विशेष इति
 वक्ष्यम्, तस्याप्यहेतुकतयाऽभावात्, न च कालो हेतुरन्योऽन्याश्रयात्, कालभेदे सति
 वर्षादिभेदहेतुर्मेद्मण्डलादेर्भेद, तद्भेदाच्च कालभेद इति । अन्यकारणकृत वर्षादिभेदऽभ्युपग
 म्यमाने कालस्यैव कारणत्वमित्यभ्युपगमभङ्ग, अन्यत कुतश्चित्कालभेदे चानित्यत्वमेव तस्य
 स्यात्, तत्र चोत्पादस्थितिविनाशेषु यद्यपर काल कारण तदा तत्रपि स एव पर्यनुयोग 5
 इत्यनवस्थानाच्च वर्षादिकार्योत्पत्ति स्यात्, न चैकस्य कारणत्व युक्तम्, क्रमयोगपद्याभ्या
 तद्विरोधात्, तत्र काल एवैक कारण जगत । अपर तु स्वभावत एव भावा जायन्त
 इति वर्णयन्ति, अत्र यदि स्वभावकारणत्वे भावस्य तदा स्वात्मनि क्रियाविरोधो दोष स्यात्,
 अनुत्पन्नाना स्वभावस्यैवाभावात्, उत्पन्नाना स्वभावसम्भवेऽपि पूर्वं तदभावादेव भावस्यो
 त्पत्तेर्न तत्र स्वभाव कारण भवेत् । अथ कारणमन्तरेण स्वपरकारणनिमित्तजन्यनिरपेक्ष 10
 तथा सर्वहेतुनिरासस्वभावा भावा भवन्ति, युक्तिश्चात्र यदुपलब्धिऽलक्षणप्राप्त सदनुपल-
 भ्यमानसत्ताक तत् प्रेक्षावतामसद्व्यवहारत्रियस्य, यदा दशविषाणम्, अनुपलभ्यमानसत्ता
 कश्च भावाना कारणमिति स्वभावानुपलब्धि, न चायमसिद्धो हेतु, कण्टकतैः क्षयादर्निमि
 त्तभूतस्य कस्यचिदध्यक्षादिनाऽसवेदनात् । अथ कारणानुपलम्भाद्वाह्याना भावानामहेतुकत्व-
 सिद्धावपि कथमाभ्यात्मिकाना तत्सिद्धिरिति चेदुच्यते, यत्कादाचित्क तदहेतुकम् यदा 15
 कण्टकतैः क्षयादि, कादाचित्कश्च सुप्तादिकमिति स्वभावहेतु, न चापि यस्य सदमद्भावयो
 र्यस्य सदसद्भावौ नियमेन भवतस्तत्तस्य कारणमिति युक्तम्, व्यभिचारात् स्वर्गे सति
 भवतोऽसत्यभवतोऽपि चतुर्विज्ञानस्य तदकारणकत्वात् तस्मात्कार्यकारणभावस्य -यभि
 चारित्वाद्भावाना जन्म सद्यनिगद्यसमिति सिद्धम्, अत्रोच्यते, न कण्टकतैः क्षयादूरपि
 निर्हेतुकत्व सिद्धम्, प्रत्यानुपलम्भाभ्या द्वि प्रीजादिक तत्कारणत्वेन निश्चितम्, यस्मिन् 0
 सत्येव यस्य जन्म यस्य च विकाराद्यस्य विकारस्तत्तत्र कारणमुच्यते, उच्छृणादिति-
 निष्ठावस्थाप्राप्तश्च कण्टकतैः क्षयादिरूपितान्वयव्यतिरेकवद्गीवादिक् प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या
 कारणतया निश्चितमिति अनुपलभ्यमानसत्ताक कारणमित्यसिद्धो हेतु । कार्यकारणभा
 वलक्षण स्पष्टादौ व्यभिचारीत्यप्यसिद्धम्, स्पष्टीत्यापि रूपहेतुतया चतुर्विज्ञानेऽपि कारण
 तयैष्टेयान्, तमन्तरेण विशिष्टावस्थास्य रूपस्यैवासम्भवात् । नापि यस्याभावे यत्र भव- 25

१ अत्र स्वभाववादेन वात्तद्व्यभिचारेण स्वत एव भावा जायन्त इत्येवं वाद, अपरस्तु न स्वता
 नापि प्रतो भावा जायन्ते किन्तु स्वपरकारणनिरपेक्ष भावाना ज मति, यदीत्यादिप्र येनः यवादिशिरा
 दृष्ट, द्वितीयवाद सम्प्रत्याह अयति अय पक्षे स्वभावोऽपि न कारणम् पूर्ववादे तु तत्कारणमिति
 चाप्यम् । २ स्पष्ट इति भूता युच्ये त तानि नापादायोपादाय रूप उच्यते ततन्तुर्विज्ञान प्रति स्पष्टस्य
 निमित्तभावाऽस्त्येव, केवल साधारणकारण्यहेतुत्वव्य इति बीदा ॥

- तीति व्यतिरेकमात्र कार्यकारणभावनिश्चयनिमित्तम्, किन्तु येषु समर्थेषु हेतुषु ससु तदन्त
 गतस्यायतमस्य कस्यचिदभावे तदभवात् तत्कारण तदिति व्यवस्थाप्यते, अन्यथा मातृवि-
 पाहोचितपाशुशीरदशप्रभवस्य पिण्डसर्जूरस्य मातृविवाहाभावे सत्यभावप्रसङ्गो भवेत् । न
 5 तत्रभूतव्यतिरेकस्य स्पर्शा व्यवभिकारोऽस्ति, रूपादिसत्रिधानमुपदर्श्य तन्मध्यपातिस्पर्शा
 भावाद्युर्विज्ञानाभावात्स्य प्रदर्शयितुमशक्यत्वात्, तस्मान्नास्ति कार्यकारणभावलक्षणस्य व्यभि-
 चार । नापि कवल ग्रीचादिरेव भावकारण किन्तु दशकालादिरपि, अन्यथा प्रतिनियत
 दशकालता तेषामुपलम्भगोचरचारिणी न स्यात्, उपलभ्यते च राजीपादीनामुपलादिदेशपरि-
 हारेण सलिलावावेव वृत्ति, शिशिरादिसमयपरिहारेण च निदापादिसमये वृत्ति, देश
 ताकनिरपक्षत्वे तु सचत्र देशे काले च ते भवेयुः, प्रतिनियतदेशादौ वर्तमानत्वाच्च तत्सापेक्षा
 10 भवतीति निश्चीयते । निरभिप्रायाणा कथमपेक्षेति चेत्तदन्यदेशादिपरिहारेण नियतदेशादौ
 युचिरवापेक्षेस्तुच्यते न त्वभिप्रायात्मिका । अत एव तत्कार्यता तेषाम्, उपलक्षणत्वात्कार्य-
 त्वस्य, तथावृत्तिश्राध्यक्षत एव सिद्धति क्व न तत्कार्यतावगति, यदपि सुरादीनामहेतुक-
 त्वमाधनाय तादाचित्क माधनमुक्त तत्साध्यविपरीतस्यैव साधनाद्विरुद्धम्, अनपेक्षस्याहेतोः
 तादाचित्कत्वानुपपत्ते । साध्यविकलश्च दृष्टान्त, अहेतुकत्वस्य तत्राप्यभावात्, प्रत्यक्षानुपल-
 15 म्भान्या हतुत्वनिश्चयान् प्रत्यक्षविच्छेदापि प्रतिज्ञा । अनुपलभ्यमानमत्ताकृतहेतो सिद्धावपि
 यद्यनुपलम्भमात्र हेतुस्तदाऽनैकान्तिक, प्रमाणाभावात् कारणसत्ताऽभावात्सिद्धे । व्यापकस्य
 स्वभावास्य कारणस्य वा निवृत्तौ सत्यामेव व्याप्यस्य कार्यस्य वा निवृत्तनात्, न हि प्रमाणमर्थ-
 मत्ताया व्यापक वृक्षस्वरञ्छिद्रापाया, अभिन्नस्यैव व्यापकत्वात् । न च प्रमाणार्थसत्तयोरभेदो
 भिन्नप्रतिभासत्वात् । नापि प्रमाणमर्थस्य कारणम्, दशकालस्वभावात्प्रकृष्टानामर्थानां प्रमाणे
 20 तावपिथीकृतानामपि सत्त्वस्याविरोधेन व्यभिचारात् । न हि तदन्तरेणापि भवत् प्रति तत्का-
 रणमतिप्रसङ्गात्, कारणत्वाभ्युपगमे वा स्वपक्षपरित्यागो भवत्, न वा प्रमाणात् प्रमेय-
 मुत्पद्यत, अर्थादव विषयभूतात् प्रमाणस्योद्भवात् । अप्रतिबद्धप्रमाणाच्च नार्थसत्ता नि-
 वर्तते, अन्यथाऽध्वनिवृत्तौ गोरपि निवृत्ति स्यात् । किञ्चानुपलम्भोऽपि हेतुः किं सर्वस्य,
 स्वस्य वा, न प्रथम सर्वानुपलम्भस्यावगर्शनेन निश्चेतुमशक्यत्वात् न ह्यवगर्शना मयूरचन्द्र
 25 कादीनां सर्वैः पुरुषरष्टष्ट कारणेनोपलभ्यत इति निश्चेतु शक्यम् । न द्वितीयः, सल
 तिलागन्तर्गतस्य ग्रीवाद् सरोपलम्भनिवृत्तावपि सत्ताया अनिवृत्तेर्हेतोरनैकान्तिकत्वात्
 एवञ्चोक्तम्, ' न हतुरस्तीति वदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञा स्वयमेव गच्छते । अथापि हेतुप्रण-
 यालमो भवेत् प्रतिज्ञया केवलत्वास्य किं भवेत् ' इति । तस्मात् स्वभावेकान्तवादाभ्युपगमो

युक्तिरङ्गता । अथ सर्वस्य वस्तुनः प्रतिनियतरूपेण भावात्तत्र नियतिरेव कारणम्, नीलं
 शशाङ्गपथातेऽपि मरणयोग्यनियत्यभावे जीवनदशनात्, तथाविधनियतिसद्भाव तु शशाङ्ग
 पथातम तरेणापि मृत्योरुपलम्भात्, नहि नियतिं विना स्वभाव कालो वा कश्चिद्धेतु
 कण्टकादीनामपि निवस्यैव तीक्ष्णादिनियतरूपेणापवायमानत्वात्, कालोऽपि शीतादेर्भावस्य
 तथाविधनियत्यैव तदा तदा तत्र तत्र तथा तथा निर्गच्छेत्, तथा चोक्तम् ' प्रातर्व्यो 5
 नियतिप्रलाधयेण योऽर्थ सोऽवश्य भवति नृणा शुभोऽशुभो वा । मृताना महति कृतऽपि
 हि प्रयत्ने नाभाव्य भवति न भाविनाऽस्ति राश ' इति क्वचित्, तन्न, शास्त्रोपदेशव्यर्थ
 वापत्ते, तदन्तरेणाप्यर्थेषु नियतिकृतत्वबुद्धेरनियत्यैव भावात्, दृष्टान्प्रफलशास्त्रप्रतिपादितशु
 भागुमक्रियाफलनियमाभावश्च । अथ तत्रैव नियति कारणमिति नाय शेष, न, नियतेरे
 कस्वभावत्वाभ्युपगमं विसयादात्रिसवात्प्रतिभेत्त्वाभावप्रसक्तेः, अनियमेन नियते कारणत्वा 10
 दयमद्रोष इति चेन्न, अनियमे कारणाभावात् नियतिरेव कारणम्, नियतेर्नित्यत्वे कारणत्वा
 योगात्, अनित्यत्वेऽपि तदयोग एव । किञ्च नियतेरनित्यत्वे कार्यत्वम्, कार्यञ्च कारणाद्
 त्वन्तिमदिति तदुत्पत्तौ कारण वाच्यम्, न च नियतिरेव कारणम्, तत्रापि पूर्ववत् पर्यन्तु
 योगनिवृत्ते । न च नियतिरात्मानमुत्पादयितु ममर्था, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न च
 कालादिक नियते कारणम्, तस्य निषिद्धत्वान् । न चाहेतुता सा युक्ता, नियतरूपतानु 15
 पपत्ते, न च स्वतोऽनियताऽन्यभावनियतत्वरारणम्, शशान्प्रज्ञादेस्तद्रूपतानुपलम्भात्, तन्न
 नियतिरपि प्रतिनियतभावोत्पत्तिहेतु । अथ जन्मान्तरोपात्तमिष्टानिष्टफलद र्भं सर्वत्र
 वैचित्र्यकारणमिति जमवादिन । तथा चाहु ' यथा यथा पूर्ववृत्तस्य कर्मण फल निधान
 स्वमिवावतिष्ठते । तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता तदीपहस्तेव मनि प्रवर्त्तते ॥ ' इति, तथा च
 ' स्वकर्मणा युक्त एव सर्वो ह्युत्पद्यते नर । स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ' 20
 इति, तथाहि समानमीहमानाना समानदेशकालकुलाकारादिमतामर्थप्राप्त्यप्राप्ती तानिमित्ते
 युक्त, अनिमित्तस्य प्रतिनियमायोगात् । न च परिदृश्यमानकारणप्रभवे इति वाच्यम्,
 तस्य समानत्वोपलम्भात्, न चैकरूपात् कारणात् कार्यभेद, तस्याहेतुत्वरूपप्रसक्त, अहे-
 तुकस्य च तस्य कार्यस्यापि तद्रूपतापत्ते, भेदाभेदव्यतिरिक्तस्य तस्यामस्त्वान्, ततो यत्रि
 मित्ते एते तद् दृष्टकारणव्यतिरिक्तमदृष्ट कारण क्रमति, असद्वत्, कुलाद्यदेर्पैदादिकारण
 त्वेनाभ्यक्षत प्रतीयमानस्य परिहारापरादृष्टपरिकल्पनाया तत्परिहारेणपरापरादृष्टकारण
 कल्पनाऽनवस्थाप्रसङ्गत क्वचिदपि कारणप्रतिनियमानुपपत्ते । न च स्वतत्र कर्म जगद्वैचि
 त्त्यकारणमुपपद्यते, तस्य कत्रपीत्वात्, न चैकरुभावात्ततो जगद्वैचिन्मनुपत्तिमन्, अर
 णवैचित्र्यमन्तरेण कार्यवैचित्र्यायोगात्, वैचित्र्ये च तद्वैचित्र्यमन्तरेण, जनकस्वभावत्वे

- च कर्मण नाममात्रनिवन्धनैव विप्रतिपत्ति, पुरुषकालस्वभावादेरपि जगद्वैचित्र्यकारणत्वे-
 नार्थतोऽभ्युपगमात्, न च चेतनवताऽनधिष्ठितमचेतनत्वाद्वास्यादिवत् कर्म प्रवर्तते । अथ
 तदधिष्ठायक पुरुषोऽभ्युपगम्यते न तर्हि कर्मैकान्तवाद, पुरुषस्यापि तदधिष्ठायकत्वेन जग-
 द्वैचित्र्यकारणत्वोपपत्ते, न च केवल विश्वद्वस्तु नित्यमनित्य वा कार्यकृतसम्भवतीत्यसकृद
 5 वेदितम्, तत्र कर्मैकान्तवादोऽपि युक्तिसङ्गत । अन्ये त्नाहुः पुरुष एवैकः सकलजग-
 त्स्थितिसृष्टिविनाशहेतु, प्रलयेऽप्यलुप्तज्ञानातिशयसक्तिरिति, तथा चोक्तम् 'उर्णनाभ इवा-
 शूना च' द्रव्यान्त इयाम्भसाम् । प्ररोहणामिव पृथ्वः स हेतु सर्वजन्मिना ॥' इति, तथा
 'पुरुष एतैस्त्वमर्थं यज्जून यद्य भाव्यम्' इत्यादि । उर्णनाभोऽत्र मर्कटको व्याख्यात । अत्र
 सकललोकरिप्रतिमर्गप्रलयहेतुता ईश्वरस्येव पुरुषवान्निभि पुरुषस्येष्टा, अत्र च विशेष, ईश्वर
 10 सम्वादात्प्राज्ञपरमार्थसव्यपञ्चो जगन्निवर्त्तयति, जयन्तु केवल एवेति, तन्न, ईश्वरस्येवा-
 न्यापि जगद्धतुनाया असङ्गते, तथाहि 'पुरुषो जमिना हतुर्नात्पत्तिविकलत्वत् । गगना-
 म्नोचवत्सर्वमन्यथा युगपद्भवेत् ॥' इति, किमर्थमय पुरुषो जगद्रचनाव्यापारमीदृश करोति,
 प्रेरणार्थकारिप्रवृत्तिर्हि प्रयोजनयत्तया व्याप्ता, यद्यन्येनश्वरादिना प्रयुक्तोऽनिच्छन्नपि करोति
 तदास्य स्वातन्त्र्यमभ्युपगत विरुद्ध स्यात्, अथ कृपया परानुग्रहार्थं करोति नारकाण्डिदु रि-
 15 त्पञ्चरत्निर्माणानुपपत्ति न च तत्कर्मप्रक्षयार्थं दु रितसत्त्वनिर्माणे प्रवृत्ति, तत्कर्मणोऽपि
 तत्कृतत्वेन तत्प्रक्षयार्थं तन्निर्माणप्रवृत्तौ अप्रेक्षापूर्वकारितापत्ते । न वा सर्गात् प्रागनुकम्प्य
 सत्त्वमस्तीति निरात्मत्वनाया अनुकम्पया अयोगात्, नातोऽपि जगत्करणे प्रवृत्तियुक्ता ।
 अनुकम्पयात् प्रवृत्तौ च न सुखिनस्त्वप्रक्षयार्थं तत्प्रवृत्तियुक्तेति द्वादीना प्रलयानुपपत्ति
 भवति । अनुकम्प्याना धर्माधर्मापक्षया सुगदु रलोकसर्जने स्वातन्त्र्यहानिस्तस्य भवेत्,
 20 समन्य हि न काचिद्वपे ना, तथापि कृपालुतया दु रप्रदे कर्मण्यवधीरणमेव युक्तम्,
 न हि कृपालय परदु रहेतुमेवान्विच्छन्ति तथा परदु रप्रियोमेच्छथैव सर्वदा प्रवृत्ते ।
 न च क्रीडयाऽपि तत्र तस्य प्रवृत्ति, क्रीडोत्पादेऽपि तदुपायभूतस्य सर्गस्थितिप्रलयात्मकस्या-
 पक्षणात्स्वातन्त्र्योपपत्ते, क्रीडोपायोत्पादने यदि तस्य शक्ति स्यात्तदा युगपदेव कुर्यात्,
 यदि नाशौ शक्ति, तदा क्रमेणापि न उर्णात्, अशकावस्थाऽविशेषात् । एकत्रैकस्य शक्ता
 25 सत्त्वबलक्षणविरुद्धधर्मद्वयायोगात् । न च क्रीडायां न प्रवृत्ति किन्तु स्वभावत यथा महा-
 भूताना पृथिव्यादीना स्वकार्येषु प्रवृत्तिरिति युक्तम्, एव हि तद्वापारमात्रभाविनामशेष-
 भावाना युगपद्वावो भवद्विकलकारणत्वात्, समर्थस्य सहकार्यपेक्षायोगात् पुरुषस्य केवल
 स्येव जगत्कारणत्वेनाभ्युपगमाच्च, पृथिव्यादीनान्तु सहेतुबलायात्परापरस्वभावसद्भावात्तदु-
 त्पाद्यकार्यस्य न युगपदुत्पत्त्यादिशेष सम्भवी । न च यथोर्णनाभ स्वभावत प्रवृत्तोऽपि

न स्वकार्याणि युगपन्निर्वर्त्तयति तथा पुरुषोऽपीति वक्तव्यम्, स्वभावात्स्वस्याप्रवृत्ते प्राणि
 ब्रह्मणलाम्प्येन हि तस्य प्रवृत्ति न ह्यमौ नित्यैस्स्वभावात्, अपि तु स्वहेतुगलभावि
 कादाचित्कापरापरशक्तिमानिति तद्भाविन कार्यस्य क्रमप्रवृत्तिरुपपन्नैव । न चाबुद्धिपूर्वक
 नेयमौ जगन्निर्वर्त्तने प्रवर्त्तते न त्वनुकम्पान्वित इति युक्तम्, प्राकृतपुरुषादप्यत्यन्तानभिन्न
 तथा प्रेषापूर्वकारिणामनववेद्यवचनवाप्रसक्ते, तस्मात् कालाद्येकान्ता प्रमाणत सम्भवति, 5
 अवस्तद्वाद्गो मिथ्यात्वाद इति स्थितम् । त एवान्यो-यसव्यपक्षा नित्याद्येकान्तव्यपोग्नेनैकान्तक
 स्वभावा कार्यनिर्वर्त्तनपटव प्रमाणविषयतया परमार्थसन्त इति तत्प्रतिपादकस्य शास्त्र
 न्यापि सम्यक्त्वमिति तद्वाद सम्यग्वात्तया व्यवस्थित ॥ ५३ ॥

इति तपोगच्छन्नभोमणिर्धामद्विजयानदसूरी-स्वरपट्टालद्वारधामद्विजय
 कमलसूरी-स्वरधरणलिनचिन्त्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण चिन्त्य-
 लम्बिसूरिणा सङ्कलिते सम्मितस्वरसोपान शालाशेषा
 तयादिभजन नाम चतुरिंश सायानम् ॥

10

अथात्मनो मिथ्यात्वस्थानवर्णनम् ॥

यद्यत् कालाद्येकान्ता मिथ्यात्वमनुभवन्ति स्याद्वादीपप्रहास्तु त एव सम्यक्तत्र प्रतिपद्य त 15
 तत्राऽऽमापि एकान्तनित्यानित्यत्वादिधर्माध्यासितो मिथ्यात्वमनकान्तरूपतया त्वभ्युपगम्य
 मान सम्यक्त्व प्रतिपद्यत इत्याह—

णत्थि ण णिच्चो ण कुणइ ऋय ण वेणइ णत्थि णिच्चवाण ।
 णत्थि य मोऽम्बोवाओ उम्मिच्छत्तस्स ठाणाइ ॥ ५४ ॥

नास्ति न नित्यो न करोति कृत न वदयत नास्ति निगणम् ।
 नास्ति च मोक्षोपायः पणिमथ्यात्वस्य स्वाभावानि ॥ छाया ॥

40

नास्तीति । एका तत्र आत्मा नास्तीति बृहस्पतिमतानुसारी, अस्त्यात्मा किन्तु प्रति
 श्वविशरारुतया चित्तसन्ततेर्न नित्य इति बौद्धा । अस्त्यात्मा चित्तो भोक्ता न तु करोतीति
 साध्या, न एव प्राहुर्न कर्त्ताऽसौ भोक्ता, प्रकृतिवत् कर्त्तुर्भोक्तृत्वानुपपत्त । यद्वा येन कृत
 कर्म नासौ तद्गुण क्षणिकत्वाच्चित्तसवतेरिति बौद्धा, क्षणिकत्वाच्चित्तसत्तते कृत न वेदयते 25
 इति बौद्ध एवाह । कर्त्ता भोक्ता चात्मा किन्तु न मुन्यतऽसौ चेन्नत्वाद्भव्यवत्,
 यथाऽनामात्मस्वरूपव्यतिरेकात् तदक्षये तेषामध्यक्षयादिति याद्विका । निर्हेतुक एवासौ
 मुन्यते तत्स्वभावताव्यतिरेकेणापरस्य तत्रोपायस्वाभावानिति मण्डनी प्राह । एतानि

पङ् मिथ्यात्वस्य स्थापानि, पण्णामत्येषा पद्माणा मिथ्यात्वाधारतया व्यवस्थिते, तथाहि
 प्तानि नास्तित्वादिविशेषणानि साध्यधर्मिविशेषणतयोपादीयमानानि किं प्रतिपक्षव्यु-
 दासेनोपादीयन्ते, जाहोरित् कथञ्चित्तत्त्वद्भेदेण, प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोध, स्वसवेदनाध्यक्ष-
 तत्रैतन्यस्यात्मरूपस्य प्रतीते, कथञ्चित्तस्य परिणामिनित्यताप्रतीते, शरीरादिव्यापारत
 ५ कर्तृत्वोपलब्धे, स्वव्यापारनिर्गन्तव्यभक्तरूपादिभोक्तृत्वसवेदनान्, पुद्गलक्षणविलक्षणतया
 रागादिविविक्ततया च शमसुखसत्तावस्थाया कथञ्चित्तस्योपलब्धे, स्रोत्कर्षतरतमादिभावतो
 रागाद्यपचयतरतमभावत्रिवायिसम्यग्ज्ञानदर्शनादरूपलम्बाच्च । अनुमानतोऽपि विरोध
 तथाभूतज्ञानकार्यान्यथानुपपत्तितश्चैतन्यलक्षणस्यात्मन मिद्धि घटादिवत् रूपादिगुणत, ज्ञान
 स्वरूपगुणोपलम्बात् कथञ्चित्तदभित्रम्यात्मलक्षणगुणिन सिद्धेरिति कथ नानुमानविरोध,
 10 इतरधर्मनिरपेक्ष उर्मलक्षणस्य विशेषणस्य तदाधारभूतस्य विशेष्यस्य चाप्रसिद्धे अप्रसिद्धवि-
 शेषणविशेष्योभयदापेक्षुष्टश्च पक्ष । आत्मा इति वचनेन तत्सत्तामिधान नास्तीत्यनेन च
 तत्प्रतिषेधामिधानमिति पदयो प्रतिज्ञावाक्ये व्याघातो लोकविरोधश्च, तथाभूतविशेषण
 विशिष्टतया धर्मिणो लोकेन व्यग्रहियमाणत्वात्, स्ववचनविरोधश्च तत्प्रतिषेधकवचनस्येतर
 उर्मसापेक्षतया प्रवृत्ते । हेतुरपीतरनिरपेक्षकवर्मरूपोऽसिद्ध तथाभूतस्य तस्य कचिदनुप
 15 लब्ध सर्वत्र तद्विपरीत एव भावात् निरुद्धश्च । दृष्टान्तश्च साध्यसाधनधर्मविकल, तथा-
 भूतमाध्यसाधनधर्माधिकरणतया कस्यचिद्धर्मिणोऽप्रसिद्धः, तत्र प्रथम पक्ष । नापि द्वितीय,
 स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गान्, साधनवैकल्यापत्तेश्च, तथाभूतस्यानेकान्तरूपतयाऽरामभिरप्य
 भ्युपगमात् । तस्माद्भवस्थितमेतदेकान्तरूपतया पडप्येतानि मिथ्यात्वस्य स्थानानीति ॥ ५४ ॥

नेतान्येव स्वानानि त्रिन्तूक्तवैपरीत्येनाप्येकान्तवाद् तथैवेत्याह—

20 अतिथ अत्रिणासधम्मो करइ वेणइ अत्थि णिञ्चाण ।
 अतिथ य मोक्खोवाओ उम्मिञ्चउत्तस्स ठाणाइ ॥ ५५ ॥

अस्त्यावनाशधमा करोति वेदयते-स्ति निर्माणम् ।

अस्ति च मोक्षोपाय पण्डित्यात्वस्य स्वानानि ॥ छाया ॥

अस्तीति, अस्यात्मेति पक्ष नैयायिकादर्जादिन, स चाधिनाशधर्मत्वेप कपिलमता
 25 नुसारिण । कर्तृभोक्तृरभावोऽमाविति अभिनेर्मतम् । तथाभूत एवासौ जडस्वरूप इत्यक्ष-
 पादकणमुद्गवानुसारिण । अस्ति निर्माणमस्ति च मोक्षोपाय इति नास्ति कयाञ्चिक्यति
 रिक्ता पारण्डिन । एते चाभ्युपगमा एका ताभ्युपगमत्वान्मिथ्यास्थानानि, एवमपि पूर्वबद्धि-
 कल्पद्वयेऽपि तद्दोषानतिवृत्ते एकात्वेन तदस्तित्वादेरध्यक्षानुमानाभ्यामप्रतीते तथाभ्युपगमे

साहम्भउत्र अत्र साहेज्ज परो विहम्मजो यापि ।
 अण्णोपण पडिक्कुट्टा दोण्णवि णए अमन्ध्याया ॥ ५२ ॥

साधर्म्यतो वार्त्त साधयत् परो धर्म्यता यापि ।
 व योन्य प्रतिपुणो ज्ञाधयतासद्भावो ॥ छाया ॥

- 5 माधर्म्यत इति, परो वैशेषिकादि साधर्म्यतोऽर्थे साधर्म्ये, अन्यविहेतुप्रसङ्गात्मा ध्यवर्तिनि विरक्षित साधर एति नायेत् तथा तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्व स्यात्, अत्रमात्र स्य तत्रापि भासात्, अध धर्म्यतात् व्यतिरन्विहेतो यदि प्रष्टत साध्य साधयेत्, यासन्नस्य समुच्चयार्थत्वाद्भाष्या त्रा तथापि तत्पुत्रत्वादेरेव गमकत्वप्रसक्ति, श्यागत्यानावे तत्पुत्र त्वादेरयत्र गौरुपुत्रेऽभासात्, उक्तान्यामपि तत्साध्याऽत एव साधयप्रसक्ति स्यात्,
- 10 तथा मामाद्य नैका तथाप्युपगमहेतोः साधयितु शक्यम्, केवलस्य तस्यासम्भवान्, अर्थक्रियाकारित्वविरक्तत्वाद्य, न विशेष, तस्यापुत्राधिक्यात्, नाप्युभयम्, उभयदोषा तित्युक्ते, न वाऽनुभवम्, तस्यासतो हेत्वन्वयापत्त्येव साधयत्वयोगान्, तस्मान् परस्पर प्रतिनिवृत्तौ द्वाप्येतेौ सामान्यविशेषकान्तौ असद्भावौ, इतरविनिर्मुक्तस्यैकस्य शशभृगादेरिव साधयितुमशक्यत्वादिति । ननु तत्पुत्रत्वादर्ने साध्यसाधयता कालाखयापत्तिष्टत्यादिदोषसद्भा
- 15 वात्, न, असिद्धविकल्पनैकान्तिकहेत्याभास विना रहत्वाभासामम्भयान्, न त्रैलोक्यय योगिनोऽसिद्धत्वान्निहेत्याभासता दृक्त्वादादिराऽतित्यसाधने सम्भवति, अस्ति च भयन्मि- प्रायेण त्रैलोक्य प्रष्टते हेतौ । ननु त्रैलोक्यदादिना स्यात्त्य दोष पक्षलक्षणहेतुसाधितान्दु प्रक रणमसादेहेत्याभासतात्रैलक्षण्यमत्रायेऽपि असप्रतिपत्तत्वादेरसम्भवेन हेत्याभासत्वमम्भ यान्, यस्माद्धि प्रकरणचित्ता स प्रकरणमम, पक्षप्रतिपक्षौ प्रकरणम्, तस्य सद्यत्वात् प्रभृति
- 20 आनिश्चयानालोचनास्वभावा चित्ता ज्ञेते भवति स एव तन्निश्चयार्थं प्रयुक्त प्रकल्पसम तथाहि अनित्य शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धे, अनुपलभ्यमाननित्यधर्मक घटादि अनित्य दृष्टम्, यत्पुनर्नित्य त तत्पुपलभ्यमाननित्यधर्मकम्, यथाऽऽत्मादि, एव चिन्तासम्बन्धि पुरुषेण तत्त्वानुपलब्धेरकदेशभूताया अन्यतरानुपलब्धेरनित्यत्वसिद्धौ साधनत्वेनोपन्यासे सति द्वितीयश्चि तासम्भ धी पुरुष आह, एवमनित्यत्व साध्यते चेत्तर्हि नित्य शब्दोऽनित्यधर्मानु
- 25 पलब्धे, अनुपलभ्यमानानित्यधर्मक नित्य दृष्ट यथा आत्मादि, त्तु न नित्य तज्जानुपल भ्यमानानित्यधर्मक यथा घटादीति नित्यतासिद्धिरपि भवदित्येवमन्यतरानुपलब्धेरुभय पक्षसाधारणत्वान् प्रकरणनित्युक्ते हेत्याभासत्वम् । न च निश्चितयोरेव पक्षप्रतिपक्षपरिम हेऽधिकारात् कथ चिन्तायुक्त एव सा उपोपन्यास विदध्यादिनि वक्तव्यम्, अन्यदा सदेहेऽपि यदा चित्तासम्बन्धी पुरुष एवहेतोः पक्षधर्मा उच्यन्तिरेकात्रगच्छन् एवमाध्य निश्चितीति

तदभावेन स्वसाध्यसाधनाय हेतोरभिधानात् । न चोभयवृत्तिहेतुरनैकान्तिक , तथा च नित्य
 ज्ञानित्यत्वैका तविपर्ययेणाप्यस्या अन्यतरानुपलब्धे प्रत्नेरनैकान्तिकता भवन्न प्रकरणसम इति
 गच्छन् , यत्र हि पक्षसपक्षविपक्षाणां तुल्यो रमा हेतुत्वनोपादीयते तत्र सप्तयहेतुतासाधा
 रणत्वन तस्य विरुद्धविशेषानुस्मारकत्वात् , न तु प्रकृतं प्यविध , यतो नित्यधर्मानुपलब्धेर
 नित्य एव भाव , न नित्ये , एवमनित्यधर्मानुपलब्धेर्नित्य एव भावो नानित्ये , एवञ्चैकत्र साध्ये 5
 विपक्षन्यावृत्ते प्रकरणसमता नानैकान्तिकता , पक्षद्वयवृत्तितया तदाभावात् । ननु यद्यथ
 पक्षद्वये र्त्तत तथा साधारणनैकान्तिक , अथ न प्रकर्तव्यं कथमय पक्षद्वयसाधक स्यात् ,
 नतद्वृत्तेरतसाधकत्वान्मैधम् , पक्षद्वये प्रकृतस्य तस्यभ्युपगमान् , तथाहि साधनकालेऽनित्य
 पक्ष एव नित्यधर्मानुपलब्धिर्भवति न नित्ये , यदापि नित्यत्व साध्य तदापि नित्यपत्र एव
 नित्यधर्मानुपलब्धिर्भवति नानित्ये , ततश्च सपत्र एव प्रकरणसमस्य वृत्तिः , सपत्रविपत्रयोश्च 10
 नैकान्तिकस्य साध्यापेक्षया च पक्षसपक्षविपक्षाणां व्यवहार गायथा , तेन साध्यद्वयवृत्ति
 कथमसाध्यसपक्षवृत्तिश्च प्रकरणसम , न तु कदाचित् साध्यापेक्षया विपक्षवृत्ति , अनेका
 न्तिकस्तु विपक्षवृत्तिरपीत्यस्मात्स्य भेद । न च रूपत्रययोगोऽप्यस्य हेतुत्वम् , सप्रति
 पक्षत्वात् , यस्य तु मते प्रतिपक्षपरिसमाप्ती रूपत्रययोगे तेन प्रकरणसमस्य नाहेतुत्वमुपद-
 र्शयितुं शक्यम् । न चास्य कालात्ययापदिष्टत्वम् , अवाधितत्रिपयत्वात् , ययोर्हि प्रकरण 15
 चि वा तयोरेव हेतु , न च तौ सन्दिग्धत्वाद्वाधामस्योपदर्शयितुं क्षमौ । न च हेतुद्वयम
 भिधातादेकत्र धर्मिणि सप्तयोत्यन्तेऽनन्तत्वेऽस्यानैकान्तिकता , सप्तयहेतुत्वेनानैकान्तिकता
 भावात् , इन्द्रियसन्निकर्षादपि तथात्वापत्ते भैरम् , जसिद्धादिव्यतिरेकेणाप्यस्य प्रक-
 रणसमादहेत्वासात्वायोगात् । यद्योदाहरण तत्र प्रदर्शितं तद्यद्यनुपलम्भमाननित्यधर्मक
 त्वं न शब्द सिद्धं तद्वैसिद्धमेव , पक्षवृत्तित्वस्यासिद्धे , यदि सिद्धं तदा तदादिमात्रधर्मिणि 20
 तर्हि साध्यवत्येव धर्मिणि तत्र मद्भावादिच्छेद इवमगमकता , न हि साध्यधर्ममन्त
 रण धर्मिण्यभवत् त्रिहायान्पदेतोरविनाभावित्वम् , तत्रेदस्ति क्व न गमकता , तस्या
 अविनाभावनिवन्धनत्वात् । अथ साध्यधर्मिकले तत् सिद्धं तदा विरुद्ध एव हेतुः , विपक्ष
 एव यत्सैमान्त्यात् । अथ सिद्धसाध्यधर्मवति वर्तते तदाऽनैकान्तिक , सन्दिग्धविपत्रय्या
 वृत्तिकत्वात् । ननु साध्यधर्मिव्यतिरिक्ते धर्मन्तर यस्य साध्याभाव एव दर्शनं स विरुद्ध , 25
 यस्य च तदभावेऽप्यसावैकान्तिक , न हि धर्मिण एव विपक्षता , तस्य हि विपक्षत्वे सर्वस्य
 हेतोरहेतुताप्रसङ्गो यत् साध्यसिद्धे प्राक् साध्यधर्मा सर्वथा सन्दिग्ध एव साध्यधर्मसदस
 रवाद्यवत्यात् , अन्यथा साध्याभावे निश्चितं तत्रिधायकरप्रमाणे वाधितत्वाद्देतोरप्रवृत्तिरव
 स्यात् , प्रत्यक्षादिप्रमाणे च साध्यधर्मवृत्तयः धर्मिणो निश्चये हेतोर्नैकान्तिक ,

प्रत्यक्षादित एव हेतुसाध्यस्य सिद्धे, तस्मात् मन्दिग्धमाध्यधर्माधर्मा हेतोरश्रयत्वेन एष्टव्य इति, यदि तु तत्र वर्त्तमानो हेतुर्नैकान्तिको भवेत्तर्हि धूमादिरपि स्यात्, सन्दिग्धव्यतिरेकित्वान्, यथा च विपक्षवृत्तित्वेन निश्चितो न गमकस्तथा यदि सदिग्धव्यतिरेक्यपि तर्ह्यनुमानप्राप्त्य परित्यक्तमेव भवेत्, तस्मादनुमेयव्यतिरेके साध्यधर्मत्वभाववति

5 वर्त्तमानो हेतुर्नैकान्तिक, माध्याभाववत्येव वर्त्तमान पक्षधर्मत्वे सति विरुद्ध इत्यभ्युपगतव्ययम् । यच्च विपक्षाद्व्यावृत्त सपक्षे चानुगत पक्षधर्मे स स्वसाध्य गमयति, प्रकृतस्य विपक्षव्यावृत्तत्वेऽपि न स्वसाध्यसाधकत्व प्रतिबन्धस्य स्वसाध्येनानिश्चयान्, तदन्वयश्च न विपक्षवृत्तित्वेन, किन्तु प्रकरणसमत्वेन, एकशाखाप्रभवत्वादेस्तु कालात्ययापदिष्टत्वेनेति चेत्, भवम् धर्मिव्यतिरेकधर्म्यन्तरे स्वसाध्येन हेतो प्रतिबन्धाभ्युपगमे

10 धर्मिणि प्रकृते उपादीयमानेनापि हेतुना साध्यासिद्धे साध्यधर्मिणि साध्यमन्तरेणापि हेतो सद्भावाभ्युपगमात्, तद्व्यतिरेकधर्म्यन्तर एव साध्येन तस्य प्रतिबन्धग्रहणात्, न च साध्यधर्मिण्यपि साध्यधर्मावितत्वेन हेतोरभवप्रदर्शनकाल एव यदि निश्चयस्तदा पूर्वमेव तत्र साध्यधर्मस्य तिष्ठयात् पक्षधर्मताग्रहण व्यर्थमिति वाच्यम्, यतः प्रतिबन्धप्रसाध-

15 केन प्रमाणन सर्गोपसंहारेण साधनधम साध्यधर्माभावे क्वचिदपि न भवतीति सामान्येन प्रतिबन्धनिश्चये पक्षधर्मताग्रहणकाले यत्र धर्मिण्युपलभ्यते हेतुस्तत्रैव साध्य निश्चायवताति पक्षधर्मताग्रहणस्य विशेषविषयप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वात्तानुमानस्य वैयर्थ्यम्, न हि विशिष्टधर्मिण्युपलभ्यमानो हेतुस्तत्रसाध्यमन्तरेणोपपत्तिमान्, अन्यथा तस्य स्वसाध्यव्यापत्त्वायोगान् । न च तत्र हेतूपलम्भेऽपि साध्यविषयेऽनिश्चय येन सदिग्धव्यतिरेकित्वा

20 हेतोः भवन्, निश्चितरसाध्याविनाभूतहेतूपलम्भस्यैव साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तिरूपत्वान्, न हि तत्र तथाभूतहेतुनिश्चयादपरस्तरस्य स्वसाध्यप्रतिपादनव्यापार, अत एव निश्चितप्रतिबन्धहेतुसद्भावे धर्मिणि न विपरीतसाध्योपस्थापकस्य तद्व्यतिरेकयोगिनो हेत्वन्तरस्य सद्भाव, तयोद्वयोरपि स्वसाध्याविनाभूतत्वान् नित्यानित्यत्वयोश्चैकैरुदा एकान्तवादिमत विरोधतासम्भवान्, तद्व्यवसायहेतोरपि असम्भवस्य न्यायप्राप्तत्वात्, सम्भवे वा

25 तयो स्वसाध्याविनाभूतत्वान् नित्यानित्यत्वधर्मयुक्तव धर्मिण स्यादिति कुतः प्रकरणसम-

१ साध्याभाव सति क्वचिदपि साधन न भवतीति तर्केण सर्वोपसंहारेण याति सामान्यत प्रतिपत्ता तत्रातिबन्ध हेतुयत्रैव धर्मिण्युपलभ्यते तत्रैव साध्य साध्यवताति पक्षधर्मताग्रहणकाले तद्व्यतिरेकस्य विपक्षावित्तिनिबन्धनत्वात्तानुमानव्ययम् । एवविषयपक्षधर्मताग्रहणस्यैव च साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तिरूपत्वम् तस्मात्तत्राध्यायनप्रसिद्धकाल परामर्शस्ततोऽनुमितिरिति नैयमित्याभिप्रायो युक्तियुक्त, न च विपक्षवृत्तिप्रमाणस्य व्यापारविनाशजनकत्वात् व्यापारस्यानुपपत्त्यादिति ॥११॥

स्यामकता, अथायतरस्याप्र स्वसाध्याविनाभावत्रिकलना तर्हि नन एव तस्यागमन्तेति किमस्यनिपक्षत्वारूपप्रतिपादाप्रयासेन । किञ्च नित्यधर्मानुपलब्धे प्रथमप्रतिषेधरूपत्वे तुच्छरवानुपलब्धिमात्रस्य साध्यासाधकत्वम्, पर्युदाहरूपत्वेऽनित्यधर्मापलब्धेरत्र हेतुरिति शब्दे तस्य सिद्धत्वे कथं नानित्यतासिद्धि, चिन्तासम्बन्धिपुरुषप्रयुक्तत्वात्तस्य तत्रानिधि त्वे वादिन प्रति सिद्धिर्भासिद्धो हेतुः स्यात्, प्रतिवादिनस्तु स्वरूपासिद्ध एव तत्र 5 नित्यधर्मोपलब्धेस्तस्य सिद्धेः । न चोभयानुपलब्धिविनाशना यदा द्वयोरपि चि ता तदकदशोपलब्धेरन्यतरणेण हेतुत्वेतोपादाने कथं चिन्तासम्बन्धय द्वितीयस्तस्यासिद्धता वक्तुं पारयतीति वाच्यम्, द्वितीयस्य सज्ञयापत्रत्वेन तत्रासिद्धतोद्धानेन मामर्थाभाव प्रथमोऽपि सञ्चितत्वादेव तस्य हेतुतामभियानु शक्नो न भवेत्, अन्यथा असिद्धतामप्यभिदध्यत, प्रातेरुभयत्रानिशेषात्, यदुक्त साधनकाले नित्यधर्मानुपलब्धिरनित्यपक्ष एव वर्त्तत 10 नित्यपक्ष इति तन्न सन्नतम्, विपक्षतोऽर्थकान्तन व्यावृत्तौ पक्षधर्मत्वं च स्वमाध्यम्येव साधकत्वात्, अयोन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकव्यवच्छेदेनापरत्र घृत्तिनिश्चये गत्यन्तराभावात्, न हि योऽनित्यपक्ष एव वर्त्तमानो निश्चितो यस्तुधर्म स तत्र साध्यतीति उक्तुं युक्तम्, अन्य द्वितीयोऽपि वस्तुधर्मस्तत्र तथैव निश्चित, न, परस्परविरुद्धधर्मयोस्तदविनाभूतयोर्वा धर्मिण्ये कत्रायोगात्, योने वा नित्यानित्यस्वयो शब्दाख्ये धर्मिण्येकदा सद्भावदानेकातरूपवस्तु- 15 सद्भावोऽभ्युपगतः स्यात्, तदन्तरेण तद्धेतो रसमाध्याविना तूतयोस्तत्रायोगात् । अथ द्वयोस्तुल्यवलयोरेकत्र प्रवृत्तौ परस्परविषयप्रतित्र धान्न स्वमाध्यमकत्वमिति चेत् तत्र साध्याविनाभूतयोस्तयोर्धर्मिण्युपलब्धौ स्वसाध्यसाधकत्वावश्यभावेन परस्परविषयप्रतिव- 20 पासम्भवात्, तत्रप्रतिबन्धो हि तयोस्तथाभूतयोस्तत्राप्रवृत्ति सा च त्रैरूप्याभ्युपगमे विरोधाद्युक्ता, भावाभावयो परस्परपरिहारद्वितिलक्षणतया एकत्रायोगात्, अथात एवायतरस्य हेतोर्भावति चेन्न, अनुमानस्यानुमानान्तरेण बाधायोगात्, तयोर्हि तुल्यवलयत्वे एकस्य बाधकत्वमपरस्य च बाध्यत्वमिति विशेषानुपपत्ति, पक्षधर्मत्वाभावादिरूपविशेषस्याभ्युपगमे तत एवैकस्य दुष्टत्वान्न किञ्चिदनुमानत्राधया । तयोरतुल्यवलयत्वे तस्य च पक्षधर्मत्वादि भावाभावकृतत्वेऽप्ययमेव दोष, तस्यानुमानाबाधाजनित्वन्तरथाप्यसिद्धम्, तस्यैव विचार्यमाणत्वात्, तथा च त्रैरूप्याद्वयोस्तुल्यत्वे एकस्य बाधकत्वमपरस्य बाध्यत्वमिति व्यवहारोऽनुमानक्यत्वात्तानुमानबाधाकृतमनुलयत्त्वमिति न प्रस्तरणममो हस्वाभावात् सम्भवति । 3 कालात्यायापविष्टस्य तु लक्षणमसन्नतमेव, न हि प्रमाणप्रसिद्धत्रैरूप्यसद्भाव हेतोर्विषयता सम्भविनी, तयोर्विरोधात् । यतः साध्यसद्भाव एव हेतोर्धर्मिणि सद्भावकल्प, तत्राभावे एव च तत्र सद्भावा बाधा, भावाभावरयोश्चैकत्रैकस्य विरोध । किञ्चाप्यवगतव्या कुतो

हेतुविषयबाधकत्वम्, स्यात्सम्भवे तयोरभाव इति चेत्, हेतावपि सति त्रैरूप्ये तत्समान-
 मित्यसावपि तयोर्विषये बाधक स्यात्, दृश्यते हि चन्द्रार्कान्तिस्थैर्वैप्राह्यक्ष दशान्तरप्राप्ति
 लिङ्गप्रभवतद्बन्धुमाना वाध्यमानम् । अथ तदर्थैर्वैप्राह्यक्षस्य तदाभासत्वाद्वाध्यत्व तर्हि
 एकदशान्तरप्रभवत्तानुमानस्यापि तदाभासत्वाद्वाध्यत्वमित्यभ्युपगमत्वम् । न चैवमस्तिवति
 ० वक्ष्यम्, तस्य हि तदाभासत्वं किमध्यक्षवाध्यत्वात्, उत त्रैरूप्यवैकल्यात्, नाद्य तदा-
 भासत्वं वाध्यत्वमिति ततश्च तदाभासत्वमितीतरेतराश्रयेपप्रसङ्गात्, एकासिद्धावन्यतरा
 प्रसिद्धे । नापि द्वितीयः, त्रैरूप्यसद्भावस्य तत्र परेणाभ्युपगमात्, अनभ्युपगमे वा तत एव
 तस्यागमकत्वात्परिष्वेद्यक्षत्राधाभ्युपगमवैयर्थ्यम् । न चावाधितविषयत्व ह्यनुलक्षणमुपपन्नम्,
 त्रैरूप्यत्रिभ्रितस्यैव तस्य गमकत्वाद्गतोपपत्ते न च तस्य निश्चय सम्भ्रति, स्वसम्बन्धिनोऽ
 10 धाधितत्वनिश्चयस्य तत्कालभाविनोऽसम्भ्रगनुमानेऽपि सद्भावात्, उत्तरकालभाविनोऽमि-
 द्भवान्, मर्षसम्बन्धिनन्मात्रात्किम्योत्तरकालभाविनश्चासिद्धत्वात्, न ह्यर्वाग्दशा सर्वत्र
 सर्वदा सर्वेषामत्र बाधकस्याभाव इति तिष्ठेत् शक्यम्, तन्निश्चयनिग्रन्धनस्यासत्त्वात्, नातु-
 पलम्भस्तत्रिग्रन्धन, मर्षसम्बन्धिनस्तस्यासिद्धत्वात्, आत्मसम्बन्धिनोऽनैकान्तिकत्वात्,
 न सत्त्वात्तत्रिग्रन्धन, प्रागनुमानप्रवृत्तस्तस्यासिद्धे उत्तरकाल तत्सिद्धयभ्युपगमेऽन्योन्या
 15 न्यदोपप्रसङ्गे, अनुमानान् प्रवृत्तो सत्त्वादिन्यय, ततश्चावाधितत्वावगमेऽनुमानप्रवृत्तिरिति ।
 न चाविनाभावनिश्चयादप्यधाधितविषयत्वनिश्चय पञ्चलक्षणयोगिविनाभावपरिसमाप्ति
 तदिनामधाधितविषयत्वात्निश्चयेऽविनाभावनिश्चयस्यैवासम्भवात् यदि च प्रत्यक्षागमनाधित
 धर्मनिर्देशान्तरप्रयुक्तैरेव कालात्ययापदिष्टत्वं तर्हि मूर्खोऽप्य देवदत्त, त्वत्पुत्रत्वात्,
 उभयाभिमतत्पुत्रपुत्रदित्यस्यापि गमकता स्यात्, न हि सकलशास्त्रव्याख्यातृत्वलिङ्गन-
 20 नितानुमानधाधितविषयत्वमन्तरेणान्यदध्यक्षधाधितविषयत्वनागमधाधितविषयत्वं वाऽगमक-
 तानिग्रन्धनमस्यासिद्धम् । न चानुमानस्य तुल्यत्वत्वात्तानुमान- प्रति बाधकता सम्भविनीति
 वक्ष्यम्, निश्चिनप्रतिग्रन्धलिङ्गसमुत्थस्यानुमानस्यानिश्चितप्रतियन्धलिङ्गसमुत्थेनातुल्यत्व-
 त्वात् । अत एव न साधर्म्यमात्राद्देवगुणमक, अपि त्वाक्षिप्तयतिरेकात् साधर्म्यविशेषात्,
 नापि व्यतिरेकमात्रान्, किन्तु द्वीकृतान्यत्तद्विशेषात्, न वा परस्पराननुविद्धोभयमात्रा-
 25 दपि, किन्तु परस्परस्वरूपानहृत्तिसाधर्म्यैर्वाधर्म्यरूपात्, न च प्रकृतहेतौ प्रतिग्रन्ध-
 निश्चायकप्रमाणनिग्रन्धन त्रैरूप्य निश्चितम्, तदभावादेवास्य हेतुभासत्वम्, न पुनरस-
 यतिपक्षत्राधाधितविषयत्वापररूपनिरहात् । यदा च पक्षधर्मत्वाद्यनेकवास्तवरूपात्मकमेक

डिङ्गमभ्युपगमविषयस्तदा तत्तथाभूतमेव वस्तु प्रमायतीति कथं न विपर्ययसिद्धिः, न च
 साध्यमाधनयो परस्परतो धर्मिणश्चैकानभेद पक्षधर्मत्वादियोगो लिङ्गस्योपपत्तिमान्, मन्थ-
 वासिद्धे, हेतोश्च पक्षधर्मत्वादित्रिरूप्याभ्युपगमे कथं न पर्यायभ्रयणम्, एकस्य हेतो
 खेकवमात्मकस्याभ्युपगमात् । न च यद्व पक्षधमस्य सपक्ष एव सत्त्वं तद्व विपक्षान्
 सर्वत्र व्यावृत्तमिति वाच्यम्, अन्यत्रव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयो सवथा सादात्म्यायो 5
 गान्, तत्त्वे वा केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी वा सर्वा हतु स्यान्, न त्रिरूपवान्, व्य
 त्तिरेकस्य चाभावरूपत्वेन हतोस्तद्रूपत्वेऽभावरूपो हतु स्यान्, न चाभावस्य तुच्छरूप
 त्वान् स्वभाष्येन यमिणा वा मन्थत्र उपपत्तिमान्, न च विपक्ष सर्वत्रासत्त्वमेव हेतोः
 स्वकीय रूप व्यतिरेको न तुच्छाभावमात्रमिति उक्त्यम्, यदि हि सपक्ष एव सत्त्वं
 विपक्षाद्यावृत्तत्वं न ततो भिन्नमस्ति तदा तस्य तदेव सावधारण नोपपत्तिमान्, वस्तुभूता 10
 न्याभावमत्तरेण प्रतिनियतस्य तस्य तत्रासम्भवात् । अथ तत्रसत्त्वान्यद्वैतमोन्तर्ग तर्हि
 एकरूपस्यानकधर्मात्मकस्य हेतोस्तथाभूतस्य माध्याधिनाभूतत्वेन निश्चितस्यानेकान्तात्मक
 स्तुपतिपादनात् कथं न परोप यत्तद्हेतूना सर्वेषा विकृता, एका तविरुद्धेनानेकान्तन व्याप्त-
 त्वान् । किञ्च परे सामान्यरूपो वा विशेषरूपो वा हतुरुपादीयते, आद्ये किं स व्यक्तियो
 भिन्नोऽभिन्नो वा इदं सामान्यमय विशेषोऽप्यत्र तद्वानिति वस्तुत्रयोपलम्भाभावात्त मेवाभ्युप 15
 गमो युक्त, न च समवायप्रज्ञान् परस्पर तेषामनुपलक्षणमिति वक्तव्यम्, भवमहमन्तरेण
 इहेदमवस्थितमिति समवायबुद्ध्युत्पत्त्यसम्भवात् । किञ्च नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि
 रिति काणादाना मिद्वान्त, न च सस्थानभेदावसायम तरण मामा यनिश्चयस्योपपत्ति,
 वृत्ति पदायैस्वरूपमुपलभमानो नागृहीतसस्थानभेदोऽश्वत्वासिसामा यनुपलब्धु शक्नोति,
 न च सस्थानभेदावगमस्तत्राधरोपलम्भम तरण संभवतीति कथं नायोऽप्याशय, एता 20
 यैप्रहणे सति सस्थानभेदावगम, तत्र च सामान्यावरोप तस्मिन् सति पर्यायैस्वरूपा
 वगतिरिति । किञ्चाश्वत्वादिमामा यन्य स्वात्रयसर्वागतत्वे कर्तौऽव्यक्तिस्यदृष्टे उपजायता
 नव्यश्चेरश्वत्वादिमामा यन्य स्वात्रयसर्वागतत्वे कर्तौऽव्यक्तिस्यदृष्टे उपजायता
 न्तरादानागमनाश्च तत सर्वगत तदभ्युपगन्तव्यमिति कर्तौऽभिनिवि शक्नोत्यादिभिरपि
 तदभिव्यज्येत, कर्तौऽव्यक्तीनामेव तदभिव्यक्तिसामर्थ्यं यथा प्रत्यक्षत्वात् न च तत्त्वा- 25
 त्मन्यवस्थापयन्ति तथैव ता एतैकाकारपरामर्शप्रत्ययानुपजनविषयत्वात् किमपरतद्विन्नसा-
 मायप्रकल्पनया । न च स्वाश्रयन्द्वयसयोगान् प्राक् सत्प्रजननस्यमर्थं मामा य तदा
 परैरनाद्येयानिप्रत्यय तमपश्य स्वावभामि ज्ञान जनयति, प्रकल्पानमप्यस्वभावापरित्यागे

- स्वभावात्तरागुत्पाद् च तन्योगात्, तथाभ्युपगमे च क्षणिकताप्रमर्के । न च स्वभावा-
 "तररूपोपपत्त्यात् तदा भेद, सम्प्रत्यासिद्धित तत्सद्भावेऽपि प्राग्गतस्य स्वाव-
 गन्निष्ठानन्तरागोपात् तदाभिप्राय रसात्, तथा च सामान्यस्य व्यक्तिभ्यो भेदेना-
 5 न्प्रतिभासमागत्यामिद्वन्नात्कथं हतुत्वम् । किञ्च प्रतिव्यक्ति सामान्यस्य परिसमाप्तत्वा-
 भ्युपगमादङ्गस्या व्यक्ता विनिवृत्तिरूपस्य तदेव व्यक्त्यन्तरे घृत्यनुपपत्तेस्तदनु-
 पत्यस्य तदासम्भवात्तदाधारणता च हेतो रसात् । यदि चासाधारणरूपा व्यक्त्य-
 स्वरूपतत्त्वात् परसामान्ययोगादपि न साधारणरूपता प्रतिपद्यन्ते इति व्यक्ती सामान्यप्रक-
 10 त्वात्, सन्तोऽसाधारणरसान्योगादपि साधारणरूपतानुपपत्ते, स्वतस्त्वद्रूपत्वेऽपि निष्फला-
 गामान्यप्रत्ययनेति व्यक्त्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याभावात्सिद्धस्तद्विशेषो हेतुरिति कथं तत्
 सा यमिद्धि । अत्र व्यक्त्यतिरिक्त सामान्य हतुत्वदप्यसंगतमेव, व्यक्त्यव्यति-
 रिक्तत्वात् व्यक्त्यव्यतिरिक्तानुपपत्ते, सामान्यरूपतानुपपत्ते, व्यक्त्यन्तरसाधारण-
 स्वीय वस्तुन सामान्यमित्यभिधानात्, तत्साधारणत्वे वा न तस्य व्यक्तिस्वरूपाव्यतिरि-
 15 च्यमानरूपितरूपता, सामान्यरूपतया भेदाव्यतिरिच्यमानस्वरूपस्य विरोधात्, तत्र व्यक्त्य-
 व्यतिरिक्तमपि सामान्य हतु, व्यक्तिस्वरूपतदाधारणत्वेन गमकत्वायोगात्, अत एव न
 20 "व्यक्तिरूपमपि हेतु, न चोभय परस्पराननुविद्ध हेतु, उभयदोषप्रसङ्गात् । न चानुभयमन्यो-
 न्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनुभयस्यामत्त्वेन हेतुत्वायोगात् । बुद्धिप्रकल्प-
 तञ्च सामान्यमवस्तुरूपतयात्ताप्येनाप्रतिपत्त्यादसिद्धत्वाच्च न हतु, तस्मात् पदार्थात्
 रानुपपत्त्यात्तदनुपपत्त्यात् तन्निभ्रदङ्गमेव पदार्थस्वरूप प्रतिपत्तुर्भेदाभेदप्रत्ययप्रसूतिनिबन्धन-
 हेतुत्वमोपादीयमान तथाभूतसाध्यसिद्धिनिव धनमभ्युपगन्तव्यम् । न च यद्वै रूप रूपा-
 25 न्गद्वारावर्त्तते तदत्र यथमनुवृत्तिमासादयति, यच्चानुवर्त्तते तत् कथं व्यावृत्तिरूपतामा-
 त्मसात्करोतीति वक्तव्यम्, भेदाभेदरूपतयाऽध्यक्षत प्रतीयमान वस्तुस्वरूपे विरोधासिद्धे-
 तन्मादकात्तेन भिन्नसामान्यविशेषतदौ द्वानप्यमद्वादाविति सिद्धम् ॥ ५६ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिधीमद्विजयान वसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-
 कमलसूरीश्वरचरणनलिनिय यस्तभक्तिप्ररण तत्पट्टधरेण विजय-
 25 षिधसूरिणा सङ्कल्पिते सम्प्रतितत्त्वसोपाने हेत्याभासयिम
 शंन नाम षड्विंश सोपानम् ॥

अथ सन्मार्गप्रदर्शनम् ।

सामा यविशेषयो स्वरूप परस्परविविक्तमनूष निराकरोति—

द्ववद्वियवत्तव्व सामण्ण पज्जवस्स य विसेमो ।

एण समोवणीआ वि मज्जवाय विसेसिंति ॥ ५७ ॥

द्रव्याधिन्वक्तव्य सामान्य पर्यवस्य च विशेष ।

एतौ समुपनीतौ रिभज्यवाद विशेषयत ॥ छाया ॥

द्रव्यार्थिकेति, द्रव्यास्तिकस्य वाच्य विशेषनिरपेक्ष सामान्यम्, पर्यायस्वरूपं कतु
 स्तूसाकारविविक्तो विशेषो बान्ध, एतौ सामान्यविशेषावन्योऽनिरपेक्षावैक्यस्य
 परस्परप्राधान्येन वा प्रदर्शितौ सत्यस्वरूपमनेकान्तवादमतिगयात, असत्यरूपतया दृढतावति
 शर लभेते इति यावत्, विशेषे साध्येऽनुगमाभावत सामाये साध्ये सिद्धमावनात्
 नवैफल्यत प्रधानोभयसाध्ये उभयदोषापत्तित, अनुभयरूपे साध्ये उभयाभाववन्मात्र
 योगात् । तस्माद्विवादास्पदीभूतमामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्मोधारमाध्यवर्तिग
 अनुविद्धसाधर्म्यवैधर्म्यस्वभावद्वयात्मकैकहेतुप्रदर्शनतो नैका त्वानुपशोक्ततापत्तौ, ए
 एव गाथापश्चाद्धेन एतौ सामा यविशेषौ समुपनीतौ परस्परसर्वप्रवृत्तौ
 प्रयोगतो धर्मिण्यवस्थापितौ रिभज्यवाद्मेकान्तवादलक्षण विशेषतया निरुद्धौ, एतौ
 तयोरात्मलाभात्, अयथाऽनुमानविषयस्योक्त यावतोऽसत्त्वादिन्यपि दर्शितम् ॥ ५८ ॥

यत्रानुमानविषयतयाऽभ्युपगम्यमाने साध्ये दूषणार्थिनोऽप्येव
 तदेव साध्य हेतुविषयतयाऽभ्युपगतव्यमिति दर्शयति—

हेउविसुओवणीय जह वयणिज्ज परो निवत्त ।

जह त तथा पुरिल्लो दाइतो रुण नीयनो ॥ ५९ ॥

हेतुविषयोपनीत यथा वचनाय परो निवत्त ।

यदि तत्तया पुरिल्लोऽदशयिष्यत कलावत्त ॥ ५९ ॥

एतदेवाह—

एयन्तासब्भूय सव्भूयमणिच्छिद्य च वयक्रमाणो ।
लोड्यपरिच्छिद्याण वयणिज्जपहे पडड वादी ॥ ५९ ॥

एका तासद्भूत सद्भूतमनिश्चितञ्च वदन् ।

लौकिकपराक्षकाणां वचनीयपक्षे पतति वादी ॥ छाया ॥

5

- एतान्तेति, असत्यमेकान्तेनासद्भूत सद्भूतमप्यनिश्चित वदन् वादी लौकिकानां परी-
णकणाद्वा वचनीयमार्गं पतति । अनेका तात्मकाद्धि हेतो तथाभूतमेव साध्यधर्मिण साध-
यन् वादी सद्वादी भवन्ति तथैव साध्याविनाभूतो हेतुधर्मिणि तेन प्रदर्शनीय, तन्मात्रादेव
माध्यप्रतिपक्षे स्पष्टविपक्षयो सदसत्त्वं नावश्य प्रदर्शनीये । तथापि तत्र तयोर्विद्यमानतयाऽ
10 वश्य प्रदर्शनीयत्वं ज्ञातत्वादीनामप्यपरधर्माणां तत्र सता प्रदर्शनीयता स्यात् । यदि
भाष्यार्थो प्रतीयते एवति न प्रदर्शन्ते तदाऽन्वयव्यतिरेकावपि तत एव नावश्य प्रद-
र्शनीयौ, सत एव दृष्टांतोऽपि नावश्य वाच्य, तत्र साधर्म्यैधर्म्यप्रदर्शनपरत्वात् । उपनय-
निषेधनौरेषु दूरापास्तता, तदन्तरेणापि साध्याविनाभूतहेतुप्रदर्शनमात्रात् साध्यप्रतिपत्त्यु-
त्पत्तेः, एतद्व्या तदयोगान् । हेतोर्लक्षण्यप्रदर्शनवादिनस्तु निरर्थो त्रैलक्षण्यविरोधान्तर
15 एतत्त्वभ्युपगमविरोध स्यात्, परिकल्पितस्वरूपत्रैलुप्याभ्युपगमोऽप्यसङ्गत, परिकल्पि-
तस्य परमार्थसत्त्वे तद्दोषानतिवृत्ते, अपरमार्थसत्त्वं तु तलक्षणत्वायोग, असत् सलक्षण-
त्वविरोधात्, न हि स्वरूपनाव्यवस्थापितलक्षणभेदाद्व्यभेदो युक्त इति लिङ्गस्य निरक्षस्व-
ादस्य निश्चिद्रूप वाच्यम्, न च साधर्म्यादिव्यतिरेकेण तस्य स्वरूप प्रदर्शयितुं शक्यत
इति तस्य निस्वभावताप्रसक्ति । न चैकलक्षणहेतुवादिनोऽप्यनेकान्तात्मकवस्त्वभ्यु-
20 पगमादर्शनव्याघात इति वाच्यम्, प्रयोगनियम एतैकलक्षणो हेतुरित्यभिधानात्, न च
स्वभावनियमे तथाभूतस्य शश्ट्रज्ञादिरिव निस्वभावत्वम्, गमकताङ्गनिरूपणयैकलक्षणो
हेतुरिति न्यवस्थापितत्वात् । न चैकांतवादिना प्रतिपक्षग्रहणमपि युक्तिसङ्गतम्, अवि-
चलितस्वरूपे आत्मनि ज्ञानपौर्यापर्याभावात्, प्रतिक्षणध्वसिन्यभ्युभयग्रहणानुवृत्तैकधैतन्य
स्थाभावात्, कारणस्वरूपमाहिणा ज्ञानेन कार्यस्य तत्स्वरूपमाहिणा च कारणस्य ग्रहणासम्भ-
25 वात्, एकेन च द्वयोरग्रहणे कार्यकारणभावादिप्रतिबन्धग्रहणायोगात् । न च कार्यानुभवान-
न्तरभाविस्मरणेन कार्यकारणभावोऽनुसन्धीयत इति वक्तव्यम्, अनुभूत एव स्मरणोदयेन
प्रतिबन्धस्योभयनिष्ठस्य वनचिदननुभवात्, उभयस्य पूर्वापरकालभाविक्त्वेन एकेनाग्रहणात्,
न चास्मरणस्य कार्यानुभवो जनक, तद्वन् तदमेव स्मरणस्याभावात्, नापि क्षणिकैकान्त
वाद् कार्यकारणभाव सम्भवतीत्युक्तमेव, सतानादिकल्पनापि नात्रोपयोगिनी । स्मरणकाले

च नार्तीततद्विषयस्मरणमात्रं प्रतीयते किं तु तदनुभवितापि, अहमेवमिदमनुभूतवानित्यनुभवित्राधारानुभूतविषयमृत्युष्यवसायादेकाधारे अनुभवरमरणे अभ्युपगतव्ये, तदभावे तथाप्यवसायानुपपत्तेः । न चानुभवस्मरणयोरनुगतचैतन्याभावे तद्धर्मतया प्रतिपत्तिर्युक्ता, न हि यत्प्रतिपत्तिकाले यत्रास्ति तत्तद्धर्मतया प्रतिपत्तुं युक्तम्, घोभाभावं ग्राह्यमाहकसद्विचित्रितयप्रतिपत्तिवत्, अस्ति च तद्धर्मतयाऽनुभवस्मरणयोस्तदा प्रतिपत्तिरिति कथं क्षणिकं कात्तवाद, सत्र वा प्रतिबन्धनिश्चय इति । न चैकान्तवादिन सामान्यादिक साध्य सम्भवीत्युक्तम्, तस्मादनेकान्तात्मकं तस्त्वभ्युपगन्तव्यम्, अत्रभावे प्रमाणस्य तत्प्रतिपादकत्वं प्रवृत्तेः ॥ ५९ ॥

स एव सन्मार्ग इत्युपसहरति—

द्रव्यं त्वित् कालं भावपरीयदेशसयोगे ।

10

भेदश्च पदुच्चसमाभावाणापणरणपञ्जा ॥ ६० ॥

द्रव्यक्षेत्रकालभावपर्यायदेशसयोगान् ।

भेदश्च प्रतीयसमाभावानाप्रयापनापया ॥ छत्या ॥

द्रव्यमिति, द्रव्यक्षेत्रकालभावपर्यायदेशसयोगभेदानष्टौ मारानाश्रित्य वस्तुनो भेदसति सर्ववस्तुविषयाया स्याद्वादरूपाया प्रज्ञापनाया पया—पन्वा नाग इति यावत् । 15
 तत्र द्रव्यं पृथिव्यादि, क्षेत्रं स्वारम्भकारयत्ररूपम्, तदाश्रयं ताऽऽकाश, कालं युगपदयुगपच्चिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गलक्षणम्, वर्तनात्मकं वा नवपुराणादिलक्षणम्, भावमूलाङ्कुरादिलक्षणम्, पर्यायं रूपादिवस्वरूपम्, देशमूलाङ्कुरप्रकाण्डादिक्रमभाविषिभागम्, सयोगभूम्यादिप्रत्येकसमुदायम्, द्रव्यपर्यायलक्षणं भेदप्रतिक्षणत्रिचर्चात्मकं वा जीवाजीवादिभावाणां प्रतीत्यसमानतया तदतदात्मकत्वेन प्रज्ञापना—निरूपणा या सा सत्य इति, न हि 20
 तदतदात्मकैकद्रव्यत्वादिभेदाभावे स्वरविषाणादेर्जीवान्द्रव्यस्य विशेष, यतो न द्रव्यक्षेत्रकालभावपर्यायदेशसयोगभेदरहितं वस्तु केनचित् प्रत्यक्षाद्यन्यतमप्रमाणेनावान्तु शक्यम्, न च प्रमाणागोचरस्य सत्त्वप्रहारयोग्यतेति तदतदात्मकं तदभ्युपेयम् । न लोकान्तवस्तुतात्मकं द्रव्यादिभेदमित् व्यतिरिक्तञ्च प्रमाणतस्तिरूपयितुं शक्यम् द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य शशशृङ्गवत् कुतश्चित् प्रमाणात्प्रतीतेः, न हि ततो द्रव्यादीनां भेदेऽपि समवाय- 25
 सम्बन्धात्सम्बन्धिताप्रसङ्गाः, सम्बन्धिभेदेन भेदाभेदकल्पनाद्वयानतिवृत्ताः, भेदपक्षे समवायनेकत्वप्रसङ्गः, सम्बन्धिभेदेन भेदात्, सयोगवत्नित्यताप्रसङ्गाश्च । अभेदकल्पतु सम्बन्धिसङ्करप्रसङ्गः, न चैवमस्ति, छत्रदण्डकुण्डलादिसम्बन्धविशेषविशिष्टदेवदत्तादिरपि

- जातिगुणादे समवायिनो भेदेनोपलम्भात्, य एव दण्डद्वयदत्तयोर्हि सम्वन्धो न स एव छत्रादिभिरपि, तन्मन्व-धाविशेषे तद्विशेषणविशेष्यवैकल्यप्रसङ्गान्, न हि विशेष्यवर्था तत्रात्प्रच्छिद्य स्वात्मन्यव्यापयद्विशेषण विशेषणरूपता प्रतिपद्यते, एव समवायस्यापि प्रकृत्यादीनामपि विशेषणानामविशेषान्न जीवाजीवान्द्रव्यव्यवच्छेदकता स्यादिति
- 5 न समवायिसङ्घप्रसक्तिर्भवेत् । तापि समवायस्तद्वाहकप्रमाणाभावात् सम्भवति, तत्रापि च न वस्तुनो वस्तुत्वयोग इति तदनेका तात्मकैकरूपमभ्युपगन्त्वव्यम्, न च तस्मात्कालेन वस्तुनो विरुद्धम्, प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुनि विरोधामम्भवान्, तथाहि जातभाविवस्त्वैरानेकालकम् प्रमेयत्वात्, चित्ररूपपटपत्, प्राङ्गमाहकारसवित्तिरूपैकविधापटा, न च यथेष्टिक प्रति चित्रपटरूपस्यैकानेकत्वमिदम्, प्राङ्गसाधितत्वात् ।
- 10 तापि प्राङ्गमाहकारसवित्तिरूपरूपप्रत्यात्मकमेव विज्ञानौद्ध प्रत्यसिद्धम्, तथाभूतविज्ञानस्य प्रत्यात्मसत्त्वगीयस्य प्रतिक्षेपे सर्वप्रमाणप्रमेयप्रतिक्षेपप्रसक्ते, स्वार्थकारयोर्विज्ञानमन्वयः सप्तम, विज्ञानस्य च वशवेदकाकारौ भिन्नात्मानौ यथश्चिदनुभवगोचरापन्नौ, एवञ्च प्राङ्गमत्त्वस्य स्वभावभेदमनुभवदपि न सर्वथा भेदवत् सवेद्यत इति सविदात्मन स्वयमेकस्य एववर्तनीकात्मकत्व न विरुद्धमिति कारणमध्यक्षादिविरुद्ध निरन्वयविनाशित्वमभ्युपगन्तु
- 15 शुक्तम्, न हि कदाचित् क्वचित् क्षणित्वमन्तर्निर्द्दिवाध्यक्षतोऽनुभूयते, तथैवेति निर्णयानुत्पत्ते, भेदात्मन एवान्तर्विज्ञानस्य तर्हिर्घटादध्याभिन्नस्य निश्चयान् । तथाभूतस्याप्यनुभवस्य भ्रातृत्वरूपनाया न किञ्चिन्ध्यक्षमभा त भवत्, न हि ज्ञान वशतदकारणस्य स्थूलकारणविरिक्त परमाणुरूप वा घटादिकमेव निरीक्षामहे यतो वाङ्मयाध्यात्मिक भेदाभेदरूपतयाऽनुभूयमाना भा तविज्ञानविषयतया व्यवस्थाप्यत, यदा चैवान्तप्रतिक्षणविशरारुवाऽ
- 20 ध्यावावृत्ता तदा न तत्रानुमानमपि प्रवर्त्तत अध्यक्षाधितविषयत्वात्तस्य, अत एव क्षणिकैकात्म्याभनाय उपादीयमान सर्व एव सत्त्वादिद्वतुर्विरुद्ध एव, अनकान्त एव, तस्य सम्भवात् । अर्थक्रियालक्षण हि सत्त्वं नैदाते क्रमयौगपथाभ्या सम्भवति, यतो यस्मिन् मन्वेन यद्भवति तत्तस्य कारणमितरञ्च कार्यमिति कारणलक्षणम्, क्षणिकं च कारणे सति यदि कार्योत्पत्तिर्भवेत्तदा कार्यकारणयो सहोत्पत्तेः किं कस्य कारणं किं वा कार्यं व्यवस्थाप्येत, त्रैलोक्यस्यैकक्षणवर्त्तिता च प्रसज्येत । यदनन्तरं यद्भवति तत्तस्य कारणमितरत् कारणमिति व्यवस्थाया कारणाभिमत वस्तुन्यमत्येव भवतस्तदनन्तरभावित्वस्य दुर्घटत्वात्, चिरतरविनष्टादपि च तस्य भागो भवेत् तदभावाविशेषात् । न चानन्तरस्यापि कार्योत्पत्तिनालमप्राप्य विनाशमनुभवतश्चिरानीतस्य कारणता, यतोऽर्थक्रियाऽक्षणक्षयेण विरुध्येत, प्राप्तालभावित्वा कारणत्वं तु सर्वं सर्वस्य कारण स्यात् सर्ववस्तुश्रणाना विवक्षितकार्य

स मार्गप्रदर्शनम् ।

लोपानम् ।

प्रति प्राग्भातिवाविशेषान्, तथा च स्वपरम नानव्यवस्थाऽप्यनुपपन्नं स्यात् सादृश्यादपि
 तदममवात् सर्वथा सादृश्ये हि नायस्य कारणरूपताप्रसक्त्यैकक्षणमात्र सन्तान स्यात्,
 क्वचित्सादृश्येऽनेका तथादप्रसङ्ग, न वा सादृश्य भवदभिप्रायेणास्ति, मर्त्य चैलक्षण्या
 विशेषान्, अथवा स्वकृतात्प्रज्ञोपात्, नापि क्षणिकैकान्तपक्षेऽन्वयव्यतिरेकप्रतिपत्ति,
 साध्यमाधनयोस्त्रिकालविषययो साकल्येन व्याप्यप्रमित्यैतन् तत्सर्व क्षणिक सञ्च शब्द 5
 इत्याद्यनुमानप्रवृत्ति कथं भवेत्, अकारणस्य प्रमाणविषयत्वानभ्युपगमे साध्यमाधनयोस्त्रि-
 कालविषयव्याप्तिमहणस्य दूरोत्सारितत्वात् । तथा नाननुकृता यथव्यतिरेक कारण नाकारण
 विषय इति वचनमनुमानोच्छेदकश्च प्रसक्तम्, प्राह्यमाहकारज्ञानैकत्वद्वाहाकारस्यापि
 युगपदनेकार्थवभासिनश्चिन्नैकरूपता एकान्तवा प्रतिप्रित्येव । भ्रान्तात्मनश्च दर्शनस्या-
 न्तर्दृष्ट्या भ्रान्तात्मकत्व क्वचित्भ्युपेयम्, अन्यथा कथं स्वसवेदनाध्यक्षता तस्य भवेत्, 10
 तदाभावे च कथं तत्प्रभावमिद्वियुक्ता, कथञ्च भ्रा तजान भातिरूपतया आत्मानमसविद-
 ग्ज्ञानरूपतया वाऽवगच्छद्दृष्टिस्तथा नापगच्छेत्, यतो भ्रा तैका तरूपता तिमिरानुपप्लुत
 दृशा भवन्, कथञ्च भ्रान्तविकल्पज्ञानयो स्वसपदनमभ्रान्तमविकल्प वाऽभ्युपगच्छन्न
 कान्त नाभ्युपगच्छेत्, प्राह्यमाहकसवित्त्याकागत्रिवेक सविद स्वसवेदनेनासवेदयन् सवि
 त्पदाञ्चानुभवन् कथं क्रमभाविनोर्विकल्पतरात्मनोरनुगतसवेदनात्मानमनुभवप्रसिद्ध प्रति 15
 क्षिपन्, तत क्रमसहभानिन परस्परविलक्षणान् स्वभावान् यथावस्थितरूपतया क्वा
 नुवत्सकललोकप्रतीत स्वसवेदनमनसा तत्तत्स्वव्यवस्थापकमेकान्तवात्प्रतिक्षेपि प्रतिप्रित्ति
 निर्द्वयणिकरवलक्षणमन्तर्दृष्ट्यानिश्चितमपि सप्रित्तिरिपथीकरोतीति कल्पना अनुच्छिद्यवैव,
 अप्रमाणप्रसिद्धकल्पनाया सर्वत्र निरकुशत्वात् सक्लसर्वज्ञताकल्पनाप्रसक्त, - न सक्ल
 सप्रित्तिपरस्यासवित्ति, सद्यः सम्बन्धाभावाविशेषात् न हि वास्तवस्वरूपाभावे 20
 परिकल्पितस्य तस्य नियामकत्व युक्तमतिप्रमङ्गात् । न च कालव सम्बन्धः परस्य
 सिद्ध इति तादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावात् साध्यसाधनयो, प्राह्यवन्नियमाभावऽनुमान
 प्रवृत्तिदूरोत्सारितैव, अर्थार्थक्रियालक्षण सत्त्वमक्षणिसेऽवस्थासमीची चन, तत्रापि
 क्रमचौगपद्याभ्या तस्य विशेषात्, तत्करणस्वभावस्याव्यक्तिर द्रव्यत्वरूपेण क्रम
 कारित्वासम्भवात्, पूर्वं तत्करणसामर्थ्यस्य पश्चादपि तत्करणसामर्थ्यसम्भवात्, अप- 25
 रिणामित्वेनानावेयाप्रहेयातिशयत्वात्, स्वभावेत्पत्तिविनाशानुत्पन्नं च नित्यैकान्त
 विरोध स्यात्, ततो व्यतिरिक्तस्यातिशयस्य करणत्वं तस्य प्रागिव पश्चादपि
 करणासम्भव । सहकार्यपक्षे तस्यायुक्तैव, प्रागसहकार्यस्य पुन सद्य
 हायस्य कार्यकरणान्नीकारे तद्वृत्तातिशयमनङ्गीकुर्वन्तइत्यत्र तस्मादपरिणामी भा

- न क्रमेण कार्यनिर्वाहक । नापि योगपथेन, कालांतरेऽकिञ्चित्करतया तस्यावस्तु-
 ५ त्वापत्ते क्षणमात्रावस्थाप्रतिप्रसक्तेश्च । तस्मादन्यप्रकाराभावेन व्यापिकाऽर्थक्रिया ततो
 निवर्त्तमाना स्वव्याप्या मत्तामात्राय निवर्त्तत इति यत्सत्तत्सर्वमनेकान्तात्मक सिद्धम्,
 अन्यथा प्रत्यक्षादिकिरोपप्रसङ्गः, न हि भेदमन्तरण कदाचित् कस्यचिदभेदोपलब्धिः
 १० हर्षविषादाद्यनेकाकारविधर्मात्मकस्या तर्ज्यतन्वस्य स्वसचेदनाध्यक्षत वर्णसरवानसदाद्यनेका-
 कारस्य स्थूलस्य पूर्वोपरस्य भावपरित्यागोपादानात्मकस्य यटादरहिरेकस्येन्द्रियजाप्यक्षत
 सवदानात्, सुगान्धिभेदविकलता चैतन्यपटाद् कदाचिदप्युपलम्भागोचरत्वान्, महा
 सामा यस्यावान्तरमामान्यस्य वा सर्वगतानुधगतधर्मात्मकस्य व्यक्त्यतिरिक्तस्वभावतया
 १५ रक्षा च ह्यिन्द्रियुत्पत्तप्रत्ययगुणकर्मणा कथं तद्विशिष्टतया प्रतिपत्तिर्भवेत् । समवायस्य चान
 तन्वृत्त मर्षणान्वयस्वरूपाप्रसिद्धि र्यात् । एत एव द्रव्यादिषु वृत्तौ समवायमन्तरे
 णापि द्रव्याद्याऽपि स्वावारेषु वृत्ति एत एवात्मसात्करिष्यतीति समवायकल्पनावैयर्थ्य
 प्रसक्तं । अवयविनोऽपि स्वारम्भकावयवेषु तादात्म्यानभ्युपगमे मामान्यस्येव तद्वत्सु वृत्ति
 २० विरहत्वादात्स्वादिदोषसद्भावात् वृत्तिर्भवेत्, वृत्तौ वा साकल्येन प्रत्याहार प्रहणासम्भ-
 वत् व्यक्तिसद्ब्रह्मप्रसक्ति रणदृश प्रतिपत्तेरगृहीतस्वभावाद्गृहीतस्वभावस्य भेदान्, तथा च
 सामान्यादिरूपताहानिप्रसक्ति । किञ्च स्वस्वाधारव्यापिन मामान्यस्य द्रव्यस्य वा तद्वत्ता
 सामस्त्वेन प्रहणासम्भवात् कथं तदमरे तद्वह्ण भवेत्, आधाराप्रतिपत्तौ तदाधेयस्य तत्त्वे
 तत्प्रतिपत्ते, सामान्याधेयेषु गृहीतेष्वपि सामान्याद्वृत्तिविकल्पादेर्दापस्तेष्वपि पूर्ववत्स-
 २५ नान, तदप्रहणोऽपि च सामान्यस्य व्यापिन कदाचिदप्यप्रतिपत्ते सद्द्रव्यमित्यादिप्रति-
 पत्ति तद्वत्सु न कदाचिद्भवेत्, तदज्ञाना सामान्यादेरत्यतभेदान्, अत एव द्रव्यादिषु
 दार्थव्यवस्थाप्यनुपपत्ता भवेत्, प्रतिभासगोचरधारिणा सामान्याद्यज्ञाना पदार्थान्तरताप्र
 सक्ते । अथ निरस्त सामान्यमभ्युपगम्यते तद्दि सकलस्वाधेयप्रतिपत्त्यभावतो मनागपि न
 सामान्यप्रतिपत्तिरिति सद्द्रव्य प्रथिवीत्यादिप्रतिपत्तेर्निरतामत्र स्यात् । तदज्ञाना
 सामान्याद्भेदाभेदकल्पनाया द्रव्याद्य एव भेदाभेदात्मका किं नाभ्युपगम्यन्त इति
 ३० सामा यादिप्रकल्पना दूरोत्सारित्वेनेति कुतस्तद्भेदान्तकल्पना, तत सामान्यविशेषात्मक
 सर्वे वस्तु सत्त्वान्, न हि विशेषरहित सामान्यमात्र सामान्यरहित विशेषमात्र वा
 सम्भवति, तादृशः क्विदपि वृत्तिनिरोधान्, वृत्त्या हि सत्त्व व्याप्त रलक्षणात् सामा
 न्यलक्षणात् तादृशाद्दृत्तिनिवृत्त्या निवर्त्तत एव, यत क्विद्वृत्तिमतोऽपि स्वलक्षणस्य न
 देशान्तरवृत्ति गान्येन संयोग तत्ससर्गाव्यवच्छिन्नस्वभावान्तरविरहात्, विशेषविक

लक्षणा-यवत्, एकस्य प्रतिसम्बन्धिपरभावाविशेषाभ्युपगमे त्रिशोपाणा तत्तत्तलक्षण सामान्य-
 लक्षणमेव स्यात् । न च विशेषैरन्यदेशापरिस्तरसयुक्तैस्तत्र तस्य कृतिः । अथवाभावाविशे-
 पात्, एवञ्च रजभावाविशेषाणा सामान्यरूपा सर्वे एव भावा विशेषरूपाः । तत्र देशका-
 लावस्थाविशेषनियताना सर्वेषामपि सत्त्वं नामा यमेकरूपम-यत्र ज्ञानात्, तस्य च ते
 विशेषा एवनेक रूपम्, यतस्तदेव सत्त्वं परिणामत्रिशोपावेभ्या गोत्वप्राक्षणत्वादि लक्षणा 5
 आवि परिणामविशेषाश्च तदात्मना व्यक्तत्र इति परम्पर-यावृत्तानेकपरिणामयोगा-
 दकर्यैकानकरिणिरूपता सज्ञयज्ञानस्येनाधिकृता, व्यक्त-यतिरिक्तस्य सामान्यस्य उप-
 लब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्ध्वं शतशृङ्खलवदमत्त्वात् सन् २० इत्यादिप्रलय सामान्यविशेषा-
 नकरवस्त्वभावेऽवावितरूपो न स्यात् । न २ चतुराशिरुद्धौ पूर्णकृत्यकाराकारश्च
 मामान्य परव्यावर्णितस्वरूपमवभासते, प्रतिभामनेद्वयसङ्गात्, तस्य सर्वगतत्वे चा तस्ये- 10
 पुपलभप्रसङ्ग, आश्रयस्थाभिव्यक्तकस्याभावाभ्युपगमेऽभि-प्रकाशनेभिव्यक्त्वरूपस्य भेद
 प्रसङ्गान् सामान्यरूपताक्षति, नित्यैकत्वमात्रस्य चात्रभावाभावावभिव्यक्त्यनभि-यच्छी
 सत्त्वात्प्रकर्तृत्वाकर्तृत्वे न च युज्यते, एवत्य त्रोगे चानकानमिच्छिरेत् । स्वाश्रयसर्वगतत्वेऽपि
 पञ्चाश्रयेणैकदा प्रकाशिताया सत्तायान्मर्यादा मत्र प्रकाशितत्वात् मङ्गलत्रानुपपन्नस्य
 सङ्गुपलब्धिप्रसङ्ग, न वा कस्यचिदधुरलब्धि रसादविशेषात्, प्रकारा-तरेण प्रतीयन्तु 15
 पगनेऽनकान्तराद् एव । एव मता विशेषाणा मत्तासम्ब-वानर्थैक्यमसताश्च तत्सम्ब-
 नुपपत्तिरितिप्रसङ्गात् । निष्प्रियसामान्यमम्ब-शङ्क्यधीनामक्रियत्वं मामा यस्य वा किञ्च
 स्त्वाभ्यापकत्वं स्यात् । व्यक्तत्रतिरेक व्यक्तिस्यलक्षणपत्र तस्य ज्ञानान्तर-
 व्यक्तीना वा मामान्याव्यतिरेकाद्व्यक्तिरूपरूपदान सामान्यस्य वृत्तृत्वा न स्ते 20
 तिरकान्यतिरेकरूपऽप्यनर-शोभ-रप-ज्ञेर्पयविकरण्यसद्यविशेषा-
 वभाव, अनवस्थाविशेषस्य प्राकृत्यतिपिद्वत्त्वात्, प्रतीयमानेऽपि
 वादिगोपासञ्जन प्रकारान्तरेण प्रतिभाम्वासम्भवात् सर्वशून्य-
 वच्छेष, स्वसवेदनाप्रत्या-रमारप्रसङ्गो निष्प्रमापिका-
 त्वात्, तथापि तस्या जम्बुपगमे परमन-ज्ञाना मङ्ग व-
 तिगोचरत्वात् । तेन रूपात्ति-प्रतिप्रधानमा-
 भ्युपगम, आत्माद्वैवाङ्गीकरणम्, परगो-
 हिमानो योऽभ्युपगम, गीताया मुक्तिप्रति-
 चरत्त्वं, तद्विषया-कहेतूनां प्र-
 25

स्यैवान्तराद्यभ्युपगमस्य सर्वस्य पारमार्थिकत्वादिभिः प्रतीतिपेधार्थं विज्ञानमात्राद्यभिधानस्य सांस्कृत्यात्, तन्नादि अहमस्यैवाय ममैवेत्येकान्तनित्यत्वस्वस्वामिसम्बन्धाभिनिवेशप्रभन्तरागादिप्रतिपेधपर क्षणिकरूपादिप्रतिपादन युक्तमेव, साम्बन्धनज्ञानैकान्तप्रतिपेधपर विज्ञानमात्राभिधानम्, सत्रविषयाभिप्यङ्गनिपेधपर शून्यताप्रकाशनम्, क्षणिक एवाय पृथि 5 व्यादिरित्येकान्ताभिनिवेशमूलद्वेषादिनिपेधपर तत्रित्यत्वप्रणयनम्, जात्यादिमदोन्मूलवानुगुणमात्मान्यद्वतप्रकाशनम्, जन्मान्तरजनितकर्मफलभोक्तृत्वमेव धर्मानुष्ठानमित्येकान्तनिरासप्रयोजन परलोकाभावावबोधनम्, द्रव्याद्यव्यतिरेकैकान्तप्रतिपेधाभिप्राय तद्वेदाद्यानम्, अप्रमत्तस्य योगनिर्गमनप्राणव्यपरोपणस्याहिंसात्प्रतिपादनार्थं हिंसातो धर्म इति वचनम्, रागेद्वेषमोहदृष्ट्यादिनिर्गमनस्य प्राणव्यपरोपणस्य दुःखसवेदनीयफलनिर्वर्तकत्वेन हिंसा 10 त्वोपपत्ते, अत एव वैदिकहिंसाया अपि तत्रिमित्तत्वेऽप्यायहेतुत्वमन्यहिंसावत् प्रसक्तम्, न च तस्या अत्रिमित्तत्वम्, चित्रया यजेत पशुकाम इति तृष्णानिमित्तत्व श्रवणात् । न चैव निधत्स्य वापयस्य प्रामाण्यमपि, तत्रापिनिमित्ततद्विसोपदेशत्वात्, तृष्णादिदृष्टिनिमित्ततदन्यतद्विधातोपदेशावक्यवत् । न चापौरुषेयत्वात्स्य प्रामाण्य तस्य निषिद्धत्वात् । न च पुरुषप्रणीतस्य हिंसात्रिधायकस्य तस्य प्रामाण्यम्, ब्राह्मणो हन्तव्य इति वाक्यवत् । न च 15 वेदत्रिहितत्वात्तद्विहाया अहिंसात्वम्, प्रकृतहिंसाया अपि तत्त्वोपपत्ते । न च ब्राह्मणो न हन्तव्य इति तद्वाक्ययाधितत्वात् प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वम्, न चै हिंस्रो भवेदिति वेदवाक्ययाधितत्रिहादियनवाक्यत्रिहितहिंसावत् प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वोपपत्ते । अथ ब्राह्मणो एतन् इतिवाक्य न कचिद्वेदे नूयते, न, उःसन्नानेकशास्त्राना तत्राभ्युपगमात्, तथा च सहस्रदर्मा सामवेत् इत्यादिश्रुतिः । अथ यज्ञादन्यत्र हिंसाप्रतिपेध, तत्र च तद्वि 20 धाम्, तथा चान्यत्र हिंसाऽप्यायहेतुरित्यागमात् सिद्ध तथा तत्र एव तत्र स्वर्गहेतुरित्यपि सिद्धम्, न च यदकदा एकत्राप्यायहेतु तत्सर्वदा सर्वत्र तयेत्यभ्युपगन्तव्यम्, आतुरस्वस्थमुज्जिद्विषावदत्रादिभेदन भावाना परस्परविरुद्धफलकर्तृत्वोपलम्भान्, असम्यगेतत्, तृष्णादिनिमित्तहिंसाया अप्यायहेतुत्वेन सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धे, तृष्णादिनिमित्ता च प्रकृतहिंसेत्युक्तत्वात् । न च यत्रिमित्तत्वेन यत् प्रसिद्ध तत्फलतरार्थित्वेन विधीयमानमौत्सर्गिक दोष न 25 निर्वर्त्तयति, यथाऽऽयुर्वेदप्रसिद्ध दाहादिक रुगपगमार्यतया विधीयमान स्वनिमित्त दुःखम्, द्विष्टकममम्बन्धहेतुतया च मरत्प्रिधानादन्यत्र हिंसात्तिक शास्त्रे प्रसिद्धमिति सप्रतन्तावपि

१ न च त्रिनायतनविधापनादां पृथि प्राद्वितीवधेऽपि न गुण यत् तद्विज्ञानत् गुणानुसंगितया भ गाना बोधित्यम्, पूजातिशयविचारनादिना च मन प्रसादस्तत समाधि ततश्च क्रमेण वि प्रियतप्राप्तयि स्वल्पपुण्य येनापरिमितपुण्यमप्राप्तयि, न तु वैदिकहिंसायां तथा यमनियमात्पराधान्तरतोऽपि र्गोवातिगम्भवादिदि ॥

आत्मादिध्यानवर्णनम् ।

सोपानम्]

वद्विधीयमानं काम्यमानफलसद्भावेऽपि तत्कर्मनिमित्तं तद्भूतत्वेन । न च हिंसातः स्वर्गं
 सुखप्राप्तावसुखनिर्वर्त्तकं कठिणकर्महेतुताऽसद्गता, नरेश्वराराधननिमित्तप्राप्त्याग्निप्रधानतरावा
 त्प्रामादिष्ठाभजनितसुखसम्प्राप्तौ तद्व्यस्यपि तयात्योपपत्ते । अथ प्रामाण्डिगो ब्राह्मणा
 द्वेषनिर्वर्त्तितादृष्टनिमित्तो न भवति तर्हि स्वर्गादिप्राप्तिरप्यध्वरविहितहिंसानिर्वर्तिना
 न भवतीति समानम् । अथाश्वमेधादावालयगामागना छागादीना स्वर्गप्राप्तेर् तद्धिमा 5
 हिंसेति तर्हि ससारमोचकविरचिताऽपि तत एव हिंसा न हिंसा स्यात्, देवतोदेशतो
 स्तेच्छादिरिचिता च ब्राह्मणगयादिहिंसा न हिंसा स्यात् । अथ तत्रागमस्याप्रमाणत्वं
 वदस्यापि तुल्यम्, गुणवत्पुरुषप्रणीतत्वस्यापौरुषेयत्वस्य वा परैरनुपगमात्, तत्र प्रद-
 क्षिणाभिप्रायाद्विना हिंसातो धर्मावाप्तिर्युक्ता । परमप्रकृषवस्वज्ञानादगीवचिरिनात्मरुमुक्ति
 मार्गेषु दीक्षाशब्देनाभिधाने दीक्षातो मुक्तिरूपत्रैव, अत्रिकलकारणस्य कार्यनिर्वर्त्तकत्वात्, 10
 अन्यथा करणत्वायोगात् । तत्र तद्भक्त्युत्पादनार्थं धैर्यमभिधानादशेष, न हि तद्भक्त्यभावे
 व्यादेयफलप्राप्तिनिमित्तसम्यग्ज्ञानाद्विपुष्टिनिमित्तदीक्षाप्रवृत्तिप्रवणो भवेत्, तत्रान्यपरत्वं प्रद-
 क्षिणवचसामभ्युपगन्तव्यम्, तथाऽभ्युपगमे वा अनासत्त्वं तद्वादिना प्रसज्येत् तत्र पूर्वोक्त
 सोपानविवृतेः ॥ ६० ॥

इति तपोगच्छनभोमणिधीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारश्रीमद्विजय-
 वमलसूरीश्वरचरणनलिनचि-यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय-
 लब्धिसूरिणा सद्भक्तिते सम्मतितत्त्वमोपायो समार्गप्रद-
 र्शनं नाम सप्तत्रिंश सोपानम् ॥

15

अथाऽऽर्त्तादिध्यानवर्णनम् ।

ये स्वविवेचितागमप्रतिपत्तिमाश्रयन्ते तेऽनवगतपरमार्था एवेत्याह—

पाङ्केकनयपहगय सुत्त सुत्तरसदसतुष्टा ।

अविकोचियसामत्था जहागमविभत्तपडिरत्ती ॥ ६१ ॥

प्रत्येकनयपधगत सूत्र सूत्रधरशब्दस तुष्टा ।

अविकोचिदसामर्थ्या यथागमाविभक्तप्रतिपत्तय ॥ अत्र ॥

प्रत्येकेति, प्रत्येकनयमार्गगत सूत्रम् यथा ' क्षणिका मवउत्तात् ' इत्यत्रान्तरमेवेद
 ' भो जिनपुत्रा ' यद्वि- त्रेधातुम् ' इति, ' प्राह्यप्राहकोभवयूव वक्त्रम् ' इति, ' नित्यमेक-
 ' मण्डन्यापि निष्क्रियम् ' इत्यादि, ' मदकारणवन्नित्यम् ' इति, ' आत्मा रे श्रोतव्यो ज्ञात-

व्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य ' इत्यादि, मत्तद्र-रत्नसम्प्र-धार् सद्भव्य वस्तु ' इति,
 ' परलोकियोऽभावान् परयोऽभाव ' इति, ' चोदनालक्षणोऽर्था धर्म ' इति, धर्मावम
 क्षयद्वयी दीक्षा ' इत्यादिक्रमधीत्य सूत्रधरा वयमिति शब्दमात्रेण गर्विता अपिदितसूत्रव्यापार-
 विपचास्ते, मुन्नाभिप्राय-प्रतिरिक्तविषयप्रतिपत्तिरत्वादितरजत्रदृष्टा इत्यभिप्राय । अथवा
 5 स्वयुध्या परैकनयदर्शनेन कतिचित्सूत्राण्य मीत्य कचिन् सूत्रवरा वयमिति गर्विता यथावस्थि
 तान्यनयमन्त्रेषुमूत्रां परिश्रानानादिदिवात्मविद्वत्स्वरूपा इति गाथाभिप्राय ॥ ६१ ॥

अथैवामेकनयदर्शनेन प्रवृत्ताना यो दोषस्तमाह—

सम्प्रदक्षणाभिगमो सयलसमत्तवयणिज्जणिहोस ।

अत्तु ऋश्रिणाट्टा सलाहमाणा पिणासेति ॥ ६२ ॥

10

सम्य-दर्शनमेतत् सकलसमाप्तवचनीयनिर्दायम् ।

अत्तमेत्कथयिष्ठा श्लाघमाना विनाशयन्ति ॥ छाया ॥

सम्यगिति, परस्परविषयापनिव्यागप्रवृत्तानेकनयात्मक स्यान्नित्य इत्यादिसकलधर्म
 परिसमाप्तवचनीयानि विना सम्प्रदानमेतत्, एतन्नयत्रादिनस्त्वविषये सूत्रव्यवस्थापनेन
 आत्मोत्कर्षण विष्ठा स्यात् अभिगम प्रत्याद्रियमाणा वय सूत्रधरा इत्यात्मान श्लाघमाना
 15 सम्यग्दर्शा विनाशयन्ति, तदात्मनि न व्यवस्थापयन्तीति यावत् ॥ ६२ ॥

अथ न ते आगमप्रवृत्तीनां तद्भक्तत्वात्, तद्देशपरिज्ञानवन्तश्चेति कथं तद्विनाश
 यतीत्याह—

ण ह्य सासग्नन्तीमेत्तण सित्ततजाणओ होइ ।

ण विजाणओ पि णियमा पणवणाणिच्छिओ णाम ॥ ६३ ॥

20

न च शासनभक्तिमात्रेण सिद्धान्तज्ञाता भवति ।

न विज्ञाताऽपि नियमात् प्रज्ञापनानिश्चितो नाम ॥ छाया ॥

न चेति, न च शासनभक्तिमात्रेणैव सिद्धान्तज्ञाना भवति, न च तदज्ञानवान् भाव-
 सन्वक्तव्यवान् भवति, अज्ञातस्यास्य त्रिशिष्टरुचिप्रियत्वानुपपत्ते तद्भक्तिमात्रेण श्रद्धातु
 सारितवया द्रव्यसम्यक्त्वम्, मार्गापुरोधार्योपमात्राणुपकुरुचिस्वभाव तु सद्यपि न भाव-
 25 सम्यक्त्वसाध्यफलनिर्वाहम्, भावसम्यक्त्वनिमित्तत्वेनैव तस्य द्रव्यसम्यक्त्वरूपत्वोपपत्ते ।
 न च जीवादितत्त्वैकदेशज्ञाताऽपि नियमतोऽनेकान्तात्मकवस्तुस्वरूपप्रज्ञापनाया निश्चितो
 भवति, एतद्देशज्ञानवत् सकलधर्मात्मकवस्तुज्ञानत्रिकलतया सम्यक् तत्पररूपणासम्भवात् ।
 तथाहि सर्वज्ञो यथावस्थिनैकदेशज्ञः जीवादिसकलवस्तुज्ञता तु आगमविदः सामान्यरूपतया

वामनुमेयमाध्यात्मिक तत्त्वार्थसङ्ग्रहादौ चातुर्विधेन प्रदर्शित सङ्केत , अ यत्र दशविधम् ,
 तथा अपायोपायजीवाजीवविपाकविरागभवसर्वानाज्ञाहेतुविचयानि चेति, लोकससार
 विचययो सस्थानभ्रवविचययोरन्तर्भावान्नोद्दिष्टदशभेदेभ्यः पृथग्भिधानम्, एतेषा स्वरू-
 पाण्यन्यत्र द्रष्टव्याणि । एतच्च सर्वं धर्मध्यान श्रेयोहेतुत्वात्, एतच्च सवरूपम्, अणुभा-
 सवप्रत्यनीरत्वात्, गुणिसमितिधर्मानुप्रेक्षादीनात्साख्यप्रतिपत्तकारित्वात् । अथापि जीवा
 जीवाभ्या कथञ्चिदभिन्नो भेदाभेदकान्ते दोषोपपत्ते । न चायमेकान्तनादिना घटत, मिधा-
 ज्ञानान्मिध्याज्ञानस्य निरोधानुपपत्ते । सवरश्च सर्वदेशभेदतो द्विविध, वीतपणलेश्याप
 छाधानमप्रमत्तसयतस्यान्तर्मुहूर्त्तकालप्रमाण स्वर्गसुरनिवन्धनमेतद्धर्मध्यानम् । कपायदोषम
 व्यपगमात् शुचित्व तदनुपपन्नात् शुद्ध ध्यानम्, शुद्धपरमशुद्धभेदात्तच्च द्विविधम् । तत्र पृथक्त्व-
 वितर्कवीचारमेकत्ववितर्कवीचारश्चेति शुद्ध द्विविधम् । सूत्रमक्रियाप्रतिपातिव्युत्पत्तिकाया
 निर्वर्ति चेति परमशुद्धमपि द्विविधम्, एतदपि वाह्याध्यात्मिकभेदेन द्विविधम् । गात्र-
 दृष्टिपरिस्पन्दाभाव जृम्भोद्गारक्ष्वद्युविरहोऽनभिद्यत्तप्राणापानप्रचारत्तमित्यान्निगुण त्रेणि
 बाह्य परेपामनुमेयमात्मनश्च स्वसवेषम, आध्यात्मिक तु तानात्वेन ज्ञानसाधनार्थ
 व्यञ्जनयोगेषु सक्रान्तिर्यस्मिन्नस्ति तत् पृथक्त्ववितर्कवीचारम्, तथाहि असाद्युत्तमसत्तनतो
 भावयति निवृम्भितपुरुषकारवीर्यसामर्थ्यं सद्गतादोषचित्तव्याक्षेप धर्मप्रवृत्ती स्थितानुभागा
 विमिर्हासयन् महासवरसामर्थ्यतो मोहनीयमचित्यसामर्थ्यमशेषमुपशमयन् क्षपयन् वा
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

१ अर्था द्रव्य, व्यञ्जन शब्द, योगो मन आदि, एषु मरुन्ति, अनाज्ञानमित्यादिस्वेन सक्त
 यम् तत्र रागपरिणामरहितस्य ध्यातुः पृथक्त्वेन भेदेन विस्तीर्णभावेन कृते भिन्न धृत तस्मिन्सा
 तथापि वीचार पृथक्त्ववितर्कवीचारम् । द्वितीय तु अत्र व्यञ्जनयोग इति तस्मिन्सा व्यञ्जनस्वरूपम्
 वा यत्र तथापि पूर्वगतप्रुताम्येन पूर्वगतप्रुदानुसारिध्यानमस्त्ववितर्कम् । तत्र प्रथमं यो वापु सा
 द्वितीयमङ्गयोग एव तृतीय सूत्रमक्रियाऽनिवात्तकाययोग एव चतुर्थ व्युत्पत्तिका वागाभावाद्दोषाणि भवति ॥

फलनिर्वर्तित्वाद्प्रशस्तम्, प्रशस्ताप्रदास्वात्मपरिणामोद्भूतस्य कर्मण सुखदुःखसवेदनीय
 फलनिर्वर्तित्वात् । तत्र अंशस्तत्सम्परिणामो द्विविध आर्त्तरीद्रभेदात्, आमुद्भूतस्थायी
 आक्रान्तविलपनपरिद्वेषशोभनपरिद्वेषत्रित्मयत्रिपयसद्भादिरश्च स्वसवेद्य आत्मन परेपा
 मनुनेयश्च द्विष्ट परिणामविशेष आर्त्तध्यानत्त्वाच्चो वाह्य, आभ्यन्तरध्यानोद्भवसम्प्रयो

5 गानुत्पत्त्यध्यवसानम्, उत्पत्त्यस्य च विनाशाध्यवसाय, मनोजसम्प्रयोगस्योत्पत्तिकल्पनाध्य-
 वसाय, उत्पन्नस्य विनाशसकलप्राप्त्यवसायमित्येतच्चतुर्विधमार्त्तध्यानम् । अमनोद्भवसम्प्रयोगश्च
 वात्प्राप्त्यात्मजन्तन द्विधा, शीतानपव्यालादितनितो वाह्य, वातपित्तश्लेष्मादिप्रादुर्भूतोऽभ्य-
 न्तर शरीर, भ्रूयधियादरति तोष तुगुप्मादौर्भनस्यादिप्रभवो मानस, अय मनोद्भवसम्प्रयोग

10 प्रमादादिष्ठानम्, आ प्रवृत्तगुणस्य गतात्तिर्विज्ञानमुप्यगतनिर्वर्तकमुत्कर्षात्कर्षभेदात् श्वाचोपश-
 मिकनारूप परोक्षज्ञानरूपत्वात् । हिंसानृतस्तेयसरक्षणानन्दभेदेन रौद्र चतुर्विधम्,
 द्विगय मानसो द्विचरिर्भस्मिस्तदिति हिंसानन्द इत्येव सर्वत्र । एतदपि बाह्याध्यात्मभे-
 दतो द्वित्रियम् । पञ्चनिर्दुरवचनाज्ञोनिर्भस्मिन्वाहनपरदारातिक्रमाभिनिवेशादिरूप वाह्यम्,
 स्वपरास्वा स्वभवेदानुमानगम्य तत् । आध्यात्मिक हिंसाया सरम्भसमारम्भादिलक्षणाया

15 नैर्घृण्येन प्रवृत्तमानस्य सकल्पाध्यवसान प्रथम हिंसानन्द नाम, परेपात्मनेकप्रकारैर्भि-
 ध्वावचनेर्बेद्धन प्रति सकल्पाध्यवसान मृषानन्द नाम । परद्रव्यापहरण प्रति अनेकोपायै-
 सकल्पाध्यवसान स्तेयानन्दम् । परिग्रहे मम एवेद स्वम्, अहमेवास्य स्वामीत्वमिति
 वेद तदपहर्तृनिघातेन सरक्षण प्रति सकल्पाध्यवसान सरक्षणानन्दम् । चतुर्विधमप्येतत्
 दृष्णादिलेश्यावलाघायक प्राक् प्रवृत्तगुणस्वानात् प्रमादादिष्ठान कपायप्राधान्यादौदयिक-

20 भावरूप नरकगतफलनिर्वर्तक पापध्यानद्वयमपि हेयम् । उपादेयन्तु प्रशस्त धर्मशुद्धध्यान
 द्वयम्, तत्र पूर्वतुष्टाजीर्णाद्यानशूयागारादौ मनुष्याद्यापातत्रिलेऽवकाशे मनोविक्षेपनि-
 मित्तशून्ये सन्नोपघातरहिते उचिते शिलातलादौ यथा समाधान विहितपर्यङ्कासन ऊर्ध्वस्था-
 नस्थो वा मन्दमन्दप्राणायानप्रचार निरुद्धलोचनादिकरणप्रचारो हृदि ललाटे मस्तकेऽन्यत्र
 वा यथापरिभव मनोवृत्ति प्रणिधाय मुमुक्षुर्ध्यायेत् प्रशस्त ध्यानम् । तत्र बाह्याध्यात्मिकभा

25 वागा यायात्म्य धर्मस्तस्मादनपेत धर्मम्, तद्विधिवद्वाह्याध्यात्मिकश्च, सूत्रार्थपर्यालोचन
 द्वात्रन्तता शीलगुणानुराग निवृत्तकायनाग्न्यापारादि वाह्यम्, आत्मन स्वसवेदनग्राह्यम-ये-

१ विषयात्तत्र तत्र तदिति वाच्येऽनुसृतं निष्प्रसङ्गतया चेतसो वचन ध्यानम्, तच्चतुर्विध
 मत्तादधर्मशुद्धभेदात् । आद्य अग्रदस्ते तपरे च प्रशस्त इत्याख्येनाह प्रशस्तेति ॥ २ अपरिणत
 यापदीना ध्य तस्थानमाह-तत्रति, परिणतानां तु सर्वत्र तुल्यभावत्वाज्जनाऽचीर्णं तच्छून्ये वा स्थाने
 ध्यान म ति ।

प्राप्तुमेयमाभ्यात्मिक तत्त्वाथसङ्गहादौ चानुर्विधयेन प्रदर्शित सक्षेपत, अथत्र दशविधम्, 5
 तथा अपापोपायजीवाजीवविपाकविरागभवसम्भानासाहेतुविययानि चेति, लोकससार
 विषययोः सम्भानभयविषययोरन्तर्भावान्नोद्विष्टदक्षभेदभ्यः पृथगभिधानम्, एतेषां स्वरू-
 पाण्यन्यत्र द्रष्टव्याणि । एतच्च सर्वं धर्मध्यान त्रेयोहेतुत्वात्, एतच्च सवरूपम्, अगुभा
 स्रवप्रत्यनीकत्वात्, गुप्तिसमितिधर्मोनुप्रेक्षादीनाञ्चास्रवप्रतिबन्धकारित्वात् । अयमपि जीवा 5
 जीवाभ्यां कथञ्चिदभिन्नो भेदाभेदेऽस्मिन्ने दोषोपपत्त । न चायमेकान्तवादिना पटते, मिथ्या
 ज्ञानान्मिथ्याज्ञानस्य निरोधानुपपत्ते । सवरश्च सर्वदक्षभेदतो द्विविध, पीतपद्मलेदयाव
 द्वावानमप्रमत्तसयतस्यान्तर्मुहूर्त्तकालप्रमाण स्वर्गमुसनिध-धनमेतद्धर्मध्यानम् । कषायदोषम
 द्वापगमान् शुचित्त्वं तदनुपज्ञानं शुद्ध ध्यानम्, शुद्धपरमशुद्धभेदात्तच्च द्विविधम् । तत्र पृथक्स्व-
 वितर्कवीचारमेकत्ववितर्कवीचारश्चेति शुद्ध द्विविधम् । सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरत्तक्रिया 10
 निर्वर्ति चेति परमशुद्धमपि द्विविधम्, एतदपि ग्राह्याभ्यात्मिकभेदेन द्विविधम् । गार्-
 दृष्टिपरिस्पन्दाभावात् जूम्भोद्गारव्युत्तिरहोऽन्तर्निष्पत्तप्राणापानप्रचाररत्नित्वात्प्रिगुणयोगि
 वाह्य परेषामनुमेयमात्मनश्च स्वसवधम्, आभ्यात्मिकं तु नानात्वेन द्वादशाङ्गत्वार्थं
 व्यञ्जनयोगेषु सक्रान्तिर्यमित्प्रसक्तिं तन् पृथक्स्ववितर्कवीचारम्, तथाहि असातुत्तमसहननो 15
 भावयति त्रिजृम्भितपुरुषकारवीर्यसामर्थ्यं सद्गताज्ञेयचित्तच्छात्रेणः कर्मप्रकृती स्थित्यनुभागा-
 दिभिर्हासपन् महासवरसामर्थ्यतो मोहनीयमचित्यसामर्थ्यमज्ञेयमुपशमयन् क्षययन् वा
 द्रव्यपरमाणु भाषपरमाणुद्वैकमवलम्ब्य द्रव्यपर्यायावाद्भ्रमजन व्यञ्जनाद्वाऽर्थं योगायोगान्तर
 व्यञ्जनाद्भ्रमनान्तरश्च सधामन् पृथक्स्ववितर्कवीचारं शुद्धतरलेदयमुपसमरुक्षपङ्कगुणात्मान
 भूमिकमन्तर्मुहूर्त्तद्वै श्वावोपशमिकभूमिकं प्रायः पूर्वधरनिषेव्यमाभितार्थव्यञ्जनयोगसकृमण
 श्रेणिभेदात् स्वर्गापवर्गफलप्रदमाद्य शुद्धध्यानमवलम्ब्यते, एतच्च निर्नरात्मकम्, आत्मस्थित 20
 कर्मक्षयकारणत्वात्, ' तपमा निर्नरा च ' [तत्त्वार्थ ९-३] इति वचनात्, ध्यानस्य
 चान्तरोत्कृष्टतपोरूपत्वात् । जीवानायाव्या कथञ्चिदसावभिन्ना द्वाद्द्वुलवियोगवद्वियुक्त-
 त्मनो वियोगस्य कथञ्चिदभेदात् । एकान्तवादं तु पूर्वयत् पश्चादप्यवियोग, अवदन्त्वात्
 वियोगे वा पूर्वमपि तत्त्वभावात्तदुक्तस्य वियोगभावात् एव न हि यथाभाव तद्विनाश
 सम्भवी, तस्य यत्तुधर्मत्वात्, न ह्यद्वैतयोः सयोगाभावे तद्वियोग इति व्यवहार, तस्मा 25

१ अर्था इत्यं, व्यञ्जनं च इ, योगो मन आद एषु संकृति, अर्थाद्विषयनामार्था, तत्र चक
 मयम् तत एवपरिणायवर्तितस्य ध्यातु पृथक्स्वयन भेदेन विस्तारभावेन अन्ये विदते तु यमिभ्यन्
 त्पदाविष वीचार पृथक्स्ववितर्कवीचारम् । द्वितीयं तु जयन्त जनयोगनकात्निरहितममत्तं प्रथमपक्ष
 का यत्र तथाविध पूर्वकृत्यताम्बन्धन पूर्वगतध्यातुमारिभ्यानेकवितर्कम् । तत्र यत्र क्षय भूतु का
 द्वितीयमकृत्वा एव तृतीयं सन्निधानाद्विनाशप्रयोग एव यत्तु पुररात्मिक योगाभ्युदयव नरति ॥

त्रिजराया अपि एतावदावेऽनुपपत्ति । यस्मिन्नेतद्वत् वितर्कस्तदेतत्प्रतिनर्कं विगतायेव्यञ्जनयोगसंक्रमत्यादवीचार उक्तोय शुद्धध्यानम्, तवाप्येकपरमाणुनेकमेव पर्यायमालम्ब्यत्वेनादाय अन्यैरैक्यागव्यभवानमाश्रितप्रतिरिक्ताशेषार्थव्यञ्जनयोगसंक्रमविपचिन्ताविक्षेपरहितं यहनरकर्मनिरीरारूप नि शेषमोदनीय गानन्तर युगपद्भानिधातिकर्मत्रयध्वसनसमर्भमकपायच्छन्नरवीतरागगुणस्वानभूमिक रूपसो द्वितीय शुद्धध्यानमासादयति । प्राय पूर्वविदेव तदनन्तर ध्याता तरे प्रत्तमान क्षापि ह्यज्ञादर्शनचारित्र्यवीर्यातिशयसपत्नमन्त्रितो भगवान् केवली जायत त्त, स चायतापुनर्भसम्पदङ्गनासमालिङ्गिततनु हृतकृत्योऽभिन्यहानार्थे-
 5 शर्ममाहात्म्यादिप्रपरगभक्तिनत्रामरेश्वरादित्रयचरणोऽन्तर्मुहूर्तं दशाना वा पूर्वकोटि भयोपमादिप्रसवगादिररर वराऽ तर्मुहूर्तपरिशोपायुष्पस्वत्तुल्यरिवतिगामगोत्रवेदनीयश्च भवति तत्र मनोनाम्ना काययोग निरुध्य सूक्ष्मनाययोगोपग सूक्ष्मत्रियाऽप्रतिपाति शुद्धध्यान तृतीयमध्यास्ते । एता पुनरन्तर्मुहूर्तैरिवतिशुष्पुष्पकर्माधिकस्थितिशेषकर्मत्रयो भवत्यसौ मराऽऽनुष्पुष्पैरिवतिमगास्थितिशेषकर्मसम्पादनां समुदात्तमाहित्य दण्डकपाटमन्थलोरूपू रणानि सात्तमत्रागमिरणतत्त्वतुर्भि ममर्थविधाय तावद्भिरैव तै पुनस्तानुपसहृत्य स्वप्रदेश प्रितरणममीकृतभवोपगाहिकर्मा स्वशरीरपरिमाणो भूत्वा ततश्चतुर्थ शुद्धध्यानभेद परिस-
 10 माय पुा त्तुर्धं शुद्धध्यानमरभते, तत् पुत्रविगतप्राणापानप्रचाराशेषकायवाहमनोयोगसर्वदशपरिस्पन्नाद्विगतत्रियानिवर्त्तित्युच्यते, तत्र च सर्वत्र गन्धनिरोध, अशेषकर्मपरि- क्षयमात्रार्थोपपत्ते, तदेव च निशेषभयदु सप्रिटपिदावातलरूप साक्षान्मोत्रुकारणम्, तद्व्याप्तगात्रायोगिकेवली निःशेषितमलरुह्लोऽवाप्तनिजशुद्धस्वभावा ऊर्ध्वगतिपरिणामरान- भाव्यात्रिप्रातप्रदशप्रदीपशिम्बावदूर्ध्वं गच्छति एकसमयेनाऽऽलोकान्ताद्विनिर्मुक्ताशेषबन्धस्य
 20 प्राप्तनिजरूपस्य आत्मनो लोकान्तेऽवस्थान मोक्ष) अत्र च जीवाजीवयोरास्त्रवस्थापि आगमा- दिनाध्यक्षानुमानतोऽपि सिद्धि प्रदर्शिता, कर्मयोगपुत्रलाऽऽत्मप्रदशाना परस्परानुप्रवेशस्य नावस्य त्रय्यभ्रतोऽनुपलब्ध्यापि अनुमानात् सिद्धि, तथाहि, सफलज्ञेयज्ञानस्वभावस्यात्मन स्वविषयेऽप्रवृत्तिर्विशिष्टद्रव्यसम्बन्धनिमित्ता, पीतहृत्पूरपुरुषस्वविषयज्ञानाप्रवृत्तिवत्, यथा तस्य स्वविषयप्रतिपक्ष द्रव्य तज्जानावरणादि वस्तु सत् पुत्रलरूप कर्म, आत्मनश्च
 25 सफलज्ञेयज्ञानस्वभावता स्वविषयाप्रवृत्तिश्च उद्यत्वावस्थाया प्राक् प्रदर्शितैव । औदारिकाद्य शेषशरीरनिबन्धनस्थानेकान्तर्भेदमित्राष्टत्रिधकर्मोत्पत्तस्य कार्मणशरीरस्य सर्वज्ञप्रणीता गमात् सिद्ध न च ततो बन्धमिद्धि । न च कार्मणशरीरस्य मूर्त्तिमत्त्वात् सत्त्वे उपल

१ तथा च दशत कर्मक्षया निजरा स्वत कर्मक्षयो मोक्ष इति न तयोर्भेद, सबरस्त्वाथव निरोधलक्षण ॥

धिं स्यादनुपलभ्यते चातो न तत्प्रदिति वाच्यम्, यतो न सर्वं मूर्त्तिमदुपलभ्यते मौद्गमात्
 पिगाचादिशरीरस्थे यौदारिकादिशरीरनिमित्ततयोपकल्पितस्यानुपलम्भेऽप्यपह्नोतुमशक्यत्वात्,
 अनुपलभ्यमानस्यास्त्वत्त्व प्राप्तवादात्, न च तदभावे औदारिकाद्यपूर्वउपशरीरसम्बन्ध
 आत्मन स्यात्, न हि रज्ज्वाकाशयोरिव मूर्त्तामूर्तयोर्बन्धनिशेषयोग, कामणशरीरा
 विनाभूतश्चासुक्त सदात्मेति तस्य कथञ्चिन्मूत्तत्वं ततश्चौदारिकादिशरीरसम्बन्धो रज्जुपदयो ३
 रिवापपत्तिमान् । अथ सूक्ष्मशरीरसिद्धावप्यासन्निरपक्षा परमाणवो वाच्यदिमूर्त्त-
 द्रव्यनिमित्तपरमाणुद्रव्यवद्भविष्यतीति न गन्धहृत्वास्त्रवसिद्धि, नैतत्, क्रोडोक्तवैत प्र-
 प्रयोजनस्याचेतनस्यास्त्रवन्निरपक्षपरमाणुहेतुत्वानुपपत्ते, न ह्यभ्यन्तरीकृतवैत यप्रयोजनस्य
 आकाशद्रव्यादूर्वागुद्धिशरीरारम्भनिरपेभपरमाणुजन्यता परस्यापि सिद्धा, अतस्तृप्यानु
 यदस्य चैतयस्य मनोराक्कायव्यापारवत् कर्मवगणापुद्गलसचिवस्य कार्मणशरीरानुविद्धस्य 10
 तथाविधतच्छरीरनिर्लेकत्वम्, अन्यथा तत्राविवेकारणप्रभयतच्छरीराभावे आत्मनो वन्वा
 भावत ससारिसत्त्वविकल जगत् स्यादेव, तदेवमनुमानागमाभ्या वन्धस्य प्रसिद्धि । सवर-
 स्य त्वभ्यक्षानुमानागमप्रसिद्धता न्यायानुगतैव, चैतन्यपरिणत म्वात्मनि स्वसवदनाधरश्च
 सिद्धत्वात्, अन्यत्र तु तत्प्रभवकार्यानुमेयत्वात्, तत्प्रतिपादकस्यागमस्य सद्भाष । निर्जरा
 तु क्षानावरणीयाद् क्रमण केवलज्ञानसद्भानान्यथानुपपत्त्याऽनुमानत आगमत आत्मदा 15
 शान्ति प्रतीयते, सर्वकर्मनिर्जरावद्विस्तु स्वसवदनाध्यक्षत, परमपदप्राप्तिहेतो सम्य
 ग्ज्ञानादे स्वसचिदित्वात् । सर्वकर्मापगमाविर्भूतचैतयसुखस्वभावात्मस्वरूपस्य मोक्षस्याप्य-
 नन्तरोक्तन्यायत प्रतिपत्ति, तथाहि यदुत्कर्षतारतम्याद्यस्यापचयतारतम्य सत्प्रकपनिष्ठा-
 गमने भवति तस्यात्यन्तिक क्षयः, यथाष्णस्पृशतारतम्यात् शीतस्पृशस्य, भवति च
 क्षानवैराग्यादेरुत्कर्षतारतम्याद्विज्ञानागादापचयतारतम्यमित्यनुमानतो भगवदागतसद्भा- 20
 समदादेरपवर्गसिद्धि, भगवता तु केवलाध्यक्षत इति जीवाजीवपदार्थद्वयाऽन्यतिरिक्तास्त्रवादि-

१ एव क्वचिदात्मनि कामस्त्वेन कर्माणि निर्जायन्ते विषाद्यन्तत्वात् यत्रैव तत्रैव यथाकालादि,
 विषाद्यन्तानि च कर्माणि पलायमानत्वाद् यथा निरालम्बप्रसन्नत् सर्वकर्मनिर्जरासिद्धिभाष्या ॥ २ अत्र
 यथाप जीवाजाव्यतिरिक्ता नाश्रवादय तत्राश्रव मित्यादधनादिरूपो जीवस्य गिणाम सवरथ
 दससर्वभेद नाश्रवनिराश्रयण आत्मनो निर्गृह्यरूप परिणाम, परिणामपरिणामिणानन्यत्वाद्
 स्वरूप एव निराराप कमपरिग्राह जीव स्वशक्त्य कमणा तस्याधनममादायति मोक्षोपि ममस्तकम
 विरहित आत्मा बन्ध कर्मस्वरूप पुद्गलत्वत्वाद् जीव एवेति जीवाजीवावेव तत्र तथापि प्राणिना मातृ-
 मागप्रवृत्तिमत्पादशाखादय पृथक्प्रवृत्तया एव तत्रानिहितान् ईन मत्वाक् जावाजायत्यादि ॥

प्रतिपत्तिमुमुक्षुभिर्विवेका । न तदि भोत्वार्यभिरवस्य मोक्ष प्रमाणत प्रतिपत्तव्यं , अन्यथा तदुपायप्रवृत्त्युपपत्ते , तदात्मगतभर्यादिसद्भावस्तत्प्राप्त्युपाये कृत्यादौ प्रवर्तितुमुत्सहते, तदुपायप्रवृत्तिरप्युपायस्वरूपस्वरनिर्देशलक्षणपदार्थद्वयप्रतिपत्तिमन्तरेणानुपपन्ना, अज्ञातस्य प्रेषापूर्विकादिप्रियत्मानुपपत्ते , तथाप्यशेषकर्मत्रियोगलक्षणो मोक्ष सवरनिर्देशफल तद

5 भावेऽनुपपत्तमानन्तरेणानुपपत्तिरिति न जानपूर्विकामाक्षिपति, न ह्यभिनवकर्मोत्पत्तौ प्राक्तनाशेष कर्मस्यैव तदोपाय वाऽऽत्यन्तकृत्वाऽप्युयोग सम्भवतीति सवरनिर्देशाक्षान मुमुक्षुभि- रवस्य त्रिगतव्ययम् । कर्मबन्धोऽपि सवरनिर्देशानिवर्तनीय ससारसरित्स्त्रोत प्रवर्तकोऽपि प्राक्तनानुपायप्रतिपत्तिरिति त्रयोयोगात् । अयमप्यात्मन्युक्तत्वेन ज्ञातव्यं , अन्यथा तदुपायप्रवृत्ते, यथा हि पटाद् स्नहाभावात् रज सम्बन्धो न पटते तथा कपायस्नहाभावे

10 नात्मनो पदोऽपि सवरनिर्देश उपपत्तिमात्र । आस्रवोऽपि घन्धहेतुर्जीवाजीवकारणतया ज्ञातव्ये , तदात्मनोऽपि तदात्मनोऽपि सवरनिर्देश उपपत्तिमात्र, न ज्ञातकारणतया ज्ञातव्यतया ज्ञातव्यत्वात् शक्यम् । तत्र जीवाजीवकारणहेतुत्वात् सवरनिर्देश उपपत्तिमात्र कारण भवति तद्व्यतिरेकेण पदार्थान्तरस्यामत्वात्, जीवाजीवयोश्च परिणामित्वे सत्यास्रवहेतुत्वम्, एका तनित्यस्यानित्यस्य वाऽर्थक्रियाऽपि तदर्थकत्वात्तत्वात्, तस्मात् परिणामिजीवाजीवपदार्थद्वयाव्यतिरिक्तौ कथञ्चित्सकारणौ

15 ह्योपादेयस्त्वौ घन्धमोक्षौ प्रतिपत्तव्याविति सप्तपदार्था प्रमाणतोऽभ्युपगन्तव्या । यथा च सवरनिर्देशयोर्भावेरेतत्ता जामवस्य बन्धनिमित्तत्व तथाऽऽगमात् प्रतिपत्तव्यम्, तस्य च आस्रवोऽपि तदुपायप्रवृत्ते हेतुत्वत्वे सवरनिर्देशोऽपि सवरनिर्देशोऽप्येकवाक्यतया प्रवर्तमानस्य प्रामाण्य प्रतिपत्तव्यम् । न च प्रकृतीनत्वात्तस्याप्रामाण्यम्, प्रकृतीनत्वप्रमाण- त्वयोर्विरोधाभावात्, प्रकृतीनस्यापि प्रत्यक्षस्य प्रामाण्योपलब्धे । न चाक्षजत्वाद्द्वस्तुप्रति

20 पद्धत्वेन तत्र प्रामाण्यं न शाब्दस्य त्रिपर्ययादिति वक्तव्यम् । शाब्दस्यात एव प्रमाणान्तर त्वोपपत्ते, अन्यथाऽनुमानानुपपत्तिप्रसङ्गात्, तथाहि गुणवद्वक्तृप्रयुक्तशब्दप्रभवत्वादेव शाब्दमनुमानानुपपत्तिरिति शक्यते, अत्रथा ज्ञानाधप्रतिबन्धस्यात्रापि सद्भावानुमानानुपपत्तय विशेष स्यात् । यथा च परोक्षोऽपि विषयेऽस्य प्रामाण्यमुत्तन्यायात्तदा गुणवद्वक्तृ प्रयुक्तत्वनास्य प्रामाण्यमतश्च गुणवद्वक्तृप्रयुक्तत्वमितीतरेतराश्रयदोषोऽपि नात्रावकाश

25 लभते । यथोक्तसवादादस्य प्रामाण्यनिश्चये उनोऽयमस्यात्र सवादा इत्यपेक्षायामात्र प्रणीतत्वादित्यवगमो न पुन प्रथममेव तत्प्रणीतत्वनिश्चयादस्यार्थप्रतिपादकत्वम्, प्रतिबन्ध- निश्चयादनुमानस्येव, नापि दृष्टविषयात्रिसवादिवाक्यैकवाक्यता विरह्यादृष्टार्थवाक्यैकदेश-

स्वायत्त कुपश्चित् प्राक् सवादिः अनिःस्वनस्य प्रामाण्यस्य निश्चयः, अभ्यासात्स्यायान्तु
बाह्यप्रणीतवनिश्चयात् प्रवृत्तिरदृष्टार्थवाक्यान्त्र वार्यत इति कुन इतरेतराध्यायवकाश ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वाराश्रीमद्विनय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
रुचिसुरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने आत्तादिभ्यान्
वर्णनं नाम अष्टत्रिंश सोपानम् ॥

5

अथ वचनविचार ।

एकान्वादिवचनाना सामान्य विशेष उभयमनुभय वा वाच्य न सम्भवति यतो
निसृवादिनो दृष्टार्थेऽपि सर्वथाप्रवृत्तिरेव, निश्चितप्रतिवादाद्गुण्यग्रहस्तिर्युधरावप्रतिपादक- 10
पाक्यादिवत् किं पुनरदृष्टार्थे । सामान्यस्य ह्येका त्वादिवचनवाच्यत्वे घटाद्यानयनाय प्रेरित
प्रवृत्तं प्रवर्त्तते, सामान्यस्येवरव्यावृत्तप्रतिनियतेकरस्तुरूपत्वायोगात्, न या कश्चित् प्रवर्त्तते,
मदृष्टेर्विशेषनिःस्वनःवान्, सामान्यस्यानर्थक्रियाकारितया च प्रवृत्तिनिःस्वनत्वायोगात् । न
च पदाऽश्रुतपूर्व वाक्य प्रतिपत्ता शृणोति तदा मद्धेतुफलानुभूताना पदाना सामान्यमेवार्थ
प्रतिपद्यते, वाक्यार्थप्रतिपत्तिस्तत्रपेशासन्निधानान्या विशेषणविशेष्यभावात् पदार्थप्रति- 15
पत्तिनिवन्धना, न पुनस्ततो वास्यात्तथाविधस्य, तस्य स्वार्थेन सह सम्प्रन्वाप्रतिपत्तेः । वाक्य-
मेव च प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारक्षमम्, न पन्म्, अनर्थक्रियाकारिसामान्यप्रतिपादकत्वान्ति
वाच्यम्, एव कल्पनाया पदार्थानामपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वासम्भवात्, यथा हि
पट पट इत्यादिपदभ्योऽ-योन्याननुपकृत्वतत्रसामान्यात्मकार्थप्रतिपत्तिस्तथा सम्प्रद
पदसुमहद्व्यवृणोदपि तथाविधसामान्यप्रतिपत्ति कुतो न भवेत्, न हि तत्र सामान्यमात्रा 20
पिगमे उत्परित्यागेन किञ्चिद्व्यर्थप्रतिपत्तौ निमित्तमस्ति, पदार्थस्य पदार्थात्वर प्रत्युत्पत्तौ
प्रतिपत्तौ वा अपेक्षादेरयोगात् पदार्थाना प्रतिपत्तावपेक्षासन्निधानादिक निमित्तम्, पदार्थस्य
सामान्यात्मकत्वेनोत्पत्तेरसम्भवात्, स्वपदभ्य एव पदार्थप्रतिपत्त्या तद्व्यतिपत्तावपि पदार्थान्त-
रपेक्षाद्यनुपपत्तेश्च । न वा सामान्यपरित्यागे किञ्चित्त्रिभनमस्ति बाधकभावात् सत्य
र्थत्वे उभयप्रतिपत्तिप्रवृत्तौ स्याताम् । न च वाक्यार्थप्रत्यय एव बाधक, तेन तस्य 25
विरोधाभावात्, सामान्यविशेषयो साहचर्यात्, सामान्यप्रत्ययस्य च विशेषप्रतिपत्तिं प्रति
नेमित्तत्वाभ्युपगमात् निमित्तस्य च निमित्तानाऽनाभ्यत्वात्, अन्यथा तस्य तन्निमित्तत्वा-
प्रोगात् । न च यत्र पदार्थानामेकद्वयमम्भनस्तत्र पदार्थसामान्यपरित्यागाद्विशेष प्रति-
पत्तव्य, यथा नीलोत्पलादाविवि वाच्यम्, तथा सति हि सकलव्याप्त्यान्वयस्य व्यु

25

- त्वादितान्येन भवन्ति, तथाहि च वृत्तिमम्भेदेकद्रव्यार्थनिवेश पदसमूह स सङ्केत
समवायगतसामान्यात्मकत्वार्थपरिहागत्तेषामेव विशेष्यविशेषणभावेन विशिष्टार्थ
गोचर प्रतिपत्तय, यथा नीलेत्पल पश्येत्यादि पदसङ्घात, तथा चायमपूर्ववाक्या
त्मक पदमस्तु इति सत्त्वमस्तुमूल्य वदा ततस्तथाभूतमर्थं प्रत्येति तदा कथं न विशि
5 ष्ठीवाचक वाक्यम्, अनन्य च क्रमेण शब्दप्रिया समयव्यवहार उपलभ्यते, यथा
धात्वानि क्रियादिवाच्य, अत्रोच्यते लडादिरिति समयपूर्वक प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययाथ
त्वात् इति व्युत्पत्तितोऽनर्थत्रिधाकारित्वेन सामान्यमात्रस्य विशेषनिरपेक्षस्य प्रतिपाद
यितुमनिष्टेस्तत्परित्यागे व्यवहारकाले विशेषमवगच्छति व्यवहारी, तस्मात् केवलस्य
पत्त्ये प्रयोगार्थत्वात् प्रयोगार्थत्वं च वाक्यस्य सामान्यानभिधायकत्वात् कथं सामान्य
10 शब्दार्थं स्यात् । केचित्तु पूर्वपदानुरजित पदमेव वाक्यम्, पदार्थान्तरविशेषित पदार्थ
एव च वाक्यार्थ, यथाहि दण्डी छत्राद्यादिव्यपदेशे पुरुष एव समासादयति नान्यस्तद्व्यति
रुक्त तथा अपाक्षीत् पचति पदयतादिपठेरतातफालाद्यवच्छिन्न क्रियाविशिष्टश्च देवदत्त
एव प्रतीयते देवदत्तशब्देन तेषां सामानाधिकरण्यात्, न तु तद्व्यतिरिक्तोऽर्थः । अग्निहोत्र
सुहृत्वात्, माम् गच्छ, स्वाभ्याम कर्त्तव्य इति लिङ्गोदकृत्यप्रयोगेष्वपि कर्मणि नियुक्त
15 क्रियानिश्चिदोऽप्येतेषां निश्चिदश्च देवदत्त एव प्रतीयते, केवल वर्त्तमानादिकालो नात्र विशेष-
णत्वेनावतिष्ठते । न वत्र यद्यतिरकायगतिर्न भवति किं कथं पुरुषो भावसाधने प्रवर्त्तत,
यथाहि देवदत्त पचतीत्यादिवाक्यान् प्रवर्त्तते तथा जुहुवादित्यस्मादपि न प्रवर्त्तत, प्रवृत्ति
निमित्तमात्रेणैवादिदि चेन्न, जुहुवादित्यादिकाक्यजनितविज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्,
प्रवृत्तेश्चानावित्वेनोपलम्भात्, एतद्वाक्यजन्य हि विज्ञान स्वर्गादिसाधने पुरुष नियोनय
20 दुपलभ्यते, न तु पचतीत्यादिवाक्यजनितमिति वदन्ति तन्न सम्यक्, एकान्तपक्षे विशेषण-
विशेष्ययोरत्यन्त भेदेऽभेदे वा विशेषणानुरागस्य पदे पदार्थे वाऽऽसम्भवाद्वाक्यार्थरूपनादे
रनुपपत्ते, भेदे सम्बन्धासिद्धे, अभेदे एकस्य वास्तविकविशेषणविशेष्यरूपत्वासङ्घते, अतो
नापाक्षीदेवदत्त इत्यादौ कालत्रियाविशिष्टदेवदत्तादिप्रतिपत्ति । तद्वाच्यभावित्वस्यान्यथासिद्ध
त्वाच्च न लिङ्गादियुक्तवाक्यजनितविज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वम् । यत्तु लिङ्गादिभि साध्यतया भाव
25 र्थाभिधीयते न तु कर्त्ता, पूर्वापरीभूत भावमात्रयातमाचष्ट इति वचनात्, भाव एव च
कालत्रयशून्य साध्यतया प्रतीयमानो त्रिधिरुच्यते स चात्मलाभाय पुरुष प्रवर्त्तयन् लिङ्गर्थ
इति मतं तदपि न युक्तम्, फलभाषेक्षत्वनिरपेक्षत्वत्रिकल्पाभ्यां भावस्य साध्यत्वानुपपत्ते ।
तत्र न तावत्फलनिरपेक्षो भाव पुरुष प्रेरयितुं समर्थ, फलविकले कर्मणि प्रेक्षापूर्वकारिणा
प्रवृत्त्यमम्भवात् । किञ्च न निष्पन्नस्य तस्य प्रेरकत्वम्, तत्सङ्गावस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्,

- वगमेऽपि शब्दशक्तिरत्वाभावात्तत्पद तमर्थमेव बोधयतीति चेत्तर्हि गवादिपदान्यप्यत्रवगत मन्वन्वानि शब्दशक्तौ च तार्थप्रत्यायकाणि स्युः । अपि च विवेर्गस्यश्रवणानन्तरं प्रदि भासा यदि स्वीरित्यत एतत् सम्भवति, वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषस्यैवाऽध्येपणादिविशिष्टतया प्रकृते, पुरुषस्यात्मानमेव धारयात् कर्मणि नियुग्यमानमवगच्छति, तदपगमाच्चेच्छयैव प्रवृत्ते, अत एव प्रवृत्तिरप्यन्यथा सिद्धति नासौ लिङ्गवर्गगतमवयति तस्मात् पुरुषव्यापारान्य-
 5 आनुपपत्त्या विविप्रतीतिरिहाध्यभ्युपगमो निरस्त । प्रवृत्त्यन्यवानुपपत्त्या, निमित्तमात्रस्यैवा वगत्वेन, पत्यक्षादेरपि हि देयमुपादेयद्वार्यमवगत्य निवर्त्तन्ते प्रवर्तन्ते वा प्राणिनः, न च तत्र विधेर्निवर्त्तत्व प्रयत्नकार प्रेषयत, एवमिहाभिप्रेतफलाधीं अध्येपणादेरिच्छातो वा प्रवर्त्तत ।
 10 अध्येपणादयं यथाध्येपणा तथा तस्या एव यदा च प्रेषणा तदा तस्या एव यथासम्भ-
 15 प्रवर्त्तकतामन्वयात्त व्यभिचारित्वम्, अ यथा रक्ततन्त्रभावेऽपि शुद्धतन्त्रभ्यः, पदोत्पत्तौ रक्ततन्त्रवत्, पदकारण न स्युः, तस्मात् विध प्रवर्त्तकत्वम् । एत न हि स्यादिति प्रतिषेधनिधि रपि नल्लुक्, न ह्ययं निषिर्नवर्त्त प्रेरयति, तस्याभावरूपत्वेन तत्र विधेः प्रवर्त्तकत्वासम्भ-
 20 वा, न ह्यन्यात्मके नवर्त्त कस्वचित्प्रेरकत्वम् । न च वधप्रवृत्त पुरुष निवर्त्तयति प्रति षेधविरिति वाच्यम्, प्रतिषेधेनैव निवर्त्तितत्वात्तत्र विधेर्वैयर्थ्यात् । न च भावनाया विध्य-
 25 र्थं वा विधे प्रवर्त्तकत्वम्, पुरुषस्य रागत एव तत्र प्रवृत्त्या विधेर्वैयर्थ्यत्वात्, विधिर्ह्यप्रवृत्त-
 पवर्त्तक, रागात् प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तनं विविज्ञायोगात् । न च नञ्सम्बद्धभावनायां नवर्त्त-
 कत्वप्रकारं वा प्रेरकत्व वाच्यम्, अभावरूपत्वेन तस्य प्रवृत्तिविषयत्वात्तुपपत्ते । न च
 30 हिंस्रविशिष्टाया तपयाया रागात् प्रवृत्तमान पुरुष प्रतिषेधपर्युदस्ताया विधिना नियुज्यत इति चक्यम्, अभावविशिष्टाया भावनाया विविधियत्वायोगात्, न चासौ हिंस्रभाव-
 35 विशिष्टा विविधियत्वा प्रतिषेधते, अभावस्याव्यापाररूपतया भावना प्रति व्यवच्छेदकत्वा-
 योगात् । न च नञुपहितो हिंस्रितरभस्यास्पर्शनीयन्यायेन हिंस्रनव्यतिरिक्तधात्वर्थान्तराभि-
 धायकत्वात् तदनुच्छिन्ना भावना प्रकाशयति सा च विधिगोचरचारिणीति वाच्यम्, हिंस्र-
 नव्यतिरिक्तधात्वर्थमात्रविशिष्टाया भावनाया विधेः प्रवर्त्तकत्वस्यैव सम्प्राप्ते, न तु निवर्त्त-
 40 कत्वस्य, विधेः प्रवर्त्तकत्व न सम्भवतीति पूर्वमेव प्रतिपादितम्, नातो विधे प्रवर्त्तकत्व-
 45 विवदकत्व वा भीमासक्तप्रार्थेण सम्भवति । अन्ये तु वाक्यार्थो भावना, सा च भाव्येऽर्थे-
 स्वर्गादिके पुरुषस्य व्यापार, हि कत कवमिति व्यशपरिपूर्णा, किमिति स्वर्ग केनेति-
 दर्शपूर्णमास्यादिना भावयन् कवमिति प्रयोगादिव्यापाररूपामितिकृत्तव्यता दर्शयति, इय-
 भावना पदार्थप्रतिपाद्या, पदाना वाक्यार्थप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्, पदानि हि न वाक्यार्थ-
 बोधयति, स्वार्थप्रतिपादनमात्रेण तद्व्यापारस्य निवृत्ते, वाक्यार्थबोधकत्वञ्चान्वयव्यतिरेका

पञ्चमविचारः ।

भाष्ये पदार्थानामेवाकाङ्क्षायोग्यतासतिष्यवच्छिन्नानाम्, पदश्रवणामावेऽपि हि यदा श्रेयगुण
 द्रव्यं पश्यति हेयाशब्दादश्रवणजातिश्चानुमिनोति सुरविक्षेपादिजनितशब्देन क्रिया बुध्यते तदा
 श्रेयोऽश्रो घावतीत्यवगच्छति, यत्र च मानसादपचाराच्छृण्वन्नपि पदानि न पदार्थानवधार-
 णं तत्र न भवति वाक्यार्थप्रत्यय इत्यन्यव्यतिरेकप्रलात् पदार्थानां वाक्यार्थबोध
 इत्यनिश्चीयत इति तदप्ययुक्तम्, पुरुषव्यापारस्य तद्व्यतिरिक्तस्य पूर्णं प्रतिपिद्धत्वाद्वाक्या 5
 र्थानुपपत्तेः, तत्सर्वव्यपि पदार्थानुपपत्तेः पदार्थ एव स्यात् वाक्यार्थः, ततश्च वाक्याथस्य
 पदार्थगन्धता पदार्थस्य सामान्यात्मकतयाऽकार्यत्वेन धर्मरूपता न स्यात् । सामान्यस्य
 नित्यतया च वत्तमानस्यात् प्रत्यक्षाद्यवतारेण चोदनाया अनुमादकत्वे स्यात् । तथा च तद्वि-
 शेष्ये प्रवृत्ता चोदना प्रमाण न स्यात्, पदानामपि स्मृत्युत्पादकत्वमेव प्रामाण्यस्य भ्रष्टं
 स्वीकारात् शब्दस्य न कचिदर्थे प्रामाण्ये भवेत् । किञ्च पदार्था वाक्यार्थं किं शब्दप्रमाण 10
 तथाऽवबोधयन्ति, उक्तानुमानत्वेन, किं वाऽर्थोपपत्तित्, आहोम्वित् प्रमाणान्तरत्वेन, नाद्या
 पदार्थानामशब्दात्मकत्वात् । न द्वितीय, वाक्याथप्रतिबद्धतया पदार्थानां प्रागप्रतिपत्तेरनु-
 मानानवतारात्, न च वाक्यार्थो न प्रामाणात्तरगोचर, अतोऽनवगता पदार्थव्यापकताऽनु-
 भावगोचर इति याच्यम्, अन्यत्रापि तथाभासप्रसक्तेः । वाक्यार्थानिनाभासित्वाद्यगमे 15
 वा चोदनाया अनुवादरूपताप्रसक्त्याऽप्रामाण्यं स्यात् । न वा पदार्थानां प्रक्षधर्मता 15
 धर्म इत्यभ्युपगमव्याघातात्, अनुमानादर्थोपपत्तेर्यतिरेकाच्च । अत एव न तुर्यचिक
 ल्योऽपि युक्तः । न च पदेभ्यः पदार्थास्तेभ्यश्च वाक्यार्थं प्रतीयत इति परम्परया
 चोदनाया धर्मं प्रति निमित्तत्वमिति वक्तव्यम् तथा सति श्रोत्रात् पदज्ञानं तत्र पदार्थविज्ञान
 तस्माच्च धर्मज्ञानमिति परम्परया प्रत्यक्षलक्षणोऽर्थो धर्मं स्यात्, साक्षाद्धर्मं प्रति न प्रत्यक्षस्य 20
 व्यापार इति तु चोदनायामपि संमानम् । पदश्च पदार्थस्यापि स्मारकत्वात्तत्र वाचकम्, न
 वा स्मर्यमाणपदार्थसम्बद्धतयाऽविज्ञाते वाक्यार्थे पदार्थस्मरणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपत्तिर्युक्ता,
 न च सम्बन्धो वाक्यार्थेन सह कस्यचिदवगन्तुं शक्य, सम्बन्धप्रतिपत्तेः सम्बन्धवगम-
 पूर्वकत्वात्, स्मर्यमाणपदार्थप्रतिपत्त्ये यथानुपपत्तिश्च त्रिना नान्यतो वाक्यार्थप्रतिपत्तिः,
 तामन्वरेण च नान्यथानुपपत्तेः प्रवृत्तिरित्यादिरेतराश्रयप्रसक्तं कथञ्चिद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिः 25
 स्यात् । मानसापचारात्थलेऽपि न पदार्थानवगमाद्वाक्यार्थानवगमः किन्तु विनिश्चयपदममुदा-
 यान् कथञ्चिदभिन्नस्य वाक्यस्यैवानवबोधोपात्तं तत्र वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । न ह्युपहितमनसो
 वाक्यात्मकपदानां श्रोत्रसम्बन्धमात्रेणावगमः, न चानवगत इत्यरूपेण वाक्यं वाक्यार्थ-
 सम्बद्धत्वेन वा स्वार्थं प्रतिपादयत्यतिप्रसङ्गात् । किञ्चोपहितमना यदि शृणोति पदानि

त्रिमिति नामधारयत्यर्थम्, न च तदर्थोपधारण परामर्शरूपम्, तच्च न सम्भवति, उपहत
मनस्कत्वादिति वाच्यम्, पदप्रयोगस्याप्युपधारणात्मकत्वादत्तदात्मकस्य च तच्छ्रवणस्य
रूप द्रष्टृत्वादिपरिच्छिन्नपरिच्छिन्नोऽनवणरूपत्वान्, अत्रिकल्पज्ञानस्याज्ञानरूपत्वाच्च । अपि
च पूर्वपदानुबुद्धिमन्त्वपि हि वाक्यम्, पूर्वपदानि च स्वाभिधेयविशिष्टतया चरमपदप्रति-
० पत्तिबाल परागृह्यमानानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकानि, तथा च पदार्थानवगमे वाक्यस्यैव
स्वार्थान्वितत्वात्तदाऽनवगमनात् कथं नतो वाक्यार्थप्रतिपत्ति भवेत्, तथाहि गौरीच्छ
तीतिवाच्यप्रयोगे मोक्षदान् सामान्यविशेषात्मकं गमार्थं गच्छत्यादिक्रियासापेक्षं प्राक्
प्रतिपश्यते, पण्डितत्वेनस्यापि तमेव प्रतिनियतगमिक्रियायाच्छ्रमवगच्छति, तत क्रिया
चरमपदप्रतिपत्तिवशात् सामान्यविशेषात्मको वाक्यार्थो व्यपनियते पदममुदायात्मकाद्वाक्यात् पदार्था-
१० त्वात्त्वेन तस्य प्रतीयते, अस्मि तु चरितं च प्रतीयते स एव तस्यार्थ इति शाब्दिकानां व्यव-
हारान्, तस्य तु पदार्थप्रत्यय पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्यय इत्यपास्तम्, अतो नाभि-
५ । ५ । तस्यैव तदात्र क्रियाकारणादीनामेकान्ततोऽभिधानम्, पदार्थान्तरासकपदार्थ-
५ । ५ । पदार्थविधाने प्रथमपदेनेव वाक्यार्थस्याभिधानेन शेषपदोच्चारणत्रैयध्वप्रसङ्गात्, प्रति-
५ । ५ । पदार्थप्रत्ययप्रसङ्गे गौरिल्लुक्चौ गच्छतीत्यादिक्रियाविशेषाकाक्षाभावप्रसङ्गाच्च, तत
५ । ५ । क्रियाविशेषसंज्ञायाः प्रसङ्गात् । किञ्च विशेषाणामानन्त्यात् सकेतकरणासम्भवाद-
सद्वैतितस्य चातिप्रसङ्गत प्रतिपादकरत्वायोगात् पदार्थानां विशेषप्रत्यायनसामर्थ्यं न स्यात्,
सामान्यस्य चार्थक्रियाऽनिर्यक्तत्वेन व्यापित्वेन चानयनादिक्रियाससर्गाभावान्न पदप्रति-
५ । ५ । पत्तिव्यतिरेकनिमित्तताभिधानं स्यात्, तस्मात् सामान्यशब्दार्थवादिप्रकल्पित पदाभिधेय
५ । ५ । तस्यैव सम्भवात्, विशेषा शब्दान्या इति द्वितीयपक्षोऽपि न युक्त, एकस्यैव
५ । ५ । पदार्थप्रत्ययद्वयव्यतिरेकविशेषव्यतिरेकेणान्येषां न स्यात्,
५ । ५ । विशेषेण वाक्यत्वे चैकस्मिन्नपि पयसि तद्बहुत्वप्रसङ्ग, परस्परविविक्तपय परमाणूनां
५ । ५ । तानेनत्वात्, एवमव्यतिरेकेण पयसोऽनभ्युपगमात् तथा तस्याप्रतीतिश्च । न चैककार्यकारि
५ । ५ । तथैकव्यपदेश, तस्यापि वस्तुत्वे तद्रूपत्वात् अवस्तुत्वे कार्यविरोधात् । तेषामेकत्रैव
५ । ५ । सामर्थ्ये तस्यैकस्यैकपरमाणुरूपत्वेऽनुपलभ्यताप्रसङ्गात्, अनेकाणुरूपत्वे एककार्यत्वविरोधात्
५ । ५ । एकस्य तत्कृतत्वविरोधाच्च, स्थूलैकवस्तुनस्तदेककार्यत्वे तस्य समानरूपत्व स्यात् स्वार्थभाव
५ । ५ । यवद्रव्यव्यापकैकरूपत्वादेवञ्च विशेषमात्रवादत्यागः स्यात् । तृतीयत्रिकल्पोऽपि प्रत्येकपक्ष-
५ । ५ । भाविशेषप्रसङ्गात्तदभ्युपगतं युक्त, परस्परनिरपेक्षसामान्यविशेषयोरभावेनाहुलिद्वयाभावे
५ । ५ । तत्सयोगवत्तद्वारं शोभयवादायोगात् । प्रतिनियतसामान्यविशेषयोरनुभिधाने प्रवृत्त्यादिव्य-

१ स्वस्वार्थभक्त्येव व्यापकतया वर्तमानं यदेक तस्य सामा यरूपत्वादिति भावः ॥

- सूत्रमिति, अनयाधराशिसूचनात् सूत्रे वाऽस्मादर्वराशि शेते वाऽस्मिन्नर्थसमूह
श्रूयते वाऽस्मादनकोऽर्थ इति निरुक्तिवशात् सूत्रम्, अर्थत इत्यर्थस्तस्य साक्षादभिधेयो
गम्यश्च सामर्थ्यात्तस्य स्थानमेव सूत्रम्, यथार्थ सूत्रार्थव्यवस्थापनात् सूत्रान्तरनिरपेक्षस्य
तस्याथव्यवस्थापने गमणान्तरवाच्यता तदर्थस्य तत्सूत्रस्योन्मत्तताक्यवदसूत्रत्वापत्ते,
5 अत एव निर्युक्त्याथपश्रवणात् सूत्रार्थस्य न सूत्रमात्रेणैवार्थस्य पौर्वापर्येणाधिकरूढस्य प्रतिपत्ति,
अथथाधनयाऽपि तस्यात्रियुतस्य सुते । अर्थस्य यथाव्यवस्थितस्य प्रतिपत्तिस्तु द्रव्यार्थप-
र्णयाथलक्षणनयनादस्वरूपारण्ये लीना, तथा च दुरधिगम्या । सकलनयसम्मतार्थस्य प्रति
पादक मूलम् ' जीरो अणाइणिहो ' इत्यादिवाक्यपत्र प्रमाणार्थसूचक स्यात्, प्रवृत्तानि च
7 यथाधन सूत्राणि, तथा चागम, ' णत्वि णएण त्रिहूण सुत्त अत्तो य जिणमए किञ्चि ।
10 आसज उ सोआर णए णअरिसारओ वूआ ' [आउइयकनि० उवग्घायनि० गा०
३८] इति ॥ ६४ ॥

यत एवमनेहान्नात्मकार्यप्रतिपादकत्वेन सूत्र व्याख्येयम्—

तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसपायणम्मि जइयव्व ।
आयरियधीरहत्था हदि मह्हाण विडम्भयन्ति ॥ ६५ ॥

15

तस्मादधिगतसूत्रेणाऽसम्पादने यतितव्यम् ।

आचार्यधीरहस्ता हदि महाज्ञा विडम्भयन्ति ॥ छाया ॥

- तस्मादिति, तस्मादधीततत्कालव्यावहारिकाशेषसिद्धान्तेनार्थविषयप्रमाणनयस्वरूपा
रूपारणे यतितव्यम्, अत्रत्य सूत्र श्रोतव्य श्रुत्वा च नयसर्वसवावृत्तिनिश्चयपरिशुद्ध
भावनरीमन्त्रथाऽऽचाया धीरहस्ता अशिक्षितशास्त्रार्था, अनभ्यस्तकर्मोऽपि कर्मणि
-0 घृष्टतया चाप्रियते यथा हस्तस्ते धीरहस्ता आचार्याश्च ते धीरहस्ताश्च आचार्यधीरहस्ता
अशिक्षितघृष्टाश्चेति यावन्, हदि गृह्यताम्, ते तादृशा महाज्ञामात्रज्ञानन विडम्भयन्ति ।
तथा च दृश्यत एव वक्ष्यतामिदमपकरणसमन्विताना यतीना नैर्धैर्याभावान्न
सम्यग्गतानि तीव्ररूढ्य प्रतिपादितानीति प्रतिपाद्यन्त सर्वज्ञपचन यथावस्थित नात्र
गच्छन्तो दिग्वासस, तथाहि यद्वागाशुपचयनिमित्तनैर्धैर्यविषयस्वरूप तत्तदुपचयहेतु,
-5 यथा विशिष्टशृङ्गारानुपपत्तान्नाङ्गसद्भादिकम्, यथोक्तनैर्धैर्यविषयभूतश्च श्वेतवाससा वस्त्रा-
दिमहणमिति, तदसमीचीनम्, रागाद्यपचयनिमित्त हि किमेकदेशनैर्धैर्यम्, आहोस्वित्
सर्वथा नैर्धैर्यम्, तत्र न चरमपत्रो युक्त, तथाभूतनैर्धैर्यस्य मुक्तव्यतिरंकेणासम्भवान्
निश्चयत्वात्प्रतिप्रमादकपाययोगनलप्रवृत्ताष्टनिधकर्मसम्पन्नस्य ग्रन्थत्वात्तदभावस्य चात्यन्ति

कस्य निद्रोपतो मुक्तेष्वेव सम्भवात्तत्र कथं तस्य रागाद्यपचयहेतुतेति हेतोर्विशेषणा
 निद्रत्वात् । न प्रथमं, देशनैर्भ्रम्य हि किं सम्यग्ज्ञानादितारत्वमेवोपनीयमानमथवा
 कश्चिन्नारायणभावरूपम्, नाद्य, तथाभूतस्य वस्त्रादिप्रहणस्य सम्यग्ज्ञानादिविपक्षरेनापिद्धे
 हेतोर्विशेष्यासिद्धिप्रसङ्गात् । नान्य, वस्त्राद्यभावस्य रागाद्यपचयनिमित्तत्वासिद्ध्या हेतो
 विशेषणासिद्धत्वात् । वस्त्राद्यभावो रागाद्यपचयहेतुरिति न वक्तव्यम्, अतिशयरागवद्भिः 5
 पारापतादिभिर्व्यभिचारात् । न च पुरुषत्वे सति वस्त्राभावो रागाद्यपचयहेतुरिति वाच्यम्,
 वस्त्रिकलनाहर्षैर्व्यभिचारात् । आर्यदेशोत्पत्तिमत्पुरुषत्वे सतीति न विशेषणीयम्, तथा
 भूतकामुकपुरुषैर्व्यभिचारात् । प्रतधारितथाभूतपुरुषत्वे सतीत्यपि न चारु, तथाभूतपाशु
 पतैर्व्यभिचारात् । न चार्हतशासनप्रतिपत्तिमत्तथाभूतपुरुषत्वे सतीति विशेषणमुपाधीयत इति
 वाच्यम्, उच्चदिगम्बरेर्व्यभिचारात्, अनु-मत्तत्वे सतीति विशेषणं मिथ्यात्पोपेतद्रष्टव्य 10
 लिङ्गवत्त्वनिवृत्त्यासमा व्यभिचार, सम्यग्दर्शनादिसमन्वितपुरुषत्वे सतीत्याद्युक्ती तु विशेष
 णस्यैव स्वसाध्यमाधनसामर्थ्यं विशेष्यस्य वैयर्थ्यम्, विशिष्टभूतसहानविकलानामर्वाका
 र्थाविपुरुषाणां वस्त्रादिविपक्षोपकरणभावे यतियोग्याहारत्रिरह इव विशिष्टशरीरस्थितेरभावतो
 न सम्यग्दर्शनादिसमन्वितत्वविशेषणोपपत्तिरिति विशेष्यसङ्काशो विशेषणस्य बाधक एव ।
 ननु वस्त्रादिपरिमहसत्त्वानुपूर्वकं, तस्या सत्त्वे रागादेरप्रत्यम्भावात् सम्यग्दर्शनादेस्त- 15
 द्विपक्षत्वात्त्वानुपूर्वकप्रभववस्त्रप्रहणाभाव स्वकारणनिवृत्तिम-तरेणानुपपद्यमानो रागादिविपक्ष
 भूतसम्यग्ज्ञानाद्युत्कर्षविधायकत्वात् कथं तद्भावबाधकत्वेनोपदिश्यत इति चेन्न, वस्त्रादि
 परिमहस्य तृष्णानिमित्ततायामाहारप्रहणस्यापि तथात्वप्रसक्ते । न चाहारप्रहणं न परिमह-
 व्यवहारविषयमिति वाच्यम्, मूर्च्छाविषयत्वे तस्य परिमहस्यत्वाच्चरतोपपत्ते । न चाहारो
 ज्ञानाद्युपष्टम्भनिमित्तशरीररिधित्वादिनिमित्तं गृह्यते न तु मासात्रिभक्षणवच्छरीरब्रह्मणार्थं 20
 सक्चदनादिवदुपभोगार्थं वेत्ति नासौ तृष्णापूर्वक इति वाच्यम्, वस्त्रादिविपक्षोपकरणप्रहणेऽपि
 समात्त्वात् । न चाहारम-तरेण चिरतरकाळशरीरस्थितेरस्मदादरदर्शनाद्वेदनोपसमाप्तिभि
 पङ्क्तिर्मितैस्तस्य प्रहणं न तु तृष्णापूर्वकं तद्ब्रह्णमिति वाच्यम्, अनुत्तमसहजनस्य विनिष्ट-
 श्रुतापरिकर्मितवित्तवृत्ते कालातिक्रान्तादिवसतिपरिहारकृतप्रयत्नस्य पञ्चिपञ्चनिकाय
 विध्वंसविधायक्याद्यनारम्भेण शीताद्युपद्रवाद्ब्रह्मादिप्रहणम-तरेण शरीररिधितेरभावात्- 25
 द्ब्रह्णस्यापि न्याय्यत्वात् । तथा वाग्वादिनिमित्तप्रादुर्भूतविक्रियावह्निस्सवरणप्रयोजन
 पटलाद्युपधिद्रोपस्य च प्रहणं शीतादिबाधोपजायमानार्तध्यानप्रतिषेधार्थं युक्तकल्याण-
 श्रादान किमिति नप्यत । न च स्त्रीसञ्च दनाद्यभावोपजायमानसङ्केतपरिणामनिवर्हणार्थं
 क्यदेरपि प्रहणं प्रमज्यत इति वाच्यम्, अङ्गनामप्रयोगसङ्कल्पप्रभवरत्नपरिणामोपश्रमाथ

- वृष्वतरमासाद्याहारग्रहणस्यापि प्रसक्ते, बुद्धेदनाप्रशमनिमित्तत्रिकोटीपरिशुद्धाहारग्रहणवत् ।
 तथाभूताहारग्रहणे सुररा छिष्टाभ्यवसायोत्पत्तिप्रावल्यात् तद्रूपात् इति चेत्समान इत्यादि
 ग्रहणेऽपि । न च वस्त्राद्यभावे सङ्घेऽपरिणामप्रादुर्भावे वातराणामेव न तु दिग्वाससा
 स्वशरीरमपि काष्ठपन्नमन्यमानानामिति वाच्यम्, आर्तध्यानोपगातानामनन्तसत्त्वोपमर्दविधा
 5 ग्ननलारम्भादिप्रतिषिद्धाचरणवत्तया तेषामुपलम्भेनानुभवविरोधात्, तदनाचरणवत्स्वा
 त्महिंसकत्वेनाधिरत्याश्रयणाद्यतित्वस्य न्यायत प्रसक्ते । शीतादिदुःखमसहमानो न
 सस्मारयाधान्तमुपयातु क्षम इति चेत्तुल्य बुद्धेदनादुत्साहनेऽपि, न चाहारग्रहण मुक्ति-
 मार्गाविरोधीति वाच्यम्, अत एव वस्त्रादिग्रहणेऽप्यदोषात् । न च वस्त्रादेर्मैलादिदिग्भ्य
 सम्मूर्च्छनानकमत्तद्वदुत्तया तद्ग्रहणे तद्वापचेरवश्यभाविता मुक्तिमार्गाविरोधित्व तस्यामिद्ध-
 10 मिति वाच्यम्, आहारग्रहणेऽपि सम्मूर्च्छनाद्यनेत्रजनुमत्पातहेतुत्वस्य तत्परिभोगनिमित्त
 तद्विनाशस्य च समानत्वात् । अथ त्रिधानेन तत्परिभोगादिकं विदधतो न सत्त्वव्यापत्तिर्व्या
 पचौ वा बुद्ध्याश्रयस्य तद्रक्षणौ यत्नतो गीतार्थस्य ज्ञानादिपुष्टालम्बनप्रयत्नेरहितकत्वात्
 तद्ग्रहण मुक्तिमार्गाविरोधीति चेत्तर्हि वस्त्रादिग्रहणमप्येव नियमाणं च मुक्तिमार्गाविरोधि
 भवेत्, तथा चागमोक्तविधिना वस्त्रादिग्रहणस्य हिंसाद्यपारक्षणनिमित्ततया मुक्तिमार्ग
 15 सम्यग्ज्ञानाद्युपगृहकत्वात्परित्यागस्य त्वर्थाङ्गीनयत्यपेक्षया तद्वाधत्वाद्धिशोच्यमद्वावे
 सम्यग्ज्ञानाद्यन्वितत्वं सतीति विशेषणमसिद्धम्, सति चास्मिन् विशेष्यमसिद्धमतो न
 रागाद्यपचयनिमित्तता परव्यावर्णितरूपस्य नैर्ग्रन्थस्य सिद्धा । अत एव व्यावर्णितस्व
 र्णपतैर्ग्रन्थव्यविपश्चभूतत्वेऽपि वस्त्रादिग्रहणस्य न रागाद्युपचय प्रति गमकत्वम्, तद्विरुद्धेन
 सम्यग्दर्शनाद्युपचयेन त्रयोक्तवस्त्रादिग्रहस्य न्यायत्वेन तद्विरुद्धसाधकत्वात् । दृष्टान्तस्यापि
 20 परव्यावर्णितनैर्ग्रन्थव्यविपश्चभूतत्वासिद्धे साधनविकलता । न च योक्तान्नासद्वादिरेष्युप
 मगमहिष्णोर्वैराग्यभाववशीकृतचेतसो योगिनो रागाद्यपचयहेतु, भरतेश्वरप्रभृतिषु तस्य
 तत्प्रक्षयहेतुत्वेन 'जे जत्तिआ इ हेऊ भवस' इत्यादि शास्त्रे श्रयणात् । रागाद्यपचयनिमित्त-
 वैर्ग्रन्थव्यविपश्चभूतत्वञ्च वस्त्राद्युपादानस्यासिद्धम्, धर्मोपकरणत्वेन तस्य ग्रन्थत्वानुपपत्ते, तथा
 च प्रयोग, अर्हं मार्गोक्तन्यायव्यवस्थिताना सम्यग्दर्शनादिसम्पत्काना यतीना वस्त्रादिकं न
 25 प्रथं, धर्मोपकरणत्वात्, प्रमाजनादिनिमित्तोपादीयमानपिच्छिकादिवत्, यत्तु कर्मबन्धहेतु
 तथा ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धं तद्धर्मोपकरणमपि न भवति यथालुब्धकादर्शुणादिवन्धनिमित्तं वागु-
 रादिकम् । न च धर्मोपकरणत्व वस्त्रादेरसिद्धम्, वस्त्राद्यन्तरेण यतीनामुक्तलक्षणानामर्हत्प्र
 णीतान्नापरित्यागाग्लिभणस्य त्रतसमूहस्य सर्पथा सरभणहेतुत्वानुपपत्ते, यच्च त्रतसरक्षण
 हेतुस्तद्धर्मोपकरणत्वेन परस्यापि सिद्धम्, यथा पिच्छिकादि, वैधम्यण वागुरादि । न च

विच्छिन्नदेरभिष्वङ्गहेतुत्वात्पुपपक्षेर्धर्मोपकरणस्य युक्तं न वस्त्रादेस्तद्विपर्ययादिति वाच्यम्, अतभिष्वङ्गनिमित्तस्यैव तस्यापि धर्मोपकरणत्वाभ्युपगमात्, अभिष्वङ्गविषयस्य शरीरादरपि धर्मोपकरणत्वात्, न हि शरीरेऽप्यप्रतिबद्धाना विदितवेद्याना साधूना वस्त्रादिषु मनेः मिलनिमित्तवेग, परेणाप्यभ्युपगमनीयमेतत् अन्यथा शुद्धध्यानाग्निना कर्मेत्यन भस्ममा कुर्वन् परित्यक्तान्नेपसङ्गस्य केनचित् तदुपसंगकरणबुद्ध्या भक्त्या वा वस्त्राद्यात्तशरीरस्य 5 प्राप्तात् परमयोगिनो मुक्तिमाधक्यत्वं न स्यात्, स्वयमादत्तवस्त्रादरभाभिष्वङ्गनिमित्ततया न धर्मोपकरणत्वमिति चेन्न, स्वयं गृहीतपिच्छिकादिनाद्यभिवारान् । न च पिच्छिकाद्य प्रद्वेषमाजिंतासनाशुपवेक्षणादिसम्भवन सूक्ष्मसद्व्यपत्तिमद्भावे प्राणातिपातरिरमगादि महाप्रतारणानुपपत्तेस्तस्य ग्रहण धर्मोपकरणत्वञ्चात एवेति वाच्यम्, एव पात्ररापि धर्मोपकरणत्वात्तद्ग्रहणात्तदन्तरेणेकत्रैव हस्त एव वा मुनिक्रिया विदधतामारम्भोपपत्तं कर 10 वरणशालने च जलगतान्नाद्ययादिसत्त्वव्यापत्तितो महाप्रतारणानुपपत्ते । न च प्रतिगृह्य मिश्रामात्रस्योदनस्योपभोगाद्ब्रह्मपूतोऽज्ञानीकरणाच्चायमदोष इति वक्तव्यम्, तथाभूतप्रवृत्ते युष्मास्वनुपलम्भात्, प्रवृत्तावपि प्रवचनोपघातप्रसक्ते, तस्य चात्रोपि कीर्तनात् ' उष्णाय दद्यात्तो वि सचओ दुल्लह कुणइ नोहि । आहार ' इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, न च गृहस्य- वाससा पूवमप्युदर निर्जं तुक सर्वं सम्पद्यत, तज्जनना मूर्खत्वाद्दमस्य राघनत्वात्, 15 गृहिणा तच्छोषनेऽतिशयप्रयत्नानुपपत्तेश्च । न च कर एव प्रत्युपश्लेषात्त्वत्त्वानुपलम्भात् तदुपभोगान्न दोष इति वाच्यम्, तथाऽग्निश्लेषान्, तदनुपलम्भावपि तदभावनिश्चया- योगान् । न च यत्ननिरीक्षणानुपलम्भात् व्यापाशमाना अपि सत्त्वा न प्रतातिचार- निमित्ता, त्रिषूर्णादेर्यत्नानुपलम्भानुत्तर्य प्राणनागहेतुत्वोपलम्भे । न च चतुर्थरमादे प्रामुद्धोदकरोपभोगादयमदोष, तत्रापि सूत्रवसमक्सिभयान् । करप्रक्षिप्ते तस्मिन् तत्रिरी 20 क्षणे पातोऽनयोस्तद्व्यापन्तिनेपस्यापरिहार्यत्वात्, पात्रादिप्रदण तु तद्व्युपश्लेषस्य तद्व- रणस्य च सुकरत्वात् प्रतातिारदोषापत्ति । न च त्रिवारोद्धृतोष्णोदकस्यैव परिभोगादय- मनोपः, तथाभूतस्य प्रतिगृह्य तत्कालोपरमायिनस्तस्याप्राप्ते, प्रात्रापि तदुपनोदाश्रमत्वात् तद्युक्तस्य चानुत्तमसहस्रनस्येदानीं तनयतेरात्तभ्यानोपपत्तेस्वरय च दुर्गतिनिवृत्तयत्नत्वात् । न च एवाद्दुर्गस्य तपोरूपतया न दोष इति वाच्यम्, अनशनादर्थात्तपस आन्तरतपस्यचय 30 हेतुत्वात्तदधीयत्वात्, अन्याद्वरभूतस्य चातपस्त्वात् ' सो य तथो राघवो जेण मणो मगुल न रिंतेइ " [पञ्चम- गा- २१४] इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, तत्र वस्त्रप्रादिविक- लस्यदानीन्तनयते सर्वमावययोगप्रत्याख्यान सम्भवतीति कथं न तस्य धर्मोपकरणत्वम् । अन्वमून्यासोभनवस्त्रादिग्रहणाच्च न पथि मञ्जरतो यतेश्वोरादिनीतिरिति कर ग्रीकृतप्रत्यस्या

ध्वनि सञ्चरतो नाभीष्टरानप्राप्ति चेत् यः स्वीकृतमन्थ सोऽध्वनि सञ्चरन्नाभीष्टस्थानप्राप्ति-
 मान्, यथा गौरान्धुपप्लुते पयि सञ्चरन्सहाय स्वीकृतमन्थोऽध्वग, स्वीकृतमन्थश्च मोक्षा-
 ध्वनि सञ्चरन् तस्मान्धुपकरणवार् सितपट इति प्रयोग साध्यमाशक्तो भवेत्, वस्त्रादिधर्मा-
 पकरणस्याप्र धत्वस्य प्रतिपादितत्वात्प्रत्यहेतुरसिद्धश्च । अथाभम गौरास्तथाभूतमपि गृह्णन्तीति
 तदप्राप्तत्वं तस्यासिद्धिमिति चेत्तर्हि पुम्नरागुपि मोक्षाध्वसञ्चारिणान् प्राह्व म्यान्, तदपि
 भगवता प्रतिषिद्धमिति न यत्तन्न्यम्, तत्प्रतिषिद्धपुस्तकादिप्राहिणामिदानीतयतीना उदा
 मात्रिलोपकारित्वनायतित्त्वंप्रसक्ते । ज्ञानानुपपत्त्यहेतुत्वं तद्गृहणे पात्रादेरपि तत् एव
 गृहणप्रसक्ति । न च पात्रानुपकरणरहितस्याध्वगस्याप्यभीष्टस्थानप्राप्ति सम्भवितीति
 दृष्ट्वा नोऽप्यमङ्गत्वं, मधस्य विशिष्टफलारम्भणस्तदुपकरणरहितस्य तत्फलप्रसाधकत्वात्
 10 तथाहि यो यत्रोपायविकलो नासौ तत्तापयति, यथा कृष्यानुपायविकलस्तत्फलम्, अशेष
 कर्मविगमस्य भावमुक्तिफलवत्त्वादिधर्मोपकरणोपायविकलश्च मुनिर्भवद्भिरभ्युपगम्यत इति ।
 न च ध्यायिज्ञानदर्शन गारिगाण्येव तदुपाय इति यत्तन्न्यम्, वस्त्रादिधर्मोपकरणविकलस्य
 श्रायिज्ञानादरवासम्भवात्तदेव धर्मापकरणयुक्तस्य महात्रतधारिणो निर्प्रन्थत्वादार्थिकाणामपि
 मुक्तिप्राप्त्यविरोध इति ॥

15 इति त्रीतपागच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारधीमद्विजय-
 नमलसूरीश्वरचरणनलिनवि यस्तर्भक्तिभरण तत्पट्टधरेण विजय
 लधिस्मृतिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने मुनिवस्त्रादि
 समर्थन नाम चत्वारिंश सोपानम् ॥

20

अथ स्त्रीमुक्तिसाधनम्

ननु स्त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति स्त्रीत्वाच्चतुर्दशपूर्वसविद्भागिन्य इव, मैवम् सर्वासा
 मुक्तिभाज्याभावासाधन सिद्धसाध्यत्वाद्भव्यस्त्रीणा मुक्तिमद्भावानभ्युपगमात्, भव्यस्त्रीणा
 तद्भावाभावसाधनेऽपि तस्यैव दोषत्वाद्भव्यातामपि सर्वासा मुच्यन्तिष्टेः ' भङ्गा वि
 तं अणता सिद्धिपह जेण पावैति ' इति वचनप्रामाण्यात् । यद्यवाप्तसम्यग्दर्शना भव्यस्त्रिय
 25 इत्युच्यतेऽत्रापि स एव दोष, प्रोञ्जितसम्यग्दर्शनाना तासा तदनिष्टे, अपरित्यक्तसम्य-
 र्दर्शना इत्युक्तावपि न तद्दोषवद्भिच्छ्रुति, अप्राप्तारिकलचारित्राणा तत्प्राप्त्यनभ्युपगमात् ।
 न चात्रिकलचारित्रप्राप्तियेव स्त्रात्मात्तासा न भवतीति वाच्यम्, पुरुषस्यापि पुरुषत्वा
 त्त्वात्प्रसक्ते । न च पुरुषे सकलसायद्योगनिवृत्तिरूपा चित्तपरिणति स्वात्मनि स्वसं
 वेदनाध्यक्षसिद्धा, परात्मनि चानुमानत इति वाच्यम्, स्त्रीणामपि तत्परिणतेस्तथैव सिद्धे ।

न च भयवता तासां नैर्घ्नन्त्य नाभिहितमिति सद्बुद्धयम्, ' जो स्वयं इति तस्मिन् जिगन्तीषु
 वा अभिज्ञताद्यप्ये पडिगाहित्तप ' [कर्णमू० उ० १ सू० १] इत्यागागमन इदुस प्रति-
 पादनात्, अयोग्याथात्र प्रव्रज्याप्रतिपत्तिप्रतिपेयस्य ' जट्टारमपुर्स्मेमु वाम इत्यामु ' इत्यागा-
 गमेन विधानाच्च । विशेषप्रतिपेयस्य शेषाभ्यनुज्ञापस्त्वाच्च न तामा भय इदुक्तनैर्घ्नन्त्यनिमित्ता
 विकलचारित्र्यास्यनुपपत्ति । तथाभूतचारित्र्यस्त्वेऽपि तामा न तत्प्राप्तिरित्यभिधानन्त्वनु 5
 मानवाधितमेव, अत्रिकलकारणस्यावस्यमुत्पत्तेरन्त्यास्त्राप्रान्तीनादिसामग्रीसाहुरादित्यत ।
 स्त्रावदपरिश्रयाभावाऽपि तत्प्राप्तिप्रतिरोधोऽप्यत्र पुत्रदपरिश्रयाभावापि प्रतिरोधकत्वा
 पर्या पुरुषस्यापि तत्प्राप्तिप्रमद्नात् । न च पुरुषस्य तत्परिश्रये शैलेत्यस्याभाविचारित्र्यापि
 मतो मुक्तिप्राप्तिर्न तु प्राप्ति वाच्यम्, स्त्रियोऽप्येव मुक्तिप्राप्तौ विरोधाभावात्, स्त्रीवदपरिश्रय
 सामर्थ्यानुपपत्तिर्बाधक इति चेत्तदापि तामाभ्याभावात् नस्या अभिद्धे, तथाविधसामर्थ्या 10
 भावबोधकस्यागमस्य द्वादशाङ्ग्यागमनुपलये । न च तत्परिश्रयनामभ्यप्रतिपादकस्याप्यनुप-
 लब्धिरिति वाच्यम्, ' मन्त्रद्यो वा नित्यपगिमिद्धा ति अगित्तिरे जतिध्वरिमिद्धा असत्ते
 जगुणा ' इत्यादिभिद्धप्राभृतागमस्यानेकस्य स्त्रीणा स्त्रीवदपरिश्रयसामर्थ्याप्रतिपादकस्योप
 लम्बान्न हि सर्वकर्मान्तीकनायकरूपमोहनीयकर्माद्भूतस्त्रीवेदपरिश्रयमंतरण तामा
 मुक्तिप्राप्तिरिति मुक्तिसद्भावाऽऽपेक्षमेव वच्यतामा सामर्थ्यावदक सिद्धमतो न 15
 स्त्रीव तत्परिश्रयसामर्थ्येन निरुद्धम्, महानवस्थानलक्षणविरोधस्यासिद्धेरन्यायव्यवच्छे
 दरूपताया अनयोरेतदवगततया परम्परपगिहार्थस्थितिलक्षणविरोधस्याप्यसिद्धे । किञ्च स्त्रीत्वा
 दिति हेतुनोदितस्त्रीवेदत्वानिति निवक्षणेऽसिद्धता, मुक्तिप्राप्तिप्राक्तनमयादिषु स्त्रावदोदयस्य
 वासामभावादनित्युत्तिगुणस्यात्र एव तस्य परिज्ञात्, परिज्ञीयस्त्रीवदत्वादिनि विवक्षणे
 च निरुद्धता, हेतोर्नपर्ययव्याप्तत्वात्, क्यारारयोगित्वानिति निवक्षणे त्वनेकाविवक्षता, 20
 विषयवे बाधकप्रमाणाभावेन सदिग्धरिपभ्यात्रसिक्तत्वात् । चतुर्दशपूर्वसवित्तसम्पत्तत्वा
 भावोऽपि तासां कृत सिद्धो येन साध्यविक्रमे दृष्टान्तो न स्यात्, सर्वसंपत्तितापनादिति
 चेत्त एव मुक्तिभाक्तप्रत्यापि मिद्विरभ्यु, न ह्यकराक्यतया व्यपसिद्यतो ह्येष्टात्रपु शायन
 ननुभवप्राप्तगम क्वचिन् प्रमाण करित्वेवभ्युपगन्तु प्रेक्षापूर्वकारिणा अत्र । अथ विज्ञा
 गोचरापत्राऽवला अशेषकर्मक्षयनिवधनाध्यवसायविकला, अविद्यमानाग मत्तनरकत्वात् 25

१ सर्वत्र दृष्टवदप्राप्ति मत्रा कृष्णाभ्युपगमन भवान्, तत्र सवाकृष्टपु परेव वा दृष्टवदुत्पन्नमपि
 सिद्धम्, प्रथमा सततनकेष्टुभा परमदु गस्तत्वा-यमानावात् द्वितीय विवेकत्वे च त्रौच माय
 स्थानागम निरिद्धम् तत्र अरण लयात्तथावत् तद्वृत्तनमनाशयत्वात्, अत्रा वनूडमादिवत्

- विकलकारणकर्मवीजभूताध्यवसानत्वात्, यस्तु नैव नासौ तथा, यद्योभयसंप्रतिपत्तिविषय
 पुरुष इति वैधर्म्यदृष्टान्त इति चेत्, साध्यमायनयो प्रतिबन्धासिद्धे, निरुक्ताध्यवसानम
 प्रजातो ऽपि निवर्त्तमानमशेषकर्मस्य व्यग्रतायनिवर्त्तक कारण वा भवद्भवेत्, व्यापक वा,
 वाच्य, अशेषकर्मक्षयाध्यवसान प्रति निरुक्ताध्यवसानस्याकारणत्वात्, येन तत्रिवृत्त्या तस्यापि
 5 निवृत्तिर्भवेत् । कारणत्वं वा यत्राशेषकर्मक्षयाध्यवसान योगिनि सम्भवति तत्रापि सप्तम-
 नरकगुणिविनीप्राप्ताववयकारणस्य चीचभूताध्यवसानस्य सद्भावात्, कार्यस्य कारणाव्यभि-
 चारित्वात्तस्य अरकप्राप्तिसद्भावात् इत्यनिष्टापत्ति । न च तत्र कारणमद्भावेऽपि कार्य
 गोत्पद्यत इति वक्तव्यम्, अतिकूलकारणस्याप्रत्ययतया स्वकार्यनिवर्त्तकत्वात् । न द्वितीय,
 व्याप्यस्य मत्त्वे व्यापकस्याध्यवसाय सद्भावात्तत्रैव तद्दोषतादवस्थ्यात् । न च यत्र छिष्ट-
 10 तया यपसायसद्भावस्तत्रातिगुभतराध्यवसायेन भाव्यमिति प्रतिबन्धसम्भव, तन्मुलमत्स्येन
 अत्रिभारान्, न च गनुष्यजातियोगित्त्रे सतीति विशेषण वाच्यम्, उत्तमसहनेन चारित्र
 गतिकालार्वांससमभाविना सर्वपर्याप्तिसम्पन्नेन तथात्रिब्रह्मिष्टपरिणामवत्ता पुरुषेण व्यभिचा-
 रात् । न च यत्रातिगुभतर परिणामस्तत्राप्यगुभतरपरिणामेन भाव्यमित्यत्रापि प्रतिबन्ध,
 तत्रातिरयोगिना व्यभिचारात् । स्त्रीणा सप्तमनरकपृथ्वीप्राप्तिनिवधनकर्मवीजाध्यवसाया
 15 भावो यथाप्रागमात् प्रतिपत्तस्तर्हि तत्र यत्राशेषकर्मपरिक्षयनिवन्नाध्यवसायसद्भावाऽपि
 प्रतिपन्न एव, न एतीद्वित्रय यत्राशेषकर्मपरिक्षयनिवन्नाध्यवसायसद्भावाऽपि प्रमाणमस्ति,
 न च दृष्टेष्टात्रिरोध्याप्तवचनमसत्तर्हीनुसारिचातिविकल्पनाधामनुभवति, तेषामवस्तुसप्तसि
 तात् । न चात्र बभुन्यागमनिरपेक्षमनुमान प्रवृत्ते, पञ्चधर्मादलिङ्गरूपस्य प्रमाणान्त
 रत्वं प्रतिपत्तुमशक्त, प्रतिपत्तौ वा साध्यस्यापि प्रतिबन्धप्राहिप्रमाणत्वं प्रतिपत्तेर्नैकान्ततोऽ
 20 तीन्द्रियता भवेत्, आगमानुसारि चानुमान न बाधकम्, प्रकृत्यस्तुसवादाकत्वात् । न चात्र
 वचन स्त्रीनिर्माणप्रतिपादकमप्रमाणम्, सप्तमनरकप्राप्तिप्रतिषेधकञ्च प्रमाणमिति वक्तव्यम्,
 प्रमाणयनिवन्धन-याप्तप्रणीतत्वादरुभयत्रातिशेपात् । एकमात्रप्रणीतमेव न भवतीति चेन्न,
 इतरत्राप्यस्य समानत्वात्, पूर्वापरोपनिषदाशेषदृष्टादृष्टप्रयोजनार्थप्रतिपादकावान्तरवाक्यस
 भूतात्मैकमहावाक्यरूपतयाऽहदागमस्यैकत्वात् तथा चान्तरत्रास्याना ऋषास्त्रिदशप्रामाण्ये
 25 सर्वस्याप्यागमस्याप्रामाण्यप्रसक्त, अद्भुदुष्टत्वे तदात्मकाङ्गिनोऽपि दुष्टत्वापत्ते । न च प्रद-

यवत्पुत्रप्राप्तिरपि न तासा ममस्ति तयायादली धविपुत्रत्वादिभिधिवृत्तगन्धुतायिगित्पु सामध्याभावा
 दाप न त प्राप्तिरिति पूर्य प्रत्यय ॥ नि प्रेयम प्रत्याप तासा मवत्पुत्रमोवाऽपरिणतिनास्तीत्यस्यसाधक
 नास्त्य द्विभिर प्रमाणम् अनन प्राप्तम तरेण केवत्तन्मूर्त्तमादिदृष्टा तमानेय च न साध्याद्विद्विज्ञाशेषे
 माद् साध्यात् ॥

शिवशक्त्यस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वयाऽस्मान् प्रत्यभिद्धमिति याच्यम्, नास्तिकादीन् प्रति पुरुषनिर्वाणा-
वेदकस्यापि तत्प्रणीतत्वेनासिद्ध्या नान् प्रति तत्प्रणीतत्वसाधकत्वयोपन्यस्यमानाया युक्तेरत्रापि
समानत्वात्, पूर्वोपरैरुवाक्येन दृष्टादृष्टात्तादृशत्वात्प्रतिशेषान् । ननु स्त्रीणां वातिकर्मक्षय
निमित्तमायशुक्लध्यानद्वय न सम्भवतीति । निर्गुणप्रतिस्मरण, 'आद्ये पूर्वविद' इति वचनात्
पूर्वधरस्यैव तयो सद्भावात्, न च पूर्वधरत्व नामाम, तद्वन्धिकारित्वादिति चेन्न, 5
तथा गति प्राक्तनभवानवीतपूर्वाणां वर्तमानतीर्थाविषयादीनामपि तत्र भवेत्तद्व्ययना
सम्भवादायशुक्लध्यानद्वयासम्भवरतस्तन्निमित्तवातिकर्मक्षयसमुद्भूताशेषतत्त्वावगोधस्वभावकेव-
लज्ञानाभावे न मुक्तिसङ्गति स्यादित्यनिष्ठापति । अथ ज्ञानयोगागम्यसामर्थ्ययोगावसेय
भावत्विसूस्तेष्वपि तेषां त्रिंशदश्रयोपशमवीर्यविशेषप्रभवभावयोगान् पूर्वधरस्येव बोधा
तिरेकसद्भावादायशुक्लध्यानद्वयप्राप्ते कैवल्यप्राप्तिक्रमेण मुक्त्यवाप्तिरिति न दोष, तद्- 10
व्ययनमन्तरेणापि त्रिंशदश्रयोपशमसमुद्भूतज्ञानात् पूर्वधरत्वसम्भवादिति चेत्तर्हि निर्मेय-
नामप्येव द्वितयसम्भवे न कश्चिदोष, अन्यथा मरुदवीर्यामिनीप्रभृतीनां जमान्तरेऽप्य
नवीतपूर्वाणां न मुक्तिप्राप्तिर्भवन्न चासौ तेषामसिद्धा, सिद्धप्राभृतादिप्रमथु गृह्णि-
मिद्वाना प्रतिपादनात्, न च ते अप्रमाणम्, सधर्मप्रणीतत्वेन तेषां प्रामाण्यात् । न च
मायागारवादिभूयस्त्वादवधाना न मुक्तिप्राप्ति, तदा तासां तद्भूयस्त्वाम्भवात्, प्राक् तु 1
पुरुषाणामपि तत्सम्भरोऽविरुद्ध । न चाल्पमत्त्वा नूराभ्यवसायाश्च ता इति वाच्यम्,
सत्त्वस्य कार्यगम्यत्वात्तस्य च तासु दर्शनादल्पसत्त्वासिद्ध, दृश्यन्त इत्येवमित्येवोपा-
वृणवत्ताः प्राणपरित्याग दुर्वाणां, परीपहोपसर्गाभिभव चान्नीकृतमहाप्रता विदधाना ।
नूराभ्यवसायत्वं दृढप्रहारिप्रभृतीनां प्रागवस्थाया तद्भवे विद्यमानमपि न मुक्तिप्राप्तिप्रति-
षेधकम्, तदवस्थाया तु नावप्यभाव एव । धर्मे पुरुषस्योत्तमत्वात्तासां अनुत्पत्त्या 20
मुक्तिप्राप्तिरिति चेन्न, अन्यगुणापेक्षयाऽनुत्तमत्वस्य मुक्तिप्राप्त्यप्रतिषेधकत्वात्, अन्यथा
तीर्थकृद्गुणापेक्षया गणधरादेरप्यनुत्तमत्वान्मुक्तिप्राप्त्यभावो भवत्, तस्मान्न युक्त्यागमाभ्यां
तासां मुक्त्यभाव, प्रतिपत्तुं शक्यम् ॥ यत्तु भगवत्प्रतिमायां आमरणादिभिर्भूषणं
विधेयेति दिग्मन्त्रैरुच्यते तदप्यर्हत्प्रणीतागमापरिज्ञानस्य विवृम्भितुशक्यत्वं तत्कर-
णस्य शुभभावनिमित्ततया कर्मक्षयावध्यकारणत्वात्, भगवत्प्रतिमाया भूषणत्वात्तस्य हि 25
कर्मक्षयकारणम्, कर्तुर्मत्तःप्रसादजनकत्वात्, कुङ्कुमाद्यालेपनवत्, न च प्रागवस्थायां भग-
वता भूषणादेरनङ्गीकृतत्वात् तत्प्रतिकृतौ तद्विधेयम्, समञ्जनाङ्गरागपुष्पादिधारणस्यापि
तदवस्थायां भगवताऽर्नाश्रितत्वात् तत्र विधेय स्यात् । अथ वेदमन्त्रकानि तु तद्विधेयकार-

विद्वादिभिस्त्वस्य विदितत्वाद्स्मृतान्भिरपि कृतापुकरणाणि प्रयोजनेस्तत्तत्र विधीयते
 तर्हि तत्र गवाभरणादिभिर्भिभूषणान्कमपि विधेयम्, कृतानुकरणादे समानत्वान् । एवम्
 न्यदप्यागमबाह्य परपरिकल्पितमागमयुक्तिप्रदशतुन प्रतिपेद्भव्यम् । तदेवमनधीताश्रुतयथा-
 चदपरिभाषितागमतात्पर्या दिग्गामम इवाप्राज्ञा विगोपयन्तीति व्यवस्थितम् ॥ ६५ ॥

5 यत् एत तत् —

जह जह बहुस्तुओ समओ य सिस्सगणसंपरिपुटो य ।
 आविणिच्छिओ य समण तह तह सिद्धतपडिणीओ ॥ ६६ ॥

यथा यथा बहुस्तु. समतश्च शिष्यगणसंपरिवृतश्च ।
 अविनिश्चितश्च समये तथा तथा सिद्धातप्रत्यनीक ॥ छया ॥

10 यद्यति, सम्यगर्थमनवधार्यो नरशास्त्रश्रवणमात्रत शास्त्रज्ञत्वेन तथाविधापराविदित-
 शास्त्राभिप्रायाणा सम्मनोऽत एव नुतत्रिशेषानभिज्ञे शिष्यगणै सम्परिवृत, तथाविध-
 परिवारदपाच्छास्त्रपर्यालोचनेऽनादरात् समयेऽविनिश्चितश्च यथा यथा भवति तथा तथा
 सिद्धान्तन्यनीकोऽपि, यथास्थितवस्तुस्वरूपप्रकाशकागमप्रतिपक्षो निस्सारप्ररूपणयाऽन्या
 गमैभ्योऽपि भगवदागममथ करोतीति यावत् ॥ ६६ ॥

15 एवञ्च शास्त्रमधीत्य तदर्थोपधारण विधेयम्, अत्रवृत्ततदर्थश्च नयप्रमाणाभिप्रायतो यथा-
 वदर्थ परिभाषनीयोऽन्यथा तत्फलपरिज्ञानविकलता स्यादित्याह—

चरणकरणप्पहाणा ससमयपरसमयमुक्कवाचारा ।
 चरणकरणस्स सार णिच्छयसुद्ध ण याणत्ति ॥ ६७ ॥

चरणकरणप्रधाना स्वसमयपरसमयमुक्कव्यापारा ।

20 चरणकरणयो सार निश्चयशुद्ध न जानन्ति ॥ छया ॥

चरणेति, तत्रधर्मणधर्मसमययोऽव्यवृत्त्यन्यगुणित्त्वानादित्रयतप क्रोधादिनिग्रहस्वरूप चर-
 णम्, षिण्डविशुद्धिसनितिभावनाप्रतिमेश्रयनिरोधप्रतिलेखनशुभ्यभिग्रहस्वरूप चरणम्, तद-
 नुष्ठानतत्परा । अय एतसमयोऽनेकान्तात्मकवस्तुप्ररूपणादय परसमय केवलनयाभि
 प्रायप्रतिपादनादित्येतस्मिन् परिज्ञानेऽनादरात् अनेकान्तात्मकवस्तुतत्त्व यथावदनवबुद्धय
 25 मानाश्चरणकरणयो फल ज्ञानदर्शनयोगात्मक निष्कलङ्क नानुभवन्ति, तस्य ज्ञानदर्शन-
 चारित्रात्मनकारणप्रभवत्वान् कारणाभावे च कार्यस्यासम्भवादन्वया तथा निर्हेतुकत्वा
 पक्षे, चरणकरणयोश्चारित्रात्मकत्वाद्भव्यपर्यायात्मकजीवादितत्त्वावगमस्वभावकच्यभावेऽ-
 भावत्विति ॥ ६७ ॥

स्त्रीमुक्तिसाधनम् ।

बोधनम् ।

सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानादभेदान् ज्ञानक्रिययोरन्यतरत्रिकलयोर्नाशोपकर्मक्षयलक्षणफलं निरर्त्तकर सम्भवतीति प्रतिपादयति—

गाण किरियारहिय किरियामेत्त च दो वि पगतां ।

असमत्था दाएउ जम्ममरणदुग्ग्व मा भाइ ॥ ६८ ॥

ज्ञान क्रियारहित क्रियामात्रञ्च द्वावप्येका तौ ।

असमर्था दर्शयितु जम्ममरणदु खेभ्यो मा भैपी ॥ छाया ॥

ज्ञानमिति, यथावज्जीवादितत्त्वप्रकाशक ज्ञान यथोक्त्तानुष्ठानरहित जम्ममरणदु खेभ्यो मा भैपीरिति दर्शयितुमसमर्थम्, न हि ज्ञानमात्रेणैव पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते क्रियारहितत्वात्, दृष्टप्रदीपनकपलायनमार्गपशुवत् । क्रियामात्र वा ज्ञानरहित—न तेभ्यो मा भैपीरिति दर्शयितु समर्थम्, न हि क्रियामात्रात् पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते सज्ज्ञानविकलत्वात् प्रदीपनक भयप्रपलायमानान्धवत् । उभयसद्भावस्तु तेभ्यो मा भैपीरिति दर्शयितु समर्थं, तथाहि सम्यग्ज्ञानक्रियावान् भयेभ्यो मुच्यते, उभयसयोगवत्त्वात्, प्रदीपनकभयान्धस्कन्धाखण्डपशुवत्, तस्मान्सम्यग्ज्ञानाद्विजितयनयसमूहान् मुक्तिं, नयसमूहविषयञ्च सम्यग्ज्ञान भवान् तद्विषय सम्यग्दर्शनं तत्पूर्वञ्चाशेषपापत्रियानिवृत्तिलक्षण चारित्र्यम्, प्रधानोपसर्जनभावेन मुख्यवृत्त्या वा तद्विषयप्रदर्शकञ्च वाक्यमागमो नान्य, एकात्प्रतिपादकस्यासदर्थत्वेन विसंवादकतया तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः, जिनवचनस्य तु तद्विषयेण दृष्टवददृष्टयोऽपि प्रामाण्यसङ्गतेः ॥ ६८ ॥

तस्य तथाभूतस्य स्तुतिप्रतिपादनाय मद्गलार्थत्वात् प्रकरणपरिममात्तौ गाथासूत्रमाइ—

भइ मिच्छादसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स ।

जिणवचणस्स भगवओ सविग्गसुहादिग्गम्मस्स ॥ ६९ ॥

भइ मिध्यादर्शनसमूहमयस्यामृतसारस्य ।
जिनवचनस्य भगवत सविज्ञसुखाधिगम्यस्य ॥ छाया ॥

भद्रमिति, भगवतो जिनवचनस्य भद्रमस्तु, कथभूतस्य मिध्यादर्शनसमूहमयस्य तथात्वेऽप्यमृतसारस्य, न च वान्य मिध्यादर्शनसमूहमयं न तद्विषयक्रियासमूहमयस्यैव कथं सम्यग्प्रपत्तामासादयतीति, परस्परनिरपेक्षसप्रहादिनयस्त्वाप्रनास्त्वादिमिध्यादर्शनानां 25

१ मतिश्रुतादिकं ज्ञान चारित्र्यप्राप्ता प्रधानं चरणम्, चरणीतरतीतरीदृश्यापदयादेव वस्तुनो ज्ञानमन्तरेणपरिज्ञानान् अपरिज्ञातस्य च यथावच्छेदमस्यकथं चरणात् निर्वाणं भवति तस्मात्सर्वतवरूपनिर्वाणस्य चरणमेव प्रधानं चरणं ज्ञानान्दु ज्ञापयन्तु चरणात् अतएव ज्ञानस्य सारचरणमिति आशयवचनमपि समच्छेते । यदि ज्ञानस्य कश्चिदपि तस्मिन् क्रियायाश्चान् तथोपपत्तौ गुणप्रधानभाव अध युगपद् द्वे अपि कार्यापत्तायुपपत्तौ तदपि क्रियाव्यतिर्यास्य ॥

परस्परसव्यपेक्षतासमासात्नितानेकातरूपाणा विपकणिकासमूहविशेषमयस्यामृतसन्दोहस्येव
 सम्यक्तनापत्ते । दृश्यन्ते हि त्रिपादयो भावा परस्परसयोगविशेषेण परिणत्यन्तरमापन्ना
 अगद्रूपतानामाद्यन्ता, तथा मध्वाज्यप्रभृतयस्तु विशिष्टसयोगेनात्राप्तद्रव्यान्तरामृतिप्राप्ति
 निमित्ततापत्ता, अत एव निरपक्षा त्रैगमादयो दुर्नया मापेक्षास्तु मुनया उच्यन्ते । न विद्यते
 5 मृत मरण यस्मिन्नमौ अमृतो मोक्ष, त तारयति गमयति प्रापयति वा, तस्यामृतसारस्य,
 अवन्ध्यमोक्षकारणत्वान्तोक्षप्रतिपादनत्वात् । रागाद्योपशान्तुनेष्टपुरुषविशेषैरुच्यते इति
 जिनवचन तस्य, अनेन विशिष्टपुरुषप्रणेष्टृत्वविद्यन्धन प्रामाण्य निगमयति क्षीरास्रवायनेक-
 लब्ध्याद्यैश्वर्योद्दिगवो भगवत इत्यनेनापि विशेषणेन तस्यैद्विकसम्यग्द्विशेषजनकत्वमाह । पुन
 कीदृशस्य वचनस्य सविप्रसुराभिगम्यस्य, सविप्रै ससारभयोद्वेगाविर्भूतमोक्षाभिलाषैरप
 10 कृप्यमाणरागद्वेषाहङ्कारकालुष्यैरिदमेव चिनवचन तत्त्वमित्येव सुरेनावगम्यते पत्तत् सविप्र
 सुराभिगम्य तस्य, एतेनापि विशिष्टबुध्पतिज्ञयमम्पत्समिन्तत्प्रतिवृषभनिषेव्यत्वमस्य प्रति
 पादयति, एवविधगुणाध्यासितस्य चिनवचनस्य सामाजिकादिबिन्दुसारपयन्तध्रुताम्नोवे
 कल्याणमस्तु, इतिप्रकरणमसात्रावन्त्यगङ्गलप्रतिपादिकात्रिंशद्विंशस्तुति ॥ ६९ ॥

विद्याताहृतशासने वरतपामच्छात्रायायोदय-

क्षोणीधेऽभयदुष्णभापुविजयानन्दारयसूरीभ्यट ।

त्रद्विज्ञातृत्वा तन चिनपत्तेमूर्त्तिप्रतिक्षेपक

वाद्भ्या तमनीयतापु तुहिनक्षमाभ्रद्वभीरा गुहाम् ॥ १ ॥

योगाभ्यासवशात्ते त्रयगण साक्षात्तपोविग्रहो

वादित्रातयचोविमदनपद्म शास्त्राटवीरुसरी ।

अहंछासनधारिधिप्रमयनाद्रत्नत्रय प्राप्तयान्

जात श्रीरमलाप्यसूरिमघवा तत्पट्टभानु सुधी ॥ २ ॥

ट्टत्वा तत्पदपद्मज दृदि सदा तत्पट्टविद्योतनो,

राकाया नमसो सुप्रभन्नयनेर्धर्षे मिते वेप्रमे ।

ध्यात्वा पाश्वजिनेशपादकमल श्रीस्तम्भपुर्यामहम्

व्याप्यानेन च लघिसूरिमुनिप सोपानपूर्त्ति व्यधाम् ॥ ३ ॥

सोपानच द्र पप भवतु न वा खलद्वयतमदिच्छस्ये ।

सरलदृदा साधूना येनोनलिनीपतिभरति नूनम् ॥ ४ ॥

इति ध्यातपोगच्छनभोमणि धीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वार श्रीमद्विजय

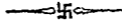
कमलसूरीश्वरचरणनलिनिन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय-

लघिसूरीणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने खामुक्तिसमर्थन

नाम एकचत्वारिंश सोपानम् ॥

समाप्तञ्च सम्मतितत्त्वसोपानम् ।

सम्मतिमूलगाथानामकाराद्यनुक्रमः

गाथा	पृ	प	गाथा	पृ	प
अणु दुअणुपदि द्ध्वे	२७६	९	कवत्तणामणन	२४०	२४
अण्णाय पासतो	२४०	१८	केरलणानारण	२३६	१७
अण्णण्णण्णुगयाण	१७७	१७	कत्तण्ण सारि	२५३	१
अणिय अणिणासधम्मी	३२२	२०	कोय उण्णायतो	२६०	२०
अणिय चि णिच्चियण्ण	१५५	१९	गरपरिगय गर	२६९	१
आधतरभूपदि य	१६७	१०	गुणणि वनियसण्णा	२६९	१३
अदिहं अण्णाय च	२४०	७	गुणमद्दमतरेणाधि	२६३	१०
अद रेसा सभावे	१७०	१०	चक्कुअचक्कुअधदि	२५६	१०
अह पुण पुट्टपयुत्तो	२१४	१४	चरणररण्णदाणा	३६२	१७
आट्ठा-सम्मत्ते	१७०	२०	अह उग्गहमेत्त	२७७	१९
इहा समूहसिद्धो	१५४	४	अह मव्व सायार	२३०	७
उप्यजमाणकाल	२७	१	अह एए तह अण्णे	१४९	१
अण्णत्ति त्रियति य	१३९	२३	अह पोह सट्ठियरिसो	१५४	२२
अण्णामो वुवियण्णो	२७०	१७	अह अह वट्टस्सुभो	३६२	६
एण पुण सुगहओ	१४७	२०	अहउणेयलक्कमण	१२	२०
एणइवियम्मि जे	१५९	२७	अह त्रियमणिय	१७३	१७
एणसमयम्मि एण	२७०	१९	अह दस्सत्तु दस्सगुणम्मि	१६३	१०
एणतण्णिव्विसेसि	२१७	७	अह पुण त च्चय मणी	१५२	२५
एणतपक्कयाओ	२६४	४	अह सयधविसिट्ठो	२६४	२०
एणताऽसम्भूय	३३०	२	आहकुलक्कुरलक्कमण	१७४	२१
एव एग बाया	१७८	१३	आवइया एयणरहा	२८४	८
एव त्रिणपण्णत्त	२५२	७	जीया अण्णणिहणा कवत्त	२५३	२७
एव जीवदुत्तं	२५५	६	जीयो मण्णानिहणा जार	२५५	१०
एव सत्तवियण्णो	१७२	१६	जुअर सवववसा	२६५	१०
एव सेसिदिय	२४८	५	जण मणा विसववापाण	२४२	८
कम्मं जोगनिमित्त	१५१	५	जे यण्णिअणियणा	१८१	१
कायमणरयण	२८०	२	जे मत्तवारहास	३१०	१०
काटो सहापणियरि	२१६	१६	अ सववकार्या	२१३	८
कुभो ण जावदविय	२६९	१६	जा अउवणहाहा	२७४	१५
कई भणति तारया	२३१	३	जा हावायपक्कम्मि	२८२	१०

गाथा	पृ	प	गाथा	पृ	प
ज अण्डुडा भाषा (६१ गा०)	५०	४	इवद्वियस्य जो वय	१८०	२०
ज अण्डुडे भाषे	२५०	११	द्वयतरभूया	२६६	२३
ज काविल दरिखण	२८४	२१	द्वयतरसजोगाहि	२७६	१
ज च पुन अरिहया	२६२	०	द्वयस्त डिह जम्म	२६६	१३
ज पञ्चमस्यगदण	२४०	२१	द्वय चित्त काल	३३३	१०
जंपति अरिय समये	२६३	२	द्वय जहा परिणय	२१९	१६
ज सामण्यगदण	१८५	५	द्वय पञ्चवियउय	१४०	१०
णरिय ण निघो ण उणइ	३२१	१८	दुयिहो धम्मायाभा	२८१	४
ण य तइओ अरिय णओ	१४८	१४	दूरे ता अणत्त	२६१	१८
ण य द्वयद्वियपत्त	१५०	४	दो उण णया भगवया	२६२	१५
ण य वाहिरजो भावो	१७८	२६	दा हि वि णपहि णीम	२८५	११
ण य दोइ जोउणयो	१७४	१०	दमणणाणावरणपघप	२३१	२५
ण वि अरिय अण्णपायो	२६७	१५	दसणपुट्ट नाण	२४७	११
ण दु सासणभर्त्ता	३४०	१८	दमणमोगहमेत्त	२४७	१
णाण अण्डुडे अरिसये	५४८	१७	नरिथ पुट्टीविसिहो	३१५	२१
णाण किरियारहि	३६३	३	नाम टउणा दवियत्ति	१२३	२७
णियसेण सइदतो	२६८	१४	पञ्चुण्णमि जि पञ्चमि	२६०	११
णियययणिजसद्या	१५८	१८	पञ्चुण्ण भाय	२५७	१९
तम्हा अण्णो जीवो	२५४	६	पञ्चउणययोक्त	१३८	१
तम्हा अहिमयसुत्तेण	३५४	१३	पञ्चवणिस्सामण	१३७	४
तम्हा चउट्टिनगा	२४५	१	पडिपुण्णजोउणगुणो	१७४	१
तम्हा सव्वे वि णया	५२	४	पण्णवणिज्जा भाया	२४४	१८
तह णियययायसुणिच्छिया	१५२	२०	परपञ्चवेहि असरिसगमेहि	२५७	२५
तह सव्वे णययाया	१५२	२७	परवत्तव्वयपफया	२४५	२२
तिण्णि वि उप्पायाइ	२७३	१३	परिममण पञ्जाओ	२६२	१८
तिरुधयरवयणसगह	८५	१४	परिसुजो नययाओ	२८३	२२
ते उ भयणोवणीया	३१५	९	परिसुखं सायार	२३९	२०
तेहिं अतीनाणागय	१७	५	पाडेकनयपहगथ	३३९	१३
द्वयद्वियोत्ति तम्हा	१३८	१९	विउपुत्तणत्तु भव्वय	२६४	१३
द्वयद्वियो वि होउण	२३४	१	पुरिसज्जाथे तु पडुष	१८१	१३
द्वयद्वियणयपयडी	१०७	१०	पुरिसमि पुरिससहो	१६०	१५
द्वयद्वियरत्तं अवत्तु	१३०	५	सहयाण पगसहे	२७९	७
द्वयद्वियवत्तव्व सउ	१५०	४	यधमि भव्वरते	१५१	१७
द्वयद्वियवत्तव्व सामण	३३१	३	भण्णइ खीणायेण	२३७	७
द्वयद्वियस्त आया	१८०	१३	अण्णइ जह चउणाणी	२४१	९

गाथा	पृ	प	गाथा	पृ	प
भण्णइ विसमपरिणय	२६६	८	सम्मइसणमिणमो	३४०	८
भण्णइ सबध्वसा	२८१	१२	सत्रियप्पणिद्वियप्प	१६६	१४
भइ मिच्छइसणसमुद्द	३६३	१९	सव्वणयसमुद्दम्मि वि	१४९	१६
भयणा वि डु भइयघा	२८७	२१	साई अपज्जवसिय	२५१	२८
भयिओ सम्मइसण	२८०	४	साभाविओ वि समुद्वकओ	२७१	१
भइसुयणाणमिच्छा	२४९	१३	सानणमि विससो	२५६	२२
मणपज्जवणाणतो	२३४	१६	साद्धम्मउ वय अत्थं	३२४	१
मणपज्जवणाण वसण	२३८	२६	सिज्जत्तणेण य पुणो	२५३	१७
मूलणिमेण पज्जवणयस्स	१०८	८	सिज्ज सिद्धत्थाण	३	१६
कआइ पज्जवा जे देहे	१७८	१	सीसमइविण्णारण	२६७	७
कवटसगधफासा	२६१	७	सुत्त अत्थनिमेण	३१३	२१
लोइयपरिच्छयसुद्धो	१५३	२०	सुत्तमि चेष साइ	२३७	१५
वज्जणपज्जायस्स उ	१६६	१	सुहसुक्ख सम्पभाओ	१०	२६
विगमस्स वि एस विदी	२७०	२४	सोउण समासओ चिय	१५१	१३
सम्भावासम्भाये देसो	१७२	२	सपच्चमसत्तच्च	१५१	३
सम्भाये आइहो	१७१	६	सतमि केवले दसणमि	२८	१५
समयपरमाथचित्थर	६०	५	द्वेउविसनोयणीभ	१११	१९
सम्मण्णाणे णियमेण	२५२	१६	दोज्जाहि दुग्गुणमहुर	१११	२

१६६ सम्पूर्ण स्तोत्रसंख्या

